

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES

V

BEOGRAD 1974

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**КООРДИНАЦИОНИ МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

**ГОДИШЊАК КООРДИНАЦИОНОГ МЕЂУАКАДЕМИЈСКОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА**

V

Уредник

Академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

**Председник Координационог међуакадемијског одбора
за балканологију и Директор Балканолошког института**

Секретари

НИКОЛА ТАСИЋ и ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ

**Виши научни сарадници
Балканолошког института САНУ**

Редакциони одбор

**Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, БРАНИМИР ГУШИЋ, МИХАИЛ
ПЕТРУШЕВСКИ, НИКОЛА ТАСИЋ**

**Из иностранства: МІНАИЛ ВЕРЗА, Букурешт (Румунија), ІVAN DUJЃEV, Софија
(Бугарска), CHARALAMBOS FRAGISTAS, Солун (Грчка), HALIL İNALCIK,
Анкара (Турска), JOZSEF FRENKEL, Будимпешта (Мађарска)**

БЕОГРАД 1974.

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES**

BALCANICA

**ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES**

V

Rédacteur

**Académicien VASA ČUBRILOVIĆ
Président du Comité Interacadémique de balkanologie et
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques**

Secrétaires

**NIKOLA TASIĆ et DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ
maîtres de recherches de l'Institut des Etudes balkaniques**

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ BENAC, VASA
ČUBRILOVIĆ, MILUTIN GARAŠANIN, BRANIMIR GUŠIĆ, MIHAIL PETRUŠEVSKI,
NIKOLA TASIĆ**

**De l'étranger: MIHAIL BERZA, Bucarest (Roumanie), IVAN DUJČEV, Sofia (Bulgarie),
CHARALAMBOS FRAGISTAS, Thessalonique (Grèce), HALIL INALCIK, Ankara
(Turquie), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)**

BEOGRAD 1974.

<http://www.balcanica.rs>

Ovaj broj časopisa *Balcanica* štampan je zahvaljujući finansijskim sredstvima koja je obezbedila Republička zajednica za naučni rad SR Srbije

IZDAJE
SRPSKA AKADEMIJA NAUKA I UMETNOSTI,
KOORDINACIONI MEDJUAKADEMIJSKI ODBOR
ZA BALKANOLOGIJU,
BALKANOLOŠKI INSTITUT

TIRAŽ: 1000 PRIMERAKA

ŠTAMPA
„NAUČNO DELO“
BEOGRAD, VUKA KARADŽIĆA 5

Na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za kulturu SR Srbije, broj 413-834/73-02, ova knjiga oslobođena je plaćanja posebnog republičkog poreza na promet proizvoda i usluga u prometu.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
OUVRAGES SPÉCIAUX

<i>Генрик Писарек</i> , Пућ Светозара Марковича к марксизму	1
<i>Петар Милосављевић</i> , В. И. Лењин о неким проблемима историје балканских народа	51
<i>Душан Лукач</i> , Светозар Марковић о народној буну, ослободилачком рату и револуцији у процесу ослобођења народа Балкана	75
<i>Kosta Milutinović</i> , Federalističke koncepcije Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića	91
<i>Климент Цамбазовски</i> , Идеје о балканској и јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића	125
<i>Борђе Игњатовић</i> , Светозар Марковић и бугарски национално ослободилачки покрет	145
<i>Nikola Tasić</i> , Die Kulturen der frühen Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum und ihre Beziehungen zu den Kulturen der mittleren und nördlichen Pannonischen Tiefebene	197
<i>Werner Johannovsky</i> , Raporti fra la Campania, l'Italia settentrionale, l'Europa centrale e i Balcani nel' età del ferro	205
<i>Verena Han</i> , Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrerie ragusaine	215
<i>Dragoljub Dragoflović</i> , The History of Paulicianism on the Balkan Peninsula	235
<i>Aleksandar Matkovski</i> , Les blasons représentant l'Empire Ottoman en Europe	245
<i>Nikolae Ciachir</i> , Aspects concernant les relations politiques roumaino-serbes entre 1863—1875 (depuis l'établissement des relations diplomatiques jusqu' à la réouverture du problème oriental)	287
<i>Милан Ванку</i> , Успостављање дипломатских агенција у Београду и Букурешту 1863. године	293
<i>Alfredo Breccia</i> , La „Mediazione“ di Mussolini e l'invasione tedesca della Jugoslavia	301
<i>Dragoslav Antonijević</i> , Tradition and Innovation at Tzintzars in Ovče Polje in the Socialist Republic of Macedonia	319
<i>Cristea Sandu</i> , Les „Princesses“ (Craitzelé), un culte païen d'origine dace chez les Roumains (Valaques) de Serbie de N—E et de Bulgarie de N—O	331

<i>Јован Трифуноски</i> , Антропологеографски значај насеља-тврђава у Македонији	337
<i>Миленко Каран</i> , Социолошки и психолошки аспекти етнолошког изучавања крвнe освeтe на централном Балкану	345
<i>Mehmed Begović</i> , Sur l'application du droit pendant le règne Turc dans nos pays	361
<i>Мотџило D. Savić</i> , Modi di esprimere il passato nella lingua degli storici dei popoli balcanici	369
<i>Миодраг Стојановић</i> , Еолско метричко рухо Стеријине поезије	395
<i>Драгутин Мишовић</i> , Крајина-историјска садржина и епска инспирација старије српскохрватске и албанске народне поезије	413

ПРИКАЗИ, КРИТИКЕ, ИЗВЕШТАЈИ
RECENSIONS, CRITIQUES, COMPTE-RENDUS

<i>А. Антонијевић</i> : Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang IX, Heft 1 und 2, München 1973.	435
<i>А. Стефановић</i> : Балканское языкознание, Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва, 1973.	436
<i>Н. Тасић</i> : Godišnjak knj. XI. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 9. Sarajevo 1973, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine	439
<i>А. Антонијевић</i> : Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, Зборник радова са међународног научног скупа, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 1, Београд 1974.	441
<i>М. Vanku</i> : Analele societății de limba româna din P.S.A. Voivodina, Panciova 1973, No. 3—4.	442
<i>А. Антонијевић</i> : Иван Венедиков-Тодор Герасимов, Тракијското искуство, Софија 1973.	445
<i>Н. Тасић</i> : Rastko Vasić, Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji (Groupes culturels du haut âge du fer en Yougoslavie- en serbo-croate), Beograd 1973, Posebna izdanja Arheološkog instituta knj. 12	447
<i>Љ. Максимовић</i> : D. M. Nicol, The last Centuries of Byzantium, 1261—1453, London 1972.	449
<i>D. Dragojlović</i> : Љубомир Максимовић, The Byzantine provincial administration during the Paleologs	451
<i>М. Spremić</i> : M. Blagojević, Agriculture in mediaeval Serbia, Beograd 1973.	453
<i>V. Hani</i> : Pavao Anđelić, Bobovac i Kraljeva Sutjeska — Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Sarajevo 1973, Biblioteka „Kulturno nasleđe“, izdavač „Veselin Masleša“.	455
<i>А. Драгојловић</i> : Paul Lemerle, L'histoire des Pauliens d'Asie mineure après les Sources Grecques, Paris 1973.	457
<i>М. Беговић</i> : Tayyib Okç, Belgrad'daki Bayraklı camii, Vakıflar Dergisi, X, Ankara 1973.	458
<i>Х. Калешки</i> : Peter Bartl, Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischen Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, Wiesbaden 1974.	459
<i>Х. Калешки</i> : Hans-Jürgen Kornrumpf, Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa, Handbuch der Orientalistik, Leiden-Köln 1973.	461

<i>Б. Крстић:</i> Elisa Campus, Înțelegerea balcanică, București 1972.	462
<i>М. Ванку:</i> Rezistența europeană în anii celui de-la al doilea război mondial 1938—1945, în țările din Europa centrală și Sud-Est, București 1973.	464
<i>М. Ванку:</i> Viorica Moisin, Diplomații României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada mart 1938—maj 1940, București 1971.	465
<i>Д. Антонијевић:</i> Оливера Младеновић, Коло у Јужних Словена, Београд 1973.	447
<i>Д. Антонијевић:</i> Dr. Slobodan Zečević, Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru, Zenica 1973.	468
<i>Д. Антонијевић:</i> Dr Jovan Trifunoski, Kumanovska oblast, Skopje 1974.	469
<i>М. Стојановић:</i> Резимирана библиографија радова о народној књижевности (Mirjana Bogovac, Vojislav Maksimović, Luka Sekara, Bibliografija radova o narodnoj književnosti, Posebna izdanja knj. XVIII Odeljenje za književnost i umjetnost knj. I, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1972)	471
<i>Д. Антонијевић:</i> Miodrag Maticki, Srpskohrvatska graničarska epika, Beograd 1974.	473
<i>М. Стојановић:</i> Мирко Живковић, Доситеј Обрадовић у контексту српско-румунских односа, Издавачко предузће Критерион, Београд 1972.	474
<i>Д. Мишовић:</i> О албанско-српскохрватским језичким односима	476
<i>В. Весци:</i> Momçilo D. Saviћ, Funcțiile de baza ale aoristului sîrbocroat și ale perfectului simplu românesc în lumina limbilor romanice și balcanice, Panciova 1972.	477
<i>В. Хан:</i> Средњовековно стакло на Балканском полуострву (V—XV век), Међународно саветовање, Београд 24—26. април 1974.	479
<i>Д. Антонијевић:</i> Годишњи извештај о раду Координационог међуакадемијског одбора за балканологију	482
<i>Д. Антонијевић:</i> Извештај о раду Југословенског националног комитета за балканологију	484
<i>В. Чубриловић:</i> Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1973. год.	485
<i>Е. Себић:</i> Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine u 1973. godini	487

IN MEMORIAM

<i>Н. Родић:</i> Миливој Павловић (1891—1974)	491
---	-----

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

— Зајечар 29. септембар 1846. — Трст 26. фебруар 1875. —

У фебруару 1975. године навршава се сто година од смрти Светозара Марковића, једног од најзначајнијих људи Србије у XIX веку. Од његове смрти до данас социолози, економисти и историчари разне врсте бавили су се, и непрестано се баве, радовима овог човека. Давани су разни судови о њему и његовом делу. Неки су га подцењивали а много више их је било који су га уздизали и славили. Разни покрети су га присвајали себи. У суштини узевши, једно је тачно да су за ових сто година од његове смрти сви нараштаји Србије црпци из његових студија и још непрестано црпу нова сазнања и нове подстицаје за проучавање њене прошлости и за истраживање путева за проучавање њеног будућег развоја. Могло би се рећи да се за мисли Светозара Марковића посебнице појавно велики интерес од победо социјалистичке револуције у Србији и Југославији 1945. године.

Сва новија проучавања Светозара Марковића утврђују да је био и остао највећи социјалистички теоретичар и реформатор у Србији XIX и XX века. Његова критика развоја капитализма и буржоаског друштва у Србији XIX века још данас је најбоље што је о томе дато. Његова проучавања и предвиђања развоја аграрних и полуаграрних земаља у Европи у правцу изградње социјалистичког друштва највише су оспоравана. Ипак нам се чини да и овде није дата последња реч. Искуства развоја ових земаља после победе социјалистичке револуције у њима у првој половини XX века говоре да је и по овим питањима Марковић имао предвиђања која ће се, може бити, потврдити тек у другој половини XX века.

Имајући ово у виду редакција „Балканике“ годишњака Балканолошког института Српске академије наука и уметности замолила је неколико наших научника да за овај број часописа даду своје приказе и судове о резултатима проучавања Светозара Марковића о Балканском полуострву његовог доба. Проучавајући друштвене и културно-политичке проблеме Србије он се неминовно морао заинтересовати и за слична питања код околних народа и земаља. Студирао

је односе међу балканским земљама и народима, њихову прошлост и тражно решења за њихову будућност. Њега су нарочито привлачила два крупна проблема његовог доба на Балканском полуострву: ослободилачка борба његових народа и њихови напори да извојују независност спојени у исто време са тежњама за што бржи привредни и друштвени развитак.

Светозар Марковић је био један од првих балканских социјалиста који је свеобухватно обрадио ослободилачке покрете народа југоисточне Европе против Турског царства и Хабзбуршке монархије. Неминовност слома ових двеју старих држава за њега је била изван сваке сумње. Однос међу ослободеним народима и земљама југоисточне Европе он је замислио на широкој социјалистичкој основи. Требало је да се изграђује путем стварања пуне равноправности међу људима и њиховим националним заједницама. Зато му је ослободилачка идеја балканских народа била тако уско повезана за њихов социјалистички преображај и њихово уједињавање у уже и шире самоуправне заједнице путем федерација и конфедерација.

Чланци који о овим питањима говоре помоћи ће да се осветле и ове стране деловања Светозара Марковића. У његовим идејама има сродности са идејама Владимира Илића Лењина, од чије се смрти у 1975. години наступило педесет година.

Дајући чланке о Владимиру Илићу Лењину и Светозару Марковићу у овом броју „Балканике“ редакција часописа се придружује напорима других научних установа у нашој земљи да се годишњице њихове смрти обележе научно-истраживачким радовима о њима и њиховим делима.

Васа Чубриловић

Генрик ПИСАРЭК
Вроцлав, Польша

ПУТЬ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЧА К МАРКСИЗМУ

1. История вопроса

Казалось бы, что такая существенно важная проблема, как оценка марксизма, содержащаяся в трудах Марковича, первого пропагандиста марксизма в Сербии и на Балканах, давно должна была бы найти в литературе исчерпывающее и многостороннее освещение. В действительности же дело обстоит иначе. По нашему мнению, никто из исследователей научного наследия Марковича не задал себе труда систематически, опираясь на солидный анализ печатных произведений и рукописей сербского мыслителя, осветить его отношения к классикам марксизма. Поэтому в литературе по-прежнему распространено необоснованное, с нашей точки зрения, мнение об утопизме социалистических взглядов Марковича. В то же самое время в некоторых работах и в общепринятом мнении Маркович считается (не без оснований) пионером научного социализма и марксизма в Югославии.

Для доказательства тезиса, что Маркович был научным социалистом и первым сербским марксистом, мы выделяем и отвечаем на следующие проблемы:

- 1) Интересовался ли Маркович марксизмом?
- 2) Какие произведения К. Маркса и Ф. Энгельса он читал?
- 3) Какие произведения классиков марксизма он цитировал и пересказывал?
- 4) Понимал ли он высказывания Маркса и Энгельса?
- 5) Какое содержание он вкладывал в понятие марксизма, то есть какие составные части в нём выделял и какие положения считал наиболее важными?
- 6) Какие мысли классиков марксизма он одобрял и распространял?
- 7) С какими положениями Маркса и Энгельса он не соглашался?

8) Нашла ли теоретическая акцептация марксизма выражение в его практической деятельности и каким образом это выразилось?

9) Если он отбрасывал некоторые утверждения Маркса и Энгельса, то несмотря на это, оставался ли он марксистом и имел ли основания для их неприятия?

10) Каким другим философским и политическим влияниям он подвергался?

Первым писателем, который обратил внимание европейского круга читателей на величие мысли Марковича, был французский историк социализма Бенуа Малон. Называет он Марковича апостолом социализма, мысль, дело и имя которого стали бессмертными, а социалистические идеалы, благодаря ему, прочно закоренились во всей Сербии. Малон причисляет Марковича к кругу наиболее выдающихся европейских революционеров, социалистов и мыслителей. Теоретическую и практически-организационную деятельность Марковича он сравнивает с той ролью, которую в истории немецкого рабочего движения сыграл Фердинанд Лассаль.¹

В югославской литературе первую попытку представления отношения Марковича к марксизму предпринял Слободан Иованович.² Автор правильно подчеркнул, что Маркович был одним из немногих в то время сербов, которые были знакомы с теорией социализма и следили за развитием социалистического движения в других странах. Иованович признавал, что Маркович был социалистом на европейском уровне знания в этой области. Но вопреки этому утверждению, Иованович считал Марковича жертвой утопического социализма, человеком, который не был в состоянии понять действительной силы и ценности марксизма. По его мнению, Маркович не был в состоянии проникнуть также в сущность других социалистических систем. Иованович объяснял утопичность взглядов Марковича преобладающим влиянием творчества Николая Гавриловича Чернышевского, которого сербский мыслитель будто бы ценил больше всех и ставил выше всех других социалистов.

Это несомненное принижение ценности социалистических взглядов Марковича являлось одним из аспектов, предпринятой Иовановичем, генеральной попытки отрицания действительной ценности теоретического наследия сербского революционера и ограничения круга источников, которые оказали на него определённое влияние. Кроме этого, автор избегает существенного рассмотрения данных вопросов, оставаясь всего лишь о сфере общих, не основанных на конкретных фактах, деклараций. Иованович не желал видеть действительных влияний марксизма в трудах Марковича, а готов был прежде

¹ Benoit Malon, Svetozar Markovitch et le socialisme serbe. „La Revue socialiste”, Paris 1888, tome 8, p. 582—595; а также „Histoire du socialisme”, Paris 1885, tome 4, p. 1527—1563.

² Слободан Иованович, Светозар Маркович. „Сабрана дела”, Београд 1932, том 2, кн. 1, стр. 61—62, 70—72, 77—85.

всего указывать на различия выступающие между социалистической теорией сербского мыслителя и социализмом Маркса. Эта тенденция роковым образом повлияла на последующие интерпретации отношения Марковича к Марксу и Чернышевскому. Между прочим, Иванович хотел таким способом отомстить за то поражение, которое потерпели либеральные взгляды его отца Владимира Ивановича в непосредственной полемике с Марковичем.

Иован Скерлич в своей книге о Марковиче³ тоже поддерживает мнение о том, будто бы Маркович выше ценит социализм Чернышевского, чем научный социализм Маркса и Энгельса. Скерлич категорически не допускает такой возможности, чтобы о Марковиче можно было говорить, как о стороннике марксизма и свойственных марксизму методов политической и организационной деятельности. Скерлич считал, что Маркс не оказал влияния на Марковича, а если какие-то влияния и имели место, так только в теоретическом, а не в практически организационном плане. Фактически противореча своим словам, Скерлич перечисляет ряд существенных положений марксизма, которые воспринял и одобрял Маркович.

Скерлич, как и С. Иванович, обращает внимание прежде всего на различия, имеющиеся между взглядами Марковича и Маркса, стремясь доказать, будто бы сербского мыслителя отталкивали от марксизма свойственные этой доктрине догматизм, невсесторонность, её невсеобъемлющий характер. Весьма дискуссионным является утверждение Скерлича о том, будто бы Маркович впервые познакомился с марксизмом в Швейцарии.

Во владении Скерлича находилась обширная переписка Марковича, которая, и сожалению, не сохранилась до наших дней. Отсюда возникло мнение, что Скерлич мог лучше познать Марковича, чем мы в состоянии сделать это сейчас. Такое мнение, на наш взгляд, нельзя считать абсолютно верным по многим причинам. Прежде всего, сейчас стали известны такие письма и публикации Марковича, которых не знал Скерлич. Кроме того, можно Скерлича упрекнуть в том, что в своей книге он много проблем представляет тенденциозно, подтягивает Марковича под заранее принятые схемы, не всегда всесторонне рассматривает аргументы за и против. Поэтому мы в праве и обязаны, без всяких тенденциозных предубеждений и методологических искривлений, рассмотреть заново вопрос об отношении Марковича и к марксизму.

Следует заметить, что книга Скерлича ещё в большей степени, чем работа С. Ивановича, повлияла на последующие интерпретации взглядов Марковича. До сегодняшнего дня некоторые авторы ещё не в состоянии освободиться из-под её парализующего влияния.

На огромные заслуги Марковича в деле распространения идей социализма в Сербии указывал в своих работах немецкий социалист Герман Вендел. Признавая незаурядность личности Марковича, он

³ Иован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 143—147.

называет его „пламенно гениальным трибуном социалистической и радикальной мысли в Сербии“.⁴ Но вместе с тем Вендел всё же преувеличивает влияние творчества Н. Г. Чернышевского и недооценивает того воздействия, которое произвёл марксизм на Марковича.

Данную Венделом оценку заслуг Марковича фактически повторяет Карл Каутский. С одной стороны, он признаёт, что Маркович был выдающимся социалистом, революционером, мыслителем, но с другой стороны, не допускает возможности, чтобы родоначальник сербского социализма мог подняться до уровня марксистской мысли.⁵

На близость социалистических взглядов Марковича к научному социализму обращает внимание Драгиша Лагчевич в своей „Истории социализма в Сербии“. Он считает, что публикации Марковича могли бы доставить честь любому наиболее развитому пролетерскому социалистическому движению. Автор полагает, что именно под воздействием произведений Маркса и Лассаля сумел Маркович освободиться от влияния идей русских народников. Причём это освобождение произошло как в теоретическом, так и в практически-организационном плане. „Утицај марксистичке школе је Марковића не само ослободио народова љачке утопије, већ и оспособио да, олужећи се марксистичким, тј. материјалистичким, дијалектичким методом, изврши једну и опширну и младу критику социјалног и политичког стања Србије, да готово брутално притисне болна места и изазове гласан јавк болесников, али да укаже и пут којим треба поћи у лечењу“.⁶

Душан Неделькович первым стал считать Марковича пионером научного социализма и марксизма в Югославии. Ещё в 1946 году высказал он по этому поводу своё мнение в известном докладе „Лик Светозара Марковића револуционара мислиоца и његова три извора и три саставна дела“. Д. Неделькович правильно считает мировоззрение Марковича марксистским, но, к сожалению, не обосновывает своего утверждения. По его мнению, в Сербии Маркович „први израстао у свесног социјалисту, дијалектичара, материјалисту, непоколебљивог члана Марксове Интернационале, револуционарног вођу радних маса орпоког народа“.⁷

Другой современный югославский автор Илия Кецманович согласен с мнением, что Маркович в своих основных положениях „полазио с позиција марксизма“.⁸

⁴ Herman Wendel, Südslawischen Silhoueten. Frankfurt am Main 1924, S. 88; а также — Aus dem südslawischenn Risorgimento. Gotha 1921, S. 135—166.

⁵ Karl Kautsky, Jugoslaviens Aufstieg und Svetozar Marković. „Der Kampf“, Wien 1923, nr. 4, S. 188—194; а также — Jugoslaviens Aufstieg und Svetozar Marković. „Nova Evropa“, Zagreb 1925, knj. 11, br. 13, str. 400—404.

⁶ Драгиша Лагчевич, Историја социјализма у Србији. Београд 1922, стр. 54.

⁷ Душан Неделькович, Лик Светозара Марковића револуционара мислиоца и његова три извора и три саставна дела. „Гласник Српске академије наука“, Београд 1951, књ. 3, св. 2, стр. 200.

⁸ Илија Кецманович, Вук — Његош — Светозар Марковић. Сарајево 1949, стр. 149—150.

Мирослав Джорджевич в своих работах указывает на великую заинтересованность Марковича теоретической и организационно-стратегической деятельностью Маркса. Автор охотно экспонирует стремление Марковича к применению этих марксистских указаний в реальной сербской действительности, несмотря на некоторые различия в их интерпретации. „Управо ови најизразитији моменти, који као да формално супротстављају Светозареве идеје Марксовим, указују да Светозар до них није дошао одричући се Марксовог учења, већ настојећи да га на неки начин и што пре примени на Србију.

(...) Али, кад се оцењује стварна вредност његове мисли и дела, не треба поћи од слабости која се може видети у Светозаревом недовољном разумевању Маркса, већ од Светозареве снаге којом је учинио велики корак ка Марксу, ка радничком покрету, корак какав нико у Србији пре њега и у његово време није учинио“.⁹

На близость социалистических взглядов Марковича к научному социализму Маркса и Энгельса, на его выдающуюся роль в деле распространения марксизма в Сербии указывает в своих трудах Васа Чубрилович.¹⁰

Под сильным влиянием И. Скерлица написал книгу о Марковиче американский историк В. Д. Макклеллан.¹¹ Автор пытается систематизировать современное состояние знаний о многих аспектах творчества и практической деятельности Марковича и поэтому некоторые из них получили довольно исчерпывающее освещение. Однако изложение интересующего нас вопроса об отношении Марковича к марксизму является традиционным и не может удовлетворить ни по существу, ни методологически.

Андрија Б. Стојковић в своей работе о Марковиче наиболее полно излагает философские взгляды сербского мыслителя. Однако вопрос об отношении Марковича к марксизму автор, на наш взгляд, представляет слишком синтетически, хотя и правильно в принципе. Автор высказывает мысль, с которой следует согласиться, что философские взгляды Марковича не могут быть признаны материалистически-диалектическими (марксистскими). „Марковићева концепција социјализма међутим, и својом негативно-критичком страном усмерена против капитализма и бирократије и свих зала старог друштва, и својим конкретним програмом, у основи својој мора се оценити као историјскоматеријалистичка и марксистичка“.¹² Аналогич-

⁹ Мирослав Борбевић, Предговор, в: Светозар Марковић, Париска комјуна и интернационала. Чланци. Београд 1965, стр. 29—30; а также Политички прегледи Светозара Марковића. Сарајево 1952.

¹⁰ Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века. Београд 1958, стр. 265—321, 395—400; а также Светозар Марковић о националном питању у Аустро-Угарској. „Балканика“, Београд 1971, књ. 2, стр. 134—140.

¹¹ Woodford D. McClellan: Svetozar Marković and the origins of Balkan socialism. Princeton, New Jersey 1964, стр. 60—61, 99—101, 120—122.

¹² Андрија Б. Стојковић, Поглед на свет Светозара Марковића. „Савремене филозофске теме“, Београд 1964, св. 2, стр. 70.

ным образом автор освещает этот вопрос в недавно изданной истории сербской философии. Он подчёркивает, что учение Марковича об обществе, государстве и революции воздвигается до уровня научного социализма, а его социальная программа в своих основных компонентах является коммунистической.¹³

Очень сжато, но в принципе правильно представляет отношение Марковича к марксизму Драган М. Йеремич. Автор подчёркивает, что после знакомства с марксизмом Маркович присвоил себе его основные идеи и стал считать марксизм основой своих общественно-политических взглядов.¹⁴

Из более мелких работ, которые частично касаются интересующего нас вопроса, можно указать статьи Витомира Р. Вулетича¹⁵ и публикацию Перы Дамјановича и Драгича Качаревича.¹⁶

Доказанное нашими работами¹⁷ положение о том, что общественно-политические, социологические и экономические взгляды Марковича, а также его практически-организационная деятельность, являются началом развития марксистской мысли и марксистского движения в Сербии и на Балканах, начинает приобретать признание в югославской литературе. Свидетельством этого являются последние публикации Перы Дамјановича. Пишет он: „(...) теоријско наслеђе Светозара Марковића није довољно посматрати само у релацијама приврженика и пропагатора идеја социјализма, већ и као првог и извршног присталицу Марксове школе социјализма. Или, још јасније, као првог марксисту на југословенском поднебљу, као оснивача и пропагатора марксизма у нашој земљи“.¹⁸

Мы попытаемся проследить путь Марковича, приведший его к научному социализму и марксизму, опираясь в своих выводах на всё творчество сербского мыслителя, на посвященные ему публикации, а также на известные нам архивные материалы.

¹³ Анарија Б. Стојковић, *Развитак философије у Срба*. Београд 1972, стр. 161—162, 580.

¹⁴ Драган М. Јеремич, *О философији код Срба*. „Савременик“, Београд 1967, бр. 5, стр. 425.

¹⁵ Витомир Р. Вулетич, Светозар Марковић и Прва интернационала. „Прилози за историју социјализма“, Београд 1965, књ. 2, стр. 159—178.

¹⁶ Перо Дамјановић, Драгич Качаревич, Социјалистички програм из „Раденика“ из 1871. године. Необјављена писма Светозара Марковића. „Прилози за историју социјализма“, Београд 1965, књ. 2, стр. 303—318.

¹⁷ Henryk Pisarek, Svetozar Marković o marksizmu. „Acta Universitatis Wratislaviensis Nr. 120. Prace Filozoficzne VI“, Wrocław 1970, str. 119—166; а также — Светозар Маркович — первый пропагатор марксизма в Сербии. „Глас САНУ“, том ССLXXXV, Одељење друштвених наука, књ. 17, Београд 1973, стр. 53—73.

¹⁸ Перо Дамјановић, Светозар Марковић у односу на марксизам. „Глас САНУ“, том ССLXXXV, Одељење друштвених наука, књ. 17, Београд 1973, стр. 122.

2. Первое знакомство с произведениями Маркса и Энгельса

Маловероятным является предположение о том, что Маркович ещё до отъезда на учёбу в Петербург (т. е. до 29 июля 1866 года) мог познакомиться с произведениями Маркса и Энгельса, хотя нельзя исключить и такой возможности. В России Маркович провёл около трёх лет. Выехал он из Петербурга в Цюрих во второй половине марта 1869 года. По дороге Маркович на несколько дней задержался в Берлине у своего друга Любомира Белимарковича и в конце марта прибыл в Цюрих.

Первое упоминание о Марксе мы находим в письме Марковича к Белимарковичу, написанном в Цюрихе 16 апреля 1869 года. Является ли это равнозначным тому, как считал И. Скерлич¹⁹, что именно в Швейцарии Маркович впервые столкнулся с произведениями Маркса? Всё свидетельствует скорее о том, что это знакомство имело место ещё в России. Познакомиться с трудами Маркса могли помочь Марковичу русские революционеры, группировавшиеся в конспиративной организации „Сморгонская академия“. Эта организация возникла в Петербурге в 1867 году и существовала до марта 1869 года. Во главе её стоял Дмитрий Алексеевич Воскресенский, Алексей Егорович Сергиевский и Варлаам Черкезов, а членами её были, между прочим, Сергей Геннадиевич Нечаев, Пётр Никитич Ткачёв и Иван Иванович Бочкарёв. Задачей организации было совершение политического переворота в России, распространение революционных идей, налаживание контактов с политическими организациями других славянских народов, с русской революционной эмиграцией и с руководителями Интернационала. Организация планировала освободить Н. Г. Чернышевского, находящегося в ссылке. В начале 1867 года Бочкарёв установил контакт с Марковичем, и с того времени датируется сближение сербского революционера со „Сморгонской академией“.²⁰

П. Н. Ткачёв, член „Сморгонской академии“, ещё в 1865 году познакомился с некоторыми произведениями К. Маркса, а затем познакомил с ними товарищей по организации и определённый круг читателей.²¹ Приложение „Библиографический листок“ к журналу „Русское слово“ опубликовало в декабре 1865 года рецензию Ткачёва на книгу Ю. Жуковского. В этой рецензии был приведён известный отрывок из „Предисловия“ К. Маркса „К критике политической экономии“ об определяющем значении материальных условий жизни людей, в особенности способа производства, в развитии человеческой истории. Ткачёв подчёркивал, что этот взгляд в настоящее время сделался общим достоянием всех мыслящих и честных людей

¹⁹ Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 143.

²⁰ Б. П. Козьмин, Революционное подполье в эпоху „белого террора“. Москва, 1929, стр. 117—118.

²¹ Б. П. Козьмин, П. Н. Ткачёв и революционное движение 1860-х годов. Москва, 1922, стр. 51—55.

и невероятно, чтобы умный человек мог найти против него какое-либо серьёзное возражение.²²

Ткачёв был сравнительно хорошо осведомлён об актуальном состоянии рабочего движения в Западной Европе: о прудонизме, ласкализме и деятельности I Интернационала. В примечании к русскому переводу книги Эрнста Бехера²³ Ткачёв поместил Устав международной ассоциации рабочих Центральной женеvской секции. Таким образом, можно с большой дозой правдоподобия утверждать, что Маркович уже в России знал отрывок из „Предисловия” „К критике политической экономии” Маркса и женеvскую разновидность устава I Интернационала. Но следует отметить, что в произведениях Марковича мы не находим никаких упоминаний о Ткачёве или его работах, что, конечно, ослабляет выдвинутое нами предположение.

О научной и революционной деятельности Маркса и Энгельса и о руководимом ими Интернационале Маркович мог также узнать из нескольких доступных ему русских журналов. Ещё в 1861 году Николай Васильевич Шелгунов опубликовал в „Современнике” работу „Рабочий пролетариат в Англии и Франции”, в которой использовал произведение Ф. Энгельса „Положение рабочего класса в Англии”. Шелгунов отметил, что автором работы, которой он пользовался, является Энгельс — один из лучших и благороднейших немцев.²⁴

25 сентября 1864 года „Санкт-Петербургские ведомости” информируют читателей о митинге в Лондоне, на котором было принято решение создать Интернационал. В № 6 „Современника” за 1865 год появилась статья Ватсона „Стачки рабочих во Франции и в Англии”, в которой были приведены отрывки из „Учредительного манифеста Международного Товарищества рабочих”. Ватсон отметил, что автором этого документа является К. Маркс.

„Русский инвалид” в № 55 за 1865 год поместил информацию об Интернационале и предстоящем его первом конгрессе.

Газета „Голос” в № 254 за 1866 год приводит исчерпывающие сведения о I конгрессе Интернационала, который состоялся в Женеве в сентябре 1866 года.

Самые подробные сведения, выясняющие политические дела Интернационала, были приведены в журнале „Дело”. В № 1 за 1867 год была описана история Интернационала, а также ход работы и содержание решений конгресса в Женеве („Международный конгресс ра-

²² П. Н. Ткачёв, Рецензия на книгу Ю. Жуковского „Политические и общественные теории XVI века”. „Избранные сочинения на социально-политические темы”. Москва, 1932, том I, стр. 70.

²³ Рабочий вопрос в его современном значении и средства к его разрешению. Сочинения Эрнста Бехера. Переведено под редакцией П. Н. Ткачёва. С приложением устава народного банка Прудона и уставов международной ассоциации рабочих. Петербург, 1869, стр. 432—444.

²⁴ Н. В. Шелгунов, Рабочий пролетариат в Англии и Франции. „Современник”, Санкт-Петербург, 1861, № 9, стр. 137.

бочих в Женеве", „Мнения, изложенные на Женевском конгрессе", „Вопрос о взаимном вспомоществовании", „О рабочих часах", „О труде женщин и детей"). В № 10 за 1868 год Лутч (Владимир Лутигин) поместил статью „Вольные места в Швейцарии", касающуюся работы Интернационала. В этом же номере Элизе Реклю опубликовал статью „Международный конгресс в Брюсселе".

До самого Маркса доходили известия о широком интересе к его произведениям в России. В письме к Людвигу Кутельману от 12 октября 1868 года Маркс писал, что его „сочинение против Прудона" („Ницета философи" — Г. П.) и „то, что издал Дункер" („К критике политической экономии" — Г. П.), „нигде не нашли такого сбыта, как в России".²⁵

Таким образом, мы видим, что сведения о Марксе и Энгельсе доходили до некоторых кругов русских читателей. Следует принять гипотезу, что Маркович также в какой-то степени знал об этом, так как он интересовался развитием теории рабочего движения в Западной Европе и пристально следил за ходом освободительной борьбы народных масс.

Как мы уже говорили выше, „Сморгонская академия" стремилась установить связь с русскими революционерами, пребывающими в эмиграции, а также с руководством I Интернационала. С этой целью И. И. Бочкарёв выезжал в Швейцарию, Германию и Австрию. И хотя ему не удалось наладить желаемых контактов с руководителями I Интернационала, следует, однако, принять, что некоторые сведения об этой организации и её руководителях Бочкарёв получил и поделился ими со своими товарищами по организации.

Эти сведения могли дойти и до Марковича, так как он был в близких отношениях с Бочкарёвым и некоторыми другими членами „Сморгонской академии". Известно, что в числе бумаг, изъятых царской полицией у Бочкарёва во время его ареста 12 сентября 1868 года, находились два автографа Марковича: устав „Сербской общины", написанный рукой Марковича по-русски, и черновая рукопись статьи „Српској омладини", опубликованной в газете „Србија" за 1868 год.²⁶ В некрологе скончавшегося в 1925 году В. Черкезова, одного из руководителей „Сморгонской академии", помещенном в № 7—9 французского журнала „Plus loin" за 1925 год, Макс Неттлау, между прочим, пишет: „Черкезов в это время при помощи Бочкарёва вступил в сношения с молодыми сербами Саввой Груичем (будущий военный министр), Николаичем и Светозаром Марковичем".²⁷ Из этого видим, что сведения об Интернационале, привезённые Бочкарёвым, могли ока-

²⁵ Письмо К. Маркса к Л. Кутельману от 12 октября 1868 г., в: К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. Москва, 1964, том 32, стр. 472.

²⁶ В. Г. Карасёв, Два новых автографа Светозара Марковича. „Славяне", Москва, 1956, № 9, стр. 38.

²⁷ Б. П. Козьмин, Революционное подполье в эпоху „белого террора". Москва, 1929, стр. 117—118.

зять определённое влияние на Марковича и, возможно, являлись одной из причин, которые склоняли его к выезду в Швейцарию, „да се утознам изблике с браћом револуционарима“²⁸, как писал о своих намерениях Маркович.

После этого отступления вернёмся к письму, писанному к А. Белимарковичу 16 апреля 1869 года из Цюриха, в котором Маркович впервые упоминает о Марксе и о социалистических и коммунистических доктринах. В этом письме Маркович ссылается на беседы, которые он вёл, будучи в Берлине у Белимарковича. Дискутировали они тогда о социализме и коммунизме, о необходимости познания законов, управляющих развитием общества, законов, которые определяют пути и средства, ведущие народ к цели, начерченной социалистами — равенству и братству. Эта дискуссия неоспоримо свидетельствует о том, что ещё в России познакомился Маркович с некоторыми положениями социалистических и коммунистических теорий. Информирован он друга о своих наблюдениях касавшихся сущности общественного производства, говорит о трудностях, которые стоят перед рациональной организацией сельскохозяйственного и промышленного производства, от которого зависит правильное функционирование общественного организма. Заканчивая эту мысль, Маркович пишет: „Сва ова питања све економисте, које ја знам, осим Чернишевског, Маркса и у неколико Мила, решавају наопачке, зато и не знају да одговоре на најпроспије питање из народног газдинства“.²⁹

Трудно предположить, чтобы в течение нескольких дней своего пребывания в Швейцарии Маркович смог познакомиться с экономическими трудами Маркса. Знания, которые Маркович обнаружил в этом письме, он должен был получить ещё в России. Следует, однако, обратить внимание на факт, что марксизм ещё не успел проявиться в нескольких публикациях Марковича петербургского периода.

3. *Переход на позиции марксизма. Отношение к Интернационалу*

После прибытия в Цюрих Маркович продолжает учёбу в Политехническом институте, но главной целью своей жизни он делает политическую и революционную деятельность. Такую цель он себе назначил ещё в 1868 году.³⁰

В Цюрихе существовала группа политически активных сербских студентов и Маркович стал её возглавлять. Он налаживал близкие контакты с русскими революционерами сгруппированными вокруг Александра Александровича Серно-Соловьёвича (умер 16. VIII 1869

²⁸ Светозар Марковић, Писмо Љубомиру Белимарковићу. 30 новембра 1868 [Петроград]. „Сабрани списи“, Београд 1960, том I, стр. 83.

²⁹ Светозар Марковић: Писмо Љубомиру Белимарковићу. 16 априла [н. а.] 1869, Цюрих. „Сабрани списи“, Београд 1960, том I, стр. 132.

³⁰ Светозар Марковић, Писмо Љубомиру Белимарковићу. 30 новембра 1868 [Петроград]. „Сабрани списи“, Београд 1960, том I, стр. 83.

года) и Николая Исаковича Утина. Члены русской группы считали себя учениками Н. Г. Чернышевского, а также сторонниками I Интернационала, и вели корреспонденцию с К. Марксом.

А. А. Серно-Соловьёвич свои надежды на революционное преобразование общественно-политических отношений в мире соединял с борьбой и расширением влияния Интернационала. Уже в то время он был активным деятелем международного рабочего движения, между прочим, секретарём статистического бюро женевских секций Интернационала. В конце 1868 года он издал в Женеве два номера газеты „Интернационал“ на французском языке, активно сотрудничал в женевском органе Интернационала „Либертэ“. 20 ноября 1868 года он писал Марксу о влиянии Интернационала на швейцарское рабочее движение и что „сила движения в стране находится в прямом отношении к силе Интернационала“.³¹

Отношение группы Серно-Соловьёвича и Утина к Александру Ивановичу Герцкуну и Николаю Платоновичу Огарёву было весьма критическое, а, в свою очередь, отношения с Михаилом Александровичем Бакунинным были очень натапанные и дургажали разрывом. Перед тем, как этот разрыв наступил, Утин и Бакунин решили совместно издавать в Женеве газету „Народное дело“. Первый номер этой газеты появился 1 сентября 1868 года. Воспользовавшись отсутствием Утина, Бакунин совместно со своим единомышленником Николаем Ивановичем Жуковским, заполнили целый номер газеты своими публикациями, проникнутыми духом анархизма. Они также составили программу газеты. Это повлекло за собой усиление разногласий между Утиным и Бакунинным и в последствии привело к выходу Бакунина и Жуковского из состава редакции. Несколько месяцев позже произошла дальнейшая поляризация позиций Бакунина и Утина в основных общественно-политических вопросах. В это время наступил окончательный разлом среди швейцарской колонии русских эмигрантов на сторонников I Интернационала и сторонников анархизма Бакунина. Маркович, который был в курсе дел женевской группы русских, решительно присоединился к сторонникам Интернационала.

Русские, сосредоточенные вокруг Утина, одобряли программу действия Интернационала и решили также организационно присоединиться к нему. Такое намерение существовало в этой группе начиная с весны 1869 года. Свидетельствуют об этом публикации посвящённые Интернационалу и её руководителям, напечатанные на страницах „Народного дела“. Они должны были теоретически подготовить русских революционеров к соединению своей деятельности с развивающимся международным рабочим движением.

Ещё в октябре 1868 года появилась в „Народном деле“ статья, в которой автор считает Интернационал предвестником прихода но-

³¹ А. А. Серно-Соловьёвич, Письмо К. Марксу от 20 ноября 1868 года. „Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями“. Москва, 1951, стр. 33.

вой эпохи в истории развития человечества, эпохи победы рабочего народа над буржуазией, эпохи свободы и всестороннего развития людей, эпохи светлого труда и полного равенства.³² В 4—6 номере за 1869 год помещен обзор исторического развития Интернационала в Европе и Соединённых Штатах Северной Америки, а также были подчеркнуты достижения этого движения. Обращено было внимание на выход в свет первого тома „Капитала“, „замечательного и поистине демократического труда ветерана немецкой демократии и одного из главных основателей Интернациональной ассоциации Карла Маркса“.³³ Характеризуя классовое направление этого произведения Маркса, обозрение отмечает, что эта книга является „дочуением, после которого у мещан пропадает охота сентиментальничать“.³⁴ Автор этого обозрения подитоживает организационные достижения рабочего движения и приходит к выводу, что после каких-то четырёх лет, а особенно в течение двух последних лет, это движение действительно выросло до уровня организованной, лучше оказывать, организующей политической силы.³⁵

Среди русских, сосредоточенных вокруг „Народного дела“, интерес к работе Интернационала был так велик, что Утин и некоторые другие отправились в Базель, чтобы лично следить за ходом дебатов конгресса Интернационала. Сразу же после конгресса появились в „Народном деле“ постановления Интернационала и публикации о нём. Был напечатан „Отчёт Генерального Совета IV ежегодному конгрессу Международного Товарищества Рабочих“ написанный Марксом. К статье, информирующей о базельском конгрессе Интернационала, были присоединены резолюции этого конгресса о поземельной собственности, об отмене права наследства, о ремесленных союзах и кассах сопротивления (профессиональных союзах).³⁶

Другая статья тоже обширно освещала сущность и переломное значение деятельности Интернационала для развития мирового рабочего движения. Она указывала на перспективу экономических и общественно-политических преобразований, которые начертал Интернационал перед мировым пролетариатом.³⁷

Как видим, редакторы „Народного дела“ располагали значительной суммой сведений о сущности, целях, состояниях и сферах влияния Интернационала. Мысль о необходимости организации Русской секции Интернационала созрела среди них уже продолжительное

³² Генеральская революция и народное освобождение. „Народное дело“, Женева, 1868, № 2—3, стр. 56.

³³ Отдел интернациональной ассоциации. Политическое обозрение. „Народное дело“, Женева, 1868, № 4—6, стр. 100.

³⁴ Там же, стр. 104.

³⁵ Там же, стр. 98.

³⁶ Современное выражение социальной революции на Западе. „Народное дело“, Женева, 1869, № 7—10, стр. 122—123.

³⁷ Русское социально-политическое дело в его отношении с рабочим движением на Западе. „Народное дело“, Женева, 1869, № 7—10

время. Определённое влияние на доведение до конца этого намерения оказал друг Маркса и Энгельса, организатор Немецкой секции Интернационала в Швейцарии, Иоганн Филипп Бекер, с которым Утин познакомился и подружился.

12 марта 1870 года Комитет русской секции официально обратился к Генеральному Совету с просьбой о принятии их и состав I Интернационала. К просьбе был присоединён устав и программа секции, вместе с письмом к К. Марксу, в котором предложили ему, чтобы он был представителем Русской секции в Генеральном Совете в Лондоне. Маркс согласился.

Мотивы, побудившие Русскую секцию обратиться с этим предложением к Марксу, Утин объяснял следующим образом: „Его имя слишком хорошо известно всем тем из русских, которые сколько-нибудь следят за социальным движением. Маркс был одним из первых основателей Международного Товарищества Рабочих, и он всегда ратовал против того всероссийского и всеславянского земского царизма, которому пели восторженные гимны наши великие патриоты и наши отчаянные революционеры старой эмиграции. Он всегда ненавидел русское императорство и давно уже ждал пробуждения русского народа, изучая его социальный быт на его собственном русском языке. Мы рады были случаю выразить Марксу признательность русских социалистов за его труды, столь полезные для всех нас, и мы рады его согласию быть нашим представителем при Генеральном Совете, потому что в этом согласии выражается полная солидарность его воззрения с нашим на пользу и необходимость водружения интернационального знамени в России“.³⁸

22 марта 1870 года Генеральный Совет принял Русскую секцию в состав I Интернационала. Маркс, от имени Генерального Совета, составил ответ Комитету русской секции, который напечатало „Народное дело“ в I номере от 15 апреля 1870 года. Кроме этого официального ответа, Маркс отправил также на адрес Комитета русской секции частное письмо, не предназначенное для опубликования в газете, которое, к сожалению, утеряно.

Несомненно, принятию Русской секции в ряды Интернационала способствовало то обстоятельство, что Маркс приобретал в ней союзника в борьбе с Бакуниным. С момента принятия весной 1869 года Женевской секции альянса социалистической демократии в состав Интернационала, столкновения между Бакуниным и Марксом не прекращались, и к тому времени ещё более обострились. Русская секция в этих спорах приняла сторону Маркса.

Однако, следует отметить, что во многих теоретических и практически-революционных вопросах Утин не стоял на позициях последовательного марксизма. В его взглядах сохранялось много остатков анархизма и обнаруживались зародыши будущей народнической идео-

³⁸ От редакции. Русская ветвь Международного Товарищества Рабочих. „Народное дело“, Женева, 1870, № 1, стр. 3.

логи. Но в данном месте интересуют нас не различия, а стремление Русской секции к соединению своей организационной и теоретической деятельности с деятельностью и идеологией Интернационала, а также то влияние, которое эта секция могла иметь на Марковича.

Русская секция Интернационала намеревалась представлять не только русских, но также революционеров других славянских народов. Она хотела втянуть их в сферу влияния Интернационала, пока они не создадут своих самостоятельных национальных секций. С этой целью она вела переговоры с представителями других славянских народов, и, между прочим, с Марковичем, который был руководителем сербской группы.

В упомянутом письме Комитета русской секции к Марксу, между прочим, писалось: „Но у нас есть ещё одна задача: разоблачать панславизм, втягивая молодёжь славянских стран в борьбу против этих старых идей, сослуживших службу только царской империи.

(...) Мы рады сообщить Вам, что подготовительная работа, которую мы провели в этом направлении, увенчалась успехом, и мы нашли сторонников пропаганды Интернационала среди чехов, поляков и сербов. Последние уже имеют обширную организацию под названием Омладина, в рядах которой сербские сторонники Интернационала надеются распространить эту идею, несущую возрождение”.³⁹ Проявленная в этом письме осведомлённость комитета русской секции в сербских делах, несомненно, свидетельствует о том, что эти сведения они получали от Марковича. Кажется весьма вероятным, что Маркович мог участвовать в составлении этого письма к Марксу.

Подтверждением того, что Маркович в сербских делах занимал именно такую позицию, которая была сформулированная в письме к Марксу, может служить статья Марковича „Политическое и экономическое положение рабочего класса в Сербии”, напечатанная в „Народном деле” в 2 и 3 номерах от 7 и 31 мая 1870 года. Заглавие статьи, по всей вероятности, было сформулировано под влиянием книги Энгельса „Положение рабочего класса в Англии”, или под влиянием работы Василия Васильевича Берви-Флеровского „Положение рабочего класса в России”. Следует отметить, что у Маркса была и он читал 2 номер „Народного дела”, в котором была напечатана первая часть статьи Марковича. Свою статью Маркович закончил словами, звучащими почти идентично, как приведённый выше отрывок письма к Марксу. „Надамо се тврдо да неће дуго проћи и интернационална пропаганда брзо ће се развити у Србији, и интернационална организација обухватиће и омладину, трговачко и земљорадничке заједнице народа”.⁴⁰

³⁹ Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. Москва, 1961, стр. 36.

⁴⁰ Светозар Марковић, Политички и економски положај радничког staleжа у Србији. „Сабрани списи”, Београд 1965, том 2, стр. 158.

Так далеко идущее совпадение формулировок в письме Русской секции и в статье Марковича не может быть исключительно делом случайности. Оно свидетельствует в пользу предположения, что Маркович принимал участие в написании письма к Марксу и Комитет Русской секции именно его имел в виду, когда сообщал о сербских сторонниках Интернационала.

Высказанное в статье убеждение о возможности эффективного распространения принципов Интернационала среди членов Омолодины и в сербском обществе, опирал Маркович на том, что „из средине омолодине сад се већ образује партија која је одушевљена начелима која су истоветна са начелима интернационалног савеза. Српска је омолодина веома способна да усваја нове идеје“.⁴¹ Именно эта сербская молодёжь — это „радикална партија“⁴², которая выступает публично, а также в „Омолодине“ с пропагандой идеологии Интернационала. Вождём этой радикальной группы сербской молодёжи был Маркович. Организационно они ещё не составляли партии, хотя Маркович предпринимал усиленные попытки реализовать это намерение. В этой группе существовало также сильное стремление к созданию собственной сербской секции Интернационала, но пока это стремление не было формально реализовано, сербские сторонники Интернационала входили в состав Русской секции.

В этих попытках организовать сербскую социалистическую партию, которые предпринимал Маркович, обнаруживается организационное и практически-политическое влияние Русской секции, и самого Интернационала, как и революционной деятельности Маркса. Этот факт противоречит утверждению И. Скерлица, будто бы Маркс воздействовал на Марковича исключительно в теоретическом плане.

Следует уточнить вопрос об отношении Марковича и Русской секции Интернационала, так как закоренилось в литературе мнение о том, будто бы он был исключительно „агентом-корреспондентом“, а не её членом. Причина controversий кроется в противоречивых заявлениях самого Марковича. О своей статье, напечатанной в „Народном деле“, Маркович писал следующим образом: „Ја имам још то да додам да сам ја тај чланак писао као члан руске секције Интернационале за руске читаоце на захтевање те секције, као што се то види из самог чланка. Ја сам ту био прост извештач („агент кореспондент за Србију“ као што је казала сама редакц. „Народ. дела“) и ништа више“.⁴³ В свою очередь, в 1872 году, полемизируя с Владаном Джорджевичем, Маркович высказал слова, которые большинством его биографов были приняты за доказательство того, что он не являлся членом Интернационала. „Лаж је да сам ја „одборник“ Интернационале. Ја сам јавно рекао да се слажем са начелима што их је изнела Интернационала, али нити сам члан, а још мање одбор-

⁴¹ Там же, стр. 157.

⁴² Там же, стр. 156.

⁴³ Светозар Марковић, Последња реч г. Јовановићу. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 133.

ник те дружине. Ја се не плашим да признам своја дела, али нико нема право да ми подмеће оно што не постоји”.⁴³

Несмотря на такое категорическое отрицание своей принадлежности к Интернационалу, мы всё же считаем этот ответ за несоответствующий истине, а всего лишь за тактический манёвр. В июле 1870 года Маркович вернулся из Швейцарии в Сербию, а уже в январе 1872 года он был вынуждён эмигрировать в Новый Сад, входивший тогда в состав Австро-Венгрии. Когда Джорджевич обвинил Марковича в принадлежности к Интернационалу, так это обвинение было равнозначно с передаванием его в руки венгерских властей, которые принуждали всех членов Интернационала, чтобы они покинули страну. В противном же случае они их подвергали аресту. Защищаясь перед изгнанием, или передаванием его в распоряжение сербской полиции, Маркович вынуждён был опубликовать такое несоответствующее истине заявление, считая его всего лишь необходимым, в данной конкретной ситуации, тактическим манёвром.

Из-за этих же самых причин Маркович вынужден был публично сказать, что не соответствует истине и второе обвинение В. Джорджевича, будто он усиленно переводит и распространяет в Сербии произведения Маркса и публикации Интернационала.⁴⁴ Несмотря на заявление Марковича, что он никогда не переводил никакого произведения Маркса, и что цитировал его всего лишь 2—3 раза, мы знаем, что эти слова не соответствуют истине. Маркович перевёл „Правда о войне во Франции“ К. Маркса и печатал её в „Раденике“ (с 13 июля по 2 сентября 1871 года). Маркович многократно цитировал и пересказывал произведения Маркса и Энгельса, а также официальные документы Интернационала. Свидетельствуют об этом статистические данные, ниже приводимые нами. Из этого следует, что второе обвинение В. Джорджевича, под адресом Марковича, было вполне обоснованное. Обоснованным, кажется нам также обвинение первое.

Вслед за И. Скерличем⁴⁵, большинство авторов считало определение „агент-корреспондент на Сербию“, данное Марковичу редакцией „Народного дела“, названием корреспондента газеты, не являющегося членом Русской секции Интернационала. Но ведь определение „агент-корреспондент на Сербию“ является всего лишь модификацией и уточнением определения „секретарь-корреспондент“, принятого для должностных лиц Центрального (Генерального) Совета Интернационала. Во „Временном Уставе Международного Товарищества Рабочих“ написано, что Центральный Совет избирает из своего состава должностных лиц, необходимых для ведения дел Товарище-

⁴³ Светозар Марковић, Одговор др. Владану Борбевичу на његово „Отворено писмо“ у „Јединству“. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 3, стр. 112.

⁴⁴ Светозар Марковић, Одговор на отворено писмо др. Владана Борбевича. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 3, стр. 95—96.

⁴⁵ Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 137.

ства, и, между прочим, „секретарей-корреспондентов для разных стран“.⁴⁶ Например, таким секретарём-корреспондентом на Германию был К. Маркс, назначенный на эту должность Центральным Советом 29 сентября 1868 года.

Так как Русская секция Интернационала объединяла в своих рядах также представителей других славянских народов, то отдельные нации должны были иметь своих представителей, или, другими словами выражаясь, агентов-корреспондентов. Кандидатуры агентов-корреспондентов утверждало общее собрание Русской секции. Их обязанности, хотя и не исчерпывающим образом, определял один из параграфов программы Русской секции, которая была напечатана в 1-м номере „Народного дела“ от 15 апреля 1870 года. В параграфе этом говорится о том, что Комитет заботится, чтобы Русская секция имела во всех странах своих агентов-корреспондентов. Они знакомили бы с делами Интернационала новых русских друзей, желающих принять участие в общем деле. В круг обязанностей агентов-корреспондентов, как гласит программа, входила также необходимость информирования Русской секции об актуальном состоянии рабочего движения в отдельных славянских странах. В свою очередь, Русская секция обязывалась передавать эти сведения всем другим газетам, защищавшим интересы рабочего класса. Именно таким агентом-корреспондентом на Сербию и был Маркович. Означает это, что он был руководителем сербской группы, что он был непосредственно связан с руководителями Русской секции, и что он был членом Интернационала.

4. Количественные данные, свидетельствующие о заинтересованности марксизмом

Хотя Маркович имел возможность познакомиться с некоторыми произведениями Маркса и публикациями Интернационала ещё в России, но более систематическое изучение марксизма он начал только в Швейцарии, а затем в Сербии и Австро-Венгрии.

Следует отметить, что ни один автор, пишущий о Марковиче, не предпринял попытки доказать, какие произведения Маркса и Энгельса фактически Маркович знал, цитировал, пересказывал и т. п. В литературе можно встретить ярко произвольность и неточность в перечислении трудов классиков марксизма, известных Марковичу. Ни один из авторов не указал, что Маркович знаком был с произведением Маркса „К критике политической экономии“, а также, что он знал ряд официальных документов Интернационала, написанных Марксом и Энгельсом. Составленный нами список произведений Маркса и Энгельса, известных Марковичу, является наиболее полным из всех имеющихся до сих пор.

⁴⁶ К. Маркс, Временный Устав Товарищества, в: К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. Москва, 1960, том 16, стр. 13.

Из анализа текстов публикаций и рукописей Марковича явствует, что он знал следующие произведения К. Маркса:

1. Капитал, том 1.
2. Манифест Коммунистической партии (К. Маркса и Ф. Энгельса).
3. Гражданская война во Франции.
4. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта.
5. К критике политической экономии.
6. Временный Устав Международного Товарищества Рабочих.
7. Отчёт Генерального Совета IV ежегодному конгрессу Международного Товарищества Рабочих.
8. Резолюция Международного Товарищества Рабочих против Лиги мира и свободы.
9. Учредительный Манифест Международного Товарищества Рабочих.
10. Четвёртый годовой отчёт Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих.
11. О преследованиях членов французских секций. Заявление Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих.
12. Заявление Генерального Совета по поводу циркуляра Жюль Фавра (К. Маркса и Ф. Энгельса).
13. Редактору газеты „Daily News“.
14. Доклад Генерального Совета о праве наследства.
15. Генеральный Совет Международного Товарищества Рабочих членам комитета русской секции в Женеве.
16. Альянс социалистической демократии и Международное Товарищество Рабочих (К. Маркс и Ф. Энгельса).
17. Устав и Регламент Международного Товарищества Рабочих. С. Маркович знал также работу Ф. Энгельса:
18. Положение рабочего класса в Англии.

Неоспоримым доказательством большого интереса Марковича к жизни, деятельности и произведениям Маркса и Энгельса являются некоторые количественные данные. В своих 17 работах и 6 письмах Маркович упомянул фамилию Маркса 7 раз, а косвенно упоминает ещё 100 раз, то есть всего 173 раза. Для сравнения можно заметить, что фамилия Н. Г. Чернышевского упоминается 57 раз. Фамилию Энгельса Маркович упоминает только 2 раза, но косвенным образом говорит о нём ещё 24 раза, то есть всего 26 раз. Определение „марксисты“ употребил Маркович 2 раза, а косвенно говорит о них ещё 3 раза, то есть всего 5 раз.

Карл Маркс является для Марковича главным представителем марксизма. Даже тогда, когда Маркович упоминает название и цитирует „Коммунистический Манифест“, то в качестве автора он упоми-

нает только Маркса, подчёркивая первостепенную важность его личности в данном, конкретном случае соавторства. Факт упоминания фамилии Энгельса можно, по-видимому, частично объяснить тем, что первые два немецкие издания „Манифеста“ вышли без указания авторов. Но то, что в качестве автора „Манифеста“ Маркович упоминает только Маркса, это было выражение всеобщего признания, которое уже в то время получил К. Маркс среди деятелей и теоретиков международного рабочего движения.

Внимание сербского мыслителя привлекали прежде всего труды Маркса. Маркович 39 раз цитирует 1 том „Капитала“, а 44 раза пересказывает содержание и упоминает о нём, то есть всего 83 раза. Ни одного автора Маркович столько раз не цитировал, как Маркса, и не упоминал такого количества трудов, а никакая другая работа так сильно не привлекла его внимания, как 1 том „Капитала“. Это произведение было для Марковича основным источником знания о капитализме и социализме, являлось наиболее характерной работой для идеологии научного социализма. Восьмой раздел „Капитала“ — „Рабочий день“ — Маркович подробно пересказал в издаваемой им газете.⁴⁷ В свою очередь, когда Маркович писал учебник по политической экономии, то весь раздел „О поделѣ рада и ударуенью“ был написан по „Капиталу“, так как Маркович считал труд Маркса более точным и более научным, чем труд Джона Стюарта Милла, по образцу которого писал Чернышевский.⁴⁸

Следующим произведением, которое Маркович охотно цитировал (10 раз) и о котором упоминал (12 раз, то есть всего 22 раза), был „Манифест Коммунистической партии“. Вполне вероятно, что по инициативе Марковича эта работа была переведена на сербо-хорватский язык и печаталась в газете „Панчевец“ в апреле и мае 1871 года. В виде отдельной брошюры она появилась 1 июня того же года.

Маркович только три раза цитировал и 5 раз пересказывал (всего 8 раз) произведение Маркса „Гражданская война во Франции“, которое он перевёл на сербо-хорватский язык.

Четыре раза пересказывал Маркович работу Маркса „К критике политической экономии“. По одному разу пересказывал Маркович работу Маркса „Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта“, а также работу Энгельса „Положение рабочего класса в Англии“. Документы Интернационала, написанные Марксом и Энгельсом, Маркович пересказывал не более двух раз каждое. В сумме мы находим в работах и письмах Марковича 140 различных упоминаний о произведениях и публикациях Маркса и Энгельса.

Если в 1869 году в письме Марковича встречается лишь раз упоминание о Марксе, то начиная уже с 1870 года его интерес и к марк-

⁴⁷ Светозар Марковић, Шта је то раднички дан? (По Карлу Марксу, *das Kapital*). „Радник“, Београд 1872, бр. 26—30, 32—35.

⁴⁸ Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 245.

сизму возмрастает. Впервые Маркович в двух своих работах цитирует „Капитал“, известный ему в оригинале, а затем „Манифест Коммунистической партии“, а также документы Интернационала, автором которых был Маркс. В 1871 году работы Маркса и Энгельса приводятся уже в 6 публикациях и одном письме Марковича. Кроме „Капитала“ и „Коммунистического Манифеста“, цитируется и пересказывается „Гражданская война во Франции“. Имеются также дальнейшие упоминания о документах Интернационала. В следующем 1872 году в 4 произведениях Марковича находим дальнейшие замечания о документах Интернационала, а также пересказ целого раздела „Капитала“. С 1873 года известны только 3 частных письма, в которых Маркович упоминает о Марксе и марксистах и передаёт содержание одного документа Интернационала. Вместе с тем в публикациях этого года нет никаких упоминаний о марксизме. 1874 год приносит вновь три работы и одно письмо, в которых Маркович снова обращает внимание на произведения Маркса и Энгельса и на документы Интернационала. Появляются новые названия, до сих пор не упоминаемые: „Положение рабочего класса в Англии“ Ф. Энгельса, а также „Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта“ и „К критике политической экономии“ Маркса. В 1875 году, за месяц до смерти Марковича, появляется его работа, в которой цитирует и пересказывает „Капитал“, а в одном из писем этого года упоминается Маркс.

Следовательно, интерес Марковича к марксизму быстро растёт, начиная с 1869 года, и достигает кульминации в 1871 году, а затем слабеет и почти исчезает в 1873 году. Этот факт потери интереса к марксизму можно частично объяснить тем, что Маркович сосредоточил свою публицистическую и общественную деятельность на работе сербской скупщины и на борьбе, которую вели его сторонники о правительственной партии. Это поглощало всю энергию Марковича. И. Скерлич на основании этого делает слишком общий вывод, что начиная с 1873 года Маркович окончательно порвал с марксизмом и идеологией Интернационала, с теоретической разработкой задач социализма, и его программа утратила социалистический характер. Имея в виду редакционную коллегию газеты „Јавности“, Скерлич писал, что „Марковић и његови другови били напустили доктринарну социјалистичку и прихватили практичну радикално-демократску акцију“.⁴⁹ Противореча себе, Скерлич приводит одновременно отрывок из письма Марковича к сёстрам Нинкович от 7 ноября 1873 года, в котором Маркович объясняет мотивы своей деятельности. „Ми смо ставили за основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али од судану тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу“.⁵⁰ Значит, это был год практически-политического экспери-

⁴⁹ Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 94.

⁵⁰ Там же.

мента, поисков новой тактики при сохранении главных целей и идеалов. Маркович пытался использовать оккупацию как исходную позицию, необходимую для дальнейшего преобразования в духе социализма, пытался объединить сторонников социалистической партии в процессе парламентарной борьбы. К сожалению, не все желаемые результаты удалось достигнуть. В 1874 году резко возрастает интерес Марковича к произведениям Маркса и Энгельса, достигая снова кульминации. На сей раз знание марксизма у Марковича уже гораздо шире и глубже. Одна из его работ 1875 года, в которой он цитирует и пересказывает „Капитал“ свидетельствует о том, что возвращение к марксизму становится устойчивым.

Если читать публикации Марковича с точки зрения его интереса к марксизму, то в глаза бросается факт, что Маркович относительно хорошо знал многие детали, касающиеся жизни и заинтересованностей Маркса, его революционной, организаторской, публицистической и научной деятельности. Маркович знал, что Маркс немец, принадлежащий к высшим общественным кругам, и что всю свою практическую и теоретическую деятельность он посвятил защите интересов рабочего класса.

С. Йованович утверждал, что для Марковича Маркс был всего лишь педантичным учёным, ограничивающим свои интересы чисто экономическими проблемами.³⁰ Выказывания же Марковича свидетельствуют о совершенно противоположном понимании Маркса. Маркович не отрывал научного творчества Маркса от его практической политической деятельности, а наоборот, видел и обращал внимание других на революционность его произведений. „Знаменити комуниста К. Маркс“³¹, определяет Маркович Маркса, — это человек революционного действия, участник революции 1848 года, организатор рабочей партии — Интернационала, создатель её организационных основ и устава, член Генерального Совета, его духовный вождь, сильнейший ум этого Товарищества. Маркс представляет „онај правац мишљенја који је покренут радничким револуционарним покретима“.³²

Теоретическая научная деятельность Маркса, утверждает Маркович, не только выросла из революционного рабочего движения, но и была посвящена процветанию рабочей партии и поэтому нашла поддержку у рабочих всего мира. Сила взглядов Маркса заключается в том, что за ними стоит великая партия рабочих, способная претворить идею в жизнь. Называя в данном случае социалистический об-

³⁰ Слободан Јовановић, Светозар Марковић, „Сабрана дела“, Београд 1932, том 2, књ. I, стр. 70.

³¹ Светозар Марковић, Одговор др. Владану Борбевићу на његово „Отворено писмо“ у „Јединству“. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 3, стр. 100.

³² Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 142.

пшественный идеал коллективизмом, Маркович пише: „Коллективизам као система није дело једног човека, но је поникао из саме друштвене потребе, као мисао једне целе партије у друштву — партије која је поникла природним развјетком индустријалног друштва. У тој партији има, разуме се, и научењака, који су теоријским својим радом у многоме развили колективизам (особито Карл Маркс), али у главноме колективизам је дело целе партије социјално-демократске, која је организована у Интернационали“.⁵³

Марковичу был известен интерес Маркса к рускому языку, рускому революционному движению и русской социалистической литературе.

Во время Парижской Коммуны и непосредственно после её падения внимание Марковича было всецело приковано к действиям Интернационала и Маркса, и уже через три дня сербские читатели были информированы об их деятельности. Например, 13 июня 1871 года в лондонской газете „The Times“ было опубликовано „Заявление Генерального Совета по поводу циркуляра Жюль Фавра“, написанное Марксом и Энгельсом, а уже 16 июня Маркович печатает его содержание в своём „Раденике“.⁵⁴ Только с двухдневным опозданием было передано читателям „Раденика“⁵⁵ содержание письма Маркса „Редактору газеты »Daily News«“ опубликованного 1 июля 1871 года в лондонской рабочей газете »The Eastern Post«, являющейся в то время печатным органом Генерального Совета Интернационала.

5. Научный социализм и утопический социализм

Маркович неоднократно обращал внимание сербских читателей на последовательную научность, характерную для работ Маркса. Эту черту Маркович отстаивал в спорах с Владимиром Ивановичем и Драгишей Станоевичем. Причём Маркович ставит в вину Ивановичу, что тот берётся судить о вещах, о которых не имеет понятия. „Ствар је у томе да је њему савремена научна социјалистичка књижевност савршено непозната, њему је савим непознат научни рад Карла Маркса, Енгелса и др., који су на основу тачног научног испитивања уништили савим демократску науку о друштву, а поглавито њену основну науку — политичку економију. У тим списима изложена је теоријски она наука, која је доцније формулисана у појединим радовима Интернационале — дружинне радника — и ње-

⁵³ Светозар Марковић, Социјализам или друштвено питање. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 373—374.

⁵⁴ Светозар Марковић, Различности. „Раденик“, Београд, 16 јуна 1871.

⁵⁵ Светозар Марковић, Различности. „Раденик“, Београд, 3 јула 1871, стр. 56. Хотя до сих пор никто не обратил внимания на это сообщение, однако из связи этой заметки с другими публикациями Марковича следует, что именно он является автором этого сообщения.

ним секцијама . Г. Јовановићу није познат ни овај практичан рад као и онај теоријски”.⁵⁶

Характерно, што Маркович не только в „Манифесте Комунистической партии”, но и в „Капитале” видит произведение, в котором воплощена действительно научная теория социализма. Экономические выводы „Капитала” не заслоняли перед Марковичем глубокого социалистического содержания этого основного для марксизма сочинения.

Для Марковича бесспорным является то, что взгляды Маркса открывают новый качественный этап в истории развития социалистической, экономической и общественной теории. Маркович один параграф своего учебника по политической экономии заглавил: „Критичко историјска школа социјалиста — К. Маркс и његов закон друштвеног развитка”. Начинает этот параграф весьма значительными словами: „Из масе социјалиста који су се поглавито бавили пројектима за друштвени преображај, одваја се својим правцем, а још више строго научним карактером критичко-историјска школа, којој је глава К. Маркс”.⁵⁷ Следует подчеркнуть, что Маркович сумел выделить две черты, характерные для марксизма, это критический и исторический методы исследования и изложения нашего знания об экономических и общественных явлениях.

По мнению Марковича, марксистский критицизм проявляется в том, что Маркс обнаруживал устарелось, ограниченность, нереальность, несоответствие, опасность прошлых и современных ему утопических социалистических и коммунистических доктрин, а также экономических теорий. Маркс указывал на необходимость их преодоления и отбрасывания, и одновременно на необходимость выработки теории научного социализма, а также теории научной политической экономии.

Выдвигая на первый план, характерный для марксизма, исторический метод, Маркович обратил тем самым внимание читателей на сущность марксистского процесса исследования общественных явлений. Он подчеркнул, что Маркс рассматривал возникновение различных концепций утопического социализма и прежних экономических систем, как поступательный процесс. Маркс обнаруживал причины их перемен на протяжении истории, причины их возникновения, расцвета и неминуемой гибели. Маркс указывал также на содержащиеся в прошлых концепциях ценные зерна, которые являются зародышем возникновения новых, более совершенных научных теорий.

Марксистский критицизм и историзм взаимно дополняют друг друга и становятся единое целое. Поэтому Маркович мог говорить о критическо-историческом методе, характерном для марксизма.

⁵⁶ Светозар Марковић, Социјализам или друштвено питање. „Сабрани списи”, Београд 1965, том 4, стр. 349.

⁵⁷ Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи”, Београд 1965, том 4, стр. 142.

Одной из областей, по отношению к которой ярко проявился марксистский критическо-исторический метод исследования, были прежние социалистические и коммунистические школы. Утопизму предшествующих социалистических систем Маркович решительно противопоставил научность марксистского социализма. Мы попытаемся представить отношение Марковича к социализму и коммунизму утопистов. На этом фоне будут более ясны социалистические позиции Марковича.

Первые упоминания об утопических социалистах и коммунистах появляются в работах Марковича в 1870 году и создают лишь исторический фон для научного социализма, представляемого на основе „Капитала“ и „Манифеста Коммунистической партии“.

Знаменательен факт, что Маркович в подавляющем большинстве своих высказываний об утопическом социализме соглашается с теми характеристиками, которые даются в „Манифесте Коммунистической партии“, или же принимает позицию этого труда за собственную и своими словами передаёт его содержание. Маркович читает 1848 год — год обнародования принципов научного социализма, программы новой рабочей партии в „Коммунистическом Манифесте“, переломным в истории развития социалистических доктрин.

Из представителей утопического социализма и коммунизма Маркович в своих трудах дважды упоминает Платона, Томаса Мора, Морелли; пять раз упоминает Франсуа Бабефа, два раза Клода Анри де Сен-Симона, а о приверженцах последнего говорит один раз; два раза — Уильяма Годвина и один раз его работу „Очерк о скудости и производительности“, четыре раза — Этьенна Кабэ и один раз его „Ик-риво“; два раза упоминает Шарля Фурье и один раз говорит о фурьеристах и фаланстерах; семь раз упоминает Роберта Оуэна.

Приведённые данные свидетельствуют о том, что Маркович относительно редко ссылается на утопических социалистов и коммунистов, по сути дела он не знал их работ, а свои знания о них черпал, по-видимому, из кооперативных источников, прежде всего из „Коммунистического Манифеста“. Сравнительно детальнее знал Маркович практическую и теоретическую деятельность Оуэна и Фурье.

Прежде всего Маркович обращал внимание на нереальность принципов утопистов, хотя и подчёркивал при этом некоторые их положительные качества. Маркович считал утопистов глубокими мыслителями, в большинстве своём тонкими и тактичными людьми. Он указывал на то, что теория кооперации Оуэна может найти применение при создании крупной промышленности. В этой модели кооперации исчезает наёмный труд, а вместо него создаются большие союзы, объединяющие труд и капитал. Опираясь на этот принцип кооперации, Оуэн организовал фабрику в Нью-Ленарке, в которой применил принцип соединения всеобщего, обязательного и бесплатного образования с физическим трудом. Принцип кооперации и проект соединения школьной учёбы с физическим трудом, Маркович считал непреходящим достижением Оуэна.

Изучая людские страдания и борьбу, социалисты-утописты пришли к выводу, что причиной страданий общества является различие материальных условий жизни и эксплуатация. Следовательно, они стремились ликвидировать несправедливость путём замены частной собственности коллективной и созданием таких условий, при которых каждый работал бы на всех а все на одного. Сен-Симон хотел организовать разделение материальных благ в обществе по принципу справедливости, высшему, чем принцип оплаты по труду. А именно, он предложил принцип, по которому „оказки ради према својој снази и прима према својој потреби“.⁵⁸ Утописты были полны надежда, что в таких условиях, которые появятся в новом коммунистическом обществе, люди будут объединены в одну большую семью, связанную узами взаимной любви. Но, к сожалению, это были иллюзии утопистов. „Люди су остали себични и сви њихови планови и системи остали су у човечанству као лепи снови — утопије“.⁵⁹

В своих критических и исторических оценках Маркович подчёркивал несколько основных недостатков, характерных для теории утопического социализма и коммунизма. Социалисты-утописты создали многочисленные системы, которыми хотели преобразовать мир. Эти системы различаются деталями общественной организации, но все они характеризуются общей ошибкой, мешающей их основные принципы правдивости и реальности. Они стремились создать неизменный общественный строй, идеальное общество, которое бы остановилось в своём развитии. А ведь общественный строй, по мнению Марковича, является живым, изменяемым, неустанно развивающимся и совершенствующимся.

Другая основная ошибка этих систем, по Марковичу, кроется в том, что авторы не указали никаких материальных средств, дающих возможность реализовать эти системы, а возлагали надежды на свои воззвания и обещания. Утописты твёрдо верили, что под влиянием их слов и моральных поучений люди изменятся к лучшему. Но такие надежды, констатирует Маркович, были абсолютно необоснованными, так как одни моральные проповеди не могут изменить людей. Необходимы перемены в области материальных отношений в обществе, а утопические социалисты и коммунисты не располагали никакими средствами для этого.⁶⁰

Следующим недостатком утопистов было то, что они не знали действительных потребностей народа, были изолированы от него, организовывались в секты, преимущественно религиозного характера, не создали партии, которая могла бы сыграть активную роль в про-

⁵⁸ Светозар Марковић, Социјализам или друштвено питање. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 384. В тексте данного издания находится ошибка. Правильная формулировка мысли Марковича содержится в: Социјалистичка штампа у Србији до XX века. Избор чланака. Београд 1951, том I, стр. 395.

⁵⁹ Светозар Марковић, Бели терор. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 265.

⁶⁰ Там же.

цессе преобразования общества, и поэтому они не были в состоянии успешно воздействовать на массы. „Као крајње моралисте они су великом била непријатељи сваке револуције“⁶¹, и поэтому их теории носили консервативный, или даже реакционный характер.

Из приведённой критической оценки утопических систем ясно, что Маркович решительно отмежевывался от них и подвергал их меткой критике, приближаясь марксистской точке зрения. Маркович выказывался за социализм, данный в трудах Маркса и показывает необоснованность попыток оведения к общему знаменателю утопического и научного социализма. Он причисляет себя к социализму, возглавляемому Марксом, и критикует В. Йовановича за его неспособность отличить утопический социализм от научного социализма. „Г. Јовановић није ни опазно препредану провалу која дели начела једне друштине од „безбројних“ система које су „омишљали“ и „испредали“ поједини доктринери пребашњих времена! Међутим ту су провалу означиле саме социјалисте још 1848 у „Манифесту комунистичке партије“.“⁶²

Аналогичным образом Драгиша Станојевич не замечал разницу между научным и утопическим социализмом. „Највећа је заслуга Карла Маркса, кога г. Станојевић зацело по чувену називае „диктаторским комунистом“, што је он први показао ништавило свију пројекташа који хоће својим ситиушним пројектима да оставе и „овце целе и курјак сите“ и одет да реше социјално питање. Он је први показао пролетаријату пут којим може решити социјално питање а то је: да се пролетаријат свију земаља организује као једна партија. То је начело примила Интернационала и то је данас њена главна цель. Маркс је први казао да пролетер не тражи милост од капиталиста већ рачун. Према томе он је одбацио оне утописте који су хтели да својим „системама“ изједначе друштво и зато су апелирали на „орце и цеп“ капиталиста. Он их је назвао назадњацима — што и јесу. Он је одбацио прудонизам који оставља све узроке борбе, т. ј. поделу друштва на раднике и капиталисте, а неће последице борбе т. ј. пролетаријат и револуцију. Он је одбацио све социјалисте — „из дутог времена“, који начују нешто из треће руке о социјализму па лупају надобвал“.⁶³

Следует подчеркнуть, что Маркович противопоставляет научный социализм Маркса и Энгельса не только теориям утопического социализма и коммунизма, но также различным видам современного ему социализма. Он дал развёрнутую критику мелкобуржуазного социализма и экономических теорий Пьера Жозефа Прудона, указал на безрезультативность общественных реформ, предложенных Фердин-

⁶¹ Там же.

⁶² Светозар Марковић, Социјализам или друштвено питање. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 384—385.

⁶³ Светозар Марковић, Критику на „Друштвену и политичку борбу у Европи“. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 60.

напомню Лассалем, подчёркивал непоследовательность Евгения Дюринга, обращал внимание на вредность для революционного рабочего движения анархистских лозунгов М. А. Бакунина, а также упоминал многие концепции других социалистов. Даже если Маркович и искал некоторые положительные стороны в трудах некоторых из них, но он никого из социалистов не считал равным Марксу и ни один из этих трудов не оказал на него такого влияния, как научный социализм.

6. Способ понимания марксизма

Маркович сознавал и неоднократно говорил о том, что марксизм является именно той доктриной, которая впервые научно и диалектически объясняет тайны исторического процесса. Говоря о диалектическом подходе Маркса к истории развития человеческих отношений, Маркович замечал в этом подходе некоторое влияние гегелевской трактовки вопроса. Об этом свидетельствует письмо к Нинкович от 12 июля 1871 года, в котором Маркович назвал Маркса „главом (по уму) данашне радничке партије, мисляюцем до крайности логичним у својим хегеловским законима друштвеног развитка“.⁴⁴ Конечно, говори о гегелевских законах общественного развития, Маркович имел в виду в данном случае диалектический, закономерный и обязательный характер законов общественного развития, но не отождествлял общественную теорию Гегеля с теорией исторического материализма Маркса.

Марксистскую концепцию общественного развития Маркович представляет как теорию следующих одна за другой прогрессивных форм развития производства, сущность которых определяется отношениями собственности. Фактически Маркович имел в виду общественно-экономические формации, хотя и не давал точной формулировки этой категории исторического материализма. Маркович утверждает, что Маркс выделил следующие общественно-экономические формации: азиатскую, античную, феодальную и капиталистическую. Это прошлые и современные этапы исторического развития, а будущее связано с коммунистической формацией, которая логически приходит на смену капиталистической формации.

Стоит напомнить, что Маркович период существования первобытного общества в развитии человечества считал исторически первой общественной формацией. В связи с этим заметил он, что Маркс не отделил, хотя это следовало бы сделать, этой формации от азиатской формации. Маркович пробовал даже в краткой форме определить черты, характерные для азиатской общественно-экономической формации, которых, к сожалению, не дал Маркс в своём труде „К критике политической экономии“.

⁴⁴ Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 144.

Констатируя диалектический характер марксистской теории общественно-экономических формаций, Маркович указал на то, что каждая из них „по закону природного исторического развития прелази и преби ће у други облик“.⁶⁵ Маркович подчёркивал, что, по Марксу, законы общественного развития имеют объективный естественно-исторический характер, тем не менее это не является фатализмом, так как люди не бессильны по отношению к требованиям этих законов. Люди творят свою историю, и поэтому законы, управляющие общественным развитием, познаваемы и могут быть сознательно использованы людьми в определённых целях. Если до сих пор общественное развитие протекало стихийным образом, то общая заметная тенденция развития человечества идёт от неосознаваемого, как бы механического развития, к сознательному развитию, к активному участию людей, политических партий, в формировании путей общественного развития. Эту теорию, пишет Маркович, провозглашает небольшая группа учёных коммунистов во главе с Марксом.

Как уже было сказано, Маркович экспонировал значение характерного для марксизма критическо-исторического метода исследования и представления явлений общественной жизни, особенно экономических. По мнению Марковича, „знаменити сүвремени научњак у полит. економији, К. Маркс“⁶⁶, не мог остаться равнодушным и не высказать своего мнения о теории представителей буржуазной политической экономии: Адама Смита, Дейвида Рикардо, Томаса Мальтуса и других. Достижения Смита и Рикардо в области разработки отдельных проблем политической экономии были приняты Марксом, но тем не менее он убедительно доказал ошибочность их обобщённых оценок. Капиталистическую общественно-экономическую формацию „узле су економисте не само као последњу и најсавршенију но као природну форму друштвеног уређења и законе што су у њој нашли, поставили су као природне економске законе. К. Маркс узима ту исту друштвену форму и испитује законе који њоме владају. Али К. Маркс испитује те законе много тачније но све економисте смитовске школе; оштром критиком уништава њихове погрешне „законе“ и одаваја истину од лажи“.⁶⁷

Маркович указывал, что Маркс считает капитализм исторически переходящей формацией, звеном в цепи развития человечества, прежде всего обусловленной способом производства, который закономерно вырастает из предыдущего, то есть феодального способа производства. Маркс научно проанализировал и представил весь механизм становления капиталистического способа производства: первичное накопление капитала, роль разделения труда, развитие орудий производства, машин, возникновение мануфактур и фабрик, а также

⁶⁵ Светозар Марковић, Друштвена и политичка борба у Европи. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 29.

⁶⁶ Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 288.

⁶⁷ Там же, стр. 143.

общественные перемены в недрах феодализма, связанные с этими экономическими процессами. Поэтому Маркс считает „капитал как историчну категорију“.⁶⁸ Ничто не может устоять перед марксистским историческо-критическим методом. Маркс убедительно доказал, что утверждения буржуазных экономистов о том, что капитализм является конечной, неизменной и самой совершенной формой организации производства и общественных отношений, лишены всяческих научных оснований.

Исследуя устройство капиталистического общества, Маркс нашёл закономерность развития этого общества, которую не нашли претекжные экономисты, а именно: общество непрерывно развивается и в своём развитии приводит к ликвидации самого себя и к собственному переустройству, констатирует Маркович.⁶⁹

Ссылаясь на „Капитал“ и „Манифест Коммунистической партии“, Маркович нередко метко указывает на факторы, ведущие к неизбежной гибели капитализма.⁷⁰ Перечислив основные противоречия капиталистического общества, Маркович подчёркивает, что марксизм не предписывает пассивное ожидание результатов этих объективных процессов. Эти процессы могут длиться короче или дольше, в зависимости от напряжённости и остроты классовой борьбы, от революционности самого пролетариата и его союзников. Эту мысль, выражённую Марксом в форме афоризма, что насилие является повивальной бабкой всякого старого общества, когда оно берётся новым, Маркович прижиды цитирует в своих работах.

Постулат сознательной революционной активности народных масс, характерный для марксизма, Маркович передаёт многократно и в различной форме. В отличие от социалистов-утопистов, Маркс „дошао на мисао да се друштво не може изменити ни по каквом плану или системи, већ да се оно само мора преображавати борбом дотле док се не преобрази на начелима правичности; и то не правичности утопијске већ правичности човечанске, коју признаје најтачнија од социјалних наука — економија“.⁷¹

Маркович отмечает, что марксизм не отождествляет классовую борьбу с убийствами, погромами, поджёгами и политическими переворотами, как это приписывают ему его противники. Марксизм считает, что рабочий класс и его партия вынуждены бороться, так как господствующие классы тормозят общественное развитие, защищая устаревший общественный порядок всеми средствами и всеми доступ-

⁶⁸ Светозар Марковић, Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи“. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 51.

⁶⁹ Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 143.

⁷⁰ Там же, стр. 143—144.

⁷¹ Светозар Марковић, Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи“. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 61.

⁷² Светозар Марковић, Социјализам или друштвено питање. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 409.

ными методами. „Тако се јавља револуција као неизбежна производ противности које су се зачеле у друштву“.⁷²

Маркович согласен с марксистској точком зрения, что во всех странах, в которых наступило развитие капиталистического способа производства, неизбежно произойдёт социалистическая революция, которая уничтожит частную собственность и введёт коллективную коммунистическую собственность. Неизбежность этой ликвидации аналогична той, которая привела к уничтожению феодальной собственности и возникновению капиталистической собственности.⁷³

Маркович указывает на некоторые особенности коммунистического общества: общественную собственность на средства производства, справедливое распределение материальных благ, ликвидацию всех классовых различий между людьми, на равноправие женщин, выполнение каждым общественно полезного труда, на связь учёбы с физическим трудом, на всестороннее физическое и умственное развитие людей, на возможность смены рода занятий соответственно наклонностям и общественным нуждам, на ликвидацию разницы между умственным и физическим трудом, на отмирание государства и т.п.

Давај тако великолепно изложење марксизма, Маркович де лае и неке критичке забелешке, предлагае неке уточњења. „У целој овој ствари има само једна, али врло важна погрешка. Развика капиталистичког друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони што су тамо постављени као закони економског развика онога друштва заиста су тачни. Али то нису закони човечанског друштва уопште. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развика којима је прошло индустријално друштво н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије „капиталистичко“ газдинство до крајности па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим хоћемо да кажемо да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз „пургаторијум“ капиталистичке производње“.⁷⁴

Следует заметить, что сам Маркс отвергал эволюционную трактовку его теории исторического процесса. Согласно эволюционной концепции, исторический процес заключает в себе обязательно чередующиеся одинаковые для всех обществ стадии развития. В письме в редакцию „Отечественных записок“, от ноября 1877 года, Маркс писал, что установленные им закономерности возникновения капитализма в Англии он не считает обязательными и точными для всех

⁷² Там же, стр. 408.

⁷⁴ Светозар Марковић, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 144—145.

народов. Хотя во всех странах, по мнению Маркса, неизбежно наступит коммунизм, но не все страны последовательно проходят через все общественно-экономические формации. Это зависит от конкретных исторических условий.⁷⁵ Аналогичные мысли Маркс высказывает в письме к Вере Засулич.⁷⁶

Идея Марковича о том, что ход исторического и экономического развития каждого народа может существенно отличаться от общей модели смены общественно-экономических формаций, предложенной марксизмом, соответствует духу марксизма, а также исторической действительности. История подтвердила, что не все страны прошли через период рабовладельческого строя, а новейшая история указывает на то, что некоторые страны переходят к социализму, минуя капиталистическую общественно-экономическую формацию (например Монголия и некоторые среднеазиатские республики СССР). Однако целый ряд факторов определяет возможность избежания чистилища капитализма. Одним из решающих факторов является существование соседнего, или федеративного, социалистического государства, экономически развитого и с крепкой военной мощью. Такое соседнее, или федеративное, государство, во имя классовой солидарности, оказывает экономическую и другую помощь государству, приступающему к строительству социализма на развалинах феодального или дофеодального строя. Соседнее, или федеративное, государство гарантирует государственную независимость малой, слабо развитой в экономическом и общественном отношении, стране.

С общетеоретической точки зрения, подтвержденной практикой в ходе исторического развития, Маркович делал правильные выводы, говоря, что общественно-экономические формации развивались, развиваются и будут развиваться по-разному. И если в общем их пути развития должны быть сходны, то в частности некоторые страны обойдут некоторые фазы развития, через которые проходят другие страны.⁷⁷

В другом месте Маркович развивает и уточняет эту мысль следующим образом: „Ја држим, писао је он у једном писму с краја 1873 или с почетка 1874, да поцепаност лежи много дубље у самој разлици индустријалног развитка код разних народа. Ја држим да је програм Маркса, кога је усвојила Интернационала, у први мах је једностран и неприменљив скоро за све друге народе осим Енглеске. По њему Интернационала ће у свим земљама бити у мањини и неће никад заузети „власт“. Према томе оправдана је тежња да се направи шири социјалистички програм (...). Интернационала

⁷⁵ К. Маркс, В редакцию „Отечественных Записок“. [ноябрь 1877], в: К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма. Москва, 1948, стр. 315.

⁷⁶ К. Маркс, Вере Ивановне Засулич в Женеву. Лондон, 8 марта 1881 года, в: К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. Москва, 1964, том 35. стр. 137.

⁷⁷ Светозар Маркович, Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 145.

мора ставити шири програм а не само „борбу пролетаријата са буржоазијом“, или ће се распасти и пропасти у својој домаћој кавчи“.⁷⁸

Когда Маркович говорит о более широкой программе, которую должен создать марксизм и Интернационал, то он имеет в виду необходимость включения в программу задачи соединения революционной борьбы промышленного пролетариата с борьбой широких полу-пролетарских элементов города и деревни. Полу-пролетарские элементы города и деревни в условиях капитализма неизбежно теряют свою собственность и в результате увеличивают ряды пролетариев. Эта угроза потери права собственности делает из полу-пролетарских элементов города и деревни естественных союзников пролетариата в его борьбе с капитализмом.

Несомненно, проблема союза пролетариата с полу-пролетарскими элементами в процессе совершения социалистической революции в странах, в которых крестьянские массы имеют решающее значение, как это доказал В. И. Ленин и позднейшая историческая практика. Идея о необходимости такого революционного союза является существенным компонентом теории социалистической революции Марковича, и поэтому он упорно её отстаивал в спорах с Д. Станоевичем. „Не ради се ту да партија радника превратом (coup d'etat) дочепа власт, као што је пронашао г. Станојевић, већ да она убеди масу народа која трпи од мањине, а којој тако исто грози опасност сваког дана да дође у стање пролетаријата, да та маса народа (особито селаци) увиде да је њихова корист да сруше ову владу која штити мањину што живи на туђ рачун. И као што рекох: само капиталистичко газдинство, које постојано отимље земљу селаци, најбоље је јемство да ће се селак скоро о томе уверити. Док тога не буде, разуме се да није могућа победа над данашњом господштином“.⁷⁹

Маркович јасно сознавао тот факт, што економическо, политическо, културно, интелектуално и прочее развитие происходит неравномерно во всех странах, даже наиболее развитых в капиталистическом отношении. Кроме того, языковые, религиозные различия, географические препятствия и прочие особенности исторического развития, а также и общественной психологии отдельных наций, будут препятствовать одновременному совершению социалистической революции во всех капиталистических странах, не говоря уже о странах менее развитых в этом отношении. Следствием такой констатации была оригинальная идея, предвосхищавшая ленинскую теорию социалистической революции. „Није вероватно да ће се одједанпут извршити социјални преображај у свима европским земљама које се данас сматрају као најцивилизованације, као што замишља интернационална дружина радника. Вероватно је да ће разлика културе у разним садашњим државама: разлике умног развитка, раздвојеност у

⁷⁸ Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 139.

⁷⁹ Светозар Марковић, Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи“. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 2, стр. 61.

језику, религији и обичајима, географске препоне и многи други споредни узроци, бити још за дуго време врло јака преграда да се оснује међународна задруга радника у Европи. Постојеће државне целине на сву прилику (са неким изменама другог реда) остаће за дуже време засебне социјалне јединице, и у њима се мора претходно извршити онај социјални преображај који смо мало пре изложили (социјалистички преображај — Г. П.). Свако ће се друштво у том преображају служити својим средствима и ићи својим путем. Али у колико се потпуније буде вршило социјални преображај унутра и уколико се разне државе буду више изједначавале у свом умном и културном развоју у толико ће више падати границе између појединих држава. Са потпуним социјалним преображајем више суседних држава падају сасвим границе између њих. Међународни савез развија се дакле као последица народног савеза — као резултат слободне федерације општина или радничких задруга у једном друштву⁸⁰.

Надо отиети, что аналогичные взгляды на марксистскую теорию социалистической революции высказывали некоторые мыслители ещё до Марковича (русские народники). Но у Марковича эта идея отчётливо выражена и функционирует как составная часть его концепции социалистической революции.

Маркович рассуждал, прежде всего, на революционные силы внутри Сербии, в сербском народе, и на них возлагал надежды, связанные с делом осуществления социалистической революции. Он допускал возможность двух направлений на пути к социализму в Сербии. Или народные массы совершат политическую революцию, а затем приступят к строительству социалистического общества, основываясь на общественной собственности на землю и на рабочие и ремесленные кооперации, или же оформится капитализм, а возрастающие внутри его противоречия подготовят социалистическую революцию.

Разумеется, что при отсутствии необходимых экономических и общественных предпосылок, концепция избежания капиталистической стадии развития в условиях тогдашней Сербии была нереальной. В этом заключается источник, упорно подчёркиваемых различными авторами утверждений об утопизме социалистических взглядов Марковича.

Однако, несмотря на то, что в своих общественно-политических теориях Маркович выдвигал идеи, осуществление которых было невозможно в условиях Сербии его времени, нет достаточно оснований считать Марковича социалистом-утопистом. Маркович был одним из многих социалистов Марксовой эпохи, хорошо знал труды Маркса и Энгельса, перенял важнейшие теоретические и методологические принципы их общественно-политических, социологических и экономических теорий. У себя на родине Маркович был первым, хотя и не

⁸⁰ Светозар Марковић, Социјализам или друштвено питање. „Сабрани списи“, Београд 1965, том 4, стр. 405.

совсем последовательным, представителем и пропагандистом марксизма. Однако, в период, когда марксизм начинал овладевать умами вождей мирового рабочего движения, когда сам марксизм находился ещё в процессе становления, такая непоследовательность была свойственна многим социалистам разных наций, которые принимали марксизм и считали себя марксистами.

В связи с основным тезисом данной статьи, утверждающем о том, что Маркович был марксистом, возникают два тесно с собой связанные вопросы:

1) Можно ли перед 1875 годом, то есть перед годом смерти Марковича, говорить о существовании марксизма, как самостоятельной библиографической и исторической единице?

2) Если да, то что входило в её состав? Что могло в то время объективно функционировать в сознании эпохи под понятием марксизм?

Ответ на эти вопросы позволит уточнить смысла нашего основного тезиса и выяснить то содержание, которое мы вкладываем в утверждение, что Маркович был марксистом.

Ответ на первый вопрос должен быть соединён с критическо-исторической рефлексией над самым марксизмом и его судьбами. Несомненно, перед 1875 годом, марксизм ещё не был той целостной системой, которую мы сегодня имеем в виду, говоря о нём. Сейчас нам стал известен ряд существенно важных произведений Маркса и Энгельса, которые мы истолковуем с точки зрения современного этапа развития науки и общественно-исторических отношений. После 1875 года появились такие труды, как „Анти-Дюринг“, „Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии“, „Тезисы о Фейербахе“, „Диалектика природы“, „Немецкая идеология“, „Экономическо-философские рукописи из 1844 года“, которые существенно образом причинились к систематическому представлению диалектического материализма, как определённой, исторически обусловленной, философской формулировки марксизма. Мы не утверждаем, что перед опубликованием этих произведений, не существовала вообще марксистская философия. Но всё же следует отчётливо понять, что обнаружение этого философского содержания, которое имманентно находилось в „Манифесте Коммунистической партии“, в „К критике политической экономии“, а прежде всего в „Капитале“, стало возможным только при наличии того систематического изложения диалектического материализма, которое было дано в „Анти-Дюринге“ и в других произведениях.

Эту констатацию подтверждают высказывания многих выдающихся мыслителей той эпохи. Так, например Карл Каутский, рецензии на книгу Г. Венделя о сербских восстаниях, непосредственно признаётся, что вполне понять сущность марксистской диалектики он смог только тогда, когда Энгельс её систематически и отчётливо изложил в „Анти-Дюринге“. Ведь некоторые выдающиеся теоретики

марксизма, как например Франц Меринг, до конца своей жизни не были в состоянии углублённо понять теоретическую и методологическую сущность марксистской диалектики.

Опираясь на данные, содержащиеся в „Тезисах о Фейербахе“, „Экономическо-философских рукописях из 1844 года“, а также на „Немецкой идеологии“, мы сегодня развиваем марксистскую антропологию и аксиологию, экспонируем активистический (основанный на центральной роли категории практики в марксистской философии) способ интерпретации марксизма. Конечно, антропологические, аксиологические и активистические аспекты содержались в произведениях Маркса и Энгельса, написанных ещё перед 1875 годом. Но обнаружить их во всей полноте, понять до конца их место в марксизме, было возможно только после опубликования выше указанных произведений, после учёта актуального состояния науки и актуального этапа развития человеческой истории.

Учтывая всё это, мы сейчас иначе понимаем марксизм, вкладываем в него дополнительное содержание, которого не видели, и не могли видеть, мыслители перед 1875 годом. Несмотря на это, следует отметить, что уже во времена Марковича употреблялось определение „марксизм“, как синоним сущности взглядов, сформулированных Марксом и частично Энгельсом. „Марксистами“ называли сторонников их теоретической и организационно-политической деятельности. Высказывания Марковича с 1870—1875 годов подтверждают эти утверждения. Ведь Маркович непосредственно определяет марксизм, как новую научную теорию социализма и коммунизма, как новую школу в политической экономии, как новую социологическую, общественно-политическую теорию, а также как теорию тесно связанную с рабочим классом и его политической организацией — I Интернационалом. В 1871 году Маркович называет марксистами приверженцев теоретической мысли и организационно-политической деятельности Маркса и Энгельса. Отношение Марковича к марксизму можно считать репрезентативным для теоретиков и революционеров тогдашней эпохи.

Выделённые Марковичем составные части марксизма, а также опубликованные до 1875 года произведения Маркса и Энгельса, составляют, на наш взгляд, достаточную основу, чтобы выдвинуть тезис о существовании марксизма в то время. Такого же мнения были идеологи и руководители рабочего класса и трудящихся масс тогдашней эпохи.

Утвердительный ответ на первый вопрос является предпосылкой для ответа и на второй вопрос, на вопрос о том, что перед 1875 годом входило в состав марксизма и объективно функционировало в сознании эпохи под названием марксизма? Итак, в состав марксизма входила тогда теория научного социализма и коммунизма, научная теория политической экономии, исторический материализм, а также идеологическо-стратегическая концепция организации социалистического и рабочего движения, пропагандируемая Марксом и Энгельсом среди сторонников Интернационала. И именно эти составные части марксизма объективно функционировали в сознании эпохи.

Выдвигая тезис о том, что Маркович был марксистом, мы имеем в виду тот факт, что в его взглядах нашёл отражение и одобрение тот конкретный исторический облик марксизма, который существовал до 1875 года. Мы вовсе не утверждаем, что Маркович был диалектическим материалистом, что он развивал марксистскую антропологию и аксиологию во всех её аспектах, что он последовательно активистически интерпретировал марксизм. Ведь сам состав произведений Маркса и Энгельса, известных Марковичу, определял круг вопросов, который мог быть осознанным сербским революционером.

7. Подведение итогов

Подводящая произведённый нами анализ отношения Марковича к марксизму, следует ещё раз подчеркнуть, что количественные и качественные данные убедительно свидетельствуют о большом интересе к марксизму. Ни одного из социалистов Маркович столько раз не упоминал и не цитировал, как Маркса. В творчестве Марковича нельзя найти ещё одного автора, который был бы представлен таким большим количеством работ, как Маркс. Ни один труд не привлекал к себе так сильно и постоянно внимания Марковича, как 1 том „Капитала“. Маркович знал многие детали, касающиеся жизни, интересов, революционной, публицистической и научной деятельности Маркса.

Маркович считал марксизм новой школой в науке, новым направлением, новым и высшим этапом развития социалистической, экономической и общественной теории. Он решительно отмежевался от воззрений утопистов и подвергал их меткой критике. Утопическому социализму и коммунизму, а также современным ему разновидностям социализма, Маркович противопоставлял теорию научного коммунизма Маркса и Энгельса.

Марксизм был для Марковича, прежде всего, теорией научного социализма и коммунизма, неразрывно связанной с развитием рабочего класса, и его борьбой, с развитием сознания рабочего класса, с историей политических организаций пролетариата, особенно с развитием и деятельностью Интернационала. Марксизм являлся также для Марковича научной теорией политической экономии, установившей экономические законы появления, развития и гибели капиталистического способа производства и возникновения новых социалистических производственных отношений. Маркович считал марксизм новой научной теорией общественного развития, проникнутой элементами диалектической методологии, среди которой главную роль играет критическо-исторический метод. Маркович подчёркивал, что марксизм впервые научно объяснил тайну исторического процесса, указав на материальные условия жизни людей, на способ производства, как решающий фактор общественного развития. История человечества, говорил Маркович, согласно марксизму, являлась естественно-

историческим процессом смен общественно-экономических формаций, в котором существенную роль играет активная, преобразующая деятельность, созидательная деятельность, людей. Маркович защищал в спорах с вульгаризаторами чистоту марксистской теории, а прежде всего её революционный характер. Он указывал, что социалистическая революция является необходимым следствием капиталистического угнетения и эксплуатации пролетариата, который объединяется в политическую партию и борется за свое социальное освобождение.

Маркович не только популяризовал марксизм, но пытался его творчески развивать и применять, соответственно требованиям тогдашних условий Сербии. Самостоятельность суждений и творческий подход Марковича проявлялся по отношению ко многим утверждениям марксизма. Его идеи о том, что исторический ход развития народов может существенно различаться, что некоторые страны могут миновать капиталистическую стадию развития, свидетельствуют о реализме его взглядов и содержат определенную долю истины. Его указание на необходимость создания революционного союза между рабочим классом и полупролетарскими элементами города и деревни в ходе осуществления социалистической революции, его утверждение о невозможности одновременной победы социалистической революции во всех странах, превосходит ленинскую теорию и является ярким доказательством реализма и самостоятельности суждений сербского марксиста.

Во время жизни Марковича центральным вопросом, стоящим перед Сербией, был вопрос о путях её дальнейшего развития. Пропагандой марксизма Маркович пытался дать ответ на этот актуальный вопрос, показать сербскому народу, какая теория и идеология способны указать цель и путь общественных преобразований. Вся теоретическая и практическая деятельность Марковича была направлена на реализацию этой цели. Для Марковича образцом идеолога и революционера, достойным подражания, был Маркс. Глубокое знание марксизма вытекало из личного знакомства Марковича с оригинальными трудами Маркса и Энгельса, а не из чужих пересказов. Проблематика марксизма стояла в центре интереса Марковича. Заслугой Марковича является то, что он первый в Сербии и на Балканах начал широкую пропаганду марксизма. Выражением и логическим следствием того большого и раннего интереса к марксизму в Сербии и Воеводине являются переводы на сербско-хорватский язык „Манифеста Коммунистической партии” и „Гражданской войны во Франции”, которые появились раньше, чем переводы этих работ с других славянских стран. Пропагуемый Марковичем марксизм укоренился в сознании сербского народа и способствовал торжеству марксизма в Югославии.

8. Количественные данные

Список упоминаний

о Карле Марксе и Фридрихе Энгельсе, а также их произведениях, в публикациях и письмах Светозара Марковича.

Сколько раз

1869 год

1. Письмо Любомиру Белимарковићу, Цюрих, 16 апреля:
Маркс — упоминается фамилия 1

1870 год

2. Друштвена и политичка борба у Европи. „Панчевац”,
Панчево, 4—28 июня:
Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия
автора, пересказывается* 9
Манифест Коммунистической партии — не указывается за-
главие, не упоминаются фамилии автора, пересказывается 2
Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие
его произведения, пересказывается 2
Капитал — указывается заглавие, упоминается фамилия ав-
тора, пересказывается 1
Маркс — упоминается фамилия 5
Временный Устав Международного Товарищества Рабочих —
не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пере-
сказывается 1
Отчёт Генерального Совета IV ежегодному конгрессу Между-
народного Товарищества Рабочих — неточно указывается за-
главие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия
автора, цитируется 1
3. Критика на „Друштвену и политичку борбу у Европи”. „Пан-
чевац”, Панчево, 26, 30 июня, 2, 6, 9 июля:
Маркс — упоминается фамилия 8

* Если бы кто-нибудь спросил, откуда нам известно, что это являются именно пересказы соответствующих произведений Маркса и Энгельса, а не работы каких-нибудь других мыслителей, то на этот вопрос мы бы могли ответить следующим образом. Только те места из публикаций Марковича мы считаем пересказом произведений классиков марксизма, которые отчётливо похожи на соответствующие формулировки в произведениях Маркса и Энгельса, а которых нельзя найти в трудах других авторов. Конечно, эти констатации опираются на наше знание произведений Маркса и Энгельса и потому являются нашей пропозицией, которая, однако, не должна рассматриваться как окончательная.

Капитал — указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1
Маркс — не упоминается фамилия, говорится о нём косвенным образом	8
Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, Маркс считается автором, цитируется	3
Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, цитируется	3
Манифест Коммунистической партии — указывается заглавие, Маркс считается автором, цитируется	1
Энгельс — не упоминается фамилия, указывается заглавие его произведения, цитируется	1
Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, цитируется	1
Революция Международного Товарищества Рабочих против Липи мира и свободы — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1
Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается	1

1871 год

4. *Радничко питање. „Раденик“, Београд, 3, 5, 8 июня:*

Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	4
Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведений, пересказывается	6
Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминается фамилии авторов, пересказывается	2
Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается	2
Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, цитируется	1
Маркс — упоминается фамилия	4
Капитал — указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается с указанием страниц	3
Манифест Коммунистической партии — указывается заглавие, не упоминается фамилия авторов, цитируется	2
Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, цитируется	2
Энгельс — не упоминается фамилия, указывается заглавие его произведения, цитируется	2

5. *Париска комуна и Интернационала. „Раденик“, Београд, 5, 8 июня:*

Маркс — упоминается фамилия	4
-----------------------------	---

Учредительный Манифест Международного Товарищества Рабочих — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведений, пересказывается 2

Четвёртый годовой отчёт Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих — не указывается заглавие, Генеральный Совет Интернационала считается автором, пересказывается 1

О преследованиях членов французских секций. Заявление Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих — неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

6. *Различности. „Раденик”, Београд, 16 июня:*

Заявление Генерального Совета по поводу циркуляра Жюль Фавра — неточно указывается заглавие, Генеральный Совет Интернационала считается автором, пересказывается 1

Маркс — не упоминается фамилия, указывается заглавие его произведения, пересказывается 2

Гражданская война во Франции — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается 1

Манифест Коммунистической партии — указывается заглавие, не упоминается фамилия авторов, пересказывается 1

Энгельс — не упоминается фамилия, указывается заглавие его произведений, пересказывается 2

7. *Различности. „Раденик”, Београд, 3 июля:*

Гражданская война во Франции — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается 1

Маркс — упоминается фамилия 2

Редактору газеты „Daily News” неточно указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Гражданская война во Франции — неточно указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Маркс — говорится о нём косвенным образом 2

8. *Бели терор. „Раденик”, Београд, 8, 10, 13, 15, 17 июля:*

Гражданская война во Франции — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 2

- Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие, его произведений, пересказывается 3
- Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается 1
- Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается 1
- Манифест Коммунистической партии — указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, цитируется 2
- Маркс — не упоминается фамилия, указывается заглавие его произведения, цитируется 2
- Энгельс — не упоминается фамилия, указывается заглавие его произведения, цитируется 2
- Гражданская война во Франции — по указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, цитируется 3
- Маркс — не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, цитируется 4
- Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, цитируется 1
- Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, цитируется 1
9. Писмо Милице Ниновићевој од 12 јула. По: Ј. Скерлић: Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд, 1922, стр. 144—145:
- Маркс — упоминается фамилия 1
- Марксисты — употребляется это определение 1
- Марксисты — говорится о них косвенным образом 2
10. Руски револуционари и Нечајев. „Радник“, Београд, 9—28 августа:
- Доклад Генерального Совета о праве наследства — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
- Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается 1
- 1872 год
11. Шта је то раднички дан? (По Карлу Марксу, *das Kapital*). „Радник“, Београд, 8—17, 22—31 марта:
- Маркс — упоминается фамилия 10
- Капитал — указывается заглавие в названии статьи 9
- Капитал — указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается с указанием страниц 1

- Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, цитируется 28
- Маркс — не упоминается фамилия не указывается заглавие его произведения, цитируется 28
12. *Куда иде друштво? „Радник“ Београд, 7, 9 апреля:*
- Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается 2
- Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается 2
- Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается 2
13. *Одговор на отворено писмо др. Владана Борђевића. „Радник“, Београд, 17 мая:*
- Маркс — упоминается фамилия 2
14. *Одговор др. Владану Борђевићу на његово „Отворено писмо“ у „Јединству“, Нови Сад:*
- Маркс — упоминается фамилия 2
- Маркс — не упоминается фамилия, говорится о нём косвенным образом 1
- Генеральный Совет Международного Товарищества Рабочих членам Комитета русской секции в Женеве — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
- Резолюция Международного Товарищества Рабочих против Лиги мира и свободы — неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
- Маркс — не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, пересказывается 4
- Доклад Генерального Совета о праве наследства — неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
- О преследованиях членов французских секций. Заявление Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих — неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
15. *Писмо Анониму от 12 июля. По: Ј. Скерлић: Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 145, 183—184:*
- Марксисты — употребляется это определение 1
- Марксисты — говорится о них косвенным образом 1

16. *Писмо Анониму из конца 1873, или начала 1874 года. По: Ј. Скерлић: Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 139:*

Маркс — упоминается фамилия 1

17. *Писмо Анке и Милице Нинковићевим, Аранђеловац, 3 июля:*

Отчёт Генерального Совета IV ежегодному конгрессу Международного Товарищества Рабочих — неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

1874 год

18. *Општинска и приватна својина. „Рад“, Београд, январь:*

Положение рабочего класса в Англии — неточно указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Энгельс — упоминается фамилия 1

19. *Социјализам или друштвено питање. „Рад“, Београд, от 22 августа по 1 декабря:*

Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается 1

Маркс — не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, пересказывается 4

Энгельс — не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, пересказывается 2

Маркс — упоминается фамилия 6

Энгельс — упоминается фамилия 1

Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, упоминаются фамилии авторов, пересказывается 1

Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 4

Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта — не упоминается фамилия автора, не указывается заглавие, пересказывается 1

Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Манифест Коммунистической партии — указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается 1

Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, цитируется 1

Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, цитируется 1

- Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, цитируется 1
- Маркс — не упоминается фамилия, указываются заглавие его произведений, пересказывается 2
- Энгельс — не упоминается фамилия, указываются заглавия его произведений, пересказывается 2
- Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, цитируется 1
- Альянс социалистической демократии и Международное Товарищество Рабочих — указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается 1
- Устав и Регламент Международного Товарищества Рабочих — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, читалась иная работа, в состав которой входит данная публикация 1
- Маркс — не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, говорится о нём косвенным образом 3
- Бременный Устав Международного Товарищества Рабочих — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, читалась иная работа, в состав которой входит данная публикация 1
- Учредительный манифест Международного Товарищества Рабочих — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, читалась иная работа, в состав которой входит данная публикация 1
- Альянс социалистической демократии и Международное Товарищество Рабочих — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается 1
20. *Начела народне економије или наука о народном благостању по Н. Г. Чернишевском. Београд, 25 октябра:*
- Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 6
- Маркс — упоминается фамилия 25
- Капитал — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, цитируется 6
- К критике политической экономии — не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 2
- Маркс — не упоминается фамилия, говорится о нём косвенным образом 2
- Капитал — указывается заглавие, упоминается фамилия автора, цитируется с указанием страниц 1
- Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
- Маркс — не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, пересказывается 3

Капитал — указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	1
К критике политической экономии — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	2
Манифест Коммунистической партии — не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается	1
Энгельс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается	1

21. *Письмо Пере Тодоровићу, Пожаревац, По: Ј. Скерлић: Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 143:*

Капитал — указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1
Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается	1

1875 год

22. *Ко руши поредак и својину? „Рад“, Београд, јанварь:*

Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1
Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, пересказывается	1
Капитал — не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, цитируется	1
Маркс — не упоминается фамилия, не указывается заглавие его произведения, цитируется	1

23. *Письмо Анониму без даты. По Ј. Скерлић: Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје. Београд 1922, стр. 146:*

Маркс — упоминается фамилия	1
-----------------------------	---

Количественные данные

о К. Марксе и Ф. Энгельсе в произведениях и письмах С. Марковича

I. <i>Карл Маркс:</i>	Сколько раз
1. Упоминается фамилия	72
2. Не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, пересказывается	45
3. Не упоминается фамилия, говорится о нём косвенным образом	11

4. Говорится о нём косвенным образом	2
5. Не упоминается фамилия, указываются заглавия его произведений, цитируется	4
6. Не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, цитируется	34
7. Не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, говорится о нём косвенным образом	3
8. Не упоминается фамилия, указываются заглавия его произведений, пересказывается	2

Всего 173

II. Фридрих Энгельс:

1. Упоминается фамилия	2
2. Не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, пересказывается	10
3. Не упоминается фамилия, не указываются заглавия его произведений, цитируется	5
4. Не упоминается фамилия, указываются заглавия его произведений, цитируется	5
5. Не упоминается фамилия указываются заглавия его произведений, пересказывается	4

Всего 26

III. Марксисты:

1. Употребляется это определение	2
2. Говорится о них косвенным образом	3

Всего 5

Количественные данные

о произведениях К. Маркса и Ф. Энгельса в трудах и письмах С. Марковича

I. К. Маркс, <i>Капитал</i> том 1:	Сколько раз
1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	16
2. Указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	2
3. Указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	2
4. Не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, цитируется	10

5. Указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается с указанием страниц	5
6. Указывается с заглавием в названии статьи	9
7. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, цитируется	29
8. Не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	10
	<hr/>
Всего	83

II. *К. Маркс и Ф. Энгельс, Манифест Коммунистической партии:*

1. Не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается	8
2. Не указывается заглавие, Маркс считается автором, цитируется	3
3. Указывается заглавие, Маркс считается автором, цитируется	1
4. Указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, цитируется	4
5. Указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается	2
6. Не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, цитируется	2
7. Не указывается заглавие, Маркс считается автором пересказывается	1
8. Не указывается заглавие, указываются фамилии авторов, пересказывается	1
	<hr/>
Всего	22

III. *К. Маркс, Гражданская война во Франции:*

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	4
2. Неточно указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	1
3. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, цитируется	3
	<hr/>
Всего	8

IV. *Ф. Энгельс, Положение рабочего класса в Англии:*

1. Неточно указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	1
--	---

V. *К. Маркс, Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта:*

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1

VI. *К. Маркс, К критике политической экономии:*

1. Не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	2
2. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	2

Всего 4

VII. *К. Маркс, Временный Устав Международного Товарищества Рабочих:*

1. Не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается	1
2. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, читалась иная работа, в состав которой входит данная публикация	1

Всего 2

VIII. *К. Маркс, Отчёт Генерального Совета IV ежегодному конгрессу Международного Товарищества Рабочих:*

1. Неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	2

IX. *К. Маркс, Революция Международного Товарищества Рабочих против Лиги мира и свободы:*

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1
2. Неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1

Всего 2

X. *К. Маркс, Учредительный Манифест Международного Товарищества Рабочих:*

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается	1

2. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, читалась иная работа, в состав которой входит данная публикация 1

Всего 2

XI. *К. Маркс, Четвёртый годовой отчёт Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих:*

1. Не указывается заглавие, Генеральный Совет Интернационала считается автором, пересказывается 1

XII. *К. Маркс, О преследованиях членов французских секций. Заявление Генерального Совета Международного Товарищества Рабочих:*

1. Неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 2

XIII. *К. Маркс и Ф. Энгельс, Заявление Генерального Совета по поводу циркуляра Жюль Фавра:*

1. Неточно указывается заглавие, Генеральный Совет Интернационала считается автором, пересказывается 1

XIV. *К. Маркс, Редактору газеты „Daily News“:*

1. Неточно указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 1

XV. *К. Маркс, Доклад Генерального Совета о праве наследства:*

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
 2. Неточно указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Всего 2

XVI. *К. Маркс, Генеральный Совет Международного Товарищества Рабочих членам Комитета Руской секции в Женеве:*

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, пересказывается 1
 2. Не указывается заглавие, упоминается фамилия автора, пересказывается 1

Всего 2

XVII. К. Маркс и Ф. Энгельс, Альянс социалистической демократии и Международное Товарищество Рабочих:

1. Указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, переоказывается	1
2. Не указывается заглавие, не упоминаются фамилии авторов, пересказывается	1
	<hr/>
	Всего 2

XVIII. К. Маркс, Устав и Регламент Международного Товарищества Рабочих:

1. Не указывается заглавие, не упоминается фамилия автора, читалась иная работа, в состав которой входит данная публикация	1
	<hr/>
	Всего вместе 139 раз

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ,
Београд.

В. И. ЛЕЊИН О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА ИСТОРИЈЕ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

У огромном стваралачком опусу Владимира Илића Лењина историја балканских народа и земаља заузима једно од значајнијих места. Одребена констелација друштвено-економских и социјално-политичких збивања епохе у којој је Лењин делао била је одлучујућа за овакво стање; доприносила је активном односу Лењина према историји Балкана. Међутим, природно је да се Лењин као најмаркантнија фигура политичког живота краја деветнаестог и прве четвртине двадесетог века, пре свега и више свега, у својим научно-теоријским и практично-политичким радовима, превасходно користио подацима таквих друштвених наука, као што су филозофија, економија и социологија. Али оперишући подацима поменутих наука, Лењин се увек обраћао и враћао историји и као конкретној науци, и као истраживачком методу, и као елементу неопходном за процену и оцену многобројних страна друштвеног живота. У том погледу, радови Владимира Илића Лењина, у конкретном случају радови који се, на овај или онај начин, односе на историју балканских народа, увек су служили и служиће примером стварне научне историјске спознаје у којој се блистава анализа конкретних историјских догађаја, појава и чињеница, преплетала с дубоким и широким историјским уопштавањима.

Познаваоцима Лењиновог наслеђа, а посебно свима упознатим са петим, целокупним издањем Лењинових дела, свакако није непознато да се за балканску проблематику Лењин заинтересовао прилично рано, већ 1902. године и да тај његов интерес траје пуне две деценије.¹ Последњи пут, Лењин се балканске проблематике дотиче маја месеца 1922. године, када у једном телеграму Г. В. Чичерину, тадашњем совјетском министру спољних послова, даје одребене савете по питању тумачења принципа „status quo-a” у односу на нека нерешена територијална питања између Совјетске Русије и Румуније.²

¹ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений. Москва.

² Телеграм Г. В. Чичерину од 14. V 1922. године. В. И. Ленин, Полное собрание сочинений (у даљем тексту ВИЛ, ПСС), том 45, стр. 187.

Интересантно је, да се у поменутом двадесетогодишњем периоду, колико је у суштини трајао Лењинов интерес за догађаје на подручју Балкана, Лењин више од сто пута обраћао балканској проблематици. Од тога, само у познатим „Свескама по империјализму“³, са разних аспеката, претежно економских, политичких и историјских, чињеницама из живота појединих балканских држава и народа, Лењин оперише више од педесет пута.

У делима Лењина, заступљена је, како општа историја појединих балканских земаља и Балканског полуострва, тако, и у још значајнијем обиму, историја развоја и деловања радничког социјалистичког покрета. При томе, и општој историји Балкана и појединим њеним гранама Лењин прилази тројако:

Прво, са становишта светско-историјских збивања, настојећи да између догађаја на Балкану и оних ван овог подручја пронађе и утврди узајамну зависност и одређену закономерност и тиме повеже опште и појединачно у историјским збивањима;

Друго, са становишта међузависности у историјском развоју Русије и балканских земаља, сматрајући да у историјском развоју ова два региона, посебно у стању њиховог друштвено-економског развоја, има много подударности, те према томе и много заједничког у решавању задатака постављених пред напредним снагама, посебно оним социјалистичким, како у Русији, тако и на Балкану;

Треће, историји Балкана Лењин прилази и са становишта узајамних односа између самих балканских земаља и народа, уочавајући при томе и оно што је посебно, и оно што је заједничко, специфично за Балканске земље и народе.

Инспирисан одређеним практично-политичким потребама, Лењин природно свој интерес за општу историју и историју радничког покрета на Балкану ограничава догађајима којима објашњава постојеће или на бази којих изграђује теорију и тактику радничке партије у борби за власт и револуционарне преображаје друштва.

Конкретно, у домену опште историје балканских земаља, Лењин посебну пажњу посвећује ослободилачким покретима и захтевима за самоопредељење народа, видећи у њима ону неразлучну везу, која кроз борбу за друштвено-економску афирмацију народа овог региона, издваја и спаја све оно, што је истински напредно, што у средини спутаној средњовековљем омогућава разарање феудалних стега, а у срединама већ кренувшим путем капиталистичког развоја, омогућује бржи процес сазревања капиталистичких односа, а самим тим и рашчишћавање простора за бржи развој класне борбе пролетеријата. У том смислу развој догађаја на Балкану послужило је Лењину као изванредан материјал за шире теоријске обсервације и закључке, који су веома често добијали не само дубоки теоријски смисао већ, тако рећи, и програмски карактер. Међу таквим ставовима, свакако треба издвојити макар онај, у коме Лењин тврди, да без доследног и енергичног залагања за право свих нација на самоопреде-

³ „Тетради по империјализму. 1915—1916 гг.“, ВИА, ПСС, т. 28.

љење, балкански пролетеријат и његове марксистичке партије, неће бити у стању да остваре задатке који пред њима стоје, како у области довршења буржоаско-демократских преобразовања, тако и у области пружања подршке развоју социјалистичке револуције у другим земљама.

Историју национално-ослободилачких покрета на Балкану, Лењин прати кроз младотурску револуцију 1908. године; кроз догађаје везане за анексију Босне и Херцеговине; кроз борбу за проглашење бугарске независности; у оквиру покрета југословенских народа у Аустро-Угарској; кроз учешће балканских народа у балканским и првом светском рату; кроз пријему закулних договарања великих (Лондонски уговор и др.); кроз послератно, версаљско уређење Европе и тд.

Осврћући се у својим радовима на историју револуционарног радничког покрета на Балкану, Лењин, пре свега, има у виду делатност тог покрета у Другој интернационали, а посебно у Међународном социјалистичком биро-у; затим ставове социјалистичких партија балканских земаља према рату и проблемима културно-националне аутономије и неке друге. Лењина интересује унутрашњи развој балканских социјалистичких партија; он са пажњом прати процес диференцијације унутар ових партија и даје оцене појединих струја у њима. Лењин следи за активношћу балканских социјалиста на плану захтева за остварење Балканске федерације; живо се интересује за допринос балканских социјалистичких партија у формирању и раду Треће комунистичке интернационале.

Иначе, у радовима Лењина, који на било који начин третирају историју балканских народа, могуће је, у основном, издвојити три периода: период балканских ратова; период првог светског рата и период Треће комунистичке интернационале. Овим периодима претходе два краћа раздобља. Укратко ћемо се осврнути на сваки од ових периода и свако од ових раздобља.

Прво раздобље претставља 1902. година. Ово је доба „Искре“ и „Зоре“, доба у коме борба за револуционарну пролетерску партију, партију „новог“ типа, њан пропрам, њену стратегију, тактику и организацију, чини суштину садржаја Лењинових чланака.⁴ У њима Лењин поставља основне проблеме теорије и праксе револуционарног покрета пролетеријата и решава их у складу са новом историјском ситуацијом. У овом периоду Лењин још не показује непосредно интересовање за догађаје на Балкану; у појединим балканским земљама

⁴ „ИСКРА“ — први опште руски илегални марксистички лист. Оснивач В. И. Лењин. Први број „ИСКРЕ“ изашао је 11 (24) децембра 1900. године у Лајпцигу. „ИСКРА“ је одиграла истакнуту улогу у борби за стварање партије новог типа, партије социјалне револуције и диктатуре пролетеријата.

„ЗОРА“ — марксистички научно-политички часопис. Излазио 1901—1902. године у Штутгарту. Идејним вођом и фактичким уредником „ЗОРЕ“ био је Лењин. Часопис се борио за позиције револуционарног марксизма, а против „економизма“, бернштајнџанства, буржоаског либерализма и других, марксизму непријатељских струја.

или код појединих балканских народа. Међутим, посредно, позивањем на одређене чињенице, важне са становишта историјског развоја појединих балканских земаља, у даном случају, Турске, а које користи као неопходну аргументацију у критици неких аспеката финансијске политике руске царске владе, Лењин испољава дубоко познавање друштвено-економског положаја неких балканских земаља. Тако, у чињеници да је министар финансија царске владе С. Ј. Витте, као гаранцију за француске зајмове Русији, поред осталог, зајмодавцима уступио контролу на делу руских сибирских железница (тада још у изградњи) на потезу Болотоје—Седлецкаја, Лењин налази одраз оних истих односа који владају између западноевропских капиталистичких земаља и Турске, односе који непобитно сведоче о привредном и друштвеном паду последње и њеној све већој зависности од империјалистичких држава Европе.⁵

После овог написа, шест и по година у делима Лењина нећемо наћи ни један чланак, чак ни један став, који би директно или индиректно био посвећен или би се на неки други начин дотицао историје балканских народа била изван сфере интересовања Лењина, а о чему сведоче неке чињенице из његовог револуционарног живота и рада.

Године 1908., а у вези са крупним међународним догађајима, таквим, као што су били младотурска револуција и анексија Босне и Херцеговине, као и са новим успоном међународног грађничког покрета, Лењин на страницама партијске штампе објављује низ чланака посвећених питањима међународне политике и национално-ослободилачких покрета поробљених и зависних земаља. У чланцима „Запаљиви материјал у светској политици“⁶, „Догађаји на Балкану и у Персији“⁷, „Заседање Међународног социјалистичког бироа“⁸ и у неким другим, Лењин пише о збивањима у овом делу света као о најважнијим догађајима у међународном животу тога доба. У овом периоду балканско искуство служи Лењину за одређивање ставова социјал-демократије у борби против колонијалне политике и националног утњетавања, против милитаризма и ратне опасности.

Анализирајући револуционарне догађаје у Турској, посебно покрет за увођење уставних реформи, Лењин констатује да ће после ове „победе“, полупобеде или чак мањег дела победе“, све једно, доћи до још одлучнијих, још оштријих револуционарних сукоба у које ће бити увучене знатно шире масе балканских и других источних народа. Успех револуције 1908. године, предвиђао је Лењин, довешће до аутономије и стварне демократије за све балканске народе. Али, да би се то постигло, тврдио је Лењин неопходно је од тог процеса удаљити све, без изузетка, велике државе, јер је историја показала

⁵ ВИА, ПСС т. 6, стр. 260. Критички осврт дат је у чланку „По поводу государственной росписи“, штампаном у листу „Искра“ № 15 од 15. I 1902. године.

⁶ „Горючий материал в мировой политике“, ВИА, ПСС т. 17.

⁷ „События на Балканах и в Персии“, ВИА, ПСС т. 17.

⁸ „Заседание Международного социалистического бюро“, ВИА, ПСС, т. 17.

да је „брига“ великих за успех револуције 1908. године, уствари значила страх од ње; означавала је тежњу за мирирањем стварно демократског у балканским земљама и код балканских народа. Одатле и проистиче одлучан Лењинов захтев да решење балканских проблема велике силе препусте самим балканским народима. Посебно је Лењин оштар у осуди „бриге“ коју показује Русија за судбину балканских народа, јер су се том „бригом“ уствари прикривале најлоддије интриге какве се, по његовим речима, Русија већ давно прославила на Балкану.⁹ За Лењина је јасно да би победа демократског покрета у Турској отргла ову земљу из руку европских капиталистичких прабљиваца и да би допринела актуелизацији оних питања, као што су средњеазијско, далекоисточно и македонско, а која су развојем догађаја била потионута у други план.¹⁰ На линији подршке револуционарним променама у Турској, као чињоцима даљег јачања социјалистичког покрета на Балкану, налазе се деловање Лењина у оквирима Међународног социјалистичког биро-а и његова безрезервна подршка резолуцији Биро-а. У тој резолуцији пад режима Абдул-Хамида оцењује се као неопходан предуслов за увођење режима политичких слобода, на основу којих би се пролетеријату у Турској и на Балкану уопште, заједно са пролетеријатом читавог света, омогућило укључивање у отворену класну борбу.¹¹ Истовремено, уочавајући пораст револуционарног покрета пролетеријата у читавом свету, до кога је дошло на бази све већег заостравања борбе пролетаријата и буржоазије развијених капиталистичких земаља и у оквирима повезивања револуционарне борбе пролетаријата европских земаља са националноослободилачким покретима народа Азије, Лењин посебну пажњу поклања деловању социјалиста балканских земаља. Тако, на пример, у чланку „Заседање Међународног социјалистичког биро-а“, Лењин доста места посвећује активности претставника бугарске социјалдемократије у овом Биро-у. Посебну пажњу Лењин посвећује ставовима бугарских социјалиста према проблему проглашења независности Бугарске и постојању у социјал-демократској странци Бугарске двеју опречних струја идентификованих као „тесни“ и „широки“ социјалисти. „Тесне“ Лењин оцењује као претставнике револуционарног, а „широке“ као претставнике опортунистички оријентисаних струја.¹² Пажњу Лењина привукла је и чињеница да је на заседању Биро-а донета одлука да се аустријској социјал-демократској странци, због присуства у њој претставника из Хрватске, број гласова повећа за два.¹³

⁹ „События на Балканах и в Персии“, ВИА, ПСС, т. 17, стр. 221—232.

¹⁰ „Воинствующий милитаризм и антимилитаристская тактика социал-демократии“, ВИА, ПСС, т. 17, стр. 186.

¹¹ „Заседание Международного социалистического бюро“, ВИА, ПСС, т. 17, стр. 246. (Има се у виду прва конференција а МСБ, одржана 11—12. октобра 1908 г. у Брислу).

¹² У свом чланку „Заседание Международного социалистического бюро“, Лењин говори о делатности претставника бугарских „тесних“ социјалдемократа — Стефана Аврамова.

¹³ „Заседание...“, стр. 244.

Говорећи о резолуцији Бироа, Лењин у потпуности стоји на становишту израженом у истој, да анексија Босне и Херцеговине, као и начин на који је проглашена независност Бугарске, повећавају и чине реалнијом опасност од избијања рата.¹⁴

Шире посматрају, радови које Лењин посвећује балканској проблематици, заједно са још неким другим његовим радовима овог периода, имају важно место у одређивању политике социјал-демократије на даној етапи развоја, а посебно у борби против колонијализма, политике националног угњетавања, милитаризма и ратне опасности.

Година 1912. изазвала је повећано интересовање Лењина за догађаје на Балкану. Истина, револуционарни успон до кога је дошао у Русији после периода столетинске реакције, принудио је Лењина да много пажње и времена посвети разради нове партијске тактике, посебно у условима тешке борбе за јединство партијских редова и чвршћег повезивања партије са широким слојевима народа; да се ангажује у разобличавању дезорганизаторске делатности мењшевика — ликвидатора и троцкиста. Па ипак, и у таквим условима Лењин ни за тренутак не испушта из вида догађаје на Балкану који из дана у дан добијају све драматичнији ток.

Знатан број својих радова, насталих у периоду избијања балканске кризе, Лењин је посветио питањима међународне политике и њеном одразу на Балкан, посебно проблемима и последицама које је у себи носио сазревавши вихор на Балкану и око Балкана. У низу чланака, а на основу искустава из протеклих ратова, посебно после завршеног италијанско-турског, Лењин је упозоравао на неизбежне жртве и тешка страдања, као неминовне сапутнике будућег рата.¹⁵ У својим радовима Лењин је позивао радне људе балканских и других земаља да се удруже и пруже отпор изазивачима рата. Истовремено, он неуморно разобличава експанзионистичку политику Аустро-Угарске, Италије, Русије, Немачке, Енглеске и Француске у овом подручју; демаскира шовинизам империјалистичких држава које су на речима подржавале борбу за независност и изражавале брину за судбину малих народа, док су истовремено гурале и своје и балканске народе у ратне авантуре и тешке обрачунае ради обезбеђења високих профита својим финансијским и индустријским магнатима.¹⁶

Посебну активност и симпатије за судбину балканских народа испољио је Лењин у данима избијања и трајања првог балканског рата. Током октобра месеца 1912. године, у низу чланака посвећених избијању овог рата, а посебно у прогласу под називом „Свим грађанима Русије“, написаном у име ЦК РСДРП, Лењин даје дубоку анализу међународне ситуације, раскрива суштину балканске кризе и прецизира позицију большевичке партије и радничке класе Русије по

¹⁴ Исто, стр. 243.

¹⁵ „Конец войны Италии с Турцией”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 113—114; „Ужасы войны”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 159—160.

¹⁶ „Азартная игра”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 115—116.

питању Балканског рата.¹⁷ „Балканска криза, — пише Лењин у овом прогласу, — претставља једну од карика у ланцу догађаја, који од почетка двадесетог века овуда воде ка заоштравању класних и међународних супротности, ка рату и револуцијама”.¹⁸ У овом прогласу Лењин разобличава експанзионистичку, пљачкашку политику руског царизма и других империјалистичких држава на Балкану. Истовремено, он изражава пуну подршку борби балканских земаља за ослобођење од националног и социјалног угњетавања.¹⁹ Лењин се посебно одушевљава идејом о федерацији балканских република, истакнутој на првој конференцији социјалиста балканских земаља, одржаној 1909. године у Београду. „Федеративна балканска република, — пише Лењин, — ево тог поклича, који су наша браћа социјалисти балканских земаља бацили масама, штитећи самоопредељење и пуну слободу народа с циљем раширивања пута широкој класној борби за социјализам.

И тај поклич стварних демократа, стварних пријатеља радничке класе ми смо посебно дужни да прихватимо пред лицем руске царске монархије, тог најгорег ослонца реакције у целом свету”.²⁰ Нешто даље, Лењин закључује да ће „само победа федеративне републике на Балкану упоредо са победом републике у Русији бити у стању да стотине милиона људи ослободи од страха рата и од мучка угњетавања и експлоатације. . .”²¹ Проглас се завршава узкликом: „Живела Федеративна Балканска Република”.²²

Веома је занимљиво да је Лењин овај проглас написао готово истовремено, када се у Београду, у „Радничким новинама” појавио чланак Димитрија Туцовића посвећен Балканској федерацији.²³ Запањујућа је сличност у оценама значаја и историјског места Балканске федерације, а на које се налази у ова два документа. Уосталом, Лењин је био један од ретких истакнутих вођа светског социјалистичког покрета који је у данима пред први светски рат са пуно пажње и разумевања пратио и подржавао борбу балканских социјалиста и који се доследно придржавао одлуке Штудгарске и других конферен-

¹⁷ Проглас „Свим грађанима Русије” („Ко всем гражданам России”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 135—139), штампан је у вези са избијањем првог балканског рата. Плакат је написан почетком октобра 1912. године, а већ 10 (23). октобра исте године Лењин га је упутио секретару Међународног социјалистичког бироа с молбом да га достави секретарима социјал-демократских партија и објави у штампи Бироа. Убрзо, плакат се појавио на немачком језику у листовима „Leipziger Volkszeitung” и „Vorwärts”, а на француском у белгијском листу „Le Peuple”. Текст плаката био је објављен и у билтену Међународног социјалистичког бироа на француском, немачком и енглеском језику. Плакат је објавио и Комитет Заграничних организација РСДРП као специјални додатак у свом листу „Социал-Демократ” бр. 28—29 од 5 (18). новембра 1912. године.

¹⁸ „Ко всем гражданам России”, стр. 135.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто, стр. 136—137.

²¹ Исто, стр. 138.

²² Исто, стр. 139.

²³ „Радничке новине”, Београд 12. октобар 1912.

ција Друте интернационале по питањима осуде колонијалне политике великих сила.²⁴ Једнодушни захтев балканских социјалиста да се формира Балканска социјалистичка федерација, претстављао је ону тражену и најзад наћену конкретну форму за решење једног од најслободнијих питања политичког живота ондашњег доба, форму која је била најадекватнији израз Лењинове дубоке принципијалности у овом смислу, те није никакво чудо што га је Лењин са таквим одушевљењем прихватио и подржао.

Указујући да догађаји на Балкану изазивају свеопшти интерес у свету, Лењин не заборавља да упозори, да је за балканске сељаци и раднике, како пријатељско, тако и непријатељско уплитање европских држава у решавању балканских проблема, само препрека више на путу слободног развоја ка општим условима капиталистичке експлоатације и да је Европа, та која омета успостављање Федеративне балканске републике.²⁵ Зато остварење овог историјског задатка Лењин сматра могућим само кроз развој самосталности, демократије и самоничијативе широких народних маса балканских земаља.²⁶ Истовремено, Лењин упозорава да стварна слобода словенског сељака балканског полуострва, као уосталом и турског сељака, може бити осигурана само на бази потпуне слободе остварене у оквирима сваке балканске земље понаособ узете и само у оквирима федерације потпуно демократских држава.²⁷

Истичући нешто касније, у тренутку када су балкански савезници већ нанели одлучујући пораз Турској, да је некада великим европским државама тако љубоморно чувани „status quo” на Балкану, сада већ само прошлост и да овом победом почиње нова глава светске историје, Лењин указује на две веома важне чињенице. Прво, да је савез балканских земаља — Србије, Бугароке, Грчке и Црне Горе већ остварен и, друго, да је овом победом у пракси оживотворена парола „Балкан — балканским народима”.²⁸

Дубоко схватајући значај ових историјских чињеница за даљу историјску судбину балканских народа, Лењин истовремено указује на историјске слабости ових, несумњиво значајних тековина балкан-

²⁴ На интернационалом социјалистичком конгресу одржаном у Штутгарту од 18 до 24. августа 1907. године, колонијална политика великих сила била је најоштрије осуђена. У томе су, по речима Димитрија Тучковића, предањчили Карл Каутски и Парвус. Види: „Радничке новине”, Београд, бр. 2/1910.

²⁵ У свом чланку, објављеном у „Борби” 16. јануара 1911. године, Д. Тучковић, између осталог, цитира речи руског дипломате Тактичева из којих се јасно види зашто се царска Русија тако упорно противила формирању балканске федерације. При томе се на првом месту има у виду чињеница, да би формирање Балканске федерације Русији „био спречен пут ка мореузима” и што би она, по мишљењу Тактичева могла да послужи „као моћно оружје у рукама противника”.

²⁶ „Балканские народы и европейская дипломатия”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 142—143.

²⁷ „Лозорная революция”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 151—152.

²⁸ „Новая глава всемирной истории”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 155—156.

ских народа, остварених током балканских ратова. Основну слабост савеза балканских земаља Лењин види у чињеници, да је овај економски и политички неопходан савез, због слабости демократских класа (малобројни пролетеријат, заостало, расцепкано и неписмено селаштво) постао савез балканских монархија.²⁹ Истовремено, Лењин је повлачио строгу границу између експанзионистичких стремљења балканских буржоаских националиста и ослободилачких циљева балканских народа у тим ратовима. Указујући на позитиван значај војних победа балканских држава (удар по остацима средњевековља на Балкану; завршетак ослобођења балканских народа од турског ига), Лењин истовремено подвлачи да би ослобођење, да је оно извршено револуционарним путем, тј. путем заједничке борбе српских, бугарских и турских сељака против спахија било које националности, као и против управљача балканских земаља, што се тиче људских жртава, балканске народе коштало бар сто пута мање.³⁰

У победама балканских савезника Лењин је видео огроман корак напред на путу решења националног питања на Балкану, а српско-бугарску победу у рату са Турском оцењивао је као поткопавање владавине феудализма (посебно у Македонији), стварање, мање-више, слободне класе сељака-земљовласника и као обезбеђење целокупног друштвеног развоја балканских земаља, раније задржаваног и ометаног апсолутизмом и феудалним односима.³¹

Овим оценама овакако треба додати и оне у којима Лењин упозорава да балканска буржоазија, па и не само она искључиво говори о националном ослобођењу, занемарујући оно основно — економско ослобођење.³²

Не упуштајући се у посебне упоредне анализе потребно је истаћи да је идентично становиште по овом питању заузимао и Димитрије Туцовић, истичући да је „питање привредног опстанка узрочно свему, првостепено“, јер када народи на Балкану добију могућност за самостални привредни развој, онда се са сигурношћу може сматрати да је тиме ударен темељ и националном јединству, и политичкој заједници, и културном сагласју.³³

Класни прилаз сложеној балканској проблематици нашао је свог израза у лењинском ставу, да демократија никада неће дозволити да се Словен једноставно супротставља Турчину, када, напротив, и словенског и турског сељака, заједно, треба противоставити и словенским и турским спахијама и башибозуцима.³⁴ Инсистирање искључиво или претежно на националном ослобођењу, према оцени Лењина, отежавало је чин стварног ослобођења балканских народа. На-

²⁹ Исто, стр. 156.

³⁰ „Социално значење сербско-бугарских победа“, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 187.

³¹ Исто, стр. 188.

³² Исто; „Усердие не по разуму“, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 214—215.

³³ „Радничке новине“, Београд, бр. 2/1910.

³⁴ „Кадеты и националисты“, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 157—158.

против, доведено до краја економско и политичко ослобођење сељака свих балканских народа ликвидирало је могућност за било какво национално утњетавање.³⁵

Колику је важност Лењин придавао доследном демократском решењу сложене балканске проблематике, решењу без мешања великих европских држава и колико се одушевљавао идејом федеративне балканске републике, сведочи и чињеница да је у два наврата, током новембра месеца 1912. године, обраћајући се посланицима Руске социјал-демократске партије, инсистирао да они са Думске трибине подрже ову парољу; осуде мешање са стране у балканске послове и иступе против словенско-турског непријатељства, а за слободу, равноправност и безусловно право свих балканских народа на политичко самоопредељење.³⁶

Осуђујући империјалистичку политику освајања и грубог мешања у унутрашње ствари малих земаља, конкретно, осуђујући реакционарну политику европске буржоазије и њена настојања да угуши демократски покрет народа на Балкану и наводном бригом о решењу балканског питања прикрије праве циљеве политике великих у овом региону³⁷, Лењин је истовремено уочавао и истицао да се историјски задатак, који стоји пред балканским народима, састојао у формирању уједињених националних држава, у ликвидацији феудалног утњетавања и дефинитивном ослобођењу балканских сељака од феудалне зависности. Остварење овог задатка, још једном је указивао Лењин, најлакше је остварити стварањем федеративне балканске републике.³⁸

У вези са јачањем револуционарног покрета и приближавањем империјалистичког рата буржоазија је на све стране ширила националистичку пропаганду, настојећи да таквом политиком дезорганизује и поцепа радничку класу, да подкопа и ослаби интернационално јединство и солидарност пролетеријата. У чланцима и рефератима по националном питању, Лењин је на основу искуства борбе радничке класе и свих радних људи Балкана, упозоравао радничку класу на опасност од буржоазног национализма, оштро је осуђивао штетну теорију и праксу Друге интернационале, које су све отвореније државале колонијалну политику својих влада. У таквим радовима, као што су „Радничка класа и национално питање“ и „Тезе по националном питању“, Лењин, образлажући неопходност да се у програм РСДРП унесе тачка о „самоопредељењу нација“, користи се чињеницом да су на истоку Европе, посебно на Балкану, буржоаско-демократски преображаји или још не завршени или су тек почели, а да

³⁵ Социальное значение сербско-болгарских побед”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 188.

³⁶ „К вопросу о некоторых выступлениях рабочих депутатов”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 197—201; „К вопросу о рабочих депутатах в Думе и их декларации”, ВИА, ПСС, т. 22, стр. 202—206.

³⁷ „Международная политика буржуазии”, ВИА, ПСС, т. 23, стр. 121—122.

³⁸ „Балканская война и буржуазный шовинизм”, ВИА, ПСС, т. 23, стр. 38—39.

ти процеси, мање-више, приводе ка стварању самосталних националних држава или држава са блиским или узајамно сродним саставом у националном погледу.³⁹ Није тешко закључити од каквог је практичног значаја за народе овог региона био овакав закључак.

Успон револуционарног покрета у националним регионима Русије и сазревање светског империјалистичког рата, који је буржоазија припремала под паролом „заштита отаџбине“, бесомучна кампања црнототинашког шовинизма и буржоаског национализма, јачање националистичких тенденција у радничком покрету; снажни напади ликвидатора, бундоваца и троцкиста на програм большевичке партије по националном питању — све је то стварало озбиљну опасност за интернационално јединство радничког покрета. У таквој ситуацији Лењин улаже много напора над разрадом теорије и политике партије по националном питању. Он пише многобројне чланке и писма, а у Паризу, Бриселу, Лијежу, Лајпцигу и Кракову иступа са рефератима о националном питању. У оквир овакве активности спада и његово иступање против ставова неких припадника југословенске социјал-демократске странке, Етбина Кристана⁴⁰ и других, који су на Брионском конгресу Аустријске социјал-демократске странке, заступали теорију „културно-националне аутономије“ и у оквиру те теорије истакли захтев да оваки народ који живи у Аустрији, без обзира на територију на којој сваки припадник тога народа обитава, формира аутономну групу која би апсолутно самостално управљала свим својим националним (језичким и културним) пословима.⁴¹ Указујући на штетност оваквих захтева за даљи развој револуције на овом тлу, Лењин је ову теорију и овакве захтеве окарактерисао као одраз буржоаског национализма, упозоравајући да су они супротни интересима радничке класе; да отварају могућност за увлачење пролетеријата и радних људи уопште у сферу утицаја буржоаског национализма и да доприноси удаљавању од стварних напора на путу ка демократској трансформацији државе.⁴² Уз све то, Лењин је ослањајући се на речи Прејслера⁴³, изговорене на Брионском конгресу, указивао да захтеви за културно-националном аутономијом, у крајњој линији, стварају услове за увлачење и овоковечење шовинизма у најмању општину, у сваку, ма и најмању групу.⁴⁴

У периоду револуционарног успона, водећи непрекидну борбу са ликвидаторима, и њиховим заштитницима, Лењин користи неке

³⁹ „Тезиси по националном вопросу“, ВИА, ПСС, т. 23, стр. 314—322.

⁴⁰ Етбин Кристан (1867—1953). Један од вођа словеначке соц-демократије.

⁴¹ „К истории национальной программы в Австрии и в России“, ВИА, ПСС, т. 24, стр. 313.

⁴² Исто.

⁴³ Прејслер (Preussler) Роберт — аустријски социјал-демократ. Почетком 90-х година био је један од оснивача синдиката радника керамичарске индустрије. Учесник брионског конгреса аустријске социјал-демократије (1899).

⁴⁴ „К истории национальной программы в Австрии и в России“, ВИА, ПСС, т. 24, стр. 314.

материјале из историје развоја и положаја неких социјал-демократских партија на Балкану, у конкретном случају Бугарске социјал-демократске радничке партије, и уз њихову помоћ разобличава тенденциозно и неистинито приказивање стања у оквиру Међународног социјалистичког биро-а. Са изузетном тачношћу Лењин даје приказ односа снага двају струја — револуционарне и опортунистичке, у редовима Бугарске социјал-демократске радничке партије, односа њихових парламентарних фракција, као и њихов положај у редовима Међународног социјалистичког биро-а.⁴⁵

Историја балканских народа најпотпуније је заступљена у радовима Лењина, писаним непосредно уочи избијања и у току првог светског рата. У историји Русије био је то период брзог нарастања револуционарне кризе, период у коме је Лењин готово непрекидно водио борбу против опортунизма, како у оквирима руског, тако и међународног радничког покрета; борбу за учвршћење партије, за припрему маса за нове револуционарне сукобе. У тој борби Лењин се веома често служио примерима из историје балканских народа, посебно примерима из историје револуционарних и национално-ослободилачких партија на Балкану.

Тако, у периоду 1913—1914. године, Лењин велику пажњу поклања овестраној разради теорије и политике партије по националном питању. У класичним радовима Лењина, написаних тих година, дата је дубока теоријска анализа националног питања, показан је огроман значај који оно има за раднички покрет и судбину народа. При томе, веома често, конкретан историјски положај балканских народа служио је Лењину као изванредан материјал за шире теоријске опсервације и закључке. Међу оваквим радовима истакнуто место, свакако, припада Лењиновом раду „О праву нација на самоопредељење“.⁴⁶

У овом, тако рећи, програмском раду, Лењин полемиче са Розом Луксембург поводом њеног става, да је право нација на самоопредељење уступак буржоаском национализму угњетених нација, те да због тога из програма партије треба избацити параграф о самоопредељењу. При томе, Роза Луксембург директно поставља питање: „може ли се озбиљно говорити о самоопредељењу формално независних Црногораца, Бугара, Румуна, Срба, Грка... , када је њихова независност само производ политичке борбе и дипломатске игре „европског концерта“?“⁴⁷ Иступајући против оваквих теза Розе Луксембург, Лењин је недвосмислено показао да се овде ради о замени појмова. Роза Луксембург је питање о политичком самоопредељењу нација заменила питањем о њиховој државној самосталности, питањем о њиховој економској самосталности и независности у оквирима буржоаског друштва, заборављајући да су не само мале балканске земље,

⁴⁵ „Как обманывают рабочих ликвидаторы“, ВИА, ПСС, т. 24, стр. 205—207.

⁴⁶ „О праве наций на самоопределение“, ВИА, ПСС, т. 25, стр. 255—320.

⁴⁷ Исто, стр. 261.

veћ и велика Русија, па ако се погледа нешто уназад, у деветнаести век, чак и Сједињене Америчке Државе биле економски зависне од развијенијих западно европских држава.⁴⁸

Разрађујући даље теорију о праву нација на самоопредељење Лењин је, ослањајући се на своје дубоко познавање прилика на Балкану, издавао оне задатке које је историјски развој поставио пред пролетаријатом балканских земаља тј. довршење буржоаско-демократских преображаја и пружање помоћи револуционарним покретима у другим земљама. Међутим, подвлачио је Лењин, ни један од ових задатака није било могуће извршити без одлучног залагања у правцу остварења права свих балканских народа на самоопредељење.⁴⁹ Више од тога, у епоси буржоаско-демократских револуција, у епоси буђења и заштитвања националних покрета, у епоси појаве самосталних пролетерских партија Лењин је пред социјал-демократима тих партија, а међу њима и социјал-демократима балканских земаља, у области националне политике поставио два основна задатка: признање свим нацијама права на самоопредељење и остварење најтежњег, нераздвојног савеза у оквирима класне борбе пролетаријата.⁵⁰ И један и други задатак, међутим, произишавали су из чињенице да су буржоаско-демократска преобразовања у овим земљама још увек била у току и да је пролетеријат, озбиљно и искрено, тежио равноправности нација, одбацујући било какве либералистичке концепте у решавању овог питања.

Избијање првог светског рата ставило је социјал-демократе и социјал-демократске партије пред нова велика искушења. Требало је одолети снажном таласу шовинизма, које је рашириван националистичким страстима заплуслио и редове социјалне демократије, а посебно војства појединих, најкрутнијих и најзначајнијих, западноевропских социјал-демократских странака. Одређујући у таквој ситуацији основне задатке социјалне демократије, Лењин је, још октобра месеца 1914. године у Лозани, учествујући у дискусији после једног јавног предавања Плеханова, упозоравао да ће социјал-демократи у наступившем рату испунити свој дуг само под условом да се супротставе шовинизму својих земаља. Најбољи пример таквог антишовинистичког понашања Лењин је видео у држању српских социјал-демократа⁵¹, посебно у њиховим изјављивањима против ратних кредита и војних циљева владајућих кругова Србије.

Неколико година касније, у периоду припрема за други конгрес Комунистичке интернационале, Лењин је указивао на балканско ис-

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ „Социјалистическая революция и право наций на самоопределение“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 260—261; „Революционный пролетариат и право наций на самоопределение“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 61—68.

⁵⁰ „О праве наций на самоопределение“, ВИА, ПСС, т. 25, стр. 298—299.

⁵¹ „Речь на реферате Г. В. Плеханова „Об отношении социалистов к войне“ 21 сентября (11 октября) 1914“, ВИА, ПСС, т. 26, стр. 24—26; „Реферат на тему „Пролетариат и война“ 1 (14) октября 1914 г., ВИА, ПСС, т. 26, стр. 27—35.

куство, као на материјал који треба користити при изради теза по националном питању.⁵² У примедбама које је ставио на предлог П. Левија у вези са израдом поменутих теза, Лењин одбацује ставове по којима радници у Бугарској, Немачкој или неким другим земљама, побеђеним земљама, треба да бојкотују рат који би евентуално њихова буржоазија повела против сила победница у првом светском рату — Енглеске и Француске. Напротив, Лењин је сматрао да би радници поменутих земаља морали узети учешћа у једном таквом рату, али уз очување потпуне самосталности. То би им омогућило да заједничку борбу искористе у циљу обарања са власти сопствене буржоазије.⁵³ Нема сумње да је Лењин потврду оправданости оваквих ставова налазио, пре свега, у држању српских социјалиста, као и бугарских „десних“, према рату о чему и оведочи његово позивање на балканско искуство. Више од тога, добро познавање прилика на Балкану омогућило је Лењину да у ситуацији првог светског рата, у сукобу двају империјалистичких табора, уочи ослободилачки карактер борбе балканских народа. Непрекидно подвлачећи да је рат обострано освајачки, империјалистички, да је национално-ослободилачки момент у њему споредан, Лењин истовремено осуђује све оне, који су олако прелазили преко постојања таквог момента; он се не слаже са тврђењем да се један од задатака у периоду избијања империјалистичког рата, састојао у томе да се докаже како мале земље — Србија, Швајцарска и друге, због опшteg карактера рата не могу да инсистирају на паролу „заштита отаџбине“⁵⁴, јер су се овакве тврдње заснивале на теоријским поставкама које у својој бити нису полазиле од стварних чињеница, тачније нису учувале неке од чињеница тадашње стварности, јер су те чињенице у једном империјалистичком тоталитету присутне стварности биле заиста мале и готово неприметне. Али, исто онако, као што је знао да подвуче секундарни значај националног момента у епоси грандиозног империјалистичког рвања, Лењин је исто тако умео да устане у одбрану национално-ослободилачких ратова које су балкански народи водили у оквиру првог светског рата, а посебно рат који је Србија водила против сила Тројног савеза.⁵⁵ Овакав његов став произилазио је из чињенице на коју је он више пута указивао, тј., да је рат Србије и Аустрије, уствари, продужетак национално-ослободилачког покрета српског народа⁵⁶, продужетак националне револуције јужних Словена, коју су Аустрија и Немачка настојале да угуше.⁵⁷

⁵² „Материјали ко II Конгрессу коммунистического интернационала“, ВИЛ, ПСС, т. 41, стр. 437.

⁵³ Исто, стр. 459.

⁵⁴ „Возражения на замечания Г. Е. Зиновьева к статьям „О брошюре Юниуса“ и „Итоги дискуссии о самоопределении“, ВИЛ, ПСС, т. 54, стр. 469.

⁵⁵ „Два письма А. М. Колонтай“, ВИЛ, Собр. Соч. Изд. III, т. XVIII, стр. 179—181.

⁵⁶ „Крах II Интернационала“, ВИЛ, ПСС, т. 26, стр. 240—241.

⁵⁷ „Возражения . . .“, стр. 473.; „Война и Российская социал-демократия“, ВИЛ, ПСС, т. 26, стр. 16.

Устајући у одбрану ослободилачке борбе јужнословенских народа, Лењин је с правом указивао да је рат против балканских народа освајачки и пљачкашки⁵⁸, а да је при томе најтрагичније то, што такав рат и такав став великих европских сила према балканским народима излазе и на одобравање неких истакнутијих европских социјалиста. Немачке социјал-демократе Лењин је критиковао, што су, правдајући учешће Немачке у империјалистичком рату, заборављали на пљачкашки карактер аустро-немачког похода против Србије и других балканских земаља.⁵⁹ Италијанске социјалисте, а посебно Лабриолија⁶⁰ и неке друге, Лењин је оптуживао за социјал шовинизам, за саглашавање са италијанском политиком упуштавања Словена у Далмацији.⁶¹

Осуђујући социјал-шовинисте и њихов однос према ослободилачкој борби балканских народа, Лењин је указивао да је социјал-шовинизам, уколико се посматра научно, тј. уколико се пажња не посвећује појединцима, већ једној читавој међународној струји у њеном развоју и у склопу свих њених друштвених импликација, — уствари опортунизам доведен до свог логичног краја. Ондах затим, Лењин је додао, да је шовиниста онај, ко паролом „заштита отаџбине“, уствари, штити освајачке интересе „својих“ владајућих класа.⁶² Још енергичније Лењин је устајао против трговине и нагађања великих сила на рачун малих европских народа, посебно против уступања Италији делова југословенске територије (северни део Далмације са Задром и Сплитом) и делова Албаније са Валоним, као награде за улазак Италије у први светски рат на страну сила Антанте.⁶³ Осуђујући овакав однос великих сила према малим балканским народима, Лењин је на најубедљивији начин указивао да је такав њихов положај последица империјалистичке игре у овом региону, по-

⁵⁸ „Задачи революционной социал-демократии в европейской войне“, ВИА, ПСС, т. 26, стр. 5.; „Европейская война и международный социализм“, ВИА, ПСС, т. 26, стр. 8.; „Тезисы о войне“, ВИА, Соч. Изд. III, т. XXX, стр. 219.; „Опportunизм и крах II Интернационала“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 100—101, 116, 117.; „О сепаратном мире“, ВИА, ПСС, т. 30, стр. 185, 187.; „Один из тайных договоров“, ВИА, ПСС, т. 32, стр. 58—59.; „Война и революция“, т. 32, стр. 91 и др.

⁵⁹ „Европейская война и международный социализм“, ВИА, ПСС, т. 26, стр. 8.; „Война и Российская социал-демократия“, ВИА, ПСС, т. 26, стр. 16.; „О программе мира“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 270—271.; „Революция в России и задачи рабочих всех стран“, ВИА ПСС, т. 31, стр. 68.; „Письма из далека“, ВИА, Собр. Соч. Изд. 111, т. XX, стр. 42—43.; „Опportunизм и крах II Интернационала“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 101, 117.; „О программе мира“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 270—271.

⁶⁰ Labriola Arturo (1873) — италијански политички радник, правник и економиста; један од вођа синдикалног покрета у Италији.

⁶¹ „Империализм и социализм в Италии“, ВИА, ПСС, т. 27, стр. 14—23.; „Пацифизм буржуазный и пацифизм социалистический“, ВИА ПСС, т. 30, стр. 244, 250.; „Первоначальный вариант предложения ЦК РСДРП — второй социалистической конференции“, ВИА ПСС, т. 27, стр. 463—464.; „О программе мира“, ВИА ПСС, т. 27, стр. 270—271.

⁶² „О стокгольмской конференции“, ВИА ПСС, т. 34, стр. 98, 99.

⁶³ „Один из тайных договоров“, ВИА ПСС, т. 32, стр. 58—59.

следница империјалистичке поделе интересних сфера. Тако, на пример, анализирајући распоред укупне суме вредносних папира пласираних по било које основу у поједине земље, Лењин је утврдио да се већина балканских земаља у финансијском погледу налазила у орбити путцаја земаља Антанте. Балканске земље, утврдио је Лењин, у годинама пред први светски рат, тражиле су зајмове на крупним новчаним пијацима претежно земаља Антанте.⁶⁴ Задржавајући се на примеру Србије, Лењин је користећи се изјавом Дешанела (Deschanel), посланика француског парламента, показао да је Француска кроз споразум о кредитима испоручила Србији у периоду 1908—1911. године различит војни материјал у вредности 45 милиона франака. Шта више, ово је према Лењину, поред осталог, био један од разлога за избијање царинског рата између Србије и Аустрије, као и један од разлога за даље заоштравање конкурентских односа између Француске и Аустрије.⁶⁵ Историја, а посебно истраживања последњих година у потпуности су потврдиле ове Лењинове закључке учињене још много пре но што су за то били доступни архивски и други материјали.

Пратећи борбу империјалистичких држава на подручју Балкана, Лењин је констатовао да је 1907. године, споразумом између немачких и америчких трустова, подручје Балкана и Турске припало познатој немачкој фирми АЕГ.⁶⁶ Посебну пажњу Лењин је поклањао борби која се између великих петролејских компанија водила око румунске нафте⁶⁷, а у вези са тим и плановима око евентуалне поделе Румуније између Аустрије, Бугарске и Румуније.⁶⁸ Веома често, Лењин се у својим радовима освртао на положај балканских земаља у оквиру планова великих сила, истицао је њихову подређену улогу у склопу империјалистичке политике водећих држава тадањег света.⁶⁹ Њега није могла да заведе ова она пропагандна бурлеска о тобожњем отказу великих од анексије, јер он је увек пред очима имао у виду чињеницу да су без обзира на своја одрицања од анексије, империјалисти у својим рукама држали и Србију, и Румунију, и Црну Гору, и Грчку и низ других земаља.⁷⁰ Шта више, Лењин није саборављао ни чињеницу да су у извесним тренуцима поједине балканске земље — Турска, Румунија, Бугарска, служиле као важна упоришта за евентуални напад на Совјетску Русију.⁷¹ Уз све то, Лењин је указивао да

⁶⁴ „Империјализам как высшая стадия капитализма”, ВИА ПСС, т. 27, стр. 358, 362.

⁶⁵ Исто, стр. 363.

⁶⁶ Исто, стр. 367.

⁶⁷ Исто, стр. 367, 368—369.

⁶⁸ На основу писања неких немачких листова Лењин је почетком 1917. године говорио о могућности поделе Румуније између Аустрије, Бугарске и Русије („Пацифизм буржоазный и пацифизм социалистический”, ВИА ПСС, т. 30, стр. 243).

⁶⁹ „Черновой проект тезисов” ВИА ПСС, т. 30, стр. 280; „Писмо к рабочим Европы и Америки”, ВИА ПСС, т. 37, стр. 455.

⁷⁰ „Защита империализма, прикрытая добренькими фразами”, ВИА ПСС, т. 32, стр. 11.; „Письмо к американским рабочим”, ВИА ПСС, т. 37, стр. 49, 54.

чак и обарање монархије, ако иза таквог акта стоји капиталистичка класа, неће донети суштинске промене, јер, угрожавао је он, анексија Босне, Србије и других земаља, неће престати да буде анексија само зато што је, на пример, у Немачкој са престола уклоњен цар.⁷² Стварне промене постојећих друштвено-економских односа биле су могуће само као резултат свесних напора организованих социјалистичких снага да у једној истински револуционарној ситуацији покрет за социјалним преображајима доведу до свог логичног завршетка, до револуције. У ситуацији када је већина у руководству Друге интернационале већ давно била опрезна у блато опортунизма, били су потребни нови и одлучни напори у правцу окупљања свих заиста револуционарно оријентисаних снага и њихово одлучно разграничавање са опортунизмом и социјал-шовинизмом. На прве знаке оваквог процеса Лењин је указивао већ у данима који су непосредно претходили избијању првог светског рата да би се већ почетком рата енергично заложно за напуштање Друге и формирање нове, Треће комунистичке интернационале. У лето 1915. године, одговарајући на један чланак В. Косовског⁷³, објављен у „Информационом листу“ Бунда⁷⁴, а у коме Косовски одбацује идеју о формирању Треће интернационале, инсистирајући истовремено на обнови Друге, Лењин се у прилог своје тезе, свог захтева, позива на стање у међународном радничком покрету, на анализи односа према социјал-шовинизму револуционарног и опортунистичког крила социјалне демократије појединих земаља, а међу њима и Бугарске.⁷⁵ Уствари, анализирајући стање у међународном радничком покрету, Лењин је констатовао да су у овом покрету, током првог светског рата, настале дубоке промене, да су се образовале три различите струје — опортунистичка, централистичка и лева, комунистичка. У ову последњу, поред осталих, Лењин убраја и бугарске „десне“.⁷⁶ Нешто касније, у вези са Трећом цимервалдском

⁷¹ „Объединенное заседание ВЦИК, Московского совета, фабрико-заводских комитетов и профессиональных союзов” 22. октября 1918 г., ВИА ПСС, т. 37, стр. 118; „VI Всероссийский чрезвычайный съезд Советов рабочих, крестьянских, казачьих и красноармейских депутатов”. 6—9 ноября 1918 г., ВИА ПСС, т. 37, стр. 152.

⁷² „Печальный документ”, ВИА ПСС, т. 32, стр. 16.

⁷³ Косовски В. (1870—1941) — један од оснивача и лидера Бунда; главни уредник централног органа Бунда — листа „Die Arbeiterstimme”. За време првог светског рата стајао је на социјал-шовинистичким позицијама. Према Октобарској социјалистичкој револуцији односно се непријатељски.

⁷⁴ БУНД — Свеопшти јеврејски социјал-демократски савез, основан 1897. године у западним губернијама Русије. По својој оријентацији претстављао је ситнобуржоаску, опортунистичку, националистичку партију. Године 1921. БУНД је извршио самоликвидацију.

⁷⁵ „Спасибо за откровенность”, ВИА ПСС, т. 27, стр. 24; „План реферата „два интернационала”, ВИА ПСС, т. 27, стр. 454; Писмо Д. Вайнкоту од 15. августа 1915. године, ВИА ПСС, т. 49, стр. 121.

⁷⁶ „Задачи пролетариата в нашей революции”, ВИА ПСС, т. 31, стр. 174; „Письмо Заграничному бюро центрального комитета”, ВИА, Соч. Изд. III, т. XXIX, стр. 362.

конференцијом, анализирајући струје и правце заступљене у њој, Лењин је дао једну интересантну карактеристику претставника балканских социјалистичких групација у њој. Тако, за претставнике румунских социјалиста и бугарског независног синдикалног савеза који се налазио под утицајем „широких“ социјалиста, Лењин је констатовао да су у Цимервалду стајали на позицијама кауцкијанског центра, док је за претставника Српске социјал-демократске партије рекао да се налази „вероватно“ између центра и левице, ма да није искључено да је био и у центру, што је према Лењину било тешко тада са сигурношћу утврдити.⁷⁷ То га је вероватно и приморало да се после одржавања конференције у Цимервалду, а поводом разраде плана за један од наредних бројева листа „Социјал Демократа“ заложити да се у њему, поред осталих тема, у рубрици „извештаји“ посебно да извештај о стању социјалистичког покрета на Балкану.⁷⁸ Тек по завршетку социјалистичке конференције у Кинталу и вероватно после сусрета са Тришом Кацлеровићем, Лењин доноси одређенији суд о Српској социјал-демократској партији, констатујући да је левица у Кинталу била јача, јер ју је, између осталих, ојачао и Србин, мислећи при томе на Тришу Кацлеровића. Нешто касније, у једном писму, упућеном Чичерину крајем децембра 1918. године, а у вези са оснивањем Треће комунистичке интернационале, Лењин у списку партија које би по његовом мишљењу могле да ступе у Коминтерну, поред осталих спомиње бугарске „тесне“ и „Румуноку партију“. По Лењинином опредељењу то су биле партије које су, мање више, солидарне са одлуком о оснивању Треће интернационале.⁸⁰

У јесен 1918. године револуционарни догађаји потресали су Бугарску. У низу места побуњени војници и сељаци, по угледу на болшевице, у низу места формирали су совјете. Вести о овим догађајима брзо су допрле до Лењина, те је он иступајући 22. октобра 1918. године на заједничком заседању Сверуског централног извршног комитета, Московског совјета, Фабричко-заводских комитета и синдикалних савеза, са одушевљењем обавестио учеснике овог састанка о револуцији у Бугарској и о формирању на њеној територији совјета. Истовремено Лењин је утврдио присуће и са вестима које су почеле да стижу у Москву о револуцији и о формирању совјета у Србији.⁸¹

⁷⁷ „Задачи нашей партии в Интернационале“ (По поводу III Цимервалдской конференции). ВИА ПСС, т. 34, стр. 270—271.

⁷⁸ Писмо Г. Е. Зиновьеву. ВИА ПСС, т. 49, стр. 139.

⁸⁰ Письмо Г. В. Чичерину. ВИА ПСС, т. 50, стр. 228.

⁸¹ И овом приликом, а и касније, Лењин употребљава термин Србија мислећи на Југославију или на територије које су касније ушле у састав будуће Југославије. „Объединенное заседание ВЦИК, Московского совета, фабрично-заводских комитетов и профессиональных союзов“ 22. октября 1918. ВИА ПСС, т. 37, стр. 112.; „VI Всероссийский чрезвычайный съезд советов рабочих, крестьянских, казачьих и красноармейских депутатов“ 6—9 ноября 1918. ВИА ПСС, т. 37, стр. 158.

Пратећи развој догађаја у Бугарској, Лењин је указивао да су догађаји у овој малој ратом опустошеној балканској земљи довели готово до панике владајуће кругове у земљама Антанте, који су у таквој ситуацији пожурили да Бугарској наметну такве услове примирја који су у суштини били једнаки окупацији. Софија и друга већа места у Бугарској била су заосеђена англо-американским трупама. Свакако с војне тачке гледишта, како је то указивао Лењин, догађаји у Бугарској нису претстављали неки нарочити проблем за англо-американце, али су зато, с тачке гледишта револуције и њеног даљег развоја, ови догађаји за њих претстављали веома велику бригу и опасност.⁶² Шта више, Лењин је указивао да је од тренутка иступања англо-американских трупа против револуције у Бугарској отпочео процес деморализације антантинских трупа. И то је био само почетак, јер су бугарски пример следили народи других земаља, посебно Аустрије.⁶³

Много места балканским народима, њиховој историји, географији, политици и дипломатској историји, радничком и национално-ослободилачком покрету, њиховој економици, посвећује Лењин у својим чувеним „Свескама о империјализму“.⁶⁴ Проучавајући капитализам у новој историјској епоси, Лењин је проучио и уочио огромну количину материјала по најразличитијим питањима економике и политичке империјализма, критички је прерадио податке из неколико стотина најразличитијих публикација. У том обилу материјала подаци о најразличитијим странама живота балканских народа добили су у овом генијалном делу Лењина одређено и значајно место. Лењин не пропушта ни једно важније дело настало у прве две деценије овога века у коме се на било који начин третира балканска проблематика. Он у њима издаваја све оно, што доприноси бољем и дубљем сагледавању прошлости балканских народа и што указује на правце њиховог будућег развоја. Тако, на пример, проучавајући најновију економску литературу, а у познатом делу Равенштајна „Балкански проблем“⁶⁵ Лењин посебно подвучи она места у којима се говори о федерацији балканских земаља, укључујући и Туроку, јер сматра да би таква федерација била у стању да задовољи културне потребе све у географском погледу јединствене области. Више од тога, она би била у стању да се супротстави продору како европског империјализма, тако и Русије. Друга решења балканског проблема имала би само привремени карактер и не би била у стању да задовоље интересе њених многобројних народа.⁶⁶ Нема сумње, Лењин се слаже и са Равенштајновом констатацијом (то је место у његовим белешкама подвучено), да ће се и европски империјализам и руски царизам

⁶² VI Всероссийский чрезвычайный съезд..., ВИА ПСС, т. 37, стр. 160.

⁶³ Исто, стр. 161.

⁶⁴ „Тетради по империализму“, ВИА ПСС, т. 28, стр.

⁶⁵ Ravenstein W. „Balkanprobleme“. — „Die Neue Zeit“, Stuttgart, 1912, Jg. 31, Bd. 1, № 7, 15. November, S. 221—229.

⁶⁶ „Тетради по империализму“, ВИА ПСС, т. 28, стр. 7.

свим силама супротстављати стварању балканске федерације. Њихов заједнички интерес био је и остаће у расприравању узајамних супротности између Турске и осталих балканских народа, како би, користећи се тим супротностима лакше остваривали своје колонијалистичке циљеве у овом делу света.⁸⁷ Из свега овога у виду питања следи закључак, да ли ће државници балканских земаља схватити своје опште интересе и прекинути са уништавајућим ратом, другим балканским ратом. Не учине ли то, тада ће интересе својих народа жртвовати у корист европоког капитализма, у корист балканских династија.⁸⁸

У једном другом раду, потеклом из пера Сигмунда Шилдера⁸⁹, Лењин са интересовањем подвлачи она места која говоре о неким резоновањима у Србији у вези са анексијом Босне и Херцеговине, а чија се суштина састоји у следећем: у рату са Аустро-Угарском ми немамо шта да изгубимо. Ако победимо, одузећемо Аустро-Угарској Србе, ако нас победе, Србију ће укључити у царински систем Аустро-Угарске, а то је опет неки добитак.⁹⁰ У својим белешкама Лењин је ова размишљања подвукао, јер нема сумње, она је потврђивала једну већ познату логику, логику која и у најсудбоноснијим данима по читав један народ, није признавала ништа друго осим голи профит, па ма и по цеоу одрицања од основних националних интереса. Нешто даље, користећи се једним другим делом већ споменутог Сигмунда Шилдера⁹¹, Лењин се задржава на констатацији да царински ратови, вођени крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, значе и одређени допринос развоју међународне робне размене. Као примере за овакву тврдњу указује се на царинске ратове Аустрије са Румунијом (1886—1894) и са Србијом (1906—1910)⁹², ратове који су се завршили закључивањем одређених трговинских уговора. На основу поменутог дела, Лењин извлачи и закључак, да је устанак сељака у Румунији у пролеће 1907. године, у смислу побољшања њиховог положаја, одиграо исту улогу као и револуција 1905—1907. године у Русији.⁹³

Законичајући своје закључке на бројним чињеницама Лењин много пажње поклања прикупљању статистичких података на основу којих саставља многе интересантне и важне табеле и графиконе, тако неопходне при проучавању историје и других области живота балканских народа.⁹⁴

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Schilder S: „Weltwirtschaftliche Hintergründe des Weltkrieges“. — „Weltwirtschaftliches Archiv“, Jena, 1915, I, Bd. 5, HFT, 1, S. 1—22.

⁹⁰ „Тетради по империјализму“, стр. 15.

⁹¹ Schilder S. „Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft. Bd. 1. Planmässige Einwirkungen auf die Weltwirtschaft. Berlin, Siemenroth, 1912. VIII, 393 S.

⁹² „Тетради по империјализму“, стр. 73.

⁹³ Исто, стр. 72.

⁹⁴ Исто, стр. 279. Таква једна табела на коју наилазимо у „Свескама по империјализму“ тиче се балканских земаља у периоду пре и после балканских ратова 1912/1913. године. У њима су изнети подаци о површини и броју становника свих балканских земаља. При томе, одређене примед-

Прикупљање најразличитијих статистичких и других података о народима Балканског полуострва служило је Лењину за многобројне анализе о друштвено-политичком и социјално-економском стању и односима, а посебно за доношење закључака о перспективама развоја овог региона, посебно са становишта револуционарних кретања и промена. У оквирима ових разматрања, Лењин је посебну пажњу поклањао свему ономе што је указивало на психичке особине народа ових крајева, а специјално на њихове општедемократске и слободарске тежње. Тако, на пример, у једном цитату преузетом из књиге Албрехта Вирта „Своишта историја савремености“, Лењин подвлачи мисао изречену Виртом, да је Албанце немогуће покорити силом⁹⁵, што опет сведочи колику је важност Лењин придавао спремној и одлучној народима Балканског полуострва да бране своје неприкосновено право на слободан и самосталан економски, политички и културни развитак, као један од битних предуслова за превазилажење свих нагомиланих супротности у процесу њиховог историјског развоја, посебно у епохи империјализма и доминације на светој позорници великих европских капиталистичких држава.

*
*   *

У оквиру овог прилога задржали смо се само на неким проблемима историје балканских народа који су током две деценије привлачили пажњу Владимира Илчића Лењина. Мање више, то су проблеми за које је постојање Лењиновог интересовања било очигледно и директно. Али, нема сумње, да је у богатом стваралачком опусу Лењиновог таквих проблема било знатно више, ма да се из схватљивих разлога они нису увек испољавали у облику директно везаном за историју балканских народа. Веома често то су проблеми, који по свом садржају имају много шири, универзалнији значај, те их је тешко, без обзира на делимично балканску суштину свог садржаја, идентификовати као елементе битне са становишта историје балканских народа. Ова чињеница указује да је балканска проблематика у делима Лењина много шире заступљена него што се то може закључити на основу материјала изнетог у овом прегледу. Даља проучавања у овој области даће, несумњиво, нове резултате, откривајући пред читаоцима ову дубину и разноликост Лењиновог интересовања за историју балканских народа.

бе Лењин је ставио у погледу површине Албаније, што несумњиво говори да се није слагао са подацима које је добио из тада коришћених извора. Свакако он је располагао и подацима из других извора, што му је и омогућило да у погледу површине коју је заузимао Албанија унесе одребене поправке. Податке за састављање ових табела Лењин је углавном црпео из књига проф. др Александра Супана „Территориальное развитие европейских колоний“, 1906 г. и Отто Губнера „Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde. Fortgeführt und ausgestaltet von F. v. Juraschek, 63. umgearb. Ausgabe für das Jahr 1914. Frankfurt a. M., Keller, 1914. XV, 155 S.

⁹⁵ „Тетради по империализму“, стр. 496.

Résumé

V. I. LÉNINE SUR QUELQUES PROBLÈMES DE L'HISTOIRE
DES PEUPLES BALKANIQUES

Dans l'oeuvre créatrice colossale de Vladimir Ilitch Lénine l'histoire des peuples et pays balkaniques occupe une des places importantes. La constellation déterminée des événements socio-économiques et socio-politiques de l'époque dans laquelle Lénine déployait son activité, était décisive pour cet état de choses; elle contribuait au rapport actif de Lénine envers l'histoire des Balkans. Cependant, il est bien naturel que Lénine, en tant que figure la plus marquante de la vie politique à la fin du dix-neuvième et dans le premier quart du vingtième siècle, utilisait, avant tout et surtout, dans ses travaux scientifiques-théoriques et de politique pratique, par excellence les données des sciences sociales, telles que la philosophie, l'économie et la sociologie. Pourtant, en manipulant les données des sciences susmentionnées, Lénine retournait toujours à l'histoire, en s'adressant à elle en tant que science concrète aussi bien qu'en tant que méthode de recherche et élément indispensable pour l'apprécision et l'évaluation de nombreux aspects de la vie sociale. Sous ce rapport, les travaux de Vladimir Ilitch Lénine, dans le cas concret les travaux qui se rapportent, de l'une ou de l'autre façon, à l'histoire des peuples balkaniques, servaient et serviront toujours de modèle de connaissance historique scientifique réelle dans laquelle l'analyse brillante des événements, phénomènes et faits historiques concrets, s'entrelaçait avec les généralisations historiques vastes et profondes.

Aux problèmes des Balkans, Lénine a commencé à s'intéresser assez tôt, en 1902 déjà et cet intérêt se prolongeait au cours de deux décennies entières. Pendant ce temps, a prêté plus de cent fois son attention à la problématique balkanique. De ce nombre, rien que dans les fameux „Cahiers sur l'impérialism” Lénine manipule plus de cinquante fois les faits de la vie des Etats et peuples balkaniques particuliers sous différents aspects, pour la plupart économiques, politiques et historiques.

Dans les oeuvres de Lénine sont représentés l'histoire générale des pays balkaniques particuliers et de la Péninsule Balkanique, aussi bien que l'histoire de l'évolution et de l'activité du mouvement ouvrier socialiste, cette dernière même dans un volume encore plus important. En outre, Lénine aborde l'histoire générale de Balkans ainsi que ses branches particulières de trois façons, à savoir:

premièrement, du point de vue des événements de l'histoire mondiale, s'appliquant à découvrir et à établir, entre les événements qui se sont produits dans les Balkans et ceux en dehors de ce territoire, la dépendance mutuelle et une conformité déterminée aux lois qui régissent ces événements et à lier par là le général et le particulier dans les événements historiques;

deuxièmement, du point de vue de l'interdépendance dans l'évolution historique de la Russie et des pays balkaniques considérant que, dans l'évolution historique de ces deux régions, particulièrement dans le degré de leur développement socio-économique, il y avait beaucoup de correspondance et, par conséquent, aussi beaucoup de traits communs dans la résolution des devoirs qui se posaient devant les forces de progrès, particulièrement socialistes, en Russie aussi bien que dans les Balkans;

troisièmement, Lénine aborde l'histoire des Balkans aussi du point de vue des rapports mutuels entre les pays et peuples balkaniques eux-mêmes, se rendant compte de ce qui est pendance bulgare; dans le cadre des mouvements des peuples yougoslaves en Autriche-Hongrie; par la participation des peuples balkaniques dans les guerres balkaniques et dans la première guerre mondiale; à travers le prisme des trames clandestines des grands, etc.

Donnant dans ses oeuvres un aperçu de l'histoire du mouvement révolutionnaire dans les Balkans, Lénine prend en considération, tout d'abord l'activité de ce mouvement dans la Deuxième internationale et, particulièrement, dans le Bureau socialiste international, ensuite les attitudes des partis socialistes des pays balkaniques envers la guerre et les problèmes de l'autonomie de culture nationale; il suit l'activité des socialistes balkaniques sur le plan des revendications pour la réalisation de la Fédération Balkanique; il s'intéresse vivement à la contribution des partis socialistes balkaniques à la formation et à l'activité de la Troisième internationale communiste.

Dans les travaux de Lénine dans lesquels on traite, d'une façon ou de l'autre, l'histoire des peuples balkaniques, il est possible de distinguer au fond trois périodes: la période des guerres balkaniques; la période de la première guerre mondiale et la période de la Troisième internationale communiste. A ces périodes précèdent deux intervalles de temps plus brefs — le premier se rattachant à l'année 1902 et la second à l'année 1908.

Nul doute que dans la riche oeuvre créatrice de Lénine il y avait considérablement plus de problèmes relatifs à l'histoire des peuples balkaniques, mais qu'il ne se manifestaient pas toujours, pour des raisons compréhensibles, dans une forme, directement liée à cette histoire. C'étaient très souvent des problèmes qui, par leur contenu, avaient une importance beaucoup plus vaste, plus universelle et, par conséquent, il éparticulier aussi bien que de ce qui est commun, spécifique des pays et peuples balkaniques.

Inspiré par les besoins déterminés de la politique pratique, Lénine limitait, bien entendu, son intérêt pour l'histoire générale et pour l'histoire du mouvement ouvrier dans les Balkans, par les événements au moyen desquels il expliquait l'état de choses existant ou qu'il prenait pour base dans la construction de la théorie et de la tactique du parti ouvrier dans la lutte pour la conquête du pouvoir et pour les transformations révolutionnaires de la société.

Dans le domaine de l'histoire générale des pays balkaniques, Lénine prêtait une attention spéciale aux mouvements de libération et aux revendications des peuples pour la libre disposition d'eux-mêmes, en y voyant ce lien indissoluble qui, à travers la lutte pour l'affirmation socio-économique des peuples de cette région, isole et réunit tout ce qui est véritablement progressif, ce qui, dans un milieu entravé par l'esprit du Moyen âge, rend possible la destruction des chaînes féodales, tandis que dans les milieux qui ont déjà pris le chemin du développement du capitalisme, accélère le processus du mûrissement des rapports capitalistes, et par cela même aussi le déblaiement du terrain pour le développement plus rapide de la lutte de classe du prolétariat. En ce sens, le développement des événements dans les Balkans a servi à Lénine de matériaux extraordinaires pour les observations et conclusions théoriques plus amples qui obtenaient très souvent non seulement un sens théorique profond mais aussi un caractère programmatique.

Lénine suivait l'histoire des mouvements de libération nationale dans les Balkans par la révolution jeune-turque de 1908; par les événements liés à l'annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine; par la lutte pour la proclamation de l'indépendance difficile, nonobstant leur contenu pour une bonne part balkanique, de les identifier comme éléments essentiels du point de vue de l'histoire des peuples balkaniques.

Душан ЛУКАЧ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ О НАРОДНОЈ БУНИ,
ОСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ У ПРОЦЕСУ
ОСЛОБОБЕЊА НАРОДА БАЛКАНА

У својој теоретској и практичној делатности Светозар Марковић посветио је одређену пажњу анализи и обради основних облика и средстава у рушењу турске власти на Балкану — народној буни, ослободилачком рату и револуцији. Прерана смрт спречила је овог великана социјалистичке мисли, да детаљније анализира и обради ове основне и стално пратеће појаве класног друштва. На резултате Светозара Марковића у овој области, посебно у области теоретске обраде, знатно су утицали сиромаштво српске историографије у то време и запостављеност научног метода у обради друштвених процеса. У историјским радовима тога времена основна пажња је посвећена обради историје појединих династија, „виших” слојева друштва и стварних и измишљених јунака док се о основној снази и бази свих позитивних кретања у националној историји — српском сељаку и обичном човеку веома мало писало. Марковић је већ у својим првим радовима, забележио да нема историчара српске историје који се служи научним методом и који се труди да открије и обелодани стварну истину, изузев, делимично, једног, страног аутора српске историје, Немца Ранкеа.¹

Али и поред тога што је Светозар Марковић био приморан да изучава друштвене процесе у српском друштву деветнаестог века из основа и да даје прве, анализе о тим појавама, он је успео у својим радовима да обухвати или да покрене проучавање многих питања из области рата и револуције српског, па и балканских народа. Тако је он успео да обради или постави на светло дана крупне проблеме ослободилачке борбе балканских народа као што су: опште карактеристике буне и рата, основне особености ослободилачке борбе народа Балкана, проблеми рушења Аустро-Угарске и Турске, питање тзв. „Словенске Аустрије”, узајамност и везаност спољних кретања и унутарних преображаја појединих народа у процесу ослобођења целог

¹ С. Марковић, Одабрани списи, Нови Сад — Београд 1969, Студија Србија на истоку, стр. 211—212.

Балкана, улога Србије у ослободилачкој борби народа Балкана, опасност програма „Велике“ Србије итд.

Своје погледе на буну, рат и револуцију најцеловитије је изложио у чланку „Буна и револуција“ написаном 1871. године. Буна и револуција по овим схватањима су објективна последица друштвеног развитка човека до тога времена. У циљу што успешнијег савлађивања свих препрека на које је човек на свом историјском путу наишао он је морао да се организује у друштвену заједницу. Упоредо са израстањем човека као друштвеног бића, развијала се у њему и сазревала спознаја о сопственој личности и могућој слободи у оквиру друштва у коме живи. Као последице природног и друштвеног развитка човека јављају се одређени друштвени односи међу људима и одређене норме понашања људи. Класни системи доводе са собом организовано насиље појединаца и група људи над другим појединцима и групама људи. Циљ овог насиља је да се присвоји нечија имовина и да се одузме нечија слобода. Насиље кроз дуг низ векова није било у стању да уништи чежњу човека за слободом и за његовим природним и друштвеним правима. Људи, појединци и групе су се бунили и бунитиће се увек против насиља, све док га буде. Отпор потлачених у историји много је чешће био неорганизован и квантитативно слабији од снага противника. Потчињени и увређени често је устајао без неких конкретних циља с једином намером да се освети насиљнику. Као конкретан пример за ово Марковић узима хајдуковање у српском народу против Турака. Велики број српских јунака је устајао против турског зулума над рајом и гинуо у неравноправним осветничким сукобима са далеко надмоћнијом турском војном силом. Велики значај ових малих и слабо организованих отпора је у томе што доприносе сазревању спремности на борбу целог народа. Када се у једном народу или друштву нађе доста таквих људи који су спремни да се жртвују у борби за слободу против тираније, онда долази до широког народног устанка који прераста у народни рат и револуцију. „Сваки је такав устанак природан, не е ж а н, дакле законит, чим је изазван насиљем човека над човеком и чим је управљен на то да се слобода личности утврди“.²

Одабрана и сабрана дела Светозара Марковића у ширем или ужем избору публикована су до сада више пута. Међу њима по значају, времену публикавања, композицији, обради и обиму мислимо да треба издвојити следеће:

— Целокупна дела С. Марковића у издању књижаре Љ. Јоксимовића, Београд, 1891, 1892, 1893, 1911 и 1912 год у 8 свесака,

— С. Марковић, изабрани списи, приредио Јаша Продановић, Београд, 1937, стр. 200,

— Социјалистичка штампа у Србији до XX века, избор чланака, књ. I у редакцији Николе Груловића, Београд 1951, стр. 457. (Цела I књига је посвећена С. Марковићу),

— С. Марковић, Сабрани списи, Београд, књ. 1 1960. стр. 379, књ. 2. 1965 стр. 433, књ. 3, 1965, стр. 350 и књ. 4. 1965 год. стр. 500.

— С. Марковић Одабрани списи, Нови Сад — Београд, 1969. стр. 381.

² С. Марковић, Одабрани списи, II. чланак Буна и револуција, 388.

За Светозара Марковића је сваки шири народни устанак који обухвата широк круг незадовољника и води уништењу насиља над друштвом — револуција. Отуда и његово убеђење да је ослободилачки рат Срба који је почео устанком 1804, српска револуција. Свакако да је Марковић при додељивању овакве ознаке првом српском устанку имао на уму континуирани процес социјалног сазревања српског устанка кроз дуг временски период и дубоке друштвене промене које је устанак извршио у српском друштву.³

Рат је, уопштено узевши за Светозара Марковића „... низ насиља, убијања и палевина“.⁴ Но и поред тога ратови се разликују међусобно по читавом низу унутарних посебности. Основна подела, која најонажније опредељује карактер рата је његова сврха и намена. Постоје ратови освајачки, насилнички, антинародни, које води владајућа класа међу собом за поделу света и ратови против тираније, за скидање окова — ослободилачки и народни. Прву врсту рата воде велике европске силе, другу поробљени народи света а међу њима и народи Балкана. Народни и ослободилачки рат се разликује од ненародног и освајачког по томе што га прихватају народне масе и све прогресивне снаге друштва. У оваквом рату народ, у име сопствене слободе, „... скаче листов на оружје“ и иде да се бори добровољно „... по сопственом уверењу“. Народни рат људи не сматрају као намет „... већ као овоју грађанску и човечанску дужност“.⁵

Српски народ и остали балкански народи по свом положају и стању на Балкану су немињиво опредељени и усмерени према ослободилачком рату. Велики иде српског народа и још већи део осталих народа на Балкану је покорен и поробљен. Активности и могућности ослобођених делова ових народа спутани су унутарњим тешким стањем и сталним мешањем великих сила. Највећи и најопаснији противници слободног развоја и прогреса ових народа су старе, преживеле и силом створене монархије Турска и Аустро-Угарска. Оне су природним законом свога опстанка приморане да се најбруталнијим средствима боре против слободе ових народа, јер егзистирају захваљујући потчињености балканских народа. Из тога произилази чињеница да су слобода пробуђених балканских народа и даљње егзистирање ових двеју империја на овом простору две непомирљиве противуречности које се међусобно искључују.⁶

Полазећи од оваквог стања на простору Балкана Светозар Марковић изводи закључак да се објективни услови за ослобођење срп-

³ Д. Продановић, Схватање Светозара Марковића о држави, Београд 1961. 54—55.

⁴ С. Марковић, одабрани списи II, чланак Погибија паришке комуне, 240.

⁵ Социјалистичка штампа у Србији до XX века, I. Београд 1951. Уводник у листу „Старо ослобођење“ од 3. 9. 1975. стр. 268—271.

⁶ В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958, 289—292; Историјски основи постанку Југославије 1918. посебан отисак из књиге, Научни скуп у поводу 50-годишњице распада Аустро-Угарске Монархије и стварања југословенске државе, Загреб 1969, 68—71.

ског народа и свих ostalih балканских народа могу осигурати или обезбeditи једино на рушевинaма Аустро-Угарске и Турске. Овим општим спољнополитичким захватом створиће се одговарајући услови за решавање унутарбалканских противуречности, на бази слободе и равноправности свих ових народа, те управо стога борбу за српско уједињење која је само први корак у овом кружном процесу Марковић сматра „најреволуционарнијом“ акцијом на овом делу европског континента.⁷

Светозар Марковић је веровао да постоје сви повољни услови за покретање ослободилачке борбе народа Балкана и за њихово коначно ослобођење од туђинске власти. Међународна констелација као најшири објективни оквир била је по Марковићу повољна за покретање ослободилачког рата народа Балкана. Био је то временски период у коме су приумфовале националне идеје у многим земљама света и када су национални покрети за уједињење до тада разбијених италијанских и немачких земаља оваплоћени стварањем уједињене Италије и Немачке.⁸ „Народносна“ идеја добијала је превагу над свим ранијим идејама и нормама на којима су се пратиле и егзистирале вишенационалне империје Турска и Аустро-Угарска као што су: универзалност римокатоличке религије, снага Турске империје, легитимистичка права, наследна права, историјска права, итд. Марковић је веровао да је уз ове ово била ослабила и оштрица мешања великих сила у проблеме Балкана. Он је још 1868. у Петрограду забележио „... да западњаци немају силе да уздрже постојећи поредак на Истоку као што су хтели“.⁹ Само настојање великих сила да одрже мир у време кад је ослободилачки рат постао неминовност, откривало је по Марковићу, њихову немоћ и неспремност да због Балкана улазе у међусобни рат. Основе ове узајамне немогућности великих сила да се ангажују на Балкану он види у нараслим и све већим противуречностима међу великим силама: Енглеском, Француском, Немачком и Русијом. Сматрао је да су потенцијали ових сила у то време и сувише били ангажовани на другим интересним просторима, посебно у Африци и Азији.¹⁰

Уз ове ово Марковић је рачунао на помоћ Русије, посебно верујући у спремност руског народа и одлучност руске омладине да помогну ослобођење јужних Словена. Он је још 1868 године писао из Петрограда „Ја вам казах да је овде публика јако одушевљена за рат, а особито је заузета руска омладина. Овдашња је младеж тврдо убеђена да ће се ове године решити судбина Јужних Словена. Многи се уче српском језику и да владају оружјем: па и руске патриоте примају свеордно учешће у „словеноком движенју“, већ се спремају милосрдне сестре што ће да нагледају рањенике“.¹¹

⁷ С. Марковић, Сабрани списи, II, чланак Словенска Аустрија, 370—371.

⁸ Исто, I, чланак Велика Србија 102—105.

⁹ Исто, Дописи из Петрограда, 14.

¹⁰ Исто, 15.

¹¹ Исто, 13.

И сами унутарни услови као и целокупни развој односа у појединим земљама на Балкану, по мишљењу Светозара Марковића, пружали су повољне могућности за покретање ослободилачког рата балканских народа. Борба за „народност“ што започе у Европи „тако силно“ утицала је на буђење овести код балканских народа и на њихову готовост да се ангажују у борби за своје ослобођење.¹²

Марковић је уочио да постоје и одређене потешкоће које је национално буђење донело собом али је то сматрао секундарним факторима који не могу одлучујуће утицати на општи развитак борбе на Балкану. Ове потешкоће на првом месту стварали су буржоаски националисти који од „величине“ свога сопственог народа, нису могли видети друге народе и заједничке интересе балканских народа без чијег остварења нема ослобођења и просперитета ни једног народа на овом подручју. „Тако и међу проповедницима начела народности породише се људи који почеше да употребљавају као народну светињу све што је „њихово“: народна сујевеља и предрасуде, блесак и раскош „народне“ владе или успомене на њу ма она била скопчана најгором тиранијом, народну мржњу спрема других народа ма она помагала тиранију код своје куће — једном речи, све што је рђаво а народно, тако исто као и оно што је добро“.¹³ На балканском подручју које представља „мозаик народа“ и где су се увек укрштали најразличитији утицаји, ова противречност и негација националне идеје и националног покрета имала је још повољне услове за развој. Ова противречност у развиту националне идеје постала је у извесном смислу препрека и кочица у борби народа „... да се ослободе од политичког и друштвеног притиска, од глобе, зулума, кривог суђења, тиранисања у јавном и приватном животу“. Она је истовремено постала сметња у борби за слободну употребу матерњег језика, вере, обичаја и свих особености које карактеришу један народ.“¹⁴

Против ослобођења народа на Балкану подигли су своје гласове и сви владајући слојеви друштва, који су служили интересима окупатора а међу које је Марковић убрајао: владаре, владике, спахије, министре, кандидате за министарске столице и друге који служећи туђину убиру мрвице са његове трпезе. Ови слојеви друштва, посебно су били активни у јужнословенским земљама Аустро-Угарске монархије. Они су у циљу продужавања века преживеле империје истицали разна начела као што су „историјска права“, „државно јединство“, „државна самосталност“ итд.¹⁵ Марковић одбацује одлучно и пориче признавање било каквог историјског права било коме народу, јер је сматрао да је оно у директној противречности са слободом човека и са његовим правом да сам одлучује о свом опредељењу. Сва ова владајућа права историјско-династичко, легитимно, и друга права из-

¹² Исто, књ. II, чланак Француска и Пруска, 360 и књ. III, чланак Зближење начелних партија, 35.

¹³ Исто, књ. II, чланак Француска и Пруска, 361.

¹⁴ Исто, чланак „Словенска Аустрија“ и српско јединство, 365.

¹⁵ Исто, 366.

мишљења су у Аустроугарској са циљем да се спасе од пропасти ова преживела творевина. Разним преварима или издајом домаћег племства, затим женидбама, наслеђима, а у много случајева и захваљујући најгрубљој сили, аустријска круна је доšla до чешких, пољских, словеначких, хрватских, српских и других земаља, без и најмањег удела, становништва у тим крулним одлучивањима о сопственом положају и животу. На исти начин су мађарски великодостојници наследници круне „Светог Стефана“ дошли до хрватских и српских земаља. Све ово Марковић сматра ништавним и незаконитим, јер народ, о коме се у суштини ради нигде није одлучивао.¹⁶

Овако саздана Аустро-Угарска монархија од низа круна и исто толико супротности и несклада међу владајућим слојевима разних народа омогућила је Хабсбурговцима да остваре свевлашће и да се одрже и у време кад је „покрет народности“ захватио целу Европу. У време буђења појединих народа у првој половини XIX века „ливи сталежи“ појединих народа у Аустрији истакли су своја „историјска права“ али у оквиру Аустријске или Аустро-Угарске империје. На овај начин ови сталежи су ометали развитак националних покрета и у исто време помагали одржавање Аустро-Угарске.¹⁷

Парола о „историјском праву“ у оквиру Аустро-Угарске по мишљењу Светозара Марковића, посебно је штетна и опасна за словенске народе, а нарочито за оне словенске народе који се налазе разбијени под неколико круна, или у неколико историјских или на други начин стечених земаља. Овим „историјским“ земљама сада се нуди федерализам који има једини циљ да и даље задржи у покорности словенске народе и који он назива „накарадом федерализма“.¹⁸ Такав федерализам који проаустријски слојеви у јужнословенским земљама још поближе означавају „Словенски федерализам“ или „Словенска аустрија“ пропагирају и заступају владајући слојеви Хрватске, Словеначке и других покрајина с простом намером да заједно са одржавањем Аустро-Угарске одрже своју власт и потчињеност ових народа. Овим владајућим слојевима је јасно да заједно са монархијом могу једино сачувати стечене позиције.

Марковић сматра да је федерализам сазидан на „Историјском праву“ посебно опасан за део јужних Словена који се налазе под „круном светог Стјепана“, јер би на тај начин још више било утрожено њихово јединство „Крајње је време да увиде да њима не треба држава Аустро-Угарска. Својим вечним погађањем са „круном“ и „државом“ они само продужавају опстанак „круни“ и „држави“, а народу је у интересу да их што пре нестане“.¹⁹ Ова идеја је опасна и за све словенске народе у Аустро-Угарској. Федерализам „историј-

¹⁶ В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, 297—300.

¹⁷ С. Марковић, Сабрани списи, II, чланак Словенска Аустрија 366—367.

¹⁸ Исто, 367.

¹⁹ Исто, III, чланак Ништавило парламентаризма, 10.

оних" народа под круном хабзбуршке династије, супротно стварним жељама појединих народа, претпоставља васкрснуће изчезлих држава које су егзистирале на другим, средњовековним принципима а не националним „народносним“ односно враћањем уназад за неколико векова.²⁰

Сматра да би се могло разговарати о федерализму Српске народне странке из Војводине, која на место федерације „историјских народа“ заступа стварни савез народа, односно предлаже федерализам на „народносном“ принципу. Али при томе додаје да се овакав федерализам не би могао никад остварити у постојећим државним оквирима и условима. Он у себи садржава прекрајање из основа Аустро-Угарске империје што је немогуће извести без опште револуције која би збрисала основе на којима почива постојећа империја.²¹

Одређену пажњу посветио је Марковић и везама и узајамним утицајима ослободилачке борбе у оквиру појединих народа и земаља и ослободилачке борбе свих балканских народа заједно. При овоме он увек полази од чињенице да је слобода једног народа у „мозаику народа“ најурже повезана са слободом свих осталих народа а посебно оних који живе измешано на једном истом подручју. Марковић при објашњавању овога узима као пример Србе који су највише измешани са другим народима и констатира да се Срби у кнежевини Србији неће моћи осећати слободним све док сви Срби изван Србије не извојују слободу.²² Међутим, ослобођење ових Срба може се извести и обезбедити само онда кад буду слободни и остали народи на Балкану. Из овог произилази чврста везаност и условљеност слободе једног народа са слободом свих осталих на овом осебујном подручју јужне Европе.

Марковић примећује да услови живота у постојећим ослободеним државама и читав унутарњи систем у њима не пружају услове за слободан живот властитим народима, и да поготово неће моћи да послуже као узор за остваривање слободног живота народа који се налазе под влашћу туђина. Из тога произилази да упоредо са борбом за ослобођење српског и осталих народа испод јарма Аустро-Угарске и Турске и уништавањем ових империја мора уследити борба за уништење постојећих бирократских кнежевина уз корените социјалне и друштвене промене у њима.

Ипак он при извршењу овог великог задатка балканских народа полази од конкретног стања и положаја појединих народа. Сматрајући да је положај народа под страном влашћу далеко тежи он борбу за ослобођење балканских народа дели у два дела. Као примарни и први задатак он издваја борбу за рушење Турске и Аустро-Угарске и ослабавање од туђина подјармљених народа у њима. После ослобођења и политичког осуљања појединих народа онда ће народ имати више снаге и услова „да избори унутарњу слободу“.²³

²⁰ Исто, чланак Хрватска народна странка, 12—14.

²¹ В. Чубриловић, исто 297—300.

²² С. Марковић, Сабрани списи, III, чланак, Зближење с народом, 41.

²³ Исто, I. Писма I. 7. Зближавање начелних партија, 37.

Он и овај задатак ослободилачке борбе на Балкану детаљније разрађује на примеру Србије и српског народа, који је „раскомадан и згњечен у разним државама“. Марковић сматра да разбијеност српског народа утиче отежавајуће и на онај део српског народа који се успео ослободити и који има своју државу. Он је присиљен да живи под сталним притисцима о претњама с поља и да би био спреман да се одбрани он је присиљен „... да живи вечито у војничком стању“. Ово успорава његов унутарњи развитак, отежава његов материјални положај. Ослобођењем делова српског народа ван кнежевине Србије, не само да би се пружила слобода овим народима већ би се пружиле могућности за бржи напредак целог српског народа.²⁴ Светозар Марковић је убеђен да то не иде на штету социјалне борбе јер сматра да би за саму револуционарну и социјалну борбу, у крајњем исходу, било штетно да се прво иде на стварање радничке државе у Кнежевини па тек онда да се иде на ослобођење осталих делова српског народа.²⁵ Значи сама констатација односа и развој догађаја у Европи и на Балкану усмеравају напредне снаге српског друштва да се заједно са осталим снагама које су вољне да учествују у борби за ослобођење, усмере у правцу што бржег ослобођења свих делова српског народа, после чега ће створити повољније услове за организованiji рад на пољу социјалне борбе и за унутарњи преображај српског друштва.²⁶

Своја убеђења о овисности и узајамности борбе српских маса у оквиру Кнежевине Србије за унутарњи преображај, са ослободилачком борбом свих народа Балкана он је изнео и у прилогу за организацију омладине у Србији „Српски народ не може своје установе утврдити на демократским начелима докле околни народи не пођу истим путем, то ће бити ако се питање народности у Аустро-Угарској и Источно питање реши на начелима слободе човечанства“.²⁷

Како смо већ истакли посебно место у ослободилачкој борби јужних Словена, а и осталих балканских народа додељивао је Светозар Марковић српском народу. Основни фактори који су одређивали овакво место српском народу били су његова бројност и успеси великог српског устанка 1804, који је означаио почетак ослободилачке борбе балканских народа против вишевековне тираније турске империје на југоистоку Европе.²⁸ Светозар Марковић је говорио и писао са великим одушевљењем о првом српском устанку и истицао да је период устанка „најсјајније време у српској повесници“.²⁹

Марковић је истицао да значај устанка све до тада није довољно уочен, истакнут и оцењен, посебно његова социјална и револуцио-

²⁴ С. Марковић, Сабрани списи, II, Програм, 165.

²⁵ Исто, III, чланак, Зближење начелних партија, 37.

²⁶ С. Марковић, Одабрани списи, Београд 1969, 306—307.

²⁷ С. Марковић, Сабрани списи II, Предлог за организацију омладине 126—127.

²⁸ Исто, I, чланак Шта треба да радимо, 68.

²⁹ Исто, I, Чланак шта треба да радимо, 58.

нарна садржина. Да, није истакнута његова револуционарна суштина која се обелоданила у рушењу и уништавању из темеља једног старог, конзервативног феудалног система на коме је егзистирала власт тубина над српским народом у овим крајевима кроз неколико векова. Не само да су збрисане привилегије те тиранске феудалне владајуће класе већ је она и физички и из корена уништена и збрисана са свим оним што је овде столећима градила једна окупаторска власт.³⁰

Посебан значај и специфичност српске револуције од 1804. са стојао се и у томе што су борбу желели и наметнули поробљени српски сељаци и кметови мимо воље и жеље Турака и домаћих сеоских српских кнезова.³¹ Био је то тренутак кад је одлучност једног поробљеног народа да се бори на живот и смрт досегла свој врхунац и када је сваки појединац био спреман да се бори до жртвовања за ослобођење свих. Марковић посебно подвлачи да је српски народ био одлучан да се бори до краја, за ослобођење свих Срба. То потврђују, свесрانا помоћ устаницима из Војводине и других српских крајева и одушевљење са којим је устанак протраћен ван уже Србије.³² Само спољни фактори, тј. они фактори који су били изван моћи српског народа, међу којима најважније место припада политици великих сила према малим народима, спречили су српски народ да своје ослобођење доведе до краја. Довршавање социјалне и демократске револуције у оквирима кнежевине Србије онемогућено је и дугогодишњим војевањем српског народа и свим последицама које је са собом донео један такав рат. У дугогодишњем војевању које Марковић описно представља као војни логор, целе Србије ослабиле су демократске институције које су дошле до изражаја у самом устанку. Оне су неминуовно, законом самог развика, уступиле место власти појединца које је стална борба и њихова храброст и умешност истакла испред осталог дела народа. У отежаним условима после 1815, уз „милост“ султана и подршку Турака који су већ једном били протерани са ове земље, успио је овај слој да још више ојача и да наметне народу свој систем бирократске власти. После признавања права наследне власти Милошу Обреновићу на народној скупштини 1917 бирократски систем у Србији добија још повољније услове за развој. Српски народ, који је изнео на леђима српску револуцију поново је долазио у потчињени и зависни положај од воље и милости једног уског слоја који се уз тактизирање према султану успевао учврстити на власти. Српска народна окупштина постала је рудиментарни орган а највећи део демократских институција које су поникле у току устанка биле су потиснуте и замењене бирократским методама власти.³³

Оваквим током збивања у кнежевини Србији и око ње дефинитивно ослобођење Срба у Кнежевини и Срба ван ње, по мишљењу

³⁰ В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, 289—300.

³¹ С. Марковић, Одабрани списи, Београд 1969. 210. Сабрани списи, II, Програм, 166.

³² С. Марковић, Одабрани списи, 212.

³³ Исто, 214—219.

Светозара Марковића било је одгођено али не и потпуно онемогућено. Он чврсто верује у континуитет српске револуције и нада се да ће њен нешто ускоренији ток поново да се претвори у широки пламен, да ће неминовно и ускоро доћи до довршетка борбе за ослобођење не само свих Срба, већ и свих осталих поробљених народа на Балкану. Он посебно гаји веру у могућност и спремност српске омладине. Марковић је спреман да подржи све снаге које желе да се укључе у стварну борбу за ослобођење целог српског народа. Он у целости схвата све унутарње слабости кнежевске власти у Србији, промашаје у њеној спољној политици, али у исто време поздравља и прихвата рад кнеза Михаила на окупљању и ослобођењу Срба и дела осталих народа на Балкану.³⁴ Марковић у исто време пропагира ову идеју, потстиче све оно што је позитивно и оштро критикује што је негативно у политици кнеза Михаила и свих других грађанских и буржоаских струја које су на речи или на делу подржавали борбу за ослобођење целог српског народа и осталих народа на Балкану. Посебно оштро је иступао против милитаристичких тенденција и група које су пропагирале освајање појединих територија и њихово укључивање у састав кнежевине Србије.³⁵

У свом чувеном чланку „Велика Србија“ објављеном још 1868 он је оштро критиковао програм ширења Србије путем освајања који су заступали сви „дорњи“ слојеви српског друштва, укључујући ту и владајуће и опозиционе буржоаске странке Србије. Суштинском анализом покушавао је да докаже да политика освајања и прикључивања територија не би користила никоме, па чак ни Србима и Србији.

Уколико би се стицајем околности и остварио великосрпски програм и у кнежевину или краљевину Србију укључили Босна и Херцеговина, Црна Гора и јужна Србија, од тога не би имали користи ни Срби који су се извукли испод страног јарма ни они Срби који живе у кнежевини Србији. Бироуратски систем кнежевине Србије разочарао би ове народе и последице тога би била неслога која би се одразила на општи прогрес свих Срба и Србије. Стварањем „Велике“ Србије још више би се погоршао спољнополитички положај српског народа. Највећа опасност би била у томе што би Србија добила нове непријатеље у овом суседству на Балкану и још горе међу јужнословенским народима, мислећи овде на првом месту на Бугаре које би „... Велика Србија терала у непријатељски табор“, а све док Бугари буду у непријатељском табору нема слободе ни за Србију. Из свега овога произилази да је једини излаз слободно одређење свих народа Балкана. „Велика Србија“ и тесна је и рђава зграда па стога и није кадра да обезбеди српске народне интересе, као што „Велика Бугарска“ не би осигурала интересе бугарског народа. Само српско-

³⁴ С. Марковић, Сабрани списи, II, чланак Критика на „Младу Србију“, 102—107, књ. I, чланак, Наше свето право, 70—22.

³⁵ В. Маслеша, Светозар Марковић, Београд, 1945, 65—72.

-бугарски савез, разуме се устројен на слободној вољи оба народа може да осигура будућност оба народа и целог југословенства".³⁶

Марковић је убеђен да ће „Велика Србија“ остати само као идеја владајућих и милитаристичких слојева јер српски народ нема другог излаза до револуције на Балканском полуострву, револуције која би, „завршила уништење свију држава...“ и омогућила да ови народи уреде своје међусобне односе по својој сопственој жељи и одаци.³⁷ Српски народ је показао своју снагу великом српском револуцијом 1804. и доказује своју одлучност³⁸ „... да оснује друштво на основу слободе и братске узајамности“. Управо зато је Светозар Марковић убеђен да Србија може бити ослонац ослободилачког рата на Балкану.

Светозар Марковић није био само теоретичар и идеолог ослободилачке борбе српског народа и народа Балкана већ и активан борац и њен покретач.³⁹ Још као студент у Петрограду он је већ 1868. почео да окупља српску и балканску омладину која се налазила на школовању и да је припрема за ослободилачку борбу. Он у писму Јеврему Марковићу из Петрограда пише о окупљању српских патриота који ће радити на ослобођењу српских земаља као што је то радила омладина Италије и Грчке.⁴⁰

У једном другом писму из Петрограда он критикује учмалост и навику да се оплакује тешко стање и предлаже да се приступи конкретном раду да тога тешког стања нестане.⁴¹ Марковић је у ово време препоручивао да се у Србији приступи оснивању тајних група које би биле спремне да се боре за ослобођење ван Србије. Препоручивао је сарадњу са кнезом Михаилом очекујући његову помоћ посебно у опремању оружјем ових група и њиховом илегалном упућивању у Босну и Херцеговину и друге земље где је требало покренути устанак. Светозар Марковић је био убеђен да би се на овај начин изазвао рат балканских народа против Турске и извојевало дефинитивно ослобођење ових народа.⁴²

Упоредо са овим Светозар Марковић је деловао на припремању група руске омладине за учешће у рату за ослобођење балканских народа.⁴³ Марковић је лично много допринео да се удружење српске омладине у Петрограду под називом „Српска општина“ прошири у „Општину југословенску“ у којој су поред студената из јужнословен-

³⁶ С. Марковић, Сабрана дела, I. чланак Велика Србија, III, Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд, 1910, 201—204.

³⁷ С. Марковић, Одабрана дела, 295—299, В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, 300—306.

³⁸ Исто, 299.

³⁹ Јован Скерлић, Исто, стр. 199.

⁴⁰ Исто, 304—305.

⁴¹ С. Марковић, Сабрани списи, I, Писма I. 7.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, I. Дописи из Петрограда, 13, 18—26.

ских земаља Аустро-Угарске били активно укључени и омладинци из Бугарске.⁴⁴

Светозар Марковић ипак није био задовољан темпом припрема српске омладине у Кнежевини за ослободилачку борбу. У свом писму „Српској омладини“ он критикује склоност и навике омладине да се забавља и бескорисно „декламује“ запостављајући тако најважнији циљ да се делује у правцу ослобођења. И овом приликом упућује на примере грчке и италијанске омладине која није жалила снаге за ослобођење и уједињење свог народа. „Држите успавани српски дух. Учите се наукама што помажу да се сломиле она непријатељева. Вежбајте се оружју да вас не застане неприправне сућен час“.⁴⁵ Светозар Марковић опомиње српску омладину да је дошло време одлучне борбе, у коме се мора бити спреман, у коме се мора у једној руци држати књига а у другој мач.

Пред сам крај његовог кратког живота, кад га је тешка болест већ била савладала почело је поново предустаничко врење у Херцеговини. Одушевљен сталним отпором херцеговачког становништва Марковић је у свом чланку „Херцеговина се бори“ упоредио борбе Херцеговаца са великим вулканом „... који се одавно налама, дрхти и стење у свом страшном врењу“, који својим ватреним морем прекрива целу Херцеговину и својим пламеним таласима захвата и све околне покрајине.

Ипак, овога пута већ зрелији Светозар Марковић истиче у први план социјални карактер отпора херцеговачког становништва против несносног угњетавања од стране трулог турског феудализма. Он признаје да је борба српских сељака у Босни и Херцеговини и национални покрет за ослобођење овога народа од Турака али ипак сматра да у тој борби одлучујућу улогу игра тешко социјално стање обесправљене хришћанске раје, која устаје против Турака као владајуће и угњетавачке класе.

По мишљењу Марковића успех борбе кметова у Босни и Херцеговини у многоме ће овисити од држања Србије и Црне Горе, верујући да би њихово свестрано укључивање значило дефинитиван крај Турске империје на Балкану и ослобођење ових народа. Скрхан болешћу и тешким животним условима после прогона које је доживео од стране бирократије у кнежевини Србији, он је ипак оптимиста. Посебно верујући у снагу и спремност српског народа он га позива у борбу уз позив да се сети свога препоробаја 1804 и славне буне која је поникла „... на згаришту сиротињских колиба, заливених крвљу народном“.⁴⁶

На крају да закључимо да Светозар Марковић сваки рат сматра средством насиља, али у исто време и као нужност и пратећу појаву у сваком друштву у коме egzистира насиље над људима. Рат по

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто, 25.

⁴⁶ Социјалистичка штампа у Србији, 256—260.

њему, може да буде насиље над човеком или групом људи, над једним народом или више народа, али такође рат може бити и отпор већ учињеном насиљу при чему он добија нови садржај и постаје ослободилачки. Овакав рат против насиља, који доводи до великих друштвених промена у друштву које се ослобађа, Марковић, сматра револуцијом.

Мора се имати на уму да је Марковић стварао своју визију народне револуције у друштвеним условима половине деветнаестог века, када структура капиталистичког система са свим својим унутарњим противуречностима није била постигла завршни степен и посебно ниво на коме ће се заснивати и изводити социјалистичке револуције двадесетог века.

Марковић први српски устанак од 1804 назива револуцијом јер је он по његовом мишљењу сазревао на вишевековном отпору српских кметова, подигао на оружје цели српски народ у Србији и из темеља уништио стари турски феудални систем.

Ослобођење балканских народа по мишљењу Марковића могуће је успешно извести само уз учешће свих ових народа у борби за уништавање страних империја на Балкану, Турске и Аустро-Угарске, уз укидање свих постојећих бирократских кнежевина и уз извођење дубоких промена у оквирима целог балканског друштва. Стога је за Марковића ослободилачки рат народа Балкана револуционарни ослободилачки рат. Имајући у виду спремност и жељу ових народа да се ослободе од турске власти, затим повољну ситуацију у светским оквирима, Марковић је предвиђао ослободилачки рат народа на Балкану у скорој будућности. Чинила му се посебно зрелом ситуација за покретање ослободилачког рата у деловима Балкана где се још одржала турска власт.

У Аустро-Угарској, где су две најјаче владајући структуре у империји, Аустријска и Угарска, извршиле поделу власти, Марковић открива нешто теже услове за ослобођење јужнословенских народа. Ове водеће структуре нашле су своје приврженике у редовима националних буржоазија и преко њих у циљу одржавања империје, истичу, историјска права и федерацију „историјских“ народа.

Одбацујући свако друго право изузев права слободног одређивања народа, он подвлачи да је „накарадна“ федерација „историјских“ народа посебно опасна за словенске народе који неће никада моћи остварити своју слободу у оквирима преживеле Аустро-Угарске.

Сагледавајући комплексност и осебујност Балканског полуострва на коме живи више народа са најразличитијим степеном развоја и са мноштвом најразличитијих утицаја и историјских наслеђа, он уочава везаност и зависност ослободилачке борбе сваког од ових народа са заједничком ослободилачком борбом свих народа на Балкану. Управо стога он условљава слободу једног народа слободом других. Зато је Марковић противник програма „Велике Србије“ који предпоставља „освајање“ појединих неослобођених делова и њихово механичко укључивање у кнежевину Србију. Он је доказивао штетност овога програма и немогућност опстанка „Велике Србије“, која

би била претесна за нове незадовољнике унутар и изложена још већим притисцима споља. Марковић је посебно указивао на опасност коју би „Велика Србија“ изазвала у односима према Бугарима.

Имајући у виду ову компликованост многобројних проблема и питања међу самим балканским народима, Марковић је сматрао да је једино могућа алтернатива ослободилачке борбе балканских народа, њихово пуно право на слободно опредељивање. При томе је Светозар Марковић био убеђен да ће народи Балкана сами изабрати федерацију као најбољи облик за превазилажење свих унутарњих противуречности и за несметан њихов слободан развитак у будућности.

SVETUZAR MARKOVIC

SUR LA REVOLTE POPULAIRE, LA GUERRE DE LIBERATION ET LA RÉVOLUTION DANS LE PROCESUS DE L'AFFRANCHISSEMENT DES PEUPLES DES BALKANS

R é s u m é

Dans ses propositions théoriques Svetozar Marković considérait toute guerre comme moyen de violence, mais en même temps aussi comme une nécessité et un phénomène concomitant dans chaque société dans laquelle il existe l'oppression des hommes. La guerre, selon lui, peut être l'oppression d'un homme ou d'un groupe d'hommes, d'un peuple ou de plusieurs peuples, mais la guerre peut aussi être la résistance à la violence déjà faite et elle obtient alors un nouveau contenu et devient guerre de libération. Une telle guerre contre l'oppression qui mène aux grands changements dans la société en train de se libérer est, à l'avis de Marković, une révolution.

Il faut avoir présent à l'esprit que Marković créait sa vision de la révolution populaire dans les conditions sociales du milieu du dix-neuvième siècle, quand la structure du système capitaliste avec tous ses contradictions internes n'avait pas encore atteint le degré final et tout particulièrement le niveau sur lequel seraient basées et exécutées les révolutions socialistes du vingtième siècle.

Marković nomme révolution la première insurrection serbe de 1804, car elle avait, à son opinion, mûri sur la résistance séculaire des serfs serbes, soulevé aux armes l'entier peuple serbe en Serbie et anéanti de fond et comble l'ancien système féodal turc.

À l'avis de Marković, la libération des peuples balkaniques ne peut être efficacement effectuée qu'avec le concours de tous ces peuples à la lutte pour la destruction des empires étrangers dans les Balkans, la Turquie et l'Autriche-Hongrie, parallèlement à l'abolition de toutes

les principautés bureaucratiques existantes et à la réalisation des changements profonds dans les cadres de la société balkanique globale. C'est pourquoi la guerre de libération des peuples des Balkans était, pour Marković, la guerre de libération révolutionnaire. Ayant en vue le fait que ces peuples étaient préparés et désireux de s'affranchir de la domination étrangère, ensuite la situation favorable dans les cadres mondiaux, Marković prévoyait la guerre libératrice des peuples des Balkans dans un proche avenir. La situation dans ces parties des Balkans où s'était encore maintenue la domination turque lui paraissait être particulièrement mûre pour le déclenchement d'une guerre de libération.

En Autriche-Hongrie, où deux structures gouvernantes les plus puissantes de l'Empire, l'Autriche et la Hongrie, avaient effectué la division du pouvoir, Marković trouvait que les conditions pour la libération des peuples sud-slaves étaient un peu plus difficiles. Ces structures gouvernantes avaient trouvé des adeptes dans les rangs des bourgeoisies nationales et, par l'intermédiaire de celles-ci mettaient en relief, en vue de conserver l'Empire, les droits historiques et la fédération des peuples historiques.

Rejetant tout autre droit à l'exception du droit des peuples de disposer librement d'eux-mêmes, il soulignait que la fédération „difforme” des peuples „historiques” était particulièrement dangereuse pour les peuples slaves qui ne seraient jamais en état d'effectuer leur liberté dans les cadres désuets de l'Autriche-Hongrie.

Envisageant la complexité et le caractère particulier de la Péninsule Balkaniques dans laquelle habitaient plusieurs peuples ayant atteint les degrés de développement les plus variés et subissant une multitude d'influences différentes, aux héritages historiques différents, il se rend compte de la connexité et de la dépendance de la lutte de libération de chacun de ces peuples avec la lutte de libération commune de tous les peuples des Balkans. Pour cette raison précisément il conditionne la liberté d'un peuple par la liberté des autres. Pour cette raison Marković était adversaire du programme de la „Grande Serbie” qui suppose la „conquête” des régions particulières non-libérées et leur inclusion mécanique dans la Principauté de Serbie. Il tâchait de démontrer la nuisibilité de ce programme et l'impossibilité de l'existence de la „Grande Serbie” qui serait trop étroite pour les nouveaux mécontents à l'intérieur et exposé aux pressions plus fortes encore de l'extérieur. Marković relevait spécialement le danger que la „Grande Serbe” provoquerait dans les rapports envers la Bulgarie.

Compte tenu de toute la complexité de nombreux problèmes et questions qui existent parmi les peuples balkaniques eux-mêmes, Marković considérait que la lutte de libération des peuples balkaniques et leur plein droit à la libre disposition d'eux-mêmes était l'unique, alternative possible. En même temps, Svetozar Marković était convaincu que les peuples des Balkans se décideraient eux-mêmes pour la fédération comme la meilleure forme pour dépasser toutes les contradictions internes et pour leur permettre de se développer librement et sans obstacles dans l'avenir.

Kosta MILUTINOVIC,
Institut za proučavanje istorije Vojvodine
Novi Sad

FEDERALISTIČKE KONCEPCIJE SVETUZARA MARKOVICA I DIMITRIJA TUCOVICA

I. Prvi teoretičari balkanske federacije

Ideja o balkanskoj federaciji starijeg je datuma nego što se obično misli. Ona je nastala odmah posle pada Bahovog apsolutizma u Habzburškoj Monarhiji, za vreme Šmerlingovog provizorijuma (1860—1865), kada su dotle podjarmljeni narodi na prostranim teritorijama mnogonacionalne i poliglotne austrijske imperije digli glave i počeli odlučnije zahtevati svoja nacionalna i politička prava. Naročito su politički predstavnici slovenskih naroda u Austriji, u prvom redu Južni Sloveni i Česi, otpočeli široko zamišljenu akciju da se dotadašnja apsolutistička i centralistička Austrija preobrazi u jednu ustavnu, parlamentarnu i federalističku državnu zajednicu. Ovaj unutrašnji politički preobražaj oni nisu zamišljali da izvedu revolucionarnim putem, bunama n ustancima, nego postepenim društveno-političkim reformama, u okvirima građanske demokratije.

U tu svrhu pokrenut je u Beču 1861. veliki dnevni list *Ost und West*, koji je stavio sebi u zadatak da propagira i brani ugrožene interese svih ugnjetavanih podunavskih i balkanskih naroda uopšte, a na teritorijama Austrije posebice, i da se zalaže za njeno unutrašnje preuređenje na demokratskim i federalističkim osnovama. Od svoga prvoga broja list je stajao na širokim južnoslovenskim pozicijama, u duhu političke linije Štrosmajera i Račkoga. Pokretač i prvi urednik lista (1861—1863) bio je istaknuti hrvatski publicist Imbro Ignjatijević-Tkalac, a zatim (1863—1865) srpski vojvođanski publicist Aleksandar Sandić. Jedan od glavnih saradnika ovoga lista bio je Mihailo Polit-Desančić, prvi federalistički teoretičar kod Južnih Slovena¹. Na stupcima ovoga lista on je objavio niz zapaženih članaka i dve veće rasprave, jednu o narodnosnom pitanju i jednu o istočnom pitanju. Dok su se Politovi prethodnici zanosili slavenofilskim i panslavističkim utopijama, punim nacional-

¹ Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd, 1958, str. 255—264.

ne romantike, idealističke filozofije i metafizike, dotle Polit smatra da je federacija „jedina moguća državna sistema“ za sve one države koje su sastavljene od više naroda: „Bez federacije mogu se pojedine vladajuće narodnosti u ovim državama za neko vreme silom i ugnjetavanjem držati, ali čim sila malo popusti, moraju se različite narodnosti na istoku sjediniti u federativnoj državnoj sistemima...“²

Jovan Skerlić, raspravljajući o prvim srpskim federalistima, s razlogom je stavio na prvo mesto Politu, koji „ističe konfederativnu i republikansku Švajcarsku kao ideal malim balkanskim narodima“.³ Od Politovih rasprava Skerlić citira samo njegovu raspravu o narodnosnom pitanju, ali mu očevidno nije bila poznata njegova rasprava o organskom rešenju istočnog pitanja, takođe prvobitno objavljena u listu *Ost und West*, a odatle preštampana u zasebnu knjigu.⁴ To je delo, relativno malo po broju strana, ali bogato sadržajem, u kome je Polit prvi put sistematski izložio i naučno obrazložio svoju koncepciju o organskom rešenju istočnog pitanja. Osnovna misao sastoji se u tome da se organsko rešenje „može izvesti samo sa narodnostima i kroz narodnosti u Turskoj, tako da se one i realno afirmiraju kao samostalni organizmi“. Organsko rešenje mora nužno imati za posledicu „da narodnosti u Turskoj prestanu da budu smatrane za objekte posebnih interesa i teritorijalnih širenja pojedinih evropskih država, već da ih prepusti njima samima, ili da se čak i potpomogne njihovo državno izgrađivanje“.⁵ Polit ističe da balkanske države ne smeju da postanu ni austrijske provincije, ni ruske gubernije, nego slobodne i nezavisne od velikih sila. Prelazeći na samo organsko rešenje istočnog pitanja, Polit detaljno iznosi i konkretno obrazlaže svoju koncepciju formiranja jedne velike konfederacije svih važnijih balkanskih naroda namesto evropske Turske, i smatra da je konfederacija takav državni sistem koji potpuno odgovara, s obzirom na geografski položaj, zajedničkim interesima svih balkanskih naroda posebice“. Uzimajući u obzir međusobne odnose pojedinih balkanskih naroda, njihovu istoriju i njihova savremena nacionalna stremjenja, Polit smatra da bi Južni Sloveni, Rumuni i Grci, trebalo da osnuju samo savez država, dok bi Južni Sloveni trebalo da se među sobom ujedine u jednu saveznu državu.⁶ Prema tome, organsko rešenje istočnog pitanja našlo bi svoje ostvarenje u južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji.

Govoreći o Politu kao prvom teoretičaru federacije kod Južnih Slovena, bugarski istoričar Mihael Dimitrov analizira njegovu koncepciju i ističe da je on bio protivnik velikosrpskog šovinizma, koji je došao do izražaja u poznatom planu o centralističkoj srpsko-bugarskoj carevini

² Dr Mihailo Polit-Desančić, *Narodnost i njen državopravni osnov*. Novi Sad, 1862. Ova je rasprava prvobitno objavljena u listu *Ost und West*, odatle ju je preveo i objavio u posebnoj knjizi, pod citiranim naslovom, Đorđe Popović-Daničar, urednik novosadskog književnog časopisa *Danica*.

³ Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd, 1906, str. 257.

⁴ Dr M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*. Franz Leo's Verlagsexpedition. Wien, 1862.

⁵ *Ibid.* Einleitung, S. 3.

⁶ *Ibid.* VII. Die Conföderation, S. 30—41.

pod skiptrom Mihaila Obrenovića. Isto kao Polit, i Ljuben Karavelov, i ostali bugarski federalisti toga doba, zalagali su se za južnoslovensku federaciju i balkansku konfederaciju, ali bez ičije hegemonije i dominacije, propagirajući misao da Slovenski Jug treba da postane Istočna Švajcarska.⁷

Novija istorijska ispitivanja su utvrdila da je Polit svojom federalističkom koncepcijom snažno uticao na formiranje političkih shvatanja idejnu orijentaciju čitavoga niza javnih radnika u svima južnoslovenskim zemljama, a naročito u Vojvodini i Srbiji. Po Vasi Čubriloviću: „Nema sumnje da je Polit imao upliva pre svega na Svetozara Miletića, zatim Vladimira Jovanovića, Svetozara Markovića i ostale građanske i socijalističke teoretičare i docnije, u XX veku...“⁸ Mađarski istoričar Jožef Tim je istog mišljenja: „Politove ideje su plodonosno uticale na političku i nacionalnu ideologiju Svetozara Miletića, kasnijeg vođe ugarskih Srba“⁹ Nemački istoričar Joachim Kuhl veli: „Polit je presudno uticao na formiranje političkih ideja kod Srba“, poimence na Svetozara Miletića, Svetozara Markovića i Vladimira Jovanovića.¹⁰

II. Federalističke koncepcije Svetozara Markovića

Dok su Polit-Desančić, Svetozar Miletić, Vladimir Jovanović, Jovan Pavlović i ostali predstavnici tadašnje srpske građanske demokratije zamišljali ostvarenje južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije putem evolucije i svestranih unutrašnjih reformama, — dotle su prvi srpski socijalisti, poimence Svetozar Marković i Vasa Pelagić, propagirali oživotvorenje svojih federalističkih koncepcija putem socijalne revolucije i društvenog preobražaja. Od posebnog je značaja stav Svetozara Markovića prema pokušajima, čeških, poljskih, slovenačkih, hrvatskih i vojvođanskih federalista da se nastoji srušiti tadašnji dualistički poredak u Austro-Ugarskoj i da se Habzburška Monarhija pretvori u federaciju ili konfederaciju podunavskih država. Ovim nadama i očekivanjima zanosili su se Štrosmajer i Rački u Hrvatskoj, Miho Klaić i Mihovil Pavlinović u Dalmaciji, Staroslovenci u Kranjskoj i Štajerskoj, srpski liberali u Vojvodini. Ove nade došle su do izražaja na konferenciji jugoslovenskih političara i javnih radnika u Ljubljani 1. decembra 1870. Na ovom skupu, kome je prisustvovalo oko 100 javnih radnika iz Slovenije, Hrvatske, Dalmacije i Vojvodine, donesena je zajednička rezolucija,

⁷ Mihail Dimitrov, Ljuben Karavelov. Biografija, Sofija, 1959. 104—114, 129—135. Publicistikata ga Ljuben Karavelov. Izdirl i podgotovli za pečat akademik Mihail Dimitrov. Blgarska akademija na naukite. Sofija, 1958, 240—245.

⁸ Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka. str. 262.

⁹ Josef Tim, Die Balkankonföderationspläne, Donaueuropa, Budapest, 1942, I, S. 39.

¹⁰ Joachim Kuhl, Federationspläne im Donaauraum und in Ostmittel-europa. München, 1958, S. 24.

koja je poznata pod imenom Ljubljanskog jugoslovenskog programa.¹¹ Iako je ovaj program formalno imao legitimistički karakter, on je proklamovao jedinstvo svih južnoslovenskih naroda, a u četvrtoj tački je ezopovskim jezikom nagoveštena ova smela misao: „Južni Sloveni u Habzburškoj Monarhiji udesiće svoj rad, kako bi mogli zadovoljiti jednakim potrebama svoje braće preko granice, s kojima su jedan narod”.¹² Zbog ove tačke bečka i peštanska režimska štampa oštro je napala Ljubljanski program kao defetistički. Ali, i u samoj Sloveniji „nemškutari” su osuli žestoku paljbu na sastavljače ovoga programa. Sam vođa „nemškutara” Karl Dešman pisao je s nemoćnim sarkazmom: „Za Kranjca ne treba ubuduće da budu merodavni austrijski, nego samo jugoslovenski interesi, a oni sami treba da se protegnu daleko preko granica Habzburške Monarhije, preko Crne Gore, Srbije, Bugarske, čak, prema nagoveštajima četvrte tačke programa, da dosegnu do Rusije...”¹³

Početkom februara 1871. došlo je do krupnih promena u Beču. Obrazovana je nova austrijska vlada pod predsedništvom grofa Hoenvartha sa širokim federalističkim programom. U novu vladu su ušli i predstavnici čeških i poljskih opozicionih građanskih stranaka, odlučni protivnici dualizma. Ponovo su oživele stare nade iz doba Sveslovenskog kongresa u Pragu (1848) da će se centralistička Austrija pretvoriti u federaciju ili konfederaciju. Dok su mnogi građanski političari ne samo kod Čeha, Poljaka, Slovenaca i Hrvata, nego i kod vojvođanskih Srba polagali nade u Hoenvartov eksperiment i verovali da se Austrija uopšte daje preobraziti, dotle je Svetozar Marković oštro ustao protiv svih ovih pokušaja. On je daleko prevazišao sve srpske opozicione građanske političare, među kojima je takođe bilo kritičara federalističkih eksperimenata o „slovenskoj Austriji”, i dao je izvanredno oštru, ali načelnu kritiku federalističkih teorija čeških, poljskih i jugoslovenskih građanskih političara i izrazio se jasno i otvoreno protiv svih njihovih poku-

¹¹ Dr Kosta Milutinović, Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata. Zgodovinski časopis X—XI, Ljubljana, 1956—1957, str. 154—181.

¹² Ibid. 165—166.

¹³ Karl Deschman, Eine politische Seifenblase. Laibacher Tagblatt, 7. XII 1870.

¹⁴ Svetozar Miletić je pisao: „Toliko je izvesno, prvo, da će načelo i slobode i narodnosti pobeđu održati, drugo, da ni pod jednim od tih načela tadašnje Turškoj i Austro-Ugarskoj opstanka i života nema. Zalagati dakle snagu svoju i naroda za nešto, što budućnosti nema, značilo bi izložiti narod opasnosti da se bori protivu duha vremena, a ujedno i protiv svoje koristi”... (Jedinstvo Južnih Slavena. Zastava, 4. XII 1870). — Polit je otišao još jedan krupan korak dalje: „O tom da Srbi, Hrvati i Slovenci moraju jednu budućnost imati — o tom mi ne sumnjamo i u tom obziru mi potpuno prihvaćamo ideju ujedinjenja jugoslovenskog. Samo što mi držimo, da ta naša skupna budućnost mora preživeti Austriju, te da svaki pokušaj ujedinjenja jugoslovenskog pod zaštitom Austrije odstranjuje pravo ujedinjenje jugoslavensko... Okanim se jednom te stare obmane, da su slavenski i austrijski interesi identični, te da Austrija treba da postane slavenskom državom... ujedinjenje slavensko u obsegu Austrije mesta imati ne može”. (Obmane Slavena u Austriji. Narod, 3. XII 1870).

šaja da se centralistička Austrija pretvori u federaciju ili konfederaciju. Marković je postavio čitavu diskusiju na sasvim novu osnovu:

„Mi ne verujemo u novu, ravnopravnu, slovensku, saveznu Austriju, tako isto kao što ne verujemo u nemačko-mađarsku, centralisanu li zapravo dvo-centralnu Austriju. Još više, mi držimo da je savezna Austrija nemogućna, jer je nepotrebna narodima što u njoj žive... „Savezna Austrija“ bila bi savez nekoliko „istorijskih naroda“ ili upravo nekoliko kraljevina bez kraljeva... Tu bi razni istorijski narodi u svojim kraljevinama davili druge neistorijske narode; tu bi bili razni ministri i polu-ministri, delegacije i duple-delegacije (npr. hrvatsko-ugarska u Pešti i hrvatsko-ugarsko-austrijska u Beču); parlamenti i podparlamenti, razne dvorske kancelarije... A vrh svega: jedan car sa po milijuna soldata i gradnim vojenim budžetom. Tu bi bio pravi vašar u upravi. Ovakva savezna Austrija bila bi za sve austrijske narode najgora državna forma od svijeta koje se samo mogu zamisliti“.¹⁵

Dok su češki teoretičari koncepcije o „slovenskoj Austriji“ pokušavali da povlače paralelu između planiranih federativnih jedinica u saveznoj austrijskoj državi sa kantonima u federativnoj Švajcarskoj ili sa savezanim državama u američkoj federaciji, dotle je Svetozar Marković dokazivao da je ova paralela apsurdna, jer je sama unutrašnja-struktura Sjedinjenih američkih država i Švajcarske dijametralno suprotna strukturi Austrije, koja počiva na „istorijskim pravima“, „istorijskim granicama“ i carskim „privilegijama“. Odlučan protivnik svih „istorijskih prava“ i dosledan pobornik prirodnih i narodnih prava, Marković je uverljivo istakao da bi se Austrija mogla pretvoriti u federaciju samo u tom slučaju ako bi se prethodno stavile van snage sva „istorijska prava“ i sve „privilegije“:

„No to da bude u Austriji, valjalo bi najpre učiniti sva „istorijska prava“ i narodne „privilegije“ ništavnim — trebalo bi jednom priznati da ni gospoda Habzburgovci, ni sv. Stevan i njegovi naslednici, nisu imali nikad nikakvih prava da milijone ljudi smatraju kao svoje čarape, cipele, karuce itd. to jest kao svoju imovinu i da čitave narode ostavljaju nekome u „nasledstvo“. Ali kad bi toga bilo, kad bi narodi jednom došli do te svesti da ne pitaju pokojnog Leopolda, pokojnu Tereziju, ili pokojnog sv. Stevana za svoja prava — kad bi narodi uređivali svoje odnose prema svojim potrebama, onda bi uvideli da im Austrija ne treba“.¹⁶

Suprotstavljajući preživelim privilegijalnim shvatanjima i „istorijskim pravima“ moderno demokratsko načelo narodnog samoodređenja, Marković na jedan nedvosmislen način istupa sa smelom revolucionarnom tezom o raskomadavanju Habzburške Monarhije i o ujedinjenju jugoslovenskih naroda izvan austrijskih okvira:

¹⁵ Slavenska Austrija. Radnik, br. 3, 1871.

¹⁶ Ibid.

„Nova savezna Austrija ne daje malim narodima nikakva jamstva da u njoj neobrazovani narodi neće ostati umno, a otud i ekonomsko roblje obrazovanim aristokratima. S druge strane, ovi narodi, Srbi, Hrvati, Slovenci, Rumuni, imaju puta i načina da uvećaju svoju umnu i materijalnu snagu, da se ozoobraze i oslobode od ekonomskog pritiska stranih kapitala, koji ih još sad guše tako isto (ako ne još gore) kao i tuđa politička vlast. Taj je put dobro poznat svakome od njih: da se sjedine s drugom svojom braćom, koji žive van Austro-Ugarske...“¹⁷

Ovaj Markovićev odlučan antiaustrijski stav izazvao je razne komentare ne samo u Hrvatskoj i Sloveniji, nego i u Vojvodini.¹⁸ Ovi komentari potstakli su Markovića da napiše još jedan članak o istoj problematici, u kome je izneo glavne faze u oslobodilačkoj borbi ugnjetanih balkanskih i podunavskih naroda i upozorio na revolucionarnu sadržinu narodnosnog principa u istorijskom razvoju:

„Načelo narodnosti odriče sva istorijska prava. Ko bi hteo da načelo narodnosti uzme kao osnovu po kojoj bi se imali urediti državni odnošaji različitih naroda u Austriji, taj bi morao da odrekne ne samo istorijsko državno pravo Mađarske, Hrvatske, Češke, i drugih austrijskih zemalja, već bi morao da odrekne vladajućoj porodici austrijskoj pravo vladavine i pravo nasleđa na različite krunovine... Da se reši pitanje narodnosti u Austriji u pravom smislu, treba dakle razrušiti monarhiju habzburšku, koja je skrpljena ženidbama, nasleđem i raznim ugovorima i koja se držala jezuitskim lagarijama i grubom soldačkom silom“.¹⁹

Od tadašnjih hrvatskih političkih partija Svetozar Marković je najviše cenio Hrvatsku stranku prava i njene vođe, Antu Starčevića i Eugena Kvaternika.²⁰ Na osnovu kritičke analize društveno-političkog programa ove stranke, Marković je došao do ovog zaključka: „Kad ostavimo na stranu tu tajanstvenu hrvatsku religiju pomenute stranke, po svima načelima to je zaista najsvetija, najnaprednija i najkuražnija stranka u Hrvatskoj“.²¹ Marković je bio oduševljen otvorenim, prkosnim antiaustrijskim stavom samoga Starčevića koji je „još 1866. smeo javno u saboru hrvatskom kazati da je Austrija najlažljivija država i da bi on pre pravio sa Turskom ugovore no s Austrijom. Zaista, u celom javnom radu partija Starčevića ne htede nikakve sveze ni s Austrijom ni s Mađarskom; ona htede nezavisnu, slobodnu Hrvatsku“. U istom članku Marković brani Starčevićevu stranku od optužbe da je „srbožderska“ stranka, kako su je prikazali neki srpski nacionalisti. Jedino joj zamera što „ona nezavisnost Hrvatske osnivače na istorijskom pravu

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Zastava, br. 71, 1871.

¹⁹ Radenik, br. 24, 1871.

²⁰ Dr Kosta Milutinović, Svetozar Marković o Rakovačkoj buni i o Starčevićovoj stranci prava. Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, volumen III, Zagreb, 1960, str. 289--295.

²¹ Radenik, br. 56, 1871.

krune Zvonimirove, a ne na slobodi čoveka i naroda da raspoláže sam sobom".²² Ovaj Markovićev kritički osvrt, objavljen u ono doba zaoštrenih odnosa između Srba i Hrvata, predstavljao je prvi razborit i objektivni sud o jednoj vrlo osetljivoj tematici, o kojoj se u tadašnjoj naelektrisanjoj psihozi pisalo bez potrebne mirnoće i tolerancije. Docnija istorijska ispitivanja Jovana Skerlića²³ i Vase Bogdanova²⁴ potvrdila su u potpunosti da je ocena Svetozara Markovića bila realna i objektivna.

U svojoj poslednjoj raspravi, *Socijalizam ili društveno pitanje*, napisanoj svega nekoliko meseci pred smrt, koja se može smatrati kao njegov politički testament, Svetozar Marković se ponovo vraća na problematiku ujedinjenja južnoslovenskih i balkanskih naroda, akceptira u načelu Politovu i Miletićevu koncepciju o Istočnoj Švajcarskoj i daje joj dublju socijalnu sadržinu i širi revolucionarni zamašaj:

„Srpska narodna stranka ide postepeno napred i u poslednje vreme ona je sasvim jasno postavila svoju realnu metu: da se Ugarska organizuje kao Istočna Švajcarska tj. Srpska narodna stranka u Ugarskoj stupa na zemljište radikalne demokratije... U samoj stvari, ako se Ugarska organizuje kao Istočna Švajcarska, onda je srpska narodnost osigurana, a izbegavaju se sukobi sa Hrvatima i Rumunima oko „istoričkih“ i „narodnosnih“ granica... Istočna Švajcarska bila bi najjači magnet da privuče oslobođene slovenske narode na Balkanskom poluostrvu; a ako bi se ovi sami ranije oslobodili, oni bi sami imali interesa da stupe u tešnju zajednicu sa svojom braćom Srbima i Hrvatima preko Save i Dunava...“²⁵

Na prvi pogled, između Politove i Miletićeve koncepcije Istočne Švajcarske i Markovićeve koncepcije nema velikih razlika, ali kada se obe teze dublje sagledaju i kritički analiziraju razlike postaju očevidne: zajedničko im je to što imaju pred sobom primer švajcarskih kantona kao posebnih federativnih jedinica u okviru jedne konfederacije, a odvajaju se po tome što Polit i Miletić zamišljaju ovu Istočnu Švajcarsku na temeljima građanske demokratije, a Marković na socijalističkim osnovama.

Prvi bosanski socijalista Vasa Pelagić otišao je još jedan korak dalje i kovao dalekosežne planove o balkansko-podunavsko-karpatškoj federaciji (ili konfederaciji, jer on sa ovim državopravnim pojmovima nije bio sasvim načisto). Ove svoje planove on je bacio na papir kao politički izgnanik u Bukureštu 1884. Pelagićev tekst nosi naslov: *Spome-*

²² Ibid.

²³ Jovan Skerlić, Ante Starčević, Pisci i knjige, VI, str. 42—70.

²⁴ Vaso Bogdanov, Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda, Zagreb, 1951. — Vaso Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb, 1958, str. 742—752.

²⁵ Socijalizam ili društveno pitanje, VIII. Rad, Beograd, 1. XII 1874, str. 340—341. Ovu je raspravu Marković napisao u vrlo teškim uslovima, kao robijaš u požarevačkim kazamatima, i zato je publikovana anonimno. Markovićevo autorstvo utvrđeno je posle njegove smrti.

nica Košutu Lajošu i ostalim patriotima Rumuna, Mađara, Srba, Bugara, Grka, Hrvata, Slovenaca, Slovaka, Rusina i Albanaca. Spis je štampan tek posle Pelagićeve smrti. Nije utvrđeno da li je uopšte dospelo do ruku samoga Košuta i da li je među njima došlo do kontakta Ali, bez obzira na to, Pelagićev spis ima svoje nesumnjivo značenje i svoju istorijsku vrednost. Slučaj je hteo da su u istom mestu, u Kjutaji, u Maloj Aziji, obojica proveli nekoliko godina, samo Košut kao politički emigrant, a Pelagić kao robijaš. Obojica su u tuđini, daleko od otadžbine, došli do sličnih uverenja o nužnosti povezivanja svih porobljenih naroda u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi i o njihovom ujedinjavanju u velike federacije i konfederacije, samo što je Košut do tih zaključaka došao kao nacionalni revolucionar, a Pelagić kao socijalista. U svom zanimljivom pismu Košutu Pelagić piše da na prostranim teritorijama „između Karpata i Egejskog mora, između Adrije i Pontusa” živi 16 naroda koji su „između sebe strahovito izmešani i čine između sebe pravi mozajik”. Zbog toga Pelagić propagira ovo rešenje:

„Ni jedan pomenuti narod ne može sastaviti nacionalnu državu bez povrede prava drugih narodnosti. I ta povreda razvija između nas mržnju, prestup i opštu nesreću u vidu rata i drugih neprilika. To nas je doteralo te smo postajali raja susjedima silnijim od nas. To rajinsko stanje i danas nas manje više davi, a sebičnost i neznanje zavađa nas i cepa, satire i ubija. Pa i mi sami između sebe vršimo to samoubijstvo. I to će trajati sve dok ostanemo ovako kao što smo sada zavađeni i zaslepljeni nacionalnim i religioznim fanatizmom. Zbog toga neodoljiva je potreba sviju patriota pomenutih naroda da rade ozbiljno sa ostalim prijateljima naroda i slobode, da obaveste svaki svoj narod da voljan bude stupiti u jednu solidarnu, potpuno autonomnu i slobodnu federaciju balkansko-karpatških naroda”.²⁶

Ovo pismo Košutu potpisao je, pored Pelagića, i slovenački socijalista Miroslav Hubmajer, raniji tipografski radnik u Ljubljani, zatim aktivan učesnik u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1878, pa politički emigrant u Rumuniji, zajedno sa Pelagićem. Po svemu sudeći, tekst je sastavio sam Pelagić. Spis je umnožen na šapirografu i ilegalno rasturivan, ali je ipak došao do bečke vlade, o čemu govore tri dokumenta. Jedan poverljivi izveštaj policijske direkcije, datiran u Beču 25. maja 1884, javlja da je Pelagić u Bukureštu sastavio jednu proklamaciju, u kojoj propagira federaciju balkansko-podunavsko-karpatških zemalja, da ju je uputio Lajošu Košutu, i da je direktno uperena protiv Habzburške Monarhije, a indirektno i protiv Rusije.²⁷ Jedan poverljivi akt Ministarstva spoljnih poslova, datiran u Beču 1. juna 1884, naređuje austro-ugarskom poslaniku u Bukureštu „da ispita okolnost pod kojom je

²⁶ Vasa Pelagić i Vojvodina, I. Izbor i objašnjenja Dr Koste Milutinovića. Izdanje Istorijskog arhiva Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu. Novi Sad, 1956, str. 111—112.

²⁷ Vasa Pelagić i Vojvodina, II. Sabrao i uredio Josip Mirnić. Novi Sad, 1959, str. 183—184.

Pelagićeva proklamacija izašla, ko se krije iza nje, kao i boravak Pelagićev i Hubmajerov u Bukureštu uopšte”.²⁸ Jedan poseban poverljivi dopis Ministarstva spoljnih poslova, pod istim datumom, javlja predsedniku ugarske kraljevske vlade Kalmanu Tisi da je „ozloglašeni bivši arhimandrit Vasa Pelagić u poslednje vreme objavio jedan letak, datiran u Bukureštu 1884, u kojem je učinjen pokušaj propagande za federaciju balkanskih i karpatskih naroda”.²⁹

Ova tri dokumenta — pored ostalog sačuvanog izvornog materijala — jasno i nesumnjivo pokazuju kakvim je očima bečka vlada pratila socijalističku revolucionarnu akciju kod podunavskih i balkanskih naroda uopšte, a njihovo povezivanje posebice. Bauk socijalsitičke federacije jugoistočnih evropskih naroda postao je u očima bečke vladajuće klase još strašnji od ranijeg bauka panslavizma.

III. Tucović kao sledbenik Marksa

U istorijskom razvoju radničkog pokreta i socijalističke misli ne samo u Srbiji nego i na čitavom Slovenskom Jugu do prvog svetskog rata najistaknutije mesto zauzima Dimitrije Tucović. Dok su srpski socijalisti, od Živojina Žujovića i Dragiše Stanojevića, preko Svetozara Markovića i Mite Cenića, sve do Vase Pelagića i Dragiše Lapčevića, imali u svojim idejama i pogledima još mnogo utopističkog, dotle Dimitrije Tucović predstavlja već potpuno izgrađenog marksistu, koji stoji na visini savremene marksističke misli i klasnog radničkog pokreta kod velikih evropskih naroda. Nema sumnje, najtačniju ocenu Tucovićeve vrednosti dao je Moša Pijade ovim značajnim rečima:

„Kad otpočinje svoju političku delatnost Tucović je mlad čovek od 20 godina, svršen maturant. Ali je on već tada izgrađen marksist, koji sigurno vlada teorijom i ume da je stavi u službu borbe za oslobođenje radničke klase svoje zemlje. Od samog početka svoje delatnosti kako u klubu studenata socijalista, tako i pri obrazovanju prvih sindikalnih organizacija, pri pokretanju *Radničkih novina* i u diskusijama kojima je pripremana ideološka baza partije, on je do svoje smrti nepomirljiv neprizatelj svih malograđanskih i buržoaskih uticaja u radničkom pokretu; on se svom žestinom i neumorno bori protiv svih pokušaja da se ma i najmanje pomuti čistota partije, da se okrnji samostalnost proleterskog pokreta prema svima drugim političkim partijama, da se u pokret unose ideje koje nisu u skladu s revolucionarnim marksizmom, da se razbije idejno i akoiono jedinstvo partije i da se sindikati izdvoje iz socijaldemokratskog pokreta kao jedinstvene celine”.³⁰

²⁸ Ibid, str. 184.

²⁹ Ibid, str. 185.

³⁰ Moša Pijade, Predgovor Izabranim spisima Dimitrija Tucovića, I. Beograd, 1949, str. XVII.

U okviru širokog i sveobuhvatnog kompleksa Tucovićevog revolucionarnog marksizma jedno od centralnih mesta zauzima nacionalno pitanje. Srpski građanski istoričari gotovo bez izuzetaka polazeći sa svojih uskih klasnih pozicija, osporavali su Tucoviću pravo osećanje i razumevanje za nacionalno pitanje, isto onako kao što su to zamerali i Svetozaru Markoviću. I u jednom i u drugom slučaju oni su pokazali da nisu u stanju da razlikuju rodoljublje od nacionalizma, a nacionalizam od šovinizma. Srpski građanski istoričari, koji su pokušavali da negiraju rodoljublje jednom Markoviću ili jednom Tucoviću, vodeći isključivo računa o interesima klase kojoj su pripadali i služili, identifikovali su pojam buržoazije sa pojmom nacije i osporavali rodoljublje svakome onome koji nije pripadao buržoaziji i nije služio njenim interesima. U doba srpsko-turskih ratova prvi srpski socijalisti proglašavani su od srpske vladajuće klase za „antidržavne elemente“. U doba aneksione krize i balkanskih ratova Tucović i drugovi optuživani su od velikosrpske buržoazije kao defetisti. Uoči prvog svetskog rata, kada su narodni poslanici Socijaldemokratske partije Srbije u Narodnoj skupštini govorili i glasali protiv ratnih kredita, predsednik srpske kraljevske vlade Nikola Pašić pobrao je jeftine aplauze od strane revnosne vladine većine, zato što je socijaliste pokušao da prikaže tobože kao anacionalne elemente. Međutim, kada je u samom početku odbranbenog rata protiv tuđinske agresije i imperijalističke najeзде Tucović poginuo na bojnopolju, tek tada je postalo jasno i široj javnosti da su Pašićeve optužbe bile neistinite i da je on, svojim nacionalističkim i šovinističkim frazama, samo pokušavao da prikrije pravo stanje stvari i da se održi na vlasti sa svojom strankom, u onim sudbonosnim časovima, kada je bila potrebna koncentracija svih narodnih snaga u borbi protiv nadmoćnog neprijatelja.

Tucović je otišao krupan korak dalje od Svetozara Markovića u postavljanju nacionalnog pitanja i još oštrije diferencirano razlike između buržoaskih i socijalističkih koncepcija o rešavanju ovoga složenog problema. Tucović dokazuje da se nacionalno pitanje na Balkanu može pravilno rešiti samo u okviru jedne šire političke zajednice, jedne veće ekonomske celine:

„Mi socijaldemokrati se u pogledu na nacionalnu slobodu razlikujemo od buržoazije. Jer buržoazija hoće slobodu za svoj narod po cenu uništenja slobode drugih naroda. Ako bi se Makedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji bi bio oslobođen, dolazio po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se Stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazila po dva porobljena Arnavtina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih. Ovaj se cilj može postići jedino stvaranjem na Balkanu jedne političke celine, u kojoj bi svi narodi bili potpuno ravnopravni: i Srbi, i Bugari, i Grci, i Rumuni, i Cincari i Cigani, bez obzira na to u kojoj je oblasti pre

nekoliko vekova koji vladar vladao. Za ovakvo rešenje balkanskog pitanja sposobna je jedino da se bori socijalna demokratija".³¹

Tucovićeve konceptije balkanskog pitanja razlikuje se od Markovićeve konceptije već i po tome što je Tucović bio detaljno upoznat s Marksovom interpretacijom istočnog pitanja³² — dok Marković u to nije bio dovoljno upućen. Tucovićeve je istorijska zasluga što je on već u prvom godištu marksističkog časopisa, *Borba*, koji je on pokrenuo i uređivao (1910—1914) i preko njega informisao južnoslovensku javnost o osnovnim problemima naučnog socijalizma, publikovao prevod znamenitog Marksovog članka *Šta će biti od Turske u Evropi?* Napisan i objavljen još 1853³³, ovaj članak nije preštampan i preveden sve do 1910, kada je preveden i objavljen gotovo istovremeno i na nemačkom jeziku³⁴ i na srpsko-hrvatskom.³⁵ Donoseći ga na uvodnom mestu u svom časopisu *Borbi*, u prevodu Dušana Popovića, Tucović veli: „Članak je za jugoslovensku socijalnu demokratiju veoma značajan ne samo po dubini i tačnosti izvesnih pogleda, koji su do danas najvećim delom istorijskim razvitkom potvrđeni, već i time što na najsajjniji i najautentičniji način demantuje toliko puta iznošene neistine kao da je Marks protivnik Južnih Slovena”.³⁶ U svojim značajnim tezama Marks iznosi ove istorijske argumente kojima obrazlaže svoju konceptiju rešenja istočnog pitanja:

„Nepobitan je fakat da je poluostrvo, koje se zove samo evropska Turska, prirodno nasleđe jugoslovenske rase. Od 12,000.000 stanovnika, 7,000.000 pripada njoj. Ima već 1200 godina kako ona njegovo zemljište drži u svojim rukama... Jugosloveni, koji sačinjavaju jezgro poluostrva, jedini su nosioci civilizacije”.³⁷

Odlučan i beskompromisan protivnik svake zavojevačke agresije i imperijalističke politike, Marks nije hteo ni da čuje za bilo kakvu teritorijalnu podelu evropske Turske između pojedinih velikih sila. Prema Marksovoj konceptiji, jedino pravilno demokratsko rešenje istočnog pitanja bilo bi raskomadavanje evropske Turske i formiranje slobodnih i nezavisnih narodnih država na Balkanskom poluostrvu: „Budući mir i napredak čovečanstva stoje sa tim u najintimnijoj vezi”.³⁸

³¹ D. Tucović, Događaji na Balkanu i socijalna demokratija, Radničke novine, br. 200, 1912.

³² Karl Marx, The Eastern Question. London, Swan Sonnenschein, 1897.

³³ New York Tribune, 21. IV 1853.

³⁴ Die neue Zeit, Wochenschrift der deutschen Sozialdemokratie, Stuttgart, 1. IV 1910.

³⁵ Borba, Beograd, 16. III 1910.

³⁶ Ibid. str. 201.

³⁷ Ibid. str. 203—204.

³⁸ Ibid. str. 205. Iste godine, na jednom drugom mestu, Marks još određuje i još konkretnije izražava istu misao i naročito podvlači da se evropska Turska daje najbolje zameniti formiranjem jedne federativne republike slovenskih država... (Gesammelte Schriften von Marx und Engels 1852 bis 1866, I, s. 197).

Na ovim širokim i sveobuhvatnim tezama Karla Marksa razvio je i izgradio svoju koncepciju o federaciji balkanskih socijalističkih republika Dimitrije Tucović. Za sazrevanje i dalji razvoj njegove koncepcije od posebnog je značaja bila mladoturska revolucija od 24. jula 1908. Ona je odjeknula daleko izvan granica balkanskih država i njoj je pripisivan znatno veći društvenopolitički značaj nego što ga je ona stvarno imala. Mladoturska revolucija podelila je Drugu internacionalu u tri grupe: austrijski, nemački i mađarski socijaldemokrati — s iznimkom krajnje levice — smatrali su da Austro-Ugarska treba da nasledi evropsku Tursku ili, u najmanju ruku, da aktivno sudeluje u podeli interesnih sfera na Balkanu. Francuska socijalna demokratija, na čelu sa Žanom Zoresom, pozdravila je mladotursku revoluciju kao napredan pokret i naivno verovala da se Turska Carevina unutrašnjim reformama daje preobraziti u modernu, evropsku, ustavnu i parlamentarnu državu. Najpravilniji stav zauzeli su sami balkanski socijalisti, poimence srpski i bugarski, koji su u ovom izvanrednom značajnom pitanju našli zajednički jezik i solidarno istupili pred Internacionalu. Sam Tucović pohitao je u Sofiju, došao u kontakt sa bugarskim socijalistima, većao sa njima zajedno nekoliko dana i sastavio jedan memorandum, koji je u ime obeju partija upućen u Kopenhagen pod naslovom: *Memorandum Srpske socijaldemokratske partije i Bugarske socijaldemokratske radničke partije Internacionalnom kongresu u Kopenhagenu o stanju u Turskoj*. U ovom dokumentu se, između ostaloga, kaže:

„Mladoturski pokret buknuo je u momentu kad je anarhija u Makedoniji bila dostigla svoj vrhunac i kada se Turska nalazila pred ponovnom intervencijom velikih sila, a Evropa pred opasnošću novih konflikata. . . Sa ovoga je razloga mladoturska akcija pozdravljena kao onaj istorijski faktor koji će prevući jednu debelu crtu preko računa kapitalističkih država Evrope. Nju su smatrali kao srećan izlaz iz opšte opasnosti, a mladoturci su izgledali kao neočekivani spasiooci svoje zemlje i svetskoga mira. . .

Naša je dužnost sad da pred socijalističkim svetom utvrdimo da mladoturci ama baš ni jedno od svojih obećanja nisu ispunili. Oni su, naprotiv, svojim zločinačkim i nasilničkim delima daleko nadmašili stari režim Abdula Hamida. . . Dok je stari režim pokušavao da svoju vladavinu u ovim oblastima održi držanjem jedne narodnosti protiv druge, mladoturci teže da svoje samovlašće nad svima nacijama svoje zemlje ovekoveče direktnim, mehaničkim pritiskom najgrublje vrste, opsadnim stanjima, istrebljivanjem stanovništva, ugušivanjem svakog pokreta i ubijanjem svakoga života”.³⁹

Iako je ovaj memorandum srpskih i bugarskih socijalista bio potkrepljen čitavim nizom konkretnih primera o pravom stanju stvari u Turskoj i o naličju „reformama” mladoturskog režima, on je ipak ostao samo glas vapajućeg u pustinji. Zapadnoevropska socijalna demokratija ostala je i ovoga puta gluha i nema za sve ove vapaje.

³⁹ Socijalistička dokumenta. O stanju u Turskoj. Borba, 16. IX 1910.

IV. Tucovičev sukob s jugoslovenskim austromarksistima

Gotovo istovremeno održane su dve značajne socijalističke konferencije, koje su imale šire značenje za dalji razvoj radničkog pokreta i socijalističke misli kod južnoslovenskih i balkanskih naroda. Prva je bila jugoslovenska socijalistička konferencija, koja je održana u Ljubljani 23. novembra 1909. Inicijatori ovoga sastanka bili su slovenački socijalisti, a prisustvovali su delegati socijaldemokratskih partija iz Slovenije, Hrvatske, Slavonije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Istre, zatim iz Austrije, Češke i Italije. Konferencija je prisustvovala kao posmatrač Dimitrije Tucović. Posle iscrpne diskusije doneseni su zaključci, poznati pod imenom „Tivolske rezolucije“, koji bi se dali svesti na ove tri osnovne teze:

1) Svi Južni Sloveni čine jedan narod i zato treba svim snagama raditi na njegovom konstituisanju.

2) Ujedinjenje Južnih Slovena treba izvršiti u granicama Austro-Ugarske, koja bi se pretvorila u konfederaciju naroda.

3) Ovo ujedinjenje može se izvršiti samo u okviru nacionalno-kulturne autonomije.

Kritički analizirajući ove osnovne teze „Tivolske rezolucije“ Edvard Kardelj je utvrdio:

„U tim naporima slovenačka socijaldemokratija nije bila dosledna. Austromarksistički uticaji su u njoj ipak preovlađivali i onemogućavali da ona izradi dosledan revolucionarno-demokratski nacionalni program i da na njemu mobilize najšire narodne mase. Na takozvanoj Tivolskoj konferenciji 1909. godine Socijaldemokratska stranka je stala na integralno južnoslovensko gledište, za potpuno jezičko i kulturno stapanje južnoslovenskih naroda, ali odnos prema Austriji i pitanje sredstava nacionalnooslobodilačke borbe nije raščistila. Takav stav je rezultat logičkog zaključka iz pogrešne definicije nacionalnog pitanja kao kulturnog pitanja... S tim stavom se socijaldemokratija još više izolovala od najmasovnijeg nosioca nacionalnog pokreta, od seljačkih masa, koje su išle za buržoaskim strankama“.⁴⁰

Svega šest nedelja posle Tivolske konferencije u Ljubljani održana je Balkanska socijalistička konferencija u Beogradu 25., 26 i 27. decembra 1909. (po novom kalendaru 7., 8. i 9. januara 1910). Ovom skupu prisustvovali su delegati radničkih partija iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slavonije, Slovenije, Rumunije, Bugarske, Turske i Grčke, i predstavnici socijalista Makedonije i Crne Gore. Glavni referent bio je sam Tucović, koji je postavio ceo problem na ovu osnovu:

„Grupisanje i uzajamnost zemalja i naroda na Balkanu jedini je put koji vodi privrednom, nacionalnom i političkom oslo-

⁴⁰ Edvard Kardelj, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja. Sa slovenačkog preveo Zvonko Tkalec, Beograd, 1957, str. 358--359.

bođenju. Savez i zajednica slobodnih balkanskih naroda treba da bude cilj svih onih koji su sa današnjim stanjem nezadovoljni. Tu bi zajednicu oduševljeno prihvatila i socijalna demokratija na Balkanu čiji rad i uspeši zavise od opšteg narodnog napretka. Na taj način mi stajemo na isto zemljište na kome stoji i socijalistička Internacionala, na gledište Štutgartske rezolucije o kolonijalnoj politici...⁴¹ Neka bi ovaj dan bio istorijski po tome što bi udario temelj zajedničkoj akciji socijalne demokratije od Trsta do Crnoga mora i Carigrada".⁴²

Na ovom skupu, posle Tucovićeovog referata, došlo je do načelnog sukoba između dva suprotna gledišta: marksističkog, koje je zastupao Tucović, i austromarksističkog, koje je pokušavao da brani Juraj Demetrović, delegat Socijaldemokratske partije Hrvatske. Već na Tivolskoj konferenciji u Ljubljani Demetrović je, u svome referatu, ovako pokušao da obrazloži svoje austromarksističko stanovište:

„Nacionalna autonomija protivan je pojam svima prerasličitim državnim i historijskim pravilima. Ona je sama po sebi vrhunac i savršenstvo nacionalne misli uopće, jer prema njoj svaki pojedinac, svaki čovjek, član naroda, nalazio se on na najdaljem kraju sjevera ili juga ovoga državnoga sklopa, živi kao član svoga naroda i u vezi s njime".⁴³

Na beogradskoj konferenciji Demetrović je ne samo ostao dosledan svome austromarksističkom stavu, nego je prigovorio Tucoviću da vodi brigu samo o potrebama Srbije i Bugarske, ali da se balkansko pitanje ne može deliti od južnoslovenskog pitanja, da čini jednu organsku celinu i da stoga rezoluciju treba „postaviti na stanovište jedinstva nacije". U svome odgovoru na Demetrovićeve prigovore, Tucović im je suprotstavio ove argumente:

„Rečeno je kako se u rezoluciji poglavito vodi računa o potrebama Srbije i Bugarske. Srpska socijalna demokratija, kao inicijator ovoga sastanka, nije došla na misao da ga treba sazvat i stoga što je htela da spasava Srbiju iz današnjeg položaja. Nas je na saziv ove konferencije navelo posmatranje celokupnoga polo-

⁴¹ Na internacionalnom socijalističkom kongresu u Štuttgartu 1907. ovim je rečima osuđena kolonijalna politika velikih sila: „Kao neprijatelj svake eksploatacije čoveka nad čovekom i kao branilac svih potištenih bez razlike klasa, kongres osuđuje ovu politiku pljačke i osvajanja koja je samo sramna primena prava jačega koja prava pokorenih naroda meće pod noge". Prema Tucovićevoj oceni „najtemeljitiju i najodlučniju kritiku kapitalističke kolonijalne politike" dali su Karl Kautski (Sozialismus und Kolonialpolitik, Berlin, 1907), i Parvus (Die Kolonialpolitik und der Zusammenbruch, Leipzig, 1907).

⁴² Radničke novine, Beograd, br. 2, 1910.

⁴³ Pod pojmom „ovoga državnoga sklopa" Demetrović je očigledno podrazumevao Austro-Ugarsku, u čijim je okvirima zamišljao praktičnu realizaciju nacionalno-kulturne autonomije južnoslovenskih zemalja i njihovo ujedinjenje u jednu celinu.

žaja na Balkanskom poluostrvu i zajednički interes socijalističkih partija".⁴⁴

Visoko uzdignut iznad usko-srpskih i specifično balkanskih interesa i potreba, stojeći na principijelnim socijalističkim pozicijama, Tucović je ovim argumentima istakao zajedničke interese i potrebe potlačenih naroda i na Balkanu i u Podunavlju:

„U kolonijalnome su ropstvu i Jugosloveni u Austro-Ugarskoj i narodi na Balkanu. Za nas socijaldemokrate je jasno da ako te oblasti dobiju mogućnosti za samostalni privredni razvoj, onda je time udaren temelj i nacionalnome jedinstvu, i političkoj zajednici, i kulturnom saglasju. Drug Demetrović pogrešno teži posledici umesto uzroku njenom. Pitanje nacionalnosti je drugostepeno, a pitanje privrednoga opstanka uzročno svemu, prvostepeno”.⁴⁵

Tucoviću se nije moglo objektivno prigovoriti tobožnje odsustvo razumevanja za izuzetno težak politički položaj radničkih partija u Austro-Ugarskoj, gde su narodi bili ne samo ekonomski eksploatisani nego i nacionalno ugnjetavani. Imajući razumevanja za specifičnosti svake pokrajine i svakog naroda posebice, Tucović je polagao težište na njihove zajedničke interese, težnje i potrebe:

„Mi znamo da su drugovi iz Austro-Ugarske u osobenome položaju. Ali ipak, i naše i njihove potrebe su iste i oni načelno mogu primiti našu rezoluciju. Drug Demetrović bi bolje učinio da nam je govorio o rđavome stanju jugoslovenskih oblast/ u Austro-Ugarskoj, nego što nam je govorio o slabosti balkanskih država. On bi nas tada faktima uverio da oni moraju imati iste težnje kao i mi. Veli se: Evropa, Austro-Ugarska neće dati to što mi hoćemo. Doći će do rata. Neka sve bude tako, neka nas Evropa pregazi. Neka mi izgubimo i ovu samostalnost što je danas imamo, ali neka to bude ne sa našom voljom, već protivu naše volje”.⁴⁶

U donesenoj rezoluciji, koja je usvojena na Tucovićev predlog, iznesene su osnovne teze o rešenju balkanskog pitanja. U rezoluciji se naročito ističe:

„Sve napredne sile naroda moraju težiti da se oslobode partikularizma i zatvorenosti koji odgovaraju jedino patrijarhalnosti i ograničenosti života na župu i selo, čestih granica koje razjedinjuju bilo narode istog jezika, iste narodnosti i kulture bilo oblasti koje su jedna na drugu privredno i politički upućene i posrednih i neposrednih tuđih režima koji otržu narodu iz ruku njegovu sudbinu. Ali, dokle radnička klasa, svojom klasnom borbom, faktički pomaže ostvarenje ovih težnja, dotle kapitalistička buržoazija, pri postojećim ekonomskim, političkim i nacionalnim uslovima na

⁴⁴ Radničke novine, br. 2, 1910.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

jugoistoku Evrope, pomognuta monarhizmom, stvara nov nacionalni antagonizam koji sprečava rešenje balkanskog pitanja putem ujedinjenja naroda".⁴⁷

Rezolucija ističe da se rešenje balkanskog pitanja „može postići jedino zbiranjem privrednih snaga u celine, uklanjanjem veštački postavljenih granica, omogućavanjem pune uzajamnosti i zajednice u životu i odbrani od zajedničke opasnosti“. O južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji u samoj rezoluciji se konkretno ne govori, ali se u četvrtoj tački predviđa da se za drugu balkansku konferenciju planira da se izradi „formulisan program naših političkih i nacionalnih zahteva...“⁴⁸

U završnoj reči, nakon primljene rezolucije, Tucović je govorio vrlo pomirljivo, prelazeći preko onoga što razdvaja hrvatske i slovenačke socijaliste od srpskih i bugarskih, izbegavajući direktnu osudu austromarksističkih skretanja i ukazujući na ono, što vezuje i spaja radničke partije svih južnoslovenskih i balkanskih naroda u jedan front protiv zajedničkog klasnog neprijatelja:

„Između nas i drugova u Austro-Ugarskoj u principijelnom gledištu nema nikakve razlike. Jedino što su tamošnji drugovi tražili jeste da se u rezoluciji vodi računa i o nacionalnom pitanju u Austro-Ugarskoj. Dobar je izlaz nađen u tome što je u četvrtoj tački odluke stavljeno u dužnost partijama da se do iduće konferencije spremi naš nacionalni program i tada će naši drugovi iz Austro-Ugarske biti potpuno zadovoljni. Naša srpska socijalistička partija bila je vazda gotova da olakša položaj drugova u Austro-Ugarskoj ukoliko je on bio otežan uzajamnim šovinizmom. Mi smo radili na tome da se oni slože na jednome realnom shvatanju stvari, naime da svi imaju jedan položaj i jednoga istog neprijatelja... Mi ćemo i ubuduće propagirati i agitovati da je njihovo gledište tačno, vodićemo borbu protivu šovinizma srpskog, koji pojačava antagonizam među slovenskim narodima. Mi otvoreno izjavljujemo: nije srpska vlada ta, nisu srpski bajoneti ti koji će izvršiti ujedinjenje jugoslovenstva. To su narodne mase koje će izvojevanjem uslova za kulturni napredak izvojevati sebi i slobodu“.⁴⁹

Tucović se nije ograničio samo na to da napiše niz članaka o istorijskom značenju prve balkanske socijalističke konferencije u srpskoj partijskoj štampi, u *Radničkim novinama* i u časopisu *Borba*, nego je napisao i jedan važan članak o istom predmetu za ugledni nemački socijalistički časopis *Die neue Zeit*, koji je uređivao Karl Kautski, jedan od lidera Internacionale. U svom članku Tucović je iscrpno i dokumen-

⁴⁷ Socijalistička dokumenta. Odluke socijaldemokratske balkanske konferencije, držane 25, 26 n 27. decembra 1909. godine u Beogradu. *Borba*, 16, I 1910. str. 70.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Radničke novine, br. 5, 1910.

tovano izneo ekonomsku i političku situaciju na Balkanu, podvrgao pod kritičku analizu politiku velikih sila u istočnom pitanju, oštro osudio njihove zavojevačke, imperijalističke aspiracije na Balkanu, citirao i objasnio osnovne teze u rezoluciji prve balkanske socijalističke konferencije i završio s ovom porukom evropskoj socijalističkoj javnosti:

„Ostvarenje ovih zaključaka naići će, nema sumnje, na velike teškoće. Postojeće vlade na Balkanu i u Istočnoj Evropi činiće sve da bi ih osujetile. Ali mira na Balkanu neće biti pre nego što ovi zaključci budu ostvareni. Jedino oni predstavljaju rešenje Istočnog pitanja”.⁵⁰

Do druge balkanske konferencije, na kojoj je trebalo formulisati stav prema nacionalnom pitanju, tada nije došlo. O tome postoje razne hipoteze, manje ili više verovatne. Od ovih najrealnija je pretpostavka Jovana Marjanovića:

„Kao razlog za to obično se navode raspre između „tesnih” i „širokih” u Bugarskoj, i da „tesni” nikako nisu pristajali da na konferenciju dođu i „široki”. A verovatno je da to nije bio jedini razlog, nego su tome takođe doprinela razmimoilaženja između „jugoslovenskog” i „balkanskog” shvatanja puteva za rešavanje nacionalnog pitanja”.⁵¹

Međutim, i pored svih načelnih razmimoilaženja između srpskih i hrvatskih socijalista u rešavanju nacionalnog pitanja. Tucović je i dalje održavao tesne veze s hrvatskim socijalistima, odlazio lično u Zagreb i nastojavao da sa njima nađe jedan zajednički jezik. Tako, već nakon nekoliko meseci, on odlazi na skupštinu Socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije, i govori na njihovoj skupštini, gde je bio burno pozdravljen. U svome govoru on se osvrnuo na najosetljivije pitanje, na nacionalno pitanje, i ovako postavio stvar:

„I mi smo prinuđeni zanimati se nacionalnim pitanjem. Ako je narodnosna rasprava, kako je to spomenuo drug Skaret, najveća smetnja za normalan rad socijalne demokratije u Austro-Ugarskoj, to je ta raspra malih državica na Balkanu grobar napretka balkanskih naroda. Ta se borba tiče nas, jer od nje zavise naši uslovi za rad. I vi ste konstatovali da su veleizdajnici oni, koji gone „veleizdajnike”. I kod nas su pravi veleizdajnici oni, koji uništavaju pravu narodnu slobodu. Ti su „veleizdajnici” predstavnici dinastičkih interesa, koji traže da se jedna zemlja rasturi radi druge. I posledica te borbe je politika neprestanog naoružanja. Na balkanskoj konferenciji izrekli smo parolu nasuprot dinastičkim interesima dinastija i separatizma — neka nestane granica među bal-

⁵⁰ Die neue Zeit, Stuttgart, 11. III 1910.

⁵¹ Dr Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama do prvog svjetskog rata. Drugo, dopunjeno izdanje, Beograd, 1958., str. 160.

kanskim državama, a one neka se stope u federativno republikansko tijelo".⁵²

Sutradan Tucović je govorio na socijalističkom zboru u Zagrebu i izrazio „duboku želju celog srpskog proletarijata da sa svojom braćom u Hrvatskoj bude u što tesnijoj vezi”. Tucović je istakao da „partija srpska, koja se bori teško, može od drugova u Hrvatskoj i Slavoniji crpsti nove snage, a i hrvatski drugovi mogu crpsti iz naših borba novih podstreka”.⁵³ Prilikom svoga boravka u Zagrebu Tucović je došao u bliži kontakt sa hrvatskim socijalistima i pozvao ih je na saradnju na *Borbi*. Ako ostavimo na stranu niz kraćih dopisa iz Hrvatske i Slavonije, *Borba* je donela i nekoliko članaka iz pera prvaka hrvatske socijalne demokratije, u kojima oni iznose svoje stavove prema najkrupnijim akutnim političkim problemima. Od ovih članaka svakako je najkarakterističniji uvodnik Jurja Demetrovića *Apsolutizam u Hrvatskoj i stanje u Austro-Ugarskoj monarhiji*, u kome je on izložio iste one svoje austromarksističke ideje, koje je zastupao na Tivolskoj konferenciji u Ljubljani i na balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu. Iako je formalno osudio zavođenje apsolutističkog poretka u Hrvatskoj, Demetrović ipak nije evoluirao u svojim političkim gledanjima i ostao na svojim austromarksističkim pozicijama:

„Austro-Ugarska imade, dakle, dvojaku mogućnost: ili da dualizam zameni što pre sa federacijom slobodnih naroda, ili da se pripremi za potpunu likvidaciju. Dakle: ili valja dobrovoljno i brzo likvidirati jedan sistem ili valja računati s likvidacijom državne egzistencije. Apsolutizam u Hrvatskoj, prema tome, pokazuje samo akutnost austro-ugarske krize. Trajao on koliko mu god drago dugo, on ne znači više ni manje već da Austro-Ugarska mora postati federativna država ili je uopšte neće biti”.⁵⁴

Naročito upada u oči činjenica da je Tucović objavio ovaj Demetrovićev članak na uvodnom mestu *Borbe* bez ikakvog komentara. Očevidno, on se s ovim pretpostavkama da se Habzburška Monarhija uopšte daje preobraziti u „federaciju slobodnih naroda” nije mogao slagati, jer je stajao na marksističko-lenjinističkim pozicijama.⁵⁵ Međutim, sa sebi svojstvenom širokogrudošću i tolerancijom za slobodnu diskusiju i borbu mišljenja Tucović je dao publicitet i ovom Demetrovićevom članku na stranicama *Borbe*, ostajući i dalje odlučan protivnik austro-

⁵² Javna skupština. Slobodna riječ, Zagreb, 15. VIII 1910.

⁵³ Vijećanje VI zbora socijalne demokratije Hrvatske i Slavonije, Slobodna riječ, Zagreb, 17. VIII 1910.

⁵⁴ Juraj Demetrović, *Apsolutizam u Hrvatskoj i stanje u Austro-Ugarskoj monarhiji*. *Borba*, 1. V 1912, str. 333.

⁵⁵ Sam Lenjin je ovako okarakterisao austromarksističku tezu o kulturno-nacionalnoj autonomiji: „Samo na istoku Evrope, u zaostaloj, feudalnoj, klerikalnoj, birokratskoj Austriji, gde je svaki javni i politički život usponen mizerno sitnom rasprom (još gore: svađom, tučom) oko jezika, iznikla je ta ideja očajavajućeg malograđanina... To je psihologija, koja je rodila glupu kulturno-nacionalnu autonomiju”. (V. I. Lenjin, *Dela*, tom XIX, str. 457).

marksističkih shvatanja desnoga krila hrvatskih socijaldemokrata, čiji je izraziti predstavnik bio Juraj Demetrović. Kao malo koji od tadašnjih socijalista u Srbiji, Tucović je imao razumevanja za izuzetno tešak položaj socijalne demokratije, u Hrvatskoj uopšte, a za vreme apsolutističkog režima komesara Cuvaja posebice, i zato je davao publiciteta na stranicama *Borbe* onim člancima i dopisima iz Hrvatske, u kojima se kritikovao ovaj reakcionarni režim. Ubrzo posle objavljivanja Demetrovićevog članka, *Borba* je donela još jedan napis iz redova hrvatskih socijaldemokrata, u kome se još oštrije žigosao apsolutistički režim u Hrvatskoj.⁵⁶ Sve to pokazuje Tucovićevu širokogrudost i razumevanje izuzetno teškog položaja radničkog pokreta u Hrvatskoj i u ostalim južnoslovenskim zemljama pod austrijskom vlašću, jer je *Borba* planski donosila članke i dopise ne samo iz Hrvatske, nego i iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Istre i Slovenije, zalažući se za zajedničku borbu svih južnoslovenskih naroda protiv istovetnog neprijatelja.

V. Tucović o makedonskom i albanskom pitanju

Već je Svetozar Marković propagirao misao o srpsko-bugarskoj federaciji⁵⁷ i naišao na srdačan odziv kod napredne bugarske javnosti.⁵⁸ Tucović je otišao krupan korak dalje. Njegova koncepcija o balkanskoj federaciji prihvaćena je ne samo od bugarskih socijalista nego i od ostalih demokratskih snaga kod Bugara sa oduševljenjem. U Sofiji i Beogradu došlo je do spontanih manifestacija južnoslovenskog bratstva i balkanske solidarnosti. Boravci Dimitrija Tucovića i Dragiše Lapčevića u Sofiji i Vasila Kolarova u Beogradu 1910. zatalasali su i široke narodne mase.⁵⁹

Godinu dana pred prvi balkanski rat Tucović piše ciklus članaka *Buržoaska i proleterska Srbija*, u kojima je podvrgao kritičkoj analizi celokupnu unutrašnju i spoljašnju politiku srpske buržoazije, odnosno

⁵⁶ Vilijam Bukšeg, Politički darmar u Hrvatskoj i Ugarskoj. *Borba*, 16. VI 1912, str. 451.

⁵⁷ Svetozar Marković, Srbija na Istoku, Novi Sad, 1872.

⁵⁸ Božidar Kovačević, Ljuben Karavelov i Svetozar Marković. *Letopis Matice srpske*, avgust — septembar 1946. Mihail Dimitrov, Ljuben Karavelov. Sofija, 1959.

⁵⁹ Nikola M. Popović, na osnovu kazivanja Dragiše Lapčevića, zabeležio je ove pojedinosti: „Dok Tucović i Lapčević govore u Sofiji, u Beogradu se, pred srpskim radništvom, pojavljuje Karavelov. Tucovićeve reči: „Nije Balkan mali, nije njegov narod nesposoban za razvitak, nije Balkan od prirode namenjen da bude rob... Proletarijat se mora boriti za demokratske slobode unutra koje će narodnu sudbinu predati narodu u ruke... te tako omogućiti veliku međubalkansku zajednicu, u kojoj će slabi balkanski narodi naći zaštitu...“ toliko snažno dejstvuju na prisutno sofijsko radništvo i inteligenciju, da se miting pretvara u jednu takvu manifestaciju za sporazum Srba i Bugara, kakva se više do danas nije videla. Po sofijskim ulicama Tucović i Lapčević nisu bili nošeni kao pretstavnici srpskog socijalističkog pokreta, već kao vođi pokreta za ujedinjenje balkanskih naroda“. (Nikola M. Popović, Dimitrije Tucović, njegov život i rad, Beograd, 1934, str. 242—243).

tadašnje radikalske vlade Nikole Pašića, koji je „i po državnom i partiskom položaju nesumnjivo najizrazitiji predstavnik režima...“ Kritikujući nacionalističke i militarističke obmane Pašićevog režima, Tucović oštro ustaje protiv pristalica „vojnički jake Srbije“ i razvija svoju tezu: „Balkanske države mogu uticati na povoljan tok eventualnih promena na Balkanu samo pod uslovom udruženja svih snaga u jednu demokratsku zajednicu svih slobodnih balkanskih naroda“.⁶⁰ Tucović citira karakteristično mišljenje ruskog diplomate Taktičeva, koje jasno otkriva prave razloge, zašto je caristička Rusija protiv stvaranja balkanske federacije: „Mного bi opasnija za nas bila formacija federacije između tri države, Srbije, Rumunije i Bugarske. Konačno bi nam bio sprečen put ka moreuzima i mogao bi služiti kao moćno oružje u rukama protivnika“. Ovo carističkoj tezi Tucović suprotstavlja svoju protutezu: „Nasuprot ravnoteži slabih balkanske države moraju podići ravnotežu udruženih“.⁶¹

Mladoturski režim prihvatio je formalno takođe koncepciju o balkanskoj federaciji, ali samo iz taktičkih razloga, da bi na taj način i dalje održao svoju vlast nad evropskom Turskom. Tucović je odmah osetio zadnje namere mladoturskog zalaganja za formiranje balkanske federacije i suprotstavio je njihovim taktičkim manevrima ove svoje stvarne argumente:

„Balkanska federacija omogućila bi slobodu i blagostanje sviju naroda na Balkanu. To je istina. Ali je još veća, još krupnija istina, istina koju proletarijat treba uvek da ima na umu, ovo: Balkansku federaciju moći će balkanske države da ostvare samo onda i tek onda, kad u njima budu u punoj meri vladale sloboda i demokratija, kad narodi budu upravljali svojom sudbinom, a ne njihovi kapitalisti“.⁶²

Mladoturski reformatori zamišljali su balkansku federaciju sa sedištem u Carigradu kao saveznim gradom federacije i, u krajnjoj liniji, pod hegemonijom Turske. Suprotno tome, Tucović je zamišljao balkansku federaciju kao zajednicu jednakih i ravnopravnih naroda, bez ičije dominacije i hegemonije. Osim toga, mladoturski reformatori stajali su na pozicijama evropskog liberalizma — dok je Tucović stajao na pozicijama socijalističke demokratije i revolucionarnog marksizma.

Dok su vlade balkanskih država tražile vojne paktove i carinske saveze, dotle je Tucović u ime socijalističke demokratije postavljao šire, obuhvatnije i dalekosežnije zahteve:

„Tražimo da prestanu međusobne borbe, da stuknu sebični interesi raznih klasa i dinastija. Tražimo da se na Balkanu izvrši jedno grupisanje, koje će nam dati moć da sami o svojoj sudbini odlučujemo. Mi to grupisanje razumemo drukčije nego vlade bal-

⁶⁰ D. Tucović, *Buržoaska i proleterska Srbija. II. Nacionalne i militarističke obmane*, Borba, 16. I 1911, str. 59.

⁶¹ *Ibid.* str. 60.

⁶² *Radničke novine*, 12. X 1911.

kanskih država. Vlade traže vojne saveze. Kad su vojske već tu, bolje je da one budu u savezu nego da se krve. Neka bude saveza. Radikalna partija traži carinski savez. I to neka bude. Mi protiv toga nemamo ništa. Ali mi naglašujemo da tim pitanjem nije rešeno. Ono što mi tražimo nisu specijalni sporazumi, nego velika politička i privredna zajednica, jedna federacija demokratskih republika, u kojoj se neće znati za političke i privredne granice”.⁴³

Balkanski ratovi 1912—1913. izvojevali su teritorijalna proširenja balkanskih država, ali nisu doneli socijalističko rešenje balkanskog pitanja: ostvarenje Tucovićeve koncepcije o federaciji balkanskih socijalističkih republika. Zbog pitanja sporne zone u Makedoniji, na koju su polagali pravo i Srbija i Bugarska, došlo je do bratoubilačkog rata između balkanskih saveznika, i ostvarenje balkanske federacije ponovo je skinuto s dnevnog reda. Tucovićeve *Borba* donela je jedan karakterističan uvodnik, bez potpisa, ali koji je verovatno napisao on sam, u kojem se konstatuju ove činjenice:

„Srpski narod izašao je iz balkanskih ratova osakaćen i osiromašen, buržoaziji je udvojena otadžbina za pljačku, a militarizam je iz rata izašao osnažen i sve se više isprava... Jednogođišnje ratovanje slomilo je u narodu fizičku snagu i u zemlji vlada opšta klonulost i neinteresovanje. Ovim trenutkom koriste se za svoje ciljeve istovremeno: buržoazija sa svojom vladom i militarizam.”⁴⁴

Uvodničar *Borbe* ovako opredeljuje stav socijalne demokratije prema novom režimu u Makedoniji:

„Mi moramo protivu ovoga režima povesti odlučnu borbu. A režim, koji bi u novim krajevima otklonio sve opasnosti unutrašnjeg trenja, koji bi olakšao prelaz iz feudalnog u moderni sistem privrede, koji bi sprečio pljačku buržoazije i ukočio jačanje militarizma, koji bi brzo prokrčio put zbliženju i federaciji balkanskih naroda, jeste jedino demokratski režim sa potpunom i jednakom slobodom za sve stanovnike ma koje vere i ma koje narodnosti!”⁴⁵

Dok je nacionalistička štampa slavila Nikolu Pašića kao velikog državnika i dok su na radikalnim zborovima i mitinzima Pašićevi ministri deklamovali o Velikoj Srbiji i raspaljivali šovinističke strasti — dotle je Tucović na uvodnom mestu *Borbe* doneo značajan uvodnik svoga najbližeg suborca Dušana Popovića, koji se završava značajnim rečima:

„I tako, pravi bilans ovih ratova nije poraz Bugarske i pobjeda Srbije, smanjivanje Ferdinandove i povećanje Petrove teri-

⁴³ Događaji na Balkanu i socijalna demokratija, Radničke novine br. 200, 1912.

⁴⁴ Režim u novim krajevima. *Borba*, 16. XI 1913, str. 107.

⁴⁵ *Ibid.* str. 108.

torije, blamaž Savovljevi i slava Putnikova, slom Danevljev i trijumf Pašićev, ražalovanje bugarskih oficira i avanzovanje srpskih oficira, nego je pravi bilans ovih ratova: uništenje reakcionarnih autoriteta i tamo i ovamo, revolt i tamo i ovamo, revolucionarno raspoloženje i tamo i ovamo, raspoloženje koje će se možda manifestovati u različitim formama, ali koje mora odvesti jednom istom rezultatu: obaranju sviju ovih pregrada koje onemogućavaju demokratsku i republikansku federaciju balkanskih naroda!⁶⁶

Tucović je otišao još jedan krupan korak dalje od Dušana Popovića. U onim danima, kada su vladini agenti i radikalski korteši raspalivali narodne mase po Beogradu i srbijanskim gradovima nacionalističkim parolama („Za Kosovo — Kumanovo, za Slivnicu — Bregalnicu“) i još više produbljivali jaz između Srba i Bugara, Tucović je napisao ove hrabre reči:

„U mnogim unutrašnjim i spoljašnjim krizama militarizam je bio taj koji je imao da kaže svoju presudnu reč. Svojoj političkoj nadmoćnosti u balkanskim zemljama militarizam je podigao redak spomenik na Bregalnici. Da je buržoazija balkanskih zemalja bila sposobna da sebične separatističke težnje obuzda u korist zajedničkih interesa, na obalama te reke ne bi bila iskopana velika grobnica, u kojoj danas leže sahranjeni najbolji izgledi zajedničke budućnosti balkanskih naroda“.⁶⁷

Dobro upućen u spoljašnju i unutrašnju politiku vladajuće klase, Tucović je bio detaljno informisan da pored beogradskih militarista (odnosno „oficirske kaste“, kako je on govorio), veliki deo odgovornosti što je došlo do bratoubilačkog rata pada i na Pašićevu vladu i Radikalnu stranku, koja je vodila ekspanzionističku, osvajačku politiku na Balkanu; Tucović je bio potpuno u pravu kada je ovako oštro istupio protiv Pašićeve politike:

„Na svim linijama, u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici, Radikalna partija je sraman testamentarni izvršilac staroga režima. Svome parlamentarizmu ona je spremila dželata u militarizmu; svojoj balkanskoj politici je iskopala grob na Bregalnici. Ono što je kod Radikalne partije bilo vredno, što je disalo mladošću i demokratizmom buržoazije koja se uzdiže i bori za pobjedu, to je danas sahranjeno. Hoće li biti čudo ako uskoro posrnu u grob na koji su se navili i ostaci partije, koja je izdala samu sebe i iznevelirala najbitnija očekivanja svoje vojske?“⁶⁸

Najnovija arhivska istraživanja i istorijska ispitivanja jasno su pokazala šovinistički mentalitet Nikole Pašića.⁶⁹ Dok je njegov prethodnik Milovan Milovanović bio tvorac balkanskog saveza, dotle je Pašić

⁶⁶ Dušan Popović, Pravi Bilans. Borba, 1. XII 1913, str. 157.

⁶⁷ D. Tucović, Pretorijanstvo ili demokratija? Borba, 1. V 1914, str. 323.

⁶⁸ Ibid, str. 323.

⁶⁹ Dimitrije Đorđević, Milovan Milovanović, Beograd, 1962, str. 163—173.

bio njegov grobar. Dok je Milovanović sve učinio što je mogao samo da bi došlo do sporazuma sa Bugarima, dotle je Pašić pravio pitanje od pripadnosti Kratova i Krive Palanke i samo malo je trebalo da zbog njegove uskogrudosti uopšte ne dođe do balkanskog saveza.⁷⁰ Pašićeva uporno branjena teza o srpskoj Makedoniji kao sastavnom delu Velike Srbije jedan je od razloga što je došlo do drugog balkanskog rata. Da je 1913. na čelu srpske vlade i ministra spoljnih poslova bio jedan Milovan Milovanović, veliko je pitanje da li bi uopšte došlo do bratoubilačkog rata na Balkanu. Pašić je imao pred očima isključivo interese srpske buržoazije, Milovanović je vodio računa i o širim južnoslovenskim i balkanskim ciljevima, iako je i on stajao na istim klasnim pozicijama.

Tucović je zamišljao rešenje makedonskog pitanja u okviru balkanske federacije, tako da bi Makedonija predstavljala jednu posebnu jedinicu u toj federaciji balkanskih socijalističkih republika.⁷¹ Naravno, u tadašnjim uslovima razvoja političke misli u Srbiji, ni Tucović nije mogao sagledati postojanje makedonske nacije, kao što je ni čitavu deceniju docnije, u novim društveno-političkim prilikama, nije sagledao ni Sima Marković, tadašnji sekretar Komunističke partije Jugoslavije.⁷² Tek danas, posmatrajući i proučavajući razvoj makedonskog pitanja iz istorijske perspektive i sa novih aspekata, Dančo Zografski došao je do novih zaključaka:

„Prvo, Tucovićevo shvatanje o makedonskom nacionalnom pitanju nisu prerasla u potpuno zaokrugljenu celinu, već su mahom nastajala u vezi sa određenim zbivanjima i pojavama; drugo, pojavu nacionalnih previranja i težnji za emancipacijom u balkanskim zemljama i u Makedoniji Tucović je tumačio kao posledicu kapitalističkog razvika i bržeg ekonomskog i kulturnog povezivanja stanovništva; treće, u doba i neposredno posle mladoturske revolucije Tucović je na stanovništvo Makedonije, koju je inače nazivao ognjištem i glavnim osloncem revolucije, gledao kao na mešavinu pripadnika balkanskih nacija, ispuštajući iz vida, kao i ostali balkanski pa i makedonski socijalisti, proces stvaranja posebne nacionalne fizionomije i individualnosti makedonskog naroda; četvrto, neposredno upoznavanje stvarnosti, raspoloženja i osećanja masa za vreme boravka u Makedoniji tokom balkanskih ratova doprinelo je evoluciji Tucovićevih shvatanja o nacionalnom karakteru i budućnosti makedonskog stanovništva, koja su se znatnim delom nadovezivala na „teorije” u srpskoj građanskoj nau-

⁷⁰ D. Đorđević je tačno konstatovao: „Balkanski savez predstavlja krunu Milovanovićeva rada; on je njegovo životno delo... Srpsko-bugarski savez je odigrao veliku ulogu u istorijskom razvitku balkanskih naroda. Milovanović je osetio tu potrebu i nije se dvoumio da se založi za nju. On je svoj zadatak valjano obavio, a onda sišao sa istorijske pozornice”. (D. Đorđević, Milovan Milovanović, str. 173).

⁷¹ Dr Jovan Marjanović, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama, str. 157.

⁷² Dr Kiril Miljovski, Makedonskoto prašanje vo nacionalnata programa na KPJ (1919—1937). Skopje, 1962, str. 39—59.

ci (naročito J. Cvijića) o nacionalnoj amorfnosti i neopredeljenosti makedonskog naroda; peto, iako nije bilo u stanju da sagleda rezultate manifestacije i tendencije nacionalno-političke integracije makedonskog naroda, Tucović je bio nepomirljivi protivnik deobe aneksije Makedonije zalažući se za najšire pravo slobodnog demokratskog samoopredeljenja i za poseban tretman i državnopravni status Makedonije kao autonomne jedinice bilo u okviru Balkanske ili Istočne federacije...⁷³

Međutim — „i pored nemogućnosti da pravilno shvati suštinu i perspektive makedonskog nacionalnog pitanja” — Tucović je pozitivno uticao ne samo na makedonske socijaliste nego i na široke mase makedonskog naroda u pogledu jačanja balkanske solidarnosti i sagledavanja nužnosti formiranja južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije. Tucovićeve federalističke koncepcije su indirektno uticale i na formiranje Socijalističke federacije (*Fédération socialiste*), osnovane u Solunu 24. jula 1909. Ova politička organizacija imala je za cilj da obuhvati radnike svih narodnosti Makedonije, Turske, Grčke i ostalih balkanskih zemalja i da ih organizuje u sekcije — federacije. Prema istraživanjima Todora Simovskog, Socijalistička federacija je najviše saradivala sa srpskim socijalistima, članovima Srpske socijaldemokratske partije:

„Koliko je bila velika saradnja sa srpskim socijalistima vidi se i od pretresa koji je 24. juna 1918. godine izvršen u stanu Avrama Benaroja od strane srpske policije u Solunu. Ovaj pretres je bio izvršen po naređenju šefa policijske sekcije Vrhovne komande Srbije. Iz saslušanja Benaroja i srpskog vojnika socijaliste Vlačka Todića, iz pronađenih materijala i prepiske srpskih socijalističkih lidera, koja je išla preko Benaroja i *Fédérationa*, može se videti da je *Fédération* ne samo pomagao rasturanje zabranjenog socijalističkog lista srpskih socijalista *Budućnost*, već je i održavao vezu srpskih socijalista na frontu i sa onima koji su se nalazili u Parizu”.⁷⁴

Od posebnog je značaja savetovanje predstavnika skoro svih sekcija Socijalističke federacije koje je održano 7. maja 1917. Sa ovoga skupa objavljen je jedan značajan proglas, u kome se otvoreno osuđuje rat i traži rešenje istočnog pitanja u okviru jedne balkanske demokratske federacije.⁷⁵ Prema istraživanjima Sergija Dimitrijevića:

„Zajedničko antiratno stanovište balkanskih socijalista, njihov aktivni otpor vršen u ime radničke klase njihovih zemalja i međunarodne proleterske solidarnosti, usloveli su njihovo učešće u raznim međunarodnim grupisanjima iste takve ili slične orijen-

⁷³ Dr Dančo Zografski, Dimitrije Tucović o makedonskom nacionalnom pitanju. U zborniku: Srpska socijaldemokratska partija, 1965, str. 123.

⁷⁴ Todor Simovski, Aktivnost „Fédérationa” i njene veze sa balkanskim i drugim socijaldemokratskim partijama (1909—1918). U zborniku: Srpska socijaldemokratska partija, str. 207.

⁷⁵ Ibid, str. 207—208.

tacije. Sve balkanske socijalističke partije vezivale su svoje protivratne akcije za svoj zahtev, stalno ponavljani i obnavljen, za stvaranjem balkanske socijalističke federacije”.⁷⁶

U doba balkanskih ratova postavilo se kao akutno pitanje pripadnosti Albanije. To se pitanje naročito zaoštrilo prilikom skadarske krize. Pretenzije na Albaniju imale su Austro-Ugarska, Italija, Crna Gora, Srbija i Grčka, naravno svaka od ovih država iz svojih posebnih interesa. Velikosrpske ekspanzionističke aspiracije zastupali su u svojim knjigama Stojan Protić⁷⁷ i Vladan Đorđević.⁷⁸ Oni su svoje spise dali prevesti i na nemački jezik radi obaveštavanja zapadnoevropske javnosti.⁷⁹ Njihove knjige podstakle su Tucovića da i on obradi isti problem, da ga osvetli sa marksističkih pozicija i da podvrgne oštroj kritici politiku velikosrpske buržoazije. Za ovu studiju Tucović se služio obilatim literaturom na srpskohrvatskom jeziku i na stranim jezicima, a proputovao je i jedan deo Albanije, prikupljajući na samom terenu podatke za svoju studiju. Na kraju svojih oštroumnih kritičkih izlaganja Tucović je došao do zaključka „da je borba koju danas albansko pleme vodi prirodna, neizbežna istorijska borba za jedan drukčiji politički život nego što ga je imala pod Turskom i drukčiji nego što mu ga nameću njegovi svirepi susedi, Srbija, Grčka i Crna Gora”. Tucović pledira da i Albanija postane posebna jedinica u budućoj balkanskoj federaciji: Apolitička i ekonomska zajednica svih naroda na Balkanu, ne izuzimajući ni Arbanase, na osnovici pune demokratije i potpune jednakosti.⁸⁰

Prema oceni Hermana Vendela, jednoga od najboljih poznavalaca balkanske problematike među zapadnoevropskim istoričarima između dva svetska rata, Tucović je „dao u jednom tankom delcetu tako oštroumno istorijsko i sociološko sagledavanje albanskog pitanja, kakvo se uzalud traži i u debelim tomovima...”⁸¹

Jedan od najnovijih Tucovićevih interpretatora, koji je njegove društveno-političke koncepcije analizirao i ocenio iz istorijske perspektive i sa savremenih aspekata, s razlogom je istakao: „U svojim radovima, a naročito u delu *Srbija i Albanija*, u kome je naučno shvatanje istorije dostiglo jedan od svojih najvećih uzleta kod nas i koje će ostati

⁷⁶ Dr Sergije Dimitrijević, Balkanski socijalisti i prvi svetski rat. Prilozi za istoriju socijalizma, časopis Instituta za izučavanje radničkog pokreta, I, Beograd, 1964, str. 73.

⁷⁷ Balkanikus (Stojan Protić), Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska, Beograd, 1913.

⁷⁸ Dr Vladan Đorđević, Arnauti i Velike sile, Beograd, 1913.

⁷⁹ Balkanikus, Das albanische Problem und die Beziehungen zwischen Serbien und Osterreich — Ungarn. Ins Deutsche übertragen von L. Markowitsch. Leipzig, 1913. — Vladan Đorđević, Die Albanesen und die Grossmächte, Leipzig, 1913.

⁸⁰ D. Tucović, Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije. Beograd, 1914, str. 118.

⁸¹ Hermann Wendel, Dimitrije Tucović. U knjizi: Aus der Welt der Südslawen. Berlin, 1926, S. 214.

klasično u našoj marksističkoj sociološkoj i političkoj literaturi, Tucović je dao najbolju kritiku politike srpske buržoazije”.⁸²

Dušan Nedeljković, posmatrajući i ocenjujući Tucovićeve knjige *Srbija i Albanija* s aspekata marksističke filozofije, uzeo ju je u odbranu od neosnovanih prigovora i proizvoljnih tumačenja jednog dela onovremene srpske građanske inteligencije:

„Ali upravo zato što su se Tucović i sa njim Srpska socijaldemokratska partija ovako čvrsto držali izvesnih zakona, principa i perspektiva, koje je marksistička „nauka socijalizma“ otkrivala i za koje su oni konstatovali da ih „istorijski događaji potvrđuju“, doživeli su da ih intelektualni predstavnici liberalne buržoazije Srbije nazovu plitkim dogmatičarima i doktrinarima koji slepo tapkaju za mišljenjima inostranih socijalističkih vođa. I baš takav jedan oštar napad iz *Srpskog književnog glasnika* na Tucovića i njegovu knjigu o Albaniji⁸³, pisane upravo u revolucionarnoj perspektivi koju je marksistička „nauka socijalizma“ otvarala proletarijatu i narodima Balkana dao je priliku Dimitriju Tucoviću da napiše u prvomajskom broju *Borbe* 1914. godine svoj članak *Dogma ili teorija*, koji bismo mogli nazvati Tucovićevim naučnim i teorijskim testamentom, u kome je on istakao upravo antidogmatički, činjenički i stvaralački karakter marksističke „nauke socijalizma“ i svake njene „teorije“.⁸⁴

U dosadašnjoj obimnoj literaturi o Tucoviću Dušan Nedeljković je prvi oštro uočio i s priznanjem istakao istorijski značaj ovoga teksta, kojega je s razlogom okarakterisao kao njegov „naučni“ i „teorijski testament“. Kao da je i sam predosećao svoj bliski kraj, Tucović je u ovom polemičkom osvrtu sa razumljivim ponosom i opravdanom samosvesnošću sagledao afirmaciju svoje koncepcije o balkanskoj federaciji:

„I ako se je svaki kaluđer, svaki plaćeni propagandist, svaki turist i avanturist smatrao pozvanim da upoznaje evropsku javnost o interesantnostima Arbanije, poznavanje ove zemlje i ovoga naroda stoji u obrnutoj srazmeri sa brojem knjiga koje o njima govore. Nije te sudbine samo Arbanasko Pitanje. Do skoro se je i o Balkanskom Pitanju moglo čuti u socijalističkom svetu poneko mišljenje koje je patilo od nedovoljnog poznavanja stvari. Što toga danas nema više, to je zasluga nas socijaldemokrata na Balkanu. Čuvena rezolucija Bazelskog Kongresa, koja ima toliko obzira prema balkanskim narodima, u pogledu Balkanskog Pitanja držala se gledišta koje je utvrđeno na prvoj socijaldemokratskoj balkanskoj konferenciji u Beogradu 1909. Prema Balkanu Internacionala od-

⁸² Dr Desanka Savićević, Društvena i politička teorija i kritika u radovima Dimitrija Tucovića. Beograd, 1972, str. 128.

⁸³ „Srbija i Albanija“. Srpski književni glasnik, 1. IV 1914.

⁸⁴ Dr Dušan Nedeljković, Dimitrije Tucović i Srpska socijaldemokratska partija u marksizmu. U zborniku: Srpska socijaldemokratska partija, str. 155.

ređuje danas svoje držanje prema gledištu koje smo izrazili mi na Balkanu, mi kojima gospoda oko *Srpskog Književnog Glasnika* prebacuju „udešavanje žive stvarnosti prema mrtvim knjigama starijih socijalista“!⁸⁵

Ukoliko se međunarodna situacija sve više pogoršavala i antagonizam između balkanskih država zaoštavao, utoliko su srpski socijalisti sve jače naglašavali potrebu mirnog rešenja svih spornih pitanja na Balkanu. Vrenje u Albaniji nikako nije prestajalo, a između Grčke i Turske postojao je sukob. Na sednici Narodne skupštine u Beogradu 20. maja 1914 Pašićeva vlada tražila je 122,000.000 dinara za naoružanje i opremu vojske; narodni poslanici opozicionih stranaka nisu bili prisutni, 87 vladinih poslanika glasalo je za vojne kredite, a samo su socijalistički poslanici glasali protiv, izjavljujući da balkanskim narodima nije spas u „bezumnom oružanju“ već u zajednici: „Ne naoružavajmo se, već izmirimo se sa susedima i izgradimo veliku privrednu oblast na Balkanu, udružimo narode u federaciju balkanskih republika!“⁸⁶

Na vanrednoj sednici Narodne skupštine, koja je održana u Nišu 31. jula 1914, povodom austro-ugarske objave rata Srbiji, došlo je do oštrog sukoba između Nikole Pašića i socijalističkih poslanika, Dragiša Lapčevića i Triše Kaclerovića, koji su pozvali vladu „da izmeni svoju politiku, da se prihvati rada koji će dovesti do federacije na Balkanu“.⁸⁷ Nikola Pašić odgovorio je podignutim tonom socijalističkim poslanicima da je njihova izjava uperena protiv Srbije, i da je Socijaldemokratska partija mračna organizacija koja radi protiv ujedinjenja srpstva. Triša Kaclerović je na to izjavio da je predsednik vlade eksponent mračnih sila koje su izazvale ratni požar i bacile Srbiju u katastrofu.⁸⁸ Polemišući sa Kaclerovićem i Lapčevićem, Pašić je tvrdio da ideja o balkanskoj federaciji nije našla odziva ni kod jednog balkanskog naroda i nazvao je socijaliste „bundžijama“ i „veleizdajnicima“.⁸⁹ Lapčević je ponovo uzeo reč i istakao da bi jedino balkanska federacija mogla pružiti balkanskim narodima potrebnu zaštitu od agresije velikih imperijalističkih sila.⁹⁰ Protiv socijalista istupio je i Stojan Protić, ministar unutrašnjih poslova. Posle završene diskusije prešlo se na glasanje o vladinom nacrtu adrese regentu Aleksandru. Protiv adrese glasali su socijalistički poslanici.

⁸⁵ D. Tucović, *Dogma ili teorija? Malo odgovora*, „Srpskom Književnom Glasniku“. *Borba*, 16. IV 1914.

⁸⁶ Protiv novih vojnih kredita. *Radničke novine*, 23. i 24. V 1914.

⁸⁷ Vlado Strugar, *Jugoslavenske socijalističke stranke 1914—1918*. Zagreb, 1963, str. 19. — Dragiša Lapčević, *Rat i srpska socijalna demokratija*. Beograd, 1925, str. 119—128.

⁸⁸ Triša Kaclerović, *Memoari*. (Moj sukob sa Nikolom Pašićem i njegovom vladom). Neobjavljen rukopis. Vlado Strugar, op. cit.

⁸⁹ Dušan Popović, *Srpska socijalna demokratija za vreme rata*, *Glas slobode*, Sarajevo, 6. X 1917.

⁹⁰ Dragiša Lapčević, op. cit.

VI. Dve koncepcije balkanske federacije

Početak rata prodrla je u javnost još jedna koncepcija o balkanskoj zajednici, ali dijametralno suprotna Tucovićevoj koncepciji. To je nacionalistička koncepcija grupe velikosrpskih šovinista oko beogradskog lista *Pijemont*, koju je formulisao romantičarski pesnik Boža Nikolajević.⁹¹ Dok je Tucović govorio o balkanskoj federaciji, dotle je Nikolajević pisao o balkanskoj konfederaciji. Dok je prvi pledirao za zajednicu slobodnih, jednakih i ravnopravnih naroda, dotle se drugi zalagao za jednu zajednicu pod hegemonijom Beograda i dominacijom Velike Srbije, „balkanskog Pijemonta”. To su bila dva potpuno suprotna gledišta, kao što su Tucović i Nikolajević bili dva antipoda, dva sveta.

Iako se Socijaldemokratska partija Srbije načelno borila protiv rata, iako su njeni predstavnici u Narodnoj skupštini govorili i glasali protiv vladinog zahteva za novim vojnim kreditima, ona ipak nije pozvala vojnike da dezertiraju, zato što je Srbija bila napadnuta od jedne velike imperijalističke sile i vodila odbrambeni rat.⁹² Od Tucovića pa do najmlađih članova partije svi su smatrali da im je rodoljubiva dužnost da ostanu sa narodom i uz narod, i da se bore zajedno sa narodnim masama protiv zavojevačke agresije. Među žrtvama rata nalazili su se i mnogi organizovani članovi partije. Među poginulim bio je i sam Tucović, koji se najviše borio protiv militarizma, i koji je pao već u početku rata 20. novembra 1914. Svega šest dana pred pogibiju, on je u svome ratnom dnevniku zabeležio da je sarajevski atentat dobro došao Austro-Ugarskoj kao povod za rat, da bi Srbiju odbacila od Jadranskog mora i da bi je ponovo zavadila sa Bugarskom, ali da je i posle svega što se dogodilo na Balkanu za balkanske narode jedini spas — balkanska federacija!⁹³ To mu je bio politički testament.

Tucovićeva koncepcija o balkanskoj federaciji doživela je svoju prvu afirmaciju na velikom međubalkanskom mitingu u Sofiji 7. marta 1915. Na mitingu, pod predsedništvom Dmitra Blagojeva, osnivača Socijaldemokratske partije Bugarske, govorili su predstavnici radničkih partija Bugarske, Rumunije i Srbije, propagirajući obustavu rata, zaključenje mira i formiranje federacije balkanskih socijalističkih republika.⁹⁴

Drugu afirmaciju Tucovićeve koncepcije predstavljala je druga balkanska socijaldemokratska konferencija, koja je održana u Bukureštu 19. 20. i 21. jula 1915. Radi organizovanja priprema za ovaj skup boravio je nekoliko dana u Nišu Georgi Dimitrov i tom prilikom napisao i objavio značajan članak o balkanskoj federaciji.⁹⁵ Međutim, Pašićeva vlada

⁹¹ Dr Boža S. Nikolajević, *Balkanska konfederacija. Pijemont*, 23. i 24. VIII 1915.

⁹² Dr Sergije Dimitrijević, *Srpski socijalisti i ujedinjenje Jugoslavije. Arhivski almanah. Beograd*, sv. 2—3, 1960, str. 187.

⁹³ *Bregalnica i Drina (iz Tucovićevih ratnih zabeležaka). Radničke novine*, 18. IV 1915.

⁹⁴ *Za mir i balkansku federaciju. Radničke novine*, 25. II 1915.

⁹⁵ *Balkanska federacija i mir. Radničke novine*, 25. VI 1915.

nije dozvolila ni jednome od srpskih socijalista da otputuju u Bukurešt i učestvuju u radu konferencije.⁹⁶ Uz aktivno sudelovanje rumunskih, bugarskih i grčkih socijalista i uz telegrafski pristanak srpskih socijalista konferencija je donela odluku o formiranju Balkanske radničke socijaldemokratske federacije.⁹⁷

Tucović je sa svojom koncepcijom o balkanskoj federaciji još za života stekao zaslužena priznanja ne samo kod socijalista balkanskih naroda, nego i u redovima velike međunarodne socijalističke javnosti. Karl Kautski uputio je Tucoviću jedno pismo, datirano u Berlinu 13. septembra 1913, u kojem ističe da je srpska socijalna demokratija „dobila potpuno za pravo, i mnogo brže no što smo svi mi mislili, kad je još pre rata energično iznela uverenje da ima samo jedan put za rešenje balkanskog pitanja, a to je: Federativna Balkanska Republika”.⁹⁸ Kautski podvlači da u novim uslovima ni jedna od balkanskih država ne može nametnuti svoju hegemoniju ostalim balkanskim državama:

„Ako je i bilo u Bugarskoj po nekog koji je sanjao da će ta zemlja igrati na Balkanskom poluostrvu istu onu ulogu koju je igrala Pruska za ujedinjenje Nemačke, taj je san sada za navek prohujao. Ali onda Balkanska Republika postaje u toliko više jedna neodoljiva praktična nužnost, jedna nužnost za sve narode na Balkanu, ali koju uviđa i propagira samo socijalna demokratija”.⁹⁹

Kautski je smatrao da Pruska i Pijemont nisu i ne treba da budu uzori i obrasci za balkanske države i da se ujedinjenje balkanskih zemalja u jednu veću ekonomsku i političku celinu ne može i neće ostvariti pod dominacijom jedne balkanske države i jednoga balkanskog naroda nad ostalim državama i narodima, nego samo u okviru federacija slobodnih i ravnopravnih balkanskih republika, i to ne buržoaskih nego socijalističkih, upravo onako kako je to zamislio i obrazložio Dimitrije Tucović, kojega je on od svih rukovodilaca radničkih partija na Balkanu najviše cenio i stavljao na prvo mesto.

Nešto docnije u vihoru prvoga svetskoga rata, raspravljajući o nacionalnom pitanju kod južnoslovenskih i balkanskih naroda, Kautski se 1917. ponovo setio Tucovića i prve socijaldemokratske balkanske konferencije, i sa najvećim priznanjem istakao istorijski značaj tom prilikom donesene rezolucije predstavnika balkanskih radničkih partija:

„Ona je zahtevala ujedinjenje ne samo južnoslovenskih država, nego balkanskih država uopšte u jednu federativnu republiku. Ova državna tvorevina postala bi suvereno sredstvo da se balkansko pitanje, to znači mešanje evropskih velikih sila u odnosu balkanskih naroda, za uvek odstrani. U okviru balkanske re-

⁹⁶ Arbeiter Zeitung, 31. VII 1915.

⁹⁷ M. Todorović, Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata. Beograd, 1958, str. 366.

⁹⁸ Pismo Karla Kautskog. Borba, 1. X 1913, str. 2.

⁹⁹ Ibid.

pública bilo bi najbrže i najbezbolnije rešeno i pitanje Albanije, čije stanovništvo još nije sposobno da samo za sebe obrazuje jednu modernu državu, a ipak previše snažno i željno slobode, da bi se bez ugnjetačke sile i strahovitog krvoprolića dalo inkorporirati jednoj tuđoj državi. Konačno bi i pitanje Carigrada moglo da nađe svoje rešenje kroz balkansku federaciju. Ni jedna velika sila neće da ustupi drugoj ovu poziciju, koja gospodari tako mnogobrojnim putevima između zapada i istoka. U rukama jedne slabe države, koja ne zna da odbrani svoju samostalnost, postao bi ovaj posed tek sporan i stalna jabuka razdora. Ne bude li Turska iz ovoga rata izašla osnažena, sposobna za razvoj i u svakom pogledu samostalna, onda bi balkanska republika kao posednik Carigrada daleko brže stižala sukob velikih sila o mestu na Bosforu, nego planirana neutralizacija Moreuza. Jedan obrazac za novu republiku pruža Švajcarska, jednu balkansku Švajcarsku, ali nikakvu monarhijsku Švajcarsku".¹⁰⁰

Kautski u svojoj studiji navodi kao uverljiv argument za svoju tezu iskustvo iz nedavne prošlosti:

„Balkanski savez njenih vladara raspao se tek što je stvarno stupio na snagu i završio se jednim krvavim ratom savezne braće među sobom... Možda najefikasnije materijalne garancije za trajnost mira na Balkanu ne mogu se stvoriti promenom granica, nego samo jačanjem demokratskih elemenata među balkanskim narodima. Ukoliko način svršetka rata bude ojačao ove elemente i oslabio njihove protivnike, utoliko će mir biti čvršći. U tome se sastoji istinska materijalna garancija, koju internacionalni socijalizam ima da podstakne — i ne samo na Balkanu".¹⁰¹

Kao što se iz ovih karakterističnih citata daje videti, Kautski je bio još određeniji i konkretniji od Tucovića, što je uostalom i sasvim razumljivo, jer su međunarodne političke prilike pri kraju rata bile znatno drugojačije nego pre rata, kada je Tucović formulisao i razrađivao svoju koncepciju o balkanskoj federaciji. Kautski, pored svih svojih ideoloških skretanja i stramputica, ima tu zaslugu, što je bio jedan od izuzetaka među tadašnjim nemačkim socijalistima, koji je osetio suštinu balkanskog pitanja i oštro sagledao u čemu se sastoje elementi ovoga problema. Dok su austromarksisti tražili rešenje u kulturnonacionalnim autonomijama u okviru Austro-Ugarske, dok je Žan Zores sa grupom francuskih socijalista bio turkofil, ostajući gluh i nem za slobodarska stremljenja ugnjetavanih balkanskih naroda, dotle je Kautski, pored svih svojih teških unutrašnjih protivrečnosti, bio jedan od retkih lidera Internationale, koji je osetio da Tucovićeva koncepcija o balkanskoj federaciji odgovara ne samo interesima i potrebama pod-

¹⁰⁰ Karl Kautsky, *Serbien und Belgien in der Geschichte, Historische Studien zur Frage der Nationalitäten und der Kriegsziele*. Stuttgart, 1917, S. 46.

¹⁰¹ *Ibid.* S. 46—47.

jarmljenih balkanskih naroda, nego da snažno krči nove puteve ka pòbedi socijalizma u društveno zaostalim i ekonomsko nerazvijenim zemljama jugoistočne Evrope, koje treba pripremiti za društveni preobražaj, prema rečima Karla Marksa: „Ako se zbilja hoće nekad da žanje, mora se obratiti najveća pažnja kada se obrađuje zemlja i kada se seje seme“.¹⁰²

DIE FÖDERALISTISCHEN KONZEPTIONEN SVETOZAR MARKOVIĆ UND DIMITRIJE TUCOVIĆ

Zusammenfassung

Die Idee von der Balkanföderation ist älteren Datums als gewöhnlich gedacht wird. Der erste föderalistische Theoretiker der Südslawen war Mihailo Polit-Desančić, der seine Konzeption in seiner Studie *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung* (Wien, 1862) eingehend formulierte und dokumentierte. Während sich die Vorgänger Polits für slawophile und panslawistische Utopien voll nationaler Romantik, idealistischer Philosophie und Metaphysik begeisterten, erachtete Polit, dass die Föderation das einzig mögliche Staatssystem für all jene Staaten sei, die aus mehreren Völkern zusammengesetzt sind. Polit erwog, dass die Südslawen, Rumänen und Griechen nur einen Statthenbund gründen, während sich die Südslawen jedoch in einem Bundesstaat vereinigen sollten. Vasa Cubrilović kam zur folgenden Beurteilung: „Es besteht kein Zweifel dass Polit vor allem auf Svetozar Miletić Einfluss hatte, danach auf Vladimir Jovanović, Svetozar Marković und die übrigen bourgeoisen und sozialistischen Theoretiker auch später, im XX. Jahrhundert...“ Während sich die Vertreter der damaligen serbischen bourgeoisen Demokratie die Realisierung der südslawischen Föderation und Balkankonföderation auf dem Wege der Evolution und inneren Reformen vorstellten, propagierten die ersten serbischen Sozialisten die Verwirklichung ihrer föderalistischen Konzeptionen über die soziale Revolution und gesellschaftliche Umgestaltung.

Von besonderer Bedeutung ist die Stellungnahme der tschechischen, polnischen und südslawischen bourgeoisen Föderalisten, dass danach zu streben sei, die dualistische Einrichtung in Österreich — Ungarn zu stürzen und die Habsburger Monarchie in eine Föderation oder Konföderation der Donauländer umzuwandeln. Mit solchen Hoffnungen und Erwartungen trugen sich die bourgeoisen Elemente in Kroatien, Dalmatien, Slowenien und in der Vojvodina, die auf der Konferenz der südslawischen Politiker und öffentlichen Arbeiter in Ljubljana (Laibach) am 1. Dezember 1870 zusammenkamen. Bei dieser Gelegenheit wurde eine gemeinsame Resolution erbracht, die unter dem Namen

¹⁰² New York Tribune, 21. IV 1853.

Ljubljanaer südslawisches Programm bekannt ist. Dieses sah die Vereinigung der südslawischen Länder und Gebiete im Rahmen der österreichischen Föderation vor. Das Ljubljanaer Programm rief die scharfe Kritik von Svetozar Marković hervor, der sämtliche oppositionellen bourgeoisen Politiker, unter denen es auch Kritiker des föderalistischen Experiments vom „Slawischen Österreich“ gab, weit übertraf. Marković hatte sich entschlossen gegen alle Versuche einer Umbildung des zentralistischen Österreichs in eine Föderation oder Konföderation erklärt. Indem die tschechischen Föderalisten eine Parallele zwischen den geplanten föderativen Gliedstaaten im österreichischen Bundesstaat und den Kantonen in der föderativen Schweiz oder den Bundesstaaten in der Amerikanischen Föderation zogen, bewies Svetozar Marković, dass diese Parallelen absurd seien, weil die innere Struktur der Vereinigten Staaten von Amerika und der Schweiz der Struktur Österreichs, die auf „geschichtlichen Rechten“- „geschichtlichen Grenzen“ und kaiserlichen „Privilegien“ beruht, diametral entgegengesetzt sind. Als entschiedener Gegner aller „geschichtlichen Rechte“ und konsequenter Verfechter der Natur — und Volksrechte, hob Marković überzeugend hervor, dass sich Österreich nur in dem Falle in eine Föderation umbilden könne, wenn vorher sämtliche „geschichtlichen Rechte“ und alle „Privilegien“ ausser Kraft gesetzt werden würden. Indem Marković den überlebten privilegierten Auffassungen und den „geschichtlichen Rechten“ das moderne demokratische Prinzip der Selbstbestimmung des Volks gegenüberstellte, vertrat er auf unzweideutige Weise die kühne revolutionäre These von der Zerstückelung der Habsburger Monarchie und der Vereinigung der südslawischen Völker ausserhalb des österreichischen Rahmens.

In der geschichtlichen Entwicklung der Arbeiterbewegung und des sozialistischen Gedankens im Slawischen Süden steht bis zum Ersten Weltkrieg Dimitrije Tucović an erster Stelle. Während die ersten serbischen Sozialisten in ihren Ideen und Ansichten noch viel Utopistisches vertraten, stellt Dimitrije Tucović schon einen vollkommen ausgebildeten Marxisten dar, der auf der Höhe des zeitgemässen marxistischen Gedankens und der Klassen — und Arbeiterbewegung der grossen europäischen Völker steht. Tucović ging einen grossen Schritt weiter von Svetozar Marković in der Aufstellung der südslawischen und Balkanfrage und differenzierte die Unterschiede zwischen den bourgeoisen und sozialistischen Konzeptionen in der Lösung dieses gegliederten Problems noch schärfer. Tucović bewies, dass die Orientalische Frage nur in Rahmen einer breiteren politischen Gemeinschaft und einer grösseren wirtschaftlichen Einheit, im Rahmen der Balkankonföderation, richtig gelöst werden könne. Tucović war ein energischer Gegner des Austro-Marxismus und seiner Kompromissideen von den „kulturellen Autonomien“, während einige kroatischen und slowenischen Sozialisten den Austro-Marxismus aufgriffen und verteidigten. Auf der ersten balkanischen sozialistischen Konferenz in Beograd (1909) kam es zum prinzipiellen Zusammenstoss zwischen zwei entgegengesetzten Stand-

punkten: des marxistischen, den Tucović persönlich vertrat, und des austro-marxistischen, den Juraj Demetrović, Delegat der Sozialdemokratischen Zusammenstoss zwischen zwei entgegengesetzten Standpunkt Tucovićs. Tucović, der über die engen serbischen und spezifisch balkanischen Interessen hoch erhoben war, betonte besonders die gemeinsamen Interessen und Erfordernisse aller unterdrückten Völker auf dem Balkan so wie auch im Donaugebiet. Aber, auch neben allen grundsätzlichen Meinungsverschiedenheiten zwischen den serbischen und kroatischen Sozialisten in der Lösung der Südslawischen Frage unterhielt Tucović auch weiterhin enge Beziehungen zu den kroatischen Sozialisten, ging persönlich nach Zagreb und bemühte sich, eine gemeinsame Sprache mit ihnen zu finden.

Tucovićs Konzeption der Balkanföderation erlebte ihre erste konkrete Anerkennung auf dem grossen interbalkanischen Meeting (Zusammentreffen) in Sofia am 7. März 1915. Unter Vorsitz von Dmitri Blagojev, des Gründers der Sozialdemokratischen Partei Bulgariens, sprachen auf der Tagung die Vertreter der Arbeiterparteien Bulgariens, Rumäniens und Serbiens, indem sie die Einstellung des Weltkriegs, den Friedensschluss und die Bildung der Föderation der balkanischen sozialistischen Republiken propagierten.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ
Балканолошки институт САНУ
Београд.

ИДЕЈЕ О БАЛКАНСКОЈ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ У ДОБА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

У борби против турске феудалне власти за политичко и национално ослобођење, ослободилачки покрети балканских и јужнословенских народа захваљујући својој географској, етничкој и политичкој повезаности од самог почетка постајања, били су утђућени на међусобну сарадњу. Пuteви међусобне сарадње били су различити и одговарали су степену развитка производних снага и односа код сваког народа појединачно. Док су за време Првог српског устанка само неки претставници балканских и јужнословенских народа који су се затекли на територији Србије у моменту избијања устанка, учествовали у њему, дотле су перманентна револуционарна врења на српским границама, после ослобођења Кнежевине Србије, била помагана од српске владе различитим путевима, служила као могућност међусобног сарађивања и припремања заједничког устанка, или опште војне акције против отоманске државе, за ослобођење осталих балканских и јужнословенских народа.

Прво, ослобођена територија Кнежевине Србије у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, а затим и Грчке, после устанка 1821., били су велики корак у ослободилачком покрету балканских и јужнословенских народа. Ослобођене територије ових балканских земаља служиле су за окупљање револуционара и бораца из неослобођених крајева, одакле су припремане разне политичке и оружане акције на неослобођене територије, чиме је одржаван континуитет заједничке борбе против турске власти. Упоредо са развијањем и сазревањем политичког и националног живота и свести код балканских и јужнословенских народа на територији Кнежевине Србије и Грчке, отпочело је организовање разних одбора, комитета и тајних организација, које су имале за циљ, систематско припремање општег устанка или револуције на неослобођеним територијама за коначно уништење турске власти и ослобођење поробљене браће. У Кнежевини Србији са оваквим радом почело се још за време Уставобранитељске владе, када је Илија Гарашанин заједно са својим сарадницима: Јованом Мариновићем, Матијом Баном и Томом Ковачевићем, којима

се касније 1848. придружио и Стефан Верковић, основао „Тајну радњу“, која је radila на припремању заједничке акције балканских и јужнословенских народа против отоманске власти. „Политичка пропаганда имаће се водити у земљама славено турским. Пропаганда водиће се у Далмацији, у Херцеговини, у Босни, по границама хрватско-славонским, на границама српским у Црној Гори и Горњој Албанији или Миридантима и у Југозападној Бугарској“.¹

За врло кратко време „Тајна радња“ којом је руководио Илија Гарашанин успела је да на територијама суседних земаља, у области Кнежевине Србије, у Северној Албанији, у Бугарској и другим областима Балканског полуострва организује своју мрежу повереника, који су тајно радили на припремању заједничког устанка или револуције балканских и јужнословенских народа против турске власти. Тако на пр. повереник у Видинском крају је био архимандрит Хрисант Јовановић, у Ломпаланачком крају Димитрије Поповић, угледни трговац, у Свиштовском крају Апостол Којиковић, у околини Беликог Трнова Јанча Тодоровић, у Габровоком крају, архимандрит манастира Габрова, а у околини Софије Зафир Димитријевић, трговац.²

Када је Илија Гарашанин у доба Уставобранитеља организовао „Тајну радњу“, у циљу окупљања и организовања балканских и јужнословенских народа против отоманског царства, под утицајем националног романтизма, тежио је стварању српске националне државе, која би ујединила српски народ. Свестан, да српски народ није у могућности да сам оруши турску феудалну државу, радио је на сарадњи балканских и јужнословенских народа, на њиховом што бољем међусобном упознавању, повезивању и припремању за заједнички устанак против турске власти. Зато се „Илија Гарашанин сматра као један од покретача идеје балканске узајамности. У свом „Начертанију“ он је јасно поставио тезу: балкански народи могу изградити своју независност, само ако избегну међусобне сукобе, ускладе своје интересе и заједнички бране своју слободу. Стога он први поставља пред њих стварни циљ: сложити се, објединити и, заједничким напорима орушити Турско Царство у Европи, а на његовим рушевинама изградити самосталне балканске државе“.³

Као што смо већ нагласили, још 1844. године Илија Гарашанин у свом „Начертанију“ предвиђа сарадњу балканских и јужнословенских народа у борби против турског феудалног режима и сматра да је то најправилнији пут, преко кога ће прво српски, а затим и остали народи доћи до свог политичког и националног ослобођења и уједињења.⁴ Илија Гарашанин је у својим формулацијама политичким и

¹ Архив Србије, Збирка Илије Гарашанина бр. 647 од 16. V 1850. год. Устав од 16. V 1850. године чији је вероватни аутор Тома Ковачевић.

² Драгослав Страњаковић, Србија Пијемонт Јужних Словена 1842—1885. Београд, 1932, 21.

³ Др Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Просвета, Београд 1958, 181.

⁴ Драгослав Страњаковић, Јужнословенски и национални програм Кнежевине Србије од 1844. године, Гласник Историјског друштва, Нови Сад, 1931, 18.

националним, изнетим у „Начертанију“ био под јаким утицајем Пољака Адама Чарторијског и Чеха Фране Заха учесника у Пољском устанку 1830—1831. године, који су имали богато политичко искуство, и добро познавали западноевропске политичке прилике. Доста је писања, у којој су мери Чарторијски и Зах својим саветима утицали на Гарашанина при састављању „Начертанија“.⁵ За овај момент је, међутим, важно да напоменемо да је Гарашанин ипоистирао „да Срби би изашли пред свет као прави наследници великих наших отаца, који ништа ново не чине но своју домовину понављају“.⁶

У доба формулисања „Начертанија“ Илије Гарашанина, два Француза М. Бланки и Крипријан Роберт оутерилу балканским и јужнословенским народима стварање балканског или јужнословенског савеза, уније или федерације. Они су захваљујући помоћи француске владе пропутовали Балканским полуострвом и на основу својих запажања, дошли су до закључка, да балкански и јужнословенски народи могу доћи до свог политичког и националног ослобођења од турског ропства само путем удруживања и сарадње.⁷

Већ средином XIX века многи мислиоци су заинтересовани и баве се плановима и идејама за стварање балканског или јужнословенског савеза, федерације или конфедерације. Код Срба, поред Илије Гарашанина и Михаила Полит Десанчића овим проблемом бавили су се Светозар Милетић, Владимир Јовановић и Јован Павловић, код Хрвата Јосип Јурај Штросмајер, Франа Рачки, и Иمبرо Игњатовић Ткалац, код Бугара Сава Раковски, Лубен Каравелов и Христо Ботев.⁸ Овде треба да споменемо, да се већ за време владавине кнеза Михаила од 1861—1868. године у Кнежевини Србији већ радило на склапању Балканског савеза између Србије, Грчке и Бугара.⁹ Међутим, ми немамо намеру да појединачно разматрамо пројекте, идеје или размисљања споменутих аутора, већ да истакнемо њихове заједничке идеје. Основна и заједничка идеја била је, да се преко организовања савеза, федерације или конфедерације оствари национално ослобођење и уједињење народа, који су били под туђом влашћу. Значи, основни циљ био је, да се удруженим и заједничким снагама, прво дође до националног ослобођења, а после ослобођења до уједињења у савез, федерацију или конфедерацију, која би била гаранција и заштитник заједнички стеченог ослобођења.

⁵ Др Васа Чубриловић, н. д. стр. 170.

⁶ Др Васа Чубриловић, н. д. 173.

⁷ Андрей Тошељ, Балканскиотџ војни, томь први, София, 1929, 69.

⁸ Коста Милутиновић, Први идеолози федералистичке мисли код Јужних Словена, Рад, орган ЈАЗА, кн. 330, Загреб 1962, 99; Dr Dimitrije Đorđević, Projects for the federation of South East Europa in the 1860³ and 1870³, *Balkanica* vol I Beograd 1970, 119; Климент Дамбазовски, Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862. године, Балканика бр. III, Београд 1972, 349.

⁹ Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, Спољна политика Србије за време владе кнеза Михаила — Први Балкански Савез, Истор. инст. Србије, Београд, 1963, 122.

Међутим, друштвени развитак балканских и јужнословенских народа, а пре свега Кнежевине Србије, био је под јаким и великим утицајем друштвеног развитка западноевропских држава и Русије. Иако су се производне снаге врло споро развијале, а производни односи доста тешко мењали, због околности под којима је српски народ живео средином XIX века, ипак су у његовом животу постојале друштвене снаге, које су његов развитак вукле напред и прилагођавале га друштвеном развоју тадашње Европе. То је била српска интелигенција која се школовала у западноевропским земљама и Русији, за време школовања упознавала напредне идеје тога друштва, и по повратку у домовину, тежила да их пренесе и примени у животу свога народа желећи да унапреди његов развитак. Појава радничке класе на историјској позорници Европе и њена тежња за изградњом социјалистичког друштва, привукла је пажњу српске интелигенције која се школовала у западноевропским земљама, и већ шездесетих и седамдесетих година XIX века она настоји да се напредне идеје пренесу и на тло Кнежевине Србије. Носиоци ових идеја код српског народа били су српски социјалисти на челу са Светозаром Марковићем, који има посебну заслугу у ширењу и пропагирању социјалистичких идеја у Кнежевину Србију и код балканских и јужнословенских народа.

Захваљујући упорности и доследности српских социјалиста, а пре свега Светозара Марковића, ускоро су ове идеје обухватиле све поре друштвеног живота, па и ослободилачке покрете балканских и јужнословенских народа. Упоредо са националним ослобођењем поставља се и питање социјалне равноправности људи после њиховог националног ослобођења од многовековног турског ропства. Већ седамдесетих година XIX века, а нарочито под утицајем Комунистичког манифеста и Прве социјалистичке интернационале, у народно-ослободилачке покрете балканских и јужнословенских народа уносе се сасвим нове идеје, на будућу балканску или јужнословенску федерацију или конфедерацију гледа се кроз призмју радничке класе, односно радног човека, који поред националног ослобођења, тежи да себи обезбеди социјалну равноправност и да средства производње постану друштвена својина.¹⁰

Светозар Марковић за време свога школовања, у Русији, упознао се са идејама руских револуционарних демократа Чернишевског, Доброљубова и Писарева, а у Швајцарској са идејама најпознатијих западноевропских социјалистичких идеолога Карла Маркса, Фридриха Енгелса, Луја Баана, Робертсона, Прудона и Бакућина. Швајцарска је тада била седиште Интернационале, око које су се окупљали најистакнутији социјалистички идеолози и револуционари из целог света, што је Светозару Марковићу омогућавало да се упозна са радничким покретом целог света. Када је 1870. године основана

¹⁰ Петар Стамболић, Предговор дела Светозар Марковић, Сабрани списи књ. I, Култура, Београд 1963, IX.

Руска секција у Интернационали, Светозар Марковић био је дописник за Србију и орске крајеве и сарадник њеног органа „Народно дело”.¹¹

Немамо намере, да улазимо у подробности колико је на Светозара Марковића имао утицај Чернишевски, а колико Карл Маркс, за нас је основно, да је имао огромну радну енергију, коју је искључиво користио у проучавању социјалистичке идеологије тога времена, ма са које стране она долазила. Што се тиче практичне примене социјалистичких идеја у Србији, он је био велики визионар и покушао је да учини оно, што је друштвени развитак тадашње Кнежевине Србије могао да пружи. Као социјалистички идеолог и револуционар на делу, морао је да пође од конкретnog. Био је свестан, да изградња социјализма у неразвијеном друштву налази на велике тешкоће: „Но когод је до сада пажљиво проучавао шта смо говорили о социјализму, лако ће увидети да се друштвени преображај никако не може извршити једним насилничким актом, једним ударом: народним устанком и превратом. Не! Ту треба дугачак, поступан развитак; ту треба организовати рад целих нараштаја; ту треба умни, морални развитак”.¹²

Појава Светозара Марковића у српском друштву седамдесетих година XIX века представља прекретницу за даљи развитак овога друштва. Наиме, Светозар Марковић одлучио је систематску и свестрану критику српског друштва и српске државе XIX века, користећи се том приликом најновијим резултатима социологије, историје и националне економије. Основна поента Марковићеве критике била је, да развитак друштва и његове односе посматра и проучава у његовом конкретном току, ослобођавајући их ових оптерећења створених романтизмом и мистификацијом прошлости. Светозар Марковић своју критику српског друштва и државе у XIX веку одпочиње критиком романтизма у српској књижевности, који је прошлост српског народа представљао нереалном и нетачном, што је штетно утицало на развијање националне свести. Општро напада централистичко уређење земље, и бирократију која је раскинула са демократском традицијом и самоуправљањем у задрузи, а која је у доба Првог српског устанка послужила као основа народне револуције. Напао је спољну политику Кнежевине Србије, која иде затим, да захватањем нових територија на рачун Турске проширује државну границу Србије: „Политика која се ограничава на „велику и јаку“ Србију пробудује подосрења код наших природних савезника на Балканском Полуострву, Бугара, и тера их у непријатељски логор. Из тога слеђује очевидно да српска народна политика мора бити управљена на опште ослобођење Балканског Полуострва. „Велика Србија” и тесна је и рђава зграда, па стога није кадра да обезбеди српском народу

¹¹ Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд 1910, 28.

¹² Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV, чланак „Социјализам или друштвено уређење”, Култура, Београд 1965, 417.

интересе, као год што ни „Велика Бугарска“ не би осигурала интересе бугарског народа”.¹³

Светозар Марковић не зауставља се само на критици српског друштва XIX века, већ предлаже решења, која задиру дубоко у његов дотадашњи живот. Да би га оспособио за историјску улогу у друштвеном, политичком и националном развоју српског, балканских и јужнословенских народа, предлаже преображај српског друштва у социјалистичко, које је једино способно да реши друштвену и материјалну неједнакост људи и народа и да постане основа за активирање ослободилачких покрета на Балканском Полуострву. Тај преображај српског друштва у Кнежевини Србији треба да доведе до промене у његовом унутрашњем развоју и спољној политици у односу према суседним балканским и јужнословенским народима. Значи преображај српског друштва треба да се креће у два правца: у унутрашњем животу српског народа и у његовим спољашњим односима са суседима, јер су та два процеса, тако уско повезана, да један не може без другог, да један произлази од другог: „Практични смисао социјализма за унутрашњи и спољни развој српског народа садржан се у овоме: социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе; револуција у Турској и Федерација на Балканском Полуострву. Ово је јасан програм што су га изнели социјалисте у Србији од када су се појавили као јавни радници”.¹⁴

Утицај Светозара Марковића у српској књижевности XIX века манифестовао се у реалистичком приказивању прошлости у животу српског народа и ослобођењу од претераног романтизма: „Књижевност изражава живот и схватања људи једног доба, а људи у књижевна дела уносе „свој живот, своја убеђења и осећања, и своје потребе”, — тако Јован Скерлић објашњава схватања Светозара Марковића о књижевности. — У најбољем случају, књижевност је верна слика природе, али та копија никада не може имати снаге и израза као сама природа”.¹⁵ Преносећи своја социјалистичка убеђења у развој српске књижевности седамдесетих година XIX века, Светозар Марковић успео је да изврши преокрет у њеном даљем развоју: „Сеоска реалистичка приповетка у Србији била је природна последица учења Светозара Марковића, који је тежио да се напусте историјске фикције, феудалне симпатије, сентиментална пренемагања и фантастична маштања, и да се сва пажња обрати стварном животу, и то животу најмногобројније и најважније класе у Србији, селачке”.¹⁶

¹³ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV, чланак „Велика Србија”, Култура, Београд 1960, 111.

¹⁴ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV, чланак „Социјализам или друштвено уређење, Београд 1965, 422.

¹⁵ Јован Скерлић, н. д. 209.

¹⁶ Јован Скерлић, н. д. 218.

Критика унутрашње и спољне политике Кнежевине Србије, имала је за циљ, да Србију, односно српски народ, припреми за догађаје који су се приближавали и који ће бити од изузетног значаја за његову будућност и будућност балканских и јужнословенских народа. После уједињења Италије и Пруске, Светозар Марковић је очекивао, да ће одпочети одлучујући догађаји на Балканском Полуострву, који ће имати далекосежне последице за ослободилачке покрете балканских и јужнословенских народа. Пошто су у решавању Источног питања, главну реч имале западноевропске капиталистичке државе, Светозар Марковић је апеловао, да се Кнежевина Србија и балкански и јужнословенски народи благовремено припреме и међусобно организују, да их не би догађаји затекли неспремне. Те припреме и промене требало је да допринесу већем међусобном разумевању у борби за ослобођењем од турског роштва, а исто тако, да се заједнички супротставе циљевима великих сила, које су желеле да наметну балканским и јужнословенским народима поделу територија према својим потребама, и политичким и економским интересима.

Као велики противник монархистичко-бирокупатског система Кнежевине Србије, Светозар Марковић је сматрао, да проширење граница Србије не доноси ослобођење поробљеним народима, већ се с тиме проширује кнежева власт и власт бирократије на нове територије: „Кнез Михаило, и као Србин и као глава своје династије, морао је тежити да увећа земљиште Србије. С друге стране, и по свом положају и по својим убеђењима био је легитимиста и морао је и формално и у самој ствари уважавати историјска права других држава и владара”.¹⁷ Таква политика Кнежевине Србије не би донела никакве користи ортоком народу, зато што се са проширењем граница не мењају друштвени односи, који су раније већ постојали, већ се политички систем преноси и на неослобођене територије: „Ми не делимо то мишљење”, — износио је Светозар Марковић у чланку „Велика Србија”. — „Ми смо казали граније да само рутинери сматрају за интересе народне: велико земљиште, велики број поданика, сјајан двор и т. д.; ми смо казали да је народни интерес; да буде свима и свакоме добро и да је само она политика корисна по народ, која му уједињује све умне и материјалне силе и даје могућност да их употреби за заједничку цел”.¹⁸

Ако би Србија чак и пошла тим путем, ипак не би била сама у рату са Турском! Сваки рат на Балкану, односно рат са Турском изазива ланчане реакције ослободилачких покрета балканских и јужнословенских народа, који се налазе у саопаву отоманске државе: „Рат који би Србија почела овом снагом нема сумње изазвао би устанак народа на целом Балканском Полуострву и решио би сасвим „Источно питање” у Европи. Тада би, разуме се, питање облика бу-

¹⁷ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. I, чланак „Велика Србија”, Култура, Београд 1960, 110.

¹⁸ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. I, чланак „Велика Србија”, Култура, Београд 1960, 110.

дуће српске државе зависilo од много важнијих услова но што је мишљење кнежевске владе у Србији. Очевидно политичка мисao „велика Србија” била је највећа политичка „утопија” и наследници кнеза Милана морали су то увидети чим су само једним кораком покушали да је остваре”.¹⁹

Пошто је осудио уједињење српског народа путем присаједињавања нових територија Кнежевине Србији и преношење буржоаског, бирократског, недемократског и монархистичког система Србије на ослобођене територије²⁰, Светозар Марковић је предлагао да се српско друштво преобрази у социјалистичко, које би се ослањало на народни суверенитет и општинску самоуправу, као испробане институције патријархалне демократије. Револуција у Турској, требало би да се заврши стварањем Федерације, која би пружила шансу овакоме балканском и јужнословенском народу, да оствари своја суверена политичка права и национално ослобођење. Значи уједињење српског народа остварило би се после преобракаја бирократске и монархистичке Кнежевине Србије у социјалистичко друштво, која би заједно са балканским и јужнословенским народима учествовала у општој револуцији или општем устанку против турског феудалног система, а који би се на крају завршио стварањем Балканске и Јужнословенске федерације: „Сви услови за развитак српског народа говоре, дакле, зато да је српском народу потребно савезно устројство, а не државно јединство. Унутрашњи развитак и спољни политички услови гоне српски народ да као своју мету стави: ослобођење и федерацију српско-бугарску, не по народности но по, стварним потребама. А ова се Федерација може врло лако раширити у Федерацију народа на Балканском Полуострву и још даље, ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава. Федерација ова не оснива се дакле на начелу народности, но на личној слободи оних људи који ступају у савезну заједницу”.²¹

Истакнута улога Кнежевине Србије на Балканском Полуострву у доба револуције или, општег устанка балканских или јужнословенских народа против отоманске власти, је предмет Марковићеве чувене и врло значајне студије „Србија на Истоку”. Међутим, циљ нашег проучавања је Идеја о стварању Балканске и јужнословенске федерације у доба Светозара Марковића, коме ћемо питању посветити посебну пажњу.

Као што смо већ нагласили идеја о стварању балканске или јужнословенске федерације није нова, она је већ постојала неколико деценија. Међутим, Светозар Марковић и његови сарадници, српски социјалисти, уносе нов садржај у ову идеју, траже ново решење, које се из основа разликује од ранијих предлога. Та разлика се огле-

¹⁹ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. III, чланак „Србија на Истоку”, Култура, Београда 1965, 218.

²⁰ Др Васа Чубриловић, н. д. 278.

²¹ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV, чланак „Социјализам или друштвено уређење”, Култура, Београд 1965, 422.

да у њиховој тежњи за трансформирањем буржоаског у социјалистичко друштво, које треба да превазиђе многе противуречности и супротности у животу балканских и јужнословенских народа.

Корене балканске или јужнословенске социјалистичке федерације, која на најбољи начин радном човеку гарантује слободу и равноправност, Светозар Марковић налази у вертикалној повезаности самоуправних институција, које започињу од општине, као основне ћелије социјалистичког самоуправног друштва, преко округа (жупанија) државе у Федерацију, односно савеза држава: „Српски народ нема другог излаза до револуције на Балканском Полуострву, револуције која би се завршила уништавањем свију држава што данас смећу да ти народи не могу да се сједине као слободни људи равноправни радници, као савез општина — жупанија — држава — како им најлесније буде”.²²

Једна од основних разлика у разматрању идеја о формирању Балканске или Јужнословенске федерације између Светозара Марковића и његових предходника или противника, састоји се у томе, што он замишља, да се федерација заснива на слободи и равноправности личности и народа, односно радних људи, а не повезивању и договарању држава. „Федерација ова не оснива се дакле на начелу народности, но на личној слободи оних људи, који ступају у савезну заједницу. Али тим самим начином ујамчава се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности да заузме самосталну путу у савезу. Ето шта значи „одрицање народности” код социјализма”.²³

Пут за формирање Балканске или Јужнословенске федерације је револуција, која треба да сруши, како буржоаски, бирократски, недемократски и монархистички режим Кнежевине Србије, тако, и феудални режим у Турској и монархистичко-империјалистички режим Аустро-Угарске, када се за то створе услови. „Социјалисти дакле тврде да у свим земљама, где се развило капиталистичко газдинство предстоји социјална револуција — предстоји преврат који ће орушити приватну својину у друштвеној и завести заједничку, онако исто као што је орушена феудална својина а заведена слободна приватна својина. Но ко год је до сада пажљиво проучио шта смо говорили о социјализму, лако ће увидети да се друштвени преображај никако не може извршити једним насилничким актом, једним ударом: народним устанком или превратом. Не! ту треба дугачак, поступан развитак, ту треба организаторски рад целих нараштаја; ту треба умни, морални развитак”.²⁴

Иако нам Марковић није оставио пројект балканске или јужнословенске федерације, ипак на основу његових ставова изнесених у

²² Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. III, чланак „Србија на Истоку”, Култура, Београд 1965, 221.

²³ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV, чланак „Социјализам или друштвено уређење”, Култура, Београд 1965, 422.

²⁴ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV, чланак „Социјализам или друштвено уређење”, Култура, Београд 1965, 417.

појединим чланцима и студијама, а посебно ставова у његовом познатом раду „Србија на Истоку”, можемо да закључимо, да је он био велики протагониста те федерације. Мислио је да она одговара жељама, циљевима, потребама и друштвеном и историјском развојку балканских и јужнословенских народа, преко које се могу решити извесне идеме, неспоразуми и конфронтације. Светозар Марковић, као редактор листа „Јавност” почетком 1874. године имао је чак са Бугарима полемику око националне пропаганде српске и бугарске буржоазије на македонском терену, које су се наметале, коме треба да припадне Македонија после распадања отоманске државе.²⁵

Под утицајем националног романтизма и теорије историјског права, српска, бугарска и прчка буржоазија, тежале су, да њихове националне државе у току XIX века достигну границе средњовековних феудалних држава. Ово њихово надметање око Македоније, створило је тешкоће, око заједничке акције против њиховог главног противника отоманског царства. Чак је дошло и до међусобних отворених сукоба. Ево шта о томе каже проф. Васа Чубриловић: „Међутим, како су поступно на Западу јачале империјалистичке тежње и уско-националистички и шовинистички дух код његових народа, овај нови дух продире и према Балкану. Он се тамо шири тим брже, уколико се развија код балканских народа трабанско друштво, расту унутрашње класне и политичке супротности, а њихове национално-ослободилачке борбе добијају уско-национални, често шовинистички, оовајачки карактер”.²⁶

Српски социјалисти на челу са Светозаром Марковићем у доба међусобне конфронтације српске, бугарске и прчке буржоазије око неких територија у саставу Турске нису могле да остану по страни, зато што су их догађаји навели да учествују у овим размрицама. Када је пала либерална влада Јована Ристића, а на чело Кнежевине Србије дошла влада Јована Мариновића „Бугарска благотворителна дружина” и „Македонска дружина” из Цариграда, организатори бугарске пропаганде на македонском терену, желели су да искористе опозиционарски став српских социјалистичких листова према ранијој влади и да преко њих изврше притисак на нову владу, како би је натерали да се одрекне раније политике према Македонији. Зато су преко редакције цариградског листа „Право” упутили редакцијама српских социјалистичких листова да објаве чланак „Отворено писмо српском министру председнику Јовану Мариновићу” у коме су напали либералну владу Јована Ристића, због њене политике на македонском терену, захтевајући да се његова влада одрекне те политике на „бугарским територијама”. Док је лист „Будућност” насео овим интригама и у броју 236 од 26. децембра 1873. године и објавио чланак „Бугарске благотворителне дружине” и „Македонске дружине” из Цариграда, догле се „Јавност” Светозара Марковића отпорила, не

²⁵ „Јавност”, Крагујевац, бр. 8 од 18. I 1874. година чланак „Браћи Бугарима”.

²⁶ Др Васа Чубриловић, н. д. 269.

желећи да се упушта у обречун српске и бугарске буржоазије око Македоније, и у чланку „Браћи Бугарима“ од 18. јануара 1874. године изнела свој став у духу својих социјалистичких и интернационалистичких убеђења. „Ми не знамо да постоји српска пропаганда у бугарским пределима. Напротив знамо поуздано, да између српског и бугарског народа постоји највећа љубав; да се они онде, где се догичу, управо не сметају као два народа, но као један народ. На срећу, народ не зна ни о великом Симеону и Асену, ни о Немани и Душану; да они сматрају само Турчина — па и то главну турску владу и њене силедије, као своје непријатеље: да они вада сматрају заједничко ослобођење од Турака као своју заједничку циљ, и нигде не воде рачуна ни споре; где ће бити граница „српског“ и „бугарског“ царства“.²⁷

Полемика Светозара Марковића преко „Јавности“ са „Бугарском благотворителном дружином“ и „Македонском дружином“ око територија, које су биле у саставу отоманске државе, а некада су припадале бугарској или српској средњовековној феудалној држави, покренула је нека спорна питања у српско-бугарским односима средином XIX века. Представници српске и бугарске буржоазије своје националне планове о обнављању бугарске или српске националне државе у току XIX века, засновале су на границама средњовековних феудалних држава, а изју водиле рачуна о променама, које су настале на тим територијама у доба петовековне турске владавине. Овакав однос према неослободеним територијама повлачио је за собом недогледне неспоразуме и конфронтације, које су једном и другом народу наносиле велике штете. Зато је Светозар Марковић, реалиста и марксиста, већ у својој студији „Србија на Истоку“²⁸, осудио такав начин објашњења постанка националних држава, замерио бугарским дружинама што се упуштају у такве недоследне и штетне полемике: „Има додуше код нас неких књижевника, московске школе, као што их има и код Бугара, који су ради цео свет да посрбе (као што они оће да побугаре). Такав је код нас познати „описатељ“ — г. Милојевић, који се доста маљуго тражећи свуда Србе, и онде где их никако не може бити“.²⁹

Уважавајући промене које су настале на Балканском Полуострву у доба петовековне турске владавине, када је настало велико етничко испреплетанње балканских и јужнословенских народа, Светозар Марковић искључује могућност чистих народних, односно националних граница: „Балканско је полуострво мозаик од народности. Највећи су бројем Бугари, затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим Турци, Арнаути и Цинцари. Који ће од тих народа тристати да се „анексира“ српској монархији? Па рецимо да српска мо-

²⁷ „Јавност“, Крагујевац бр. 8 од 18. I 1874. год. чланак „Браћи Бугарима“.

²⁸ Светозар Марковић, Целокупна дела, издање књижаре Љ. Јоксимића, књ. II, чланак „Србија на Истоку“, Београд 1892, 45.

²⁹ „Јавност“, Крагујевац бр. 8 од 18. I 1874. године.

нархија задобије у своју државу и остале Србе који живе у Аустро-Угарску — па и то је мала краљевина од 5 милиона. Може ли таква држава да присаједини себи од 10 милијона других народности? Та то би било нешто налик на данашњу Аустрију или Угарску, што по тврђењу самих српских државника не може да постои!³⁰

Марковићева визија Балканске или Јужнословенске федерације, као историјска нужност у друштвеном развоју балканских и јужнословенских народа, могла је послужити као основ да се реше нека основна питања у политичком, економском и националном развоју ових народа на путу њиховог националног и политичког ослобођења. Међутим, овакав пут стварања балканске или јужнословенске федерације путем револуције изазвао је дијалог и критике које се протежу до данас. Те полемике, често пута, односе се на неспоразуме класног карактера, као што је на пр. био са Владимиром Јовановићем³¹ и Владаном Борђевићем³², идеолозима српске буржоаске мисли XIX века, или полемике око пута социјалистичког друштвеног преображаја Кнежевине Србије. Светозару Марковићу се замерало да не схвата национално питање у његовом историјском развоју; да не полаже примарну важност принципу народности; да не схвата да друштвени развој не носи цео народ, већ само једна класа; да неке његове идеје изгледају као опасан експеримент, које стварност демантује. Затим; да је прво мало заступао идеје Карла Маркса у својим опсервацијама при стварању концепције социјализма у Србији итд.³³ Неки иду тако далеко да целокупни његов рад оцењују као врло успешну компилацију марксизма изнету на приступачан начин.³⁴

Светозар Марковић савременик је крупних догађаја и идеолошких кретања седамдесетих година XIX века, који су пред целим светом отворили нове перспективе друштвеног развојка. Ту је пре свега оружани класни сукоб (Париска комуна). У Русији ујознао се са идејама Доброљубова, Писарева и Чернишевског, односно с путевима преображаја Русије у демократско друштво; а на Западу, за време свог школовања у Швајцарској, ујознао се са идејама Маркса, Ласала, Енгелса и др. теоретичара историјског материјализма, који су тумачили путеве изградњи социјализма у индустријски развијеним земљама. Међутим, због неразвијених производних снага и односа грађанског, односно буржоаског друштва, Кнежевина Србија врло брзо је постала бюрократско централистичка монархија, која је на различите начине експлоатисала српски народ. Као практичар и ви-

³⁰ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. II, чланак „Србија на Истоку“, Култура, Београд 1965, 221.

³¹ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. II, чланак „Последња реч г. В. Јовановићу“, Култура, Београд 1965, 130.

³² Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. III, чланак „Одговор Др Владану Борђевићу на његово „Отворено писмо“ у Јединству“, Култура, Београд 1965, 97.

³³ Јован Скерлић, н. д. 262; Веселин Маслеша, Светозар Марковић, Култура, Београд 1945, 71.

³⁴ Слободан Јовановић, Светозар Марковић, издање књижаре Досијеја Обрадовића, Београд 1903, 158.

зионар, а пототово протагониста историјског материјализма и идеја Чернишевског и Маркса у изградњи социјалистичког друштва у Кнежевини Србији, Светозар Марковић, морао је, да крене од конкретне ситуације тадашњег српског друштва. Другот избора није имао. Значи Светозар Марковић требао је да нађе пут, како ће се његови погледи и идеје о изградњи социјализма реализирати у Србији, чије се становништво претежно бавило земљорадњом и сточарством. У таквом случају, требало је да се врати у прошлост српског народа, пошто је осуђивао постојећи бирократско-централистички режим, и да пронађе здраве основе на чијим ће се темељима изградити српска социјалистичка заједница. Зато, Светозар Марковић, изградњу социјализма у Србији везује за српско патријархално друштво, односно са другом, као друштвеном и производном самоуправном јединицом српског патријархалног друштва. Ово је био пут, који је Светозар Марковић замишљао, да се у индустријско неразвијеној Србији, код балканских и јужнословенских народа изгради социјализам, где би средства за производњу и заједничка друштвена овојина припала радном човеку.

Мисли Светозара Марковића да на основама српског патријархалног друштва изврши изградњу српског социјалистичког друштва, ослањале су се на научне резултате изражене у делима Николаја Чернишевског, Карла Маркса и других теоретичара тога доба. Међутим, његови ставови су ближи Николају Чернишевском, не зато што није познавао Марксове идеје, како му неки то замерају, већ зато што га је српска ситуација на то натерала. Уосталом, у то време све је било у кретању и живо, да је било тешко одлучити, који је правац био правилнији и мање физичан и реалан: „У доба у којем Марковић живи и дела све те струје у социјализму су још живе, раде и долазе до изражаја у теорији и пракси, у организацијама међународног радничког покрета: прудонизам, бакунизам, руоки нихилизам и научни социјализам“.³⁵

На основу досадашњег излагања, можемо да констатујемо, да је пре више од сто година код јужнословенских и балканских народа одпочело са практичном применом идеја Чернишевског, Карла Маркса, Ласала, Фридриха Енгелса и др. у преображају бирократско-централистичког режима Кнежевине Србије у социјалистичко друштво, односно у креирању идеје балканске или јужнословенске социјалистичке федерације. Још од седамдесетих година XIX века, постепено али сигурно, те идеје почеле су да продиру у књижевност и науку, српског и осталих балканских народа.³⁶

Цео живот Светозара Марковића био је испуњен напорним и непрекидним радом под врло тешким животним условима. За време студија у Русији и Швајцарској желео је да што више научи, како би се што боље припремио за будући публицистички рад у Кнеже-

³⁵ Др Васа Чубриловић, н. д. 276.

³⁶ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. IV. чланак „Социјализам или друштвено уређење“, Култура, Београд 1965, 422.

вини Србији. Када је одпочео свој мисионарски позив новинара и публикасте у земљи, његов живот је био испуњен великим напорима, прогањањем и затварањем од стране полиције, што је утицало на његово нежно здравље. Одушевљени борац за народна права, није хтео да напусти борилиште и поведе више рачуна о свом здрављу, већ је после краћег боловања умро у Трсту 26. фебруара 1875. године, у 28. години живота.

После његове смрти, у лето 1875. године, само пет-шест месеци касније, догађаји су се развијали, како је Светозар Марковић за време свога живота предвиђао. Босанско-Херцеговачким устанком одпочела је Источна криза, која је српску владу нашла неспремну. Пред српским, јужнословенским и балканским народима указала се могућност дефинитивног ослобођења од петовековног турског ропства. Међутим, недостајало је међусобно разумевање и слога. Српска влада била је неодлучна и колебаљива, да се више ангажује у Босанско-Херцеговачком устанку, а препогори око заједничког наступања балканских и јужнословенских народа ишли су споро и неодлучно. Када је под притиском српског јавног мишљења на власт дошло „Акционо министарство“, које је било спремно да води рат са Турском, испоставило се, да Србија није била спремна за такав одлучујући корак, што се одrazilо у току рата.³⁷

Међутим, идеје Светозара Марковића о заједничкој револуцији балканских и јужнословенских народа, као и о заједничком ослободилачком рату против турске власти, који би требало да донесе ослобођење и стварање заједничке балканске или јужнословенске федерације, нису били заборављени. Ширење ових идеја су наставили његови истомисљеници, српски социјалисти, окупљени око листа „Ослобођења“³⁸, а касније „Старо Ослобођење“³⁹, на чијим су страницама пропатирали револуцију балканских и јужнословенских народа: „Вулкан који се давно надима, дрхти и стење у свом страшном врелоу провалио се и потоци усипане лаве просули су се, надошли и већ су налик на ватрено море, које је покрило целу Ерцеговину и својим пламеним таласима љуља све оближње покрајине“. Тим путем је редакција „Ослобођења“ 10. августа 1875. године обавестила српску јавност о почетку Босанско-Херцеговачког устанка, а затим додала је и објашњење о карактеру устаника: „Босанско-ерцеговачки народ

³⁷ Др Васа Чубриловић, н. д. 342.

³⁸ „Ослобођење“ почело је да излази 1. јануара 1875. године. Први одговорни уредник и власник био је Светозар Марковић. Штампано је у Крагујевачкој друштвеној штампарији. Од 22. јануара 1875. године, односно од бр. 10, због болести Светозара Марковића, заступник и одговорни уредник постао је Сретен Аранђеловић. После бр. 36. од 22. марта 1875. године за три месеца забрањено је издавање листа „Ослобођење“, а број 37 изашао је 10 августа 1875. године. Власник и одговорни уредник остао је Сретен Аранђеловић, али лист се штампао у Штампарији Пере Тодоровића; од 22. августа 1875. године лист почиње да излази под новим називом „Старо Ослобођење“, власник и одговорни уредник листа био је Илија Тодорић, а штампао се у Штампарији Пере Тодоровића.

³⁹ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 1 од 22. августа 1875. године.

у борби против турске феудалне власти не бори се да би заменио једне господаре са другим, већ је кренуо у социјалну револуцију. Дакле, карактер је ерцеговачке борбе социјалан. Тежња за благостањем и слободом, то су покретачи који су дигли голе синјеве Ерцеговине да воде крваву истребљуву борбу са Турцима. По томе правни и овесни пријатељи револуционарног покрета у Ерцеговини могу бити само они, који су уопште пријатељи за народну слободу".⁴⁰ У истом броју „Ослобођења" говори се о одјеку Босанско-Херцеговачког устанка у Турској, и посебно у Албанији, Епиру, Тесалији и Босанској крајини.⁴¹

Као и Светозар Марковић, тако исто, и његови истомислџеници, српски социјалисти, врло оштро су осуђивали и критиковали пасиван и неодлучан став српске владе према Босанско-Херцеговачком устанку и њеном избегавању, да српску јавност упозна с разлозима, зашто не интервенише: „Бирографија не сме отворено да каже за што није за рат. Она увија и лаже. Она се изговара: нисмо спремни, Европа није за то, да се Србија упушта у рат". Која Европа? Ми видимо да сви људи у Европи, који поштено мисле и искрено љубе свој рођени народ, сачуствују и одобравају ерцеговачко-босанску револуцију. Сви би они ради да се помогне очајним борцима. Дакле, јавно мишљење у Европи подпомагало би зараћену Србију. О коме се дакле говори, кад се вели: Европа је противна да Србија зарати? О царевима, о дворовима, о европским племићима, дворјанима и дворкињама".⁴²

После првих обрачуна са српском владом око њеног става према Босанско-Херцеговачком устанку, српски социјалисти одлучили су систематски да раде на прикупљању новчаних и других помоћи за учеснике у устанку и њихове пострадале породице, а у „Ослобођењу" повремено су објављивали чланке, којима су припремали српску јавност за евентуални рат са Турцима. У току лета 1875. године у том духу објављени су чланци „Народно ослобођење и бирократија"⁴³, „Источно питање са војног гледишта"⁴⁴, „Народ се буди"⁴⁵, „Државно уређење и народ"⁴⁶, „Писмо народном посланику"⁴⁷ и „Омладина и либерали".⁴⁸

Међутим, колико се све више и више приближавало пролеће 1876. године у толико се више појачавала акција српских социјалиста за припремање српског народа за престојеће догађаје, који ће бити судбоносни за његову будућност. У уводницима „Старог Ослобођења", као и у посебним чланцима, као што су били на пр. „Народно

⁴⁰ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 37 од 10. августа 1875. године.

⁴¹ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 37 од 10. августа 1875. године.

⁴² „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 20 од 1. октобра 1875. године.

⁴³ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 3 од 24. августа 1875. године.

⁴⁴ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 2 од 22. августа 1875. године.

⁴⁵ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 32 од 29. октобра 1875. године.

⁴⁶ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 42 од 19. новембра 1875. године.

⁴⁷ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 56 од 19. децембра 1875. год.

⁴⁸ „Старо Ослобођење", Крагујевац бр. 56 од 19. децембра 1875. год.

питање и социјализам"⁴⁹, „Лобуде за рат“⁵⁰ и „Наше ослобођење и уједињење“⁵¹ говорило се о општој револуцији балканских и јужно-словенских народа, о циљевима револуције, о изградњању заједничке федеративне или конфедеративне државе после ослобођења и та. Још од самог почетка 1876. године српски социјалисти одлучили су са полемиком о значају рата са Турском, односно о прерастању Босанско-Херцеговачког устанка у општи балкански устанак: „Детаљни устанак у Босни и Херцеговини по својој прилици прећи ће у општи покрет свију народа на Балканском Полуострву“. — писало је у „Старом Ослобођењу“ од 6. фебруара 1876. године. — Тако општи револуционарни покрет био би најсветлија тачка у историји развитака народне свести код југоисточних народа Европе. „Време је да се овакав покрет организује против Турске, а у интересу човечанске слободе и једнакости на Балканском Полуострву“. У продужетку овог чланка подсећа се, да је орпаци народ на почетку столећа покушао, да се револуцијом ослободи од многовековног ропства, међутим, ова акција је пропала зато што је у борби био сам. Развијањем међусобне сарадње и солидарности у току XIX века, балкански и јужно-словенски народи увидели су, да само заједничком борбом могу да се ослободе од турске власти: „Овакав савез са свим природно мора да се појави и склопи код народа, којима предстоји борба са општим непријатељем, или који се већ у таквој борби налазе. Зато у ред стремљења општег устанка у Турској на прво место долази споразумевање свију народа у Турској. Зато сви синови ових народа, који још чаме у тешком ропству турском, а такође сви пријатељи слободе, треба да настоје, да се сви народи на Балканском Полуострву покрену на слошки устанак против турског господства“ — Предлаже „Старо Ослобођење“ од 19. фебруара 1876. године, и на крају чланка закључује. — „Савез народа у Србији, Румунији, Грчкој и Црној Гори пре борбе, био би јемство да ће се после борбе остварити савез слободних народа на Балканском Полуострву.“⁵²

У следећем броју „Старог Ослобођења“ српски социјалисти објављују чланак, којим саветују балканске и јужнословенске народе како да се припреме за борбу против Турске, односно говоре о: „Методама припреме за општи устанак на Балкану“ и објашњавају како оне треба да теку: „Најбољи начин револуционирања ропске масе у Турској био би помоћу чета, које би биле од образованих и слободумних људи састављене и добро наоружане: ове би чете носиле са собом поглавно оружје и цебане за устанак. Најбоље би било да ово буду својевољачке чете са добрим и образованим вођама. Такве би чете биле кадре, да брзо пренесу мисао и докажу потребу ослобођења кроз масу усташа. Оне би их најпре могле одушевити за

⁴⁹ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 50 од 20. марта 1875. године.

⁵⁰ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 66 од 16. априла 1876. године.

⁵¹ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 69 од 21. априла 1876. године.

⁵² „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 19 од 6. фебруара 1876. године.

овако свету ствар и могле би бити први организатори најпречних слободних устанака код тамошњих народа".⁵³

Српски социјалисти су добро знали да је ослобођење балканских народа ствар самих балканских народа. Да се велике силе супротстављају решању Источног питања и теже да смирују устанке и буње у Турској, који не одговарају њиховим циљевима и интересима: „Толико су пута час у једном час у другом крају турске државе букнули устанци, и дипломатија их је увек умела да стиса правним обећањима. Толико су пута месецима и годинама проливали крв за слободу у Херцеговини, Бошњаци и други народи у Турској, уздајући се у помоћ од стране Србије, Црне Горе, Грчке или друге које мање пријатељске државе, али је скоро увек дипломатија била у стању да одврати Србију или другу пријатељску земљу било претњама или лажним обећањима, да не даду помоћ устаницима. Тако је до сада пропао оваки устанак у Турској без икаквих повољних последица по слободу и благостање оног народа, који је устао на оружје и борио се. Дипломатија нема намеру, да испуни жељу бораца, напротив она је захтевима бораца по самој својој природи сасвим противна, јер је њена крајња цел да одржи мир и „равнотежу“ на ма се по коју цену мир и та равнотежа изкупила".⁵⁴

Српски социјалисти после смрти Светозара Марковића, говорећи о циљевима револуције и рата против турске власти, и о преображају српског друштва у социјалистичко, сматрали су, да то не може да учини српска бирократска власт, која народу намеће своју централистичко-монархистичку власт: „Народ српски који је увидео, да му бирократија не доноси никакво добро, но му и корене живота подрива, не ће никако допустити да се власници титрају са њим, неће никако допустити да се његова крв и његов живот употреби на то, да учврсти власт и господство оних, против којих је одпочео рат већ пре две године. Народ српски жели рат с Турцима, да ослободи себе и своју браћу од свију тиранија ма кога рода они били, од свачијег господства ма чијег порекла оно било. — Народ жели да се ослободи како у политичком смислу тако и у материјалном и умном. Он жели да том борбом задобије све, што ће га без сметње и шеврања одвести благостању и слободи: Он жели да својој браћи у Турској донесе слободу без икаквог даљег потраживања, он жели да у заједничкој братској борби савладавају тирани и експлоататоре, који прирабљују мучку народног живота, који испијају сок народног тела".⁵⁵

Док се јужнословенска бирократија одушевљавала борбом за национално ослобођење, српски социјалисти су сматрали да је та тежња превазиђена и да треба да се национално ослобођење повеже са социјалном револуцијом. И тако, данашње национално питање збрисало је са себе последњу црту првобитног значаја и напредњачког типа, па је — како год пређе религија — постало — како се највећи културни историчар Коб у предговору своје културне Историје

⁵³ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 20 од 7. фебруара 1876. године.

⁵⁴ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 23 од 12. фебруара 1876. год.

⁵⁵ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 46 од 14. марта 1876. године.

човечанства изражава — Најмоћније оружје деспота и власника у борби против слобода народних“.⁵⁶

У пролеће 1876. године, код неких чланова српске владе преовладао је мишљење, да би уз избегавање великих сукоба балканских народа, Србија требало да уђе у рат са Турцима, како би се решило само српско питање. Међутим, српски социјалисти осуђујући такав циљ рата и држећи се ставова Светозара Марковића, осуђивали су такву намеру: „Наши кабинетски политичари желе да се рат са Турком локализује, ограничи само на српске пределе и да се даље не шири. Другим речима они нису намерни да се и остали народи у европској Турској ослободе као Срби, они нису намерни да се против Турске побуне Бугари, Арнаути, Прици па и Румуни“. — У продужетку „Старо Ослобођење“ залаже се за општи устанак балканских и јужнословенских народа. — „Јер која ће сила уздржати Бугаре, Арнауते, и Грке да се не користе нашим устанком и да и они не устану на оружје против њиховог тиранина? Исто тако не може се мислити да су Бугари и Прици толико глупави и неувиђавни народи и да незнају да користе најповољније околности, за њихово ослобођење од Турака“. Осуђујући такву политику неких чланова српске владе, српски социјалисти залажу се за заједничку револуцију и ослобођење од турских власти: „Српски народ треба да изврши своје ослобођење и здружење на такав начин, како ће тим начином стећи себи још веће пријатељство и љубав суседних народа. Како ће тим ослобођењем осигурати себи стални и мирни развитак у народној просвети, удруженој производњи и једнакој слободи. А то ће учинити само на тај начин, ако се не користи крваву и борбом својих суседних народа, но ако уједини своју судбу са њиховом, и ако се укупно боре против Турчина; ако после победе оснују Федерацију бар српско-бугарског народа; ако овоје установе подигну на народном суверенитету и на општинској и окружној самоуправи“.⁵⁷

После појединачних предлога и сугестија о путевима којима треба да крену српски, јужнословенски и балкански народи, да би заједничким снагама дошли до ослобођења, српски социјалисти покушавају да дају и један непотпун пројект, како би изгледала будућа Федерација или конфедерација балканских и јужнословенских народа после завршетка рата. „У предпрошлом броју казали смо да се решење „српског питања“ неможе одвојити од решења „Источног“. И ако би се покушало да се то изведе, онда би се пошло путем, који би неизбежно завадио српски народ са његовим суседима и братским народима. У таквом решењу српског питања приметно би се квасац за непрекидан рат са суседним народима, тим пре би такво решење српског питања потекло из начела народности. А ако се етнографске границе српског народа не подударају са географским и историјским, то би се увек око тога водиле препирке са суседним народима и те би препирке често давале повод рату; па би тако и у будуће било,

⁵⁶ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 58 од 2. априла 1876. године.

⁵⁷ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 53 од 25. марта 1876. године.

кад ти народи не би основали своје државе на ономе темељу, који им не би дао повода никаквом даљем свађању ни ратовању.

Такав се темељ може урадити тек онда, ако се решење „српског питања“ не одвоји од решења „Источног“; и ако српски народ у данашњој Кнежевини употреби свој згодан положај на то, да помогне народима у Турској нарочито Бугарима, да се ослободе од општег непријатеља. И после ослобођења да се оствари потпуна слобода народима да се организују и групишу, како им месни интереси и обичаји налажу, а после само да се тражи свеза са тим организованим државама, да се заједнички интереси, било у трговини, култури или одбрани постигну. Другим речима да се организује савез из држава, који се буду само на начелу народног суверенитета образовали“.

Савез српско-бугарског народа био би највеће јемство за мирни и свестрани развитак та два братска народа.

Српски народ у својој земљи управљао би се како зна, према својим потребама и обичајима. Он би у својој држави уредио тако, како би били задовољни интереси и потребе данашњих народа који живе у Србији, у Босни, Ерцеговини са Црном Гором и Старој Србији. У овој земљи он би се управљао независно и самостално, а с Бугарском договарао би се само у заједничко веће за заједничке ствари.

Српска држава би била савез од провинција, у којој Срби живе, а бугарска држава опет савез из провинција у којима Бугари живе и те две државе ступиле би опет у савез ради његовања и одбране и заједничких интереса. Временом придружиле би се српској држави још и остале провинције у Аустро-Угарској. И Хрвати најрадије би приступили савезу са Србима, кад би Срби федеративно уређени били.

Развитком културе осталих народа у Турској били би упућени да ступе у савез српско-бугарски и тако би се образовала конфедерација народа на Балканском Полуострву, која би дала јемство за самостални, слободни и свестрани развитак појединих народа у тој конфедерацији.

Српско-хрватски народ развијао би своје унутрашње економско и политичко уређење тако, како би највише подишло месним интересима српско-хрватског народа. Књижевност, наука и законодавство српско-хрватског народа развијало би се у духу и на језику српско-хрватском. Исто би тако била осигурана и Бугарима и Грцима књижевност, наука и законодавство на његовом језику.

У таквој државној форми дошли би народи на Балканском полуострву до највеће слободе и највећег благостања. Њихово уређење одговарало би њиховом духу и потребама и не би било ни у чему степњени у унутрашњем економском и политичком уређењу.

Али такво претписивање народа може се постићи најлакше, кад народи, који сада у ропство живе, устану заједнички против Турчина и кад заједнички извојују своју слободу, а државно се уреде онако, како им обичаји и месни интереси налажу.⁵⁸

⁵⁸ „Старо Ослобођење“, Крагујевац бр. 55 од 28. марта 1876. године.

Српски социјалисти на челу са Светозаром Марковићем седамдесетих година XIX века, као нова друштвена снага српског народа, створили су нову визију и виђење друштвеног развоја српског, јужнословенских и балканских народа, који се из основа разликују од ранијих. Истина је, да те идеје нису њихов оригиналан производ, већ да су их пренели из оних средина где су били за време свога интелектуалног формирања, међутим идеја о социјалистичком уређењу будуће српске, јужнословенске или балканске заједнице путем федерације или конфедерације, била је нова, оригинална и привлачна за све прогресивне људе тога времена.

IDEES DE LA FEDERATION BALKANIQUE ET DE LA FEDERATION DES SLAVES DU SUD AU TEMPS DE SVETOZAR MARKOVIĆ

Résumé

Grâce à la connexion politique et géographique des mouvements de libération des peuples balkaniques et des Slaves du Sud, ils étaient, dès le début, orientés vers la coopération mutuelle en vue de s'affranchir, par les forces communes, de l'esclavage séculaire turc. Parallèlement à leur lutte contre le système féodal turc apparaissent aussi les idées de leur association après la libération. Vers le milieu du XIXe siècle se manifestent déjà les tendances vers une union des peuples balkaniques et sud-slaves libérés, en forme de fédération ou de confédération en vue de protéger par les forces communes la liberté acquise contre les dangers venant de n'importe quel côté.

Dans les années soixante-dix du XIXe siècle, sous l'influence des idées socialistes à l'Ouest et en Russie, Svetozar Marković soutenait l'opinion que la fédération resp. la confédération future balkanique ou sud-slave devait se constituer comme une communauté du peuple travailleur, basée sur la liberté individuelle, laquelle serait réalisée au moyen de l'enchaînement vertical des communes, des départements et des États. A l'intérieur de cette communauté du peuple travailleur se formeraient les institutions nationales où il existe pour cela les possibilités et les conditions. Ses disciples continuaient à propager ces idées à l'époque de la Crise orientale de 1875—1878.

Борбе ИГЊАТОВИЋ

Балканолошки институт Универзитета
Ниш

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И БУГАРСКИ НАЦИОНАЛНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ

Србија је у прошлом веку, од првог српског устанка до ослобођења Бугарске од турског ropиства 1878, била једно од значајних средишта национално-ослободилачког и културно-просветног покрета бугарског народа. Без обзира какве су биле субјективне намере и непосредни циљеви владајућих буржоаских кругова, уосталом политику српског друштва нису одређивали само они, објективно је дошло до веома позитивних последица од несумњивог значаја за политичку, културну и економску историју бугарског народа. У Србији, малој, полузависној кнежевини (1.216.348 становника 1866. године, око 36.000 кв. км), стиснутој између двеју огромних империја — Аустрије и Турске и — подложној дипломатским интригама и економском притиску, каткад и војним претњама великих сила, живело је доста Бугара — досељеника, пребеглица после буна и устанака, ученика и трговаца, баштована и занатлија. Ако није могуће поуздано рећи кад је Светозар Марковић стекао прве познанике међу њима, по свој прилици још у детињству, одређено се може казати ко су били његови школски другови и пријатељи у Београду. Од доласка у престоницу на даље школовање па до завршетка студија (1860—1866), међу ученицима Гимназије, Богословије и Велике школе било је низ „правитељствених питомца“ из Бугарске — Симо Соколов, Иван Гердииков, Никола Прванов, Георги Бенев, Петар Иванов, Мирчо Атанасов, Петар Иванов-Берковски, Недељко Жеков, Никола Сумнаров, да поменемо најпознатије. Између 1861. и 1866. у једном напредном кругу гимназиста, „седам апостола“ како су их звали, Светозар Марковић, Коста Рашић, Танасије Весовић, Љубомир Белимарковић, Васа Филиповић, Паја Михаиловић, био је и један активнији Бугарин — Иван Гердииков.¹ Као Баци Велике школе били су мали клуб, читали

¹ Тодор Марковић, Љубен Каравелов у српској књижевности, СКГ, XXIV, 1910, 5, 352—353. Иван Гердииков је рођен у Копривштици. Завршивши највећу бугарску школу у Пловдиву, отац га је послао са Миланом А. Петронијевић, чиновником цариградске агенције, у Београд да покажа војну школу. Како се тада у њу није примало, уписао се у Гимназију (1862. ученик трећег разреда са 36 гроша месечног благодејанија), а потом

Чернишевског, и обожавао га, нешто мање Доброљубова и Писарева, добијали Херценов „Колокол“ из Лондона, волели руске писце Гогоља, Тургенјева, Пушкина. Ту су Светозар и његови припадници стигали прве политичке симпатије и антипатије, сазрели су политички и јавни рад. Неки од њих касније су и његови први истомисленици.

Међу Светозаревим друтовима на Великој школи посебно се истицао Никола Прванов² који је са Александром Анарићем, уредником „Световида“, издавао бугарски лист „Въсток“ (1865). Овај бугарски следбеник Вука Караџића и ученик Буре Даничића једном је требало да полаже заједно са Светозаром испит из француског језика код професора Шарла Арена, познатог по сарадњи са Г. С. Раковским за чији је лист „Дунавски лебед“ (1860—61) преводио чланке на француски језик да би се тим путем и шира европска јавност упознала са положајем и борбом бугарског народа. Никола Прванов је положио успешно, али његов друг, млади студент технике, није полагао.³ О њиховом присном пријатељству сведочи и фотографија из 1866. године, кад је Прванов завршио Велику школу и вратио се у завичај да би био учитељ у Лому.⁴

Међу бугарским пријатељима Светозара Марковића је још један великошколац, правник Никола Сукнарлов,⁵ с њим и са Пајом Михаиловићем Светозар је неко време становао у некој страћари на Варош-капији.⁶ Као председник Бачке дружине бугарских ученика „Добра надежда“, Сукнарлов је живо учествовао у њиховом културно-просветном раду.⁷

слушао предавања на Великој школи — Филозофски факултет; 1896/97. директор Народне банке у Пловдиву (молио 9. I 1897. старог пријатеља Пају Михаиловића, пошто је чуо да су штампана нека дела покојног Светозара, да му пошаље, ако нису забрањена; Архив САНУ, 14202/17). Архив Србије (АС), Мин. просвете (МПс), 1862, V 951; 1864, VI 687, IX 1327. Види сл. 1.

² Никола Прванов (1845—1872) је рођен у селу В'акова Слатина; као дечак остао без оца и његова мајка преселила се у Лом, где је завршио школу код Крсте Ст. Пишурке, преводиоца Доситеја Обрадовића и организатора првих позоришних представа у Бугара. Он га је и довео у Београд, где је као владин питомац завршио Гимназију и Филозофски факултет (1857—1866). Био је један од најталентованијих ученика, уживао веома леп глас у београдском друштву, а материјално му је веома много помогла Магдалена Станковић, Српкиња из Сремских Карловаца, коју су баци из судене земље назвали „бугарском мајком“.

³ АС, Велика школа, Испитне оцене; Б. Игњатовић, Никола Прванов — Вуков следбеник код Бугара, Ковчежић, VII, 1966, 39—56.

⁴ Види сл. 2.

⁵ Никола Сукнарлов (1848—1895) је рођен у Свиштову; учио је у Сремским Карловцима, Београду и Загребу. После ослобођења Бугарске новинар, председник Народног собрания. Као председник владе пружио уточиште Николи Пашићу и осталим радикалским емигрантима после тимочке буне 1883.

⁶ Божидар Ковачевић, Живот Светозара Марковића, Наша књижевност, 1946, 3, 112; Ж. П. Јовановић, Светозар Марковић први пут у Београду, Политика, LXX, 15080, 13, III 1955, 9.

⁷ Право, VI, 43, 3, I 1872; Београд, 10 децември 1871 (Поэив за потпомагање рада дружине).

Али најпознатији међу овим младим бугарским интелектуалцима неосумњиво је Љубен Каравелов. И он је још у детињству стекао познаника међу Србима, читао српске књиге. У Москви, где је провео десет година (1857—1866), такође је било српских студената, међу њима Ваца Пелагић, Тома Башетић, Јездимир Чехић, Атанасије Вучковић. Први сусрет Светозара Марковића и Љубена Каравелова био је у Петрограду, крајем децембра 1866. и почетком јануара 1867, када је млади бугарски књижевник и револуционар на путу из Москве за Београд у својству дописника руских листова успут свратио и у северну руску престоницу да би се договорио са уредником и издавачем „Голоса“ А. А. Крајевским о свом будућем раду у Србији. Иако о томе не постоје непосредни докази, има довољно индикација да се ова претпоставка прими са много вероватноће.⁸

У Петрограду се онда налазе Сава Грујић и Димитрије Бурнић, млади официри из Београда, Јован Дреч, студент медицине из Мостара, Стеван Дамјановић, Јован Самарцић и Димитрије Дучић. Они су чланови одбора омладинског друштва „Српска општина“, чије је оживљање на велики петак 1866. либерална омладинска штампа поздрављала са одобравањем.⁹ Димитрије Бурнић је председник, Сава Грујић потпредседник, Светозар Марковић секретар, а Јован Дреч члан „одбора за јединство“ ове дружине. Она ће још на почетку овог рада установити тесне везе и са бугарским студентима у Русији, сматрајући да је „тешње споразумевање“ с њима у интересу и једне и друге стране: посебно се „дискретно“ интересовала за судбину Бугарске дружине која је 1860/61. постојала у Москви, оставивши „депу успомену“ својим часописом „Братски труд“ (чији је сарадник био и Љубен Каравелов).¹⁰

Из извештаја Светозара Марковића о главној годишњој скупштини „Српске општине“ одржаној на Нову годину 1868. видимо да је присуствовала и већина Бугара у Петрограду ради већања о устројству „Југословенске општине“, „Југословенског друштва за узајамно помагање — нравствено и материјално“. Светозар наводи и завршне речи новог председника Саве Грујића из извештаја о раду у 1867. години, које су сви присутни поздравили бурним „живео!“: „Од свију славенских народа за нас Србо-Хрвате Бугари су и Словенци понајважнији по свом географском положају и језику, стога је одбор општински вазда био тог мишљења да су они ма где били, у интересу своје лакше будућности дужни тежити к споразумењу и братској заједници. Одбор је вазда мислио да они тек на темељу братског сајуза — равноправног јединства — могу ишчекивати човечанску слободу. За петовечног робовања под тиранском азијатском и псевдоапостоличком владом судба је њима у награду наменила дивну Балканско полуострво... Несносно је туторство сувише трајало и крајње је

⁸ Први је ову претпоставку изнео Божидар Ковачевић, в. Љубен Каравелов и Светозар Марковић, АМС, књ. 358, 1946, 2—3, 200.

⁹ Застава, II, 34, 22. IV 1867, 2: — Петроград на в. четвртак.

¹⁰ Застава, II, 101, 5. XI 1867, 6: „Српска општина“ — „Зори“ у Беч.

време за Југословене да ступе под општу заставу за право и човечанску слободу... Нека нас не плаше претње, које се бесавесно осипљу из неких турскофилских кабинета. Њима нека је част чалма, којом се на измаку деветнаестог века дрче, а ми ћемо рука за руку без страха поћи у свети бој уздижући се 'у се и у своје кљуце'..."¹¹

Тако је „Српска општина“ претворена у „Југословенску општину“ пошто су се српским омладинцима придружили и шеснаест младих Бутара, а њихови представници у одбору били су др Димитар Кирович¹², Константин Кесјаков¹³, официр, и Стача (Станчо?) Димитријевич, „кухмистр“¹⁴, док су чланови новог одбора били Сава Јанковић, Димитрије Дучић и Светозар Марковић. „Југословенска општина“ је била, према статуту који је израдио Светозар, „друштво које је тонуло на сазнању, да је за слободу Југословена, имено Срба, Бутара, Хрвата и Словенаца, нужно равноправно јединство“. Новина у друштвеном статуту била је и одреба да у одбору буду два деловоде, Србин или Хрват и Бугарин, пошто су језици српски, хрватски и бугарски равноправни: записник ће се водити на оба језика, а претиска језиком онога коме се пише. Бутари су сакупили 133 рубље за фонд „Југословенске општине“ (ту је ушла и имовина „Српске општине“ — каса и књижица) из кога се дају позајмице или помоћ свима без икаквих других услова сем да је члан општине или да се налази у Русији на наукама. Број чланова друштва, које је имало редовне месечне скупове, мењао се: према извештају о раду Омладинској општини у Великој Кикинди, 1868. имала је 27 чланова, од тога 9 Бугарина, а 1869. 18 чланова међу њима 3 Бугарина (пored Бака било је и чивовника, занатлија и трговаца). Општина је за српске и бугарске новине 1868. издала 25 рубаља и 25 копејки. Било је такође предвиђено, уколико би се растурили из било ког

¹¹ (Св.) Марковић, Извештај о главној годишњој скупштини „Српске општине“ у Петрограду, Застава, III, 19—20, 7. и 10; III 1868; Сабрани списи, I, Београд, 1960, 18—22.

¹² Димитар Кирович (око 1820 — око 1905) је рођен у Трнову; медицину је завршио у Паризу (1843—1850); три пута покушавао без успеха да добије стипендију српске владе (која је помагала само Бугарима на школовању у Србији). По завршетку студија дуго живео у Русији; можда аутор књиге „Восточный вопрос и славяне на Балканском полуострове“ (Петербург 1876, 94 с.), збирке чланака објављених шездесетих година у доба Вукаловићевог устанка у Херцеговини, у часопису „Илаострованная неделя“. Лекар-доброволац у српско-турском (1876) и руско-турском рату (1877/78). Један од првих бугарских лекара; после ослобођења Бугарске њен први дипломатски представник у Београду (3. VIII 1879 — 1. I 1884).

¹³ Константин Кесјаков (1838—1900) је рођен у Пловдиву; школски друг Каравелова. Заједно су пошли у Русију 1857. с намером да ступе у кадетски корпус, што им није пошло за руком због престарелости. После пријемног испита (Каравелов га није положио), уписао се на Математички факултет Московског универзитета. Касније ступио у војну службу и у руској војсци стигао до генералског чина.

¹⁴ „Кухмистр“ (ашчија, по објашњењу самог Светозара) Стача Димитријевич показује својим присуством у омладинској организацији демократизам њених чланова који нису правили никакву разлику између себе због школе или имовинског стања.

разлога, да њена сасвим мала имовина (без сразмерног улога Бутара) пређе у власништво Уједињене омладине српске.¹⁵

Ова омладинска дружина одржавала је живе везе с руским револуционарно-демократским круговима. Један од руских пријатеља, који је узео учешћа у раду „Југословенске општине“, Иван И. Бочкарјов, био је активан сарадник илегалне револуционарно-демократске организације „Сморгонска академија“. С њим Каравелов ће се срести на другој годишњој скупштини Уједињене омладине српске у Београду, августа 1867. Иван Иванович Бочкарјов је помогао српским студентима у оснивању „Српске општине“; веома вероватно је учествовао у писању устава те омладинске организације.¹⁶ После атентата Каракозова на Александра II, 4. априла 1866, Бочкарјов се склонио у Москву где се дружио са српским студентима; веома је вероватно његово познанство тада са Каравеловим. У јануару 1867. отишао је у иностранство да би успоставио, по налогу „Сморгонске академије“, везе са руском емиграцијом у Швајцарској, а преко ње и са Првом интернационалом, што није остварио иако се сreo са Николајем Утиним, који се налазио на челу Руске секције и био уредник њеног часописа „Народно дело“. На скупштини УОС у Београду одржао је говор о правима жена, а хтео је да изнесе делатности и свој став о „словенској узајамности“, али није стигао због изненадног затварања омладинског скупа. Његов план за решење словенског питања предвиђао је образовање федерације свих словенских народа који не би зависили један од другог у овом унутрашњем развоју.¹⁷ У Новом Саду упознао се исте године са Светозаром Милетићем и Владимиром Јовановићем, у чему је могао да посредује и Каравелов. После тога се још више повезао са српским студентима у Петрограду. Крајем јануара 1868. Бочкарјов је поново отишао у Женеву код Херцена и Утина да би успоставио додире са Првом интернационалом. Хапшење Бочкарјова 12. октобра 1868. прекинуло је све његове везе са српском омладином. Покушаје контактирања са Првом интернационалом и уредником „Народно дела“ вероватно је чинио и у име „Српске (Југословенске) општине“; Светозар Марковић га помиње у својим писмима.

Сасвим је разумљива тежња Каравелова да се на путу за њихову домовину састане са српским студентима у Петрограду, с којима је свакако од раније имао додире, како би се обавестио о политичкој ситуацији у њој у вези с предстојећим политичким и дописничким радом. Али исто тако и да их обавести о својим плановима па и о намери да издаје бугарски лист у Београду, нешто што је још 1862. предвиђао у нацрту „Чем можно помоћ болгаром?“, наиме оснивање српско-бугарског друштва у српској престоници са културно-про-

¹⁵ Застава, IV, 102, 29. VIII 1869, 3—4: „Општина“ у Петрограду. Извештај омладинској скупштини.

¹⁶ В. Г. Карасев, Светозар Маркович: Избранные сочинения, Москва 1956, 860—862.

¹⁷ Витомир Р. Вулетић, Једна руска веза Уједињене омладине српске, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 7—8, 1962—1963.

светним и друштveno-polитичким циљевима које би издавало лист на бугарском и руском језику или потпомогло даље излагање „Дунавског лебеда“;¹⁸ природна је, стога, жеља да се упозна са сличним друштвом српских омладинца у Петрограду, које већ има добре односе са тамошњим младим Бугарима. Није ли, можда, и допринео током децембра 1866. и почетком јануара 1867. да његови земљаци, међу којима има и личних пријатеља, успоставе још прикније везе са „Српском општином“ што ће годину дана касније довести до уједињења са српским омладинцима у „Југословенску општину“? Већ почетком марта 1867, само месец дана по његовом доласку у Београд, петроградски познаници Јован Дреч и Димитрије Бурић питају га како и колико је успео у намери да издаје „Братски труд“, хоће ли скоро дочекати први број, има ли изгледа за рат с Турцима, да ли се што „озбиљно мисли и ради и спрема“?¹⁹

Када је Никола Христић, министар унутрашњих дела, не само спречио издавање листа већ и протерао Каравелова из престонице, Светозар Марковић ће, као и Милетићева „Застава“, жестоко осудити ову полицајску меру: „Познати бугароки родољуб Каравелов хтео је да издаје у Београду новине на бугарском и српском језику под насловом Братски савез са пропрамом који је одговарао заглављу. Српска влада није му чак дозволила ни да штампа оглас због тога што је — рекла је она — наслов тенденциозан у односу на Турку...“²⁰

Откуда је Светозар могао да зна за нови наслов листа, кад је Каравелов првобитно намеравао да га назове „Бугароки труд“, као што му усталоом пишу Дреч и Бурић? Тако га назива и сам Каравелов у писму Лудевиту Гају, 9. маја 1867.²¹ „Голос“ је јавио да ће 6/18. августа почети да излази бугарски лист „Братски союз“, чији ће издавач бити уредник „Световида“ Александар Андрић, а уредник Лубен Каравелов.²² Андрић у овој молби министарству унутрашњих дела, 17. јула 1867, такође га назива „Братоки сајуз“.²³ Овде ћемо додати и питање да ли се у извештају Саве Грујића, на самом по-

¹⁸ Из архива на А. Каравелов, рџкописи, материали и документи (поабрани и подготвили за печат Дочо Леков, Анајна Минкова, Цвета Унађијева, Софија, БАН, 1964, 331.

¹⁹ АС, Поклони и откупи (ПО), кут. 70, бр. 353; Дж. Игњатовић, Српске другари на А. Каравелов, Сборник „Октоври“, Београд 1957, 150—151; В. Г. Карасјов, Из историје руско-српских револуционарних веза у првој половини седамдесетих година XIX века, Историјски гласник, 1962, 1—4, 91.

²⁰ (Св. Марковић), Партии в Србији. Отечественные записки, CLXXV, 1867, новбрия, 307—327 (ауторство установио Радослав Перовић).

²¹ Михаил Димитров, Писмо на Любен Каравелов, Изкуство и критика, II, 1939, 3, 152—154; Исти, Публицистиката на А. Каравелов (1860—1869), Софија, БАН, 1958, 580.

²² Голос, бр. 208, 29. VII 1867; Исто, бр. 286, 26. IX 1867; Мих. Димитров, Любен Каравелов, биографија, Софија, БАН, 1959, 135—137.

²³ АС, Министарство унутрашњих дела (МВД), ПН^о 6039, 17. VII 1867, XI 2.

четку 1868, кад је Каравелов још у Београду а покушај са издавањем бугарског листа пропао, случајно истакао мисао да Јужни Словени „тек на темељу братског савеза (курзив наш — Иг.) — равноправног јединства могу изчекивати човечанску слободу“. Може бити случајна подударност, о братском савезу Јужних Словена говорио су ови прогресивни савременици; али може бити и политички став, заједнички за све ове младе људе, сажето формулисан у том изразу, који је Каравелов ставио као наслов овом листу. Отуда по свој прилици и Марковићева оцена да је наслов по мишљењу београдске владе „тенденциозан“, што и јесте у ствари, јер је јасно показивао какав би био правац и садржај листа (а то је и сметало Гарашаниновој влади, страх да ће писати оно што треба да буде предмет дипломатије и тајних припрема, као што је бугарски публициста то већ чинио у дописима руским листовима).

Можда се Каравелов приликом сусрета са петроградским друговима договорно о издавању листа чије би име било „Братски труд“, а уколико прилике дозволе и „Братски савез“, па и о њиховој сарадњи дописима из Русије и ширењу међу српским и бугарским омладинцима у Петрограду и другим руским градовима.

Одакле је Светозар могао да зна и за такве детаље као што је намера да се штампа оглас за лист (курзив на претплату), одакле му и тврдања, коју нико други не наводи, да ће будуће новине излазити на српском и бугарском језику? Постоји неколико могућности: из личног сусрета у Петрограду, од петроградских заједничких пријатеља Дреча и Бурића с којима се Каравелов дописује, из личног писма Каравелова. На жалост, највећи део њихове преписке није сачуван тако да не можемо одсудно одговорити на ово и на многа друга питања о узајамним везама. Али исто тако је могло бити и у личног сусрету у лето 1867. у Београду, кад је млади студент петроградског Института за саобраћајне инжењере долазио у звичај о школском распусту.²⁴ Додуше, не знамо колико се задржао у Београду; уосталом, обавештења је могао да добије и од Павла-Паје Михаиловића и осталих другова из групе „седам апостола“.

Једном речју, ове чињенице о сусретима и везама српске, бугарске и руске напредне омладине, и друге о којима ћемо још говорити, дају нам доста поуздања да прихватимо могућност личног сусрета Светозара Марковића и Љубена Каравелова, њихове узајамне везе и сличност у политичким ставовима на почетку њихове јавне делатности.

²⁴ В. Вулетих (Св. Марковић у Русији и Швајцарској. Зборник за друштвене науке МС, 38, Нови Сад 1964, 36) изрично тврди да Светозар 1867. није долазио у Србију. Међутим, из писма брату из Петрограда од 16. фебруара 1868 („... Ти сам говораше прошлог лета да код нас није утврђена и осветљена деспотија... Ту се ја опет повраћам на твоје мисли што си ми их летос говорио...“) јасно произилази да је боравио у Србији, јер није познато да су разговарали у Петрограду.

Још као гимназијалац Светозар је почео да прати политичка zbивања у Србији и на Балкану, па и догађаје који су се тicali српско-бугарске сарадње на пољу националног ослобођења. Касније, као изграђени политички борац и идеолог, он ће о многим догађајима дати своје оцене и израдити властита, оригинална схватања о начелима на којима може да се гради узајамна сарадња и јединство Јужних Словена, и посебно Срба и Бугара. Био је сведок бомбардовања Београда 1862. и учешћа Прве бугарске легије Г. С. Раковског у борбама с Турцима на барикадама. Говорећи о кнез Милентићу и његовој идеји „Велике Србије“, Марковић је, осврнувши се на ове догађаје, изразио мишљење да су Бугари још 1862. показали да неће допустити да се на њихов рачун ствара „Велика Србија“, већ да ће у том случају пре пристасти да бране „целокупност турске царевине“.²⁵ Он је имао у виду став туркофилски оријентисаних бугарских политичара, представника крутне буржоазије, да постигну вазалну аутономију у оквиру Турске империје.

Кад је Светозар у лето 1867. долазио у домовину о школском распусту, могао је да прати, макар преко одјека у савременој штампи, један други догађај из Каравеловљеве политичко-револуционарне делатности који ће му такође дати повода да осуди конзервативну владу Илије Гарашанина и Николе Христића. Бугарски комитет, у коме је главну реч имао Каравелов²⁶, организовао је једну чету која је, без знања власти, јуна месеца прешла у Бугарску с намером да дигне устанак. Попраничне власти су је растуриле; разишли су се и сами добровољци кад су схватили да раде без одобрења званичних представника, а вође чете Иван Кулин и Јеремија Петровић били су осуђени на благе казне затвора због окупљања наоружаних људи без владине сагласности. Овај поступак Гарашанин-Христићевог кабинета наишао је на снажну осуду у редовима либералне опозиције, посебно Милентићевих присталица.²⁷

Светозар Марковић је показао добру обавештеност и о том догађају. „У то доба“ — писао је тим поводом — „у Бугарској је плаћу устанак. Гарашанин, верни слуга лојалности и умерености, не само што није хтео ничим да помогне устанак већ није хтео да пусти из Београда познатог бугарског вође Иље.“²⁸ Кад му се

²⁵ (Св. Марковић), Социјализам или друштвено питање, Рад, I, 9—22, 22. VIII — I. XII 1874; Сабрани списи, IV, 420.

²⁶ Дж. Игњатовић, Два разказа на А. Каравелов и две събития из живота му, Мост (Ниш), 1965, I, 100—107; Исти, Любен Каравелов и сръбското общество, Ниш, 1969, 75—91; Крумка Шарова, Любен Каравелов и българското освободително движение (1860—1867), София 1970, 145—190.

²⁷ Б. Игњатовић, Светозар Милентић, Любен Каравелов и бугарски националноослободилачки покрет 1867—1878. Истраживања II, Нови Сад 1973, 20—22.

²⁸ Иља Марков Малешевски, македонски револуционар, учесник заједно са бугарским и српским револуционарима у многим заједничким акцијама.

Иља обратио са захтевом да га пусти, Гарашанин је једноставно одговорио: „Српски интереси не дозвољавају да се поремете добри односи са Портом сада кад смо се тек недавно помирили”. На српској граници окупило се 5—600 добровољаца који нису успели да пређу границу; преко 20 од њих затворено је у Књажевцу; зајечарског начелника²⁹ отпустили су из службе зато што је ишао на руку добровољцима приликом преласка границе. Лојалност српске владе достигла је крајњу могућу границу...³⁰

Критикујући политику кнеза Михаила пред саму смрт, Светозар ће као доказ њене неправилности у погледу положаја Србије према најближим пријатељима и савезницима навести између осталог и растеривање бугарске омладине батинама из Београда чиме је завада са Бугарима постала свршена ствар.³¹ Реч је о Другој бугарској легији која је основана августа 1867, а распуштена због неспоразума и истека предвиђеног рока обуке априла 1868, што је такође оставило веома неповољан утисак на напредне крутове у Србији и Војводини, а посебно на бугарске националне револуционаре. О томе је могао бити обавештен из прве руке, пошто је његов брат Јеврем био командир Бугарске легије (оставио је леге успомене као човек и добар наставник, сем једног случаја кажњавања због непослушности према стројим прописима војничке дисциплине).³²

Бугарска легија, која је постала при у оку западним силама, и ратне припреме Србије, иако у ствари веома ограничених размера, довеле су до интервенције београдских конзула (француског Едуара Анжелара, аустријског Августа Ленка и енглеског Лонгворта) код владе кнеза Михаила. Међутим, званичну изјаву Пруске да није узела никаквог учешћа у „тројној ноти” Србији, Светозар је протумачио као распадање, односно непостојање четворног савеза — Енглеске, Француске, Аустро-Угарске и Пруске — против Русије на исти начин како је и настао — у новинарској галами. После пруске изјаве западне новине престале су да трубе како је европски мир обезбеђен од руских панславистичких тенденција због спремности Западне Европе да се томе одупре, али је уместо тога почела још „дужаснија вика” на руску агитацију на Истоку, на руске рубље и чете наоружане руским златом.

²⁹ Видоје Ивковић, 1868. стрељан као саучесник у убиству кнеза Михаила.

³⁰ (Св. Марковић), Партии в Србији. Отечественные записки, CLXXV, 1867, 307—327.

³¹ (Св. Марковић), Крагујевац, 8. јануара. Ослобођење, I, 5, 10. I 1875, 1; Сабрани списи, IV, 105—106.

³² Михаил Греков, Спомени, Софија 1971, 76, 78, 90—92. Према аутору анонимног списка „Как ся основа Българската легия и как ся развали без време от Сръбското правителство (АС, ПО, кут. 70, бр. 354; в. Ил. Конев, Нови сведения за втората българска легия в Белград, Исторически преглед, 1960, 6, 91—99; вероватни аутор Ив. Хр. Кршовски), командир је био капетан Јован Драгашевић, а касније Јеврем Марковић који се, наводно, односио веома грубо са бугарским питомцима. Треба рећи да је Мих. Греков много објективнији у својим успоменама.

Светозар је имао у виду писање западноевропске хушкачке штампе, посебно француских листова „*La Constitutionnel*“, „*La Patrie*“ и „*La France*“, о тобожним српско-бугарским четама, оружју и сличним измишљотинама.³³ Против лажних вести о руским интервенцима и руским рубљама писаће и Каравелов, Драгутин Томај Тумински и други југословенски оријентисани публицисти.

Полазећи од оцене одјека ових догађаја у руској јавности, Светозар је сматрао да поменути новинска зика означава неспокојство и страх западних држава, тј. да немају силе да одрже постојећи поредак на Истоку као што желе. Као доказ неслоге он наводи примере узајамне суревњивости, посебно Француске и Енглеске, у разним деловима Европе и Африке, тако да савеза нема. Кад би га било, оне би енергичније радиле него што је туста новинарска галама и ноте Србији. Гледале би да изазову рат против Русије као што је био кримски, па да јој даду мат. У руској јавности ова чињеница се објашњавала једноставним узроком: Европа врло добро она да народи на Балкану сами не желе да буду ни под чијом туђом влашћу; Француска пак мора да бира између немачке монархије од осамдесет милиона и независне југословенске државе, макар и пријатељске Русији, и никако не може да се реши на оно прво.³⁴

У дописима из Петрограда Светозар Марковић је првенствено желео да укључи читаоце „Србије“ са догађајима у Русији и у вези с њом, а пре свега с њеном улогом у источном питању, јер се ишчекивало 1867/68. да ће се и она умешати у евентуални ратни заплет Србије с Турском. Читаоци су могл и прочитати о гласинама у Петрограду да су руски посланици на страни дошли да већају о миру или рату на пролеће, да је цариградски посланик Игњатијев за рат и да ратна странка преовлађује. Дописник не јамчи за истинитост гласина, али да рата може бити говори тон већине руских листова (чему је допринио и Каравелов дописима „Голосу“ — Иг.), између осталог и о мисији коју Русија има да изврши на Југу (тј. на Балкану у случају рата с Турском — Иг.).

Узалауд руски званични листови, пише Марковић, уверавају и стране дипломате и властиту публику да је Русија заузета унутрашњим реформама и да неће рат (што је стварна званична позиција руске владе која је саветовала кнезу Михаилу крајем 1867. да одложи намеравану акцију против Турске због неспремности српске војске и помањкања изгледа за ратне компликације међу западним државама, Француском и Пруском пре свега — Иг.); у руском друштву влада јака раздраженост откако су западни листови почели да проповедају крсташки рат против Русије и да говоре о пројном савезу

³³ Реч је о нетачним вестима о српско-бугарским четама које су, тобож, фебруара 1868, почеле да прелазе из Србије и Румуније у Бугарску ради дизања устанка, јер је чета Хаџи Димитра прешла тек јуна исте године.

³⁴ Србија, I, 15, 21. II 1868: (Св. Марковић), У Петрограду, 19. фебруара; Сабрани списи, I, 14—16.

против ње. Руски листови, додуше, настављају да убеђују западне дипломате да је руска политика досада само показивала како је очување европског мира немогућа ствар и да је дужност хришћанских влада да морално заступају хришћане у Турској, а ако то није могуће онда да западна дипломатија остави Турску њеној судбини. Зато се у приватним руским круговима сав јед излив на француску владу која систематски води непријатељску политику према Русији.

Светозар Марковић се окомљује на француске новине, посебно на писање Евжена д'Арноа из Београда у полузваничном париском листу „*La Patrie*” које је имало у руској јавности јачи одјек него ноте западних конзула српској влади поводом наоружања и Бугарске легије, помињући и разговор француског новинара с високим лицима о српској политици на Истоку коју су они окарактерисали речима: „Србија уме чекати” (очигледно, одјек промене у политици београдске владе — Иг.). Марковић ће се оборити и на лажни Евжени д'Арноа, „најамног слуге цивилизоване Европе”, у допису овом листу да је све што се ради у Турској против њеног господства — масло Русије, да у Београду једноставно влада — руски конзул, да је устанак у Бугарској — разбојничке чете послате из Русије, а борба у Кандији није оно што се представља Европи пошто све извештаје пише тамошњи руски конзул. Марковић истиче да су српски, бугарски и грчки листови дужни да одговарају на такав нечувени безобразлук.

Он сам, међутим, увидео је да од ратних припрема Србије и сукоба с Турском нема ништа. Испочетка није веровао руским листовима који су били пуни вести о наоружавању и Србије и Турске, о узрујаности у Турској империји. Кад су почели да говоре о добровољцима и четама које прелазе из Румуније и Србије (у чему опет има прст Каравелов дописима „*Застави*” и „*Голосу*”, а све то је и дало повода хушкачкој западној штампи за лажну узбуну — Иг.), о сукобима хришћана и Турака у Албанији и у Дробњаџима, поверовао је гласинама. Међутим, кад је питао пријатеље у Београду „Шта је? Кад ћемо на војну?”, ови су га исмејали одговоривши да је у Србији и око ње све мирно и тихо и да нико и не мисли на рат. Наравно, ово је иронична алузија на промене у спољној политици Србије почетком 1868. (насупрот ратоборном писању „*Заставе*”, „*Голоса*” и других листова ван Кнежевине Србије — Иг.).

Ипак, Светозар истиче одушевљеност руске јавности, посебно руске омладине за рат; петроградска младеж је чврсто убеђена да ће се 1868. решити судбина Јужних Словена. Многи уче српски језик и да владају оружјем, руске патриоткиње се спремају за милосрдне сестре које ће видати рањенике. Наупрот томе, дописник „*Србије*” пребацује српској омладини да се налази под утицајем „*Видовдана*” и париске моде „*Данице*”, тј. да се бави бескорисним стварима.³⁵

³⁵ Србија, I, 7, 24. I 1868: (Св. Марковић), Из Петрограда, 8. јануара 1868; Сабрани списи, I, 13.

Светозар Марковић је пратио и активност Бугарског тајног централног комитета (ТБЦК) у Букурешту на чијем је челу био београдски васпитаник Иван Касабов, којом је о томе налазио одјека у савременој штампи. Иако се делатност ТБЦК може критиковати због стратегије и тактике, антиосрпских ставова и бугарско-турског дуализма, ипак је он 1867/68. година допринео да европска штампа (посебно пак српска — Иг.), много пише о стању у Бугарској. У „Допису из Петрограда“ Светозар наводи да су скоро све руске новине јавиле о централном комитету, а „Голос“ је још прештампао из бугарског листа „Народност“ цело устројство централног комитета и његових органа, са циљевима и начином рада.³⁶

Касније он ће се осврнути на меморандум ТБЦК султану да узме титулу бугарског цара и Бугарској да аутономију, са оценом да су Намесништво и Јован Ристић, чија је политика „друго погоршано издање Михаилове политике“, криви што „Бугари прете да отцепе сасвим свој рад од Србије, да оснују вазалну државу под турском заштитом, која би била оупарница Србије на Бал. полуострву“.³⁷ Наравно, „кривица“ је била обострана: погоршању односа допринела је исто толико и националистичка политика крувне бугарске буржоазије, посебно Бугарске егзархије која је испољила експанзионистичка стремљења према српским, македонским, па чак босанским и албанским крајевима.

О свим овим догађајима Светозар је разговарао с братом Јевремом, делимично и лично пратио нека збивања у току летњег распуста 1867, обавештавао се од својих пријатеља с којима је водио веома опширну преписку, посебно са Пајом Михаиловићем, тако да је и сам могао да има одређени политички став. Сећајући се Јевремовог мишљења, изнетог у току лета претходне године, да у Србији нема услова да се одржи постојећи поредак, Светозар ће изнети став да се може радити на његовом нестајању — питање је само како. Овде је он истакао револуционарну мисао: „Није вајда само сазнавати несрећно стање наше, него... треба и радити да га нестане“, блиска по оmissу и садржају једанаестој Марксовој тези о Фојербаху — „Филозофи су свет само различно тумачили, али реч је о томе да се он измени“. Светозар се слаже с братом да се треба оканити „либералног говорења“ и обратити сва средства на ослобођење од Турака и на политичко уједињење, а кад се то оствари онда ће бити и снаге да се избори и унутрашња слобода. Пошто људи који хоће да раде (овакако Омладина — Иг.), немају средстава, онда остаје да они увуку српску владу да им она да средства (идеја на коју ће се Светозар и Јеврем олет вратити 1871/72. године — Иг.). У том смислу „Југословенска општина“ предложила је Омладини у Новом Саду и београдским истомишљеницима преко

³⁶ Србија, I, 15, 21. II 1868: (Св. Марковић), У Петрограду, 19. фебруара; Сабрани списи, I, 16.

³⁷ Ослобођење, I, 5, 10. I 1875, 1: (Св. Марковић), Крагујевац, 8. јануара; Сабрани списи, IV, 106.

Паје Михаиловића да се у Србији тајно образује дружина од младих официра и других честитих људи, па да се кнезу Михаилу предложи како да дође до круне српског краља без ризика, наиме, да наоружа добровољачке чете и под командом његових официра да их пошаље у Босну, Херцеговину и у Балкан (тј. Бугарску — Иг.), а Грчка са своје стране у Кандију, да их тајно помаже, а јавно да се десолидарисше. Наравно, заратила би и Црна Гора. Турска би у том случају запретила Србији ратом и она би морала или да ступи у рат, чиме је циљ Омладине постигнут, или би се одрекла устаника и они би били осуђени на смрт. Али би онда Омладина имала људе и оружје за самосталну акцију. „Југословенска општина“ је позвала сву омладину да се обучава оружју, за случај да српска влада зврати, јер кад би се ослободила, онда београдска господа не би могла да питају где су били „букачи-револуционари“.³⁸

То је суштина и његовог чланка „Српској омладини“; у њему ће изнети и своје гесло, кога ће се доследно држати до краја живота: „Онај који није готов да се за сваки атом својих убеђења жртвује нек се не зове представником народне мисли“.³⁹

Сличан став има и Љубен Каравелов. У дописима „Голосу“ 1867. он назива кнеза Михаила правим Словеном, а Србију земљом која стоји на челу Јужних Словена. Његова идеја водила је: ослобођене Јужних Словена може да уследи само као резултат рата између Србије и Турске, а ослободилачку акцију треба да отпочне Србија у савезу и сарадњи са свим Словенима, посебно са Бугарима, Црногорцима и Херцеговцима. У том погледу Каравелов изражава очекивања бугарских националних револуционара и србијанских и прекосавских либерала да ће српски владар најзад запознати у ослободилачки рат, посебно после споразума са конзервативним крилом бугарске емиграције у Букурешту „Добродетелном дружином“ о стварању српско-бугарске државне заједнице, Југословенског царства, под скиптром кнеза Михаила. У једној прокламацији бугарском народу, Каравелов пише: „... Ми, Бугари, имамо само једну државу, само једног човека с којим можемо да сарађујемо пријатељски — та држава је Србија, а тај човек кнез Михаило Обреновић. Без Србије Бугарска исто тако не може да постоји, као што ни Србија без Бугарске...“⁴⁰

У допису „Голосу“ Каравелов ће написати и ове пронициљиве речи: „Колико год била мрачна историја Срба и Бугара, њихове несугласице и непријатељства били су узрок њихове пропасти, ропства и невоље, то је чињеница у коју не треба ни најмање сумњати. Чини нам се да у нашу заједничку корист морамо заборавити тамне стра-

³⁸ Историјски архив Београда (ИАВ), Поклони и откупи (ПО), бр. 380; Сабрани списи, I, 7—8.

³⁹ Србија, I, 27—28, 3. и 6. IV 1868: Из Општине у Петрограду — С. Марковић, перовоћа. Српској омладини. Уместо одговора неким омладинцима.

⁴⁰ Голос, 1867, бр. 170: Балкански родољубец, Прокламација к болгарском народу; Мих. Димитров, Публицистиката на А. Каравелов, 247.

нице наше историје или да се њоме користимо као чињеницом да ни Србин без Бугарина, ни Бугарин без Србина не могу опстати; да ће разједињене и посебне државне организације изазвати само несугласице, и опет ће се поновити ужаси којих су гуне странице наше историје; да би учврстили и обезбедили опстанак сви ми, раздробљени Јужни Словени, морамо да се стопимо у једну целину, и то под покровитељством Русије. Слободна Србија сада мора постати заједничка домовина и Србина, и Бугарина, и Хрвата, и Црногорца, и можда и Чеха, и из тог центра да се старамо да установимо будућу Југославију... Јужни Словени морају да устроје слободну, федеративну државу..."⁴¹

У допису „Голосу“ пак у вези с четом Јеремије Петровића, Каравелов пише како су устаници прешли у Бугарску, а Митхад папа је послао код њих неког Енглеза, представника Библијског друштва, да их приволи на полагање оружја. Али вођа устаника капетан Никола убеђује изасланика да је једини излаз оружана борба за слободу и дике здравину у којој каже: „Живели Јужни Словени! Нека им Бог помогне да скину са себе тешке окове! Живели северни и западни Словени и братска љубав нека их сједини завек! У здравље слободних људи, у здравље свих људи добре воље. Бог нека подржи бугарско-српског краља Михаила Обреновића! Нека дуго живи цар Александар!“⁴²

Каравелов ће крајем 1867. и почетком 1868. исто толико одлучно као и Светозар критиковати колебаљивост у Михаиловој спољној политици, поступак са припадницима Друге бугарске летије, безуспешни покушај издавања бугарског листа и протеривање из Београда. Наравно, није реч само о илузијама у погледу унутрашње и посебно спољне политике кнеза Михаила код њега и Светозара. Једноставно, званична Србија, онаква каква је била и са људским и материјалним потенцијалом који је стварно имала, представљала је политичку и материјалну снагу, и пошто Омладина није имала средстава, а ни бугарски револуционари, онда је ваљало радити на томе да Србија буде увучена у рат. Тешко је, међутим, одговорити засада какве су биле везе љубена Каравелова и „Југословенске општине“. Познато је, на пример, да је укором после Каравелова у Београд дошао и њен председник потпоручник Сава Грујић, већ средином марта 1867. Он се онда свакако састао са бугарским револуционаром.⁴³ Познато је,

⁴¹ Голос, бр. 177, 1867: С Балканов, 1-го (13-го) јуња; Публицистиката на А. Каравелов, 259.

⁴² Голос, бр. 220, 1867: Белград, 15-го (27-го) јула; Мих. Димитров, Публицистиката на А. Каравелов, 296. Допис је пренео и „Световид“ с једном занимљивом цензорском интервенцијом, наиме последња реченица гласи: „Нека Бог поживи ... српског К... Михаила Обреновића! Цензор је избацио, из спољнополитичких обзира, две речи — „бугарско-српског Краља Михаила“; притом је теже погодити прву (иако се у целом допису говори о Бугарима), међутим, друга је, јасно, „краљ“, да се изостави „кнез“ нема разлога (Световид, XVI, 94, 20. VIII 1867, 2—3).

⁴³ К. Шарова, нав. д. 133.

такође, да је и поручник Константин Кесјакoв посетио у току зиме 1868. Београд да би утицао на припаднике Друге бугарске легије да остану и даље у овој школској војној формацији, али његов покушај није наишао на њихово разумевање.⁴⁴ Ако је то било пре протеривања Каравелова, фебруара 1868, може се допустити да се и Кесјакoв са-стао са својим старим пријатељем. Било је, наравно, говора о за-дацима Јужних Словена, о узајамним односима Срба и Бугара, али се о томе не може рећи ништа одређено.

И Марковић је у лето 1868. опет долазио у домовину и скоро до краја августа боравио у Јагодини. Био је сведок великих промена у политичком животу Србије после убиства кнеза Михаила. Каравелов је онда у мађарском затвору, осумњичен за саучесништво у убиству кнеза. Као сви напредни људи у Србији и Војводини и Светозар се, природно, интересовао за судбину Владимира Јовановића и Љубена Каравелова. Кад поздравља из Јагодине скупуштину Уједињене омладине српске у Великом Бечкереку речима „Кога слобода и срећа народа покреће на рад, тога не плаше тавнице“⁴⁵ — он очигледно има у виду Владимира Јовановића, Љубена Каравелова, Александра-Шандора Радовановића, Симу Поповића и друге омладинце који су допали затвора после убиства српског владара. Нема сумње, такође, да Светозар пружа моралну подршку Каравелову, кога београдски конзервативни листови „Видовдан“ и „Световид“ оптужују за саучесништво у кнежевом убиству, кад га помиње, с очевидним признањем, у својим критикама савремене српске књижевности. Тако у својој „Исповести једног ‘правитељственог питомца’“ — „Како су нас васпитавали“ он ће поменути, говорећи о поплави слабих пе-сама романтичарских песника епитона, израз „громогучателне“ фразе из Каравеловљевих критика, као једну од бољки савремене романтичарске поезије.⁴⁶ И у чувеној расправи „Певање и мишљење“ Светозар Марковић ће цитирати критичке ставове Каравелова као потврду властите оцене: „... И тек ове године јавља се критика брата Каравелова, Бугарина, која удара на сав правац наше појезије“.⁴⁷ У оцени општег стања српске књижевности, он се такође слаже с њим: „Наш друштвени живот заудара трулежом, а наши песници постоја-но сањају: миришћу ружу, гледају зору, слушају славуја, или туже неком особитом тугом, тугом ситог човека, коју је истинито карактерисао брат Каравелов у *‘Матици’*...“⁴⁸ Да би указао на непо-стојање одређеног естетског и идеолошког правца савремених срп-ских часописа, Светозар наводи као најочигледнији пример чињени-цу да је „*Матица*“ истовремено с критичким освртима бугарског књи-жевника штампао безвредну приповетку „10 милиона долара“ која

⁴⁴ Михаил Греков, Спомени, София, 1971, 86.

⁴⁵ Србија, II, 83, 7/19. XI 1868, 315: Сабрани списи, I, 77.

⁴⁶ Србија, II, 56, 2/14. VII 1868, 213: Св. Марковић, Како су нас васпи-тавали: Сабрани списи, I, 51.

⁴⁷ Матица, III, 33, 30. XI 1868, 770: Св. Марковић, Певање и мишљење: Сабрани списи, I, 91.

⁴⁸ Матица, III, 34, 10. XII 1868, 794: Сабрани списи, I, 94.

је „противна свим мислима Каравеловљеве критике“.⁴⁹ Истовремено с објављивањем поменутог расправе, он пита Антонија Хаџића, секретара Матице српске, 24. новембра 1868: „‘Застава’ једаред јави да ће се Влада и Каравелов пустити на слободу па шта би?“⁵⁰ Нема сумње да је и он примио са задовољством вест о њиховом стварном ослобођењу из тамнице, фебруара 1869. Критикујући потом београдске либерале што су се брукали лажима о намесничкој влади да је „либерална“, „патриотска“, „да неће да ради за народ без народа“, Светозар је био мишљења да ће она уредити српски народ „законом највећих безаконја“ (тј. тобож либералним уставом — Иг.) тако да напредним људима остаје да запевају Змајеву песму: „И синџири да носимо, / И верџија да давамо“. Није му било, изгледа, познато да је њен аутор Каравелов.⁵¹

3.

Чланак чешке „Кореспонденције“ под насловом „Српско регентство и бугарски устанак“ са критичким примедбама о намесничкој политици према Бугарима и пребацивањима за страшилност у бугарским догађајима (тј. да Намесништво није ништа учинило кад је чета хаџи Димитра прешла Дунав и у жестокој борби с турским потерама била разбијена, о чему је либерална орбијанска и преко-савска штампа доста писала — Иг.), изазвао је живу полемику. Прашки лист је сматрао повећавање бугарских чета у тешко приступачним планинским пределима за необориву истину тако да Порти остаје мало војске за гушење бугарског устанка јер мора посетити војском Дунав, осигурати све главне саобраћајнице, не може оставити Босну и Херцеговину без војске, мора сем тога да брани Епир и Тесалију, чак да има одбрамбену војску у Цариграду где су Турци трећина (можда и само четвртина) становништва, има забевица и са Албанијом, а ту је још и Крит, затегнути односи с Грчком, питање острвља. Дакле, по опени „Кореспонденције“, ствари стоје тако да Намесништво не може их боље ни пожелети за почетак овоје „више политике“. Наравно, не треба се жалити само за овоју материјалну корист, ни са пријатељима Турске склапати тајне савезничке уговоре (алузија на пријатељске гестове намесничке владе према Аустро-Угарској — Иг.).

Посебно је била тешка оптужба чешког листа да „српска влада поступа према бугарском устанку као полицајни биро“. По његовом

⁴⁹ Исто, 795; Исто, 95.

⁵⁰ Васа Стајић, Нова Војводина, 1922, бр. 2; Живан Милисавец, Светозар Марковић и Матица српска, Летопис МС, књ. 358, 1946, 2—3, 173.

⁵¹ Змај, IV, 13—14, 1867: Нова бугарска химна (делмично објављено: Б. Игњатовић, Светозар Милетић, Љубен Каравелов и бугарски националноослободилачки покрет 1867—1878, Истраживања II, Нови Сад 1973, 30; да је песма заиста Каравеловљева види се из сличне песме, и по стилу и по појединим изразима, коју је објавио у свом листу „Свободи“, II, 37, 26. II 1872, 296).

мишљењу, српски намесници су ишли за енглеским обећањима, чиме су се компромитовали у очима сопственог народа, те их је опоменуо да их може оадесити судбина кнеза Александра Караборђевића. Намесништво би добро učinilo кад би оставило на страну честољубивне планове, и тежило да оствари програм кнеза Михаила. „Кореспонденција“ је закључила чланак констатацијом да Намесништво не врши своју дужност као народна влада.

Изражавајући тренутно очекивања србијанских и прекосавских либерала за променама у унутрашњој и спољној политици намесничке владе, „Застава“ је одбацила оптужбу „Кореспонденције“ да је Намесништво постало полицијски биро према бугарском устанку, и да оно иде за себичним циљевима. Слаже се да ваља јавно признати оне идеје које српски народ назива својим. „Застава“ се оградилa да ће бранити намесничку владу дотле док буде радила у смислу датих обећања; одступи ли од постављеног програма, или постане очевидно да постоје себични циљеви, њена опозиција ће бити тим жешћа што је и веће наде гајила. „Застава“ је изразила своје дубоко уверење да будућност српског народа не може зависити од појединих особа.³² Треба додати да је Милетићев лист, доследан изнетом ставу, убрзо поново заузео опозициони, критички став према политици Намесништва.

Намесници су били веома погођени писањем чешког листа, те су у облику дописа из Београда одговорили на замерке „Кореспонденције“. Анонимни аутор изнео је резултате политике Намесништва за протекла четири месеца: учвршћење узарманог престола после убиства кнеза Михаила, одржање мира и поретка у земљи, кажњавање учесника и саучесника у атентату. Што се тиче оптужбе о пасивности према бугарским четима, односно за плашљивост и себичност, иако су прилике повољне због положаја Турске, дописник је истакао да су намесници у најкритичнијем часу изјавили пред Портом и Европом да хоће, према програму покојног кнеза, јаку и велику Србију. Србија има своју народну политику, потпуно самосталну; зато се ни кнез Михаило није дао окренути са свога добро прорачунатог пута ни црногорским ратом, ни бомбардовањем Београда, ни четима у Бугарској 1867. (чете Панајота Хитова и Филипа Тотја које су прешле из Румуније у Бугарску, а затим нашле уточиште у Србији; чета Јеремије Петровића и Ивана Кулина која је покушала из Србије да пређе у Бугарску ради дизања устанка — Иг.); шта више, те године он је строго поступио с неколицином утретаних Бугара који су хтели да пређу границу (кажњавање Јеремије Петровића и Ивана Кулина, протеривање Каравелова — Иг.). „Да ли је кнезу Михаилу оскудевао патриотизам и кураж“ — поставља тим поводом питање анонимни дописник — „да ли су и њега себичне цели задржавале?“

Бранилац намесничке политике је поставио и питање зашто су пасивне не само српска кнежевина и Црна Гора већ и Грчка премда се део њеног народа на Криту већ три године бори на живот и смрт,

³² Застава, III, 80, 6. X 1868, 1: Регентство у Србији.

ако је тренутно најбоља згода да Србија отпочне своју мисију на Истоку, зар су сви хришћански народи заједно с владама неспособни за жртву и рад, или постоји нешто друго што њихову ствар најозбиљније омета. Аутор очигледно има у виду унутрашње (неспремност, слабо наоружање) и спољне факторе (мешање великих сила).

Србија мора унапред и потанко да одреди све услове, унутрашње и спољашње, спремању, отпочињању и вођењу своје „више политике“. Пренагљеност, пропусти или закашњење, или ма каква грешка могу ставити на коцку целокупну народну будућност. У томе је велика одговорност намесника, и они би само промашили програм кнеза Михаила кад би народну будућност, добро упућену, компромитовали на тај начин.

Кнез Михаило је хтео да Србија буде унутра јака не само у војном но и у морално-политичком погледу; сада Србија још није изишла из унутрашње кризе после кнежеве погибије, још ништа није учињено што претходно ваља учинити па нема оmissа пребацивати Намесништву што при малом бугарском покрету није хтело улетети у спољну кризу, и то такву која би постала општеевропска.

Аутор дописа замера „Застави“ на њеним претњама опозицијом Намесништву, тј. људима који су били први и непосредни органи кнежеви у свему што се тичало његове спољне политике и средстава за остваривање кнежевог програма, сад кад чине све да савладају унутрашњу кризу, и то због пасивности према појави незнатних чета у Бугарској према којима је и сам бугарски народ остао пасиван.

Ако је Србија доиста стојер на Истоку, размишља анонимни дописник „Заставе“, онда се она неће дати лако мислено увући у акцију кад год шака Бугара, или зог другог сродног племена, без сваког рачуна и споразума предузме покрет, коме се већ унапред извесно може прорећи зла судбина. Србија не може слепо да се упусти у акцију без сигурног знања на шта се иде, и како се иде, и без своје иницијативе. Чете бугарске ниоу поникле у бугарској земљи, већ су дошле са стране и не зна се да ли их је довела политичка самосталност и прави народни циљ на Југу, или су само биле оруђе ради постизања циља који је сасвим противан српском. Сви би у Србији највећма осудили Намесништво кад би се лако мислено упустило у одаудну акцију. Ако браћа на страни мисле да им је потребна помоћ Србије, тј. крв, новац и вештина народа у Кнежевини, па се још и позивају на неко братинско право, онда морају знати да сваки захтев, свако право има и своју дужност; кад се од Србије све, или бар најглавније захтева, тада се мора њој признати слобода да она узме иницијативу кад то нађе да је најзгодније, и да све руководи онако како би се што савршеније постигао и њен и општи циљ.⁵³

Доследна свом опрезном ставу према Намесништву, „Застава“ је ипак донела допис Стојана Унића (Косте Угрињића) у коме се истиче да Намесништво, које су радосно поздравили сви србијански

⁵³ Застава, III, 85, 24. X 1868, 1—2: „Регенство у Србији“, „Кореспонденција“ (прашка) и „Застава“. У Београду, 17. окт. 1868.

либерали, слабо одговара очекивањима. Главна његова дужност је акција за ослобођење и уједињење притиснутог Српства, а колико се у том смислу радило сведоче чете и друга помоћ што је из Србије пошла бугарским јунацима у помоћ. После ове ироничне примедбе, дописник прихвата да је београдска влада много шта поправила у унутрашњој политици, али о томе најмање могу знати несрећна браћа по Босни и Старој Србији. Србија би требало да се угледа на Грчку и Румунију, и да помаже ослобођење на Истоку. Није важно да влада јавно каже пред Европом да се не може одрећи симпатија за неорећну браћу, него да тајно припомотне (као влада у Атини). Не вреди ништа оправдавање владине пасивности према бугарским четам у београдском допису „Застави“; ипак, Стојан Унић изражава наду да бар овог пута „на пролеће“ неће изневерити очекивања.⁵⁴

У овој полемици Светозару Марковићу је највише сметала одбрана позиција либералне странке, посебно пак чињеница да је већина србијанских либерала преклонила главу пред Намесничтвом за љубав положаја у државном апарату. У писму Љубомиру Белимарковићу из Петрограда, 31. октобра 1868, он ће се оборити на београдске либерале који су се „толико наплакали над политичком мудрошћу, енергијом и патриотизмом кнеза Михаила да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику него су је поставили као узор државничке мудрости и патриотизма“. Тиме су либерали, сматрао је Марковић, дали непобедљиво оружје у руке Блазнавцу и Ристићу, најодрсних Мухайлових слугу, којим се ови безобразно служе. Доказ томе за Светозара је допис из Београда у „Застави“ који по форми и садржини показује да га је писао или који од намесника или неко други по њиховој наредбини, и цитира његове основне поставке: Намесничтво управо иде потпуно трагом кнеза Михаила, који је водио самосталну „српску“ политику с које га није могло скренути ни бомбардовање Београда, ни црногорско-турски рат ни чете у Бугарској 1867, и да се кнезу не може пребацивати због страшљивости. Марковић је замерао „Застави“, тј. Омладини и опозицији што не сме да одговори ни речи на питање Намесничтва сме ли се кнезу Михаилу пребацивати страшљивост.⁵⁵

Тренутно примирје између Милетића и његових присталица и намесничке владе није омело „Заставу“ да донесе чланак „Велика Србија“ у коме је Марковић изнео и своје мишљење о бугарским догађајима. Цитирајући ставове београдског дописа „Застави“, које је изнео претходно у писму Љубомиру Белимарковићу, Светозар истиче да је кнез Михаил хтео да има велику војску и сву земаљску власт у својим рукама како би се могао спремати за тренутак остварења Велике Србије. Кнез је крајње доследно и логично ишао тим циљевима, али не може се закључити да ли ће и Намесничтво наставити исту политику у свему. Пошто је „Застава“ штампала чланак

⁵⁴ Застава, III, 91, 14. XI 1868, 2: С. —...ић, Са Србског приморја, 30. окт.

⁵⁵ АС, Раднички покрет, кут. III: Писма Светозара Марковића Љуби Белимарковићу.

у одбрану Михаила и Намесништва без примедбе на основна начела политике нове београдске владе, Марковић држи да се она с њом слаже у начелима. Али је онда чудно, што је у истом броју опет без примедбе објавила чланак³⁴ са пребађивањима српској влади због пријатељства са аустријском и мађарском владом. Пријатељство с тим владама, по Марковићевој оцени, док се не испуни одређени део програма „Велике Србије“ (алузија на ослобођење од Турака или остварење неких уступака уз њихов неутралитет — Иг.), Намесништву је неопходно потребно. Зато је логична последица те политике што се Србија није умешала у црногорско-турски рат, што је отрпела бомбардовање Београда, што се није умешала у бугарски устанак 1867. године.

Марковић се слаже да Србија према тренутном стању није спремна да изврши програм кнеза Михаила; ранијој српској влади може да се замери само на „назови правима“ (како их назива Светозар), наиме на „историјском праву“ и „династичком праву“ које стоје насупрот „народном праву“, „праву народности“, тј. да људи који говоре једним језиком, имају исте навике и обичаје и опште потребе имају право да уједине своје материјалне и умне силе ради стварања политичке целине — једне државе. Кад се јавила тежња народа да се уједине по народностима, људи слободни од предрасуда руководили су се само народним интересима и народном вољом, не обраћајући пажњу ни на каква династичка или историјска права; други, напротив, због интереса или што се нису ослободили предрасуда, радили су да остваре народне интересе а да истовремено не уврете историјска и династичка права. Према томе државници се и деле у два велика тора: једни воде политику ослобођења и уједињења, други воде политику освајања. То је политика народњака и легитимиста. Народњацима је главно средство народни устанак; легитимисти избегавају народни устанак уколико могу, и старају се да се помогну пријатељством стране државе. У унутрашњој политици народњаци хоће што више раширена самостална активност сваког члана државе, слободу и самоуправу (децентрализацију), легитимисти пак да се активност свих појединаца потчини врховној вољи — власти, њима је нужна неслобода и диктатура (или, у мањем степену, централизација).

Кнез Михаил и као Србин и као глава династије тежио је да повећа територију Србије. По овом положају и убеђењима био је легитимист и морао је и формално и чињенички уважавати историјска и династичка права других држава и владара. Тиме се само може објаснити његова тежња да задобије неограничену власт у земљи. Само опозиција, кад се борила, никад није изрекла прави узрок Михаиловим тежњама; она је говорила да њега varaју они који га окружују, да ти људи имају у виду личне интересе. Марковић је мишљења

³⁴ Застава, III, 85, 24. X 1868, 1; Јован Павловић, Наше политичко владање. Види такође: Застава, III, 89, 7. XI 1868, 1; (Стеван) П(авловић), Прокламација намесника кнежевог достојанства у Србији. Шта се очекује од намесништва.

да је детињаста претпоставка да Михаило није разумевао систем који је сам створио. Он је, поред тога, имао да се бори са силом Турске царевине и са суревњивошћу Црне Горе и Бугарске. Стога је морао да ступа корак по корак и да вреба zgodну прилику — не да дигне револуцију у Турској, као што је хтела опозиција, већ да увећа своје силе по могућству без боја (као што је добио градове и, како се говорило, тражио Босну и Херцеговину на вазалним правима). Зато је морао да гаји пријатељство према Аустрији која му је помагала у питању градова (из рачуна, да удаљи решење источног питања). Тиме се објашњава што је отрпео бомбардовање Београда и није помогао Црногорцима.

Политика „јаке и велике Србије“ противна је интересима српског народа у темељу. Српски народ у Кнежевини Србији је врло сиромашан. Да би се Србија спремила, народ је подносио страшне жртве. Централизација власти која је произилазила из политике „Велике Србије“, са цензуром и неодговорношћу, оживала је умни развитак народа. Па ипак Србија није готова да испуни Михаилов програм, ма да он, као патриот и богат човек, није жалио ни сопствено имање за ратну спрему.

Марковић не дели мишљење да би највећа срећа српског народа било кад би се великосрпска политика увенчала успехом и Србија добила Босну, Херцеговину, Црну Гору и Стару Србију. Само рутинери сматрају за народни интерес велику територију, велики број поданика, сјајан двор итд. Напротив, народни интерес је да „буде свима и овакоме добро“. Народ би изишао из борбе за „Велику Србију“ сиромашнији и разоренији него што је сада, а остао би окружен истим непријатељима, и још би добио за непријатеље и своју браћу Бугаре. „Велика Србија“ морала би да купује пријатељство у непријатеља понижавањем и жртвовањем интереса свог народа, морала би све више трошити на војску, све више заводити централизацију са свим њеним „добрима“, све више да оптерећује народ дажбинама (било би по свој прилици и државног дуга), и раније или касније таква политика морала би се завршити каквом спољашњом или унутрашњом катастрофом.

Политика „велике и јаке Србије“, истиче Марковић, буди подстреке код природних савезника српског народа на Балкану Бугара и тера их у непријатељски табор. А док Бугари буду у непријатељском логору, докле ни српски народ не може бити слободан. Из тога следи очевидно да српска народна политика мора бити усмерена на опште ослобођење Балканског полуострва. „Велика Србија“ је тесна и рђава зграда, пише Марковић, која није кадра да обезбеди српске народне интересе. Али он истовремено, и с глупим правом уосталом, истиче да ни „Велика Бугарока“ не би осигурала интересе бугарског народа. Само српско-бугарски савез, устројен на слободној вољи оба народа може да обезбеди будућност оба народа и целог Југословенства.

Светозар замера либералној опозицији што никад није осуђано изрекла своје мишљење о том питању. Он наводи чланак Живојина

Жујовића у „Србији“ о односима са Бугарима⁵⁷, у коме аутор наводи да међу српском интелигенцијом има неколико људи који чине партију федералиста, али њихов број је незнатан, а српски народ зна само за своје патње. Прихвативши овај став Марковић додаје да ће српски народ још дуго патити ако му његова интелигенција не покаже лек који лежи из корена. Жујовић говори о равноправности српског и бугарског народа (Светозар се само не сећа да ли он говори у своје име или у име српског народа). Српски народ, сматра Марковић, не мисли већином ни о свом праву ни о равноправности с другим народима, а од мишљења опозиције Бугарима је мала вајда, чак се и она потирала тиме што је опозиција потпомагала политику „Велике Србије“. Она је само улетшавала ту политику, која је Бугаре сматрала као циљ, шупљом ако не и двоумисленом фразом: „И ви гледајте па се користите нашом силом, као што ћемо ми вашом“. Бугари су сматрали да је опасно „сејати тикве с великом господом“ (за Бугаре то су Срби, каже Марковић). Стога су они 1862. пребацивали Србији тежњу за завојевањем, стога се јавила и адреса султану са захтевом за аутономијом Бугара, а за узврат обећана заштита целокупности Турске царевине, најзад стога се јавила и жестока полемика против српске владе 1867. због бугарских чета у Србији.

Нико од савремених политичара није тако отворено и доследно критиковао политику србијанских либерала, као што је то учинио Светозар Марковић, због недостатка храбрости да удари на основна начела кнеза Михаила и јасно да одреди други пут који води народном циљу, већ је само нападала поједине појаве и личности. Решавајући поједина практична питања и одређујући програм свог рада, опозиција је газила свој основни принцип: интереси живих људи стоје изнад било каквих историјских права и привилегија, изнад свих династичких и личних интереса. Тиме она не само што није ништа стварно постигла за свој народ, већ му је често и штетила стављањем у непријатељски положај према народима који су му и по крви, и по језику, и по историјској судбини братски и по томе чији су интереси истоветни са интересима српског народа. То је разлог, по Марковићевом дубоком уверењу, што нема солидарности у раду међу српским, бугарским и хрватским народњацима.⁵⁸

Улога Србије на Балкану и у решавању источног питања била је често предмет полемике између напредних и конзервативних снага. Светозар Марковић је сматрао српско државно јединство, оснивање велике српске државе у којој би били уједињени сви Срби, најреволуционарнијом мишљу од свих које су поникле на Балканском полуострву, јер одриче државно право Турске, Србије, Црне Горе, Аустрије и Угарске, али је истовремено држао да је та мисао

⁵⁷ Србија, II, 34, 27. IV/9. V 1868: (Живојин Жујовић), Две речи о узајамном одношају Срба и Бугара; Застава, III, 36, 5. V 1868, 1: О узајамном одношају Срба и Бугара (исти чланак у целини).

⁵⁸ Застава, III, 101, 19. XII 1868, 2—3: Св. Марковић, Велика Србија. Намењено Уједињеној омладини српској, III. Мањина и већина; Сабрани списи, I, 107—115.

немогућа, утопија, чак и штетна за српски народ. Јер, српско јединство је само један део међународног јединства — савеза слободних људи свију народа на Балканском полуострву и на Југоистоку Европе. Србија може бити полуга, ослонац да се покрене револуционарни рат на Балкану и да се уништи постојећи државни поредак који цепа српски народ и држи га у ропству заједно са осталим потчињеним народима у Турској.

Светозар Марковић је цумео реално да оцени положај балканских народа и перспективе њиховог будућег историјског развоја, али млади српски социјалистички покрет још није имао материјалних снага да своју политику и реализује. У том погледу Марковићева схватања имају додирних тачака са ставовима оснивача научног социјализма Маркса и Енгелса о националноослободилачким и социјалним стремљењима Јужних Словена. Ево шта је писао Енгелс у чланку који је потписао Марксовим именом (да би му помогао хонораром) 1853. године у „*New-York Tribune*”-у: „Непобитан је факт да је полуострво које се само зове Европска Турска, природно наслеђе југословенске расе... Југословени, који сачињавају језгро полуострва, једини су носиоци цивилизације. Они, додуше, још нису конституисали ниједну нацију, али у Србији они већ представљају снажно и сразмерно организовано језгро једне нације. Срби имају своју историју, своју литературу. За своју унутрашњу независност они имају да захвале једанаестогодишњој храброј борби против непријатеља који је бројно много надмоћнији од њих. Они су за последњих двадесет година учинили велике културне напретке, и хришћани у Тракији, Македонији, Бугарској и Босни сматрају их као центар око кога ће се окупити у будућим борбама за независност” (курзив наш — Иг.).

Сличан став је имао и Лубен Каравелов. После Михаила Поли-та-Десанчића (1862) и Светозара Милетића (1863), он ће први у српском новинарству ставити на дневни ред питање јужнословенске или подунавске федерације. У њен састав, мислио је, треба да уђу Срби, Бугари и Румуни; при том се противи успостављању државе „по историјским калупима”, њихова заједничка акција „мора бити приступ наше југословенске величине, а стара жалосна историја са Симеуном, Душаном итд. треба да се забаци и забатали”.⁹⁹ По изласку из затвора 1869. Каравелов ће објавити два чланка у којима ће опет осудити „историјска права”. снове о „Душановој царевини”, „Симеуновом царству”, „Византијској империји”, тј. националистичка стремљења буржоазије балканских народа. Светозар Милетић је још 1860. писао против привилегија и „историјског права” („проигра-на права деспота, а несрећа слободних људи” — како ће их назвати

⁹⁹ Ј. Скерлић, Карло Маркс о Србима, СКГ, XXIV, 1910, 8, 634; Радничке новине, 120, 3. V 1915; Маркс о Србима.

¹⁰⁰ Србија, I, 42, 19. X 1867, 176 (потпис: -ов).

касније).⁴¹ Било је и других чланкописаца са сличним ставовима, па и о федерацији или конфедерацији као најпгоднијем облику уједињења Јужних Словена и балканских народа. Али чест је био и утицај романтичарско-сентименталних снова о „народној величини“, која се огледа у стварању велике одвојене државе.

4.

Када је Каравелов покренуо 1869. „Свободу“, омладински органи срдачно су поздравили нову појаву у бугарској журналистици. Са своје стране њен уредник такође преноси писање српске штампе; међутим, пада у очи да је доносио библиографске белешке и дуже приказе о омладинским издањима или да цитира либералне и конзервативне српске листове, у Кнежевини и Војводини, али не и социјалистичке листове (сви једног случаја, о чему ће касније бити речи). Чињеница да је Каравелов добијао материјалну помоћ српске владе очигледно је утицала на његово понашање.

Светозар Марковић и Љубен Каравелов „срели“ су се и на страницама омладинске штампе. Каравеловљева „дрта из Бачког живота“ „Наказао је бог“, коју је посветио београдским баџима, штампана је у „Младој Србадији“, у којој је и Марковић објавио свој чланак „Је ли жена способна да буде равноправна с човеком?“ (у наредном броју завршетак Марковићевог чланка долази непосредно иза краја Каравеловљеве приповетке). Међутим, њихова оцена овог омладинског часописа је сасвим дијаметрална. Док Каравелов у писму Антонију Хаџићу изражава своје задовољство садржином, баш садржина и правац часописа изазвали су Марковићево „радикално“ неслагање.⁴² Па ипак, бар у књижевним критикама, савременици су их сматрали истомисленицима. Одговарајући Светозару Марковићу на чланак „Реалност у поезији“, редакција „Матице“ написала је: „Осим тога беше и ваше разлагање и ваш начин и ваш занос тако налик на нихилистичке критике Каравеловљеве, саопштене исте године у нашем листу и у истој намери, да се већ по тој наљичности мотао заједнички извор и пронаћи и промерити.“⁴³ А тај „заједнички извор“ је, наравно, „нова наука“ Чернишевског.

„Срели“ су се такође и на страницама органа Руске секције Прве интернационале „Народно дело“. У њему Марковић је штампао свој рад „Политическое и экономическое положение рабочего

⁴¹ Б. Игњатовић, Светозар Милетић, Љубен Каравелов и бугарски национално-ослободилачки покрет 1867—1878, Истраживања II, Нови Сад, 1973, 76—77.

⁴² Б. Игњатовић, Љубен Каравелов: „Је ли крива судбина?“, АМС, г. 131 1955, књ. 376, св. 603—604; Панчевац, II, 38, 10, V 1870, 4; Св. Марковић, Изјава. Цирих, 15. маја 1870.

⁴³ Матица, V, 18, 30. V 1870, 423; Одговор Светозару Марковићу на његов чланак „Реалност у поезији“.

класа у Србији”, као њен агент-кореспондент за Србију.⁶⁴ Каравелов је, пак, објавио програм Бугарског централног револуционарног комитета (БРЦК) у коме се каже да се бугарски народ бори са два противника: политичким — турском владом, и верским — грчком поповштином. Пошто је један од њих пао, дошао је ред на другог.

Бугарски народ је демократски, он није подељен на сталеже, нема аристократије ни богаташа. У Бугарској народ жели само оне чиновнике које ће сам бирати да врше народну вољу. Он жели да са овим суседима живи у пријатељству, посебно са Србима и Румунима; од слободних држава жели да се начини југословенска или подунавска конфедерација. Бугарски народ жели аутономију земаља у којима живи, према праву, обичајима и бугарском значају; у земаљама где живе Румуни, Срби и Грци — аутономија тих земаља. Сваки народ треба да има своју засебну слободу, али у исти мах међусобно и са њему сродним племенима и суседима да чине целину, као што је Швајцарски савез. Бугарски народ не тражи никакве туђе територије, нити жели своје коме наметнути. Он нема никаквих историјских, каноничних или религиозних претензија, стога народ сам треба да одлучи о својој судбини и у каквом ће облику ступити у савез са Србима, Румунима или Грцима — што не треба прејудницирати. Дакле, међу овим народима не може бити говора о границама.

Бугарски народ, према програму БРЦК, посебно жели народну слободу, тј. личну и верску, као и својим суседима. Туђа превласт над њиме мора престати, зато ни он неће над другима да влада. Бугарски народ није вољан да ради с деспотском владом у слози, макар у њој и сами рођени Бугари били; савезници његови треба да буду они народи који су, као и он, угњетени, и који стезу под тешким бременом.⁶⁵

Поставља се, природно, питање да ли је агент-кореспондент Руске секције Прве интернационале допринео објављивању протласа БРЦК у „Народном делу”, тим пре што ставови о узајамним односима балканских народа, посебно Срба и Бугара, о заједничкој борби за ослобођење имају доста додирних тачака са ставовима Светозара Марковића? У Цириху око њега окупила се група младих српских студената, међу којима је и Пера Велимировић, Каравеловљев кум (венчао га је заједно са Владом Љотићем почетком 1868). Маја 1869. на повратку у Србију кроз Цирих је прошао инжењер Бура Љочић; на тајном састанку са Марковићем, Николом Пашићем и Велимировићем решено је да сви они током лета спреме пројект за организацију нове странке, а најесен сви скупа да реше „дустројство” друштве и програм за рад — радикалног карактера у којој не би било места за „либералне шепртље”.⁶⁶ Тако је Светозар Марковић, готово истовремено кад и Љубен Каравелов, ударао темеље новом политич-

⁶⁴ Народное дело, I, 2 и 3, 7. и 31. V 1870.

⁶⁵ Народное дело, I, VIII 1870; Свобода, I, 46, 14. X 1870; Застава, V, 131, 8. XI 1870, 3: Славенске земље. Бугарска.

⁶⁶ Ј. Скерлић, Светозар Марковић, Београд 1922, 36.

ком покрету, додуше на другачијим идеолошким основама; можда је то допринело да он или његови циришки истомишљеници посредују ради објављивања програма БРЦК у „Народном делу”, а не Бакунџин, како се претпоставља, који је напустио редакцију органа Руске секције Прве интернационале после првог броја.

Ставови из програма БРЦК Каравелов је даље разрадио у брошури „Български глас. От Б. Р. Ц. К.” У овом документу први пут се осећа утицај идеја Васила Левског, највише нагласак се ставља на унутрашњу револуционарну организацију (коју Левски већ ствара у Бугарској — Иг.). Време је, стоји у овом конспиративном издању, да и Бугарин живи „као човек, као слободан грађанин, као господар над самим собом”. Он мора да победи грчко свештенство, турске власнике и сопствене чорбације, али не и да очекује помоћ оплоја, тј. да једног господара замени другим. Само онај народ може да оствари личну и народну слободу који се узда у своје снаге и умне способности и у своју браћу која трпе исте муке. Потребно је коначно ослобођење, не никакав фантастични дуализам (турско-бугарски — Иг.). Само они народи могу рећи да су људи који имају грађанску, црквену, научну, социјалну, народну и личну слободу.

Цареви и попови су фактори стагнације и беде. Зато ни од турских султана и грчке црквене хијерархије не може се очекивати било каква правда. Бугарски народ мора узети оружје у јуначке руке и сам извојевати своје благостање. Исто треба да учине и хришћани у Турској, јер њих је четрнаест милиона, а Турака једва два; како је онда могуће да утњетавају толике хришћане. Лек томе је ослобођење од незнања, разједињености и уместо захвалнице (султану, за оснивање Бугарске егзархије — Иг.), треба се прихватити оружја док се не задобије оно што је потребно живом и слободном народу. Државу пак морају сами да уреде, према најбољим узорима просвећених народа — Американаца, Белгијанаца, Швајцараца.

Онај човек који хоће народну слободу, наставља Каравелов, мора прежалити властито живот, узети оружје и откупити слободу и домовину. Чете Панајота Хитова и Хаџи Димитра нису постигле свој циљ, иако су посејале добро семе у народну њиву, јер нису започеле своје дело изнутра, као што су учинили Мацини и Гарибалди у Италији, који су прво припремили народ, а потом дигли устанак, победили Аустријанце и ујединили Италијане у једну државну целину. Бугари треба да устану тек онда кад буду спремна и њихова браћа — Срби, Црногорци, Херцеговци и Босанци, и заједничким напорима да сломе непријатеља. У ствари, није реч о томе да бугарски народ није приправан за револуцију, већ да није успео да створи организацију која ће донети његовом устанку сталну и коначну победу. Учешће Бугара у српским и грчким устанцима говори у прилог спремности Бугара за револуцију, а о неспособности да се организују чињеница да Турци још владају на Балканском полуострву. Од Бугара зависи коначни пад Порте, али спас зависи још од једног фактора: од храбрих синова бугарског народа и од њиховог пријатељства са Србима и Румунима.

Каравелов сматра да Европа повољно гледа на бугарски ослободилачки покрет будући да познаје немоћ Турске да се обнови и снажно стремљење Бугара ка материјалној и духовној култури, економском подизању земаља између Дунава, Црног и Јејејског мора. На рушевинама Турске треба да буду створене три савезне државе — бугарска, српска и румунска, свака са својим законима, судством, једном речју аутономијом, али повезане у целину са заједничким савезним парламентом. Али прави суверен и самодржац може бити само народ.⁶⁷

„Млада Србадија“ оценила је брошуру „Български глас“ као „знаменити глас наше бугарске браће“.⁶⁸ „Црногорац“ је пренео цео текст брошуре.⁶⁹ Београдски ђак Вељко Абацијев, један од младих Бугара који су под утицајем Светозара Марковића постали оснивачи социјалистичког покрета код Бугара, послао је петињском друштву „Црногорски борац“ овај политички документ БРЦК;⁷⁰ вероватно је са тог примерка и преведен у „Црногорцу“, уколико га није послао Каравелов, пошто је уредник листа Стеван Поповић био његов лични пријатељ.

5.

Познато је да је Уједињена омладина српска покушала крајем 1871. и почетком 1872. да организује заједнички устанак у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Албанији, Македонији и Бугарској против Турске.⁷¹ О томе је опширно писано последњих година.⁷² Српска социјалистичка и грађанска штампа обратила је велику пажњу овим догађајима и међусобним односима балканских народа, посебно Срба и Бугара.⁷³ И код Срба и код Бугара јасно се увиђало, у напредним круговима, да само заједничка борба може да донесе повољне резултате.

Крајем 1870. године чланови БРЦК сматрали су да је потребно сазнати намере српске владе и омладинаца. Димитар Ценович и

⁶⁷ Мих. Димитров, А. Каравелов, *София* 1959, 224—226.

⁶⁸ Млада Србадија, II, 3, 28. II 1871, 46.

⁶⁹ Црногорац, I, 15—18, 1—25. V 1871.

⁷⁰ N. Martinović, *La société „Crnogorski Borac“ et l'Omladina Balkanique. Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, IV, Sofia 1969, 193—194.*

⁷¹ Ј. Скерлић, *Св. Марковић*, 74—75.

⁷² Н. Петровић, *О покушају устанка УОС 1871—72*, АМС, књ. 322, св. 6, 471—488; В. Војводић, *УОС и припремање устанка на Балкану 1871—72*, Уједињена омладина српска, *Зборник радова*, Нови Сад 1966, 305—315; К. Шарова, *Припреме за устанак у Бугарској 1870—1872*, *Исти зборник*, 473—494; Б. Игњатовић, *Љубен Каравелов и Светозар Милетић*, *Исти зборник*, 165—167; Дж. Игњатович, *Љубен Каравелов и србскогo общество*, Ниш 1969, 222—239; Б. Игњатовић, *Светозар Милетић, Љубен Каравелов и бугарски национално-ослободилачки покрет 1867—1878*, *Истраживања II*, Нови Сад 1973, 84—94.

⁷³ Б. Игњатовић, *Српска социјалистичка и грађанска штампа и бугарски националноослободилачки покрет 1871—1872*, *Почеци социјалистичке штампе на Балкану (Зборник радова)*, Београд 1974, 445—458.

Алимпие Васиљевић дошли су оредином децембра те године до заједничког сазнања о потреби састанка и разговора бугарских и српских представника. Фебруара или првих дана марта 1871. БРЦК је одлучио да пошаље у Београд три представника како би проверили шта мисли званична и незванична Србија о евентуалној акцији против Турске.⁷⁴ Левски је сматрао да револуционарна организација пре свега мора да набави новац и оружје (размишљао је о могућности дотурања преко Србије), потом да окупи школоване борце за борбе по градовима (који познају војну тактику и дисциплину; рачунао је на припаднике Друге бугарске легије, већином настањених у Румунији), а војводе ће водити устанике по планинама, селима и друмовима.⁷⁵ Сложио се у име унутрашње револуционарне организације да три представника разговарају са српском владом како би се споразумели хоће ли заједнички „дотући овог господара који нас прождире и жели коначно прождрати заједно са женама, децом и имовином”. Уколико се српска влада не одазове, онда Бугаре неће нико зауставити; српска влада, сматрао је такође Левски, неколико пута је давала обећања која није испунила.⁷⁶ Он, очевидно, није знао да акција у оштини тече мимо владе и да је њен циљ чак наметнут јој снагом прилика учешће у намераваном устанку. Договору са Србијом Васил Левски је придавао толики значај да је и сам желео да пође са изасланицима да би учествовао тајно у раду на уједињењу снага за заједничку борбу. Међутим, предлог је стигао Левском у Бугарској у априлу, кад је Ценовић већ био у Београду; марта месеца Ценовић је по свој прилици преко Алимпие Васиљевића имао могућност и да разговара са представницима српске владе.⁷⁷

Због неприлика са штампаријом, Каравелов је престао да издаје „Свободу” и око 10. маја 1871. стигао у Београд да би тражио од владе штампарску машину и слова. Наравно, то није био једини разлог; реч је и о припремама с којима је био упознат и због којих је одржавао присне везе не само са званичним круговима већ и са активистима УОС — и либералне и револуционарно-демократске оријентације. Први социјалистички лист на Балкану, Марковићев „Раденик”, који је почео да излази 1. јуна 1871, непосредно после погибије Париске комуне, донео је већ у трећем броју окружницу Васила Левског имућним Бугарима да потпомогну добровољним прилозима револуционарну организацију у земљи. Каравелов је окружницу допунио и штампао са датумом „(?)”, 1871. марта 10” и потписом „I одељење БРЦК. Привремена влада у Бугарској”.⁷⁸ У окружници се захте-

⁷⁴ К. Шарова, нав. д. 481.

⁷⁵ Васил Левски, Документално наследство, София 1973, 71; В. Левски Данану Попову, 5. II 1871.

⁷⁶ В. Левски, Документално наследство, 78—80; В. Левски Дан. Попову, 11. IV 1871.

⁷⁷ К. Шарова, нав. д. 481—482.

⁷⁸ Раденик, I, 3, 5. VI 1871, 73; Бугарске ствари; В. Левски, Документално наследство, 72—73 (датирано 6. II 1871; у истом издању има још неколико текстова исте окружнице, упућене под разним датумима појединим имућнијим људима).

вало од имућних људи да скупају новац за устанак, да га предају уз признатицу привремене владе одређеним људима и да се одреде јеоу ли уз револуционарне снаге или против њих јер „на хиљаде јунака“ очекују њихов одговор. Текст прокламације из „Раденика“ пренела је „Застава“, а потом и „Црногорац“.⁷⁹ Оба листа поздравила су ову „нову појаву код браће Бугара“.⁸⁰ Многобројни написи у савременим србијанским и војвођанским листовима несумњиво су одраз акција УОС на припремању устанка. Турска влада је, како је писао „Раденик“, захтевала од румунске владе да буде обазривија према бугарским новинама које су штампањем прокламација и других списа постале опасне за постојеће стање у Турској царевини. Румунска влада се позвала на постојећи устав да би одбила турски захтев.⁸¹ Ова турска интервенција уперена је највише против Каравелове „Свободе“.

Важну улогу у припремању устанка имао је црногорски сердар Перо Матановић. На повратку из Русије он је посетио Светозара Милетића у Вацком затвору и од њега добио писмо за Каравелова. Из писма се може закључити да је београдска влада била против устанка, тим пре што ни руска влада није била сагласна. У том смислу је био и разговор владиних представника са Ценовичем. Приликом сусрета са Милетићем, представник БРЦК међутим видео је сасвим супротан став: дићи устанак и тако приморати Србију, Црну Гору и Русију да се умешају.⁸²

Бугарски војвода Панајот Хитов разговарао је у пролеће 1871. с Блазнавцем и Јованом Ристићем о евентуалном заједничком устанку Срба и Бугара против Турака; намесници су били против те намере, иако је Блазнавац обећао бугарским родољубима пет хиљада пушака „за будуће“. Хитов се онда повезао са Јевремом Марковићем, Пером Матановићем и другим првацима УОС и договорио се да поменути двојица дигну устанак у Херцеговини уколико се Бугарска прва побуне, а он да побуне Бугарску ако најпре устане Босна. Левски је у почетку био против његових преговора, мислећи да је реч о влади према којој је гајио неповерење због неиспуњених обећања и рђавог поступка са припадницима Друге бугарске легије.⁸³ Када је касније добио обавештења да војвода преговара с људима који имају сличан програм као и БРЦК, он је дао сагласност револуционарне организације. Преговори Хитова са Матановићем завршили су договором који су потписали обојица, 30. јуна 1871; сваки се обавезао у

⁷⁹ Застава, VI, 70, 18. VI 1871, с. 4: Славенске земље. Бугарска.; Црногорац, I, 22, 19. VI 1871, 86.

⁸⁰ Застава, VI, 69, 16. VI 1871, 3: Славенске земље. Бугарска.; Црногорац, I, 23, 26. VI 1871, 89—90.

⁸¹ Раденик, I, 6, 12. IV 1871, 24.

⁸² Иван Клиничаров, Христо Ботивов, София 1910, 517—518; Ј. Скерлић, Срби и бугарско ослобођење, Писци и књиге, IX, Београд 1926, 126—127.

⁸³ В. Левски, Документално наследство, 92—93: Левски П. Хитову, 10. V 1871.

име свог народа на заједничко и истовремено дизање устанка у Бугарској, Босни, Херцеговини и Албанији.⁸⁴

У вези са намераваним устанком стоји и окружница БРЦК комитетима у Бугарској, датирана „(?)“, 1871, јула 23“, чији је аутор Љубеџ Каравелов, а штампана у Београду уочи његовог поласка за Нови Сад на разговор са тамошњим омладинцима. Окружница је и овог пута имала веома великог одјека у српској штампи; опет је најпре објављена у „Раденику“, што указује на везе Каравелова са Светозаром Марковићем и његовим истомишљеницима. У окружници се позива бугарски народ да не плаћа порез, да не мрзи цео народ ако му је неки Рус, Румун или Србин учинио какво зло. Интересантан је став према српском народу: Бугари немају сроднијег племена од Срба и њихови општи интереси повезани су. Као што Србија не може ништа без Бугара тако ни Бугари не могу ништа без Србије (став који је Каравелов више пута понављао у својој публицистици). Непријатељи су силни, а Срби и Бугари једни без других мали.⁸⁵

Организатори устанка брзо су схватили став српске и руске владе. Милетић је писао Каравелову између осталог да не дозволи да их српска влада „за нос вуче“. Исти став Милетић је изнео и у чланку „Будимо спремни!“ поводом прогласа „Тајног средишног бугарског одбора“, тј. окружнице Васила Левског. Српски народ у Босни, Херцеговини и Старој Србији и бугарски народ у Балкану, пише трибун војвођанских Срба, треба да отпочну рат за ослобођење. Сваки Србин мора бити спреман чим прва пушка у Балкану и у српским крајевима гукне да буде на помоћи с пушком у руци или с новцем.⁸⁶

Септембра 1871. неки од најпознатијих чланова УОС створили су на Цетињу „Дружину за ослобођење и уједињење српско“. На овај састанак били су позвани и Панајот Хитов и Димитар Ценовић, али изгледа да нису добили на време пристанак револуционарне организације па нису ни кренули.⁸⁷ Скоро истовремено Јеврем и Светозар Марковић стварају у Крагујевцу „Главни одбор за ослобођење српско“. Влада је убрзо дознала и за ову организацију и нашла се, по Ристићевом мишљењу, у тешком положају; после растурања дружине Боке Влајковића и Пера Матановића, сад је створена друга на челу са Светозаром и Јевремом Марковићем и ствар изгледа обилније: ако је влада не узме у своје руке, они ће радити и без ње, ако пак узме руководство на себе може да оде веома далеко.⁸⁸ Изгледа да се овде крије још један разлог за намеравано хапшење Светозара Марковића, које је избегао емиграцијом у Нови Сад.

Крајем фебруара 1872. Васа Пелагић је уручио Блазнавцу меморандум Главног одбора Дружине за ослобођење и уједињење српско у чијој је изради учествовао Светозар Милетић, можда и Свето-

⁸⁴ Кр. Шарова, нав. д. 483—485.

⁸⁵ Раденик, I, 26, 31. VII 1871, 100.

⁸⁶ Застава, VI, 73, 25. VI 1871; Црногорац, I, 25, 10 VII 1871, 98 (исти чланак у целини).

⁸⁷ К. Шарова, нав. д. 486—487.

⁸⁸ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, Београд 1931, 84—85.

зар Марковић, онда већ емитрант у Новом Саду. Савез Срба и Бугара у борби за националну и државну независност аутори меморандума сматрају неминовношћу и неопходношћу, изјављујући отворено: „Ми немамо разлога да кријемо, да је у српским земљама организовано друштво које има за циљ да изазове устанак у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Бугарској и да га подржи“. Намесништво је одбацило идеје меморандума, међу њима и идеју да устанак почне убацивањем оружаних чета у југословенске земље под турском влашћу које би се првенствено организовале са територије Србије. БРЦК је обећао да ће формирати више чета у планинама Балкана, довољно бројних да држе у шаку турску војску у Подунавском вилајету. А као свој „свети циљ“ Главни одбор је ставио „ослобођење од турског јарма српског и бугарског народа, та два стуба српске и уопште југословенске будућности“, а не питање државног и друштвеног уређења.⁸⁹

Светозар Марковић и његов брат тежили су да уједине све прогресивне снаге у једну партију ради дизања устанка у Турској, а план српских социјалиста састојао се, према речима Светозара Марковића, да се одлучно пође путем стварне револуције, припремајући и отпочињући истовремено устанак у Херцеговини, Босни, Старој Србији, Албанији, Македонији и Бугарској. Осмог априла 1872. Јеврем Марковић је писао Главном одбору за ослобођење у Крагујевцу о својој намери да оде у Румунију ради договора са Бугарима.⁹⁰ Из његовог писма Пери Велимировићу 20. априла дознајемо да је мислио да крене у суботу или недељу, с намером да се задржи десетак дана (остао је скоро месец дана, вероватно је чекао одлуке главне скупштине БРЦК која је почела с радом 29. априла). У Букурешту Јеврем је овакако разговарао са Љубеном Каравеловим (зато га Левски касније пита да ли је Јеврем испунио своје обећање⁹¹), а предмет разговора је било питање колико људи Бугари могу да поведу у чете (као што је о томе Јеврем разговарао с људима из Херцеговине, међу њима је и Јован Дреч, писао у Нови Сад и сматрао да се треба договорити и с Грцима).⁹² Јевремово обећање састојало се у томе да пошаље војничка правила службе да се преведу на бугарски за потребе чланова револуционарне организације у обуци за устанак. Левски се још раније интересовао за војну литературу, и то не на српском језику (за њега лично — да, јер је у легијама 1862. и 1867. научио доста добро да разуме српски језик и српску војну терминологију — Иг.), који остали не разумеју, и то за, како пише, „четничко ратовање“, „пољску службу“ и „логорну службу“.⁹³ Трећег августа 1872. Левски

⁸⁹ Н. Петровић, нав. д. 479, 481, 483.

⁹⁰ Слободан Комадинић, Писма Светозара Марковића и Јефрема Марковића о организовању устанка у Босни 1872. године, Савременик, 1957, 5, 617.

⁹¹ В. Левски, Документално наследство, 183: Левски Каравелову, 27. VI 1872.

⁹² Сл. Комадинић, нав. д. 617—618.

⁹³ В. Левски, Документално наследство, 99: В. Левски Дан. Попову, 20. VI 1871.

опет тражи од Каравелова да се што пре штампају и пошаљу војничка правила, а такође и она од Јеврема Марковића (дакле нека војничка правила чији је аутор био Јеврем).⁹⁴ Светозарев брат је као командир Друге бугарске легије предавао бугарским младацима (и Василију Левском, док је био у легији, пре његове болести), пољску и логорску службу (зато их Левски тражи! — Иг.), на лак и приступачан начин.⁹⁵ Није стога чудновато што је у писму Каравелову, 25. августа, опет пожуривао слање војничких правила и списка Јеврема Марковића.⁹⁶ Овај је очевидно одржао реч, али једини штампани превод, уједно и прва бугарска књига војне струке, било је „Четованије или војна с чети“ капетана Љубомира Ивановића које је изишло под редакцијом Љубена Каравелова у Букурешту тек октобра 1873.⁹⁷

Да је Каравелов, као председник БРЦК, још док је боравио у Београду имао везе не само са званичним круговима, од којих је очекивао да добије штампарску машину и слова за издавање „Свободе“ у Букурешту, већ и са омладинцима и истомишљеницима Светозара Марковића говори и чињеница да је Павле-Паја Михаиловић, онда блиски сарадник Светозарев у издавању „Раденика“, преводио бугарске прокламације⁹⁸, чији је текст несумњиво добијао од Каравелова. Сем тога, „Раденик“ је у три узастопна броја донео оглас о поновном покретању Каравеловљевог листа: „Свобода“ бугарски лист за политику и књижевност, почео је у Букурешту наново излазити под уредништвом Љ. Каравелова... Уредништво 'Раденика' прима предплату на овај лист" (курзив „Раденика“ — Иг.).⁹⁹

После ових догађаја настаје осека у револуционарној публицистици и српска штампа више пише о борби за независну бугарску цркву. „Раденик“ ће тек у априлу 1872. донети допис из Рудзчука, можда из пера Каравелова, о самоубиству члана револуционарне организације Ангела К'нчева, кад су турски полицајци хтели да га ухапсе под оптужбом, како стоји у допису, да је дописник „Свободе“ и тобожњи убица неког Стојана Пенова. Социјалистички лист наводи да је овај револуционар био питомац војне школе у Београду где је завршио другу и трећу годину.¹⁰⁰

6.

Париска комуна, први покушај пролетаријата да освоји власт, довела је до оштрог разграничења политичких и друштвених снага у Европи и на Балкану — на класној основи. Док су конзервативни

⁹⁴ В. Левски, Документално наследство: 203: Левски Каравелову, 3. VIII 1872.

⁹⁵ Мих. Греков, Спомени, София 1971, 78.

⁹⁶ В. Левски, Документално наследство, 208.

⁹⁷ Независност, IV, 1, 20. X 1873, 7.

⁹⁸ Архив Историјског института у Београду, Заоставштина Паје Михаиловића, бележница бр. 5.

⁹⁹ Раденик, I, 79, 9. XII; 8, 11. XII и 81, XII 1871.

¹⁰⁰ Раденик, II, 40, 12. IV 1872, 161.

листом билан против париских пролетера, напредни људи су учествовали као добровољци на париским барикадама или пружали моралну подршку. Није никаква случајност што је покретање првог социјалистичког органа на Балкану — „Раденика“ Светозара Марковића, и револуционарно-демократског листа Христа Ботева — „Дума на българските емигранти“ дошло непосредно после пропасти Париске комуне (1. и 10. јуна 1871).

Али не треба мислити да је младе балканске буржоазије тек тада узнемирио страх од социјализма и комунизма, иако опасност није била непосредна већ више у идејама првих балканских следбеника твораца научног социјализма Маркса и Енгелса. Ако су ови у „Комунистичком манифесту“ сликовито изразили страх буржоазије пред радничким покретом чувеном крилатицом „Баук кружи Европом — баук комунизма“, тај страх је убрзо захватио и српску буржоазију, мада не одмах за властиту кожу. Али се и она плашила идеја, јер је била свесна да ће социјалистичке идеје, кад друштвени и економски услови буду сазрели, запалити масе да устану за своја права. Као и свака друга буржоазија, и она је мислила да ће спречити тај процес ако буде опортила присталице „древратничких“ идеја. Само две године после појаве „Комунистичког манифеста“ званичне „Српске новине“, под уредништвом конзервативног новинара Милоша Поповића, из броја у број теже да покажу хаос и неред који такве идеје наводно доносе другим земљама како би оправдале конзервативну унутрашњу политику уставобранитеља. Тако су објавиле чланак у славу контрареволуције после 1848. приказујући је као борбу цивилизације против комунизма, доносиле вести из Париза о припремама француске владе да се „са социјализмом побије на смрт и живот“, како сваки дан долази нова војска у француску престоницу а сви војни заповедници добили план битке са потребним инструкцијама за случај буне. „Помиловања никоме се нема давати“ — пишу с очигледним одобравањем „Српске новине“ — „војсци је заповеђено, да ни једно средство непокушано не остави“.¹⁰¹

Како су „Српске новине“ сликале на пример француске социјалисте (не правећи разлику међу разним струјама, и између њих и демократа кова Виктора Игоа — Иго) види се из тврдње да је она партија у Француској која тежи да „целу државу у основу разори“ „врло малена према целом народу, нити пак је важна због просвећености или великог имања“. Према њој стоји већина у којој је заступљена ученост, имање и индустрија; социјалисти би нестали кад би „велика партија поретка и закона“ дошла до јасне свести. Чим би већина јасно увидела да мора бити сложна, ако неће да право и закон под тиранство комунизма потпадне, онда би опасност одмах прошла. Аутор види излаз из те ситуације — то је Луј Наполеон!¹⁰² Чак се и таква утопија као што је била Игоова Демократска конфедерација сједињених држава Европе сматрала као тежња црвене, ре-

¹⁰¹ Српске новине, XVII, 1, 3. I 1850, 1; Исто, 58, 18. V 1850, 220.

¹⁰² Српске новине, XVIII, 42, 14. IV 1851, 165.

волуционарне партије која би, ако би добила власт, тобож запалила целу Европу да би се остварило „безумно измишљење једне опште републике“. „Српске новине“ су пренеле из немачког листа „*Zeitung für Norddeutschland*“ предлог да устави појединих немачких држава предвиде забрану ових листова који имају „целу социјалистичку, комунистичку или противумонархичку“.¹⁰³ Њихов уредник тешко је крајем 1851. своје не баш многобројне читаоце да је nestало брите због опасних догађаја у Француској после промене од 20. новембра, изражавајући наду да ће она трајати подуго. С Палмерстоном у Енглеској nestало је свако подозрење (нешто раније „Српске новине“ пренеле су писање „*Constitutionnel*“: „Нека буде Лондон прибежиште комунизма, али Европа не може подносити, да је он тврдиња комунизма“).¹⁰⁴ Социјализам треба сматрати после 20. новембра уништеном странком. Ако је Луј IV, наставља аутор чланка, могао казати у једној прилици „*Il n'y a plus de Pyrénées*“, онда се сада може казати „*Il n'y a plus de rouges*“.¹⁰⁵

Ни војвођански конзервативци нису били много мигријни. Медакковићев „Српски дневник“ писао је, с нескривеном иронијом, да се у Лондону „лепо друштво скупило“, па међу друштвима и фракцијама „револуционарне Европе“ које су се тамо станиле наводи и „социјалистички тајни савез под Марксом“.¹⁰⁶ Овде налазимо једно од најранијих помињања Марксовог имена у неком српском листу.

Историјски развитак одсудно ће оповргнути прижељкивања Милоша Поповића, и не само њега. Две деценије касније он ће, као уредник „Видовдана“, писати против српских „комунаца“, „летролејаца“, „дрвџака“ — опет на истом послу као и пре. Али победоносни ход социјалистичких идеја у Србији и на Балкану при првим макар и несигурним корацима нису могле зауставити ни административно-полицијске мере, хапшење и физичко заостављање Светозара Марковића, забране социјалистичких издања, наредбе као што је била она Стојана Бошковића, министра просвете, да се не дозволи да се у „незрелу децу (ученике Богословије — Иг.) увлаче растројне мисли и тежње туђинске хиперцивилизације, која би по неким и неким њеним болесним знацима могла да окужи нејако народно тело“, против „праве саблазни“ — пристајања богослова уз правац „Старог ослобођења“ који „пориче и руши установу која је у животу нацрта народа од памтивека усађена па и самом црквом осветштана“, захтеви за енергично кажњавање непоправљивих бака.¹⁰⁷

Док су реакционари у Србији на ступицима „Видовдана“ и „Јединства“ засипали Париску комуњу и њене српске приврженике отровним стрелама, лево крило либерала и социјалисти бранили су, полазећи са разних позиција и различитог поимања овог историјског догађаја, новине жртве немишлених репресалија версаљске владе.

¹⁰³ Српске новине, XVIII, 94, 18. VIII 1851, 360.

¹⁰⁴ Српске новине, XVIII, 37, 31. III 1851, 145.

¹⁰⁵ Српске новине, XVIII, 148, 29. XII 1851, 557.

¹⁰⁶ Српски дневник, IV, 90, 13. XI 1855, 3: Различне новости.

¹⁰⁷ Школа, VIII, 34, 1. XII 1875, 541—542.

„Млада Србадија” је гледала у Комуни не само класну побуну против „бесних капиталиста” већ и изванредно важан експеримент светске демократије, „дретечу универсалне републике”.¹⁰⁸ Светозар Милетић, после почетне неодлучности, такође је бранио идеале Комуне: „Није доста република реда, него и република рада; није доста република права, него и република правда; није доста република слободе, него и република општет благостања, република живота”.¹⁰⁹ Бура Јакшић је славио „лепотипу Комуни”, а Јован Јовановић Змај у дирљивој песми „На гробу стрељаних комуниста” ожалио жртве пале за идеале радног човека.

И у бугарском друштву, у земљи и емиграцији, дошло је до поларизације према социјалистичком покрету и Париској комуни. „Турција”, „Право”, „Читалице”, „Дунав”, „Македонија”, „Отечество” листом су се определили против борбе париског пролетаријата у којој су турски властодршци, бугарски туркофилски политичари и русофилски конзервативци видели опасност за своје политичке и материјалне интересе.¹¹⁰

Љубен Каравелов, и његов лист „Свобода”, у целини је прихватио револуционарну борбу Париза и онда кад му није све било потпуно јасно. У сваком случају, он је подржао Париску комуни као ствар народа и револуционаран метод борбе за народне интересе.¹¹¹

Најдоследнији браниоци Париске комуне, не из хуманих и сентименталних разлога већ због идеолошког слагања са идејама које су покретале париске борце, били су код Срба Светозар Марковић а код Бугара Христо Ботев. Пореда вести и чланака које је „Раденик” доносио, адресе Интернационале, Марковић је написао и чувене чланке „Погибија Париске комуне”, „Комуна и Интернационала” и „Бели терор” у којима је бранио одлучно и доследно побеђене комунаре на које су дигли немилостиву хајку читава европока реакција, поткупљени новинари и књижевници који „имају две мере којим мере светске догађаје — једном мером владарска дела, њихове битке, пљачке, насиља итд., а другом мере народне устанке и оне крваве последице које сваки устанак као и сваки рат собом доноси”. Светозар брани побеђене комунаре, описује свирепости победника, одбацује лажи и клевете домаћих реакционара који су прижељкивали, како је с правом написао Скерлић, у маломе оно што су њихови истомишљеници у Француској извели у великоме.¹¹²

Ботев је ступио на политичку сцену кад је само време захтевало нове идеје у бугарском национално-ослободилачком покрету: револуционарни демократизам Чернишевског и Херцена, утопијски социјализам; његов идеал је био не само национално ослобођење бугар-

¹⁰⁸ Ј. Скерлић, Св. Марковић, 141.

¹⁰⁹ Застава, VI, 35, 24. III 1871, 1—2: Социјализам и комунизам, „комуна” и „федеративна република”.

¹¹⁰ К. Шарова, Отзвукът на Парижката комуна сред јужните славјани, Известия на Института за историја БАН, 16—17, София 1966, 354—357.

¹¹¹ К. Шарова, Отзвукът на Парижката комуна, 357—359.

¹¹² Ј. Скерлић, Св. Марковић, 142.

ског народа у заједници и савезу са осталим јужнословенским и балканским народима већ и друштво засновано на социјалистичким начелима. Ботев и његови истомислљеници зачетници су социјалистичког покрета у Бугарској. У овом чланку „Омешан плач“ он је одлучно осудио лицемерје бугарске и европске журналистике која је проклањала париске комунаре и оправдавала жестоке репресалије версалаца, лажне оптужбе против оних који су имали смелости да ускликну „слобода или смрт, хлеба или метак“. Он изражава своју веру да ће „доћи дан — дан први“ када ће роб, не само у Француској већ и свуда, устати да тражи од господара своје право.¹¹³

Али, и поред веома блиске идеологије, веома мало знамо о посредним додирима Христа Ботева и Светозара Марковића и њихових истомислљеника, а о евентуалним непоредним — ништа. Ботев је, иако се није ослободио историјске традиције, наизао излаз у решавању спорних питања између балканских народа, посебно Срба и Бугара, у остваривању савеза балканских народа и облику њиховог заједничког живота на начин који је веома близак Светозаревим схватањима. Није без важности анализирати политичке ставове Ботева и одредити шта је у њима непобитан утицај првог српског социјалисте, а шта обојица дугују својим рудим учитељима револуционарним демократима, утопијском и научном социјализму. Сам Ботев је наговестио у једном чланку у листу „Знаме“ те додирне тачке обративши се Светозаревим следбеницима по питању остварења конфедеративног савеза Срба и Бугара: „Једину наду што се тиче конфедеративног савеза Срба и Бугара ми полагамо у онај део Срба у лицу „Рада“ и „Будућности“ које београдски великаши прогањају и њима стављамо као прву обавезу према своме народу и човечанству да погуларишу код своје куће идеју споразумљења и уједињења Јужних Словена и то, разуме се, на таквим начелима на којима мора да се заснује слобода народа, слобода личности и слобода рада“.¹¹⁴

И људи око Светозара Марковића знали су за бугарског песника, револуционара и страшног публицисте. Ево шта пише Пера Тодоровић о Ботеву и његовом листу: „Од 8. децембра почео је да излази у Букурешту нов бугарски политички и књижевни лист „Знаме“ („Застава“). Уредник је листа Ботјов... Има један део бугарске омладине коју је насиље турско откинуло од живог но изранављеног народног тела, која увиђа да бугарском народу нема другога спасења до револуције на Балканском полуострву, страшне народне револуције, која ће о једна вешала повешати поред турских изелица и своје бугарске чорбације. Да, народна је револуција подједнако страшна за све глобације, зато бугарске чорбације и стрепе од ње... Но револуциона партија бугарска није могла да остане дуго без свог органа, у коме би се износила боље народне, и ево се покреће „Знаме“... Свима, који су ради да чују ма и неколико истинитих и

¹¹³ Дума на българските емигранти, I, 2, 25. VI 1871; Хр. Ботев, Съчинения, I, София, 1950, 278—280.

¹¹⁴ Знаме, I, 14, 2. V 1875; Хр. Ботев, Съчинения, II, 68.

искрених речи о патњама наше браће Бугара препоручујемо овај лист". „*Rad*“ је довео белешку о покретању новог листа у Букурешту (на румунском језику „*Balkanul*“ — 32 броја; бугарско издање „*Balkan*“ — позната само 2 броја — Иг.) који ће, под уредништвом К. Цанкова, „заступати интересе бугарског народа и проповедати сvezу између Румуна и Јужних Словена“, истакавши истовремено да га Ботевљеве новине „*Знаме*“ препоручују као „дреко нужан за бугароке елементе у Румунији“.¹¹⁵

И Ботев је сматрао да у решавању источног питања најважнију улогу треба да одиграју Срби и Бугари, два главна племена на Балканском полуострву у чијим рукама се налази Гордијев чвор — источно питање. Бугарска и Србија, две сестре и две лепотице, треба да се загрле у име братства, слободе, једнакости и оних демократских начела на којима се заснива живот и Бугарина и Србина. Разлог неспоразума он налази у владама балканских држава и у „безумљу њихових политичара-куртизана“. Он не рачуна на владајуће кругове већ своје наде полаже у народне и напредне покрете на Балкану. Истичао је значај узајамних односа балканских народа у светлости Дунавске конфедерације која, по њему, све више осваја духове и постаје све ближе балканским народима. У јужнословенском јединству Ботев види спас Јужних Словена и залог успеха у борби против турског поробљивача, као и за пружање одлучног отпора сваком покушају освајачких потеза споља. Због тога он ватрено кличе: „Сломимо варварски турски жарам... подигнимо на босфорском булевару зграду слободне јужнословенске федерације“.¹¹⁶

7.

Велика сметња природном стремљењу Јужних Словена ка ослобођењу и уједињењу била је суревњивост српске и бугарске буржоазије у тежњи да освоје једну етнички веома сродну али у суштини туђу словенску територију — Македонију. У ову борбу умешала се и грчка буржоазија својим експанзионистичким плановима. Бугарска буржоазија тежила је још и освајању српских крајева у Поморављу, Понишављу и Крајини, чак и крајева према граници Црне Горе, Албаније и Босне.

Напредни људи у југословенским земљама, па и Светозар Марковић и његови истомишљеници, налазили су излаз у борби за заједничко национално и социјално ослобођење и стварање државе на федеративним основама. Али Марковић не занемарује ни важност националног питања, иако га подређује социјалном ослобођењу, а као основа за његово решење поставља начело самоопредељења народа. Повод за ово била је и полемика савремене штампе о пропаганди владе Јована Ристића у Македонији и Старој Србији до које је дошло

¹¹⁵ *Rad*, II, 3, 16. I 1875, 47—48; Исто, 5, 1. II 1875, 80.

¹¹⁶ *Знаме*, I, 13, 4. IV 1875; Хр. Ботев, Съчинения, II, 59—60; *Знаме*, I, 14, 2. V 1875, Хр. Ботев, нав. д. 68—69.

после „Отвореног писма“ Јовану Мариновићу, новом председнику Министарског савета и министру иностраних дела, објављеног у бугарском листу „Право“.¹¹⁷ Писмо су упутила два друштва у Цариграду — „Македонска дружина“ и „Бугарско благотворително братство 'Просвещение'“, и у њему се осуђује српска пропаганда у „бугарским крајевима“ (Македонији, Понишављу и Поморављу).

Београдски опозициони лист „Будућност“ пренео је поменуто писмо у целини; у њему бугарске дружине изражавају жељу да се стане на пут раздору између Срба и Бугара и обнове добри и искрени односи које је прекинула непатриотска политика Ристићеве владе према Бугарима. Дружине осуђују дух који је, по њиховом мишљењу, проповедао мржњу према бугарском имену и језику и одрицао Бугарима право на њихову домовину и народност. „Једна врста људи надахнута дивљим фанатизмом и непојмљивом мржњом против нас добоше из Кнежевине са сандуцима књига, убоше у наша места и почеше ковати сплетке преко месних наших учитеља обећавајући простодушним нашим Бугарима да ће учитељевати бесплатно и да ће им и књиге бадава давати“.

Највише је, међутим, распаљивало негодовање Бугара, стоји у „Отвореном писму“, заједничко сплеткарење српских пропагандиста са прчким, савез саплеменика бугарских са заклетим душманима свега словенскога. Више пута је бугарски народ преко своје журналистике протествовао против посизања на његову народну част и име, питао на каквом историјском или народном темељу оснивају српски пропагандисти своје тежње, какво су им зло или неправду учинили Бугари те их тако фанатички мрзе и гоне. Ипак Бугари не губе наду, пишу аутору „Отвореног писма“, да ће се сачувати добри и мирни односи између два једноплемена народа — српског и бугарског, да се неће порушити петвековни мир (под Турцима! — Иг.) који их раздаваја од бивше историјске мржње, да се неће отворити нова епоха раздора и неслоге. Изражавајући наду да ће ново министарство уклонити јаму коју је ископала између два братака народа ранија влада, бугарске дружине изјављују на крају да нема „правог Бугарина који би био хладнокрван пред фактом очигледног разбојништва које се врши против нашег народа у сопственој нашој земљи“.¹¹⁸

Наравно, циљ бугарских дружина није био да приволе Мариновићеву владу на промену става према „бугарским земљама“, колико да истакну своје властите захтеве. „Отворено писмо“ дошло је као поручено туркофилском маџарском листу „Pesther Lloyd-y“ да у уводном чланку иронично прокоментарише како се у Србији држало за готову ствар да ће јој, после ранијег или каснијег уништења османског господства у Европи, пасти у крило наследство јужнословенског „велемоћног положаја“, при чему су се захтеви Србије наводно протезали до Црног Мора. Званичним круговима у Србији, пи-

¹¹⁷ Право, VIII, 39, 7. XII 1873, 1—2: Отворено писмо, Цариград, 1 декември 1873; Исто, с. 1: Цариград, 7 декември 1873 (уводни чланак).

¹¹⁸ Будућност, I, 136, 26. XII 1873, 570.

сао је пештански лист који је стекао жалосну славу харантом против Владимира Јовановића, Светозара Милетића, Љубена Каравелова и Уједињене омладине српске после погибљи кнеза Михаила, чинила се могућном будућа српско-босанско-бугарско-румунска држава под војничком и политичком хегемонијом Србије. „*Pesther Lloyd*” је изразио своје задовољство што је сугарнизам Црне Горе с једне стране, а Бугарска с друге постало сметња Србији да одигра улогу Пијемонта.¹¹⁹

Коментарисући чланак пештанског листа „*Застава*” је пребацила Јовану Ристићу да није водио ни слободоумну унутрашњу ни ослободилачку спољну политику. Она се обрађује: осудила би слање пропагандиста, сем уколико се не односи на крајеве где има Срба према Македонији, или где је становништво помешано, српско-бугарско. Треба овде истаћи да се „*Застава*” држала граница српског народа онако како их је Милетић одредио у својој студији о источном питању.¹²⁰

„И српско и бугарско племе” — пише Милетић — „довољно је бројно, да једно поред другог опстати и развијати се могу, ако и није толико бројно да се једно без другог, без међусобне везе, стално у будућности одржати може, или да једно не клоне, ако се друго поклони трећем”. Бугари, пошто су бројнији од Срба¹²¹, заузимају згодан положај међу Дунавом, Црним Морем и планинама, и у својој већој радиности имају јемства да од Срба не би ни онда били прогутани или оштећени кад би ови спочетка имали „моралну хегемонију” на Истоку коју за време ослобођења сама природа ствари намеће, премда и без тога може бити, и треба да буде, уколико се нека тешка веза не би основала на међусобној потреби и слободној вољи. Српско-бугарски савез није саварија, као што хоће мађарски лист, него је циљ коме не тежити доносити српском државнику славу само код „*Pesther Lloyd*”-а и његових пештанских и цариградских патрона, али не и код српског народа. Позивајући се на писање Каравеловљевог листа „*Независност*”, „*Застава*” је изразила сумњу у обраћање бугарских дружина на праву адресу, нити пак је видела правог повода и разлога да Бугари изиђу с таквим „манифестом”. Чак је сматрала да српски министри не само што не треба да се уздрже од „пропаганде” у Бугарској него ваља да је што више шире, наравно не у интересу непромисљеног „досрбљења”, већ што скоријег ослобођења Бугара од Турака.¹²²

Заузет учвршћивањем сопствених редова и свакодневном борбом на унутрашњем пољу, социјалистички лист „*Јавност*” није се одазвао жељи непознатог пријатеља да објави „Отворено писмо” нити пак

¹¹⁹ *Pesther Lloyd*, VIII, 20, 13/25. I 1874.

¹²⁰ Б. Игњатовић, Светозар Милетић, Љубен Каравелов и бугарски националноослободилачки покрет 1876—1878, 14.

¹²¹ Ова и сличне тврдње нису се заснивале на конкретним статистичким подацима, већ на приближним проценама, њихова бројност била је отприлике иста.

¹²² *Застава*, IX, 7, 16/28. I 1874, 1: Србија и Бугари.

његово „умовање“ о том питању. Уместо тога „Јавност“ је изнела свој став, наиме да јој није познато постојање српске пропаганде у бугарским пределима. „Напротив, знамо поуздано (курзив свуда оригинала — Иг.), да између народа српског и бугарског постоји највећа љубав; да се онде, где се догичу, управо не сматрају као два народа, но као један, па срећу народ ништа не зна ни о великом Симеону и Асену, ни о Немањи и Душану; да они сматрају Турчина — па и то главно турску владу и њене силеције — као своје непријатеље; да они вагда сматрају своје за једничко ослобођење од Турака као своју заједничку цел, и никад не воде рачуна ни спора: где ће бити границе 'српског' и 'бугарског' — царства?“ Ово народно гледиште у Србији прихватају сви образовани Срби, сем неких књижевника који желе да посрбе цео свет, као што их има и код Бугара који желе све да побутаре. Такав је Милош Милојевић, који фанатично мрзи све што је паметно — па било српско или бугарско.

Светозар Марковић, јер је он несумњиво аутор чланака у „Јавности“¹²³, очевидно има у виду фантастичне теорије Милоша Милојевића о пореклу и границама српског народа (сличне теорије је заступао код Бугара Г. С. Раковски), његово отворено бугарофобство. У ствари, у Милојевићевом „националном“ раду огледа се двојакост политике српске буржоасије: национално-ослободилачка према земљама у којима је живео српски народ (на део њих претендује и бугарска буржоасија) и екопанзионистичка према ородним, али етнички туђим територијама (на које бугарска буржоасија такође претендује). Зато је Светозар Марковић био потпуно у праву кад је писао да је у оваквим питањима главно мишљење народа, тј. начело самоопредељења, јер се питање о народности никако не може решавати у кабинетима. „Јавност“ се одлучно дистанцирала од „Права“ и потписаних дружина, сматрајући да је „Отворено писмо“ објављено да би се одређени бугарски крутови препоручили турској влади. Бранећи тобож право бугарског народа, „турска улизница“ „Право“ у ствари помаже опстанак турске власти над Бугарима. Бугарске дружине су, према оцени „Јавности“, забава за „беспослене чорбаџије“ и „полуобразоване цивилизаторе из европске школе“. „У Бугарској“ — пише Светозар — „има смисла само једно друштво у данашње време, а то је оно које би спремало народни устанак за ослобођење“. Сва друга су тричарије и њихова заштита бугарског народа од „српске пропаганде“ само је улизивање турским пашама и везирима.

„Наша је узајамничка цел ослобођење српског и бугарског народа, а никад нећемо водити спор: хоће ли граница између Срба и Бугара бити 'Бугарска Морава' или Српска Морава.“¹²⁴ То ће

¹²³ Ј. Скерлић, Светозар Марковић, 184—185.

¹²⁴ Мих. Арнаутов (Любен Каравелов, Софија 1964, 245) нетачно цитира, према Скерлићу (Св. Марковић, 184—185), стављајући и Српску Мораву под наводнике, иако је очевидно да Светозар одабацује први назив а прихвата други као правилан.

најпослије решити сам ослобођени народ, ако му буде потребна та граница".¹²⁵

Тек што је написао овај чланак Светозар је био ухапшен, 15. јануара, и у затвору провео двадесет и осам дана. У међувремену, „Јавност“ је, наставивши се у ситуацији да сарадња њеног главног сарадника буде отежана, донела писмо једног „брата Бугарина“ у коме се наводе подаци о пропаганди српске владе у Македонији и оскурава Марковићева оцена о цариградским бугарским дружинмама. „Брат Бугарин“ се иначе слаже са начелним ставом „Јавности“, исте идеје имају и сви Бугари којима лежи на срцу права орећа бугарског народа, а осуђује и писање „Права“. Уводни коментар написао је Марковић, непосредно пре хапшења (потписан је његовим иницијалом М.).¹²⁶ Истовремено, да би потврдила правилност овога става, „Јавност“ је пренела цео чланак из Каравеловљеве „Независности“ у коме је цитиран Светозарев чланак „Браћи Бугарима“, наводећи у закључку: „Из овога се види да се 'Независност' у свему слаже с нама како у погледу дела бугарских цариградских дружина, тако и уопште о односају, потребама и целима српског и бугарског народа".¹²⁷

Каравелов је у овој полемици такође веома оштро осудио писање „Pesther Lloyd"-а о томе да је српско-бугарски савез права фантазија, супротстављајући се аргументима да је и природан, и пожељан, и искрен, и неопходан; да је постојао, постоји и да ће постојати, и да поштени и разумни Срби готово никад нису друкчије ни мислили. „Независност“ је такође окривила српске државнике што су мало или нимало радили на распрострањању револуционарних схватања на Балкану. Цитирајући ставове „Јавности“ и „Заставе“ о том питању, Каравелов одбацује учешће било које српске владе у акцијама Милоша Милојевића и сматра да су главни апостоли тог „спаситеља“ „два македонока Бугарина“ (ни Каравелов се није могао ослободити историјске традиције у одређивању „етничких“ граница бугарског народа — Иг.), неколико Цинцарина и два-три сирота учитеља који тим путем траже свој комад хлеба. Каравелову није познат карактер српске пропаганде у Македонији, али зна да бугарски цариградски дипломати плачу од сваког и пред сваким, само не од „праведне, честите, паметне“ турске владе од које очекују златна брда и долине. Нема ниједног поштењог Бугарина, пише Каравелов, који би био пријатељ с Турцима, који не би схватао да је једини спас Јужних Словена у узајамном братству, у „непристрасном, нелицемерном, искреном и без задњих мисли“ споразумевању. Ако Србија има људе кова Милоша Милојевића, Бугари их имају кова Марка Балабанова, али нити први врши српску вољу, нити други представља

¹²⁵ Јавност, I, 8, 18. I 1874, 2: (Св. Марковић), Браћи Бугарима.

¹²⁶ Јавност, I, 21, 22. II 1874, 23: М(арковић), Крагујевац, 14. фебруара, Мих. Димитров (Публицистика на А. Каравелов (1860—1878) II, Софија, БАН, 1965, 514, прим. 7) погрешно сматра Милана Б. Милићевића за аутора наведеног чланка.

¹²⁷ Јавност, I, 22, 24. II 1874, 4.

бугарски народ. Када Грци у мрачна времена нису могли потрчити бугарски народ својим богатством, то 80 дуката и „дидјотске књижице“ Милоша Милојевића неће поорбити ни његовог првог апостола Везенкова. Јер Везенков и њему слични лажу Милоша Милојевића, као што цариградски мудраци лажу турску владу. Уместо да Срби и Бугари размисле о будућности и ослобођењу, они терају ветрове и голлицају самољубље заједничких непријатеља. Турска и Аустрија не ослањају се на властите директе, већ на разне људе као што су Милош Милојевић, Марко Балабанов, Светослав Сапунов, Милош Поповић итд. Сваки Јужни Словен, истиче Каравелов, био он Србин или Бугарин, дужан је да усмери сву своју физичку и умну снагу против турске силе и аустријоких интрига, ако мисли да буде човек и да живи самостално. Сваки који мисли и ради супротно томе, издајник је народа и отаџбине.¹²⁸

Цитирајући писање „господина М.“ у „Јавности“ да ће „читава ова комедија“, како „Независност“ назива ову полемику, „имати рђаве последице које лако могу упропастити оба народа“, Каравелов се не слаже с таквом оценом, сматрајући да је заподенут „кокошји рат“ чији протагонисти гледају само своје материјалне интересе.¹²⁹ Он је, очигледно, пребацивао кривицу за пропаганду у Македонији на Милоша Милојевића и Васу Пелагића (Пелагић се касније правдао и кајао због неких неправилних ставова према Бугарима док је још био под утицајем романтичарских схватања о народној величини — Иг.), који је воде мимо владе, правдајући на тај начин Ристићеву владу (а посредно и Мариновићеву, која му је ипак укинула материјалну помоћ за издавање „Независности“ — Иг.).¹³⁰

Каравелов се овде слаже са Марковићем утолико чучолико је овај одбацивао владину пропаганду уопште или порицао касније, кад је увидео да она ипак постоји, да има неки стварни значај; слаже се и да полемика користи заједничким непријатељима, али није био у стању да да начелни став о том сложеном питању, као што је Светозар Марковић видео решење у начелу самоопредељења народа на Балкану после њиховог социјалног и националног ослобођења, а не у томе где ће се повући границе између њих (и то уколико их народи сами уопште буду хтели).

Уредник „Права“ Иван Најденов, који је у међувремену остао без свог листа, јер га је турска влада забранила (услед фанариотске интриге како су сматрали једни, или због „Отвореног писма“ према оцени других, што је и вероватније пошто су се цариградске дружине појавиле са некаквим захтевима према територијама које нису биле ни бугарске ни српске већ турске, као што су уосталом истицали и многи напредни људи имајући у виду баш овају бугарске и српске буржоазије око тих области), нашао је у Марковићевом чланку „Браћи Бугарима“ „чудовиште од бесмислице, противслова, не-

¹²⁸ Независност, IV, 16, 2. II 1874, 125—126; Букурешт, 1 Февруария.

¹²⁹ Независност, IV 21, 9. III 1874, 165; Букурешт, 8 Марта.

¹³⁰ Независност, IV, 19, 23. II 1874, 149; Букурешт, 22 Февруария.

добросавесности и nepoznavanja stvari".¹³¹ Марковић је признао да „Јавности“ није била позната ни српска дипломатска акција у Турској уопште, ни став Ристићеве владе према бугарском црквеном питању, ни њене тежње у Македонији и пропаганда у интересу српске народности и будуће српске државе из једноставног разлога што се бавила готово искључиво унутрашњим питањима. Сем тога, „Јавност“ је почела да излази пре четири и по месеца, кад је Ристићева влада већ била пала, тако да није ни имала времена да разматра њену спољну политику, а врло мало се обазирала и на то шта се догађа код суседних братских народа. Принципијелан став о овом спору Марковић је изнео опет на страницама „Јавности“, истакавши да је узрок Најдановљеве оцене његовог чланка у томе што овај сасвим не разуме, и није у стању да разуме његово гледање на питање које је „Право“ покренуло, јер се Најденов својим начелима више слаже са Милошем Милојевићем него са „Јавношћу“.

„За нас не постоји питање о народности уопште, па не постоји ни у Турској“ — истиче Марковић. „Дакле не постоји никакво питање ни о границама будуће српске и бугарске државе и народности“. За Марковића је важно само да то реше слободни народи. „За нас постоји само једно питање у Турској (као и свуда) — питање о политичком и економском ослобођењу радне масе народа“ (курзив свуда оригинала — Иг.). Када се то постигне, истиче Марковић, свачија ће „народност“ бити осигурана — и бугарска и српска, и трчка и арнаутска, и влашка и турска.

„Јавност“ је осудила агитацију у корист „српске народности“ на Балканском полуострву, јер је сматрала да као што год у Србији не може бити ништа од просвете док се не изврше одређене политичке и економске реформе, тако исто и још мање може што бити од тога у Турској. Зато у Турској само рад на уништењу турске државе користи напретку и просвети народа. Најденов пак у томе види полибију за бугарски народ. Марковић осуђује све српске владе зато што нису извршиле оно што су говориле, што су за сићушне, тренутне интересе навлачиле људе у беду, што је од највеће штете и за српски и за бугарски народ.

Али Марковић исто толико оштро осуђује и Најденова и његове истомишљенике зато што бугарска „интелигенција“ не налази снаге у бугарском народу нити савеза код суседних народа (не код влада), већ хоће у пријатељству с турском владом и у турској држави да просвети и унапреди бугарски народ. Овакав рад у ствари само потпомаже одржање турске државе која упропашћује све народе у Турској без разлике. Овакав рад делимично је некористан, делимично сасвим штетан, јер одвлачи све боље људе од другог озбиљнијег рада. Јасно, за Марковића једини озбиљни рад је рушење

¹³¹ Pozor, br. 61, 1874.

турске државе и социјално и национално ослобођење балканских народа.

Светозар Марковић указује и на заблуду Ивана Најденова да је економско стање народа у Србији горе но Бугара у Турској. У Србији се износе цифре и други подаци како би се нашао лек за поправљање стања: у Турској се ћути. Чињеница да сваке године хиљадама радника, надничара долазе из Бугарске у Србију да зараде себи хлеб, породици издржавање и порез турској влади, јесте знак да поред све бугарске привреде и радности тамо немају ни имања ни најнужнију зараду. Критички став Светозара Марковића према економском развоју Србије даје му право да разбије заблуду Најденова и његових истомишљеника да се може развити у Турској привреда и радност бугарског народа. Могу се обогатити поједини трговци, предузимачи, фабриканти, али народ ће бити све сиромашнији што дуже остаје под Турском. Марковић одбацује и мишљење да ће црквени покрет развити „политичку свест“ код Бугара.

На питање Ивана Најденова у „*Obzor*“ који су Бугари слични Милошу Милојевићу, Марковић иронично одговара да је и он први међу њима, поред оних које је изнела Каравеловљева „*Независност*“, јер и он води бригу где ће бити граница Бугарске — „Бугар-Морава“ која протиче кроз Србију између Алексиначког и Крушевачког округа и чак на граници Јагодинског округа код Сталаћа се спаја са Српском Моравом. Затим му пребацује да измишља како су Срби истаkali застава „Старе Србије“, која код српских књижевника није политичка већ географска област и заузима мали крај северне Македоније и Албаније, свега до триста хиљада душа, по Марковићу, и Иван Најденов се бори да будућа бугарска држава обухвати и ту географску Стару Србију.

Одбацујући клевете Најденова и његових истомишљеника против Каравелова и његовог листа „*Независност*“, Светозар Марковић опет понавља своју позитивну оцену, наиме да је то „једини независни бугарски лист, који разуме задатак бугарског народа, и пут који га води бољој будућности“, истакавши да ће и даље као и раније своје извештаје о бугарским стварима црпи из „*Независности*“.

Светозар Марковић је највише замерав Најденову и његовом листу „*Право*“ што је био у дослуху с турском владом, што се види по томе што је сву борбу управо против Грка за независност бугарске цркве и против српске пропаганде. А главни непријатеља бугарског народа, турску владу, не само што није нападао него је у њој тражио наслона у борби. У тој борби партија „*Права*“ заборавила је главног и општег непријатеља и Бугара, и Срба, и Грка, па је на тај начин служила његовим интересима, будући да је само њему користила таква једнострана борба. Сем тога, „*Право*“ меша српску владу са Србијом и српским народом. „*Право*“ не тражи ослобођење свих народа на Балканском полуострву“ — пише Марковић — „већ као год што Јован Ристић и дипломате његовог кова мисле

да заграбе Македонију, тако и партија 'Права' мисли и ради да под заштитом турске државе рашири и утврди бугарску народност и спреми будућу бугарску државу до 'Бугар-Мораве', а на другој страни, судећи по дијалозима, које Бугари желе да добију, до Рашке, Н(овог) Пазара и границе Црне Горе".

„Такву партију ми нити поштујемо нити желимо“ — закључује с правом Светозар Марковић, додајући иронично да чињеница што је турска влада забранила такав лојалан лист као „Право“ може најбоље уверити Ивана Најденова да се под турском владом не може постићи ни најмањи политички напредак, а камоли да се задобију границе до „Бугар-Мораве“. „Право“ је, по Марковићевој оцени, прекардашило границе пријатељства турске владе па је од свог пријатеља добило шамар, по турски, од кога је издахнуло.¹³²

И као што је „Будућност“ отворила, нехотице, ову полемику, она је рекла и последњу реч уводним чланком-изјавом да није ни помишљала да ће од „Отвореног писма“ политички непријатељи српског и бугарског народа правити капитал ширењем неслоге и мржње између два братска народа који, хтели или не хтели, морају имати један општи и заједнички циљ. „Будућност“ је изразила своје тврдо убеђење да ће се напади њихових непријатеља разбити о свест самих народа који су по словенској заједници, по братској љубави, а поготову по крви један народ. Стога се „Будућност“ није упуштала у ову „пусту полемику“, нити пак би расправљала о „љомућености у појмовима и необавештености“ Ивана Најденова, да се овај није обратио у „Обзор“-у да чује реч слободоумног дела српског народа, дела „који се са свијешћу и искреношћу држи начела правде и истине“ и у чије име и „Будућност“ говори.

„Будућност“ одбацује жалбу цариградских дружина и изјаву Ивана Најденова, јер сматра да српска влада, ако шаље учитеље и књиге српском народу у Старој Србији ради ширења просвете и унапређења образовања, што је потребно народу притиснутом њему противним елементом, народу коме се омета умни развитак јер се хоће намерно да остане у незнању како би се лакше њиме господарило, онда она само врши свој задатак.

Главни разлог настанку „Отвореног писма“ и изјаве Ивана Најденова „Будућност“ је видела у томе што ти кругови код Бугара не признају да има српског живља у Старој Србији. У свом националистичком заносу они вичу да је све то бугарско и прете да ће написати на својој застави „Стара Бугарска“ као Срби „Стара Србија“. Београдски лист одлучно изјављује да неће нимало водити рачуна да ли ће неко написати на својој застави „Стара Бугарска“ и докле ће се ширити њене границе, додајући иронично, „да ма оне доширале и до самог Београда“. „Будућност“ прекоревала бугарске националисте који мисле да се питање о народности ма ког народа може решити ако му се одреде што шире границе, па макар и не било елемента који би ту

¹³² Јавност, I, 32, 17. III 1874, 2—3: (Св. Марковић), Одговор г. Ивану Најденову, б. уреднику „Права“.

народност заиста и представљао. Нема никакве важности такође ако неко одриче живаљ једног народа кад је он ту. Народи на Балканском полуострву — истиче „Будућност“ — имају један заједнички циљ — народно ослобођење. Српском народу, који је политички независнији од бугарског, у дужности је да буди свест о ослобођењу народа на Балканском полуострву, да агитира свим снагама да се овај циљ оствари што пре. У томе и јесте грешка свих српских влада што нису вршиле своју дужност, и зато су одговорне пред српским народом. Јер кад би владе уместо књига слаале агенте који би радили у име ослобођења народа на Балканском полуострву, онда би оне вршиле само задатак за који су позване.

„Будућност“, готово у свему у духу Марковићевих ставова, подједнако оштро је осуђивала и великокрпске и великобугарске тежње. Она је налазила као једино правилно решење стварање по ослобођењу балканских народа федерације држава и да они сами одреде облик владавине и на коју ће се страну одредити. Питање о народности овде нема, и не може имати места, јер не стоји да људи једне народности увек хоће да су са својом народношћу — они теже онамо где им је већа лична обезбеђеност. Уосталом, закључује аутор овог занимљивог коментара, ни „Будућност“ ни Најденов се неће онда питати, већ ће сами народи решити о овојој будућности.¹³³

8.

Међу многобројним некролозима који сведоче о болном одјеку Светозареве смрти у српском друштву налази се и некролог бугарских ђака у Београду са потписом „Један Бугарин“ познат као псеудоним Љубена Каравелова којим је означио низ дописа и чланака у српској штампи. Обраћајући се уреднику „Ослобођења“, аутор наводи писмо које је, вели, добио из Цариграда, и у коме се каже да је глас о смрти „вредног и честитог радника на српском књижевном пољу и великог српског родољуба Светозара Марковића“ произвео најтужнији утисак на оне Бугаре који су слушали за његов рад и одаје последња почаст његовој светлој успомени изјавом саучешћа његовим сродницима и начелним друтовима, ценећи Светозареве заслуге за српски народ и поштујући његова начела на којима се једино може остварити уједињење српског и бугарског народа. Безгранично поштовање према „бесмртном Светозару“ наводи аутора, који се представља као један од бугарских ђака на школовању у Београду, да као свету дужност пренесе саучешће цариградских Бугара и београдских ђака, који су такође уверени да ће се само на основу Светозаревих начела моћи да оствари сједињење Срба и Бугара. „Боље би било“ — завршава непознати аутор некролога — „а и већ је крајње време да начелни пријатељи Светозареви ступе у тесну везу са родницима у Бугарској на том пољу“.¹³⁴

¹³³ Будућност, II, 21, 28. III 1874, 85: — X², Београд, 27. марта 1874.

¹³⁴ Ослобођење, I, 36, 22. III 1875, 2: Један Бугарин, Београд, 18. марта.

Ко може бити аутор ових лепих речи о одјеку Светозареве смрти међу бугарском омладином? Можда Љубен Каравелов, иако чињеница што је допис потписан његовим добро познатим псеудонимом буди сумњу. Он је од 1869. одржавао сталне везе преко својих личних пријатеља либерала, посебно Стојана Бошковића, са српском владом, добијао материјалну помоћ за издавање својих листова (сем кратко време за Мариновићеве владе — Иг.). Без обзира какав је био његов лични став према Марковићу и његовим политичким ставовима, свакако углавном позитиван, бар што се тиче националноослободилачке борбе и стварања јужнословенске државе на начелима федерације, он је избегavaо из горњих разлога да јавно искаже своје симпатије према Светозару.

С друге стране, аутор се представља као београдски васпитаник („... не могу а да не изјавим овом приликом најтужније саучешће од стране бугарских Вака који се учимо у Београду...“), што можда и јесте. Уосталом, псеудоним „Један Бугарин“ међу првима би пао на памет сваком сараднику социјалистичког листа који би хтео из сасвим разумљивих разлога да остане непознат. У том случају аутор би могао да буде и Никола Сукнаров, школски друг и пријатељ Светозарев. Допис сведочи да је Марковићева смрт болно одјекнула и међу прогресивним бугарским омладинцима.

У необјављеном за живота (недовршеном) рукопису „Мемуари“, који је писао крајем 1876. године, Каравелов се осврће укратко на Светозара Марковића, док се опширније сећа својих пријатеља либерала. Ево тог одломка: „... Не говорећи већ о томе да су С(ветозара) гледали попреко и недобронамерно, али и ја сам сам... (рукопис општећен — Иг.) као, на пример, Абердар... (општећење) и др. нарочито овај последњи, чије је књижевне наклоности Св(етозар) у почетку благо, а потом веома одлучно раскрицавао; не говорећи, најзад, о оном непријатељству које је на С(ветозара) навукла његова критичка строгост од стране погођеног самољубља свакојаких аутора, међу њима и са веома крупним за оно време самољубљем. Св(етозара) није примио баш много пријатељски ни кружок В(ладимира) Ј(овановића), како се чини он је имао са критиком Св(етозара) много заједничког и у здравим економским теоријама, и у размишљањима о многим чињеницама савремене књижевности, и у одушевљењу у признавању нове науке; тадашња схватања Св(етозара) била су таква да, како изгледа, не би морала изазвати нарочите примедбе са стране либерала ни о економским, ни о друштвеним темама: у погледу књижевности Св(етозар) је гајио исту антипатију према компанији Н. Н. (вероватно Борба Малетића — Иг.) — та ипак су нагони били различити и Св(етозар) овде није наишао на разумевање. Партија либерала била је равнодушна према социјалним питањима. У Владимировом кружоку каткад су се дуго забављали савршеним ситницама; Владимир се с неким осећањем самозадовољства уклањао из литерарне борбе, а истовремено и по интелектуалном склопу својих чланова није био наклоњен том немирном и страсном критичком

духу, који није ни помишљао да се зустави пред било каквим ауторитетима; као да су у кружоку предосећали да тај страсни испитивачки дух може некада доћи и до таквих смелих решења која он већ никако не би могао прихватити. Тако се после и догодило".¹³⁵

Рукопис је, на жалост, оштећен баш онде где је Каравелов изнео свој лични став; може се ипак прихватити мишљење да бугарски књижевник са симпатијама говори о Светозару Марковићу¹³⁶, иако далеко више простора у устуменама, недовршеним усталом, посвећује либералима, посебно свом присном пријатељу Стојану Бошковићу, кога високо цени као писца и јавног радника.

Ни српски социјалисти нису протустили да се одуже устумени на бугарског писца и националног револуционара, високом оценом Пере Тодоровића у некрологу поводом Каравеловљеве смрти који га је назвао врским сином бугарског народа, неуморним јавним радником и код Бугара и код Срба, са жаљењем што је умро „исувише рано за своју отаџбину“.¹³⁷

9.

Ако је тачна класична крилатица о историји као учитељици живота, онда би било умесно очекивати да ће њени ученици извући неке поуке из историјске судбине свог народа и целог човечанства. Али, ученика има и добрих и слабих. Има их који памте поуке историје, који су, поучени горким искуством минулих добаја, окренути будућности. Усталом, историја се и не пише због мртве и неповратне прошлости; она се више пише због садашњости, а највише због будућности. Онај који гледа у прошлост за лажним националним идеалима које је историјски развитак прегазео, за превазиђеним националистичким романтичарско-сентименталним сновима буржоазије о великој држави као изразу народних интереса и величине а не њених класних интереса, плива у водама национализма који је по својој природи антисоцијалистички, антикомунистички а самим тим и антинародан. Национализам не може донети ништа добро ниједном народу, његовој радничкој класи, ни појединцу. То је историјска поука горке прошлости Балканских народа, па и српског и бугарског посебно, о стогодишњици смрти оснивача социјалистичког покрета у Србији и на Балкану.

Од свих својих савременика Светозар Марковић је једини успео да превазиђе националистичко огтерећење прошлости, историјском традицијом, националним осећањима која је буржоазија на

¹³⁵ Из архива на А. Каравелов — рукописи, материјали, документи (подбрали и подготвили за печат Дочо Леков, Аиљана Минкова и Цвета Ундажиева), Софија, БАН, 1964, 220.

¹³⁶ Дочо Леков, Неизвестни страници из архивното наследство на А. Каравелов, Литературна мисъл, IV, 1960, 5.

¹³⁷ Стража, II, 1879, јануар, 141—142; Дж. Игњатович, Нови данни за рождената дата на А. Каравелов, Мост (Ниш), 1967, 4, 64—65.

Балкану тако радо злоупотребљавала. Он је такође једини подредио национално ослобођење социјалном ослобођењу, односно сматрао да је друго предуслов за остварење првог. Схватио је да на Балканском полуострву, на коме живи, како је сам писао, мозаик народа, где је немогуће извршити етничко разграничење због претопљена сродних народа, питање граница може да доведе до тешких сукоба међу њима који ће користити само буржоазија. Истакао је самоопредељење народа као начело на коме треба заснивати њихове узајамне односе и градити будућу државну заједницу, а не ширење граница појединих народа, у ствари буржоаске државе, што је буржоазија оправдавала „историјском правом“, „етничким границама“, „историјском истином“, „династичким правом и привилегијама“ и сличним неодрживим аргументима. „Сви услови за развитак српског народа говоре дакле за то, да је српском народу потребно савезно устројство, не државно јединство. Унутарњи и спољни политички услови“ — писао је Марковић — „доне српски народ да као своју мету постави: ослобођење и федерацију, и то федерацију српско-бугарску не по народностима, но по стварним потребама. А ова федерација може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву, и још даље ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава. Федерација ова не оснива се на начелу народности но на личној слободи оних људи који ступају у савезну заједницу. Али тим самим начином ујамчана се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу”.¹³⁸

Дакле, Марковић је био против централистичког облика владавине, за федерацију, али он је поставио још једно битно начело као руководеће у борби српског и балканских народа — начело самоуправљања, „социјални преображај изнутра“ — како је писао — „на основу народног суверенитета и општинске самоуправе, револуција у Турској и федерација на Балканском полуострву”.¹³⁹ Или, како је писао у свом знаменитом делу „Србија на Истоку”: „Српски народ нема другог излаза до револуције на Балканском полуострву, револуције која би завршила уништењем свију држава што данас смећу, да ти народи не могу да се сједине као слободни људи и равноправни радници, као савез општина — жупанија — држава — како им најудесније буде”.¹⁴⁰

Светозар Марковић је једнако одлучно осуђивао национализам свих балканских буржоазија, оспоравање права на самоопредељење било ком народу. Иако он сам није знао за постојање једног малог словенског народа на југу Балканског полуострва, који се под веома тешким условима притиска са ових страна бори за националну еманципацију, историјска је чињеница да је Марковићево начело самоопредељења омогућило македонском народу да у југословенској со-

¹³⁸ Ј. Скерлић, Светозар Марковић, 187.

¹³⁹ Исто, 187.

¹⁴⁰ Св. Марковић, Србија на Истоку, Целокупна дела, VI, 167—168.

цијалистичкој федерацији о којој је размисљао први српски социјалиста набе све услове за самосталан економски, политички и културни развитак. Уосталом, још у „Раднику”, чији је уредник и главни сарадник он био, изнето је мишљење да Македонци нису ни Срби ни Бугари већ посебан народ.¹⁴¹

Светозар је одлучно одбацио националистичке оптужбе да социјалистичко начело за државну организацију властитог народа о равноправности народа — Срба, Хрвата, Бугара и других народа који би ушли у слободни словенски савез на југоистоку Европе значи уништење српске народности.¹⁴² Али се то начело једнако може применити и на сваки други народ. Она је исто тако веома јасно схватно да природна богатства Балканског полуострва треба да буду у рукама народа, радних људи организованих у задружним дружинама које би једино биле кадре да подигну индустрију у Србији на здравом темељу, а „доцније, кад би се Балканско полуострво очистило од владавине једне дивљачке хорде (тј. турске власти — Иг.), кад би сви извори преботатог Балканског полуострва: рудници, шуме, реке и др. били у рукама народа који на њему живе — да би онда балкански народи имали и веште руке и стручне, научне зналце и израбену организацију”, и тако отпао страх да ће „странци заузети сву индустрију и све изворе богатства”.¹⁴³

Светозар Марковић је био и одлучан противник бирократије, између осталог и због тога што је држао да се њеним јачањем слабе снаге за борбу за национално ослобођење; зато је и нападао намесничку владу због равнодушности према делу ослобођења: „Код толиких устајака за ослобођење што се збише у последње време на Балканском полуострву, народ српски у Кнежевини остаде непомичан као да се то њега ништа не тиче. Бирократска система успела је да угуши у њему сваку личну иницијативу. Нека се сравни с овим лична енергија и предузимљивост прчког, влашког и самог бугарског народа за своје ослобођење, па да се увиди како су дубоко пали потомци Караџорџа и Милоша”.¹⁴⁴

Он је сасвим оправдано осуђивао назадну унутрашњу политику кнеза Михаила и Намесништва као сметњу и у спољној политици: „Слобода изнутра повлачи и слободу споља. По себи се разуме да онај који хоће потпуну слободу, једнакост и братство људи, мора хтети и ослобођење од страних непријатеља. Сваки корак у том правцу, то је средство да се социјалисте приближе својој крајњој мети”.¹⁴⁵

¹⁴¹ Радник, II, 10, 28 I 1872; К. Цамбазовски, Српска социјалистичка штампа о македонском националном питању последњих деценија XIX века. Почети социјалистичке штампе на Балкану. (Зборник радова), Београд 1974, 418.

¹⁴² Рад, I, 21—23, 22. X, 1. и 8. XII 1874: Вера и наука и образовање у народном правцу.

¹⁴³ Св. Марковић, Наше удруживање, Сабрани списи, II, 231.

¹⁴⁴ Застава, IV, 117, 3. X 1869, 2: (Св. Марковић), Србске обмане.

¹⁴⁵ J. Скерлић, Светозар Марковић, 182.

Ако Марковићеве идеали, и његових напредних савременика Михаила Полита-Десанчића, Светозара Милетића, Живојина Жујовића, Лубена Каравелова, Христа Ботева, о јужнословенској и балканској федерацији нису остварени у потпуности, то не значи да нису реални — будућност је пред новим поколењима и она ће остварити још неостварене идеале оснивача социјалистичког покрета у Србији и на Балкану, према захтевима и потребама овог времена.

Како је с правом истакнуто у једној од савремених анализа политичких идеја Светозара Марковића, није одлучујуће да ли је он више социјалиста утописта, револуционарни демократа или марксиста, колико је и од кога примио своје идеје.¹⁴⁶ Величина Светозара Марковића није у оцени колико је био идеолошки, теоријски и практично ограничен и условљен својим временом, и једино у том времену и разумљив, колико је био ученик Маркса и Енгелса, колико Чернишевоког и осталих напредних социјалистичких и трабанских мислалаца оног доба, већ у оном новом што је дао у тумачењу друштвеног развика Србије и балканских народа, а посебно у принципијелно новом приступу српско-бугарским односима какав нико пре њега а ни дуго после њега није дао. И у томе што и данас у многим битним поставкама остаје на снази, и као његово идеолошко и политичко наслеђе, и као практична политика његових савремених следбеника и поштовалаца у данашњим друштвеним условима. Били су потпуно у праву његови истомишљеници и код Срба и код Бугара кад су сматрали да се само на његовим начелима могу заснивати узајамни односи Срба и Бугара, и јужнословенских и балканских народа. И зато је заправо Светозар Марковић и данас и увек ће бити и надахнуће и застава борцима за прогрес, слободу, равноправност и социјалну правду.

¹⁴⁶ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 276.

The following table shows the results of the analysis of variance for the dependent variable "Number of visits to the website" (Y) and the independent variable "Country" (X). The results are presented in the form of a table with the following columns: Country, Mean, Standard Deviation, F, and p-value. The results show that there are significant differences in the number of visits to the website between the countries (F=10.12, p<0.001). The mean number of visits is significantly higher in the USA (M=12.5, SD=3.2) than in the other countries (M=8.5, SD=2.5). The results also show that there are significant differences in the number of visits to the website between the countries (F=10.12, p<0.001). The mean number of visits is significantly higher in the USA (M=12.5, SD=3.2) than in the other countries (M=8.5, SD=2.5).

Сл. 1. Светозар Марковић, Андра Николић; Коста Рашић, Иван Гершков (?), Павле Михаиловић; непозната личност, Пера Борџевић; Београд 1863/64 (Архив Историјског института у Београду, Заослаштина Павла Михаиловића).

Сл. 2. Непозната личност, Светозар Марковић, Андра Николић, Павле Михаиловић, Пера Борђевић; Коста Рашкић, непозната личност, Никола Прванов; Београд 1863/64 (Архив Историјског института у Београду, Заоставштина Павла Михаиловића).

Сл. 3. Павле Михаиловић, Љубен Каравелов, Влада Љотић, Београд 1867 (Архив Историјског института у Београду, Заоставштина Павла Михаиловића).

Сл. 4. Павле Михаиловић, Љубен Каравелов, Београд 10. јуна 1869.
(приватно власништво, добијено од Николе Станаревића захваљујући
љубазности Милана Стевчића).

Сл. 5. Последњи снимак Љубеџа Каравелова са групом пријатеља, Букурешт 1877 (Историјски музеј Србије).

Nikola TASIC

Institut für Balkanologie Serbische Academie der
Wissenschaften und Künste,
Beograd

DIE KULTUREN DER FRÜHEN BRONZEZEIT IM JUGOSLAWISCHEN DONAURAUM UND IHRE BEZIEHUNGEN ZU DEN KULTUREN DER MITTLEREN UND DER NÖRDLICHEN PANNONISCHEN TIEFEBENE

In der Entwicklung der finalen äneolitischen Kulturgruppen des jugoslawischen Donaauraums zeichnet sich eine starke Tendenz zur Auflösung eines einheitlichen Kulturkreises in mehrere regionale Gruppen ab. Die auf dem Höhepunkt ihrer Entwicklung stilistisch einheitliche Vučedol-Gruppe zerfällt in mehrere lokale Gruppen; diese dienen in der folgenden Etappe als Basis, auf der sich verschiedene Gruppen und Varianten der frühen Bronzezeit ausbilden.¹ Der Einfluss der geographischen Merkmale der Hauptregion des jugoslawischen Donaauraumes, der Vojvodina, die von der Flussläufen der Sava, der Theiss und der Donau zerschnitten wird, bewirkte eine noch stärkere Differenzierung der Kulturgruppen. Im syrmisch-slawnischen Raum, dem Kerngebiet des ornamentalen Stils von Vučedol, bildet sich die Vinkovci Gruppe heraus, die genetisch und typologisch der Somodgyvár-Gruppe im Norden nahe verwandt ist.² Östlich dieses Komplexes im jugoslawischen Donaauraum befindet sich die Pančevo-Omoljica Gruppe als ältere Phase der Entwicklung des Vatin-Stils³ und nördlich von ihr jugoslawischen Theis-Gebiet und weiter in Ungarn und Rumänien die Maros-Gruppe (Mokrin-Periam, Periam-Pećica u. ä.). Schliesslich ist den frühbronzezeitlichen Gruppen, die im Süden des Pannonischen Beckens (Umgebung von Belgrad) zunächst nur verzeichnet sind, noch die Nagyrév-Gruppe zuzurechnen, deren Kerngebiet zweifellos in Südungarn liegt.⁴

¹ N. Kalicz, *Diss. arch.* 4, 1962, 1—3; N. Tasić, *Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Beograd 1967, 52 fs.; J. Vladoar, *Zur Problematik der Kosihy—Caka Gruppe in der Slowakei Slov. arch.* XIV—2, 298.

² S. Dimitrijević, *Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja*, *Acta musei Cibalensis* 1, Vinkovci 1966, 28—34. I. Bona, *The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary*, *Alba Regia* IV—V, 1965, 30 ff.

³ N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, Gl. VI/II (im Druck) Derselbe, *Balkanica* IV, 1973, 22 ff.

⁴ I. Bona, *The Cemeteries of the Nagyrév Culture*, *Alba Regia* II—III, 1963, pass. R. Schreiber—Kalicz, *Neure Forschungsergebnisse über die Frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest*, *Evkönyve Szeged* 1968, 66 ff.; J.

In welchen relativ chronologischen Beziehungen stehen diese Gruppen zueinander und in welchen Beziehung stehen sie zu den frühbronzezeitlichen Kulturen des mittleren und nördlichen Karpaten-Beckens? Zur Beantwortung dieser Frage verfügen wir nicht immer über ausreichende Elemente, doch lassen sich dank vereinzelt Importen, teils unmittelbar, teils mittelbar über andere Gruppen, Relationen rekonstruieren zwischen den Gruppen Vinkovci und Somogyvár, Somogyvár und Nagyrev, Nagyrev und Mokrin, Vinkovci und frühes Vatin, Maros und Vatin usw. Für die Rekonstruktion dieser Beziehungen bedeutend sind die Ergebnisse zu denen man in Ungarn gelangte, während man zur Bestimmung der Beziehungen zwischen den Kulturen Vinkovci, Vatin, Maros u. a. die Ergebnisse auswerten wird, die bei neuen Ausgrabungen in Jugoslawien (Vinkovci und Gradina am Bosus für die Vinkovci-Kultur) und insbesondere bei der Nekropole in Mokrin (für die Maros-Gruppe) gewonnen werden. Die Ermittlung der relativ chronologischen Beziehungen zwischen den Gruppen Vinkovci, Maros, Pančevo-Omoljica (Vatin) und Nagyrev ermöglicht dann ihre Eingliederung in die chronologische Einteilung der frühbronzezeitlichen Kulturen der mittleren und nördlichen Pannonischen Tiefebene und Mitteleuropas.

Die typologische Analyse des Materials der Somogyvár- und der Vinkovci-Gruppe zeigt ganz klar, dass diese Keramik einem einheitlichen Stil, einer einheitlichen Kulturgruppe zuzuschreiben ist; sie wird in Ungarn, wie wir bei I. Bona sehen, Somogyvár- und in Jugoslawien, nach S. Dimitrijević, Vinkovci-Gruppe genannt.⁵ Wegen der noch ungenügenden Erforschung dieser Gruppen hat man zum gegenwärtigen Zeitpunkt zu wenig Argumente, um den lokalen Merkmalen der jeweiligen Gruppe bzw. Kulturvariante mehr Gewicht zu verleihen. Gemeinsam sind der Vinkovci- und der Somogyvár-Gruppe z. B. der ornamentlose Stil (wenn man von der Aufrahmung der Aussenwände der Gefäße als Schmuckelement absieht), flaschenförmige Gefäße, Töpfe mit flachem unterem Kegel, Kannen mit einem bandförmigen Henkel, ohne an dieser Stelle auf die Möglichkeiten einer Periodisierung der Vinkovci-Gruppe in sich, wie sie auf Grund des in Vinkovci gefundenen Materials bereits vorgenommen wurde (Vinkovci A—, B—, C—Phase), näher einzugehen, darf als gesichert werden, dass die Somogyvár- und die Vinkovci — Gruppe der gleichen chronologischen und kulturellen Schicht der frühen Bronzezeit angehören. Diese Erkenntnis bietet weitere indirekte Möglichkeiten zur chronologischen Einordnung der Vinkovci-Gruppe und anderer, benachbarter Gruppen der Pannonischen Tiefebene (z. B. Nagyrev, Pitvarós, Mokrin-Pentam).

Von ausserordentlicher Wichtigkeit für die relative Chronologie der frühbronzezeitlichen Kulturen auf jugoslawischen Boden ist der Fund eines Vatin-Bechers innerhalb eines stratigraphisch geschlossenen

Todorović, Praistorijska nekropola na Rospri Čupriji, Godišnjak Muzeja grada Beograda III, 1956, 40 Fig. 15—17.

⁵ Vergl. Anm. 2 und N. Tasić, Die Vinkovci Gruppe, eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien, Archaeologia Jugoslavica IX, 1968, 19 ff.

Komplexes in einer Grube in der untersten Schicht der mehrschichtigen Fundstätte Gradina am Bosut bei Batrovci (West-Syrmien., Umgebung von Sid). Zu diesem Komplex gehören 6 für die Vinkovci-Somogyvár-Gruppe typische, zum Teil unversehrte Gefässe, während der Vatin-Becher hier zweifellos einen Import darstellt.⁶ Entgegen den geltenden Meinungen über die Chronologie der Vatin-Gruppe (BB1—BC)⁷ war ein Kontakt zwischen der Vatin- und der Vinkovci Gruppe gegen Ende der älteren und in der ersten Phase der jüngeren Kultur möglich. Ausserdem sind Tendenzen zur Datierung der Vatin-Gruppe in die frühe Bronzezeit in der Fachliteratur immer häufiger anzutreffen.⁸

Auf dieser Weise wurde für die Vinkovci-Kultur der Terminus ante quem gewonnen, gemäss dem sich diese Kultur in Syrmien bis zum Auftreten und in der Frühzeit der Vatin-Gruppe entwickelte. Bei den Ausgrabungen auf Gomolava wurden mehrere Bruchstücke und einige unversehrte Exemplare von Vatin-Becher gefunden, die typologisch dem Fund in Gradina am Bosut entsprechen. Auf Gomolava erscheinen sie in der ersten bronzezeitlichen Siedlungsschicht (Gomolava IV) — in der gleichen Schicht, die durch Importe (typologisch sehr früher) transdanubischer inkrustierter Keramik bekannt ist und der Schicht der Vatyá-Gruppe im nördlichen Karpaten-Becker entsprechen würde.⁹

Erheblich mehr Anhaltspunkte für einen einigermaßen gesicherten Nachweis der relativ-chronologischen Beziehungen der Gruppen im jugoslawischen Theiss- und Marosgebiet zu den benachbarten geographischen und kulturregionen bietet die Nekropole bei Mokrin.¹⁰ Sie ist nicht nur die hinsichtlich der Zahl der Gräber ergiebigste Nekropole der Maros- (Mokrin-Periam-) Gruppe, sonder ermöglicht zugleich eine interne Periodisierung ihrer selbst sowie der gesamten Maros-Kultur. Dem Leiter der Forschungen in Mokrin, M. Girić, sind bereits bei der ersten Veröffentlichung der Funde die typologischen Unterschiede der Beigaben in den einzelnen Gräbern aufgefallen¹¹; er machte darauf aufmerksam, dass man ältere und jüngere Gräber unterscheiden können, trotz der Tatsache, dass ausser in einem Falle die älteren Gräber bei der Aushebung der jüngeren nicht beschädigt worden waren. In einer unserer Arbeiten (Mokrin II) und in der »Vorgeschichte der Vojvodina« haben wir die Einteilung M. Girić's weiter ausgearbeitet und, von anderen Kriterien ausgehend, vorwiegend auf Grund der fremden Kulturelemente (vor allem der Importe) sowie auf Grund der Logischen Evolution

⁶ Ibid, 20—22 T. I und II.

⁷ M. Гарашанин, Праисторија на глв Србије, Београд 1973, 334; Н. Тасић, Праисторија Војводине, Нови Сад 1974, Гл. VI („Ватинска група“).

⁸ Н. Тасић, Праисторија Војводине, loc. cit.; Derselbe, Balcanica IV, 1973, 22 ff.

⁹ Н. Тасић, Налази инкрустоване керамике јужне Трансданубије на територији Војводине, Рад војвођанских музеја 14, 1965, 50—52 T. I, 1—2. Derselbe, Познонеолитски, бронзанодобни и слој старијег гвозденог доба на Гомолави, Рад војв. музеја 14, 1965, 197.

¹⁰ M. Girić The Early Bronze Age Necropolis of Mokrin, Mokrin I, 1971, 29 ff.

¹¹ Ibid, 231—237.

der Kultur eine Periodisierung der Nekropole in drei Phasen vorgenommen, die in gewissem Masse die allgemeine kulturelle Entwicklung der frühbronzezeitlichen Kulturen im östlichen Karpaten-Becken widerspiegeln.¹² Für die Einbeziehung von Mokrin und der Maros-Gruppe in der Periodisierung der frühen Bronzezeit im weiteren Raum der Pannonischen Tiefebene und darüber hinaus in Mitteleuropa besonders bedeutend sind Importe aus benachbarten Kulturen oder Gegenstände, deren Art der Herstellung den Einfluss dieser Kulturen verrät. Hier kann man sich auf das keramische Material konzentrieren und Metallfunde aus dem Grunde ausser Acht lassen, weil die gleichen Schmuck- oder Waffenformen im gesamten Raum der Pannonischen Tiefebene, ja sogar bis nach Polen im Norden und bis zum Rhein im Westen anzutreffen sind.

Unter Zugrundelegung der oben genannten Kriterien also wurden die Gräber in Mokrin in drei Schichten und die Maros-Gruppe im jugoslawischen Banat in drei Phasen eingeteilt:

Die I. Phase bilden die ältesten Gräber in Mokrin; sie sind recht arm an Beigaben, die meist aus Schalen mit vier einander gegenüber angeordneten Henkeln und aus Bechern von noch unentwickelter Form bestehen. Zu dieser Schicht gehören die Gräber mit Nagyrév-Elementen oder Gefässen dieser Gruppe. In der Phase der Herausbildung der Maros-Gruppe sind die Einflüsse aus benachbarten Gebieten, besonders den nördlichen (zwischen Theiss und Donau gelegenen) sehr stark. Abzulesen sind sie hauptsächlich an Gegenständen im Nagyrév-Stil (Gräber 45, 306, 311, 313)¹³, aber auch an Funden im Somogyvár-Stil, wie etwa Bechern mit kurzem unterem Kegel (Gräber 75, 76 und 92).¹⁴

Die II. Phase der Maros-Gruppe und der Mokrin-Nekropole kennzeichnet eine ausgesprochene Fülle von Beigaben, besonders von Schmuck. Die keramischen Formen sind zahlreicher, wobei vor allem Deckel-Amphoren, Becher, Gefässe mit Füßen u. ä. zu nennen wären. Für diese Schicht charakteristische Schmuckgegenstände sind »zyprische« Nadeln von bereits entwickelter Ausführung, Torques, Halsketten aus Fayence-Perlen, aus Dentalium-Muscheln u. ä. Am tüpischsten für diese Phase sind die Mokrin Gräber 10, 19, 20, 73, 140, vor allem aber Grab 200, eines der am reichsten ausgestatteten.¹⁵ Der Stil der Maros-Kultur entfaltet sich hier zu voller Blüte, belegt durch reiche Funde von Gegenständen aus Kupfer, Bronze und sogar Gold.

Die III. Phase der Mokrin-Nekropole ist weniger reich an Gräbern als die vorangegangenen, doch sind die Grabbeigaben besonders charakteristisch und können dem Periam-Stil zugeschrieben werden. Hervorzuheben sind hier die Becher mit zwei Henkeln und stark verlängertem

¹² N. Tasić, *The Mokrin Necropolis and its Position in the Development of the Early Bronze Age in Vojvodina*, Mokrin II, 1972, 25—27.

¹³ M. Girić, *Mokrin I*, T. XIV : LVII : LXXXI.

¹⁴ *Ibid.*, T. XXIII : XXVIII.

¹⁵ *Ibid.*, 43, 49—50, 75, 108—109, 133—134.

Hals oder auch die Becher mit Kerbschnittlinien im Vatin-Stil.¹⁶ Gegenüber den früheren Phasen sind die Gräber ärmer an Beigaben, vor allem an Schmuck, und die fremden Einflüsse sind wieder so zahlreich wie während der Herausbildung dieser Kultur.

In Bezug auf die übrigen erforschten Fundstätten der Maros-Gruppe liesse sich die Mokrin-Einteilung folgendermassen synchronisieren: Phase I mit Pitvaros, Phase II mit Szörreg und Phase III mit Periam und Pećica (Schicht XIV).

Weiter reichende relativ-chronologische Beziehungen von Mokrin und der Maros-Gruppe im jugoslawischen Theiss- und Marosgebiet zu den übrigen frühbronzezeitlichen Kulturen der Pannonischen Tiefebene können zum einem an Hand fremder Stilelemente in Mokrin und zum anderen durch Nachweis von Maros-Material bei anderen Gruppen hergestellt werden. Hier geht es neben den bereits erwtenen Beziehungen zur Vinkovci-Somogyvár-Kultur um die Verbindungen zu den Gruppen Nagyrév, Proto-Aunjetitz, Aunjetitz, Hatvan, der Inkrustationsgruppe und noch einigen anderen Kulturgruppen. Die Mokrin-Nekropole bietet zur sicheren Bestimmung der Relationen dieser Gruppen genügend Möglichkeiten.

a) Elemente des Makó-Nyírség-Typs

Das Auftreten von Gefässen mit Pseudo-Schnitzornamentik und weissen Inkrustationen in Mokrin deutet auf Verbindungen zu älteren Theiss-Kulture, vor allem zu Post-Vučedol-Gruppen des Makó-Nyírség-Typs. Grab 282 enthielt ein in der Maros-Gruppe völlig fremden Schnitztechnik verziertes kugelförmiges Gefäss.¹⁷ Ausser diesem Gefäss befanden sich in dem Grab als Beigaben ein recht archaischer Becher mit zwei Henkeln und eine Schale mit erhabenen Rippen am Hals, die der ältesten Gräberschicht von Mokrin angehört. Erhabene Bänder auf Gefässen sind ein Merkmal des Nagyrév-Stils (Kötöres-Typ), und so können wir auch deshalb das Grab 282 als eines der ältesten der Mokrin-Nekropole betrachten.

b) Elemente der Nagyrév-Gruppe in Mokrin

Diese Elemente sind wesentlich zahlreicher als die vorher erwähnten und dürfen zu den Hauptmerkmalen der ältesten Phase der Mokrin-Nekropole gezählt werden. Die Aufrahmung der Gefässe (Pseudo-Barbotine), die Formen einzelner Gefässe sowie die Totenverbrennung und Bestattung in Urnen hat die Mokrin-Gruppe ohne Zweifel von der Nagyrév-Gruppe übernommen. Insbesondere die Sitte der Totenverbrennung war nicht nur der Maros-Gruppe, sondern auch den übrigen aeneolithi-

¹⁶ Ibid., T. LXV (Gr. 244) : T. LXXVII (Gr. 290).

¹⁷ Ibid., T. LXXIV (Gr. 282) : LXXVI (Gr. 286).

schen und frühbronzezeitlichen Kulturen dieser Region fremd. Ausser in Grab 45 (Skelettgrab) wurden Nagyrév-Gefässe in symbolischen Gräbern oder in Brandbestattungsgräbern gefunden.¹⁸

Ausser diesen direkten man darf wohl sagen, importierten Elementen verwiesen auf enge Kontakte mit der Nagyrév-Gruppe auch noch eine ganze Reihe anderer, zum Beispiel Stilmerkmale wie erhabene kurze Bänder (Applikation) und manche ornamentalen Symbole. Hierher gehören die Gefässe, die mit Kerbschnittlinien and die gleiche Weise verziert sind, wie wir es bei der Nagyrév-Kultur sehen.

In der Periodisierung der Maros-Gruppe bzw. der Mokrin-Nekropole wären diese Gräber der I. Phase oder ätesten Schicht zuzuordnen.

c) Somogyvár-Vinkovci-Elemente in Mokrin

Einige Becher mit zwei Henkeln, die in Mokrin gefunden wurden, zeigen Abweichungen von der in der Maros-Gruppe üblichen stilistischen Komposition. Das sind die Becher aus den Gräbern 75, 76 und 92, bei denen der untere Kegel betont kurz und durch einen scharfen Knick abgesetzt ist.¹⁹ In diesem typologischen Merkmal sind sie Gefässen der Somogyvár-Vinkovci-Gruppe sehr ähnlich. Leider befinden sich ausser diesen Bechern in den genannten Gräbern keine weiteren Beigaben, und so ist auch ihr Auftreten innerhalb der Maros-Gruppe chronologisch ungenügend bestimmbar.

d) Hatvan-Elemente in Mokrin

Die Kontakte zwischen der Maros- und der Hatvan-Kultur verliefen durch das Theisstal. Sie sind in der einen wie der anderen Kultur zu verzeichnen; in der Art der Verzierung (Hatvan-Motive) und im Auftreten von Maros-Formen in der Hatvan-Gruppe. Besonders charakteristisch sind zwei Becher und eine Schale aus Mokrin, die typologisch dem keramischen Stil von Hatvan angehören. Im Grab 230 wurden die Bruchstücke eines Bechers gefunden, der auf fast genau die gleiche Weise verziert ist wie ein Becher der Hatvan-Kultur aus Dévavány (Komitat Debrecen).²⁰ Ebenso hat ein Becher aus Túrkeve in der Form wie in der Art der Verzierung sein Gegenstück in einem Becher aus Grab 245 in Mokrin.²¹ Ausser diesen der Hatvan-Kultur und der Mokrin-Nekropole gemeinsamen Elementen sind auch noch weitere vorhanden, die auf dauerhafte Kontakte zwischen der Maros-Gruppe in ihrer entwickelten oder schon finalen Phase und ihrem nördlichen Nachbarn an der

¹⁸ Ibid., 194 ff.

¹⁹ Vgl. Anm. 14.

²⁰ N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn, 1968, 129 T. CXVIII, M. Girić, Mokrin I, T. LX (Gr. 230, Fig. 4).

²¹ N. Kalicz, op. cit., 129 T. CXII, 7; M. Girić, Mokrin I, T. LXV (Gr. 245, Fig. 1).

oberen Theiss hindeuten. Die zahlreichen Becher des Periam-Typs an Hatvan-Fundstätten (Szilalom-Szelevényi-Menyasszony u. a.)²² sind nicht nur typologisch von Bedeutung, sondern geben darüber hinaus auch Anhaltspunkte für die relativ chronologischen Beziehungen zwischen der späten Maros- und der Hatvan-Kultur.

Ausser den bisher genannten heben sich in Mokrin auch andere Funde typologisch vom allgemeinen stilistischen Konzept der Maros-Kultur ab. Gemeint sind die Beigaben aus Grab 40, die oft als Elemente der Oggau-Sarroth-Gruppe (Schale mit mehreren Füßen) bzw. Aunjetitz-Gruppe (Dolch) angeführt werden.²³ Schliesslich sind noch gewisse Vatin-Merkmale zu erwähnen, die sich insbesondere bei manchen jüngeren Gräbern finden. Ein Becher mit zwei Henkeln und Vatin-Profilierung (Grab 82) zeigt auch eine Ornamentik in Vatin-Manier.²⁴ Dieser Periam-Becher verweist das Grab 82 in die finale Entwicklungsphase der Maros-Gruppe.

Zur Interpretierung der relativ-chronologischen Beziehungen zwischen den Kulturgruppen des jugoslawischen Donaauraum und denen, die sich in den übrigen Gebieten der Pannonischen Tiefebene entfaltet, wurden lediglich das keramische Material und seine Stilmerkmale benützt. Die metallenen und sonstigen Gegenstände, darunter besonders Schmuck, blieben unberücksichtigt, denn ihr Zusammenhang mit einer bestimmten Kultur, ja auch nur mit einer Gruppe verwandter Kulturen, ist schwer mit Sicherheit nachzuweisen. Die Metallgegenstände sind offenbar sämtlichen frühbronzezeitlichen Kulturen der Panonischen Niederung und darüber hinaus auch den unmittelbar benachbarten (in den Alpenländern, Südpolen, der Tschechei usw.) gemeinsam. Die charakteristische Form der »Zypernnadeln«, von deren mittelmeeerischer Herkunft nur der Name übriggeblieben zu sein scheint, treffen wir an vielen Fundstätten an, vorwiegend in den Nekropolen von Süddeutschland im Westen bis nach Transsilvanien im Osten, von der Tschechei im Norden bis zur Save und Donau im Süden²⁵; wir finden sie häufig in der Straubinger, Wieselburger, Aunjetitzer, Maros- und anderen damaligen Kulturen dieses Raums. Ebenso verhält es sich auch mit anderen charakteristischen Gegenständen: von Noppenring, Armreif und Torques in ihren verschiedenen Formen angefangen bis zu den Halsketten aus Fayence-Perlen, Dentalium Muscheln und Columbella-Schnecker usw. Kartographisch erfasst wurden diese Gegenstände 1961 von H. J. Hundt mit grösserer Genauigkeit für die Funde der Straubinger und der Aunjetitzer Gruppe, mit geringerer für die Funde in den mittleren und östlichen Gebieten der Pannonischen Tiefebene (in der Maros-Gruppe

²² N. Kalicz, op. cit., 119, 128 T. LXXVII, 5—6 : CIX, 15.

²³ N. Tasić, Mokrin II, 17 ff. Fig. 6; M. Girić, Mokrin I, 59—60 T. XIV, 1—4.

²⁴ M. Girić, Mokrin I, 79—80, T. XXV.

²⁵ J. H. Hundt, Beziehungen der „Straubinger“ Kultur zu der Frühbronzezeitkulturen der Östlich benachbarten Räume, Kommission ... Nitra, 1959, 145 ff Karte 6.

zum Beispiel).²⁸ Natürlich wurden seitdem noch viele neue Funde gemacht, und eine so bedeutende Nekropole wie Mokrin wurde erforscht, so dass wir heute von der Verbreitung der vorherrschenden Typen frühbronzezeitlichen Kupfer-, Bronze- und anderen Schmucks ein wesentlich vollständigeres Bild haben. Alle Funde belegen eindeutig sehr feste Kontakte zwischen den Kulturen dieses Zeitabschnitts vornehmlich im Tauschhandel. So betrachtet, zeigt sich die Pannonische Tiefebene als ein einheitlicher Kulturraum mit stärkern Stildifferenzen in der Gestaltung von Keramik und geringeren in der Gestaltung anderer Gegenstände (Schmuck, aus Metall, Knochen u. a. Material) sowie in der Bestattungsweise. Die von den späten aeneolithischen Gruppen überkommene Skelettbestattung (Hockstellung in ovaler oder rechteckiger Grube) wird im gesamten Kulturraum, trotz dem Vordringen neuer Sitten wie Verbrennung und Urnenbestattung oder Bestattung in Hügelgräbern, beibehalten.

Die hier vorgetragene Materialanalyse konnte zu diesem Zeitpunkt und für diese Gelegenheit nicht anders als recht summarisch ausfallen, erlaubt aber dennoch eine der Orientierung genügende Rekonstruktion der relativ-chronologischen Beziehungen der einzelnen Kulturgruppen des jugoslawischen Donaauraums zu den nördlichen Kulturgruppen der frühen Bronzezeit. Diese Beziehungen lassen sich in einer Übersicht darstellen wie folgt:

VUCEDOLKULTURKOMPLEX		
(Vučedol-Gr.	— Makó-Gr.	— Zók-Gruppe)
Banat-nord	Theiss	Slawonien- Baranja — Syrmien
MOKRIN	Pitváros	Somogyvár — I.
	Szóreg	— Vinkovci II.
Früh	Periam	Früh
Vatin	Ottomani	Vatin

²⁸ Ibid, loc. cit.; A. Točík, Neuere Funde aus der älteren Bronzezeit in Südwestslowakei, Studijne zvesti 13, 1964, T. I, II.

W. JOHANNOWSKY
Naples, Italie

RAPPORTI FRA LA CAMPANIA, L'ITALIA SETTENTRIONALE, L'EUROPA CENTRALE E I BALCANI NELL' ETÀ DEL FERRO

I rinvenimenti di questi ultimi anni nella Campania centrale e settentrionale hanno, come quelli nel Salernitano, cambiato sotto vari aspetti e notevolmente aumentato le nostre conoscenze sulla situazione culturale anche in rapporto con le aree limitrofe e chiarito in molti punti la cronologia relativa e assoluta, grazie alla relativa abbondanza di materiali importati in contesti tombali.¹ Ma oltre ad importazioni greche ed orientali soprattutto la necropoli di Capua, di cui sono state esplorate finora oltre 1200 tombe che vanno dalla fase iniziale della prima età del ferro al V secolo inoltrato, e in minor misura quella di Calatia, con 165 tombe, in grande prevalenza di fase orientalizzante, hanno fornito anche oggetti provenienti dall'Italia centrale e dal versante adriatico che sollevano interessanti problemi in merito ai rapporti con altre aree culturali del medio e alto Adriatico e dell'Europa centrale. Di notevole interesse è, inoltre, più che altro per l'abbondanza di oggetti di origine etrusca, il corredo di una tomba principesca di Cales dell'inizio dell'orientalizzante recente, che è, come praticamente tutte quelle dell'età del ferro in Campania, a deposizione unica.

Per il periodo finale dell'età del bronzo e quello iniziale della prima età del ferro è relativamente facile stabilire delle correlazioni cronologiche con altre aree in Italia e in zone limitrofe grazie alla larga diffusione di bronzi ornamentali prodotti da un limitato numero di officine. Difatti, nella fase protovillanoviana inoltrata, la prima che riusciamo a cogliere fino ad un certo punto grazie a ritrovamenti a S. Angelo in Formis e a delle fibule dalla zona di Capua, troviamo accanto alla fibula del tipo Cassibile, diffusa prevalentemente in Sicilia, dove può esser giunta dal vicino Oriente, altri tipi più largamente diffusi, quali quello ad arco semplice, e altri ancora che hanno stretti rapporti con fibule

---

¹ Sui ritrovamenti nelle necropoli di Capua e di Cales v. per ora W. Johanovsky in *St. Etr.* XXXIII (1965) p. 685 s. e in *Dialoghi di Archeologia* I (1967), p. 159 s. e II (1969), p. 1 s. Sui ritrovamenti nel Salernitano v. soprattutto B. d'Agostino in *St. Etr.* XXXIII (1965), p. 671 s., in *Not. Scavi* 1968, p. 75 s. e in *Mél. Arch. Hist.* LXXXII (1970) p. 571 s.

dell'alto Adriatico, ma in una variante diffusa dalla zona di Allumiere fino in Campania, come quello con arco a duplice gomito e staffa simmetrica o a spirale², o il corrispondente maschile a tre occhielli. All'inizio dell'età del ferro sembrano intensificarsi i rapporti tramite l'Italia centrale con l'area intorno all'alto Adriatico perchè cominciano ad essere frequenti le fibule a due pezzi con due occhielli, di cui quello in funzione di ardiglione spesso allargato, e staffa a disco perlopiù intagliata a spirale e forse non è casuale la presenza contemporanea nella prime tombe di Capua del periodo I A di ossuari di tipi che trovano riscontro nei campi di urne delle Alpi orientali, e che persistono fino all'inizio della seconda fase.³

A partire dal periodo I B di Capua, con il quale sono contemporanee la maggior parte dei corredi del «preellenico I» di Cuma, e i periodi I B di Pontecagnano, I B di Traquinia, (secondo la classificazione di Bartoloni-Delpino)⁴, I B e II A iniziale di Veio⁵, incominciano a trovare le prime importazioni greche della fase tarda del medio-geometrico⁶ e prevalgono come in tutta l'Italia Tirrenica le fibule ad arco ingrossato con staffa simmetrica e quelle a doppio occhiello, ornate perlopiù da incisioni a spinapesce. Soprattutto dalla fase finale di questo periodo con l'apparizione in Campania le prime fibule a sanguisuga a sezione a losanga, che sembrano corrispondere cronologicamente a quelle ornate tutt'intorno tipiche dell'Italia centrale tirrenica⁷, troviamo una sempre maggiore varietà di tipi, evoluzioni diverse in aree limitate. Difatti fin dall'inizio della II fase di Capua, con l'apparizione della staffa allungata si evolve da tale variante campana più antica del tipo a sanguisuga, munita talvolta di apofisi laterali, un tipo allargato a losanga che si diffonde poi anche in Etruria e si appiattisce man mano durante il periodo II B alla fine del quale scompare. Un'evoluzione analoga ha subito la fibula a drago, che si sviluppa con ogni probabilità nei primi decenni dell'VIII secolo dal tipo ad occhiello e gomito e appare molto presto anche in Campania nella variante con ardiglione bifido⁸, mentre, per quel che riguarda i tipi maschili a due pezzi troviamo già nella I fase inoltrata accanto al tipo a ponticello che si sviluppa poi verso una

² V. su tale tipo R. Peroni in Not. Scavi 1960, p. 359 s.

³ Cfr. ed degli ossuari da Maribor, Dravograd, Ruše, Grossmugl di Ha A e Ha B 1 — H. Müller-Karpe, Beiträge z. Chronologie d. Urnenselder zeit nordlich u. südlich d. Alpen, Berlin 1959, tav. CXVIII—CXXIV.

⁴ V. su Cuma Müller-Karpe, op. cit. p. 209; su Targuinia V. in Rend. Acc. Linc., Cl. Sc. stor. cil. CCCLXVII (1970), p. 217 s.

⁵ V. sulla cronologia di Veio I. Glose-Brooks in Not. scavi 1965, p. 53 s. e in St. Etr. LXV (1967), p. 323 s. on 2 ance A. P. Vianello-Cordoba ibidem, p. 305 s.

⁶ V. su queste oltre a Johannowsky in Dialoghi di Archeologia I e III cit. J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, p. 425 s.

⁷ V. sulla posizione cronologica delle fibule a sanguisuga ornate tutt'intorno Peroni in Bull. Pal. It. LXXV (1966) p. 176 s.

⁸ E' il tipo J. Sundwall, Die älteren italischen Fibeln, Berlin 1943, fig. 392—394.

forma più rigida peculiare della Campania⁹ e del suo retroterra, anche quello in ferro con spillo ricurvo e arco a 5 verghe, che era attestato fino a poco fa solo in Etruria in contesti del IX secolo inoltrato.¹⁰ L'esemplare che qui presento è associato nella tomba 1200 di Capua con una fibula a doppio occhiello a sezione circolare decorata a spinapesce, con una tazza «cicladica» del geometrico medio inoltrato e con altra ceramica tipica del periodo I B, fra cui delle capeduncole con orlo a gola che attraverso i tipi del periodo I A discendono da quelle di derivazione subappenninica dell'Italia centrale tirrenica. Mentre tale corredo rientra per tutti gli elementi datanti ancora nel IX secolo, quelli delle tombe 930 e 1182, che contengono accanto a fibule ad arco ingrossato, in parte di ferro, degli esemplari a sanguisuga con sezione a losanga e staffa simmetrica che trovano riscontro in corredi più o meno sincroni di S. Marzano nel Sarno¹¹ vanno posti nel periodo finale di I B che da alcuni vien fatto rientrare, almeno per Veio e per Roma, già nella fase avanzata della prima età del ferro.¹² Nelle tombe 213 e 917 troviamo rispettivamente una fibula ad arco ingrossato ed una di ferro con arco rivestito, ma ambedue a staffa simmetrica, associate con fibule a sanguisuga allargate a losanga già tipiche del periodo II A, il quale è caratterizzato fra l'altro dall'apparizione della ceramica del tardo geometrico iniziale¹³ e deve aver avuto inizio ancora nei primi decenni dell'VIII secolo.¹⁴

Il successivo periodo II B va posto a cavallo dell'inizio della colonizzazione e quindi nei decenni intorno alla metà dell'VIII secolo, verso la quale è da porre al più tardi la fondazione di Pitheculasae. Lo dimostrano da un lato la presenza di tazze di tipo greco-orientale e di un kantharos importato sempre da quell'area che non rientrano nella fase finale del tardo-geometrico, attestata invece dalla coppa di Nestore da Pitheculasae, e dall'altro lato la presenza nel suo periodo finale della kotyle e contemporaneamente a Pitheculasae della fibula a drago con ardiglione bifido e laminetta ovale all'attacco della spillo. D'altra parte la maggior parte del periodo più antico di Pitheculasae, di cui abbiamo maggiori testimonianze dall'acropoli che non dalle tombe deve coincidere con il periodo II C in accordo con la ceramica d'impasto più antica della prima età del ferro trovata sul monte Vico¹⁵ e con la diffusione anche sul continente di vasi tardo-geometrici corinzi e pitheculasani, mentre con le prime testimonianze archeologiche dei coloni Calcidesi

⁹ V. sullo sviluppo del tipo ultimamente d'Agostino in *Mél. Arch. Hist. LXXXII* cit., p. 588 s.

¹⁰ V. su tale tipo Bartoloni — Delpino in *Rend. Acc. Linc. CCLXVII* cit., p. 247.

¹¹ V. d'Agostino in *Mél. Arch. Hist. LXXXII* cit., fig. 11 (T. 307, 8; T. 39, 6).

¹² V. Close-Brooks in *St. Etr. LXV* cit. e Müller-Karpe, *Zur Stadtwerdung Roms, Heidelberg 1962* p. 27 s.

¹³ Cfr. D. d. A. I, fig. 5, 7, 8, III. fig. 11 d, 12 b, c, 13 b.

¹⁴ Sul tardo-geometrico greco-orientale Coldstream, *op. cit.*, p. 274 s.

¹⁵ V. D. d. A. III, p. 120 s.

da Cuma, che porrei verso il 725-20 e comunque non dopo¹⁶ ha inizio almeno a Capua e a Calatia l'orientalizzante antico (Capua III A). Per quel che riguarda le fasi successive ha rilevanza per il problema che qui affrontiamo la fase Capua IV, il cui primo periodo IV A, caratterizzato dalla ceramica etrusco-protocorinzia di produzione in parte locale coincide, come risulta adesso anche da una serie di corredi di Calatia, con il tardo-protocorinzio inoltrato e l'inizio del transizionale, mentre in tombe di IV B, caratterizzato dal bucchero di transizione locale, sono stati trovati vasi transizionale e del corinzio antico. In termini concreti, data l'inconsistenza di vari recenti tentativi di abbassare la data d'inizio del corinzio antico¹⁷, i due limiti del periodo IV A sarebbero da porre verso il 640—30 e il 620—10, com'è risultato confermato anche recentemente dal rinvenimento di ceramica greco-orientale degli ultimi decenni del VII secolo nella tomba 1132 di Capua che rientra nel periodo IV B. Tutto ciò implica anzitutto delle conseguenze per l'Italia centrale tirrenica con la quale soprattutto i centri attestati come etruschi della Campania hanno avuto rapporti a volte anche molto stretti sia via mare, sia per una via interna attraverso le valli del Liri, del Sacco e del Tevere. Abbiamo già detto dei sincronismi fra Capua I B e Tarquinia I B e della sua fase finale con Veio II A e Roma II B. Ma possiamo andare oltre. Nel periodo II C troviamo coppe su alto piede con quattro anse ad orecchini e con ansa a figura umana fra cavalli, come contemporaneamente a Narce¹⁸, mentre d'altro lato sia per presenza sia di ceramica di imitazione euboica, sia di fibule a drago con apofisi a bastoncelli, sia infine grazie al ritrovamento di ceramica d'impasto proveniente dall'Etruria, sono da porre nello stesso orizzonte cronologico la maggior parte almeno delle tombe delle Bucacce e dell'Olmo bello a Bisenzio¹⁹, nonché la tomba del guerriero a Tarquinia.²⁰ Le coppe emisferiche trovate in quest'ultima sono evidentemente imitazioni di quelle d'argento calotta²¹, il cui esemplare più antico proviene dalla tomba 722 di Capua insieme ad una «Zungenphiale» d'impasto che presuppone quelle di bronzo, quali ne sono state trovate in una tomba contemporanea di Marsigliana d'Albegna²², e poichè nella stessa tomba capuana, che è la più antica del tipo ad *ustrinum* finora conosciuto in Italia, sono state trovate una tazza corinzia del tipo Thapsos con decorazione a fasce fino al piede e una *kotyle* pitecusana del tipo Aetòs 666²³, non possiamo

¹⁶ Fra le tombe greche più antiche di Cuma sono quelle Mon. ant. XIII (1903) col. 263 s., fig. 43 s.

¹⁷ V. ultimamente nella cronologia del corinzio antico R. M. Cook in B. S. A. LXIV (1969), p. 13 s.

¹⁸ V. su queste recentemente d'Agostino in Not. scavi 1968, p. 121 s.

¹⁹ V. su queste in Mon. ant. XXI (1912) col. 409 s. e in Not. Scavi 1928, p. 434 s.

²⁰ V. ultimamente sulla tomba del guerriero H. Hencken, Tarquinia I, Cambridge (Mass.) 1968, p. 201 s.

²¹ V. su queste recentemente M. Torelli in Dialoghi di Archeologia I.

²² Müller-Karpe, Beiträge cit., tav. XXXV.

²³ Dialoghi di Archeologia III cit., fig. 13 c., v. sul tipo recentemente anche d'Agostino in Mél. Arch. Hst. cit., p.

scendere più giù del terzo quarto dell'VIII secolo. D'altra parte le più antiche fra le brattee d'argento e d'oro con animali stampigliati, imitati nella ceramica del periodo II C a Veio e poi a Bologna, non devono essere posteriori all'inizio dell'ultimo terzo dell'VIII secolo, nel quale rientrano gli esemplari da due tombe a cremazione di Cuma.²⁴

Dopo circa un cinquantennio di relativa stasi le importazioni dell'Etruria s'intensificano verso la metà del VII secolo, quando troviamo in Campania i primi vasi di bucchero sottile, mentre le fibule femminili della IV fase iniziale sono quelle del tipo pseudo-Certosa. Nel periodo IV A di Capua rientra fra l'altro la tomba I di Cales in cui oltre a 16 vasi di bucchero sottile, fra cui un'olpe figurata, sono stati trovati un piatto di fabbrica valcente, due balsamari piriformi di vetro blu a superficie irsuta²⁵ e una oinochoe con lamine a sbalzo agli attacchi dell'ansa a rotelle, del tipo cosiddetto rodio, i cui esemplari trovati in occidente sono però evidentemente di produzione etrusca.²⁶ In due tombe capuane della stessa sottofase sono state invece trovate delle fibule di un tipo diffuso nel Piceno meridionale e da lì evidentemente in territorio Iapode e in Slovenia, con arco tripartito a tre bottoni e un'apofisi globulare su stelo obliquo all'estremità della staffa.²⁷ Ma mentre con l'Etruria ci sono stati evidentemente rapporti diretti, come dimostrano anche nel successivo periodo IV B sia la provenienza etrusca dei vasi che hanno introdotto in Campania la tecnica del bucchero, sia l'importazione, fra l'altro, di vasi etrusco-corinzi non si può dire altrettanto per i rapporti con il Piceno, che la stessa qualità e quantità degli oggetti importati fa supporre indiretti. La spiegazione più probabile è per me, data anche la presenza contemporanea di altre categorie di fibule di bronze e di ferro tipiche dell'area italica sul versante adriatico, che in quel periodo delle popolazioni probabilmente sannitiche si siano spostate dall'area d'influsso piceno a quella sotto l'egemonia commerciale delle città campane.

Se passiamo ai rapporti con l'alto Adriatico, ne scaturiscono ulteriori elementi di notevole interesse. Nella tomba 356 di Capua, del periodo II B, sono state trovate oltre a quattro fibule da parata costituite da una lamina a disco montata su un arco a violino, sulla quale si trovano delle applicazioni plastiche²⁸, e ad una fibula ad arco rivestito di dischi

²⁴ Mon. ant. XIII, (1903) col. 225 s.; Mon. ant. XXII, (1913) col. 223 s.; v. sulla posizione cronologica della prima Johannowsky in D. d. A. I (1967) p. 182 n. 86.

²⁵ V. su questi recentemente G. Caputo in *Etudes Etrusco-Italiques*, Louvain, 1963, fasc. 31, p. 13 s.; M. Bizzarri, in *St. Etr.* XXXIV (1966), p. 36 s., con bibliografia precedente.

²⁶ V. su tale tipo recentemente Frey in *Marburger Winckelmanns-programm* 1963, p. 18 s.

²⁷ Cfr. *Not. Scavi* 1960, p. 366 s., fig. 5, 7, 23, 27, 29 (Grottazzolina); i corredi riprodotti rientrano evidentemente tutti ancora nella seconda metà del VII secolo.

²⁸ Ne erano noti finora degli esemplari da Suessula, inediti, e altri da una località indefinita della Campania restaurati male e perciò non compresi come tali, al Museo britannico M. Hoernes-O. Menghin *Urgeschichte d. bildenden Kunst in Europa*, Wien 1925, p. 499, fig. 2, 3, 4, 6.

di ambra, due fibule ad arco rivestito di perle di pasta vitrea di più colori e due ad arco serpeggiante con tiranti interni anch'esse rivestite di perle di pasta vitrea. Questi ultimi due tipi sono evidentemente importati come un esemplare minore del primo da Suessula, dall'area bolognese, da cui è noto un certo numero di esemplari in buona parte anche più antichi che permette di vedere anche una linea di sviluppo.²⁹ D'altra parte una fibula da parata da Perugia³⁰, delle cui parti accessorie è rimasta conservata solo l'applicazione plastica centrale, cioè un bue, motivo che si ritrova a Capua su due fibule della tomba 356 e su altre fibule simili dalla Campania, è evidentemente di produzione campana e conferma che gli scambi con la zona di Bologna devono essere avvenuti per la valle del Tevere. Indipendentemente dal problema dell'origine e dello sviluppo del tipo, per il quale hanno notevole importanza determinante alcuni esemplari campani di cui discuteremo più avanti, è di rilevante interesse la presenza a Veio, in un contesto del periodo II B 3, che sembra coincidere grosso modo con Capua II C, di alcune fibule ad arco cristato con pendagli³¹, che sono state evidentemente importate dall'area Atestina, dove si trovano in tombe della seconda fase di Müller-Karpe che coincide con la seconda fase iniziale di Frey³², ma anche nel periodo immediatamente successivo. Se vogliamo trarre delle conseguenze da tale nostro discorso, a da attribuire comunque notevole importanza al corredo della tomba Benacci-Caprara 39 di Bologna, in cui troviamo delle fibule ad arco serpeggiante rivestito di perline appena più recenti degli esemplari della tomba 356 di Capua³³ e delle coppe che presuppongono la conoscenza delle Zungenphialen³⁴, mentre la variante atestina del tipo ad arco cristato appare in tombe che sembrano contemporanee e di poco posteriori e vengono attribuite in parte al villanoviano III.³⁵ Ne consegue che mentre predetta tomba 39 va datata più o meno in corrispondenza del passaggio fra Capua II B e II C, cioè all'incirca verso il 740 se non prima, la apparizione e la diffusione delle fibule ad arco cristato dev'essere posto, a giudicare anche dai ritrovamenti di Veio, comunque ancora nel terzo quarto dell'VIII secolo, il che è anche coerente con la cronologia proposta recentemente da Carancini per il villanoviano IV di Bologna. Ciò porta a delle conseguenze per l'inizio del periodo Halstatt C, che non può essere posto, almeno per quel che riguarda le Alpi orientali, dopo la metà dell'VIII secolo, nella cui prima metà cadrebbe quello Hallstatt B 3 di Müller-Karpe, il quale dev'esser stato comunque molto breve, a parte

²⁹ Müller-Karpe, *Beiträge*, tav.; v. sul tipo ad arco semplice recentemente Bartoloni-Delpino, op. cit., p. 245 s. a proposito di un esemplare piuttosto antico da Tarquinia.

³⁰ Sundwall, op. cit., fig. 936.

³¹ Not. Scavi 1967, p. 246 fig. 97, tomba GG 6-7, 20.

³² V. su queste O. H. Frey, *Die Entstehung d. Situlenkunst*, Berlin 1969, p. 12, tav. IV, 4 VI, 3, 18.

³³ Müller-Karpe, *Beiträge* ... fig. 8, 2. Frey, op. cit., fig. 13.; cfr. anche Müller-Karpe, op. cit., tav. LXV 69.

³⁴ Müller-Karpe, op. cit., fig. 8, 33. Frey, op. cit., fig. 13.

³⁵ Frey, op. cit., p. 12.

il fatto che è forse da vedere se ha avuto dovunque carattere di fase a se stante.³⁶

Per quel che riguarda invece il limite inferiore di Hallstatt C un punto di riferimento è la presenza in contesto meglio datato di oinochoai di bronzo del tipo cd. rodio, di cui si possono distinguere due varianti dell'ansa, l'una a serie di tondini, come fra l'altro quella della tomba 1 di Cales, e l'altra in lamina con costolature a sbalzo, come in quelli della «tomba a figulo» di Vetulonia che va datata verso la fine del VII secolo. Data la minima evoluzione che ha subito nelle parti decorative tale tipo di vaso, anche se le varianti dell'ansa appartengono a due momenti diversi la produzione può essersi difficilmente prolungata per un periodo superiore ad un trentennio e pertanto i due esemplari trovati in Germania in contesti di Hallstatt D 1, che sono del tipo Cales, dovrebbero rientrare comunque ancora nel VII secolo.³⁷

Con ciò non contrasta da un lato la presenza di due sfingi a rilievo in ambra probabilmente greco-occidentali e tardo-dedaliche, da datare intorno al 600 in una tomba principesca di Asperg nel Württemberg e pertinente anch'essa a Hallstatt B³⁸ e dall'altro il ritrovamento a Stična di una phiale di bronzo greco-orientale, anzi probabilmente rodia, databile al secondo quarto del VII secolo e di oinochoai etrusco-protocorinzie in sepolture di Hallstatt C molto inoltrato.³⁹ Sempre ancora negli ultimi decenni del VII secolo erano penetrate in Slovenia le fibule del tipo pseudo-Certosa, di cui è noto un esemplare da Krizna Gora⁴⁰ e del tipo piceno a tre bottoni, abbastanza diffuso a Brezje⁴¹, che sono ambedue tipici dell'orizzonte Hallstatt D 1.

Concludendo, anche se va considerato la possibilità di sfasamenti in un'area rispetto all'altro e della conservazione per qualche tempo di oggetti metallici, il che vale però più per i bronzi massicci che non per il vasellame, fatta naturalmente eccezione per quello di lusso, ne scaturirebbe anzitutto una convalida delle ipotesi che pongono inizio di Hallstatt C 1 verso il 750 o poco prima, e l'inizio di Hallstatt D 1 negli ultimi decenni del VII secolo almeno per quel che riguarda le Alpi Orientali.

A parte tali problemi di carattere generale i rinvenimenti recenti in Campania hanno richiamato l'attenzione su alcune questioni parti-

³⁶ Müller-Karpe, Beiträge cit., p. 163 s. La fase in questione è consistente in Baviera, ma per la Carantania (ibidem p. 127) si ha la netta impressione di un periodo di transizione verso Ha C 1, come mi pare potere dedurre, fra l'altro, dalla presenza di una fibula a mignatta estremamente diffusa in tale area, da cui è forse pervenuta in Italia nell'VIII secolo inoltrato, nel ripostiglio di Wildon (ibidem, tav. CXLIV, A 7).

Sulla cronologia nelle Alpi orientali v. comunque S. Gabronec in Situla I (1960) e Germania XLIV (1966); J. Filip in Enzyklopädisches Handb. d. Ur- u. Frühgeschichte I (1966) p. 458 s.

³⁷ Su questi v. Frey in Marburger Winckelmannsprog. 1963 cit., p. 19 s., tav. IV, V.

³⁸ Su questi v. in Germania XLIV (1966), p. 214.

³⁹ Frey, Anf. d. Situlenkunst. cit., p. 20.

⁴⁰ M. Urheb in Inventaria archaeologica, Jugoslavija XI (1969) № 108, 2.

⁴¹ K. Kromer, Brezje, Ljubljana 1960.

colari riguardanti la produzione di determinate categorie di bronzi. Mentre infatti la tecnica e il repertorio decorativo e figurativo degli oggetti in lamina di bronzo della prima età del ferro da Capua, dove ne abbiamo testimonianze dirette dal periodo II A e indirette tramite le imitazioni fittili del periodo I B, risale a tipi centro europei diffusi in parte anche in area villanoviana, la questione è più problematica per un boccale d'impasto con ansa ad animali sovrapposti del periodo II A e delle fibule ad arco cristato dello stesso periodo.

L'ansa della brocca della tomba 246, ricorda molto da vicino un'ansa da Vetulonia trovata in un contesto del terzo quarto dell'VIII secolo o poco più tardo⁴², ma alquanto più organica di un'altra ansa da un contesto dello stesso periodo e quindi certo più antica⁴³, mentre la forma è quella di boccali d'impasto analoghi di Capua II A, su cui ritorna anche la decorazione e di un boccale di bronzo da Hallstatt.⁴⁴ Ma mentre le anse da Vetulonia e Bisenzio risalgono evidentemente agli stessi prototipi della brocca da Capua, non si può affermare lo stesso, come si è fatto, per le brocche di cui conosciamo esemplari in contesti di Hallstatt C la cui ansa a forma di bue coerentemente con il collo più alto deriva piuttosto da esemplari di cui abbiamo esemplari d'impasto in area villanoviana già nel IX secolo.⁴⁵

Con ciò, benchè sia prematuro affermare che ambedue i tipi siano noti in area villanoviana, anche se non conosciamo alcun elemento di collegamento fra anse di capeduncole tipo Coste del Marano⁴⁶ e i tipi in questione, non mi pare sia da escludere una dipendenza degli esemplari più settentrionali da quelli dell'Italia centrale.

Più complesso è invece il problema delle fibule ad arco cristato provenienti da Capua in contesti della prima metà dell'VIII secolo e inoltre da Suessula e da una località imprecisata della Campania, in quanto non conosciamo esemplari apparentati in zone vicine e quelli noti da contesti sono tutti relativamente tardi. Ho ritenuto in un primo momento di poter vedere un precedente di tale tipo in una fibula dalla valle del Mati nell'Albania centrale che è forse relativamente antico⁴⁷, sia per la presenza di pendagli massicci e non in lamina, sia perchè la staffa a clepsidra con occhiello all'attacco si trova in fibule da Breznik presso Kustendil in Bulgaria trovato in associazione con una fibula italica a due pezzi del IX secolo inoltrato.⁴⁸ Ma ormai mi sono convinto che si può parlare semmai di parentela indiretta e di discendenza comune del tipo balcanico, con l'occhiello all'attacco della staffa, che è diffuso

⁴² G. Camporeale, *I commerci di Vetulonia*, Firenze 1969, p. 53.

⁴³ Camporeale, *op. cit.*, p. 56, su tutta la categoria v. O. V. Merhart *Hallstatt u. Italien*, p. 326.

⁴⁴ V. Merhart, *op. cit.*

⁴⁵ Cfr. fra l'altro esemplari della I fase di Tarquinia in Bartoloni-Delpino, *op. cit.*

⁴⁶ Müller-Karpe, *Beiträge*, tav. XLVI H, L.

⁴⁷ V. sul problema Johannowsky in *Dialoghi di Archeologia* III (1969), p. 19.

⁴⁸ V. in *Archeologija* 1965, p. 36, fig. 5.

fino in Slovenia, dove si trova però nel VII secolo⁴⁹, e di quello rappresentato in Campania, il quale risponde di più a quello che troviamo nelle Alpi orientali, e più a N. e di cui gli esemplari in contesto non meno anteriori a Hallstatt C.

Infatti in questi ultimi, di cui abbiamo testimonianze anche sul versante meridionale delle Alpi a Egna⁵⁰ e, per quel che riguarda esemplari minori ad Este, Bologna e fino a Veio sopravvive la staffa simmetrica che è caratteristica di tutto il gruppo di fibule da parata Campano e, sia pure relativamente tardi, una controstaffa interna con applicazioni plastiche. Poichè è impossibile che il tipo sia nato dal niente, anche se non è da escludere che il tipo alpino discenda da quello Campano cotenderebbe a far pensare anche una fibula a disco di Hallstatt⁵¹ che sembra derivare da quelle a disco campane, dev'essere esistito in prototipo comune sia per la variante balcanica sia per quella più occidentale, e la diffusione è avvenuta probabilmente più in seguito a movimenti di bronzisti attratti da mercati che non per vie commerciali.

* Questo articolo è stato letto all'8° Congresso dell'UISPP a Belgrado nel settembre 1971.

⁴⁹ p. es. Krizna Gora, Inv. Arch. Jugoslavija XI, p. 107, 3.

⁵⁰ V. Merhart, op. cit., tav.; sulla diffusione del tipo a occhio e di quello doppio occhio v. G. Kossack, Südbayern während d. Hallstattzeit, Berlin 1959, soprattutto a p. 41 s. e la cartina a tav. CLIV, D.

⁵¹ Kromer, Die Nekropole v. Hallstatt, Firenze. 1962, tav. LVI.

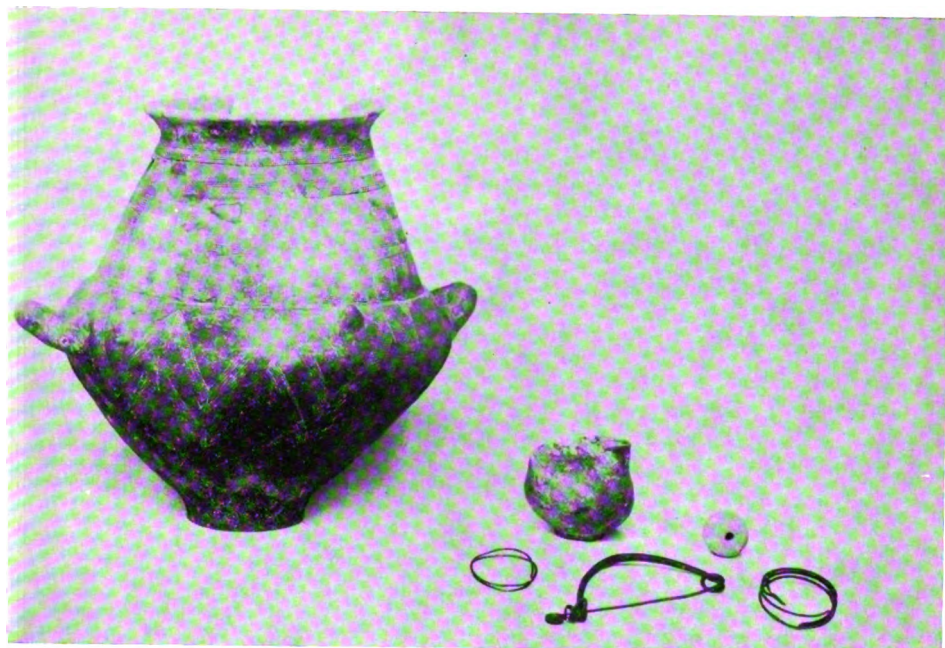

Fig. 1

TAB. II

Fig. 3

Fig. 6

Fig. 5

<http://www.balcanica.rs>
Fig. 7

Verena HAN
Institut d'études balkaniques de l'Académie Serbe
des Sciences et des Arts, Beograd

PROBLEMES RELATIFS A L'IDENTIFICATION DE L'ANCIENNE VERRERIE RAGUSAINE

Considérations de méthode et de programme

La science dispose aujourd'hui de preuves certaines que le verre a été produit à Dubrovnik à une époque assez reculée. Les résultats des recherches d'archives, offrant des données hétérogènes sur cette production, avant tout sur sa trame historique et ses cadres chronologiques, restent la base stimulatrice des études ultérieures des problèmes spéciaux qui s'entrelacent autour du phénomène culturel-historique que représente l'ancienne verrerie ragusaine. Si éloquentes que soient les sources écrites et si exhaustives que soient leurs informations générales et particulières sur le verre et sa production dans le passé de Dubrovnik, sans l'aide adéquate des autres disciplines scientifiques ces connaissances restent unidirectionnelles, car leur confirmation matérielle est encore inconnue. C'est que l'histoire du verre et de la verrerie à Dubrovnik subit le même coup de mauvais sort que le centre verrier de Venise-Murano dans les premières phases de son développement. Pour le moment on ne dispose pas encore d'objets de la verrerie ragusaine, identifiés avec certitude, pour la période étudiée, c'est à dire du XIVe au XVIe siècle, de même que ne sont pas connus ou bien ne sont pas identifiés avec certitude les produits de Murano depuis le début «archival» de cette activité à Venise, c'est à dire depuis le Xe jusqu'au milieu du XVe siècle.¹ Ainsi l'histoire du verre ragusain, qui s'édifie ces dernières années, graduellement et lentement sur la base des informations d'archives plus ou moins circonstanciées ou des notes de caractère marginal, attend à la fois sa documentation matérielle, tridimensionnelle

---

¹ Le problème de l'identification de l'ancien verre de Venise ou plutôt de Murano a fait, ces dernières années, objet d'études assidues du dr Astone Gasparetto, Venise. Cf. Aspects de la Verrerie vénitienne antérieur à la Renaissance, Cahiers de la Céramique, du Verre et des Arts du Feu, No 17 (1960), 3—40, figs. 12; La Verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant Balkanique au Moyen Age, Zbornik Savetovanja „Srednjovekovno staklo na Balkanu, V—XV vek” (Recueil de travaux, Conférence „Le Verre médiéval aux Balkans”, V^e au XVe siècles), Beograd, 24—26. Avril 1974 (sous presse).

et les connaissances plus exactes en cette matière. Les recherches visant à ce but ont pu partir des bases interdisciplinaires, avant tout des positions de l'archéologie, de la chimie et de l'histoire de l'art ou plutôt des arts industriels.

I

Pour la solution du problème de l'identification du verre de production ragusaine l'archéologie est, bien entendu, d'une importance de premier ordre. Les recherches archéologiques futures, orientées vers ce problème, s'appuieront, en premier lieu, sur les connaissances culturelles-historiques, acquises par l'intermédiaire des documents d'archives. D'après les données dont nous avons déjà pris connaissance en utilisant les sources écrites, nous avons pu diviser les sphères d'intérêt de l'expansion du verre de Dubrovnik en plusieurs «zones archéologiques», à savoir:

1. La ville de Dubrovnik;
2. territoire de la République de Dubrovnik;
3. contrées appartenant à l'arrière-pays, plus ou moins éloigné de Dubrovnik (Herzégovine, Bosnie, Serbie);
4. Albanie;
5. Italie Méridionale (Pouilles, Calabre, Sicile);
6. Egypte (Alexandrie).

Le programme de l'étude du verre de Dubrovnik, à orientation géographique selon les «zones archéologiques», déterminées par les données des sources écrites, est acceptable en théorie, mais dans la pratique il se heurte à une série de difficultés dont l'aplanissement dépend des nombreux facteurs.

La première «zone archéologique» centrale de la verrerie de Dubrovnik, la ville elle-même, ou plutôt son ancien noyau ceint de murailles, dont la population était, sans doute, le plus fort consommateur de cette verrerie, est à peine accessible aujourd'hui aux recherches archéologiques. Outre les difficultés à surmonter les obstacles physiques compliqués, les recherches de ce genre, si elles étaient du tout possibles en ville, exigeraient d'importants investissements pécuniaires, tout en restant sans aucune garantie que les résultats finals justifieraient les efforts faits et les moyens dépensés.

Dans un habitat serré et compact comme l'est de nos jours le noyau de Dubrovnik, les opérations archéologiques complexes visant à ôter la couverture de pierre de sa surface, se montrent uniquement réalisables sous forme d'interventions exécutées sans plan préalable, comme sondes qu'on ouvrirait au besoin lors des réparations à faire et des dommages à éliminer qui se produisent dans le tissu complexe des services publics dont les réseaux s'entrelacent au-dessous du niveau des rues et des places de Dubrovnik. L'efficacité des interven-

tions de ce genre a été démontrée lors de l'ouverture récente du dallage en pierre à l'atrium du Palais de Recteur, quand fut découvert le fragment d'un flacon de verre — fond avec support², selon toute probabilité appartenant au type d'engestare, datant peut-être du XVe siècle, dont l'usage à Dubrovnik a pu être suivi à travers les documents d'archives depuis la seconde décennie du XIVe jusqu'au milieu du XVIe siècle.³

Les transformations et la croissance de Dubrovnik au XIXe siècle et dans les premières décennies du XXe siècle en général, et particulièrement l'expansion de la ville sur certains terrains en dehors de l'enceinte, qui ont de l'intérêt pour l'histoire culturelle de Dubrovnik, n'ont pas, hélas, été accompagnées de l'attention et de l'intérêt professionnels des archéologues. De cette façon fut irréparablement perdu pour la science le terrain de Pile, au pied de la forteresse de Lovrijenac, où, au cours des XVe et XVIe siècles, à l'époque de l'essor économique général de la ville, ont été établis, entre autre, aussi les ateliers de verriers. Il existe une certaine probabilité que, lors de la construction des maisons dans un passé assez récent, sur cette partie du territoire de la ville aient été découverts divers restes provenant des différentes couches de la culture matérielle de la ville et, sans doute, aussi le verre et les outils, ayant appartenu à l'équipement des ateliers où l'on le produisait, mais qu'à cause de manque de compréhension de leur importance et de leur valeur, ils ont été écartés. Nul doute que, pour ces mêmes raisons et de façon identique, la plupart des anciens métiers ragusains, dont l'histoire est connue grâce aux documents, aient été privés des preuves matériels de leur ancienne existence.

La seconde «zone archéologique» de la verrerie ragusaine, c. à d. le territoire plus vaste de Dubrovnik à l'intérieur des frontières historiques de la République, fait espérer un plus grand succès dans la découverte de l'identité de cette verrerie, car les matériaux archéologiques eux-mêmes y sont généralement trouvés de façon considérablement plus simple. Finalement, sur ce terrain aussi on peut s'attendre, logiquement, à trouver la verrerie ragusaine en quantités considérables.

Après la deuxième guerre mondiale, comme une conséquence de l'établissement et de la direction planifié du service pour la protection des monuments de culture de Dubrovnik, l'intérêt des savants, en premier lieu des historiens d'art et des archéologues, s'orientait également vers le territoire plus vaste de Dubrovnik. Les recherches systématiques archéologiques, récemment inaugurées, des églises pré-romanes et roma-

² Les recherches archéologiques dans l'atrium du Palais du Recteur ont été menées par l'Institut pour la protection des monuments de culture de la ville de Dubrovnik, sous la direction du directeur de l'Institut, professeur Dubravka Beritić. Je suis redevable à Madame Beritić de l'information sur la découverte susmentionnée du verre dans le Palais.

³ Historijski Arhiv, Dubrovnik (HAD), (Les Archives historiques de Dubrovnik). Debita Notariae 3 (Deb. not.), fol. 41; Diversa Cancellariae 99. (Div. Canc.), fol. 27; Liber Consilii Rogatorum 32 (Cons. Rog.), fol. 77—78; Mobilia 26. fol. 209; Diversa notariae 112 (Div. Not.), 27'.

nes dans l'archipel de Dubrovnik (îles de Koločep, de Lopud, de Mljet)⁴, ont fourni, même en ce qui concerne le verre et les problèmes qui nous intéressent ici, des résultats encourageants. L'étude de cette verrerie sous tous les aspects est encore devant nous. Cependant, les consultations faites incidemment des fragments particuliers provenant de ces trouvailles, ainsi que le nombre modeste d'analyses chimiques qui ont été faites jusqu'ici sur la base de ces découvertes⁵, offrent déjà des éléments pour certaines conclusions préliminaires.

Les fragments trouvés aux emplacements des églises de St Élie dans l'île de Lopud et de St Serge dans l'île de Koločep, n'ont fourni, sauf rares exceptions, des éléments ni pour la reconstruction physique, ni pour une reconstruction graphique certaine des objets auxquels ceux-là appartenaient. D'après la forme de ces fragments, cependant, on pourrait conclure que c'étaient pour la plupart les débris des veilleuses et des verres à boire. Puisque cette verrerie a été trouvée aux emplacements des églises et dans les nécropoles à côté de celles-ci, le répertoire d'objets était limité par la fonction même du bâtiment dans lequel ou à proximité duquel ils ont été trouvés. Par là est considérablement réduite la possibilité d'apprendre à connaître, au moyen de ces matériaux, le répertoire plus vaste d'objets en verre de destination laïque et, éventuellement, de production ragusaine. En assumant que, dans ces cas-ci, il s'agit aussi des produits des ateliers de Dubrovnik, la verrerie découverte jusqu'à présent dans les localités d'églises de l'Archipel de Dubrovnik, offre la possibilité de l'insérer dans les cadres chronologiques déterminés. Pour le verre d'origine ragusaine, le *terminus à quo* fut le commencement de la production du verre en ville, c. à d. le premier quart du XIVe siècle et le *terminus ad quem* la date de cessation du fonctionnement des églises et des cimetières dans le territoire plus vaste de Dubrovnik où ce verre avait été découvert. Par conséquent, le verre de ce terrain, pour lequel on peut établir qu'il est d'un âge qui précède la phase initiale susmentionnée de la production ragusaine, serait d'une autre provenance. Les recherches futures, partant des bases plus certaines et d'une masse de connaissances plus grande, seront, probablement, en état de démontrer si cette verrerie était une importation de Venise, peut-être de Corinthe ou de quelques autres ateliers byzantins ou même, peut-être slaves, jusqu'ici encore non découverts, pour la production du verre.

L'identification du verre ragusain, se basant sur les études archéologiques, doit également être envisagée d'un aspect plus vaste, balkanique, c. à d. du terrain de ces pays balkaniques, pour lesquels on dispose

⁴ Les fouilles archéologiques dans ces localités ont été faites par l'Institut pour la protection des monuments de culture, Dubrovnik, sous la direction du directeur, prof. Dubravka Beritić.

⁵ Les examens chimiques du verre provenant des localités de Koločep et de Lopud ont été effectués par dr Milutin Jovanović, professeur de la Faculté de Technologie à Belgrade, dans l'organisation et à l'initiative de l'Institut des Etudes Balkaniques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Belgrade.

de renseignements écrits qu'il s'approvisionnaient autrefois de verre à Dubrovnik. Ce seraient les territoires des troisième et quatrième «zones archéologiques» de la verrerie ragusaine, c. à d. certaines contrées de l'arrière-pays plus ou moins éloigné de Dubrovnik (Herzégovine, Bosnie, Serbie)⁶ et l'Albanie voisine.⁷ D'après les notes disponibles d'archives de la période du XIVe au XVIe siècle, qui parlent de l'approvisionnement de ces pays de verre de Dubrovnik, il résulterait que cet approvisionnement n'était que sporadique, ce qui, peut-être, ne correspond pas tout de même entièrement à l'état des choses réel. C'est que les informations relatives aux transports du verre dirigés vers les régions dans l'arrière-pays de Dubrovnik, n'ont été notées qu'en suite des événements imprévisibles et casuels, le plus souvent du domaine de criminalité et non pas comme témoignages sur les transactions d'affaires. Par conséquent, cela voudrait dire que dans les cas où les envois de verrerie arrivaient sans obstacles ni difficultés au destinataire dans les régions plus proches ou plus éloignées de l'arrière-pays de Dubrovnik ou dans l'Albanie voisine, on n'en notait pas les informations qui pourraient être la base pour envisager et évaluer la véritable dynamique du mouvement de la verrerie de Dubrovnik aux pays balkaniques. Dans les documents qui mentionnent ces envois du verre, on n'a trouvé, en aucun des cas connus jusqu'à présent, des informations soit directes soit indirectes sur l'origine de ce verre.

Les données d'archives suggèrent que le cercle d'intérêt pris par les archéologues à la recherche du verre ragusain devrait être élargi aussi sur certains territoires en dehors de la Péninsule Balkanique. Puisqu'on a des connaissances certaines qu'au cours de la dernière décennie du XVe siècle le verre ragusain était vendu dans l'Italie du Sud — en certaines localités de Pouilles⁸, de Calabre⁹ et de Sicile¹⁰ et cela en quantité qu'on ne saurait négliger et que le verre ragusain était arrivé au XVIe siècle aussi à Alexandrie¹¹, les territoires susmentionnés, classés comme onzième et sixième «zones archéologiques» de la verrerie ragusaine, deviennent, par rapport au problème de son identification, du moins théorique, dignes d'attention du chercheur. Par exemple, le verre qu'on vendait dans l'Italie du Sud dans les années quatre-vingt-dix du XVe siècle, est d'un intérêt exceptionnel, car il peut, sans aucune réserve, être considéré comme provenant de Dubrovnik.

⁶ Cf. V. Han, Arhivske vesti o staklu u Dubrovniku iz XIV i prve polovine XV veka (Archival News on Glass in Dubrovnik in 14th and first half of 15th centuries), Zbornik 15, Muzej primenjene umetnosti, Beograd 1971, 50—52; Idem, Prozorsko staklo XV i XVI veka u Srbiji. Povodom nalaza stakla u Gornjem gradu Beogradske tvrđave (Verre à vitres du XVe et XVIe siècles en Serbie), 203—205; Idem, Fifteen and sixteen century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey, Balcanica IV, Beograd 1973, 168.

⁷ Div. Canc. 103, fol. 181'; V. Han, Fifteen and sixteen century Trade in Glass, 170—172.

⁸ HAD, Mobilia 14, fol. 84'.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Mobilia 15 (extra.), fol. 170.

¹¹ V. Han, Fifteen and sixteen century Trade in Glass, 172—173.

On a noté les données relatives aux espèces d'objets (gobelets et flacons d'un type déterminé)¹², on connaît l'atelier où ces objets avaient été fabriqués et on connaît également le nom du maître, homme du pays, qui le dirigeait, ainsi que le nom de son *famulus* qui vendait ce verre.¹³ Puisqu'il s'agissait d'un nombre relativement grand d'objets — ainsi, par exemple, dans un envoi à destination de Cotrone (Calabre) il y avait plus de cinq mille flacons et gobelets¹⁴ — on peut s'attendre à découvrir, parmi les trouvailles archéologiques de la fin du XVe siècle provenant du territoire de la ville susmentionnée (Cotrone), aussi d'exemplaires d'objets en verre de fabrication ragusaine. Ceci se rapporte également à Otrante (Pouilles) et à la Sicile que l'on mentionne dans les documents, d'une façon générale, comme région dans laquelle le verre ragusain a été expédié, ainsi qu'à Alexandrie.

La projection des données de documents ragusains sur les terrains des pays balkaniques et extra-balkaniques, qui ont été qualifiés de «zones archéologiques» du verre ragusain, fournit les matériaux pour les hypothèses et conclusions scientifiques ayant trait aux connaissances auxquelles on a déjà abouti et auxquelles on aboutira encore par les abords archéologiques des matériaux provenant de ces territoires. Par l'établissement des liens mutuels entre les données découvertes, archéologiques et d'archives, on jette et on jettera un nouveau jour sur trois siècles de l'évolution de la production du verre ragusain, sur l'intervalle de temps qui s'étend depuis ses débuts jusqu'à ces temps où la marée montante des conquêtes turques avait atteint à peu près aux murailles de Dubrovnik elles-mêmes.

II.

La chimie est l'autre discipline scientifique de laquelle l'histoire de la verrerie ragusaine attend l'aide dans l'éclaircissement de nombreuses questions encore non résolues. Dans le cercle de plusieurs méthodes du domaine des sciences exactes, appliquées jusqu'ici à l'examen de la «technologie archéologique» du verre¹⁵ les analyses chimiques quantitatives s'avèrent presque les plus efficaces.

Les connaissances sur les composants fondamentaux du verre «archéologique», acquises par la méthode d'analyse chimique, ont mené tout d'abord à son classement en plusieurs «types chimiques» (dénomination due à M. A. Bezborodov)¹⁶ et dans les cadres de ce système de

¹² Fiale; ciati; cristalini; Mobilia 14, fol. 84'.

¹³ Mobilia 14, fol. 84'.

¹⁴ ... fialas 1360, valoris 13 ducatorum cum dimido et ciatos 4060, valoris ducatorum duodecim; et de cristalinis capsam unam, valoris ducatorum octo, Mobilia 14, fol. 84'.

¹⁵ M. A. Безбородов, Археологическая технология стекла, I Congrès International d'Archéologie Slave, Varsovie 1965, Comptes rendus, T. VII, 1972, Wrocław, 129—160.

¹⁶ Idem, op. cit., 135.

classification général, à la possibilité d'établir les spécificités, plus larges, zonales, ou plus étroites, locales, de l'ancien verre.

Par l'application de la méthode d'analyse chimique aux études du verre ragusain s'ouvrent de nouvelles possibilités pour résoudre le problème complexe de son identification. En ce moment, pourtant, nous sommes encore loin de pouvoir, partant des résultats des analyses chimiques, considérer cette question sous un aspect plus vaste, car les recherches chimiques du verre ancien sont à peine inaugurées dans notre pays.¹⁷ La situation n'est pour le moment, nullement meilleure en d'autres pays balkaniques. Un peu plus on a travaillé dans ce domaine-ci en Bulgarie¹⁸, tout-à-fait sporadiquement en Grèce¹⁹; nous manquons d'informations sur la situation sous ce rapport dans les autres pays balkaniques.

Le peu d'analyses chimiques, effectuées chez nous, sur l'ancien verre, met tout de même déjà en évidence l'efficacité de telles recherches pour l'acquisition des connaissances plus vastes. Les résultats des analyses chimiques de quelques fragments du verre médiéval, découverts sur les localités du territoire de la République de Dubrovnik (Lopud, Koločep), en Bosnie (Kraljeva Sutjeska, Bobovac) et en Serbie (Novo Brdo, Ravanica, le village de Popovac dans la Serbie de l'Est)²⁰ ont montré qu'il était sans exception sodique, c. à d. qu'il appartenait au même «type chimique», basé sur la tradition antique de verrerie: sodium-calcium-silicium ($\text{Na}_2\text{O} - \text{Ca O} - \text{SiO}_2$). Le verre médiéval, découvert en Bulgarie (Pliska, Preslav, Trnovo) est de même «type chimique».²¹

Si l'on met les données sur la composition chimique du verre, découvert dans le territoire plus large de Dubrovnik (Lopud, Koločep), en rapport avec les renseignements que fournissent les documents des archives de Dubrovnik, il apparaît de certaines congruences. C'est que, dans les documents les plus anciens qui contiennent des renseignements

¹⁷ L'Institut des Etudes Balkaniques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Belgrade, a organisé les premiers examens chimiques de l'ancien verre en Yougoslavie, en collaboration avec la Faculté de Technologie à Belgrade. Les travaux étaient exécutés sous la direction du dr Milutin Jovanović, professeur de la Faculté de Technologie.

¹⁸ Les examens chimiques et technologiques du verre en Bulgarie ont été faits par M. A. Bezborodov (Leningrad) en collaboration avec M. A. Marinov (Sofia). Cf. la bibliographie concernant ces travaux chez M. A. Безбородов, Археологическая технология стекла, 159.

¹⁹ F. R. Matson, Tehnological Study of the Glass from Corinth Factory, American Journal of Archaeology, XLIV, № 3, 1940, 325—327; D. B. Harden, Some Glass Fragments mainly of the 12th — 13th century A. D., from Northern Apulia, Journal of Glass Studies, Vol. VIII (1966), 78, Tab. I. Ces analyses ont été faites par Docteur Robert Brill (Administrator of Scientific Research, The Corning Museum of Glass, Corning, N. Y., USA).

²⁰ Sur les résultats de ces analyses le professeur dr Milutin Jovanović a présenté un rapport à la Conférence sur le verre médiéval dans les Balkans, Belgrade, 24—26 avril 1974; Zbornik Savetovanja (Recueil de travaux, sous presse).

²¹ Cf. M. A. Безбородов, Археологическая технология стекла, note 29.

sur le verre ragusain, et même dans ceux qui sont d'origine plus récente et même dans ceux qui atteignent la limite chronologique de nos recherches, on mentionne déjà l'utilisation de l'oxyde de sodium (Na_2O) lors de sa fabrication. De cette façon, la source écrite offre aussi une nouvelle confirmation que le verre de Dubrovnik, à travers trois siècles de son histoire, était sodique.

Dans la production du verre à Dubrovnik on utilisait la soude qu'on obtenait par le lessivage des cendres de certaines plantes marines. On apportait ces cendres à Dubrovnik de plusieurs côtés. Dans les documents on cite que la cendre était apportée »de l'Occident«²², de certains ports des Pouilles (Brindisi²³, Monopoli²⁴, Gallipoli²⁵) ou bien »des Pouilles«²⁶ ensuite d'Alexandrie²⁷, et du Levant (Beyrouth²⁸, Jaffa²⁹). Dans les notes d'archives elle apparaît sous plusieurs dénominations: *cenere gatina* (1324)³⁰, *cinere di Levante* (1491)³¹, *cinere barutine* (1494)³², *cineris* ou *cinis* (1493³³; 1523³⁴), *alume de rocha* (1518)³⁵, *cinere in rocha* (1542)³⁶, *cinere minute* (1542).³⁷ Dans la production du verre en Europe à cette époque, particulièrement appréciée à cause de sa bonne qualité, était la cendre des plantes marines provenant de la Méditerranée Orientale, particulièrement de la Syrie, d'où la faisait venir aussi Venise (*alume catina de Soria*).³⁸

Les documents disponibles ne nous ont permis d'apprendre si on utilisait, dans la verrerie ragusaine, aussi la soude naturelle (natron). Dans les Balkans il y avait des conditions pour cette utilisation. Les gisements de la soude naturelle en Macédoine et en Thrace étaient exploités, suivant l'hypothèse, dans l'antiquité déjà, pour la production du verre dans les ateliers romains.³⁹

²² Cineris... ex ponente, Mobilia 29, fol. 3'.

²³ Mobilia 14 (ord.), fol. 112'.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Dans un document de 1324 on cite la cendre apportée à Dubrovnik des Pouilles. Div. Not. 4, fol. 73'.

²⁷ Mobilia 17 (ord.), fol. 13.

²⁸ Deb. Not. 56, fol. 144'. Le cendre „barutine” est de provenance de Beirut.

²⁹ Div. Canc. 128, fol. 147.

³⁰ Div. Not. 4, sol. 73'.

³¹ Liber Consilii minoris (Cons. minus) 24, fol. 109'.

³² Deb. Not. 56, fol. 144'.

³³ Cons. minus 24, fol. 243.

³⁴ Mobilia 29 (extra), fol. 3'.

³⁵ Mobilia 14, fol. 130; Div. Canc. 108, fol. 29'.

³⁶ Div. Canc. 128, fol. 147'.

³⁷ Ibid.

³⁸ L. Zecchin, Vetriere muranesi dal 1276 al 1300, Rivista della Stazione sperimentale del Vetro, Estratto, Luglio-Agosto 1971, vol. primo. A. Gasparetto, Il vetro di Murano, Venezia 1958, 248, sub voce „vetro maritimo”.

³⁹ М. Безбородов — М. Маринов, Върху състава на древно-български стъкла от Плиска и Преслава (IX—XIII в.), БАН, Химически институт, т. VII, София 1959, 22.

Pour obtenir les données sûres qui, outre les renseignements de caractère général sur les «types chimiques», indiqueraient aussi les spécificités «zonales» ou «locales» possibles dans la composition des matières premières utilisées au Moyen âge dans les Balkans, et particulièrement à Dubrovnik, pour la fabrication du verre, il serait indispensable un grand nombre de résultats des analyses chimiques dont on ne dispose pas encore pour le moment. Cependant, quelques analyses du verre balkanique médiéval (Bulgarie), qu'on avait faites jusqu'à présent, ont déjà fait preuve de certaines particularités: présence des quantités importantes d'oxyde de manganèse (MnO)⁴⁰ et absence totale du protoxyde de plomb (PbO).⁴¹ Les analyses chimiques, peu nombreuses, du verre, faites jusqu'ici en Yougoslavie (objets trouvés dans le territoire plus large de Dubrovnik, en Bosnie, en Serbie) montrent des coïncidences en ce qui concerne l'absence du protoxyde de plomb, tandis que l'oxyde de manganèse y apparaît en quantités considérablement inférieures à celles en Bulgarie.

Quant aux spécificités éventuelles «zonales» ou «locales» dans la composition du verre, les analyses chimiques du verre découvert lors des fouilles archéologiques en Herzégovine (Panik, Bileća), organisées en 1967 par le Musée national de Sarajevo et la Stanford University (Californie)⁴², ont mené aux constatations intéressantes. Certains fragments du verre antique romaine et du verre médiéval (XIVe siècle) ont montré qu'ils contenaient un pourcentage insignifiant d'argent (Ag₂O). Dr Robert Brill (Corning Museum of Glass, Corning, N. Y., USA), qui avait analysé ce verre par des méthodes les plus modernes, a relevé le caractère insolite de l'apparition de l'argent dans celui-ci et présumé qu'il s'agissait d'une source locale des matières premières qu'ont, quelque part dans cette région, utilisées les verriers romains aussi bien que verriers médiévaux.⁴³

Les résultats des analyses d'éléments décoratifs sur le verre qui diffèrent, par leur composition, de la masse fondamentale, peuvent également indiquer certaines spécificités chimiques.

Sur un nombre assez considérable de localités en Yougoslavie, que nous connaissons jusqu'à présent, où l'on a trouvé du verre médiéval, ont été découverts les fragments, dans la plupart des cas les parties des verres ou des vases, avec la décoration caractéristique des fils de verre de couleur bleue foncée, plus rarement avec la décoration en forme de «gouttes» de verre de la même couleur. L'ornementation en forme de fils ou de «gouttes» de verre de couleur bleue foncée, apparaît aussi sur le verre de Corinthe (XIe—XIIe siècles)⁴⁴, de Pouilles (jusqu'à

⁴⁰ Ibid., 21.

⁴¹ M. A. Безбородов — М. Р. Маринов.

⁴² M. Wenzel, Analysis of some Glass from Hercegovina, Zbornik Save-tovanja „Srednjovekovno staklo na Balkanu”, (Recueil de travaux, Conférence „Le Verre médiéval aux Balkans”), Beograd, 24—26 Avril 1974 (sous presse).

⁴³ Ibid.

⁴⁴ G. R. Davidson, Corinth, Vol. XII, Princeton, N. J., 1952, Plate 60, № 815, p. 122.

la fin du XIIIe siècle)⁴⁵, de Murano (XIIIe—XIVe siècles?)⁴⁶, ce détail décoratif corroborant également leur connexité générale stylistique.

Les analyses chimiques du verre dont été fabriqués les fils de couleur bleue foncé sur les fragments découverts dans l'île de Lopud et la localité de Kraljeva Surtjeska, ainsi que les analyses d'un fragment de verre à vitres de couleur bleue foncé de Ravanica, ont montré que ce verre était coloré par l'oxyde de cobalt.⁴⁷

Quant au problème de l'identification du verre ragusain intéressante serait également la donnée sur la composition chimique des éléments décoratifs de verre bleu foncé sur les produits de Murano du XIVe siècles, à cause des liens indirects et directs dans la production du verre qui existaient à cette époque entre Murano et Dubrovnik. Il est, pourtant, à regretter que l'histoire du verre de Venise ou mieux de Murano, célèbre et, dans ses nombreuses étapes d'évolution déjà détaillée et arrondie, est restée jusqu'ici sans chapitre sur ses «types chimiques» et autres spécificités chimiques locales de ce verre au passé. Quand ce travail sera une fois fait, il se manifesteront, sans doute, quelques possibilités pour l'acquisition des connaissances particulières exactes de ce qui a été, au Moyen âge et au seuil des temps modernes, commun et en quoi ont consisté les différences dans la technologie chimique des verres de Murano et de Dubrovnik.

Les données exactes futures sur la composition chimique des verres de Murano et de Dubrovnik contribueront, sans doute, sous nombre de rapports, à la solution plus complète du problème complexe de l'identité du verre lequel a été fabriqué, à une époque déterminée, dans l'un et l'autre centre de verrerie, et en affluait dans les pays de la Péninsule Balkanique, territoire de leur intérêt commun. Le problème de cette identification devient encore plus complexe du fait que les artisans de Murano fabriquaient le verre aussi à Dubrovnik. En fabriquant ici différents objets ils s'en tenaient, sans doute, à ces conceptions d'esthétique formelle qui étaient spécifiques des périodes déterminées de la verrerie de Murano. Il est, pourtant, moins probable, que les mélanges du verre ragusain fussent alors identiques à ceux de Murano. Car les spécificités du sol dans le nouveau milieu, resp. les différences dans les matières premières qu'on utilisait ici pour la production du verre, comme par exemple le sable quartzueux et ses différentes impuretés conditionnées par le sol, ont de toute façon influé sur quelques spécificités dans la composition du mélange de verre. Par conséquent, l'ensemble des facteurs susmentionnés renvoie à la conclusion possible

⁴⁵ D. B. Harden, *Some Glass fragments*, 75.

⁴⁶ Dans les Statuts des fioliers vénitiens de 1271 on ordonne que les flacons au moyen desquels on mesurait le vin ou l'huile, devaient avoir au col un anneau de verre bleu (*circulo lauro*), cf. L. Zecchin, *Denominazioni antiche dei prodotti muranesi, Vetro e silicati*, Anno XIII, N° 74, Mar. — Apr. 1969, 26; A. Gasparetto, *La Verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique* (sous presse).

⁴⁷ Les analyses ont été faites par le professeur dr M. Jovanović, Belgrade.

que certaines trouvailles du verre, faites dans les régions balkaniques qui sont proches ou identiques, au point de vue de forme, à celles de Murano, pourraient être les produits de Dubrovnik.

III.

Nous élargissons la solution du problème de l'identification du verre ragusain par une nouvelle dimension: ses qualités esthétiques. Nous y sommes amenés par les renseignements d'archives qui font allusion au fait que dans la verrerie de Dubrovnik, outre les produits de caractère artisanal prononcé, il y avait aussi de tels objets sur lesquels se manifestaient certaines prétentions artistiques de leurs maîtres.

L'abord méthodologique de notre problème des positions des jugements esthétiques de »l'histoire des arts mineurs« à laquelle le verre ragusain appartiendrait en partie, ne peut pas prendre pour point de départ les oeuvres elles-mêmes, car nous sommes sur le point de chercher les vérités et les connaissances formelles qui s'y rapportent, mais il doit utiliser à cette fin les renseignements qu'en ont notés leurs contemporains. En exposant et en interprétant les données d'archives de différentes étapes du développement du verre ragusain sur ses qualités formelles, les déterminants typiques décoratifs et stylistiques, on obtient de nouveaux éléments pour son identification possible dans les »zones archéologiques« de son ancienne expansion.

Les renseignements que fournissent les données d'archives sur l'aspect des objets en verre de production ragusaine, ne sont pas uniformes. Il y a pour cela plusieurs raisons. Les méthodes d'enregistrement dans les livres administratifs du gouvernement de Dubrovnik différaient dans les périodes particulières et le modèle des notes lui-même et sa formulation dépendaient également de l'espèce de séries des livres d'archives dans lesquels elles étaient inscrites. Finalement, la terminologie verrière elle-même avait sa vie dans le temps et changeait avec celui-ci en fonction de la production du verre. A cause des faits ci-dessus énumérés, les données d'archives, relatives aux objets de verre de production ragusaine, sans égard au temps où elles furent notées, sont exposées soit de façon tout-à-fait généralisée, incidemment, en marge, soit ont été enregistrées avec plus d'attention et de détails informatifs. Pour cette raison, la rareté ou même le manque des données écrites sur le verre ragusain ou, au contraire, l'abondance de telles données dans les périodes particulières, ne signifie pas nécessairement qu'il s'y reflétait toujours l'état réel de la production du verre en ville.

Mentionnons en passant que, dans nos considérations de méthode et de programme sur le problème de l'identification formelle du verre ragusain et de ses qualités esthétiques, nous n'étions pas en état d'utiliser pour la connaissance de l'ancien verre, outre les sources écrits, aussi les matériaux originaux, généralement souvent exploités, que constituent les oeuvres du domaine des beaux arts, dans notre cas celles de l'école

de peinture ragusaine, car sur les tableaux des maîtres ragusains il n'y a pas de représentations d'objets qui nous intéressent ici.

Pour la période du XIVe au XVIe siècle, les notes ragusaines renseignent sur une trentaine de divers objets, en verre du répertoire des ateliers de Dubrovnik. Ce sont les groupes de verrerie de table, ensuite lampes, veilleuses, récipients médicaux ou «alchimiques» et verre à vitres. La périodisation de ces objets a pu être établie sur la base des documents précisément datés dans lesquels ces objets sont mentionnés.

Dans la première étape de l'évolution de la verrerie ragusaine, qui correspond aux années vingt du premier quart du XIVe siècle, les objets de verre ne sont pas mentionnés individuellement, mais seulement d'une façon générale, comme *vetri laborati* et *laborerium vetri*.⁴⁸ A cause de la part active que prenaient dans la fabrication du verre en cette époque à Dubrovnik les maîtres-verriers de Murano il y a lieu de supposer que le verre ragusain était formellement très semblable ou même identique à celui de Murano. Après les recherches faites par le docteur Astone Gasparetto, les conjectures et hypothèses sur l'aspect du verre de Murano des XIIIe et XIVe siècles, jusqu'à récemment presque inconnu formellement, reposent actuellement sur les fondements plus solides.⁴⁹ A cette époque-là, suivant l'opinion du savant susmentionné, le verre de Murano continuait les traditions du verre byzantin des ateliers de Corinthe. Venise, resp. Murano, faisant du commerce avec leur verre, transmettaient également les spécificités formelles du verre de Corinthe sur les étendues européennes plus vaste, inclusive-ment la Péninsule Balkanique et Dubrovnik lui-même.⁵⁰

Vers la fin du premier quart du XIVe siècle on faisait en Serbie le commerce du verre ragusain.⁵¹ Si l'on met ce fait en rapport avec l'hypothèse que le verre ragusain de cette époque ressemblait, au point de vue du style, au verre de Murano resp. de Corinthe, il s'impose la conclusion que parmi le «verre archéologique» de la première moitié du XIVe siècle, découvert en Serbie, il faut également chercher les exemplaires de fabrication ragusaine.

Dans la seconde étape de l'évolution du verre ragusain, qui commence dans la deuxième décennie du XVe siècle et se termine dans les années soixante de ce même siècle, la spécification des objets de verre est encore assez limitée. Des mentions de la fabrication du verre

⁴⁸ B. Krekić, Trois fragments concernant les relations entre Dubrovnik (Raguse) et l'Italie au XIVe siècle, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. IX (1966), 21, 32, doc. № 3.

⁴⁹ A. Gasparetto, *La Verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique* (sous presse).

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ B. Krekić, *op. cit.*, 21, 32 doc. № 3; le séjour prolongé de Mathias Pyanigo à Dubrovnik dans les années vingt du XIVe siècle, la fondation de la société du verre (*societas vetri*) et finalement, l'acquisition d'une quantité importante des cendres des plantes marines pour la production du verre (*Div. Not.* 4, fol. 73') sont des faits qui mènent à la conviction que le verre a été fabriqué cette époque à Dubrovnik.

à vitre et des écuellen (oculus⁵²; patrina)⁵³ il résulte que dans cette période on produisait à Dubrovnik le verre plat et le verre creux. De leur fabrication s'occupaient alors pour la plupart les gens du pays.⁵⁴ Cependant, l'entreprise la plus importante dans cette étape de l'évolution fut tout de même réalisée par un étranger, un commerçant et entrepreneur florentin, en organisant à Dubrovnik un atelier pour la production du verre et un magasin où l'on vendait les produits de cet atelier.⁵⁵ Dans l'atelier de l'entrepreneur florentin étaient employés deux maîtres venus de l'étranger: Donato, artisan connu de Murano, d'origine slave⁵⁶ et un autre, étranger, dont l'origine n'a pas été établie avec certitude.⁵⁷ La participation du fameux artisan de Murano à la production du verre ragusain impose la conclusion logique que dans les années vingt du XVe siècle on produisait aussi dans un atelier de Dubrovnik le verre qui était semblable ou même identique à celui de Murano.

Les notes d'archives, datant des années vingt du XVe siècle dans lesquelles on mentionne les récipients de verre de production ragusaine ne donnent pas de renseignements sur l'aspect de ces objets ni sur certains de leurs détails décoratifs. Cependant, on est quelque peu mieux renseigné sur le verre à vitres de production ragusaine à cette époque. Il était, par exemple, produit en forme d' «oculus» en plusieurs couleurs.⁵⁸ Sur le verre à vitres on peignait quelques détails décoratifs⁵⁹ ou bien les entières compositions figurées.⁶⁰

Vu le fait que dans la première moitié du XVe siècle à la fabrication du verre étaient engagés les maîtres du pays et étrangers, les problèmes relatifs à son identification deviennent dans cette période encore plus complexes. La question de savoir si le verre ragusain se rattachait en ce temps-là, au point de vue de style, exclusivement au verre de Murano ou bien si les maîtres ragusains façonnaient et décoraient leurs produits de façon spécifique, reste pour le moment pendante.

La troisième étape de l'évolution de la verrerie ragusaine commence dans la dernière décennie du XVe siècle et se prolonge jusqu'au commencement de la deuxième décennie du XVIe siècle. Elle est caractérisée par la prédominance des maîtres du pays et la plus grande

⁵² V. Han, Arhivske vesti o staklu u Dubrovniku, 55, 56.

⁵³ Ibid., 43.

⁵⁴ Ibid., 47—50.

⁵⁵ Ibid., 46.

⁵⁶ L. Zecchin, Vetriere Muranesi dal 1401 al 1415, Rivista della Stazione sperimentale del Vetro, Estratto, Marzo-Aprile 1972, vol. secondo; Id., Vetriere Muranesi dal 1416 al 1425, Rivista della Stazione sperimentale del Vetro, Estratto, Maggio—Giugno 1972, Vol. secondo; V. Han, Les relations verrières entre Dubrovnik et Venise du XIVe au XVIe siècle, Annales du 5e Congrès de l'Association internationale pour l'histoire du Verre, Cologne 1973 (sous presse).

⁵⁷ V. Han, Arhivske vesti o staklu u Dubrovniku, 46.

⁵⁸ Ibid., 55, 56.

⁵⁹ Ibid., 56.

⁶⁰ Ibid., 55.

expansion géographique de leurs produits, c. à d. la plus grande portée spatiale que l'on sache jusqu'à présent, des »zones archéologiques« du verre ragusain. Les dénominations pour le répertoire d'objets produits dans cette étape sont un peu plus nombreuses. Outre les termes de signification générale, générique, il y en a aussi qui indiquent les spécificités typiques resp. stylistiques possibles de l'objet.

Les matériaux d'archives nous renseignent que dans la troisième étape de l'évolution de la verrerie ragusaine, les verriers du pays fabriquaient le verre creux: verres à boire (*ciati*⁶¹; *christalini*)⁶² et flacons (*fiale*).⁶³ La plus intéressante est la mention des verres »christalini«. Ce terme a sa place dans le lexique de Murano⁶⁴; sur la base des interprétations des matériaux d'archives de Venise on sait que les gobelets de ce type étaient fabriqués en moules.⁶⁵ Du point de vue de l'étymologie, le nom de »christalini« induit à conclure qu'ils étaient fabriqués de verre limpide, incolore, c. à d. de verre cristallin. Les connaissances sur la technologie du verre ragusain dans la dernière décennie du XVe siècle sont ainsi élargies par la donnée qu'alors déjà à Dubrovnik a été produit le verre cristallin, fort apprécié à cette époque dans le monde oriental aussi bien que dans le monde occidental, ce qui représente une date précoce même dans l'histoire générale de la verrerie européenne.

Les renseignements d'archives sont trop parcimonieux au sujet des flacons, produits dans la troisième étape de l'évolution de la verrerie de Dubrovnik. La dénomination de *fiala* (1495), déjà archaïque par rapport au lexique contemporain de Murano, se rapportait aux bouteilles simples, commerciales, utilisées le plus souvent pour le vin. Dans la première phase de l'évolution de la production du verre à Venise, les maîtres verriers étaient nommés »fiolari« d'après ce terme générique pour les bouteilles, à cette époque produit probablement le plus nombreux de la verrerie vénitienne. Ce terme commence à disparaître au début du XIVe siècle déjà dans la terminologie de Murano et fut remplacé par celui de »vetraio«.⁶⁶

Grâce aux matériaux lexiques relatifs aux objets de verre de production ragusaine de la troisième étape de son évolution ont été obtenus quelques éléments, à dire vrai encore très modestes, pour la solution des problèmes complexes concernant leur identification formelle et l'établissement de leurs qualités esthétiques. Ces problèmes, cependant, se compliquent en même temps à cause du fait que dans cette période de la verrerie ragusaine prédominaient les maîtres du pays. A la question, quelle était leur contribution créatrice à l'aspect du verre ragusain en ce temps-là, nous ne trouvons pas, malheureusement, aujourd'hui encore de réponse. Pourtant, dans le contexte de ces questions,

⁶¹ Mobilia 14, fol. 84'.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ L. Zecchin, *Denominazioni antiche dei prodotti muranesi*, 28.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ L. Zecchin, *Vetriere muranesi dal 1326 al 1350*, *Rivista della Stazione sperimentale del Vetro*, Estratto, Novembre--Dicembre 1971, Volume primo.

laissées pour le moment encore à l'intuition et aux combinaisons scientifiques, on pourrait faire l'hypothèse suivante: si l'on découvre, dans les »zones archéologiques« du verre ragusain, parmi les trouvailles qui peuvent être datées à la fin du XVe ou aux premières décennies du XVIe siècle aussi de tels objets ou leurs fragments qui, par leur aspect général et leurs valeurs esthétiques, restent sans analogies, en premier lieu dans la création verrière de Murano de cette époque ou en général de quelques autres création verrière, il existe la probabilité qu'il s'agit des produits spécifiques des verriers ragusains.

La seconde décennie du XVIe siècle tout entière, bien qu'elle représente une brève période, était très importante dans le développement de la verrerie ragusaine. Cette quatrième étape est caractérisée par la part active que prenaient, à côté des maîtres ragusains, aussi un nombre considérable d'artisans de Murano dans les ateliers ragusains⁶⁷, ensuite par la production du verre commun, commercial, mais également des espèces plus précieuses de verre de luxe, par l'abondance des dénominations relativement spécifiées pour les produits et par la connaissance de leur prix, l'organisation des »collégances« commerciales pour la production et la vente du verre aux investissements matériels, relativement importants, des parties intéressées et, finalement, par l'exportation du verre ragusain en Turquie, ce qui a influé aussi sur certaines de ses spécificités de style.

Pour la deuxième décennie du XVIe siècle on dispose de données pour treize espèces d'objets de verre de production ragusaine. Parmi la verrerie de table on mentionne plusieurs espèces de verres à boire, de coupes et de flacons. Les verres à boire montrent plusieurs variétés: *gotti schieti*⁶⁸ (sans décorations), *gotti gropolost*⁶⁹, ornements de »gouttes« ou de nodus gothique), *gotti cristalini schieti*⁷⁰ (de verre incolore, transparent, sans ornements). On mentionne deux types de coupes: *coppe de cristalino*⁷¹ (de verre incolore, transparent) et *coppe cum pede che se usano per terra*⁷² (avec pied, qu'on utilise dans le pays, c. à d. à Dubrovnik ou en général sur le territoire de la République de Dubrovnik). Les flacons sont désignés par trois dénominations: *ingastare* avec plusieurs graphies, *ampuleta* et *zucha*. Ingestares de différentes capacités ont été fabriqués de verre commun et de verre cristallin et elles étaient décorées de quelque façon ou simples, communes.⁷³ Se basant sur la forme des ingestares vénitiennes on peut présumer que celles de Dubrovnik avaient en règle générale le col allongé, la partie moyenne pyriforme, le fond conique et la base en forme d'entonnoir. Le terme d'*ampuleta*

⁶⁷ V. Han, Les relations verrières entre Dubrovnik et Venise (sous presse).

⁶⁸ Ibid., Prilog poznavanju dubrovačkog staklarstva XVI veka (Contribution à la connaissance du Verre de Dubrovnik du XVIe s.), Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXXVII, sv. 3—4 (1971), 218, 225.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid., 225.

⁷¹ Ibid., 218, 225.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

est explicite quant à la forme aussi bien que quant aux dimensions de ces flacons. *Zuche* de différentes capacités représentent un type particulier, dont la dénomination est complétée par l'explication «*doppie grosse*» et elles ont été fabriquées pour l'exportation en Turquie.⁷⁴ Au point de vue étymologique, le terme de *zucha* s'appuie sur la dénomination correspondante du monde végétal, sur la gourde que l'on utilisait, comme récipient pour les liquides en diverses régions de la Péninsule balkanique. Les récipients, petits ou grands, pour les sucreries ou les fruits qu'on appelait *taza-tacia* ont été faits de verre simple ou de verre cristallin.⁷⁵ Les *pignatelle* ragusaines, avec l'anse ou sans elle, de verre commun ou de verre cristallin, servaient à boire (*per beber*).⁷⁶ Parmi la verrerie de table de verre cristallin on mentionne deux espèces de salières.⁷⁷

Dans la deuxième décennie du XVIe siècle ont été fabriqués à Dubrovnik des «*orinali*» de verre cristallin⁷⁸; le terme peut être interprété au sens médical d'urinal ou de cornue pour l'appareil de distillation.

Finalement, dans la quatrième étape, à dire vrai courte mais riche et fertile, de la verrerie de Dubrovnik, on a continué à fabriquer le verre à vitres en forme d'oculus.⁷⁹

Nous avons déjà souligné que la quatrième étape de l'évolution du verre ragusain était caractérisée par la participation plus nombreuse des maîtres de Murano, à la différence de l'étape précédente dans laquelle prédominaient les artisans du pays.

Les conséquences des oscillations dans la participation des verriers de Murano à la production du verre ragusain se sont manifestées, sans doute, en premier lieu par l'influence de style, plus prononcée ou refoulée, du verre de Murano sur celui de Dubrovnik. Quelle que fût l'intensité de cette influence de Murano dans les étapes de l'évolution particulières, nous sommes enclins à supposer qu'elle était présente, de façon continue, sur l'ancien verre ragusain, avec la possibilité d'une contribution créatrice de la part des maîtres ragusains. Quant au problème de l'établissement de l'origine du verre, découvert dans les pays balkaniques qu'on peut dater, avec certitude, au XVIe siècle, ce qui correspondrait à la quatrième et à la cinquième étape de l'évolution de la verrerie ragusaine et qui montre les spécificités de style et quelques spécificités technologiques du verre de Murano, on peut, d'un côté, conclure qu'il s'agit de l'importation de Murano et aussi présumer, de l'autre, qu'il était de production ragusaine. C'est que, parmi les trouvailles de ce verre des terrains balkaniques, avec la décoration caracté-

⁷⁴ Ibid., 220—221, 225.

⁷⁵ Ibid., 218, 225.

⁷⁶ Ibid., 225.

⁷⁷ Ibid., 219, 225.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid., 220, 225.

téristique du verre de Murano (*filigrano, reticella, vetri alati*)⁸⁰, certains exemplaires montrent assez d'impéritie dans l'exécution, ce qui n'est pas le cas des œuvres de la verrerie de Murano avec la même décoration, façonnée avec virtuosité, dont s'enorgueillissent les collections publiques et privées du verre dans le monde entier. Par conséquent, il reste la possibilité de l'hypothèse que certains de ces trouvailles soient en effet des produits ragusains et les témoignages des efforts faits par les verriers ragusains en vue d'imiter leur maîtres habiles de la Lagune.

Dans la période depuis les années vingt au années quatre-vingts du XVIe siècle qui constitue la cinquième étape de l'évolution de la verrerie ragusaine, la production se déroulait sans discontinuer. Les maîtres du pays prédominaient, ceux de Murano se faisaient de plus en plus rares. C'est l'époque où apparaissent les innovations dans les types du verre ragusain qui se sont produites avant tout sous l'influence des exigences déterminés du marché ottoman. C'est d'ailleurs aussi caractéristique des ateliers de Murano à cette époque qui exportaient leur verre dans l'Empire Ottoman et adaptaient ses formes aux désirs des commetants de ce pays-là.

Pour le verre ragusain de la cinquième étape de l'évolution il n'y a pas de données qui renseigneraient sur quelques éléments décoratifs particuliers sur les espèces individuelles d'objets de verre. Cependant, les innovations dans leur terminologie correspondaient sans doute aux nouvelles formes d'objets de verre. Outre les dénominations déjà connues des périodes précédentes pour les verres à boire *gotti* avec explications additionnelles qui correspondent à leurs spécificités typiques (avec la poignée, avec le pied, avec le nodus⁸¹), une innovation représentent les dénominations pour les flacons (*carabelle, barabelle, carafe mezane*)⁸², ainsi que la dénomination pour la coupe (*poculum*).⁸³ Aux époques antérieures n'ont pas été connus, non plus, les termes *candilarchi* et *candile*⁸⁴; ils désignent les lampes suspendues, resp. les veilleuses. Les veilleuses ragusaines de verre à trois anses (*candile di tre maniche, 1452*)⁸⁵ correspondraient à celles qui ont été découvertes en fragments dans l'île de Koločep (église de St. Serge)⁸⁶ et dans la localité

⁸⁰ M. Corović-Ljubinković, Nekropola crkve sv. Petra kod Novog Pazara, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, Tome VI, 214, Tab. VII, 1 (La Nécropole de l'église Saint-Pierre près de Novi Pazar); V. Han, Fifteen and sixteen century Trade in Glass, 169; M. Stancheva, Sur l'Importation du Verre italien à Sofia au XIVe—XVIe ss., Zbornik Savetovanja „Srednjovekovno staklo na Balkanu, V—XV vek” (Recueil de travaux, Conférence „Le Verre médiéval aux Balkans, V—XVe ss.”), Beograd, 24—26 Avril 1974 (sous presse).

⁸¹ V. Han, Fifteen and sixteen century Trade in Glass, 170.

⁸² Ibid., 171.

⁸³ Ibid., 172.

⁸⁴ Ibid., 170.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Je profite de cette nouvelle occasion pour remercier la Direction de l'Institut pour la protection des monuments de culture, Dubrovnik, de m'avoir rendu possible de consulter ces matériaux.

de Novo Brdo.⁸⁷ Le col est en forme d'entonnoir, il est court et large, le récipient est sphérique, ce qui correspond, au type des lampes de mosquée qui ornaient en grand nombre les temples islamiques et étaient une des spécificités de leur décoration.

Outre une trentaine d'objets de verre énumérés pour lesquels on sait avec certitude qu'ils étaient fabriqués, dans l'intervalle du XIVe au XVIe siècle, dans les ateliers ragusains, à travers les documents d'archives datant de la même période, reviennent constamment aussi les autres mentions de divers objets de verre avec plus de vingt dénominations, différant de ceux qui ont été ici citées jusqu'à présent. Certains de ces objets ont été spécialement décorés. Leur origine reste non établie. Selon toute probabilité, il y avait parmi eux, outre les importations de Murano, aussi des exemplaires de fabrication ragusaine.

* * *

Si nous additionnons tous les renseignements qui nous ont été offerts par les documents, plus ou moins éloquents des Archives de Dubrovnik sur ces valeurs du verre ragusain par lesquelles il appartient à l'histoire des métiers artistiques de Dubrovnik, nous pourrions faire des constatations suivantes:

A travers trois siècles de son développement, c'est à dire du XIVe au XVIe siècle, la verrerie de Dubrovnik montre un répertoire de type relativement abondant d'objets. Dans cette abondance se sont reflétés d'une certaine façon aussi les potentiels créateurs des maîtres qui les fabriquaient, malgré le fait qu'une partie de ce répertoire était basée sur la tradition antique. A partir du XIVe siècle le verre prenait une place de plus en plus importante dans la vie quotidienne des citoyens de Dubrovnik et, en général, de tous les habitants sur le territoire de la République de Dubrovnik. Le même processus se déroulait aussi aux pays de la Péninsule Balkanique. Les formes de ce verre étaient dues à la nouvelle façon de vivre et aux besoins que celle-ci imposait. Par les formes adoptées il se développait le goût des consommateurs, ce qui créait aussi les demandes spécifiques relatives au verre: non seulement au verre commun, simple, commercial, mais aussi à celui qui pouvait satisfaire les tendances esthétiques de ses usagers.

D'après les renseignements d'archives sur les éléments décoratifs sur le verre ragusain, on pouvait conclure qu'outre les objets simples, et sans ornements (schïeti) il y en avait aussi qui étaient décorés (inzoïati). Les différences dans l'aspect esthétique des objets dépendaient également de l'espèce du verre. Le verre commun (vetro comune) était, sans doute, moins pur et de différentes couleurs à cause des impuretés dans les matières premières (par exemple, divers oxydes de

⁸⁷ M. Corović-Ljubinković, Fragments de verres médiévaux trouvés à Novo Brdo, Commission International du Verre, Bruxelles 1965, communication 244, Pl. I, 5.

métaux), tandis que le verre cristallin (*christalino*) représentait non seulement le progrès technologique dans la production, mais aussi une plus haute portée au sens esthétique. Ce verre, par sa limpidité et sa pureté incolore produisait des effets analogues à ceux du cristal de roche, fort apprécié et considérablement plus cher à cette époque-là.

Les déterminants stylistiques de l'ancien verre ragusain sont: son répertoire de type, sa polychromie et les éléments décoratifs. Vu le fait que la verrerie ragusaine était, à travers trois siècles de son développement plus ou moins liées à celle de Murano, nul doute qu'elle lui était proche même au point de vue du style. Nous avons présumé que, quelle que fût l'intensité de l'influence de Murano sur la verrerie de Dubrovnik dans les phases particulières de son histoire, cette influence était présente de façon continue, sans perdre, pourtant, de vue la probabilité que les maîtres du pays avaient, eux-aussi fait à ce verre une contribution spécifique, formelle qui reste encore à être établie. Cependant, les phases de l'évolution stylistique du verre ragusain pourraient, *grosso modo*, être identifiées à celles de Murano.

Dragoljub DRAGOJLOVIC

Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts
Beograd

THE HISTORY OF PAULICIANISM ON THE BALKAN PENINSULA

The history of Paulicianism comprises two chronologically different and territorially separate branches, that of the Asia Minor and the Balkan one, constituting a unit both from the religious and political point of view, and at the beginning from the ethnical point of view as well. Paulicianism was brought to the Balkans by the colonists that Constantin Copronimus transferred twice, in 747 and in 757, from the eastern parts of the Asia Minor to the neighbouring areas, which had been ravaged by the great plague. Theophanus writes that the colonists from the East, transferred by Constantin Copronimus into Thrace in 757, »spread the Paulician heresy to the West«.¹

The new colonists from the East brought to Thrace by Leo IV, the son of and the successor to Constantin Copronimus, considerably changed the ethnic structure of the southeast regions on the Balkans.² Two hundred years later John Tzimisce, at the request of Theodor the Antioch Patriarch, transferred the last group of the heretic colonists from the eastern parts to Thrace, near Plovdiv.³

Until the 9th century Paulician colonies in Thrace constituted broader or narrower Byzantine boundaries with Bulgaria, and so the policy of Byzantine emperors towards them was extremely tolerant. During the reign of the Bulgarian emperor Simeon one part of Thrace with Paulician colonists around Plovdiv constituted an integral part of the Bulgarian state. The political position of Paulicians soon grew worse. Before long they came into conflict with the ambitious emperor Simeon who considered that the feudalization and Christianization were the primary prerequisites for the quicker economic and cultural renaissance of the young Bulgarian state.

An open attack on the Paulicians, as enemies of the feudal aristocracy and the high clergy, was launched by John Exarch at the request

---

¹ Theop. I, 662, 422; On the time of the moving of the Paulicians cf. S. Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1946, 35.

² Theop. I, 698—699.

³ Georg. Cedr. II, 665; An. Comn. Alex. II, 298.

of the Emperor Simeon himself.⁴ Some scholars were inclined to take the Paulician colonies in Thrace as an explanation for the origin of the Bogomilism, which, during Simeon's successor, the Emperor Peter, was already established as an important movement and real danger. From Emperor Peter's correspondence with Theophylact, the Patriarch of Constantinople, we learn that the »old« (Paulician) heresy is spreading through the Bulgarian state, but that the »new« (Bogomil) heresy is also taking deep root among the people.⁵ The Patriarch explains the belief of this heresy and gives the Emperor the instructions for their investigation and punishment. He commands that the heretics should be treated with the greatest clemency, but at the same time he asks the Emperor to apply strict legal punishments, which in case of Manichees and Paulicians prescribed even a capital punishment. These two principles, mild treatment and persuasion in the form of theological polemics, and the application of a strict capital punishment, indicate that the Patriarch had Paulicians in mind. The Byzantines treated them in the same manner. They used persuasion to win them over to the true religion, otherwise they applied a strict and merciless punishment.

The Epistle of Theophylact, the Patriarch of Constantinople, in an anti-Paulician document and has nothing to do with the Bogomilism. It can be used only as a source for the history of Paulicianism, but not of the Bogomilism, regardless of the fact that Bogomils and their spreading in the Bulgarian state caused it to be written.⁶

Political situation on the Balkans at the end of the 10th century and the first years of the 11th century, the fall of the First Bulgarian Empire as well as the uprising of the Macedonian Slavs, had far-reaching consequences for the further history of Paulicianism. However, the role that Paulicians played in these important historical events is lost in darkness, although it is difficult to believe in their complete neutrality.

After prolonged struggles with Samuil and his successors, Basil II managed, in a big offensive started at the beginning of the 11th century, to win back not only the whole of Thrace with Paulician colonists, but also the greater part of the Balkan Peninsula. The Byzantine conquest has neither aggravated nor improved the position of Paulicians. The death of Basil II and the coming to power of Constantin VIII marked the turning point, with a sudden growth of large estates at the expense of small peasant properties, whose former proprietors were turned into dissatisfied parics on the estates of feudal lords and monasteries. At first Paulicianism and later Bogomilism became the ideological basis for peasant unrests. Several valuable sources bear out these hypotheses. In a novel, issued in 1026 by Constantin VIII together with

⁴ J. Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, Sofija 1925, 20.

⁵ N. Petrovski, *Pismo patriarha Konstantinopolskog Teofialka carju Bolgarii Petru*, *Izvest. ot. rus. jaz. i slove*. XVIII, 3, 1913, 371.

⁶ In spite of that the Epistle is by many considered to be a source of the prime importance. Cf. D. Angelov, *Bogomilstvo v Blgarija*, Sofija 1969, 38—40; A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, *God. dr. BiH V*, 1953, 2—5.

the Patriarch of Constantinople and the Synod, all those who in the theme of Navpakt, in northern Greece, incite and stir up people, are anathematized.⁷ At the request of the same Emperor two collections of anathemas were proclaimed next year. In the first one the rebellious heretics are anathematized because of dualism, docetism, repudiation of the Eucharist and disrespect of the cross and icons, while in the second the creeds of the Paulician heresy are anathematized in detail.⁸

The tax policy of the Byzantine clerical staff and war devastations for the greater part affected peasant population, thus increasing their miseries. As a result in 1040 an uprising took place in Macedonia led by Petar Delian, in which Paulicians took part as well. We learn about it from the Bari's Annals in which mention »Macedonians and Paulicians« who fled to Sicily after Delian's uprising had been checked.⁹ The importance of the Bari's Annals lies in the fact that it proves that the greater part of Petar Delian's army was made up of Paulician heretics, but also that there did not exist any common actions between Paulicians and Bogomils nor any coordination in the struggle against Byzantines.

In the second half of the 11th century Paulicians began to gain in political and military importance. This was due to the desperate domestic and foreign situation the Empire. Normans were conquering the Southern Italy, Uzes were penetrating from the north, fiercely ravaging Bulgaria, Macedonia, Thrace and Greece, and Seljuks from the east. The finance situation in Byzantium was also critical. The court expenses were growing, while the state as a whole was declining and getting poorer.¹⁰ In the Balkan area of the Empire several local uprisings took place. At the beginning of 1072 an uprising took place led by the feudal lord George Voitech from Skoplje. An uprising broke out along the Danube region, led by a certain Nestor in the middle of 1074. Four years later, in the middle of 1078, a big uprising of Paulicians took place in Mesembria and the neighbourhood of Sofia, led by Leko, a Paulician from Plovdiv.¹¹ The attempt of the local bishop Michael to calm the uprising and to persuade the rebels to remain loyal to the central government cost him his life.

All of these uprisings were of a more or less local character and limited effect. The stronger and better equipped Byzantine army could easily cope with them. However, the tense situation and discontent among the people went on. It was vividly depicted by Theophilact, the

⁷ Jus Graeco-romanorum I, 273 ed. P. Zepos. Cf. F. Dölger, Regesten II, № 823; D. Angelov, Bogomilstvo v Blgarija, 364, that it concerns Bogomils as wele bogomile.

⁸ J. Gouillard, Le Synodicon de l'orthodoxie, Trav. e. mem. 2, 1967, 230, 305.

⁹ Annales Baresnes, 54155; J. Ivanov, Bogomilski knigi i legendi 41.

¹⁰ G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, 324.

¹¹ Georg. Cedr. II, 741; M. Attal. Hist. 302, V. Zlatarski, Istorije na blgarskata država prez srednite vekove, II, 163, 495; D. Obolensky, The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948, 189—190. D. Angelov, Bogomilstvo v Blgarija, 380.

Patriarch of Ochrid. Speaking of a certain Lazar, a church parik, in all appearances a Paulician, Theophilact accuses him of a somewhat free speech, and that he is trying all to get rid of his parik position. To secure his end, Theophilact writes, he travels through Bulgaria looking for people who are heretics and polygamous, while at the same time hostile towards church properties that had been formerly taken from them.¹²

The difficult political and economic situation leads to new unrests and uprisings. On the frontier to Thrace an uprising of Paulicians broke out led by a Paulician Dobromir. Michael Ataliat and Scylitzes-Cedrenus mention him as a Paulician, while some modern scholars consider him to be a Bogomil and a Slav.¹³ Dobromir's name testifies to his Slav origin, but there is no evidence that he was a Bogomil. The only thing that we can positively conclude is that from that time on Paulicianism began to spread among the Slavs, which had far-reaching consequences for further development of dualistic heresies on the Balkans.

Leko's and Dobromir's uprisings were not of much consequence. The Byzantine army easily dealt with the disorganized and poorly equipped rebels, so that the leaders of the rebellion had to bow their head and ask the Byzantines for mercy.

In spite of that Paulicians continued to be a danger for the Empire. A sharp conflict between them and the Byzantines broke out again at the begieeing of the reign of the Emperor Alexis I Comnenus. In order to check the Normans, who had already penetrated into the theme of Drač, Alexis called Paulicians to help, whose units were led by Xantas and Culeon. At the last moment the Paulicians refused to take part in the battle.¹⁴ The Byzantine troops were defeated, and the Normans under the command of Robert Guiscar took Drač, and through Epirus, Macedonia and Thessaly went as far as Larissa, which they surrounded.

The situation, however, soon changed completely. The uprising in after the victory over the Normans at Kostur in 1088, to revenge himself on the Paulicians for their disobedience. Thanks to his military superiority, he managed to seize the Paulician leaders, to expel them from the country and to send them into captivity on islands, the confiscated the land of the Paulician colonists and devided it among his soldiers. Some of the Paulicians were converted to Christianity, and the most obstinate were slain. Paulicians reacted to those cruel deeds with a new uprising, which was led by Traul. He fortified himself with his troops near Plovdiv, in the Beljatovo fort, and from there he began to raid the neighbouring Byzantine settlements. Traul also allied himself with the

¹² Vizantijski izvori III, 274; P. G. 126, 444—445; D. Angelov, *Bogomilstvo v Blgarija*, 372—374.

¹³ Mich. Atal. *Hist.* 302, Georg. Cedr. II, 741; D. Obolensky, *The Bogomils* 190; K. Ireček, *Istorijska na Blgarite*, Sofija 1929, 156.

¹⁴ An. Com. Alex, I, 160. Sf. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I Comnène* (1081—1118), Paris 1900, 76.

Petchenes around the Dristra to organize a common action against the empire. From the descriptions of Anna Comnena, the learned princess and daughter of Alexis, we find out that the uprising was hed on a large scale.¹⁵ Alexis sent the Commander in chief of the Byzantine Balkan Army, a Grisian, Grigorie Bacurian to fight against the Paulicians. In the bitter battle the Byzantine army was routed and Bacurian himself was killed. Alexis sent the second Byzantine army under the command of Taticius. He managed to crush the uprising, with heavy losses, and to subjugate the rebellious areas. However, the Paulicians were not completely quieted down. The fightings with Petchenes and the second war with Normans postponed the Paulician problem for some later and more propitious time.

The report of Anna Comnena about the Paulician uprising under the leadership of Traul caused a lively scientific polemic. According to Konstantin Jiriček, the leader of the uprising was a Paulician, but the main body of the rebels was made up of Bogomils.¹⁶ D. Obolensky has doubts about this supposition, as Anna Comnena speaks only about Traul and his «followers».¹⁷ Bearing in mind the information provided by Nikita Choniat, who writes that in the neighbourhood of Plovdiv there were also Bogomils, J. Trufinov has come to the conclusion that it does not seem logical for Bogomils not to have participated in that uprising.¹⁸ F. Uspenski pleads for a purely Paulician character of the uprising, while A. Pogodin, M. Sokolov, E. Franse i D. Angelov,¹⁹ are of the opinion that Bogomils played a more decisive role. Only V. Zlatarski iz undecided in that thing.²⁰

Paulicians became again a problem in Byzantium when Kumans crossed the Danube at the beginning of 1114 and began military operations against Byzantium. Alexis Comnen disposed his army from Plovdiv to Sofia all the way to the Danube, in order to prevent the Kumans to join the Paulicians. Under the influence of Eustratius, the bishop of Plovdiv, and Brienie, the Archbishop of Nioiaea and his son-in-law, Alexis himself leaves for Plovdiv in the hope of winning the Paulicians over to his cause. Anna writes that her father was engaged in the polemics with Paulicians all day long, trying in every possible way to bring them back to the true church.

Phalos, Culeon and Cusinus were Paulician leaders at the time. Alexis managed to bring them to Constantinople and through polemics

¹⁵ An. Comn. Alex. I, 192; F. Chalandon, op. cit. 105.

¹⁶ K. Ireček, Istorija na Blgarite, 156.

¹⁷ D. Obolensky, The Bogomils, 191.

¹⁸ J. Trifonov, Besedata na Kozma Prezviter i nejnijat avtor, Sp. BAN, 58, 1939, 54.

¹⁹ F. I. Uspenski, Obrazovanie vtorogo bolgarskogo carstva, Odesa 1879, 223—228; A. Pogodin, Istorija Bolgarii, S. Petersburg 1910, 82, D. Angelov, Bogomilstvo v Blgarija, 442—444; M. Sokolov, Viz. Vrem. VIII, 1956, 385—387; E. Francés, La féodalité et les villes byzantines au XIV et XV siècle, Byzantinoslav. XV, 1, 1955, 88—89.

²⁰ V. Zlatarski, Istorija na blgarskata država, II, 26—27, 237, bel. 3.

and probably under the pressure he won Culeon over to Orthodoxy. The other two were imprisoned by the Emperor's order. In the absence of the Paulician leaders Alexis started a true crusade against the heretics. Anna writes that Alexis won whole cities and areas over to Christianity.²¹ All those who were converted Alexis generously rewarded, assigning them high military ranks. Others were transferred to Alexiopolis (Neocastrum) near Plovdiv, where he gave them houses, fields and vineyards and made their property hereditary by Emperor's charter.²²

Thus Alexis attained a double goal. He gathered all the heretics together in the same area which he could keep under a military control, and by distributing the land he managed to neutralize to a great extent their rebelliousness.

However, in spite of all the efforts made by the Emperor Alexis Comnenus Paulicianism continued to exist and remained very strong. Difficult wars waged with Normans, Venetians, Seljuks and Hungarians brought about heavy destruction and material burdens which mostly affected peasant population. Under such circumstances heretic theories of Bogomils and Paulicians became attractive again. This can be partly inferred from the Biographies of Hilarion, the Bishop of Moglena. The write of the Biographies extols Hilarion on account of his struggle with Paulicians, Bogomils and Armenian monophysites, which nearly cost him his life.²³ The coordinated action taken by the church and state authorities is also mentioned by Theodor Balsam, who is wondering why persecuted heretics were burned at the stake, without mentioning the place and the occasion, since other punishments were quite sufficient.²⁴ What is in these sources new for us is the fact that Paulicians and Bogomils are often confused or mentioned together, so that we are left with the impression that Bogomilism is ever more spreading among the masses at the expense of Paulicianism, whose influence is declining.

An important testimony concerning the organization of dualistic heretic churches on the Balkans in the second half of the 12th century is found in the records of the Synod held in 1167 at St. Felix de Caraman.²⁵ The preserved records of the Synod mention several heretical churches: Roman, Melinguan, Bulgarian, Drugunthian and Dalmatian. About the character and the orientation of these churches we can learn a little more from the newer Latin sources. An anonymous treatise from the beginning of the 13th century ascribes an extremely dualistic orientation to Drugunthian church, at the head of which was a certain Simenon. It has led some scholars like I. Delinger, B. Primov and D.

²¹ An. Comn. Alex. II, 262; D. Angelov, Bogomilismus, II, 18.

²² An. Comn. Alex. II, 19; F. Dölger, Regesten II, 1268; V. Zlatarski, Istorija na blgarskata država, II, 165.

²³ Dj. Daničić, Žitije Ilariona Moglenskog, Starine I, 1869, 71; J. Ivanov, Bogomilski knigi i legendi, 35; A. Scharenkoff, A. Study of Manichaeism in Bulgaria, New York 1927, 30—40.

²⁴ G. Rhallis — M. Potlis, Syntagma, I, 191.

²⁵ A. Dondaine, Les actes du concile alb. de Saint Félix de Caraman 339—340. Cf. A. Borst, Die Kataren, 97.

Obolensky to consider Drugunthian church as Paulician.²⁶ However, there is no evidence to sustain this theory, in the same manner in which it is not possible to prove that other churches that have been mentioned are Bogomil ones. It can only be concluded that these churches had local or national characteristics, their chiefs and teachers who handed down the authentic »apostolic tradition«, and represented antipopes to the Roman pope, following the practice of the Paulicians from the Asia Minor. Some years later the Lateran Synod of the Catholic church took place in 1179, in whose decisions among other dualistic heretics Paulicians were to be anathematized as well. This is the only indication that Paulicians were at the head of church communities on the Balkans, mentioned in the records of the Synod in St. Felix de Caraman.²⁷

In his History of Paulicianism Peter Sicul mentions that Constantine Sylvan, the first historic character of the Paulician heresy, founded the »Macedonian church« in Cibossa. The report of Georges the Monk about the Macedonian Paulician church differs a good deal from that of Peter Sicul. According to Peter Sicul it was founded in Cibossa at Coloneia, while in the Chronicle by Georges the Monk in Coloneia near Castoria, the present-day Kostur in the north of Greece.²⁸ The discussions concerning the true importance and historiographic value of this information in the Chronicle by Georges the Monk have been reduced to a few very brief and marginal remarks in the papers by E. Golubinsky, K. Jireček and V. Zlatarski, who are inclined to situate the Paulician »Macedonian church« on the Balkan Peninsula, in the neighbourhood of Kostur.²⁹

For the last time Paulicians appear as a political and military power during the Third Crusade and Latin reign in Constantinople. Saladin's conquest of Jerusalem in 1187 gave impetus to a new crusade, with some of the most distinguished rulers of Western Europe as participants: Frederique Barbarossa, Philip II August, and Richard the Lion-heart. At the beginning of 1189 Frederique Barbarossa arrived in the Balkans, in order to reach Palestine via Byzantium. Byzantians showed themselves somewhat envious of Barbarossa, who was forced to fight his way through the Byzantine territories. Barbarossa's attack at Plovdiv, where Paulicians had their stronghold, were described by Nikita Choniati in the following manner: »When Frederique entered Plovdiv,

²⁶ I. Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte* I, 117; D. Obolensky, *The Bogomils*, 161; B. Primov, *Bogomilskijat dualizam-proizhod, sšcnost i obščestveno-političeskoe značenje*, Iz. I. I, VIII, 1960, 125.

²⁷ I. Döllinger, is of the opinion that Nikita, the Read of the Roman church at the Synod at St. Felix de Caraman, was a Paulician. Cf. D. Angelov, *Bogomilismus* II, 30; O. Mandić, *Bogomilska crkva*, 306; B. Primov, *Za imeto popelikani v Zapadn Evropa*, *Sbornika u čast Dečeva*, Sofija 1958, 763—777.

²⁸ *Georg. Mon. Chroi.* II, 720.

²⁹ E. Golubinski, *Kratki očerki istorii pravoslavnih cerkvej*, 155; K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 175; V. Zlatarski, *Istorija na blgarskata država* I, 2, 62—63; D. Dragojlović, *Erečičkata makedonskata crkva*, *Glasnik* 1973, 2, 147—157.

he found the city deserted. All the citizens fled from it except some poor people, who had nothing to lose but the rags they were dressed in, and the Armenians (Paulicians), because they did not consider the arrival of the Germans as the arrival of enemies, but of friends, with whom they had many things in common concerning the rules of the heresy.³⁰ Nikita Choniates mentions Armenians, but D. Obolensky, with quite a few convincing arguments, has proved that the speech is about Paulicians and not about Armenian monophysites.³¹ D. E. Takela was of the same opinion, claiming that before and after Frederique Barbarossa only Paulicians were mentioned in Plovdiv.³² The Frank writer Geoffrois Bilardouin mentions them as well under the name of popelicans.³³

The friendship among the Paulicians and Latins did not last long, for the Latin rule did not differ in any way from the former, Byzantine rule. Moreover, the Greek Orthodox population, dissatisfied with the Latin rule, adhered now to the Paulicians, too. An uprising against the Latins took place in Thrace. The rebels invited the Bulgarian Emperor Caloian, offering him the crown. Caloian invaded Thrace and in the memorable battle near Jedrene, on April 14, 1205, defeated the Latin army. King Baldwin fell into captivity never to return from it. The Paulicians from Plovdiv, having seen that Rene of Trit, who was given the charge of governing the dukedom of Plovdiv, was left with a small army, decided to free themselves of Latins. They appealed to the Bulgarian Emperor and invited him to surrender the town to him. Rene of Trit quickly gathered an army and attacked the Paulicians, who lived in a big suburb, burned it down and retreated with the remains of the army. Rene of Trit's departure caused a conflict between the Paulicians and the Orthodox Greeks, who were against the surrender of the city to Bulgarians. Alexis Aspiet led the Orthodox Greeks. The Bulgarians tried in vain to take Plovdiv on several occasions. They managed it only thanks to the treason of the Paulicians. The citizens of Plovdiv were cruelly punished. The Bishop of Plovdiv was slain, and the most prominent citizens were decapitated or skinned alive. A smaller part of the Greek population fell into captivity.³⁴

The friendship between the Paulicians and Bulgarians lasted until the end of Emperor Caloian's reign. The Latin threat to Bulgarian independence, as well as to the Paulicians, who were considered »the enemies of the cross«, united them in a common fight against the Latins.³⁵

When the new Bulgarian Emperor Borilo came to power, the position of the Paulicians and other dualistic heretics was fundamentally changed. In order to curb their influence in the state, Emperor Borilo

³⁰ N. Chon. 257.

³¹ D. Obolensky, *The Bogomils*, 232.

³² D. E. Takela, *Njekogašnite pavlikiani*, 107—108.

³³ Ville-Harduin, *Conquete de Consple*, XCII, 339.

³⁴ *Ibid.*, 400, N. Chon. I, 440.

³⁵ J. Teinre, *Vetera monumenta* I, 41; D. Obolensky, *The Bogomils*,

convened in Trnovo in 1211 a big church and state Synod, which passed the wellknown Synodicon against Bogomils and other heretics. The Synodicon anathematizes »the three times cursed and atheistic heresy of Bogomilism«, at the head of which was »the priest Bogomil and his pupils«. ³⁶ In an earlier anathema of the Synodicon the priest Bogomil was anathematized »for spreading Manichean heresy« in Bulgaria. ³⁷ From the Synodicon, in the form in which it has been preserved, it can be concluded that the priest Bogomil originally preached the »Manichean (Paulician) heresy« in Bulgaria, and that later on he became the »head« of the Bogomil heresy, which was in existence from before. The Synodicon is explicit in his statement that Bogomil was formerly a »Manichee« i. e. a Paulician, and that later on he turned a Bogomil and the teacher of this heretical movement.

The persecution of the Paulicians in the course of the 13th century checked the political but not the religious influence of this sect. The Paulicians from Plovdiv were mentioned in the middle of the 14th century by Gregorius Tzambiac in his Eulogy, written in honour of Bishop Eutimie, and at the end of the 14th century they are mentioned in the Zagreb manuscript of the Synodicon, Serbian version, which was in use in the bishopric of Braničevo. ³⁸

Paulician settlements are mentioned in the northwest of Bulgaria in the middle of the 14th century. When this region fell under Hungarians, catholic missionaries in agreement with King Louis of Anjou began to convert the Slav population into Catholicism. One document states that in fifty days only Catholic missionaries converted two hundred thousand people. Among them were Patharens and Paulicians. ³⁹

Paulicians are encountered again in these parts two hundred years later, when Peter from Tuzla in Bosnia, with the permission of the Pope Clément VIII (1592-1605), began his missionary activities among the Paulicians in Misia. We learn from his report that in the vicinity of the Danube, between Nikopolje and Svištovo, there were more than two hundred villages with an entirely Paulician population. ⁴⁰

A little later Anton Bator, one of the companions and successors of Petar from Tuzla, undertook to baptize the Paulicians from Thrace. ⁴¹ The activity of catholic missionaries did not flag all through the 17th century. Particularly valuable data concerning the Paulicians from these parts of Bulgaria were left by Bogdan Bakšić. ⁴² He describes the Paulician ritual of »baptism through fire« and gives precious information

³⁶ Sinodik carja Borila, 79, ed. Popruženko.

³⁷ Ibid., 43.

³⁸ Izvest. na Is. druš. v Sofija IV, 1915, 217.

³⁹ Anales minores, 195—197; D. Angelov, Bogomilstvo v Blgarija, 511.

⁴⁰ D. E. Takela, Njekogošnita pavlikiani, 110 sq. J. Dujčev, Il cattolicesim in Bulgaria nel sec. XVII, Roma 1937; E. Fermedžin, Acta Bulgarie, XVII.

⁴¹ E. Fermedžin, op. cit. XVIII.

⁴² Ibid., CXVI.

about their sacred books written in Cyrillic script, about the religious rituals and ceremonies, which were conducted, instead of by the priest, by an elderly man, specially chosen from among the most venerable old people in the village.

From the correspondence of the catholic missionary Marinić, from the middle of the 17th century, we learn that the Paulicians the Danube were Slavs and that their religious books were written in Cyrillic script. Marinić mentions that among their manuscripts he found some that had been written in Bosnia, during the reign of King Tvrtko, and that they are more than four hundred years old.⁴³

Two sources also give information about the existence of smaller Paulician communities in the 16th and the 17th centuries in other parts of the Balkans peninsula as well. One of these short texts, in the form of anathemas, forms part of the manuscript Code of church rules, copied down from an earlier original in 1562 at Kratovo, while the other is in the Code of Jovan Zlokruhović, which in 1602 was copied down in Mokra Gora for Theodosie, the Metropolitan of Zvornik.⁴⁴ Both texts anathematize those who ate, drank or kept company with heretics, Armenians, Paulicians, Patharens and Bogomils.

In any case both of these texts are very significant, because they offer evidence that among the last remnants of Bogomils and Patharens there were also Armenian monophysites and Paulicians, considered by the church equally dangerous.

The destiny of Bulgarian Paulicians is on the whole well known. For the greater part they were converted to Catholicism, while the lesser part probably returned to the Orthodoxy or embraced Islamic religion. In the later original sources they are no longer mentioned.⁴⁵

⁴³ Ibid., LV.

⁴⁴ I. Ruvarac, Nešto o Bosni, dabarskim i dabro-bosanskim episkopima i o srpskim manastirima u Bosni, God. N. Čup. II, 252. V. Mošin, Čirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I, 1955, 55.

Aleksandar MATKOVSKI
Faculté de Philosophie
Skopje

LES BLASONS REPRESENTANT L'EMPIRE OTTOMAN EN EUROPE

L'Empire ottoman ne possédait pas de traditions héraldiques et elles étaient pour lui presque inconnues; tandis qu'en Europe occidentale les traditions héraldiques s'étaient tellement étendues que les héralds européens tâchaient de faire appliquer les règles héraldiques à l'Empire ottoman. Bien que ce dernier ne se soumit pas à l'influence héraldique et n'eût pas son propre blason, il fut cependant représenté héraldiquement en Europe occidentale. Dans différentes périodes, on composa des blasons spécialement pour lui, en dépendance des connaissances héraldiques générales et des connaissances sur l'histoire ottomane et ses caractéristiques. Les auteurs connus ou inconnus prenaient pour emblèmes de l'Empire ottoman, les armoiries qui le caractérisaient. Telles sont par exemple: la tugra, le turban, l'étoile, le fez, la queue de cheval, la lune, la couleur verte etc. Les héralds européens avaient des dispositions antiturques ce qui laissa une répercussion sur les compositions héraldiques. L'Empire ottoman non seulement qu'il n'avait pas son propre blason, mais il ne ressentait même pas la nécessité d'en avoir un. C'est pourquoi, beaucoup de personnes en Europe se chargeaient d'en faire. La collection de ces blasons et leur élaboration sont l'objet de cet article.

Autant que nous le sachions, ni en Turquie, ni en Europe occidentale, n'existaient des personnes qui écrivaient sur ce thème, bien qu'il mérite une attention toute particulière, et qu'il montre comment l'Empire ottoman est représenté héraldiquement en Europe occidentale.

*Les peuples balkaniques avaient-ils des blasons d'Etat
ou de pays jusqu'à l'arrivée des Turcs?*

La science héraldique et l'histoire ont depuis longtemps prouvé que les peuples balkaniques ne possédaient jusqu'à l'arrivée des Turcs, ni des blasons d'Etat ni des blasons de provinces. L'influence héraldique de l'Europe occidentale se ressentit sur la Péninsule Balkanique et les

premiers blasons de familles, de ville, et de province commençaient à paraître, mais avec l'arrivée des Turcs, ce procès fut stopé. Les Turcs n'avaient pas accepté l'influence héraldique de l'Europe occidentale et la religion leur interdisait jusqu'à un certain point, la présentation d'être vivant. Il en était de même avec les peuples balkaniques qui avaient déjà des états féodaux. Les nombreux documents historiques de ce temps en sont la confirmation. Ces documents ne parlent ni de tournois, ni d'hérauts, ni de blasons d'Etat ou de pays. Dans un récit de voyage de 1330, un moine espagnol qui a passé par la Péninsule Balkanique, a fait une description sur quelques blasons de ville de Croatie, de Dalmatie et de Bosnie, mais il ne fait aucune mention sur les blasons d'Etat de Serbie, de Bosnie, de la Croatie et de Bulgarie.¹ Stojan Novaković dans son étude démontre que l'influence héraldique de l'Europe occidentale ne commença à paraître sur la Péninsule Balkanique que vers le milieu du XIVe siècle.² C'est pourquoi, chez les Slaves du Sud, la terminologie héraldique n'y était pas encore fondée. Le plus ancien mot slave qui désignait un blason était l'expression »znamenie« (»armoiries«) qui pour la première fois sera prononcé en 1406; puis vient le mot »štit« (écu) en 1582 et vers la fin du XVIe siècle, chez certains peuples balkaniques (la Croatie, la Bosnie) sera mis en usage le mot hongrois »cimer« (»blason«).³ Quand la Macédoine, la Serbie, la Bulgarie, et la Bosnie seront soumis au pouvoir turc, toutes ces expressions disparaîtront. Quand au XVIIIe siècle, parmi les Slaves du Sud faisant partie de la monarchie autrichienne, naissait la science héraldique, une fois encore la terminologie n'était déterminée. Vitezović dans son étude »Stémmatographie« s'est servi du mot latin »arma«, quant à Zefarovič, il a usé les mots »izobraženie« et »znamenie« ce qui prouve que le mot »grb« (»blason«) n'était pas encore en usage. Ce n'est que plus tard, au début du XIXe siècle qu'il apparaîtra en Russie. Dans son article »Putošestvie« Joakim Vujić, pour la première fois emploiera le mot »blason« (»grb«) en 1826. Par la suite, ce mot entrera dans la Constitution serbe de Sreten en 1835; plus tard il sera accepté par les Croatiens, et après la libération de 1878 par les Bulgares, enfin il deviendra un mot commun pour tous les Slaves, car avant les Russes, il était employé par les Tchèques, les Slovaques et les Polonais.⁴

L'Etat byzantin qui avait des coutumes et une culture particulières et différentes de celles des peuples occidentaux et qui considérait être la première à prendre la parole en la politique sur la Péninsule Balkaniques, ne voulait accepter ni les blasons ni les coutumes de ces

¹ Smodlaka (Josip), *Zemlje Južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330 u »Putu oko svijeta« jednoga španjolskog bratra. Prilog vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. L., god. 1928/29. Split 1931, p. 22.*

² Stojan Novaković, *Heraldički običaji kod Srba u primenu u književnosti. Godišnjica Nikole Čupića VI/1884 p. 71.*

³ Solovjev (Dr Al). *Istorija srpskog grba »Srpska Misao« Melburn 1958, p. 11.*

⁴ *Ibid p. 11—13.*

derniers.⁵ Cependant elle s'opposait à cette influence jusqu'à l'établissement de l'Empire latin de 1204 à 1261, après quoi l'influence héraldique de l'Europe occidentale fera son entrée à Byzance. Cette influence s'intensifiera quand la Morée, l'Empire et l'Albanie tomberont dans les mains du roi Charles Ier d'Anjou.⁶ Bien que Byzance commença à faire les premiers blasons, elle n'en connaissait l'usage jusqu'au temps des Paléologues. Avec leur apparition paraîtra aussi le blason de l'état byzantin vers la fin du XIVe et le début du XVe siècle. Quand Byzance tomba aux mains des Turcs, ce procès sera interrompu.⁷

Avec l'arrivée des Turcs, ce procès sera aussi interrompu dans l'Etat serbe du Moyen Age. Dans la Serbie de Nemanjić s'entremêleront l'influence byzantine et celle de l'Europe occidentale, mais ni l'une ni l'autre ne vainqueront. En entrant dans le cercle de la culture byzantine, la Serbie — à l'exemple de Byzance — ne connaît longtemps l'usage des blasons. Ce fait est prouvé par les monnaies serbes sur lesquelles il n'y avait pas de blasons, mais elles représentaient des figures de saints et de souverains comme les monnaies byzantines.⁸ Ce n'est qu'au temps du roi Dušan que l'influence héraldique de l'Europe occidentale sera ressentie en Serbie, car avec l'arrivée des Turcs sur la Péninsule Balkanique, le roi Dušan s'appuyera de plus en plus sur la politique des pays occidentaux. Ce qui veut dire, qu'avant le roi Dušan aucun blason féodal, ni des blasons d'état ou de pays pouvaient être rencontrés en Serbie.⁹ Ils ne commençaient qu'apparaître au temps du roi Dušan, mais ils n'étaient pas tout à fait déterminés. Les blasons qui ont paru à l'Est, ont subi l'influence byzantine, tandis que ceux qui ont paru à l'Ouest ont subi l'influence de l'Europe occidentale. C'est la période à laquelle apparaîtra l'aigle à deux têtes et la croix à quatre briquets, qui plus tard seront acceptés comme éléments du blason serbe. Ces deux éléments sont originaires de Byzance.¹⁰ Avant la fin du XIVe siècle, l'aigle blanc à deux têtes était très connu en Serbie, non pas comme emblème du roi Dušan mais comme emblème de son noble Oliver. C'est pourquoi on ne peut affirmer que cet emblème représentait le blason de la Serbie ou de la dynastie de Nemanjić car il n'était qu'un ornement des habits despotiques et n'avait qu'un but décoratif.¹¹ C'est en ce moment là que, chez les nobles serbes apparaîtra pour la première fois, le lion comme emblème sur le sceau de Vuk Branković de Skopje en 1388. A part Novaković, Ireček cita aussi de nombreuses données sur la cul-

⁵ Ivić (Dr Aleksa), *Stari srpski pečati i grbovi. Prilog srpskoj sfragistici i heraldici*. Knjige Matice Srpske 40. Novi Sad 1910, p. 18.

⁶ Novaković c. d. p. 11.

⁷ Solovjev (Dr Al.) *O postanku srpskog grba. Poseban otisak iz Šišićevog zbornika*, Zagreb 1929, p. 542—543.

⁸ Solovjev, *Zastava Stefana Dušana nad Skopljem god. 1339*. GSND 9—10, Skoplje 1936, p. 346.

⁹ Ш(афарик), *Податак о приложеним грбовима српских земаља и владетеля*. ГДСС св. IX, Бгд. 1857, p. 347.

¹⁰ Solovjev, *O postanku...* p. 547.

¹¹ Novaković c. d. p. 42, Solovjev, *Istorija srp. grba...* 139.

ture serbe du Moyen Age, mais il ne parle pas du blason serbe et il dit: «il n'y a pas de données qui parlent qu'en cette période (1196—1371) existait quelque blason d'état comme il n'existait aussi la science héraldique à Byzance».¹² Il en était de même au temps du prince Lazar et Djuradj Branković. Lorsqu'en 1427 le despote Stefan succédera à Branković, l'aigle à deux têtes et la croix à quatre briquets ne seront pas les emblèmes préférés. C'est le lion qui sera accepté comme emblème de la famille Branković.¹³ Avec la chute de la Serbie en 1459, la trace de ces trois emblèmes (l'aigle à deux têtes, la croix avec les quatre briquets et le lion qui jusqu'à présent étaient des éléments décoratifs des habits féodaux et non pas des blasons de famille) s'effacera. Ce fut le même cas avec la Bulgarie. L'historiographie bulgare a démontré «qu'il n'existait pas de blason d'état bulgare au XIVe siècle».¹⁴ Par la suite Balaščev dit: «On ne voit pas le lion comme signe héraldique d'état sur les sceaus de plomb des rois bulgares, connus jusqu'à maintenant».¹⁵ Tandis que le lion, l'aigle et la mule pouvaient être vus comme emblèmes sur les monnaies de cuivre du roi Ivan Sišman. Justement cette variété nous montre clairement l'absence de certains signes d'état ou de pays, tout de suite avant l'arrivée des Turcs. Ceci est confirmé par le fait qu'en Bulgarie n'existaient pas de coutumes héraldiques c'est-à-dire des tournois, des hérauts, des blasons etc. Il y a des données qui certifient que la classe féodale bulgare pratiquait la chasse, mais ils ne parlent pas de tournois et c'est pourquoi Balaščev conclut: «Sans aucun doute le signe bulgare d'état n'existait pas au Moyen Age».¹⁶ Ireček en a fait la même constatation. Il dit que le lion ne pouvait être rencontré comme blason sur les monnaies et les sceaus du Moyen Age et qu'il ne fait son apparition qu'au XVIIe siècle.¹⁷ Les plus récentes recherches affirment que jusqu'à l'arrivée des Turcs, la Bulgarie ne possédait pas de blason d'état.¹⁸

L'état bosniaque du Moyen Age était dans la même situation. C'est Solovjev qui en fit le point et dit: «Les débuts de la science héraldique serbe et bosniaque du XIVe siècle sont assez modestes. Ce n'est que vers la milieu de ce siècle qu'apparaîtront les premiers blasons de souverains qui sont en même temps des blasons de l'état, bien qu'ils ne soient très constants. Pour ce qui est des blasons de famille et de province féodales, ils n'existaient au XIVe siècle, ni en Serbie ni en Bosnie».¹⁹

¹² Jireček, *Istorija Srba II*, p. 4.

¹³ Solovjev, *Istorija srpskog grba...* p. 142. Novaković c. d. 53—71.

¹⁴ Балашев, *Български държавен герб, „Минало“* — Българско-македонско научно списание, София 1909, p. 185.

¹⁵ *Ibid* p. 132.

¹⁶ *Ibid* p. 176.

¹⁷ Иречек, *История на българитѣ*. Търново 1886, p. 485.

¹⁸ Стойчев, (Иванъ Кр.), *За лава върху нашия герб и за названието на монетната ни единица*. София 1940) „Происход на българските държавни символи“ (герб, знаме, химн). „Военно исторически сборник“ кн. 61, год. XIX. София 1946 год. p. 3—24.

¹⁹ Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva*. GZM u Sarajevu. Arheologija. Nova serija sv. IX, Sarajevo, 1954, p. 90.

Bien avant Solovjev, vers la fin du XIXe siècle, Stojan Novaković démontre incontestablement «qu'avant la chute de la Bosnie et de la Serbie, avant la deuxième moitié du XVe siècle, il n'existait pas de blason définitif»²⁰, et que «la chute de la Bosnie s'est produite bien avant l'établissement du blason bosniaque».²¹ Après la chute de la Bosnie, les blasons qui existaient déjà, furent bientôt ignorés. Les familles qui se sont enfuies avant l'arrivée des Turcs, ont conservé leurs blasons et certains d'eux sont été légalisés par Venise, la République Dubrovnik, l'Autriche, l'Espagne etc.

C'est au XIIIe siècle qu'apparaîtront les premiers blasons en Slovénie. Ce sont les féodaux, les personnes ecclésiastiques et les institutions ecclésiastiques qui les possédaient. Certaines régions avaient aussi leur blason. Ainsi par exemple la région de Kranjska représentait son blason par un aigle figurant sur champs argenté; la région de Štaerska par une panthère, Koruška par un lion doré sur champs violet. Cependant il n'existait pas de blason d'état qui représentait la Slovénie.²²

Aussi bien que la Slovénie, la Croatie était aussi sous l'influence héraldique de l'Europe occidentale et avant tout sous l'influence italienne et germanique. Les blasons de la Croatie apparaissent aussi au XIVe siècle et ils représentaient des familles et des provinces. Tel était le blason de la Dalmatie (au début du XVe siècle), celui de la Slavonie (de 1496) et de la petite Croatie (de 1527).²³ Ici n'existait aussi de blason qui représentait l'état de Croatie.

De tous les peuples balkaniques, ce sont les Albanais qui au XIIIe siècle ressentiront le plus, l'influence héraldique de l'Europe occidentale. Lorsqu'en 1204 fut établi l'Empire latin, l'Épire, la Morée et l'Albanie tombèrent aux mains des seigneurs français, qui apportèrent avec soi des coutumes héraldiques. En 1264, le roi byzantin Baldouin II, après la conférence de Viterbe, céda ses droits sur la Morée et l'Épire à Charles Ier d'Anjou, roi des deux Siciles et en 1274 les seigneurs albanais après avoir reconnu Charles Ier, ont largement ouvert les portes de l'Albanie à l'influence héraldique de l'Europe occidentale. A cette influence contribua la proximité de l'Italie où au XIVe siècle la science héraldique fut très développée. Toutefois, les premiers blasons albanais typiques apparaîtront au XVe siècle. Ce sont les blasons des familles Kastrioti et Dukagini. Ici, il ne pouvait aussi être question de blason d'état ou de pays. Avec l'arrivée des Turcs ce procès sera interrompu.²⁴

Au Monténégro, il n'existait de blason d'état jusqu'à la moitié du XIXe siècle. Depuis il y aura même des blasons de sénateurs, de chapelains et de gardes du corps.

Comme conclusion, nous pouvons confirmer que les peuples balkaniques, à cause de leur soumission à l'autorité de l'Empire ottoman ou

²⁰ Novaković c. d. p. 105.

²¹ Ibid p. 106.

²² Antoljak (Dr Stjepan). Pomošni istoriski nauki, Skopje 1966, p. 275.

²³ Vojna enciklopedija knjiga III, p. 551.

²⁴ Novaković c. d. 11.

bien à celle de la monarchie autrichienne, et à cause de l'influence héraldique de l'Europe occidentale qui y pénétrait lentement, ne pouvait jusqu'à l'arrivée des Turcs parler de blasons d'état ou de pays qui représenteraient ethniquement la nationalité et la totalité géographique d'un peuple.

Ce procès avait but de former des blasons d'état ou de pays et particulièrement chez des peuples qui avaient leur état au Moyen Âge. Mais avec l'arrivée des Turcs ce procès sera aussi interrompu. Ainsi ces blasons qui existaient déjà (de famille et de province) tombaient successivement dans l'oubli. Ce procès bien que plus faible continuera chez ces peuples slaves du Sud qui sont restés sous l'autorité de la monarchie autrichienne.

Ce n'est qu'après la libération des peuples balkaniques de la domination turque et autrichienne qu'apparaîtront vers le début du XIXe siècle, les blasons d'état, d'abord en Serbie, puis chez les autres peuples slaves du Sud, en dépendance du procès de leur libération. A cet égard, les Stémmatographies de Vitezović et Zefarović joueront un rôle important. C'est surtout Zefarović qui s'affirmera avec sa «Stémmatographie» de laquelle la plus part des peuples slaves libérés du Sud s'approprièrent l'un des blasons et le proclamèrent comme blason national et d'état.

*Les traditions héraldiques existaient-elles
dans l'Empire ottoman?*

En ce qui concerne l'Empire ottoman, il ne se soumettait jamais à l'influence de l'Europe occidentale, ne pratiquait pas de traditions héraldiques et ne possédait pas de blasons d'état, de pays, de province ou de famille. Il ne pouvait pratiquer de traditions héraldiques, à cause de son organisation militaire qui différait de celle de l'Europe occidentale. Les soldats de l'Empire ottoman n'étaient pas lourdement cuirassés comme ceux de l'Europe occidentale, dont la cuirasse couvrait le chevalier des pieds à la tête, et même le cheval était cuirassé, ce qui alourdissait ses mouvements. La cavalerie turque n'ayant pas de cuirasse, pouvait facilement se mouvoir. L'Empire ottoman ne connaissait pas de tournois organisés comme en Europe occidentale, où les chevaliers lourdement cuirassés et le visage couvert par un casque, ne pouvaient être vus et reconnus par les spectateurs. Enfin, on vint à l'idée de mettre un emblème sur le bouclier de chaque chevalier afin qu'on puisse les distinguer. C'est pourquoi dans les documents turcs, l'usage des blasons n'est pas mentionné, sauf un cas exceptionnel de 1639. Dans ce document il est dit clairement: «Les rebelles détruiront le blason».²⁵ Ce document je l'ai traduit et publié.²⁶ Puisqu'il n'existait pas de mot turc qui désignait le blason, on s'est servi du mot latin «arma» écrit

²⁵ Sidžil br. 6., list 39 dok. 3.

²⁶ Dr Aleksandar Matkovski, *Turski izvori za ajdustvoto i aramistvoto*, tom I, Skopje, 1961, dok. br. 55, p. 50.

en lettres arabes. Il était question du blason placé au-dessus de l'entrée du palais de justice. Dans le sigile, on ne donne pas de détails sur l'aspect de ce blason. Il est certainement question de la tugra, mais dans ce cas, c'est le mot «tugra» qui devrait être employé au lieu du mot «arma». De ceci, nous pouvons constater que l'Empire ottoman bien qu'il ne possédait pas de blasons, ils existaient certains phénomènes rudimentaires héraldiques.

L'auteur italien de récits de voyage Luigi Bassano de Zara dans son livre: «Costumi de Turchi, trattate scritto al cardinal Ridolfi da Luigi Bassano de Zara, Venezia 1574», dit: «Que les Turcs ne sont pas une race noble et c'est la raison pour laquelle ils ne possèdent pas de blasons ni des signes nobles. Le sultan, seul, possède son blason depuis qu'il conquiert la Bosnie car le Croissant avec l'étoile représentaient le blason des rois bosniaques».²⁷ Bien qu'il soit contemporain et excellent connaisseur de l'Empire ottoman, Bassano fait erreur sur les deux questions. Avant tout, il voit l'Empire ottoman d'un oeil européen quand il dit que les Turcs ne proviennent pas d'une race noble puisqu'ils ne possèdent pas de blason et on sait pourtant que la dynastie des Ottomans est l'une de celles qui a le plus longtemps régné et sans interruption depuis Osman Ier, de 1299 jusqu'à Mahomet VI (26. X 1922) quand son règne a cessé et quand elle fut proclamée République. Bassano fait erreur sur l'autre question aussi, lorsqu'il dit, que le Croissant et l'étoile représentent les blasons des rois bosniaques. Nous avons déjà dit que les rois bosniaques n'avaient pas de blasons, et que tous les peuples balkaniques ne connaissaient jusqu'à l'arrivée des Turcs des traditions héraldiques. Il est vrai que le Croissant et l'étoile servaient d'emblèmes en Bosnie, même avant l'arrivée des Turcs, du temps du roi romain Adrien.²⁸ Depuis, ils existent des monnaies avec le Croissant et l'étoile comme signes de la province romaine Illyrie où on forgeait la monnaie.²⁹ Le Croissant et l'étoile étaient aussi les emblèmes des bogomiles de Bosnie, ce qui veut dire que ces emblèmes étaient fondés sur une tradition balkanique très ancienne.³⁰ Bien que ces emblèmes furent connus depuis très longtemps sur la Péninsule Balkanique et qu'ils furent en usage en Bosnie, les Turcs ne les ont pas pris de la Bosnie comme le prétend Bassano. Les Turcs ont hérité ces emblèmes des Arabes comme ils ont accepté l'Islam, le Chériat avec le calendrier et autres coutumes. En acceptant l'Islam, ils ont accepté aussi l'année lunaire différemment de l'Europe qui se sert de l'année solaire. La lune, les étoiles et surtout la jeune lune étaient très importants pour déterminer exactement le commencement du jeûne dans la lune de Ramadan. Ils existaient des

²⁷ Ced. Mijatović, Pre trista godina. Glasnik srpskog učenog društva, kn. XXXVI, p. 174.

²⁸ Большая советская энциклопедия 10, — второе издание — p. 602.

²⁹ Mijatović u. d. p. 174.

³⁰ Solovjev, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmučević. Glasnik skopskog naučnog društva. Odeljenje društvenih nauka, knj. XII. Skoplje, 1933, p. 101.

personnes particulières qui suivaient le mouvement de la lune et l'apparition de la jeune lune dans le Ramadan et annonçaient solennellement le début du jeûne. Dans les sigiles, dans le kadilak de Bitola, il y a plusieurs données sur les personnes qui suivaient le mouvement de la lune. Ces derniers venaient chez le cadi pour lui dire, qu'ils avaient vu la jeune lune, et leurs déclarations s'enregistraient dans les sigiles et marquaient le début du jeûne.³¹ Comme leur calendrier était lunaire et non solaire, la lune, la jeune lune en particulier, les étoiles et la nuit jouaient le rôle principal dans leur vie religieuse et c'est pourquoi la lune, la jeune lune et les étoiles étaient les emblèmes préférés depuis l'apparition de l'Islam, chez tous les peuples musulmans et chez les Turcs en particulier.³² L'étoile des bogomiles de Bosnie est avec huit pointes, quant à l'islamique, celle est avec six points. Si les Turcs adoptaient l'étoile bosniaque, comme le prétend Bassano, ils l'auraient adopté avec huit pointes et non avec six. Enfin il n'est pas logique que le conquérant accepte l'emblème d'une religion conquise comme l'était celle des bogomiles de Bosnie.

Planche 1

³¹ Сивил де Битола, № 88, лист 52, док. бр. 1, 2, 3.

³² Voir plus en détails sur le calendrier lunaire chez les peuples musulmans dans: Muhamed Kantardić, Hidretni kalendar i ostali kalendar i kod islamskih naroda, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom III—IV, 1952—53, p. 299—349.

Dans la science historique, il existe un point de vue qui dit: que la religion musulmane interdisait toute présentation d'êtres vivants. C'est pourquoi, quand certains pays musulmans ont commencé à user des blasons, ils prenaient habituellement pour emblèmes des êtres non vivants. Le blason de Samarcande représentait trois pieus.³³ Cette présentation catégorique de l'encyclopédie soviétique n'est juste qu'en partie, car la religion islamique a seulement réduit la présentation d'êtres vivants, mais elle n'a pas fait d'interdiction absolue. C'est pourquoi, la présentation d'êtres vivants dans l'art des pays islamiques et surtout dans l'Empire ottoman n'était pas une rareté comme on croyait depuis peu, et comme le prétend l'encyclopédie soviétique. Par contre, de nombreux historiens turcs de l'art, et même des savants étrangers ont rejeté ce point de vue, et grâce à leurs travaux scientifiques, et leurs journaux illustrés ils ont prouvé que la présentation d'êtres vivants dans l'Empire ottoman n'était pas interdite.³⁴ Les êtres vivants étaient représentés sur les miniatures turques, sur les assiettes, les plateaux, les objets décoratifs etc. Ils étaient plus rares dans l'architecture. Ainsi, dans un article d'Ismail Unal, il y a plusieurs illustrations d'assiettes du XVIIe siècle, sur lesquelles on voit une femme, un cheval et d'autres figures d'hommes et d'animaux.³⁵ Dans le musée de Topkapı à Istanbul, sont conservés plusieurs manuscrits avec des illustrations desquelles la plupart sont des miniatures. Dans ces miniatures il y a des scènes de caractère religieux et laïque. Sur quelques unes d'elles sont représentés les sultans, les féodaux turcs et même Mahomet, Ali et d'autres personnes islamiques saintes, ou des anges, des diables etc. Ainsi dans le manuscrit *Sûrmâme-i hümayûn* de 1582, on voit Murat III assis sur un belvédère et entouré de ses adjoints.³⁶ Dans le manuscrit *Hünernâme* de Nakkas Osman, est représenté le sultan Suleïman Ier visitant le festival en 1524.³⁷ Ici on voit aussi des scènes de l'archange Gabriel récitant les premiers vers du Coran de Mahomet (tableau CXXV), puis Mahomet

³³ Большая советская энциклопедия 10 — второе издание — p. 602.

³⁴ G. M. Meredith — Owens, A sixteenth — century illustrated turkish manuscript at Manchester. Zeki Velidi Togan, On the miniatures in Istanbul libraries. Emel Esin, An eighteenth century «yali» viewed in the line of development of related forms in turkish architecture. Site ovie vo «Atti del secondo congresso internazionale di arte Turca» Venezia, 26—29 settembre 1963. Istituto universitario orientale seminario di turkologia. Napoli 1965. Zagorka Janc, Minijature u islamskom astrološkom spisu Orijentalnog instituta u Sarajevu. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskog naroda pod turskom vlad. VI—VII, p. 139—146.

³⁵ Ismail Anal, Les poteries de faïence appartenant aux collections des Messieurs Huseyin Kocabas et Tevfik Kuyas. Atti del secondo congresso internazionale di arte turca p. 271. Vo statijata toj pišuva: «Trois plats sont ornés de marines ou de figures humaines (fig. 31, 32). Le centre du second (fig. 32) est orné d'une femme représentée entre des fleurs. Le troisième est orné d'un cheval».

³⁶ Emel Esin, c. d. p. XLVII.

³⁷ Nureddin Sevin, Ottoman yourt school which also trained hundreds of artists between the fifteenth and nineteenth centuries vo c. d. planche CXXIII.

en conversation avec l'archange Gabriel (tableau LXXIII), Mahomet sur un catafalque (tableau LXXIX), l'insurrection de Mahomet (tableau XXVII) et beaucoup d'autres illustrations de ce genre. La présentation d'êtres vivants s'étendit même dans l'armée. Le général Marcigli, qui faisait une inspection militaire dans l'Empire ottoman, dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, affirme que chaque troupe (oda) de janissaires avait sa tente et chaque tente avait son emblème qui le distinguait de l'autre. Les emblèmes étaient différents. Ils représentaient des

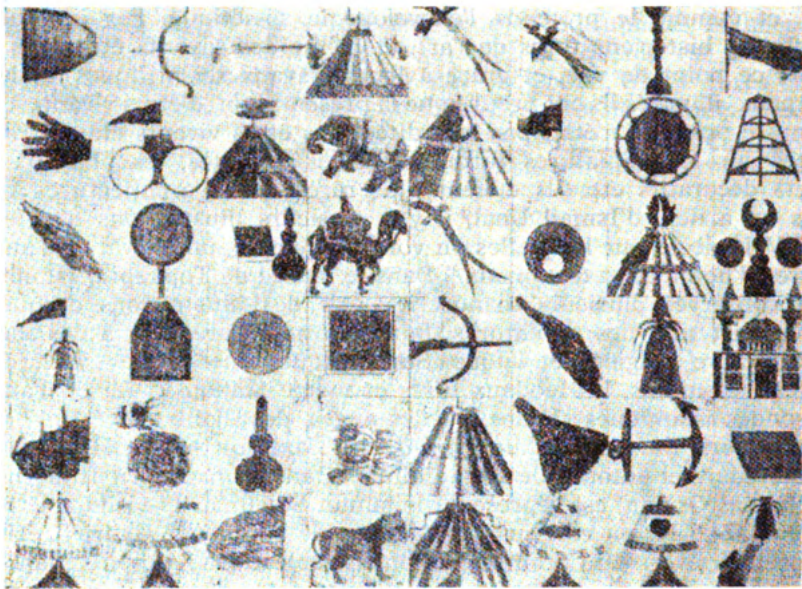

Planche 2

êtres vivants comme le chien, l'éléphant, le chameau, l'héron, le lynx etc. La troupe No. 1 avait pour emblème le chameau; la troupe No. 2. avait pour emblème un palmier, la troupe No. 8. une ancre, la troupe No. 13. six canons, la troupe No. 30. un minaret, la troupe No. 33. une hache, la troupe No. 43. un éléphant, la troupe No. 50. un faucon, la troupe No. 56. une galère, la troupe No. 63. un balai, la troupe No. 71. un chien, la troupe No. 75. une main, la troupe No. 93. un escalier etc.³⁸ Nous pouvons voir ceci sur les croquis 1. et 2. qu'avait fait Marcigli sur place, dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle (voir pl. 1 et 2). Nous pouvons constater que des 48 emblèmes se trouvant sur ces croquis, il y a aussi des tentes dans différentes combinaisons, qui sont résultats

³⁸ Marsigli, *Stato militare dell' Imperio Ottomano*. Planche XX, XXI, XXII.

de la vie militaire. De tous les emblèmes, il faut mettre en évidence l'épée appelé »zulfikar«. C'était une épée avec une manche au-dessus de laquelle se trouvait une garde pour le bras et du milieu, elle se partageait en deux bras dont les extrémités finissaient en pointe. L'épée appelé »zulfikar« était mystérieuse et sacrée, car on prétendait qu'elle était envoyée du ciel pour Mahomet qui la donna à son gendre Ali.³⁹ Il faut surtout prêter attention à l'emblème »zulfikar« auquel il sera question plus bas. Sur les croquis 1. et 2., on rencontre le »zulfikar« plusieurs fois. Ainsi sur le croquis 1., on voit le zulfikar sur la deuxième image à partir de la dernière rangée, et sur le croquis 2, il se trouve sur la cinquième et la sixième image de la première rangés, et sur la cinquième mage de la troisième rangée. De tout ce qui a été dit jusqu'à présent, nous pouvons en conclure que, les Turcs possédaient des emblèmes mais sans aucune signification héraldique et ne représentaient pas des blasons.

*Blasons turcs dans le recueil de Conrad
Grünenberg de 1483*

Bien que les recueils de blasons sont apparus au XVe siècle sur la Péninsule Balkanique, ils existaient déjà au XIVe siècle en Europe occidentale. Cependant, ces recueils de blasons parmi lesquels se trouvent les blasons des peuples balkaniques et les blasons de famille, existaient en Europe occidentale depuis 1414. Ces recueils sont d'une importance européenne et si rares, car il n'y en a que quelques exemplaires et c'est pourquoi on les rencontre si rarement, même dans les plus grandes bibliothèques de l'Europe.

Le plus ancien recueil dans lequel se trouvent des blasons des peuples slaves du Sud, est composé par Ulrich Richental. Il laissa un manuscrit avec une description plus détaillée sur le concile à Constance de 1414—1417, orné de nombreuses images et de quelques centaines de blasons des membres du concile. Le concile à Constance fut convoqué par l'empereur Sigismond et par le pape Jean XXIII, ayant pour but d'éliminer les trois papes, d'appliquer une réforme dans l'église et d'examiner l'étude de Jan Hus. A ce concile, Jan Hus et son successeur Jérónim Praski furent condamnés au bûcher. Beaucoup de blason du recueil de Richental sont justes, et lorsqu'il parle des pays lointains en Europe, Asie et en Afrique et même de ces pays chrétiens qui n'avaient pas de représentants au concile, il donne des blasons fantastiques pour les gouverneurs de ces pays. Ce recueil de blasons fut terminé vers 1419 ou bien vers 1420. Dans ce recueil se trouvent les blasons de tous les pays ou des gouverneurs qui avaient leur représentant au concile. On y trouve aussi les blasons des pays chrétiens qui n'avaient pas leurs représentants au concile. Ce recueil de Richental eut deux publications à Augsbourg en 1483 et 1536. Il y a quatre manuscrits originaux de ce

³⁹ Diran Kelekian, Dictionnaire turc-français. Constantinople 1911, p. 608.

recueil. Le plus ancien d'eux est conservé aux archives des comtes Königsberg à Wittenberg. A cause de son importance, il fut republié en phototypie en 40 exemplaires par Dr. H. Sevin en 1881. De ces 40 exemplaires, la Bibliothèque nationale de Paris en possède cinq. Les phototypies en sont une rareté. Le texte de ce recueil fut publié par M. R. Buck dans »Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, CLVIII, Tübingen 1882«. L'autre original des manuscrits date de plus tard, mais il est aussi publié en phototypie et en peu d'exemplaires en 1689. Le troisième (de Vienne) et le quatrième (de Wolfenbütel) datent de la deuxième moitié du XVe siècle et représentent des copies raccourcies de celui de Wittenberg.⁴⁰ Dans le recueil de Richental, il y a différents blasons de province et de famille de Serbie, de la Croatie, de la Dalmatie et de Bosnie. Quant au blason turc, on ne le voit nul part. On ne sait pourquoi Richental ne présente pas héraldiquement l'Empire ottoman puisqu'il a fait des blasons même des pays non chrétiens, à condition toutefois, qu'ils soient habités aussi par ces derniers. Si un pays n'avait pas son blason, comme c'était le cas avec l'Empire ottoman, il lui en composait un pour le présenter héraldiquement. Seul, l'Empire ottoman n'était pas représenté héraldiquement à cause du mépris que Richental avait envers lui.

Le deuxième recueil par son ancienneté et son importance dans lequel il y a des blasons des peuples balkaniques, date de 1483. Il est composé par Conrad Grünenberg. Il fut republié en phototypie sous le titre: Des Conrad Grünenberg Rätters und Burgers zu Coltzen Wapenbuch. Verlag von C. A. Starke Görlitz 1875, en deux tomes. La Bibliothèque nationale de Paris possède les deux tomes avec lesquels je m'en suis servi.⁴¹ Dans ce recueil se trouvent le blason byzantin, serbe, bosniaque, croatien, les deux blasons turcs et les deux blasons bulgares. Ils sont faits selon les éléments héraldiques de ces pays et peuples que l'auteur connaissait déjà. Nous vous rappelons que le blason turc est donné deux fois dans ce recueil. D'abord on le voit à la page XXVIIIb. Il représente un écu avec champs jaune, plein d'arabesques. Au centre de l'écu se trouve une rose rouge à cinq feuilles. Au milieu de la rose il y a un cercle jaune avec des arabesques. Entre les feuilles il y a cinq pointes blanches de lances (voir pl. 3). Au dessus de l'écu s'élève une couronne déformée. On ne sait pourquoi Grünenberg présente héraldiquement la Turquie de cette façon. A part les arabesques, ces emblèmes avec lesquels s'est servi Grünenberg, ne sont nullement caractéristiques pour l'Empire ottoman.

Le deuxième blason turc est à la page XXIXb (voir pl. 4). Il est plus logique et fait strictement d'après les règles héraldiques. C'est une collection de quatre grands et deux petits blasons qui ensemble repré-

⁴⁰ A la Bibliothèque nationale de Paris les trois exemplaires dont je me suis servis porte les signatures suivantes: Dép. des Mss. Facs. 326; Rés. B. 1201; Rés. B. 483; Rés. B. 1091; 8° Z. 211 (158).

⁴¹ Il se trouve à la Bibliothèque nationale de Paris sous la signature: Rés. G. 659 (1-2).

Planche 4

sentent l'Empire ottoman. On donne d'abord le blason de la Turquie (dans un sens plus étroit). C'est un blason en forme d'écu avec un champ vert sur lequel il y a des étoiles. Au milieu de l'écu figure comme emblème, le turban du sultan richement paré. Le champ est vert car le drapeau de la religion islamique est aussi de cette couleur. Au dessous de ce blason est le blason de la Serbie. Ce dernier a un champ rouge avec une croix jaune. Entre la croix se trouvent quatre briquets formant la lettre C. Vient ensuite le blason de Byzance. Il présente un champ rouge avec un aigle jaune à deux têtes. Après se suivent les blasons des autres pays conquis par la Turquie. Au dessus de tous les blasons se trouve un casque et au dessus de celui-ci un turban de sultan richement paré, une couronne royale et deux boucliers. Des deux côtés des blasons, il y a deux héliobardes (voir pl. 4). De cette planche nous pouvons voir que l'auteur a composé le blason de l'Empire ottoman, en se servant de celui de la Turquie, de la Serbie, de Byzance et des autres pays conquis. De la façon de laquelle s'étendait l'Empire ottoman, les héraldistes européens impliquaient à son blason, ceux des autres pays conquis.

*Les blasons turcs dans la Cosmographie de
Sebastian Münster de 1544*

En 1544, sortit de l'imprimerie la «Cosmographie» de Münster, publiée à Bazeilles. Münster s'est largement servi des recueils de Richental et Grünenberg. La «Cosmographie» de Münster fut très souvent republiée comme un livre spécialement recherché. Münster fit un travail d'une importance scientifique et il composa son oeuvre à base d'études scientifiques et de nombreuses ressources orales et écrites. Sa «Cosmographie» est une oeuvre typique du XVIe siècle. Elle comprend de nombreux blasons de pays, d'état, de province, de ville, etc. Tout de suite après sa publication, la «Cosmographie» de Münster fut interdite par l'église catholique de Rome.⁴² Dans ce livre se trouvent les blasons de la Serbie, de la Bosnie, de Byzance et deux blasons turcs. Il est évident que Münster s'est servi du livre de Paulo Jovi, «Commentarii delle cose de Turchi», publié en 1531, et il a surtout usé des ressources concernat l'histoire de l'Empire ottoman. Comme nous l'avons déjà dit, dans la «Cosmographie» il y a deux blasons turcs. Dans la publication de 1578, le premier blason turc se trouve sur la première page. Sur ce blason se trouve le portrait d'un Turc se tenant debout, et à ses pieds git un bouclier sur lequel figure le blason turc (pl. 5). Le blason turc est partagé en longueur en deux parties, au côté droit est le Croissant, signe héraldique de la Turquie, et au côté gauche se trouve un blason serbe avec une croix et quatre briquets en forme de la lettre «C». Ici aussi, Münster a impliqué le blason serbe au turc, afin que les deux blasons représentent

⁴² Nikola Radojčić, O štitu na srpskom grbu. Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, sv. I, knjiga III, Sremski Karlovci 1930, str. 101–104.

...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

Planche 5

...
...
...

Planche 6

héraldiquement l'Empire ottoman. Pour cela Münster prit l'exemple de Grünenberg et des coutumes héraldiques de l'Europe occidentale. Ainsi donc, si un pays conquiert un autre pays féodal ou province, le blason du pays conquis s'impliquait à celui du conquérant.

Le deuxième blason de l'Empire ottoman se trouve à la page 1271 (dans la première publication de 1544, il se trouve à la page 680) et il est composé comme on peut le voir sur planche 6. Le blason est partagé en quatre parties, c'est-à-dire en quatre clamps. Dans l'angle gauche d'en haut et dans l'angle droit d'en bas, il y a une croix avec quatre briquets. C'est le blason serbe. Tandis que dans l'angle droit d'en haut il y a un Croissant sur un champs pourpre et dans l'angle gauche d'en bas, un Croissant sur un champs azur représentant la Turquie dans un sens plus étroit. Le blason entier représente l'Empire ottoman. Ce dernier est une combinaison du blason serbe et turc. Les deux blasons ont des écus qui revêtissent la forme allemande.

Blason turc dans le recueil de Virgilie Solis de 1555

Wappen Turkey

Planche 7

Dans le recueil de blasons de Virgilie Solis, *Wappenbüchlein. Zu Ehren der römischen Kay. und Kön. Mt. etc . . . Durch Virgili Solis Maler und Bürger zu Nürnberg etc. 1555*, à part les autres blasons des peuples balkaniques, on y trouve aussi un blason turc. Ce recueil fut aussi republié plusieurs fois à Munich en 1883 et 1886. Bien qu'il fut republié tant de fois, il représente une rareté. La Bibliothèque nationale de Paris n'en possède pas d'exemplaires. Personnellement, je me suis servi de celui qui se trouve dans la Bibliothèque centrale de Budapest, sous le chiffre 302721. Les blasons des peuples balkaniques se trouvent à la page 26 et le blason turc à la page 36. Dans ce recueil, le blason turc est représenté avec un écu à la forme allemande. Il a pour emblèmes

deux clés disposées en croix, en haut desquelles se trouvent deux têtes de nègres. Au dessus de l'écu, il y a une couronne et au dessus de celle-ci est écrit «Wappen Turkey». Le blason est très simple et sans couleur (pl. 7). Il faut souligner que ce blason deviendra plus tard le blason constant de Bosnie.

*Blasons turcs dans le recueil de J. Siebmacher
de 1605*

TÜRKEI

Planche 8

En 1605 fut publiée une assez importante et grande collection de blasons laquelle sera republiée par la suite. La dernière publication date 1857 et porte le titre »J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in Verbindung mit mehreren neu herausgegebenen und mit historischen, genealogischen und heraldischen Notizen begleitet von Dr. Otto Titan von Hefner. Nürnberg 1857. Ce grand recueil de blasons contient 85 tomes. Dans la deuxième partie du premier tome, sur le tableau 132, on donne un blason turc (pl. 8). Au milieu du blason il y a un écu avec

champs blanc. L'écu est à la forme allemande et au milieu est placé la turga qui est maladroitement dessinée. L'écu est entouré d'une peau grossière et mal faconnée. Au dessus de la peau il y a trois turbans dont celui du milieu est le plus grand et orné d'une plume et d'un diamant. Des deux côtés il y a une queue de cheval. Au dessus du blason est écrit «Türkei».

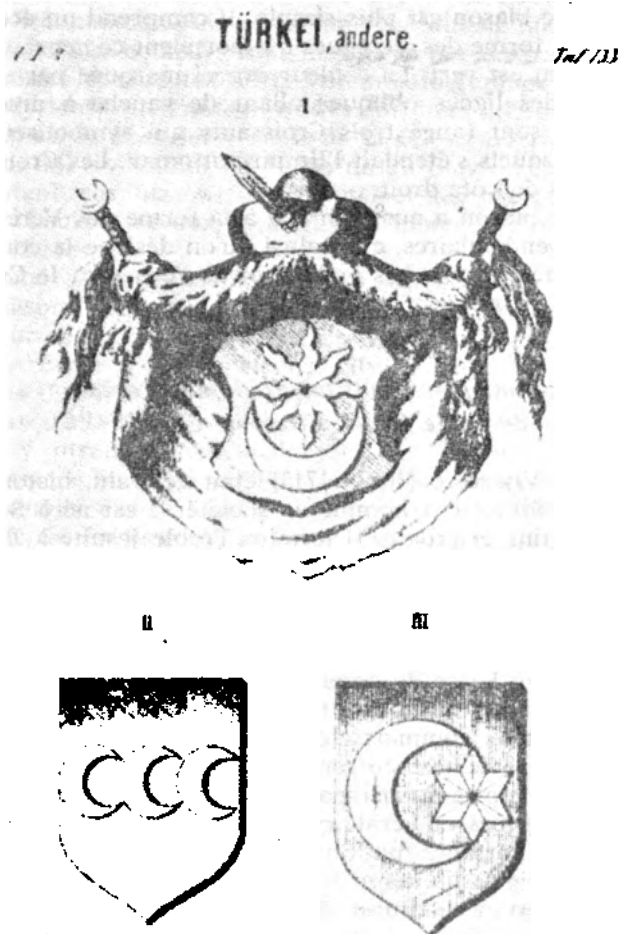

Planche 9

Dans la deuxième partie du premier tome du recueil de Siebmacher sur le tableau 133, on donne trois autres variations possibles de blasons turcs. Les blasons sont marqués par des chiffres romains I, II, III (pl. 9). Le premier est le plus grand et semblable au précédent. L'écu est

à la forme allemande. Le champ est de couleur verte. La couleur est désignée par des lignes obliques allant de gauche à droite. C'est ainsi qu'on symbolise la couleur verte dans la science héraldique. Au milieu de l'écu se trouve une étoile blanche avec huit pointes et au dessous d'elle un Croissant blanc. L'écu est drapé par une cape de peau au dessus de laquelle il y a deux pattes. Au milieu et au dessus de cette cape, il y a un turban avec une plume, et des deux côtés il y a deux queues de cheval se terminant par un Croissant.

Le deuxième blason est plus simple. Il comprend un écu en forme de triangle ou en forme des Verègues qui portaient ce genre de bouclier. Le champ de l'écu est vert. La couleur est ici marquée par des rayures c'est-à-dire par des lignes obliques allant de gauche à droite. Sur le champs de l'écu sont rangé trois Croissants qui symbolisent les trois continents sur lesquels s'étendait l'Empire ottoman. Les Croissants sont blancs et tournés du côté droit.

Le troisième blason a aussi un écu à la forme des Verègues. L'écu a des lignes perpendiculaires, c'est ainsi qu'on désigne la couleur rouge dans la science héraldique. Les emblèmes de l'écu sont le Croissant, et une étoile blanche avec six pointes.

*Blasons turcs dans la »Stémmatographie«
de Pavle Ritter Vitezović de 1701*

Pavle Ritter Vitezović (1652—1713) était écrivain, historien, imprimeur, graveur, politicien et homme de société. Il est né à Senj. Il écrivait en langue latine et croate. Il termina l'école jésuite à Zagreb. Puis il s'instruisit lui même en étudiant, en lisant et en écrivant ce qui lui a permis d'obtenir une bonne éducation. En 1695, il s'est fourni d'une machine à imprimer qu'il garda dans sa maison.⁴³ Plus tard, il ira travailler à Vienne où il devint conseiller du roi. En tant que conseiller, il obtint du roi une lettre de recommandation, afin qu'il puisse entrer librement dans chaque bibliothèque, dans les archives des églises, des villes, des institutions commerciales, dans les archives corporatives et privées. Ainsi Vitezović put entrer dans toutes les archives et bibliothèques de tout l'Empire autrichien.⁴⁴ Il a plusieurs travaux historiques, littéraires, linguistiques et héraldiques. De tous ses nombreux travaux, la plus grande importance politique est due à son livre »Stémmatographie« dans l'original »Stemmatographia sive armorum illyricorum delineatio descriptio et restitutio, Authore equite Paulo Ritter«. Il n'est pas signalé quand et où est publiée cette Stémmatographie. Cependant, on sait exactement qu'elle a apparue à Vienne en 1701. Puisque les publications de celle-ci étaient souvent interdites et mises à l'index, pour contenter son patron, le chancelier autrichien le comte Bucellini, il lui

⁴³ Crnja, Kulturna historija Hrvatske. Zagreb, p. 342—345.

⁴⁴ Vjekoslav Klaić, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652—1713). Zagreb, 1914, p. 163—166.

déduit sa *Stemmatographie*. L'année suivante 1702 paraît à Zagreb la deuxième édition de cette dernière. Elle fut imprimée in-quarto sur 89 pages. Sur les premiers 56 pages il y a des blasons. De la page 57 à la page 87, il interprète tous les blasons en prose. Sur la page 89 est imprimée la chanson de Nicolaus Garzia de Londonio, en 12 vers. Cette chanson, Garzia l'a dédiée à l'auteur de la *»Stemmatographie«* *»du monde littéraire«* dans laquelle il dit: que le monde doit respecter Vitezović pour tous ses oeuvres.

La *»Stemmatographie«* n'est pas en couleur mais gravée sur fond noir et blanc. Les couleurs sont marquées par des rayures. Les sources fondamentales et directes de la *»Stemmatographie«* étaient prises des recueils illyriens, que l'auteur trouvait dans différents monastères et bibliothèques. Il s'est servi aussi de la *»Cosmographie«* de Münster, l'oeuvre de Mavro Orbini *»Il regno de gli Slavi«* Pezaro 1601, d'où il a pris de nombreux blasons. Pour dessiner les blasons, il s'est servi le premier d'anciens sceaux, documents, monnaies, monuments, pierres et autres choses.

Comme nous avons déjà dit, la *»Stemmatographie«* contient en tout 56 blasons. Ici sont exposés les blasons de toute l'Illyrie, sous laquelle l'auteur comprend tous les territoires où on parlait encore la langue slave. Enivré par l'idée panslaviste, il mit dans sa *»Stemmatographie«* les blasons de *»tous les pays illyriens«* c'est-à-dire, depuis la source de Danube jusqu'à la Mer Noire et de la Mer Adriatique jusqu'au détroit de Bénéting. Il y introduit aussi les blasons des ces territoires lesquels selon la connaissance de jadis sur l'historiographie, étaient autrefois peuplés par des peuples slaves. C'est pourquoi, à part les blasons de la Russie, la Bohême, la Pologne et des autres territoires slaves ici figurent les blasons de l'Albanie, de l'Autriche, de Bessarabie, la Thrace, la Thessalie, la Dardanie, l'Épire, la Grèce, la Roumanie, la Transylvanie, la Turquie, la Hongrie et d'autres. Les blasons sont donnés par ordre alphabétique. Au dessous de chaque blason, il y a quatre vers en langue latine, donnant l'explication sur ce dernier. En ce temps là, c'était la seule oeuvre héraldique imprimée chez les Slaves du Sud et c'est pourquoi, elle était d'une grande importance morale et politique pour l'éveil national de ces peuples. Son plus grand défaut est qu'elle soit écrite en langue latine, laquelle était incompréhensible pour tout homme ordinaire. Elle était donc réservée pour le monde scientifique qui se servait en ce moment de cette langue.⁴⁵

Dans la *Stemmatographie* de Vitezović, on trouve le blason turc dans deux variations. Le premier blason (pl. 10) porte le titre: *»Thracia Odrysorum«*, c'est-à-dire la Thrace d'Odrine. L'écu est à la forme espagnol et le champs de couleur verte. Comme la *Stemmatographie* de Vitezović n'est pas en couleur, il désigna les couleurs par des rayures d'après les habitudes européennes d'autrefois. Il désigna la couleur verte par

⁴⁵ Laszowski, Pavao Ritter-Vitezović kao heraldik i genealog *»Vitezović«*, Mjesečnik za genealogiju, biografiju, heraldiku i sfragistiku. God. II, br. 1. Zagreb, ožujak 1905, p. 4.

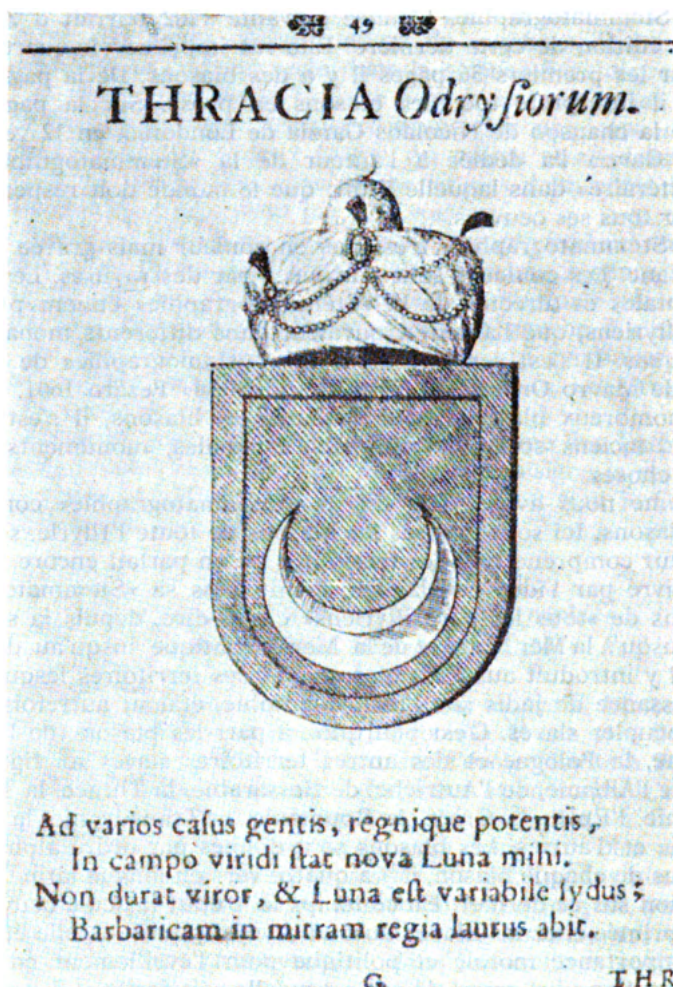

Planche 10

des rayures obliques allant de gauche à droite. A bas du champs il y a pour emblème un Croissant blans c'est-à-dire une jeune lune. Comme nous pouvons le constater, tous les emblèmes représentant le blason turc, ont une base héraldique. La couleur verte du champs représente le drapeau vert de la religion islamique, et la jeune lune, le début du Ramadan. Au dessus de l'écu se trouve un turban de sultan richement paré avec des perles et diamants. Au dessous de l'écu, il y a quatre vers en langue latine qui donnent une explication héraldique sur le blason. La «Stémmatographie» était publiée, comme nous l'avons déjà dit, en 1701. L'auteur ramassait du materiel et se préparait pour la publication

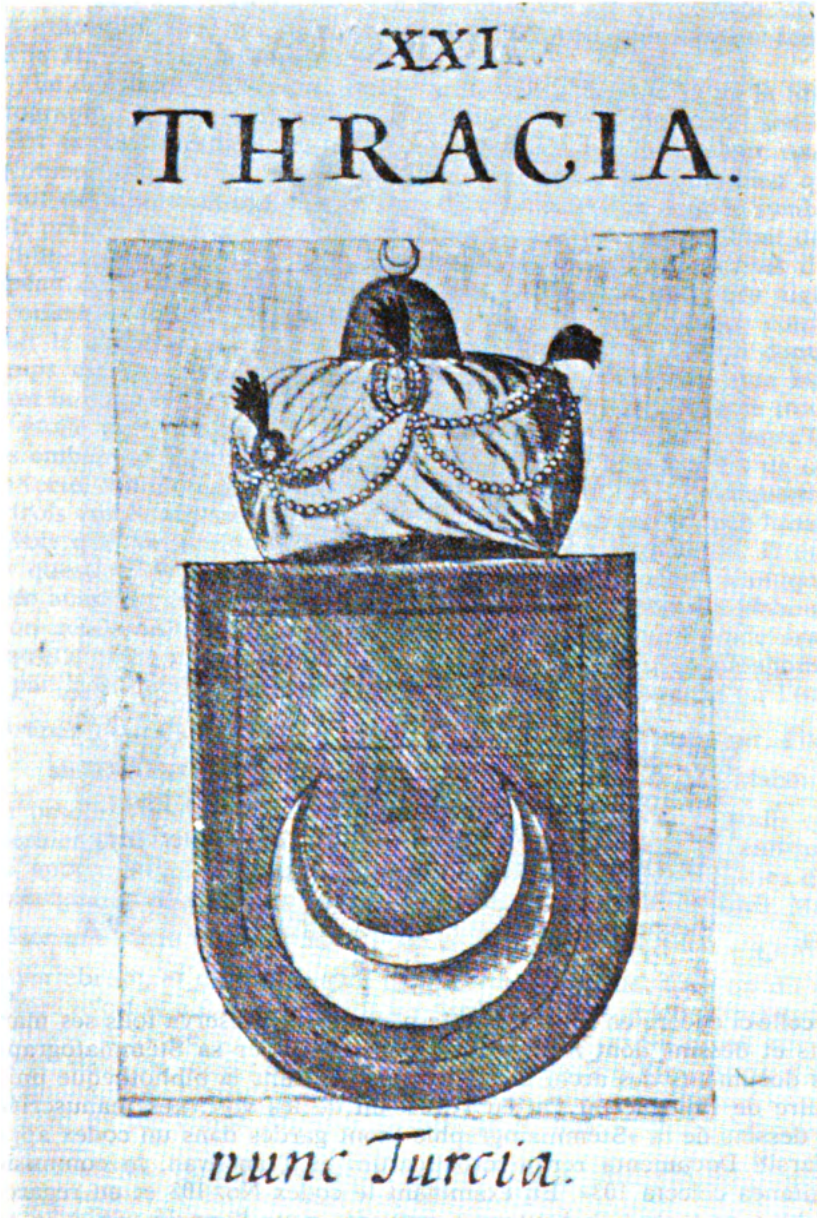

Planche 11

Planche 12

de celle-ci encore en 1694. De cette période, on conserva tous ses manuscrits et dessins dont il s'est servi plus tard pour sa *Stémmatographie*. Ses documents des archives sont conservés dans la bibliothèque universitaire de Bologne où j'ai eu l'occasion de les voir. Les manuscrits et les dessins de la «*Stémmatographie*» sont gardés dans un codex appelé: «*Marsili Documenta rerum croaticarum et Transilvan, in commisione limitanea colecta 103*». En examinant le codex No. 103 et en regardant les blasons turcs que l'auteur a préparés pour l'imprimerie, à la page XXI de sa *Stémmatographie*, j'ai découvert un blason identique à celui qu'il a publié plus tard (pl. 10). Pour comparer ces deux blasons, j'ai filmé aussi le blason non publié, au dessus duquel il est écrit: «*Thracia*» et au dessous «*Nunc Turcia*» (pl. 11). Comme nous pouvons voir,

il diffère peu du blason publié, mais puisqu'il est en couleur, il est plus exactement représenté. Des deux cas, on voit que l'auteur identifiait la Thrace avec la Turquie.

Le deuxième blason turc publié se trouve à la page 53 de la Stématographie de Vitezović. Celui-ci aussi n'est pas en couleur et son écu revêt la forme espagnole. Le champ de l'écu est de couleur rouge. La couleur rouge n'est pas typique pour un état islamique, bien qu'il y avait des drapeaux militaires turcs de couleur rouge dont le symbole était: prêts à verser du sang c'est-à-dire à combattre.⁴⁶ Il s'agissait donc de drapeaux militaires et non pas religieux. Mahomet se servait d'un drapeau de couleur vert sombre, appelé «okab» qui veut dire aigle.⁴⁷ La couleur verte qui désigne le blason turc était plus typique comme c'était le cas avec les deux blasons précédents. Sur ce blason dont le champ est de couleur rouge, se trouvent trois emblèmes: une main tenant la poignée d'une épée à deux lames. A gauche de l'épée se trouve une étoile avec six pointes qui brille et à droite une jeune lune. Ces trois emblèmes sont blancs, excepté la manche du bras qui est de couleur verte, comme nous pouvons le voir sur planche 12. Héraldiquement ces trois emblèmes sont à leur place et ne sont pas mis ici par hasard. On voit que Vitezović connaissait bien la science héraldique. Il était déjà question de l'étoile et le Croissant comme symboles islamiques. L'épée aussi est un ancien emblème islamique, lié au nom de Mahomet et son gendre Ali. Cette épée s'appelait «zulfikar». Une légende arabe dit qu'elle est venue du ciel c'est-à-dire que Dieu l'a envoyée à Mahomet, qui par la suite l'a offerte à son gendre Ali. Voici comment on l'écrit

en arabe: ذو الفقار . Zu (ذو) signifie propriétaire ou possesseur. Fikar فكار signifie besoin, nécessité.⁴⁸ Donc, Dieu a compris que Mahomet avait besoin d'une telle épée pour combattre les ennemis, tandis que ce dernier l'a donnée à Ali, son gendre qui triomphait sur ses ennemis. Ainsi encore au début, la religion de l'Islam prêchait à ses fidèles que son élargissement et la conquête des Arabes sont prévus par Dieu. Mais il existe une autre interprétation pour ce mot. En arabe fikar فكار veut dire vertèbres⁴⁹, et c'est pourquoi dans certains dictionnaires on dit du zulfikar: «c'est une épée qui coupe les vertèbres de la colonne vertébrale — épithète à l'épée d'Ali».⁵⁰ On trouve différentes explications sur le zulfikar, dans de nombreux dictionnaires et encyclopédies. Ainsi, dans le dictionnaire Redhouse, il est écrit: «Name of a most celebrated sword possessed by the caliph Ali, it is figured as à cleft or double-blades»⁵¹,

⁴⁶ Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XVII/1905, Sarajevo, 1906, p. 433.

⁴⁷ Budimir Milan, Njegošev »Vrag sa dva mača«. Prilozi za književnost, jezik, istoriju, i folklor, knj. XVIII, Beograd, 1938, p. 144.

⁴⁸ X. K. Баранов, Арабско-русский словарь. Москва 1958, p. 775.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Miller (B. V.), Персидско-русский словарь. Москва 1953, p. 236.

⁵¹ Redhouse (James W.), A turkish and english Lexicon. Constantinople 1890, p. 950.

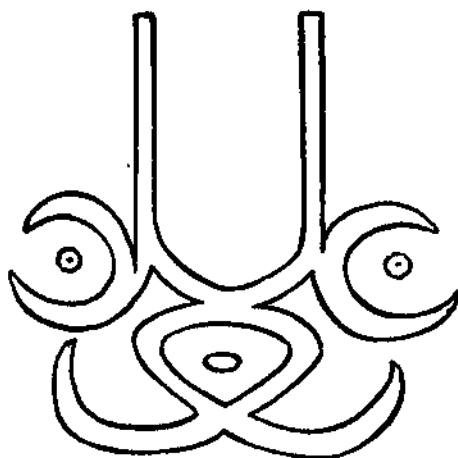

Planche 13

tandis que dans le dictionnaire de Kélékian, il est écrit: »Épée mystérieuse qu'on dit être descendue du ciel pour Mahomet et qui a été cédée par le prophète à son gendre Ali«. ⁵² Les dictionnaires turcs on parlent aussi et disent: «C'est une épée qui finit en fourchet» ⁵³ que Mahomet a offerte à Ali ⁵⁴ ou bien »une épée que Mahomet a fait cadeau à Ali et laquelle aux bouts se termine en fourchet«. ⁵⁵ Dans certains dictionnaires on donne un court résumé sur le zulfikar qui dit: c'est une épée avec le bout courbé et ayant la forme d'un fourchet. Mahomet a fait proie de cette épée dans la bataille à Bedr, et après sa mort elle sera héritée par Ali. ⁵⁶ Dans Kamus-ul alam, on dit: »L'épée capturée à Bedr. Il n'est pas exacte que l'épée finit en fourchet«. ⁵⁷ Seulement dans ce dictionnaire on désapprouve que l'épée était en forme de fourchet. C'est Mitvoh qui a le mieux écrit sur le zulfikar dans son article »Encyclopedie d'Islam« I, 1000 pages. Il prétend que Mahomet durant la bataille à Bedr, a pris cette épée d'un infidèle et qu'il la céda à son gendre Ali. Il prétend aussi que cette épée était ordinaire comme beaucoup d'autres et ce n'est que plus tard, dans l'imagination des fidèles qu'elle prendra la forme de fourchet, ainsi on aura l'impression que ce sont deux épées sur une poignée. Cette »épée magnifique« était particulièrement vénéralisée par les

⁵² Kélékian (Diran), Dictionnaire turc-français. Constantinople 1911, p. 608.

⁵³ Pakalin (Mehmet Zeki), Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü III. Istanbul 1954, p. 668.

⁵⁴ Devellioglu (Ferit), Osmanlica türkçe agsiklopedisi lûgat. Ankara 1962, p. 1437.

⁵⁵ Ozön (Mustafa Nihat), Büyük osmanlica-türkçe sözlük. Istanbul 1965, p. 814.

⁵⁶ Samy (Semsudin), Kâmus-i turki. Istanbul 1317, p. 650.

⁵⁷ Samy (Semsudin), Dictionnaire universel d'histoire de géographie III. Constantinople 1891, s. 2226.

Chiïtes et un «hadis» dit qu'il n'existe pas une autre épée comme le zulfikar.⁵⁸

Planche 14

Le zulfikar est aussi un emblème très vénéré chez les Derviches. On peut dire même qu'ils n'existent pas des tékés des Derviches, où le zulfikar n'occupe une place honorable. Il est représenté par une épée à deux lames, suspendu au mur du téké, ou bien il est représenté par une arabesque dans différentes stylisations. Les Derviches le vénéraient parcequ'il appartenait à Ali, personne la plus respectée après Mahomet. Les Derviches estimaient qu'Ali devait succéder à Mahomet mais ce droit lui fut usurpé par les deux successeurs de Mahomet. C'est pourquoi, aux murs tékés figuraient des arabesques appelées «levha» dans lesquelles à part le nom de Mahomet, se trouve stylisé aussi celui d'Ali, en différents ligatures et calligraphies arabes. Les Derviches prétendent que le nom d'Ali, écrit en arabe, comprend et cache deux significations:

1) D'abord il désigne une incarnation c'est-à-dire personification d'une homme et que chacune des trois lettres (A-L-I), écrites en arabe علی pré-

Planche 15

⁵⁸ Budimir, c. d. p. 148. <http://www.balcanica.rs>

sente une partie de la face humaine. Ainsi »ayn« — ع représente l'oeil »lam« — ل le nez et »ye« ع la bouche et les moustaches. Les

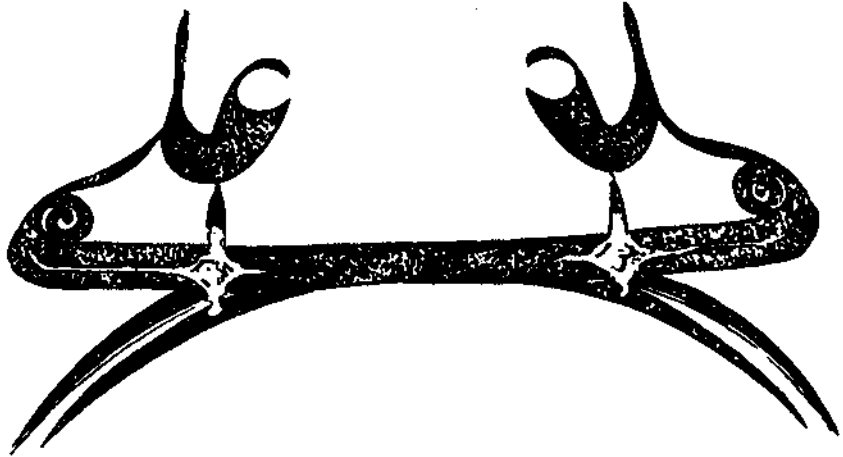

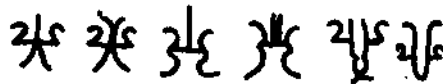

Planche 16

théoriciens derviches obtiennent cette figure en écrivant d'abord Ali en arabe, puis le même ils l'écrivent à l'invers . Avec la liaison de ces deux dans diverses positions, on obtient plusieurs combinaisons. Telles sont par exemple:

Si à chaque »ayn« on met un point au milieu, on obtient un oeil, la »lam« représente le nez et le »ye«, la bouche, les moustaches ou bien les surcils d'Ali. Voyez planches 13, 14, 15, 16, 17 et 18.

Planche 17

2) La deuxième signification de ces ligatures est la présentation du zulfikar. Ainsi »ayn« et »lam« symbolisent la poignée de l'épée, tandis que »ye« la lame. Cela s'obtiennent différemment sur les »levhe« des Derviches. Ces stylisations sont diverses. Parfois on donne une poignée avec deux lames ou bien deux poignées avec deux lames croisées, mais les lames sont toujours écartées des deux côtés de façon à obtenir une épée à deux lames, comme nous pouvons le voir sur les planches 16, 17, 19, et 21.³⁹

³⁹ Tous ces photos et renseignements sont pris de »lehvis« qu'on trouve dans les tékés macédoniens et du livre de Şapolyo (Enver Behnan), *Mezhepler ve tarikatlar tarihi*, Istanbul 1964.

Mais on se pose la question, est-ce que le zulfikar est une création imaginaire de l'Islam, ou bien en tant que symbole très vénéré, il fut

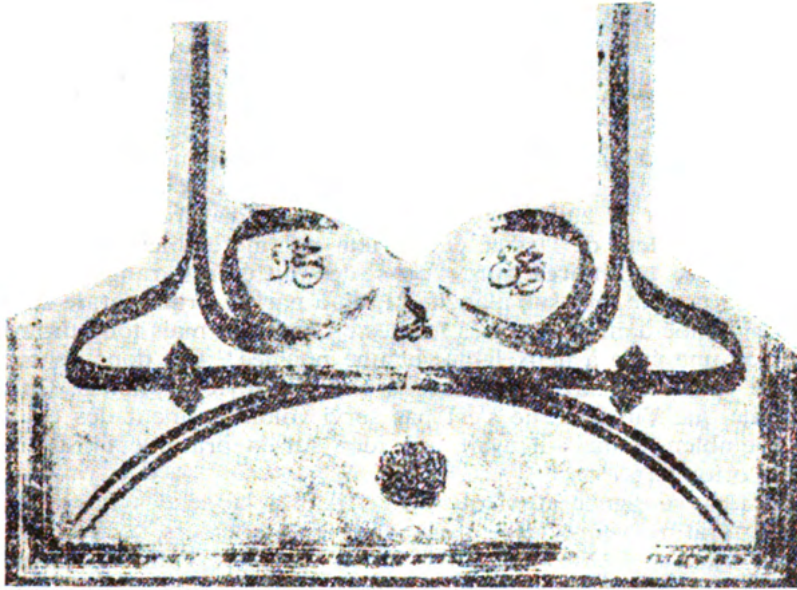

Planche 18

approprié par l'Islam. N'est-ce pas seulement une modification de l'ancien «labrys» d'Anatolie, qui signifie deux haches ou bien une hache à deux têtes sur une manche, arme connue et symbole du gouvernement de toute l'Europe du Sud, le Proche Orient jusqu'aux Indes. Le labrys et le zulfikar diffèrent par le style. Les deux haches unies dans le labrys et les deux épées unies dans le zulfikar se présentent sous forme de Croissant. Seulement le labrys est biconvexe et le zulfikar biconcave.⁶⁰

Le zulfikar était un emblème très vénéré et répandu chez tous les peuples islamiques et aussi dans tout l'Empire ottoman. Il était surtout usé en tant que symbole militaire dans les rangs des janissaires. Nous pouvons voir par les planches 1 et 2 que les troupes des janissaires l'usaient très souvent et c'est par lui qu'ils désignaient leurs tentes. On pouvait le rencontrer dans différentes variations, mais toujours comme une épée à deux lames. Sur les planches 1 et 2 où figurent différents symboles de la nature, des êtres vivants et non vivants, le zulfikar occupe une place éminente. Sur planche 1, on le voit dans le deuxième dessin de la dernière rangée et sur planche 2, on le voit sur le dessin No. 5 et 6 de la première rangée et sur le dessin No. 5 de la troisième

⁶⁰ Budimir c. d. p. 148.

rangée. Vitezović ne s'est pas servi par hasard du zulfikar comme symbole pour désigner héraldiquement l'Empire ottoman.

Que Vitezović n'a pas composé par hasard ce blason, (pl. 12) nous certifient les données d'un récit de voyage en Bosnie, à partir du 20 mai 1658, où il est question de drapeaux rouges avec lesquels se servaient les Turcs. Ainsi à par la couleur verte, la couleur rouge prenait place aussi sur les drapeaux. L'auteur dans ce récit de voyage dit: qu'on lui donna pour accompagnateurs des fantassins avec leur boulouk-bachi et deux drapeaux. Sur l'un des drapeaux il y avait un Croissant sur champs rouge et sur l'autre, une Cimeterre d'argent à deux lames.⁴¹ Comme nous pouvons voir l'auteur a très bien décrit les drapeaux et les emblèmes, plus exactement le zulfikar. Ils existent aussi d'autres écrivains plus récents qui parlent de l'usage du zulfikar comme emblème très honoré des drapeaux militaires turcs dans des différents rangs militaires comme on peut le voir sur planche 21, où à part le Croissant, le zulfikar est aussi donné dans différentes formes et positions mais toujours représenté par une épée à deux lames et une poignée.⁴² Ces données correspondent tout-à-fait aux deux blasons que Vitezović a publiés. On conclut donc que Vitezović ne s'est pas servi volontairement des couleurs et des emblèmes mais il avait une idée sur la pratique militaire de l'armée ottomane.

Il faut souligner aussi que le zulfikar a laissé des traces même sur la littérature yougoslave. Ainsi dans les premiers deux vers de »Gorski vjenac« (»Guirlande forestière«) de Peter Petrović Njegoš, il est question d'un »ennemi avec deux épées« allusion aux Turcs. Rešetar dit que l'épée à deux lames symbolise la Roumélie et l'Anatolie.⁴³ Mais cela n'est pas très convaincant car l'épée devrait être à trois lames à cause de l'Afrique où les Turcs possédaient beaucoup de domaines.

Les drapeaux avec l'emblème du zulfikar sont aujourd'hui conservés dans les musées yougoslaves. Au musée national de Sarajevo, dans la section d'anciennes armes et drapeaux militaires, se trouve »un drapeau de derviche«. Sur ce drapeau figure »Un cimeterre brodé, à deux lames et une poignée«.⁴⁴

Pour terminer, Vitezović était bien informé sur les emblèmes et les drapeaux militaires turcs et l'opinion de Rešetar doit être corrigée.

*Blason turc dans le livre »Les souverains
du monde ...« de 1718*

Dans les articles héraldiques imprimés en Europe où se trouvent les blasons de tous les souverains européens et les célèbres familles

⁴¹ K. Truhelka, Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XVII/1905. Sarajevo 1906, p. 433.

⁴² Castellan (A. L.) Moeurs, usages et coutumes des Ottomans et abrégé de leur histoire IV Paris, 1812, p. 235.

⁴³ D. Kostić, Njegošev vrag sa dva mača. »Južnoslovenski filolog«, knj. VI. Beograd 1926/27, p. 219.

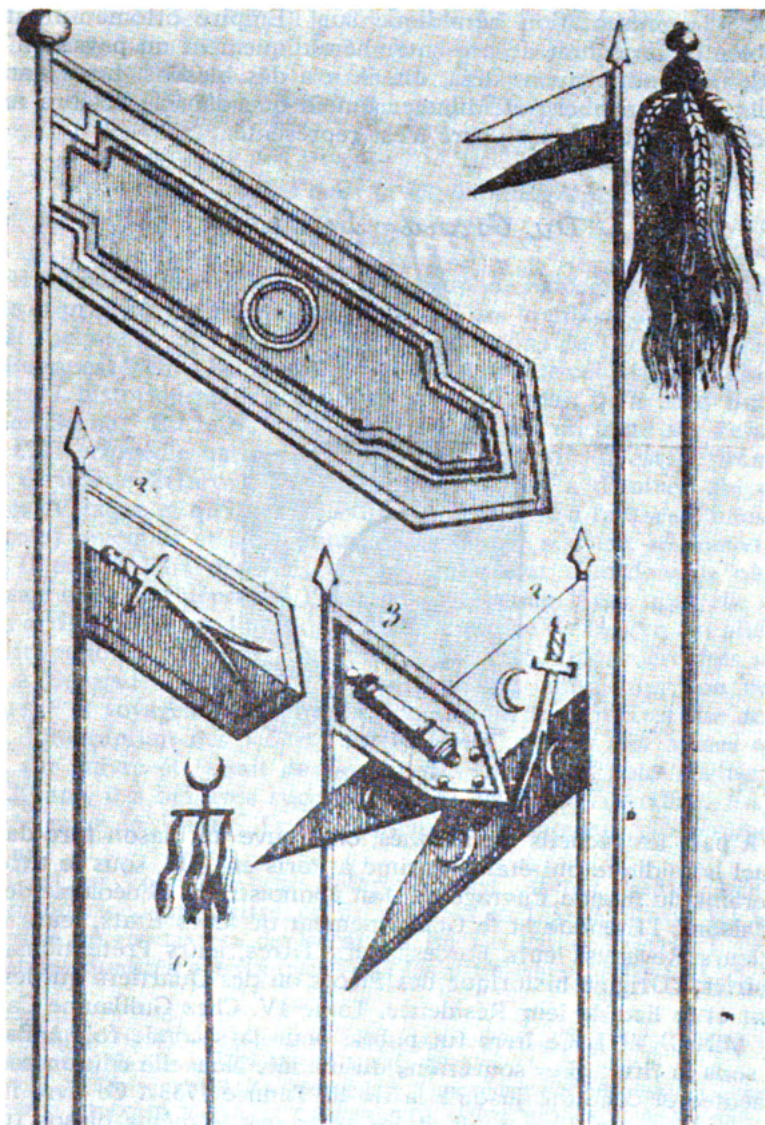

Planche 19

féodales, la présentation héraldique sur l'Empire ottoman n'est pas rare, bien qu'on évitait de présenter héraldiquement un pays non chrétien. Comme nous avons déjà dit, il y a des blasons turcs dans les recueils de Grünenberg et Münster tandis que dans le célèbre recueil de Richental, aucun blason turc n'est représenté.

7 Du Grand Seigneur.

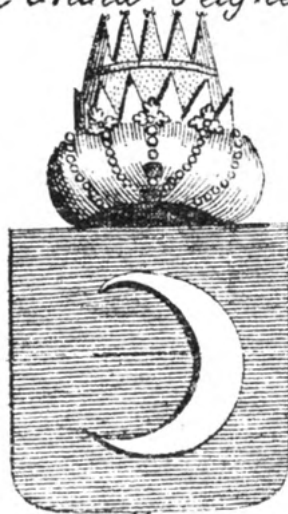

Planche 20

A part les recueils mentionnés, on trouve un blason turc dans un manuel héraldique qui était imprimé à Paris en 1718, sous le titre: *Les souverains du monde, ouvrage qui fait connoître la Généologie de leurs ... Maisons, l'Etendue et le Gouvernement de leurs Etats, leurs Religions, leurs Revenus, leurs Forces, leurs Titres, leurs Prétentions, leurs Armoiries, l'Origine historique des Pièces ou des Quartiers qui les composent et le lieu de leur Résidence. Tome IV. Chez Guillaume Cavelier. Paris MDCCXVIII.* Ce livre fut publié pour la seconde fois à Paris en 1734 sous le titre: *Les souverains du monde. Nouvelle édition corrigée, augmentée et conduite jusqu'à la fin de l'année 1733.* Ce livre n'a pas d'auteur. Dans les deux publications se trouve le même blason (pl. 20). Je me suis servi de ces dernières dans la Bibliothèque Mazarine à Paris, où elles sont gardées sous le chiffre 49950. Dans la première publication, le blason turc se trouve à la fin du livre avec beaucoup d'autres blasons, et dans la deuxième publication, il se trouve à la page 225.

L'écu de ce blason turc revêtit la forme française. Le champ de l'écu est azur c'est-à-dire marqué par des lignes horizontales qui sym-

⁷ Ibid p. 219.

bolisent cette couleur. C'est le Croissant qui est l'emblème de cet écu. Au dessus de l'écu il y a un turban de sultan, richement paré de perles et d'un grand diamant. Au dessus du turban se trouve une couronne royale et au dessus il est écrit: «Du grand Seigneur».

*Blasons turcs dans la «Stémmatographie»
de Zefarović de 1741*

Hristofor Zefarović était iconographe, halcographe, imprimeur moine et premier héraldiste macédonien. Vers le milieu du XVIIIe siècle, il était l'artiste le plus recherché dans les régions de Thessaloniques jusqu'à Budapest.⁶⁵ On a beaucoup écrit sur cet artiste célèbre dans l'histoire de l'art. L'historiographie d'avant-guerre prétendait qu'il était Bulgare⁶⁶ ou bien Serbe.⁶⁷ En 1929, Veljko Petrović a écrit un texte sur Zefarović, dans l'Encyclopédie nationale de Stanoe Stanojević. Il est le premier à avoir écrit que Zefarović est Macédonien.⁶⁸ Il y a d'autres qui disent qu'il est Valaque et qu'il est de Dojran.⁶⁹ Zefarović a fait ses études dans les écoles grecques et c'est pourquoi il signait souvent ses œuvres en grec. Il étudia l'art dans les centres culturels macédoniens où l'art subissait déjà l'influence de l'Europe occidentale. Avec une telle orientation artistique et un don indubitable, ce moine de Dojran est allé dans la métropole de Karlovac. Son nom sera pour la première fois mentionné à Belgrade en 1734, où il était renommé comme un bon peintre d'icônes.⁷⁰ Il voyageait souvent dans la région de la métropole de Karlovac, photographiait des icônes, des fresques, gravait des icônes et des livres sur cuivre et faisait des ornements (broderie) pour l'église. Pendant 20 ans, il a agi avec succès sur l'art slave en Voïvodine. En 1753, il parti pour la Russie. Le 18 septembre, il mourut inespérément à Moscou.

C'est en Voïvodine que Zefarović s'est orienté vers la peinture. En tant qu'excellent peintre, on lui proposa en 1737 de graver les icônes de l'église au monastère de Boćane à Bačka. Par ce travail, il montra de grandes qualités artistiques. Tous les problèmes de l'art, il les résol-

⁶⁵ Dinko Davidov, Hristofor Zefarović — Prvi srpski bakrorezec XVIII veka. Galerija Matice srpske MCMLXI, p. 55.

⁶⁶ Н. М. Петровский, Къ биографию Кристофора Жефаровича. Известия отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии наук. СПб. 1910, том III, p. 300. В. Захариев, За графическите искусства. Държавна художествена академия Годешник 1896. София 1927, p. 19. Ivanov, Christophe Gefarovitch. «La Bulgarie» 6. X 1927.

⁶⁷ J. Skerlić, Istorija nove srpske književnosti. Beograd 1921, p. 44. Petar Kolendić, Zefarović i njegovi bakrorezi. Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu, sv. 8, knj. IV, sv. — 1. Sremski Karlovci 1931.

⁶⁸ Stanoje Stanojević, Narodna enciklopedija, knj. I, p. 740.

⁶⁹ Kolendić, c. d. p. 37.

⁷⁰ Olga Mikić, Hristofor Zefarović i živopis manastira Boćana. Galerija Matice srpske MCMLXI, p. 8. Kolendić, c. d. p. 37.

vaît presque de la même manière, comme les peintres italiens sur trecento et quatracento, et c'est pourquoi on peut dire que Zefarović est le premier peintre du rang ecclésiastique qui voulut se libérer de cette tradition de peintre d'icônes et adopta les courants de l'art nouveau avec lequel apparaît la renaissance en Voïvodine. Bien qu'il lui a fallu beaucoup pour s'affirmer en tant que peintre de qualité, il quittera la peinture en 1740 et s'orientera vers la gravure qui en ce moment était en rapport avec l'imprimerie des livres. En ce moment là, quand les Serbes arrivaient à voir la culture renaissante dans l'Empire autrichien, la publication des livres se faisait par halcographie c'est-à-dire on gravait le texte sur un morceau de cuivre car il n'existait encore d'imprimerie, en Voïvodine. D'abord Zefarović imprimait des textes ecclésiastiques, puis des livres avec des sujets laïques. Il publie un abécédaire et une grammaire puis de nombreuses gravures de personnages, célèbres jadis en Voïvodine. La nouvelle technique des gravures présentait un grand avantage car le travail s'effectuait mieux et plus rapidement. Cette nouvelle technique devint un moyen accommodant pour la propagande politique et culturelle de l'église serbe, et elle fut cause du dépérissement de la sculpture sur bois.

De tous ses oeuvres, la plus importante pour tous les Slaves du Sud, était sa Stémmatographie qui joua un rôle révolutionnaire à l'éveillement nationale, pour ainsi dire chez tous les Slaves du Sud. Bien que ce livre n'est pas original mais une traduction et une édition refondue de la Stémmatographie de Vitezović, grâce à ses blasons, il agit 200 ans sur l'idée nationale de tous les Slaves du Sud. Pendant 200 ans, ce livre représentait l'unique manuel héraldique imprimé parmi les Slaves du Sud. Il était publié en langue slavo-ecclésiastique, avec une rédaction russe. C'est la langue dont servaient plusieurs écrivains slaves de jadis. Ce livre sortit de l'imprimerie le 21 octobre 1741. Tout de suite après il y eut une deuxième édition. La »Stémmatographie« n'est pas en couleur et c'est pourquoi on a désigné les couleurs par des rayures. Il y en a en tout 110 pages dont les 58 sont représentées par des blasons. Ces blasons représentent les régions qu'occupaient autrefois les Slaves, ce qui rappelle un mémoire du panslavisme. L'apparition de ce livre marque une date importante dans la littérature des Slaves du Sud. Elle contribua à la formation intellectuelle et l'éveillement national de la bourgeoisie, ce qui en ce temps là était la masse la plus progressive parmi les Slaves du Sud. Différemment de la Stémmatographie de Vitezović qui était écrite en langue latine et réservée pour les hommes instruits connaissant cette langue, la Stémmatographie de Zefarović, écrite en langue populaire était à la portée de tous les hommes instruits et même pour ceux qui ne l'étaient pas, car elle représentait un album illustré avec des blasons de souverains et de saints slaves. Ces illustrations impressionnaient les peuples slaves du Sud qui étaient sous l'Empire ottoman ou autrichien. Plus tard, ce livre repoussera tous les recueils de psaumes, les diurnals et d'autres livres de ce genre et deviendra le livre le plus aimé parmi les Slaves du Sud. C'est pourquoi, les autorités autric-

Planche 21

hiennes l'ont défendu et l'ont mis à l'«Index librorum prohibitorum» sous peine de mort.⁷¹

Dans la première édition de la Stémmatographie, les blasons turcs se trouvent sur la liste 37a et 39a, et dans la deuxième édition à la page 75 et 79. Par ces images nous pouvons voir que ces blasons sont pris de la Stémmatographie de Vitezović, seulement les vers se trouvent au-dessus, sont traduits du latin en langue slavo-écclésiastique (pl. 21). Voici la signification de ces vers:

»Une cruele main turque tient une épée à deux lames,
 Il est clair que c'est une punition double envoyée par Dieu,
 Avec une des lames, il s'empare des richesses de l'Est,
 Et avec l'autre, il trouble la paix du monde de l'Ouest«.

⁷¹ Mita Kostić, Srpski bakrorezi osamnaestog veka. Letopis Matice srpske, knj. 303, sv. 1, Novi Sad, 1925, p. 152. Davidov c. d. p. 31.

Planche 22

Par ces vers, on arrive à la constatation que ni Vitezović ni Žefarović n'avaient aucune idée sur le zulfikar et c'est pourquoi ils interprétaient naïvement cet emblème. Ils savaient que cet emblème était en usage et très estimé des Turcs, mais ils ne connaissaient pas la juste signification. A la page 51 de la «Stémmatographie», Žefarović donne une explication sur les symboles et la couleur de ce blason turc et dit: »La lune embellit la nation turque, tandis que Münster, il ajouta à ce blason turc, la croix du roi byzantin Constantin avec les briquets serbes. Entre la lune et l'étoile, sur les drapeaux turcs, on montre souvent une main droit tenant une épée à deux lames... Sur champs rouge, il y a une main verte, couleur sacrée chez les Turcs... »Par ces paroles, on voit que Vitezović et Žefarović savaient qu'à part le blason turc et serbe, le blason byzantin faisait aussi partie du blason de l'Empire ottoman, et qu'il savaient aussi des blasons turcs de Münster, qui se trouvent dans sa «Cosmographie» (voir pl. 5 et 6), mais ils n'expliquent

pas pourquoi au lieu de prendre un de ces blasons, ils se sont servis avec d'autres emblèmes et blasons pour représenter l'Empire ottoman.

L'autre blason turc (pl. 22) est comme celui de chez Vitezović, les vers sont traduits aussi en langue slavo-ecclésiastique et ils disent:

»Dans différents royaumes, il y avait de mêmes bonheurs,
Une jeune lune est placée en champs Vert,
La lune se change, le vert fâne,
Change aussi la couronne royale sur le chapeau barbare«.

Tout en interprétant les couleurs et l'emblème, Žefarović veut souligner l'expiration du pouvoir turc. A la page 506, il donne deux explications héraldiques sur ce blason: »Sur champs vert s'élève une lune blanche. C'est le blason de la nation turque et de toutes les régions qu'elle a soumises«.

Ainsi avec ces textes en langue slavo-ecclésiastique de Žefarović, on obtient meilleure explication sur les blasons turcs que Vitezović a présentés vers la fin du XVIIe siècle.

*Blason turc dans »Ubbildungen der
Wappen ...« de 1833*

Dans le recueil de blasons portant le titre »Ubbildungen der Wap-
pen faemmtlicher Europaeischen Souveraine, der Republiken und freien

Planche 23

Staedte« de Gelbke, publié à Berlin en 1833 comme blason turc, figure seulement la tugra (pl. 23). Je me suis servi de ce livre à la Bibliothè-

que nationale de Paris. Il porte la signature Dep. des Est. Pc. 29. C'est un recueil de blasons de tous les états et souverains de l'Europe. Comme l'Empire ottoman n'avait pas de blason officiel, l'auteur s'est servi de la tugra comme blason. Cependant les historiens turcs prétendent que la tugra est signe des sultans et non pas des états, (padişahların nişan ve alâmetleri).⁷² Beaucoup de personnes ont écrit sur la tugra en tant qu'élément diplomatique et ornemental, mais en tant qu'élément héraldique, elle n'est mentionnée jusqu'à présent par personne. Ici, Gelbke donne seulement la tugra sans l'écu et les autres éléments que comprend le blason. Bien que la tugra changeait en dépendance du nom du nouveau sultan, elle restait la même et c'est pourquoi elle pouvait être prise comme emblème mais sans éviter les autres éléments du blason comme l'avait fait Gelbke. Elle doit être présentée avec les autres éléments du blason comme on peut voir sur planche 24. Il est important de souligner que la tugra apparaît pour la première fois comme emblème héraldique de l'Empire ottoman. Plus tard, elle entrera comme élément dans une composition héraldique parfaite comme nous le montre la planche 27.

*Blason turc dans «Wappen -almanach» de la
première moitié du XIXe siècle*

Dans le livre *Wappen-almanach der souverainen regenten europa's*. Litographie Druck und Verlag der J. G. Tiedemann'schen Hof-Steindruckerei zu Rostock, à la page 48, il y a un blason turc assez intéressant. On ne donne pas l'année d'édition du livre, mais on suppose qu'il date de la première moitié du XIXe siècle. Le livre est considéré comme une rareté, puisqu'il y avait peu d'exemplaires publiés. Il se trouve dans la Bibliothèque nationale à Paris sous la signature Dep. des Est. Pc. 27.

⁷² Mehmet Zeki Pakacın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* III. İstanbul 1954, p. 525.

⁷³ Ali, *Tuğra-i hümayü n, Ta'rih-i 'Osmâni engümeni meğmu' asi*, 8/1917—1918, 55—58. Fr. Krealitz—Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15 Jahr, Wien 1922*. — *Sitzungsberichte der Wiener Ak. der Wiss.* vol. 197—9—10, 17, Krealitz, *Die Tugra der osmanischen Prinzen — Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, 1921—1922*, 167—170. Franz Babinger, *Die grossherliche Tughra, ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundenwesens*, Beiträge zur Kunst des Islam, *Festschrift für Friedrich Sarr zur Vollendung seines 60. Lebensjahres* (Jahrbuch der asiatischen Kunst, 1925) 188—196. Ludwig Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie*, Budapest 1926, XLII—XLIV. Jean Dénys, *Tughra; Encyclopédie de l'Islam*, III, 865—869. Petar Mijatev *Tugrite na osmanskite sultani od XV—XX vek. Godišnjak na plovdivskia muzej 1937—1939*, Plovdiv 1940. J. H. Uzunçarsili, *Tuğra ve peçeler ile ferman ve buyuruldulara dair-Belleten du Türk Tarih Kurum*, 5/1941, 101—157. O. Z. Olgun, *Tuğralarda el muzaffer da'ima duasi ve sah unvani; seh-zade tuğralari; Mehmed II nin inza ve mühürleri-Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi* 6/1949, 203—220. P. Wittek, *Notes sur la tughra ottomane-Byzance* 18/1948, 311—334; 20/1950, 267—293. A. S. Erzi, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar I*, 5. Orhan Gazinin tuğrası-Belleten cilt 14/1950, 101—105. A. Zajaczkowski — J. Reychman, *Zarys diplomatiki osmansko-tureckiej*, *Versovje* 1955, 80—81.

Il représente au juste un album ou plus exactement un recueil de différents blasons de différents états et souverains européens. Ici, on donne aussi un blason turc (pl. 24) qui par sa composition et ses emblèmes diffère complètement de tous les blasons mentionnés jusqu'à maintenant

Planche 24

dans cet article. Sur un écu qui revêt la forme française et avec champs blanc se trouve une tughra noire. Autour de l'écu il y a un lambrequin de peau dont les pattes en forme de draperies descendent des deux côtés. Cela est fait à l'exemple des coutumes héraldiques de la fin du XVIIIe et le début du XIXe siècle, quand on mettait autour de l'écu des draperies décoratives. Au lieu d'user de la soie ou un matériel de bonne qualité comme c'était la coutume, on a mis ici une peau brute. De cette façon, l'auteur a voulu souligner le caractère barbare de l'Empire ottoman, vue les positions du christianisme et de l'Europe. Au dessus de

Alessio Bombaci, Les toughras illuminés de la collection des documents turcs des archives d'état de Venise — Atti del secondo congresso internazionale di arte turca — Venezia 26—29 settembre 1963, Istituto universitario orientale seminario di Turcologia, Napoli 1965, 41—55. Fuat Köprülq, Reisül — Kütüplük ve Nişancılık-Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 1931, cilt 1, 199.

l'écu git une tête d'animal et sur elle un turban de sultan avec fez. Etant mal disposé vis à vis de la Turquie, l'auteur a voulu représenter le sultan ou plus exactement l'Empire ottoman comme un animal féroce. Des deux côtés pendent deux queues de cheval avec un Croissant. On donnait cette queue de cheval aux vezirs, aux pachas et autres souverains, en signe de leur rang. Il y avait des vezirs avec une, deux et même trois queues de cheval.⁷⁴ Au dessus du blason se trouve un Croissant et une étoile avec huit pointes. C'est pour la première fois qu'ici est placée l'étoile avec huit pointes. Ici habituellement figurait l'étoile avec six pointes. Au dessous du blason il est écrit: «Turkey». Si on ne fait pas attention aux tendances antiturques de l'auteurs sur ce blason turc, et si on le regarde du côté héraldique, nous constaterons que la composition en est parfaite. Il prend la tugra comme emblème pour représenter l'Empire ottoman. La tugra a pour la première fois pris cette caractéristique dans une telle composition héraldiquement si parfaite, appelé blason. A cause de l'usage si fréquent, la tugra deviendra le trait caractéristique qui personnifiera l'Empire ottoman. Le turban, les queues de cheval, l'étoile, la jeune lune et le fez étaient aussi des emblèmes caractéristiques. Le fez y est aussi mis pour la première fois ce qui prouve que le blason n'est pas très ancien car les Turcs ont commencé à se servir du fez du début du XIXe siècle. Le fez a obtenu son nom par la ville Fez qui se trouve au Maroc où il sortit pour la première fois.⁷⁵ Les marins grecs et turcs l'ont apporté dans l'Empire ottoman où la religion exigea son usage. Plus tard, on interdit aux Chrétiens de le porter et il devint la partie caractéristique et principale de l'habit turc.

Analyse héraldique des blasons représentant l'Empire ottoman

Tous les blasons exposés dans cet article, voulaient parallèlement représenter héraldiquement l'Empire ottoman. Les auteurs de ces blasons ont essayé de trouver de telles éléments héraldiques qui représenteraient le mieux l'Empire ottoman, et ils s'efforçaient de rester plus près des règles héraldiques qui dominaient en ce moment là dans l'Europe occidentale.

D'après les règles héraldiques, le blason est composé par les éléments suivants: l'écu, l'emblème, la couleur, le casque, la couronne, la cape et l'inscription.

L'écu est la partie principale et indispensable du blason. Tous les blasons de l'Empire ottoman ici représentés, avaient un écu, excepté sur planche 26 où la tugra n'est pas mise dans l'écu, mais elle est seule et c'est pourquoi elle ne représente pas de blason complet. Les écus dans les blasons turcs revêtissent différentes formes. Les blasons des

⁷⁴ Kelekian c. d. p. 415.

⁷⁵ Ibid p. 898.

planches 3, 4, 10, 11, 12, 21 et 22 ont la forme carrée ou espagnole Les blasons des planches 5, 6, 7, 8 et 9 ont la forme coupée ou la forme allemande tandis que les blasons des planches 9, 20 et 24 ont la forme quadrilatère ou française . Des 16 blasons ici exposée, les 7 ont la forme espagnole, les 5 la forme allemande et les 3 la forme française et un qui est sans écu. Il est certain que ces blasons ont subi l'influence espagnole, allemande et française. L'influence italienne n'est pas présente bien que celle-ci devrait être la plus accentuée à cause du voisinage de l'Italie avec l'Empire ottoman.

Les emblèmes des blasons turcs sont différents. Les auteurs avaient tendance à prendre ces emblèmes qui étaient les plus marquants pour l'Empire ottoman. Tels étaient par exemple: le turban, l'étoile, la jeune lune, le zulfikar, la queue de cheval, la tugra etc. De tous ces emblèmes, on usait le plus la lune. Elle était représentée 10 fois, puis la croix avec les quatre briquets 5 fois, l'étoile 3 fois, le zulfikar 2 fois, la tugra 2 fois, le turban, l'aigle jaune à deux têtes, la rose rouge et la lance une fois. Il est visible qu'après la lune, la croix avec les quatre briquets est le plus en usage et cela à cause des héraldistes européens qui ont inséré le blason serbe dans celui de l'Empire ottoman, par qui la Serbie fut conquise. Il en était de même avec l'aigle jaune à deux têtes de Byzance. De tous les emblèmes à mon avis, les plus caractéristiques étaient la lune, le zulfikar et la tugra.

La couleur des champs des écus des blasons turcs, était diverse. Le vert, couleur de l'Islam dominait et apparaît 4 fois. Puis vient le blanc 3 fois, le rouge 2 fois, le jaune et l'azur une fois. Ces blasons qui ne sont pas en couleur, ils sont marqués par des rayures.

Le casque n'était pas indispensable et c'est pourquoi on le mettait au dessus de l'écu. Comme les soldats turcs ne portaient pas de casques, ceux-ci ne faisaient pas partie des blasons de l'Empire ottoman. On en use seulement une fois, voir sur planche I.

La couronne est fréquente, quand il s'agit de blasons de pays ou d'état. Elle se place tout de suite au dessus de l'écu et signale l'appartenance du blason. Les blasons de province, de ville, les blasons ecclésiastiques, les blasons de famille (excepté de celle du souverain) ne doivent pas avoir de couronne sur l'écu. Dans les blasons de l'Empire ottoman, la couronne est remplacée par un turban qui est plus caractéristique pour celui-ci. C'est pourquoi il apparaît 7 fois, la couronne 2 fois et le fez une fois. Le turban avec la couronne n'apparaît aussi qu'une fois.

Le lambrequin en tant qu'élément du blason qui est si caractéristique pour les blasons de l'Europe occidentale de la fin du XVIIIe siècle, n'apparaît qu'une fois (pl. 24). Il enveloppe l'écu et orné de queues de cheval.

Les inscriptions sont rares, bien qu'ils doivent se trouver au dessus ou au dessous de chaque blason. Au blason de la planche 5, il est écrit:

»Turca«, au blason de la planche 7, »Wappen Turkey«, au blason des planches 8 et 9 »Türkei«, au blason de la planche 10, »Thracia Odrysi-orum«, à celui de la planche 11, »Thracia«, à la planche 12 et 21 »Turcia«, à la planche 20 »Du Grand Seigneur«, à la planche 11 »Thracia«, à la planche 23 et 24 »Türkei«.

Cette courte analyse héraldique sur les blasons turcs nous donne le droit de conclure que les héraldistes européens ont héraldiquement représenté l'Empire ottoman avec tous ses caractéristiques. Comme nous avons vu, ils existaient de nombreux et différents blasons qui représentaient l'Empire ottoman, dans diverses parties de l'Europe.

Nicolae CIACHIR
Bucarest

ASPECTS CONCERNANT LES RELATION POLITIQUES
ROUMAINO-SERBES ENTRE 1863—1875 (DEPUIS L'ÉTABLISSEMENT
DES RELATIONS DIPLOMATIQUES JUSQU'A LA RÉOUVERTURE
DU PROBLÈME ORIENTALE).

Nicolae Iorga montrait que le prince régnant Alexandru Cuza, entièrement convaincu de l'importance des relations d'amitié avec les peuples voisins de la zone Balcanique, a tenté de renouveler ces liaisons, surtout avec les Serbes.¹ Sur le plan de la politique étrangère, les États avaient des objectifs communs envers: l'abolition de la suzeraineté ottomane, une coordination commune vis-à-vis des actions diplomatiques des grandes puissances dans le sud-est de l'Europe, appui à la population balcanique qui se trouvait sous la domination directe de la Porte et l'achèvement de l'unité nationale, des deux États dont les territoires se trouvaient sous la domination habsbourgique.

L'établissement des relations diplomatiques entre les deux États (1863) a marqué une nouvelle étape dans l'évolution de la politique roumaino-serbe. Toutes ces actions roumaino-serbes irritaient surtout la Sublime Porte qui ne reconnaissait aux deux États que le droit d'avoir d'agences diplomatiques seulement à Istanbul.

Les relations devenant de plus en plus étroites, le gouvernement serbe vint à exprimer son admiration pour la manière dans laquelle la Roumanie a sécularisé les richesses des monastères et a réalisé la réforme agraire de 1864. En 1865 le prince régnant Cuza envoyait en Serbie le lieutenant-colonel d'artillerie Herckt, pour présenter au prince de la Serbie les premières armes portatives, fabriquées dans l'arsenal de Bucarest. «Ce geste — montrait Cuza dans sa lettre — marque, une fois de plus, la sympathie constante et sincère qui existe entre les deux peuples».²

L'avènement de Charles sur le trône de la Roumanie, en 1866, n'a pas changé le caractère amical des relations avec la Serbie. Garašanin

---

¹ N. Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er (1866—1880)*, Bucarest, 1938, p. 79.

² Archives du M. A. E. paquet 303, doss. 5119 (1865), p. 7.

écrivait, en mai 1866, que dans le problème des capitulations, les intérêts de la Serbie coïncident totalement à ceux de la Roumanie. Entre la Serbie et la Roumanie il n'y a pas des contradictions, »... donc que Dieu aide le peuple roumain«.³

Dans les instructions que le gouvernement roumain avait élaboré en 1866, pour son agent diplomatique, accrédité à Belgrad, il est digne de tout intérêt l'indication suivante: »... il est probable, Monsieur l'agent, que c'est vous qui ferez le début d'une alliance entre la Roumanie et la Serbie«.⁴ Entre les deux États se manifestait une tendance de plus en plus visible de rapprochement. Dans une des lettres envoyées au prince Charles le prince Michel Obrenovici, montrait le 14/26 juin 1866, qu'il serait toujours heureux de pouvoir contribuer à la conservation et consolidation des rapports de bonne amitié et de bon voisinage, qui ont toujours existés entre les Roumains et les Serbes.⁵ Il se déclarait en suite, satisfait de l'activité de l'agent diplomatique accrédité à Belgrad et de la perspective d'une alliance.⁶

Les troubles et les mouvements nationaux de l'intérieur de l'Empire ottoman, comme par exemple la révolte de Crète, l'été de 1866, non seulement renaient l'attention des gouvernements des deux pays, mais éveillaient l'espoir de conquérir l'indépendance par la lutte commune, en profitant de ces circonstances favorables. Un échange permanent d'opinions et d'informations existait entre les deux États.

L'agent roumain à Belgrad mettait au courant le gouvernement de Bucarest de toutes les actions revendicatives entreprises par les serbes. Notre agent diplomatique J. A. Cantacuzino informait ainsi, que la Serbie avait réclamé d'une manière cathégorique l'évacuation des troupes turques de toutes les forteresses existantes sur le territoire serbe parmi lesquelles Belgrad, démarche totalement approuvée par la diplomatie roumaine.⁷ D'ailleurs, les Turcs seront contraints de répondre favorablement aux demandes du gouvernement serbe et le printemps de 1867, ils évacueront toutes les forteresses en évitant ainsi, l'éclatement d'un conflit.

L'adjoint de Cantacuzino à Belgrad, Prohaska, communiquait vers la fin de 1866, que le président de la scoupchtine serbe désire connaître en détail l'attitude du gouvernement de Bucarest, en vue d'une alliance étroite entre la Serbie, la Roumanie et la Grèce, en soulignant que »personne au monde n'est plus proche de nous que les Roumains, nos voisins«.⁸ A l'occasion du passage de Dumitru Brătianu de Constantinople à Bucarest par Belgrad, le ministre des affaires étrangères — Ristic — lui a déclaré cathégoriquement, à 17 février 1867, conformément aux indications de Garašanin, que dans le cas où la Turquie envahirait

³ Zbornik, Pisma Ilja Garašanina, tome II, p. 187.

⁴ Archives d'Etat, fond de la Maison Royale; doss. 33 (1866), p. 3.

⁵ Ibidem, p. 3—4.

⁶ Ibidem, p. 8.

⁷ Archives d'Etat, Bucarest, fond de la Maison Royale, dosa. 59, (1866), p. 1.

⁸ Bibl. de l'Acad. Roumaine, manuscrit 604, p. 80 (Arch. Cuza).

le territoire roumain »... le gouvernement serbe n'était pas responsable des troubles qui pourraient éclater en Serbie.⁹ Pour les deux pays, un des événements les plus importants de la chronique diplomatique de l'année 1867, a été marqué par la visite du prince Michel en Roumanie, visite qui a réveillé l'intérêt et la curiosité de certains milieux politiques européens.¹⁰ Le Prince Michel Obrenowici est venu à Bucarest en avril 1867, après son retour de Constantinople, où il avait obtenu la reconnaissance de la prise en possession des forteresses turques de Serbie. A cette occasion, le journal »Românul«, du 2 avril 1867, notait: »une grande foule de citoyens de toute conditions sont sorti à la rencontre du souverain du peuple serbe et la réception cordiale et enthousiaste qu'on lui a faite, a été une nouvelle manifestation qui unit les deux peuples«.¹¹ Dans les pourparlers, le prince Michel a exprimé ouvertement devant le prince Charles, l'opinion que la Roumanie, tout comme la Serbie, serait intéressée de se libérer des liaisons de vassalité envers la Turquie; pour aboutir à cela, les deux pays devraient conclure une alliance resserrée. Le Prince Charles, reconnaissait que lui aussi ressent comme opprimante et dégradante la suzeraineté turque; mais, pour s'échapper à cette oppression humiliante, on doit tout d'abord, libérer les Etats de point de vue militaire; Lui au moins, a l'intention d'entreprendre avec énergie une réorganisation de son armée«.¹²

Quoique pendant la visite de Michel, on n'a pas signé un traité d'alliance, il est sûr que cette visite a contribué au rapprochement des points de vue des deux parties. Ces deux gouvernements ont redoublé leurs efforts et, le 20 janvier 1868, on a signé à Bucarest le traité d'alliance roumaino-serbe.¹³

Aux négociations et à la signature du traité ont participé, pour la Roumanie, Radu Ionescu, agent diplomatique à Belgrad et pour la Serbie Kosta Magazinovici, l'agent serbe à Bucarest. La Roumanie a ratifié ce traité le jour suivant, le 21 janvier 1868. Pour la Serbie, il a été signé à Belgrad le 2 février par Mihail Obrenovici, et contresigné par son ministre d'affaires étrangères, Petronievici. Le traité prévoyait des mesures pour la prospérité économique et commerciale des deux Etats, et avait un caractère défensif. La Serbie qui avait signé plusieurs traités bilatéraux avec le Monténégro et la Grèce, assurait la neutralité de son pays dans les Balkans. L'Empire ottoman et les grandes puissances soupçonnaient l'existence d'un traité militaire, entre la Roumanie et la Serbie et de la, leur mécontentement pour les éventuelles changements qui se produiraient dans la presqu'île balkanique, au détriment de la Turquie. Celle-ci étaient irritée que ces deux pays veulent mener

⁹ Ibidem, p. 82.

¹⁰ Arch. de l'Etat, Bucarest, fond de la Maison Royale.

¹¹ Românul, 12 avril 1867.

¹² Les memoires du roi Charles I de la Roumanie (d'après un témoignage oculaire. vol. III, éd. Universul, 1/13 avril 1867, p. 38—39.

¹³ Pour des détails voir N. Ciachir, C. Bușe, Faits concernant le traité d'alliance roumaino-serbe de 1868, dans la Revue des Archives, nr. 1 (1966).

au sud-est de l'Europe une politique de nature à satisfaire leurs intérêts nationaux.

Le 22 mars 1868, Radu Ionescu communiquait de Belgrad que «l'ambassadeur de France a fait un grand tapage à Constantinople en croyant qu'il existe une alliance serbo-roumaine», il prétend même de posséder une copie du traité.¹⁴

Le général russe Ignatiev, ambassadeur de la Russie à Constantinople, se trouvant à Baziaş a été invité par les gouvernements roumain et serbe de visiter les deux pays. Ignatiev a répondu que parce que les grandes puissances soupçonnent l'existence d'un traité roumaino-serbe, sa visite dans les deux pays, serait momentanément inopportune.¹⁵

A. C. Golescu, communiquait de Constantinople au début d'avril 1868 que dans la capitale ottomane «... il y avait une grande agitation à cause de l'existence d'un traité politique serbo-roumain».¹⁶

Le même diplomate roumain signalait le mois suivant des grandes concentrations de forces militaires turques le long du Danube ce qui ne peut être rapporté qu'à la panique provoquée dans la capitale ottomane par la nouvelle d'un traité d'alliance et de la nécessité que la Turquie dispose de forces suffisantes proche de la Serbie et de la Roumanie.¹⁷

En juin 1868 le prince Michel Obrenovici étant assassiné et Milan étant mineur, le pouvoir est attribué à une régence formée de R. Ristici, I. Blaznavat, et M. Gavrilowici. Dans la période suivante les relations entre les deux États ont continué à se développer conformément à l'esprit du traité existant. Ristici assurait que «la Serbie n'hésitera pas de participer à une guerre dans laquelle la Roumanie serait entraînée»¹⁸, et l'autre régent, Blaznavat, assurait l'agent diplomatique roumain qu'il est disposé d'accepter la fabrication de projectiles, poudre et canons et en général, de tout ce que la Roumanie demanderait pour l'équipement de son armée, aux entreprises de Kraguevac.¹⁹

L'agent roumain montrait aussi qu'il a été assuré par les hommes d'État serbes qu'ils fourniront tous leurs efforts pour réaliser les idées promues par leur ancien souverain sur la ligne de la consolidation des relations roumaino-serbes.

Par l'éclatement de la guerre franco-allemande en 1870, les peuples du sud-est de l'Europe espéraient que, en profitant de cette conjoncture, leur situations s'amélioreraient.

¹⁴ Archives d'État, Bucarest, fond de la Maison Royale doss. 37, (1868), p. 2.

¹⁵ Archives de l'Institut Historique Belgrad, fond de Iovan Ristici, sign. XI/8, doss. 469.

¹⁶ Archives d'État, Bucarest, fond de la Maison Royale, doss. 38 (1868), p. 1—2.

¹⁷ Ibidem, p. 12.

¹⁸ Archives d'États, fond de la Maison Royale, doss. 7, (1868), p. 1.

¹⁹ Archives d'État, fond de la Maison Royale doss. 57 (1868), p. 2.

La Roumanie et la Serbie se trouvent de nouveau ensemble sur la voie de la défense de certains intérêts communs, lorsque en 1871 la conférence des grands puissances de Londres, a débattu l'abrogation des certaines stipulations du traité de paix de Paris, de 1856. »La Roumanie partage notre point de vue« communiquait le ministre des affaires étrangères serbe, à son délégué, à Londres en 1871.²⁰ Tout de même, à la conférence de Londres, les grandes puissances n'ont pris en considération les intérêts de la Roumanie et de la Serbie concernant le problème de la navigation danubienne, et surtout de la zone de Portes de Fer.

En poursuivant l'évolution des relations roumaino-sèrbes, pendant les années 1871—75, on constate qu'elles évoluent sur la même ligne de collaboration et entente réciproque. On signe une convention sur l'extradition des criminels et des déserteurs des deux Etats, et en octobre 1871, une convention postale.

Les relations amicales existentes entre les deux États se sont concrétisées par une série de visites réciproques, d'un grand écho politique. Ainsi, une délégation militaire serbe a assisté aux manoeuvres de l'armée roumaine, l'automne de 1872 et 1874.²¹ En 1874, on confère, au prince Milan de Serbie le grade de colonel honorifique de l'armée roumaine.²²

Iovan Marinovici, le premier ministre serbe qui a accompagné le prince Milan dans sa visite en Roumanie en 1874, à l'occasion du retour du souverain serbe de Constantinople a été impressionné par l'accueil qu'on lui fait. »Nous savons — expliquait Marinovici — que cette visite dans la Roumanie amie n'est pas agréée par la Turquie, mais nous l'avons faite dans la limite des droits que les traités nous accordent, n'importe si cela convient ou non à la Porte. On a fait de différents commentaires sur cette visite, et c'est bien si, par cela, on a inquiété un peu les Turcs«.²³

Par le déclenchement des révoltes de Bosnie et d'Herzégovine, la crise orientale est de nouveau mise en question; elle s'intensifiera en 1876, quand la Serbie et le Monténégro déclareront la guerre à l'Empire ottoman. An 1877, par suite de la guerre contre la Turquie, les armées roumaine et serbe lutteront ensemble dans les régions de Vidin et de Belogradjic. Cette lutte sera couronnée de succès, c'est à dire que les deux pays voisins et amis, gagneront toujours leur indépendance d'État.

²⁰ Archives du M. A. E., vol. 279, doss. 19, p. 202.

²¹ Les mémoires du roi Charles I, vol. VII, p. 7.

²² Ibidem, p. 85.

²³ Glasnik Cetinskog istorijskog društva nr. 2 (1936). La lettre de Martinović, adressée à Boja Petrović, Belgrad, le 10 juin 1874, p. 113—116.

Милан ВАНКУ
Београд

УСПОСТАВЉАЊЕ ДИПЛОМАТСКИХ АГЕНЦИЈА У БЕОГРАДУ И БУКУРЕШТУ 1863. ГОДИНЕ

Српско-румунски добросуседски односи потичу од давнина.¹ Вековима су били срдачни и пријатељски. У историји ова два суседна народа никада није дошло до рата, што представља јединствен пример добросуседства у историји човечанства. Увек су помагали један другог, кад год је то требало. Пријатељство и добросуседство између два суседна народа везано је вековима и оно је остало постојано и традиционално све до наших дана. То доказује и развој њихових култура и узајамност у култури оба народа. И тада, када су оба суседна народа била под туђинском влашћу, сарађивала су и договарала и помагала један другог.²

Прекретница у судбини оба народа је XIX век. Тада оба народа воде огорчену борбу да се ослободе туђинског јарма — Отоманске и Хабзбуршке империје.³ Революционарне године 1848—1849 које су пробудиле кризу феудалног система, дале су наде напредним снагама да ће кад тад ослободити своје земље туђег јарма. Свакако да су оба суседна народа била свесна да до ослобођења од туђинске власти и до стварања њихових националних самосталних држава може доћи само путем огорчене борбе са много јачим непријатељем.⁴

¹ Опширније види: Radu Flora — Din relațiile sîrbo-române, Panciova 1964; Radu Flora — Relațiile iugoslavo-române, Panciova 1968.

² О српско-румунским односима у XIV—XVII веку види: Б. Сп. Радојчић — Српско-румунски односи XIV—XVII века, Годишњак филозофског факултета, Нови Сад, I, 1956.

³ Види: Никола Петровић — Једно преломно раздобље српско-румунских односа у хабзбуршкој монархији (1848—1875) и Арпад Лебл — Српско-румунска сарадња за време коалиционе владе, Радови симпозијума (Вршац, 22—23. 1970, Панчево 1972.

⁴ О револуционарним збивањима у румунским земљама 1848—1849 види: M. Constantinescu, C. Daicoviciu, & Pascu — Istoria României, București 1969, p. 296—329; Isti autori — Histoire de la Roumanie, Edition Horvath 1970, p. 252—265; Andrei Oțetea — Istoria poporului român, București 1970, p. 246—263.

До успостављања дипломатских односа између Србије и Румуније долази још за време владе кнеза Милоша Обреновића⁵ 1836. године, али само једнострано, пошто тада Румунија још није акредитовала свога дипломатског агента при српској влади у Београду. Тек касније, заправо, 1863. године долази до размене дипломатских агената између две суседне земље.⁶

На почетку XIX века у доба развитка продукционих снага у правцу капитализма, и слабљења Отоманске империје услед унутрашњих противуречности и борбе поробљених народа испод отоманског јарма, као и удари који су долазили овој империји од стране Русије, створили су услове да привреде обеју земаља буду што више упућене једна на другу путем размене добара. У доба примитивне акумулације капитала појачава се процес трговачких односа путем јаче експлоатације велепоседа, закуп царина и рудника. Истовремено долази до већег пораста градског становништва и развоја занатства. Индустриска и аграрна произвођа оријентисана су на вредност размене, била је стимулисана на формирање трговачког капитала, што је био резултат развоја и цветања унутрашње и спољне трговине.⁷

У руско-турском рату 1828—1829. године учествовали су и добровољци из Влашке и Молдавије и Србије против Турске. Русија је Једренским миром 1829. године обезбедила Грчкој аутономију, а независност стиче већ идуће године 1830. на Лондонској конференцији. У погледу и подунавских кнежевина Влашке и Молдавије Русији је признато право протектората над њима, које је она добила раније, Акерманском конвенцијом 1826. године.⁸ После овога рата Русија је обезбедила слободну пловидбу Дунавом Србији и Влашкој, што је омогућило да јачају економске везе између две суседне земље. С обзиром да је кнез Милош, који је иначе имао велике поседе⁹ у Румунији био много заинтересован на трговини соли, стоке и неких других производа из Румуније, дошло је до састанка између два владара Србије и Влашке. Кнез Милош и кнез Александар Гика састали су се 20 новембра 1835. године на Милошевом имању у Појани, округ Долж у Влашкој. Милош је допутовао у Влашку Дунавом. Том приликом вођени су врло успешни разговори између двојице шефова суседних земаља, а нарочито у погледу трговине соли. После овог састанка између Милоша и Гике, била је закључена конвенција о трговини соли између Србије и Влашке. Да би могао што успеш-

⁵ Види више: Владимир Стојанчевић — Милош Обреновић и његово доба, Београд 1966.

⁶ Mișca Malica — Румунска дипломатија, Бухарест 1970, с. 69—70.

⁷ Ion Sendrulescu — Relațiile dintre Tara Românească și Serbia între 1829—1848. Радови симпозијума, Панчево 1972, р. 399.

⁸ Салпичевић—Бумбић — Историја СССР, Сарајево 1969, стр. 154—155.

⁹ Види: Sava Iancovici — Din legăturile lui Miloș Obrenović cu Tara Românească, Romanoslavica, București, V, 1962; Ionel D. Dirdală — Moșiile dinastiilor sârbești în România, Revista istorica română, vol, XVI, București 1946.

није да сарађује са суседном Румунијом, кнез Милош је у марту 1836. године поставио М. Германа за дипломатског агента српске владе при влади у Букурешту.¹⁰ До тада кнез Милош је имао у Букурешту само тзв. „личне агенте“, више са посредничким карактером, без дипломатског статуса. Германа је у априлу 1837. године заменио на том положају Стојан Симић. После абдикације 1839. године, Милош се настанио на својим добрима у Румунији.¹¹ Кнез Гика примио је Милоша у Букурешту 23. јуна 1839. године са највећим почастима, а 24. јуна дипломатски представници Француске, Аустрије, Шведске и Грчке, акредитовани у Букурешту, поздравили су српског кнеза. И после Милошеве абдикације српско-румунски односи остали су добри, а трговина између две земље развијала се све интензивније.¹² Са Молдавијом Србија је имала повремене контакте преко посебних изасланика са специјалним и ограниченим мисијама.¹³

До још бољих и јачих српско-румунских односа долази педесетих година прошлога столећа. То нарочито после Кримског рата 1853—1856. године, заправо после Париског мировног уговора од 30. марта 1856. године, када су се велике силе изјасниле за уједињење двеју румунских кнежевина — Влашке и Молдавије — у јединствену државу.¹⁴ Уједињење је извршено под називом Уједињене кнежевине када су Молдавска Народна скупштина у Јашију 5. јануара 1859. године и Влашка Народна скупштина у Букурешту 24. јануара 1859. године изабрале за заједничког владара Александра Јоана Кузу.¹⁵ Уједињене румунске кнежевине¹⁷ нису имале свога дипломатског представника у Београду. Тај посао обављао је румунски дипломатски представник у Цариграду. Ова румунска дипломатска агенција одиграла је значајну улогу дипломатском инциденту између Србије и Турске изазван транспортом оружја преко румунске територије за Србију.¹⁸ Тим поводом кнез Куза писао је кнезу Милошу: „Les ambaras iue l'affaire des armes m'a suscités, ont été vraiment sérieux, mais j'ai l'espoir fonde d'en triopher complètement, et les dernières complications qui arrêtent l'entier réglément de cette question, ne modifièrent point l'attitude que j'ai prise. Si cette situation présentait quelques danger pour moi au moins trouvais-je, en secondant les vues de Vortte Altesse Serenissime (vladaru Srbije), une précieuse occasion

¹⁰ Şendrulescu, isto, p. 402—407.

¹¹ G. G. Florescu — Agentiile diplomatice de la Bucureşti şi Belgrad (1863—1866), Romanoslavica XI, Bucureşti 1965, p. 126.

¹² J. B. Гарле — Историја новог века I, Београд 1948, стр. 414—419.

¹³ Florescu, исто, п. 126.

¹⁴ Florescu, исто, п. 126.

¹⁵ Florescu, исто, п. 126.

¹⁶ О уједињењу Румуније види више: M. Constantinescu, C. Daicoviciu, S. Pascu — Istoria României, isto, p. 330—342.

¹⁷ Назив „Румунија“ званично је употребљен од владара Јоана Кузе 11 децембра 1861. године.

¹⁸ Види више о афери са српским оружјем: Гргур Јакшић и Војислав Вучковић — Спољна политика Србије за владе кнеза Михајла, Београд 1963, стр. 159—168.

d'affirmer l'indépendance intérieure de Roumanie et d'apprécier les puissantes sympathies qui nous sont acquises". У продужетку румунски владар подвлачи: „Puisque j'ai eu le bonheur, en même temps, de veiller entre Serbs et Roumains, les sentiments qui doivent unir nos deux peuples...”¹⁹ С друге стране, видимо да ово прјатељство између две земље потиче, као што смо нагласили, много много раније, али свакако да је кнез Милош учинио много да се оно развије што боље. Пример за то служи и чињеница да је Србија била прва земља која је признала Уједињене кнежевине преко своје дипломатске агенције у Букурешту, чак и пре гарантних држава. Народна скупштина по-послала је једну делегацију својих посланика још пре избора Күзе за владара, а која је наставила своју посету у обе кнежевине и после његовог избора за владара. И Румунија са своје стране указала је Србији највеће признање, јер је српску дипломатску агенцију уврстила у ранг са дипломатским представништвима великих сила и њени представници припадали су дипломатском кору.²⁰

С обзиром да у овом раздобљу Румунија није имала свога дипломатског представника у Београду, дипломатски односи између две земље одржавани су или путем личне преписке између два владара, или посредством српске дипломатске агенције у Букурешту. Дух који је владао између две земље дефинисан је у преписци између два владара. Румунски кнез у свом писму од 16. марта 1859. године српском кнезу, између осталог каже и следеће: „Nous avons toujours regardé les Serbs comme nos frères et le bon accueil que recevrait chez nous leurs envoyés, a été une nouvelle preuve de notre désir bien sincère de resserrer plus encore les liens d'affection qui unissant les deux peuples”²¹

После извршеног уједињења двеју румунских кнежевина — Влашке и Молдавије — у Уједињене кнежевине до јединствене државе долази тек у децембру 1861. године. Сада, када је ојачала Румунија а и сама Србија после бомбардовања Београда 1862. године, стварају се још повољнији услови за даље јачање дипломатских односа између две земље. То следи тек након успостављања румунско-француских дипломатских односа 27. августа 1860. године и након реорганизације румунске дипломатске агенције у Цариграду. То представља вид дипломатске борбе румунске државе за њено међународно признање.²²

У фебруару-марту 1863. године дошло је до преписке између Србије и Румуније у погледу дипломатских представништава у Београду и Букурешту. У ствари то је представљало оснивање румунске дипломатске агенције у Београду и реорганизацију српске дипломатске агенције у Букурешту. Почетком фебруара 1863. године кнез Михајло преко свог специјалног изасланика упознао је румунског кнеза

¹⁹ Florescu, исто, п. 128.

²⁰ Florescu, исто, п. 126—127.

²¹ Florescu, исто, п. 128.

²² Florescu, исто, п. 128—129.

Кузу да намерава да именује за дипломатског агента у Букурешту Косту Магазиновића. Румунски владар примио је предлог са задовољством, подвукавши да ће присуство дипломатског представника Србије у Румунији допринети још више учвршћењу пријатељских односа између двеју суседних земаља. Истовремено и румунски владар са своје стране, а на бази реципроцитета, предузимао је мере 12. марта 1863. године за основање румунске дипломатске агенције у Београду. За првог дипломатског агента у Београду Куза је поставио Теодора Калимакија.²³

Румунски кнез поново потврђује постављање Теодора Калимакија за дипломатског агента у Београду својим писмом од 7. јула 1863. године српском кнезу Михајлу, а које је уследило пошто је претходно Министарство иностраних послова Румуније упутило једну ноту сличне садржине Министарству иностраних послова Србије. Ново постављени румунски дипломатски агент у Београду Теодор Калимаки, сутра дан по свом доласку у главни град Србије био је примљен од министра иностраних послова Илије Гарашанина. Том приликом српски министар одао је признање помоћи Румуније у проблему транспорта оружја. Следећег дана румунски дипломата предао је своја акредитивна писма српском владару кнезу Михајлу. Том приликом српски шеф државе подвукао је важност што чвршћих односа између две суседне и пријатељске земље. После предаје акредитива, румунски дипломата у својству новоакредитованог дипломате у Београду, сходно дипломатском протоколу, учинио је посете иностраним дипломатским представницима акредитованим у Београду. Они су са своје стране вратили посету румунском дипломатском представнику. Односи румунског дипломатског представника с осталим дипломатским представницима у Београду били су нормални. Румунски дипломата био је у свему једнак осталим дипломатским представницима и узимао је учешћа на свим званичним манифестацијама. Српски владар одржавао је са румунских дипломатам не само званичне, већ и личне контакте.²⁴

Акредитовање српског дипломатског агента Косте Магазиновића при румунској влади у Букурешту одвијало се такође предвиђеним дипломатским нормама. У вези с тим румунски суверен писао је српском суверену: „Le choix de M. Constantin Magazinovitch membre de la Haute Cour de Cassation, en qualité d'agent de la Serbie auprès mon Gouvernement, m'a été particulièrement agréable et je ne doute pas qu'il ne contribue justement à entretenir et à développer des bonnes relations qui existent si heureusement entre nos pays". Још у првим данима свога рада у Београду шеф румунског дипломатског представништва обавештава свога шефа државе Александра Јона Кузу о својим првим утисцима у суседној земљи: „Nos relations avec la Serbie sont des plus intimes. Je dois d'erechef le constater et demander à V. S. à ce qu'elle attache la plus grande importance à ces relations

²³ Florescu, исто, п. 129.

²⁴ Јакшић — Вучковић, исто, стр. 180--181.

qui nous rendent les arbitres de la question d'Orient. Toucher actuellement aux Principautés, c'est mettre en question la domination turque partout en Europe".²⁵

Две кнежевине — Србија и Румунија — иако још зависне од Порте, нису сматрале да треба да траже одобрење од ње ради успостављања међусобних дипломатских односа. Порта и њој неке наклоњене државе, пошто није била консултована ни у којој форми, сматрале су да две вазалне кнежевине немају права на дипломатска представништва изван Цариграда и одбила да призна дипломатска представништва у Београду и Букурешту. У Цариграду се чак сумњало да је између Србије и Румуније закључен тајни уговор о савезу против Турске. Ова сумња била је без основа, јер савез између две суседне државе није постојао, мада је са румунске стране био предложен, али српска влада није хтела да улази у такве обавезе.²⁶

Дипломатске агенције у Београду и Букурешту у својим делатностима имале су да обаве разне и многобројне послове, од сталног контакта са министром иностраних послова и обавештавања своје владе, припрема политичких уговора и разних конвенција до издавања путних исправа за путовање у суседну земљу, ита.

Србија и Румунија потписале су међусобно више конвенција. Тако су потписале Конвенцију о издавању злочинаца и војних бегунаца 4. јуна 1863. године а обновљена и допуњена 17. фебруара 1870. године.²⁷ Телеграфску конвенцију потписале су 18. децембра 1865. године у Букурешту. Са југословенске стране потписао ју је К. Магазиновић. Конвенција је била одмах везана за Париску телеграфску конвенцију која је била закључена 17. маја 1865. године, и тиме је ушла у Међународну телеграфску конвенцију, а уједно је ставила ван снаге раније закључену конвенцију између њих две 4. јуна 1863. године. Порта је увек реаговала против таквог акта двеју вазалних земаља и гледала је да им ограничи право на закључење међународних конвенција или уговора.²⁸

Када је поставила питање пловидбе Дунавом, Турска као суверена држава није хтела да призна сва права Србији и Румунији.

²⁵ Florescu, исто, п. 131.

²⁶ Јакшић — Вучковић, исто, стр. 181.

²⁷ Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове (у даљем тексту ДА ССИП) — Српска дипломатска агенција у Букурешту (архивски материјал добио сам на коришћење од Др Климента Џамбазовског, саветника у Балканолошком институту САНУ у Београду, на чему му се овим путем захваљујем) — Конвенција о издавању злочинаца и војних бегунаца између Србије и Румуније потписана у Букурешту 17. фебруара 1870. — Д. Матић доставља К. Цукићу у Букурешту из Крагујевца 10. октобра 1870, бр. 22.

²⁸ ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо Ј. Мариновића из Крагујевца Пр. Н. 7 од 16. децембра и Пр. Н. 11. до 1. децембра 1873, Кости Цукићу, Букурешт. Ј. Мариновић обавештава К. Цукића писмом из Београда Пр. Н. 12 од 14. марта 1874. да је примно ратификацију поштанске конвенције, која је била закључена између Србије и Румуније.

Обе земље морале су да се договарају око заједничког наступа на Лондонској међународној конференцији о Бердапу.²⁹

Србија и Румунија су се договарале и када су требале да кују новац.³⁰ Министар иностраних послова доставља дипломатском агенту у Букурешту препис ноте Порти. „У вези мог писма — каже се у писму од 19. маја 1875, Пр. Н. 6 — част ми је доставити вам у препису ноту на француском језику, коју наш заступник у Цариграду има саопштити Портином министру спољњих послова. Из исте ноте увидећете, да ми Портин захтев односно ковања наших новца сматрамо као мешање у наше унутрашње ствари. У овом питању ми се држимо гледишта, да, имајући унутрашњу потпуну аутономију, ми сматрамо ковање новца као ствар исто унутрашње природе, у толико пре што нам то никаквим међународним уговором забрањено није, те нам је сада потребно, тражити одобрење, ради неког ограничења, које у ствари не постоји.

У осталом, Порта, као и да сама овако ствар прима“.³¹

Пријатељски односи између две земље стално су се продубљивали, без обзира на промене влада или владара. Приликом припремане посете кнеза Милана Цариграду преко Румуније Ј. Мариновић тражи од дипломатског агента у Букурешту Косте Цукића да скрене пажњу румунској влади на српске „смугљивце“ у Румунији за време кнежевог проласка кроз ову суседну земљу. Румунски дипломатски агент у Београду Ј. Стурза обавестио је српског министра да ће румунска влада испунити своју дужност према једином пријатељском владару, нарочито док кнез Милан буде гост Румуније.³² М. Пироћанац извештава М. Петронијевића, новог дипломатског агента у Букурешту о утисцима српског кнеза у вези са овом променом. „Његова Светлост Кнез обчаран је пријемом — каже се у писму од 9. децембра 1874. године — који сте у Букурешту нашли. Правитељство његово неће пропустити ни једну прилику а да не допринесе у колико му је то могуће к утврђењу и развијању пријатељских савеза између Србије и Румуније, којих су интереси по њиховом географском и политичком положају скоро истоветни. Сваки напредак у Румунији наводи у нама најживље учешће, но ми се нарочито радујемо, што је тамо политички развигтак ствари добио ону сталност без које се не може да рачуна скоро на никакав успех...“³³

²⁹ ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Чед. Мијатовић књажевско-српском поверенику у Лондону, писмо бр. 2 од јануара 1871, Н. 16 од 18. фебруара, Н. 17 од 23 фебруара, Н. 15 од 23. фебруара и Н. 5 од 5. марта 1871. — Извештаји Милића Цукићу о Лондонској конференцији о Бердапу.

³⁰ ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо Ј. Мариновића К. Цукићу у Букурешту, Пр. Н. 14 од 26. марта 1874.

³¹ ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо из Београда Петронијевићу у Букурешту Пр. Н. 6 од 19. маја 1875.

³² ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо Ј. Мариновића Пр. Н. 20 од 4. априла 1874. агенцији у Букурешту.

³³ ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо М. Пироћанца М. Петронијевићу у Букурешту Пр. Н. 33 од 9. децембра 1874.

Приликом апредитовања М. Петронијевића, у Букурешт, Ј. Мариновић у писму од 10. јануара 1874. даје му инструкције како да негује пријатељство суседне пријатељске земље. „Осим опште препоруке — каже се у писму — да се старате обдржавати пријатељска сношовања са владом Румунском, и тиме да допринесете утврђивању и ојачању братске љубави између Србије и Румуније, ја вам немам ни каквих особитих упутстава у садашњим околностима издвајати”.³¹ И приликом промене српске владе наглашена је пријатељска сарадња са суседном Румунијом. „Пријатељски односи између Србије и Румуније — каже се у писму од 29. новембра 1874. године — природно су следствие узајамности њихових интереса, и новом ће Кабинету бити света дужност, да свеже пријатељство, које између ова два народа постоји од више година, са свом брижљивошћу свагда негује и одржава”.³⁵

У ово раздобље у другој половини XIX века све балканске земље желеле су да добијају своју самосталност и да се ослободе ма чијег тјторства. Прилике нису увек дозвољавале да се оне удруже у неки политички савез. Био је покушај да се закључи савез* између Грчке, Црне Горе, Румуније и Србије 1861. године, али до тога није дошло. Између Румуније и Србије долази до закључења уговора о пријатељству³⁷ тек 20. јануара 1868, године. Стране силе дознале су за његово постојање тек после ратификације. Порта је сматрала да је он уперен против ње, Европска штампа, а нарочито француска и аустријска правила је читаву узбуну, приказујући Србију и Румунију као жариште бунтовничког покрета.³⁸

На крају можемо констатовати да је постављање редовних дипломатских односа између — Србије и Румуније — 1863. године, било нужно и корисно. Још увек вазалне земље, оне су на тај начин могле лакше да сарађују и договарају се о заједничким корацима које ће предузимати према Порти и у спољној политици према осталим државама и уједно да се лакше бране и боре против Турске. Поред тога, њихов главни задатак је био да стално негују и што боље учврсте српско-румунске односе, у чему су обе дипломатске агенције у Београду и Букурешту испуниле своју мисију.

* ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо Ј. Мариновића М. Петронијевићу у Букурешту Пр. Н. 21 од 10. јануара 1874.

³¹ ДА ССИП — Српска дипломатска агенција, Писмо М. Пироћанца Заступнику Србије у Букурешту Пр. Н. 32 од 29. новембра 1874.

³² Види нацрт уговора о савезу између Грчке, Црне Горе, Румуније и Србије: Јакшић—Вучковић, исто, стр. 477—478.

³³ Јакшић—Вучковић, исто, стр. 519—521.

³⁴ Гргур Јакшић — Дипломатска историја 1835—1920, Београд 1936, стр. 30—31; Јакшић—Вучковић, исто, стр. 452—455.

Alfredo BRECCIA
Italia

LA „MEDIAZIONE“ DI MUSSOLINI E L'INVASIONE TEDESCA DELLA JUGOSLAVIA

In questi ultimi anni sono venute alla luce varie rivelazioni a proposito di una mediazione di Mussolini nella crisi dei rapporti jugoslavo-tedeschi, apertasi con il colpo di stato a Belgrado il 27 marzo 1941.¹

¹ Su questo discusso tentativo di mediazione di Mussolini un primo accenno è apparso nelle memorie di Constantin Fotić, *The War We Lost. Yugoslavia's Tragedy and the failure of the West*, New York, The Viking Press, 1948, p. 90 e di Vladko Maček in *the Struggle for Freedom*, New York, Speller, 1957, pp. 221—222. Successivamente è stata pubblicata una nota del Prof. Slobodan Jovanović, che ha ricoperto, insieme a Maček, la carica di vice-presidente nel governo costituitosi dopo il colpo di Stato, sotto il titolo „Jedna Musolinijeva inicijativa“. Questa nota è contenuta nell'articolo di Radoje L. Knežević, Slobodan Jovanović u Politici. U Svetlosti dokumenata, in *Poruka*, gennaio-marzo 1959, n. 53—54, p. 29. Il contenuto di questa nota veniva però subito smentito dall'articolo di Vladislav Stakić, *Londonska „Poruka“ i Istorijska Istina*, in *Naša Stvarnost*, Johannesburg, agosto 1959, n. 13, pp. 31—38. Questo articolo si trova ora rifuso nel volumetto di memorie dell'avv. Stakić, che è stato l'uomo di fiducia del Reggente principe Paolo, per conto del quale condusse una missione a Roma nel novembre 1940 e nel febbraio 1941. Si veda Vladislav Stakić, *Moji Razgovori sa Musolinijem. Osövinske Sile i Jugoslavija*, Monaco, „Iskra“, 1967. La versione data dallo Stakić è stata però completamente ridimensionata e in gran parte confutata dell'allora rappresentate Italiano a Belgrado nel suo articolo: Francesco Giorgio Mameli, *Durante il secondo conflitto mondiale: Alla vigilia dell'invasione della Jugoslavia*, in *Nuova Antogia*, Roma, aprile 1968, fasc. 2008, pp. 529—539. Altri particolari emergono dalle memorie dell'allora sottosegretario agli Affari Esteri Ilija Jukić, *Progledi na Prošlost, Sadašnjost i Budućnost Hrvatskog Naroda*, London, Hrvatska Politička, 1965, p. 142. Di recente sono anche apparsi passi delle memorie inedite del gen. Simović, che diresse l'attuazione del colpo di Stato assumendo poi la direzione del governo, nel volume pubblicato dal suo Aiutante di campo e Segretario personale, Dragiša N. Ristić, *Yugoslavia's Revolution of 1941*, London, University Park, 1966, pp. 116—120; e nei volumi dello storico jugoslavo, Ferdo Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, JAZU, 1965, pp. 343—344. Altri accenni sono contenuti nelle memorie di Ulrich Von Hassell, *D'une autre Allemagne*, Neuchatel, la Baconnière, 1948, p. 180 e di Walter Hagen, *La Guerra delle Spie*, Milano, Garzanti 1952, p. 136 e nel volume dell'allora membro di Gabinetto del Ministro degli Esteri italiano, Mario Luccioli, pubblicato sotto lo pseudonimo di Mario Donosti, *Mussolini e l'Europa. La politica estera fascista*, Roma, Leonardo, 1945, p. 243.

Un esame complessivo di queste rivelazioni, non sempre adeguatamente considerate dalla storiografia più recente² ed una loro verifica sulla base della documentazione accessibile, ci hanno permesso di inquadrare più compiutamente, di quanto non sia stato fatto finora, questo episodio poco noto, che si colloca in uno dei momenti più delicati per le sorti dell'Asse nel secondo conflitto mondiale.

Il colpo di Stato a Belgrado, attuato appena due giorni dopo l'adesione della Jugoslavia al Patto Tripartito, colse di sorpresa i due dittatori, provocando reazioni diverse a Berlino e a Roma.

Appena avuta notizia della ribellione jugoslava, Hitler espresse l'intenzione di vendicarsi della Jugoslavia. La sera stessa del 27 marzo convocò i suoi capi militari alla Cancelleria, annunciando loro che il colpo di Stato a Belgrado richiedeva un'immediata azione militare contro la Jugoslavia, il cui atteggiamento era divenuto „un fattore incerto nell'ì imminente operazione Marita e ancor più nella successiva operazione Barbarossa". Hitler si disse fortunato che gli jugoslavi avessero scoperto le loro intenzioni, prima che venisse dato il via al piano d'attacco contro l'Unione Sovietica, perchè altrimenti le conseguenze sarebbero state molto più serie. Perciò egli era deciso „a distruggere sia l'esercito, sia l'unità nazionale dello Stato jugoslavo, senza attendere eventuali dichiarazioni di lealtà da parte del nuovo governo". Ordinò quindi che „non si doveva procedere a sondaggi diplomatici e che non si dovevano presentare ultimatum", perchè non si poteva più prestare fede alle assicurazioni del Governo jugoslavo. L'attacco doveva avere inizio non appena fossero pronti i mezzi e le truppe necessarie

² La mancanza di un'approfondita ed impia indagine critica di queste rivelazioni ha portato infatti ad alcune inesattezze nella ricostruzione delle vicende successive al colpo di Stato e, in particolare, nell'esame dei rapporti tra la Jugoslavia e le potenze dell'Asse prima dell'aggressione tedesca. E, il caso dell'opera di J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934—1941*, New York, Columbia Un. Press, 1963. L'Autore, avendo condotto un'indagine su un periodo piuttosto vasto, non ha potuto naturalmente approfondire gli aspetti di questo episodio, ma prendendolo in esame (pp. 284—285) si è limitato a riportare quanto gli risultava da un telegramma, in suo possesso, indirizzato dall'allora ministro degli Esteri jugoslavo, Ninčić, a tutte le rappresentanze all'estero, e quanto riferitogli dal leader croato, Maček, senza sentire il bisogno di una verifica che la ricca documentazione utilizzata gli avrebbe facilmente consentito di condurre e di completare con altre fonti accessibili. Alla luce delle più recenti rivelazioni è risulta invece esatta la versione che gli storici Macartney e André hanno dato di questo episodio nel prendere in esame la crisi jugoslava del marzo-aprile 1941. (Si vedano C. A. Macartney, *October Fifteenth, A history of modern Hungary 1929—1945*, Edinburg, The University Press, 1956, vol. I. pp. 474—490, e Gianluca André *La Guerra in Europa, 1° settembre 1939—22 giugno 1941*, Milano, Ispì, 1964, pp. 714—725). Nella letteratura jugoslava questo episodio è ancora scarsamente conosciuto, essendo stato affrontato in modo sommario nei citati volumi del Ristić e del Culinović e in quello di Velimir Terzić. *Jugoslavija u Aprilskom Ratu 1941*, Titograd, Grafički Zavod, 1963, pp. 141—142. La versione data da questi Autori è fondata esclusivamente sulle memorie inedite del gen. Simović, senza alcun tentativo di verifica della loro veridicità. Tuttavia queste opere hanno avuto il merito di aver portato alla luce nuovi elementi di valutazione, che sono stati utili nella presente indagine.

e la Jugoslavia doveva essere schiacciata „con spietata durezza”. A Goering diede l'ordine specifico di „distruggere Belgrado mediante attacchi a ondate successive” di bombardieri operanti da basi ungheresi e romene. Infine a Ribbentrop disse di avvisare l'Italia, l'Ungheria e la Bulgaria, paesi tutti dove presumibilmente — aggiunse Hitler — la guerra contro la Jugoslavia sarebbe stata molto popolare. Ciascuno di essi avrebbe ricevuto una fetta di Jugoslavia: le coste dell'Adriatico all'Italia, il Banato all'Ungheria e la Macedonia alla Bulgaria. Inoltre si doveva creare un piccolo Stato-fantoccio in Croazia, per premiare i Croati che si „schiereranno al nostro fianco quando noi attaccheremo”. Una rapida vittoria — concluse Hitler — oltre a restituire la necessaria libertà d'azione alle armate tedesche, avrebbe costituito anche un significativo ammonimento per la Turchia, che certo si sarebbe ben guardata dall'intervenire in aiuto della Grecia. Hitler stabilì che l'operazione *Marita* doveva avere inizio il 1° aprile e che, in dipendenza di questi inattesi sviluppi nei Balcani, l'operazione *Barbarossa* doveva essere rinviata di quattro settimane.³ Prima di concludere la conferenza, il cancelliere tedesco diramò le direttive militari n. 25, per le operazioni contro la Jugoslavia e incaricò Keitel e Jodl di redigere quella sera stessa i piani militari.⁴

Le decisioni prese in questa riunione furono subito comunicate da Hitler in persona ai ministri di Ungheria e di Bulgaria a Berlino.⁵

Al termine di quella burrascosa giornata, Hitler buttò giù una lettera per Mussolini, ordinando di trasmetterla immediatamente a Roma per telegrafo. Il Führer non lasciava alcun dubbio nel suo alleanza su quale serbbe stata la sua risposta alla ribellione della Jugoslavia. Egli se preparava ad affrontare la crisi „con i necessari mezzi militari” e ordinava a Mussolini di seguirlo e di predisporre „nell'assoluta segretezza” e „con la massima fretta, misure adeguate alle frontiere con la Jugoslavia, pregandolo „caldamente” di non intraprendere ulteriori azioni in Albania.⁶ Tramite il suo addetto militare a Roma,

³ Dal verbale della riunione all'OKW del 27 marzo 1941, in Documents on German Foreign Policy 1918—1945, (cit., D. D. T.), Londra, Her Majesty's Stationery Office, Serie D, Vol. XII, D. 11 e in Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, (cit., TMWC), Norimberga 1947, vol. X, p. 387. Si veda anche William L. Shirer, Storia del terzo Reich, Torino, Einaudi, 1963, pp. 892—893.

⁴ Il testo delle direttive militari n. 25 in D. D. T., Serie D, Vol. XII, D. 223. Una parte del testo si trova anche in Nazi Conspiracy and Aggression, Washington, United States Government Printing Office, 1946, vol. VI, pp. 938—939. Per il piano delle operazioni a carattere di „esperimento” di Jodl, ibid., vol. IV, pp. 278—279, e TMWC, cit., vol. XV, p. 387.

⁵ Memoranda Hewell del 28 marzo 1941, sui colloqui di Hitler con il Ministro di Ungheria, Sztojaj, e con il Ministro di Bulgaria, Draganov, in D. D. T., Serie D, vol. XII, DD. 215 e 216.

⁶ I gravi insuccessi militari italiani nei Balcani e in Africa settentrionale avevano ormai portato l'Italia ad una completa subordinazione alla Germania nella condotta militare e politica della guerra, costringendo il duce al ruolo di semplice e fedele esecutore delle direttive tedesche. Al termine dell'incontro Hitler-Mussolini del 10—20 gennaio 1941, l'ambascia-

von Rintelen, faceva poi conoscere al duce le misure da adottare „per armonizzare le operazioni tedesche e italiane contro la Jugoslavia”. Alle forze italiane erano affidati compiti piuttosto limitati e di carattere essenzialmente difensivo: coprire il fianco destro delle armate tedesche provenienti dal nord e difendere i confini dell’Albania, in attesa di ricongiungersi con le divisioni germaniche provenienti dal territorio bulgaro.⁷

Mussolini, in preda a viva agitazione per l’improvviso pericolo di una minaccia jugoslava alle spalle delle truppe impegnate sul fronte greco, durante l’intera giornata aveva tempestato di telefonate l’ambasciata a Berlino, per conoscere il punto di vista tedesco sulla situazione determinatasi in Jugoslavia dopo il colpo di Stato e per sollecitare l’invio di aiuti immediati.⁸ L’arrivo della lettera di Hitler gli fece tirare un sospiro di sollievo e rispose subito al Führer che aveva accolto „con calma” e „senza alcuna sorpresa” gli eventi di Belgrado. Egli aveva già impartito gli ordini richiesti dalla situazione, e lo assicurava che tutti i preparativi sarebbero stati compiuti il più rapidamente possibile e nel „segreto assoluto”.⁹ Nonostante il tono di questa risposta, Mussolini, però, non si era del tutto tranquillizzato. Hitler non aveva detto quando avrebbe sferrato la sua offensiva e, per il momento, agli italiani non restava che apprestarsi a parare da soli la minaccia jugoslava, in attesa che i tedeschi si fossero decisi a inviare gli aiuti necessari.¹⁰

Il segretario italiano a Berlino, Alfieri, aveva dovuto constatare: „I due dittatori si sono misurati. Dall’incontro Mussolini è uscito battuto; ed egli dovrà rassegnarsi ormai ad essere il brillante secondo” (Dino Alfieri, *Due dittatori di fronte*, Milano, Rizzoli 1948, p. 121). Si veda in proposito André, op. cit. pp. 674—686.

⁷ Hitler a Mussolini, lettera del 7 marzo 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 224 e in Hitler e Mussolini, *Lettere e documenti*, cit., pp. 93—95. Sullo scema ma un piano per il coordinamento delle operazioni tedesche e italiane contro la Jugoslavia, del 28 marzo 1941: TMWC, cit., vol. XXVIII, pp. 33—34; NCA, cit., vol. IV, pp. 278—279, doc. 1746—PS, parte V; D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 217, nota 5. Si veda Enno von Rintelen, *Mussolini l’alleato*, Roma, Corso, 1952, p. 128.

⁸ Il segretario dell’Ambasciata italiana a Berlino annotava in data 27 marzo 1941: „Colpo di Stato in Jugoslavia... a Roma l’impressione deve essere stata enorme. Riceviamo telefonate, nervose e piene d’agitazione. „Che si dice a Berlino? Che si deve fare? E se gli jugoslavi attaccano? Non siamo pronti... Sollecitate aiuti... ottenete delle promesse”... e via di questo passo. Il Duce in persona ha telefonato più volte, ma Alfieri... non sa che notizie fornire”. (Leonardo Simoni, *Berlino: Ambasciata d’Italia 1939—1943*, Roma, Migliaresi, 1946, p. 216.

„Le notizie telefonate da Belgrado dal Ministro Mameli — scrive Anfuso — in dialetto della Sardegna, per eludere la curiosità della censura serba, confermavano però le nostre ansie sulla probabilità di essere attaccati e accerchiati nella regione di Fiume.” (Filippo Anfuso: *Da Palazzo Venezia al Lago di Garda, 1936—45*, Bologna, Cappelli, 1957, p. 157).

⁹ Mussolini a Hitler, lettera del 28 marzo 1941, in Hitler e Mussolini, *Lettere e documenti*, cit., pp. 95—96, e in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 226.

¹⁰ „Venne così dato ordine — scrive Roatta — all’Armata della frontiera alpina di occupare le sue posizioni difensive... la guarnigione di Zara ebbe il compito di difendere la piazza. Ed il Comando delle truppe dell’Al-

I pericoli insiti in questa situazione consigliavano, perciò, al Capo del Governo italiano di mantenersi molto cauto con Belgrado. Le istruzioni subito inviate al ministro Mameli dicevano infatti „di tenere con precauzione, se possibile, i contatti con il nuovo Governo”.¹¹

Il ministro italiano non incontrò difficoltà nè ostacoli nell'eseguire tali istruzioni, perchè gli stessi nuovi dirigenti jugoslavi si erano già resi conto di poter sfruttare le preoccupazioni di Mussolini e il suo vivo interesse a non vedere irrimediabilmente compromessa la sua già critica posizione in Albania. Il 28 marzo, il ministro degli Esteri, Ninčić, convocava l'avvocato Stakić, che già nel novembre 1940 e nel febbraio 1941 aveva condotto delle trattative segrete con Roma per conto del principe Paolo,¹² pregandolo di mettersi in contatto col rappresentante italiano e di proporgli un suo incontro con Mussolini, allo scopo evidente di esaminare la possibilità di evitare uno scontro armato jugoslavo-tedesco.¹³

Il primo tentativo, in via ufficiosa, per interessare l'Italia ad una mediazione lo fece lo stesso Capo del governo, il generale Simović, il giorno seguente. La sera del 29 marzo, infatti, tramite l'avv. Stakić, egli convocò il rappresentante italiano alla sede dello Stato Maggiore. Simović fece sapere a Mameli che gli avrebbe inviato una macchina con un suo Aiutante di campo, per evitare che incontrasse „difficoltà” lungo il tragitto. Alle ore 21,30, Mameli fu introdotto dal gen. Simović, il quale dopo brevi parole di cortesia, gli domandò:

— Signor Ministro, che cosa desidera dirmi?

— Io? Nulla, Signor Presidente. Lei ha chiesto di vedermi — ribatté prontamente Mameli, ricordando a Simović l'invito fattogli pervenire da Stakić, la conferma datagli per telefono dal suo capo di Gabinetto e l'invio della sua macchina.

Simović annuì a tutto e, dopo una franca risata, proseguì:

— Lasciamo le sottigliezze diplomatiche. Volue che parliamo francamente?

Ad un accenno positivo del rappresentante italiano, Simović cominciò col dichiarare di avere bisogno ancora di un certo tempo per orientare il governo, il paese, la popolazione e di essere „personalmente” convinto della necessità di osservare il Patto Tripartito. Quindi aggiunse,

bania ritirò alcune unità dal fronte greco per dislocarle, in atteggiamento difensivo, faccia alla frontiera jugoslava, tanto ad est che al nord”. (Mario Roatta, Otto milioni di baionette, Milano, Mondadori, 1946, p. 162). Si veda anche Ugo Gavallero, Comando Supremo-Diario, 1940—43, Bologna, Cappelli, 1948, pp. 76—77.

¹¹ Mameli, Art. cit., p. 530.

¹² Delle sue missioni a Roma lo Stakić ci ha dato un resoconto dettagliato nel suo articolo: Vladislav Stakić, Moja Misija u Rimu, Razgovori sa Musolinijem, in Naša Stvarnost, giugno 1953, n. 3, pp. 1—21. Questo articolo si trova ora rifuso in Stakić, Moji Razgovori sa Musolinijem. Osovinске Sile i Jugoslavija, cit., pp. 80—104.

¹³ Nei ricordi di Stakić non si fa menzione dell'invito di Minčić, che invece è riferito dall'allora sottosegretario agli esteri Jukić, Op. cit., p. 142.

che intendeva ora parlare „francamente, da soldato, a titolo personale”. Rilevato che sarebbe stato interesse italiano di persuadere i tedeschi a non precipitare la situazione, perchè nessun governo avrebbe potuto trattenere il popolo jugoslavo qualora forze militari tedesche fossero entrate nella zona di Salonico, con tono duro e categorico affermò: „Siamo ormai quasi circondati dalla Germania e da voi. Non vogliamo essere circondati e costretti a capitolare... la Jugoslavia, in caso di attacco alla zona di Salonico, sarebbe costretta, per evitare l'accerchiamento, a rifarsi sui punti più deboli, ad esempio in Albania”.

In ministro Mameli si limitò a domandare al gen. Simović se si rendesse conto della gravità dei suoi propositi, che significavano un conflitto armato, ma ebbe come risposta l'invito di avvertire il proprio governo come pure la Germania, che se le truppe tedesche fossero entrate nella zona di Salonico, sarebbe stato impossibile frenare l'ira del popolo jugoslavo, il quale „è pronto al sacrificio di sé stesso' e „marcerebbe sull'Albania”.

Mameli domandò perchè non avesse comunicato tutto ciò al rappresentante tedesco, che certamente era il primo interessato.

Simović fece un gesto evasivo e tacque per qualche istante, poi tranquillamente disse: „Noi desideriamo la mediazione di Mussolini”.

Il rappresentante italiano restò in silenzio, per mascherare la sua sorpresa di fronte allo strano modo di procedere di Simović, che minacciava un intervento in Albania per ottenere una mediazione di Mussolini.

Simović rinnovò allora la sua richiesta di mediazione, precisando ch'è gli era impossibilitato a recarsi a Roma, ma avrebbe subito inviato Ninčić e il vice-presidente del Consiglio, Jovanović. Pregò quindi Mameli di trasmettere con urgenza la sua richiesta a Mussolini.¹⁴

¹⁴ Il resoconto della conversazione qui riportata, è quello pubblicato da Mameli, Art. cit., pp. 531—53, e lo abbiamo integrato con altri particolari forniti dal Telegramma Heeren del 29 marzo 1941, citato nella nota 2 del Telegramma Heeren del 30 marzo 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 235, e dal diario di Simoni, Op. cit., alla data del marzo 1941. Questo resoconto dettagliato dell'incontro tra il gen. Simović e il ministro Mameli chiarisce definitivamente il punto più controverso concernente l'iniziativa della richiesta di mediazione, che deve essere attribuita al gen. Simović e non a Mussolini. Ciò è confermato anche dalle testimonianze di Jukić, Op. cit., p. 142 e di Stakić, Op. cit., pp. 142—143. Queste ultime però vanno ridimensionate laddove Stakić, oltre a sbagliare nelle date, si attribuisce un ruolo di intermediario che oltrepassa il semplice compito di facilitare la presa di contatto tra il gen. Simović e il ministro Mameli, per porsi addirittura al centro delle trattative tra Roma e Belgrado, che sviluppa con particolari, frutto — secondo Mameli — di „sola fantasia menzognera”. (Mameli, Art. cit. p. 534). Risulta infine smentito sia quanto affermato da Jovanović nella sua nota pubblicata da Knežević, Art. cit., p. 29; sia quanto è riportato negli scritti di Simović e utilizzati dal Ristić, Op. cit., 115 e dal Culenović, Jugoslavia između dva rata, cit., p. 216. I due ex-statisti jugoslavi affermano che fu Mussolini a proporre la sua mediazione, per timore di un attacco jugoslavo alle spalle delle truppe italiane in Albania e, a tale scopo, invitò a Roma il presidente Simović o il ministro Ninčić. Ma la versione lasciata dal Simović

Tornato in Legazione, Mameli si mise in contatto telefonico con Roma e comunicò la notizia al capo di Gabinetto del ministro degli Affari Esteri, de Ferraris, al quale, resosi conto dell'importanza della richiesta, passò immediatamente la comunicazione al conte Ciano. Questi, dopo aver ascoltato attentamente, dette a Mameli la seguente risposta:

„Puoi dire al Presidente del Consiglio dei Ministri che il vice-presidente del governo può partire per Roma e domani sarà ricevuto dal duce. L'ora esatta del ricevimento non si può ora precisare, perchè il duce è molto occupato, ma nel corso della giornata di domani il vice-presidente sarà certamente ricevuto. Ti prego soltanto di confermarmi l'ora della partenza”.¹⁵

Questa risposta così pronta, che non mancò di stupire Mameli, era una ulteriore conferma delle gravi preoccupazioni suscitate a Roma dalla minaccia di un improvviso attacco jugoslavo alle spalle delle truppe italiane duramente impegnate sul fronte greco.

Mameli, pur sorpreso della sollecitudine di Palazzo Chigi, comunicò subito la risposta al sottosegretario agli Affari Esteri jugoslavo, Smiljanić. Senonchè, poco dopo, riceveva un contrordine da Roma. Il conte Ciano lo richiamò al telefono, ordinandogli di non trasmettere immediatamente la risposta, ma di prendere tempo. Constatato che l'ordine era ormai tardivo, Ciano disse a Mameli: „Sganciati. Di che domani abbiamo la visita del ministro degli Affari Esteri giapponese. Ti faremo sapere quando potranno venire”, e gli ch'ari di non prendere impegni circa la proposta, ma di tenersi piuttosto pronto a differirla.¹⁶

Dopo la prima rapida decisione, il conte Ciano aveva dovuto consultare certamente il duce, il quale non poteva che impartire il contrordine. Mussolini non avrebbe potuto ricevere la delegazione jugoslava e assumersi il ruolo di mediatore, senza avere prima ottenuto il consenso tedesco. Ma la drastica decisione di distruggere la Jugoslavia, presa da Hitler il giorno stesso del colpo di Stato a Belgrado, non lasciava adito ad alcuna illusione e Mussolini non intendeva certo rendere ancora più acuto il risentimento tedesco per le „disgraziate iniziative” italiane nel settore balcanico.¹⁷ Tuttavia, la preoccupazione per la sorte

è quella stessa di cui egli si servì nei critici giorni successivi al colpo di Stato, per fini di opportunità e di propaganda politica, e che non mancò di propinare anche ai suoi stessi colleghi di Gabinetto e in particolare al vice-presidente croato, Maček. (Si veda al riguardo Maček, Op. cit., pp. 221—222).

¹⁵ Telefonata di Ciano a Mameli, secondo il testo intercettato dal Servizio Informazioni jugoslavo e riportato da Terzić, Op. cit., p. 142. Si vedano anche Mameli, Art. cit., p. 533, e Stakić, Op. cit., pp. 145—146, che confermano il tono della risposta di Ciano.

¹⁶ Mameli, Art. cit., p. 534, Stakić, Op. cit., p. 146 e Terzić, Op. cit., p. 142.

¹⁷ A Berlino, infatti, gli italiani erano ipertamente ritenuti responsabili della grave situazione venutasi a determinare nei Balcani e la sopravvenuta crisi jugoslava era considerata „una diretta conseguenza delle nostre disgraziate iniziative in Grecia” (Simoni, Op. cit., p. 218).

delle truppe in Albania lo consigliò, a non opporre un netto rifiuto alla richiesta jugoslava, bensì a mostrare una disposizione favorevole con la propra finia: guadagnare tempo e mascherare i preparativi militari in corso, in attesa dell'offensiva tedesca.¹⁸

Quando il ministro Mameli comunicò a Smiljanić, la stessa sera del 29 marzo, la necessità di differire la partenza della delegazione jugoslava per Roma, il sottosegretario agli Affari Esteri si limitò freddamente a prenderne atto.¹⁹ Tale atteggiamento si spiega con il fatto che egli era già venuto a conoscenza dello scambio telefonate tra Ciano e Mameli, intercettate dal servizio segreto jugoslavo, dalle quali si poteva chiaramente dedurre che Roma non avrebbe fatto alcun passo a Berlino in favore della Jugoslavia. Ciò riceveva un'ulteriore conferma dal fatto, che Mussolini aveva già invitato Pavelić a mobilitare i suoi ustascia, per tenersi pronto ad entrare in Zagabria e proclamare l'indipendenza croata.²⁰

Ma, come a Roma, anche a Belgrado si seguiva una tattica temporeggiatrice, naturalmente con il fine opposto di allontanare il più possibile la minaccia dell'aggressione tedesca, sperando o di ricevere gli aiuti promessi dalla Gran Bretagna e dagli Stati Uniti o che qualche passo di Stalin potesse trattenere Hitler dal mettere in esecuzione l'operazione „Castigo” della Jugoslavia. In questo frangente, i contatti con il governo italiano costituivano il solo mezzo tattico rimasto nelle mani dei nuovi dirigenti jugoslavi, specie dopo la partenza da Belgrado, il 30 marzo, del rappresentante tedesco von Heeren.²¹

Il 31 marzo, in una seduta ristretta del Consiglio dei Ministri, cui presero parte Simović, il vice-presidente Jovanović, e i ministri, Ninčić, Grol e Ilić, il governo jugoslavo decise di rivolgersi ufficialmente a Mussolini per sollecitare, sulla base del Patto di Amicizia del 1937, la sua mediazione tra la Jugoslavia e la Germania. A tale scopo, i presenti, constatata l'impossibilità per il Presidente del Consiglio di lasciare il Paese in un momento così critico, convennero che si sarebbero recati a Roma Jovanović e Ninčić. Quello stesso giorno, alle ore 21, Simović convocava il rappresentante italiano per comunicargli, che una delegazione jugoslava, guidata dal vice-presidente Jovanović, era pronta a partire per Roma immediatamente o il mattino successivo. Simović aggiunse di ritenersi sicuro che la Germania non era ancora pronta ad un'aggressione contro il suo paese, e fece nuovamente presente al ministro Mameli che un intervento di Mussolini sarebbe tornato utile sia all'Italia che alla Jugoslavia.²²

¹⁸ Sembra infatti che a Belgrado le trattative con l'Italia contribuissero a fare ritenere meno imminente un attacco delle potenze dell'Asse (Fotić, Op. cit., p. 93; si veda anche André, Op. cit., p. 720).

¹⁹ Mameli, Art. cit., p. 534.

²⁰ Mussolini aveva infatti convocato „clandestinamente” Pavelić a Villa Torlonia il 29 marzo 1941. (Si veda Anfuso, Op. cit., pp. 157—161).

²¹ Telegramma Ribbentrop del 30 marzo 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 236.

²² Mameli non ricorda questo passo di Simović, di cui invece riferiscono Stakić, Op. cit., pp. 144—145; Ristić, Op. cit., pp. 115—116, il quale però data

Nell'attesa di una risposta da Roma, il governo jugoslavo faceva spargere all'interno e all'esterno notizie che i suoi emissari erano già in viaggio alla volta della capitale italiana, chiariti dallo stesso Mussolini,²³ mentre, a Belgrado, il vecchio Nincić convocava più volte il rappresentante italiano, mostrandosi sempre ansioso di sapere se avesse ricevuto notizie sulla richiesta di mediazione, e impegnandosi ogni volta nel tentativo di persuadere Mameli circa l'intenzione jugoslava di mantenersi fedele al Patto Tripartito.²⁴

Nella notte tra il 31 marzo e il 1° aprile, giungeva a Belgrado il consenso di Stalin alla proposta di un patto di mutua assistenza e di alleanza, che Simović, fin dal primo giorno, aveva indirizzato al Cremlino tramite l'Incaricato d'affari, Lebedev.²⁵ La tanto attesa risposta sovietica non poteva che produrre un irrigidimento maggiore dei dirigenti jugoslavi nei confronti delle potenze dell'Asse, come forse era nei piani di Stalin, il quale si adoperava per tenere al più possibile lontano dal territorio sovietico il pericolo della guerra.²⁶

erroneamente la seduta del Consiglio al 1° aprile, e passo di Simović al 2 aprile; Terzić, Op. cit., pp. 141—142. Il Terzić aggiunge che Simović dette anche incarico al primo aiutante del Capo di S. M. di mettersi in contatto con l'addetto militare italiano e pregarlo di fare un identico intervento di mediazione presso l'addetto militare tedesco a Belgrado (Ibid., p. 142, nota 6).

²³ „Tali notizie — scrive Mameli — mi venivano da fonti attendibili, spesso autorevoli. Non escludo che Nincić le subisse egli stesso, ma dopo tutto era pure il Ministro degli Affari Esteri, e ciò non rendeva le mie conversazioni con lui più agevoli”. (Mameli, Art. cit., pp. 535—536). In un telegramma da Zagabria del 2 aprile era riportata un'affermazione di Maček che „Jovanović, il secondo vicepresidente, era in viaggio per Roma allo scopo di fare visita al Governo italiano per la mediazione” (Telegramma Feine del 3 aprile 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 253, nota 1).

²⁴ Mameli, Art. cit., pp. 534—535.

²⁵ Dalle memorie inedite di Simović citate in Čuljnović, 27 Mart, cit., p. 340 e Jukić, Op. cit., p. 143.

²⁶ Il ministro jugoslavo a Mosca, Gavrilović, chiariva, qualche tempo dopo, al primo segretario dell'Ambasciata statunitense in Turchia la condotta del Cremlino verso la Jugoslavia in questo modo: „I leaders sovietici avevano pensato che la resistenza della Jugoslavia avrebbe tenuto i tedeschi impegnati nei Balcani per circa tre mesi, che avrebbero dato all'Unione Sovietica un altro anno per i suoi preparativi militari, poiché sarebbe poi stato troppo tardi per la Germania iniziare quell'anno un attacco contro l'Unione Sovietica”. (Memorandum Kalley del 16 giugno 1941, in Foreign Relations of United States, Washington, Government Printing Office, vol. 1, 1941, pp. 312—315). L'allora sottosegretario agli Esteri, Jukić, nel ricordare il passo sovietico, lo definisce una „manovra” di Stalin (Jukić, Op. cit., p. 143). „Del resto — scrive Hagen — anche i nazionalisti serbi giunsero un giorno alla persuasione che il kremlino avesse fatto irrigidire l'atteggiamento jugoslavo di fronte ai tedeschi con il solo scopo di spingerli sicuramente alla guerra. Stalin avrebbe tenuto a bada gli jugoslavi a Mosca, con incredibile cinismo fino al momento in cui ebbe sicure informazioni da Berlino che l'attacco tedesco su Belgrado era ormai imminente” (Hagen, Op. cit., p. 140). Questo comportamento sovietico è ben documentato in Hoptner, Op. cit., pp. 276—281. Su tale argomento si vedano anche Philipp W. Fabry, Il Patto Hitler—Stalin 1939—1941, Milano, Il Saggiatore, 1965, pp. 388 e 574; Max Beloff, La politica estera della Russia Sovietica 1929—1941,

Il generale Simović, non comprendendo il vero significato della mano tesagli da Stalin e dietro le ripetute pressioni di Churchill per un'azione offensiva degli jugoslavi contro le forze italiane in Albania,⁷⁷ intensificò i suoi sforzi per guadagnare tempo. Di fronte al perdurante silenzio di Berlino, dopo la partenza da Belgrado del ministro von Heeren, il 2 aprile, tornò a sollecitare una risposta di Mussolini alla sua richiesta di mediazione. Alle 6 del pomeriggio, convocò il rappresentante italiano nella sede della Presidenza del Consiglio. Mameli fu accolto da Ninčić e da Jovanović. Simović, che aveva una riunione di Consiglio in corso, arrivò poco più tardi „come un colpo di vento”, entrando subito in argomento. Dopo aver prospettato la gravità della situazione, egli rivolse un nuovo invito al rappresentante italiano perché ritrasmettesse al duce la richiesta di voler ricevere i suoi due ministri, che lo avrebbero pregato di interporre i suoi buoni uffici al fine di evitare il conflitto.

Il ministro Mameli rispose che era suo dovere trasmettere tale richiesta ma, tenendo evidentemente presenti le istruzioni ricevute al riguardo, obiettò che, in ogni caso, e sempre che Mussolini avesse acconsentito, il viaggio a Roma dei due ministri jugoslavi sarebbe stato inutile, se non si fosse prima stabilita una base ragionevole per poter arrivare alla soluzione desiderata.

Ninčić prese allora a ripetere ancora una volta la solita formula, secondo cui il governo jugoslavo era pronto a prendere in esame il rispetto del Patto Tripartito. Simović però lo interruppe bruscamente

Firenze, Vallecchi, 1955, pp. 733—737; David J. Dalin, *Soviet Russia's Foreign Policy 1939—1942*, New Haven, Yale Un. Press, 1942, pp. 301—305; Jane Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy, 1933—1941*, Londra, Oxford Un. Press, 1953, vol. III, pp. 484—485.

⁷⁷ Lo Stato Maggiore jugoslavo, già dal febbraio 1941, aveva elaborato un nuovo piano bellico, denominato R-41, che prevedeva tra l'altro un'offensiva contro gli italiani in Albania, per collegarsi subito con i greci e organizzare un fronte insieme alle truppe britanniche. (Si veda in proposito la relazione del gen. Pietro Kosić del 21 luglio 1946, conservata nell'Archivio dell'Istituto Storico Militare di Belgrado e riportata dal Culinović, *Slom Stare Jugoslavije*, Zagreb, Školska Knjiga, 1958, pp. 173—175). Dopo il colpo di Stato i britannici, senza rendersi esatto conto della disperata situazione della Jugoslavia, fecero pressioni per spingere l'Armata jugoslava a sferrare tale offensiva e Churchill così scriveva il 1° aprile 1941 al suo Capo di Stato Maggiore, generale Dill: „Guadagnare tempo contro i tedeschi significa perderlo contro gli italiani. Nulla dovrebbe impedire alla Jugoslavia di impiegare al più presto tutte le sue forze contro questi ultimi. Solo in tal modo essi possono conquistare un successo iniziale di vasta portata e grandi quantità di materiale in breve tempo.” (Churchill a Dill, messaggio del 1° aprile 1941, in Winston Churchill, *La Seconda Guerra Mondiale*, Mondadori, 1963, vol. III, pp. 201—202. Per un esame della condotta politica della Gran Bretagna: *Ibid.*, pp. 197—205; A. Eden, *Le memorie di Anthony Eden*. La resa dei conti 1938—1945, Milano, Garzanti, 1968, pp. 318—321; E. L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, Londra, Her Majesty's Stationery Office, 1962, pp. 137—138; Playfair, I. S. O. et al., *The War in the Mediterranean and the Middle East*, *ibid.*, 1957, vol. II, p. 449; Julian Amery, *Sons of the Eagle. A study in guerrilla war*, Londra, Macmillan, 1948, pp. 41—43.

e „con voce chiara, secca disse: — Signor Ministro, debbo dichiararle nettamente che se i tedeschi attaccano la Grecia, noi vi attaccheremo subito in Albania”. La Jugoslavia — precisò Simović — non poteva ammettere che Salonico fosse occupata da truppe tedesche, perchè in tal caso l'accerchiamento sarebbe stato completo, cosa che avrebbe significato la capitolazione. L'Italia aveva tutto l'interesse a restarci amica, concluse Simović, perchè la Jugoslavia avrebbe protetto il franco alle spalle delle sue truppe in Albania, mentre in caso contrario sarebbe stata costretta ad attaccarle.

Di fronte a questa rinnovata minaccia, Mameli rispose con fermezza: „Signor Presidente, se è una minaccia, lascia il tempo che trova. Se è una previsione — continuò Mameli tra le interruzioni del vecchio Ninčić che ripeteva affannosamente: c'est une prevision, c'est une prevision, monsieur le ministre — debbo ricordarle a mia volta che anche l'Italia e la Germania hanno Stati Maggiori e che il caso è previsto”.

Seguirono momenti di silenzio, poi Simović, tra lo stupore dei suoi colleghi, si alzò e invitò il ministro Mameli a continuare la conversazione con Jovanović e con Ninčić, scusandosi che egli doveva andare a presiedere il Consiglio dei Ministri in corso. Il rappresentante italiano rimase ancora pochi minuti per pura cortesia, poi prese congedo, mentre la seduta del Consiglio dei Ministri proseguì tra aspri contrasti e Simović fu accusato dai suoi colleghi di gabinetto di aver fatto poco prima una vera e propria dichiarazione di guerra.²⁸

A Roma, la nuova minaccia di Simović accrebbe le apprensioni per la situazione delle truppe italiane in Albania, constringendo Mussolini a dare in ogni modo una risposta ai governanti jugoslavi, naturalmente dopo aver consultato Hitler.²⁹ Il duce si affrettò a fare pervenire, il giorno successivo, al suo rappresentante a Belgrado, istruzioni di comunicare al governo jugoslavo che „l'Italia e la Germania

²⁸ Anche il resoconto di questa conversazione è stato pubblicato dal Mameli, *Art. cit.*, pp. 536—538, e l'abbiamo completato con particolari appresi da lui personalmente. Il Mameli, però, fa risalire erroneamente il suo incontro coi Simović al 3 aprile, dopo la comunicazione della risposta di Mussolini, mentre in realtà ebbe luogo la sera del giorno precedente. Ciò lo si può dedurre dall'andamento del colloquio, nel corso del quale Simović insistette perchè Mussolini ricevesse i suoi ministri e, quindi, non poteva avere già ricevuto la risposta italiana a questa richiesta. Inoltre, la data del 2 aprile è confermata dallo Stakić, il quale però la precedere l'incontro da una comunicazione, fattagli dal ministro Mameli, delle condizioni che Mussolini avrebbe posto per assumersi il ruolo di mediatore e consistenti nella richiesta ultimativa che, entro 24 ore, il governo jugoslavo rilasciasse una dichiarazione autorevole di accettazione del Patto tripartito e rivolgesse a Mussolini una domanda ufficiale di mediazione. Queste condizioni — all'erma Stakić — furono respinte da Simović nel corso del suddetto incontro. Ma il resoconto della conversazione smentisce tale versione (Stakić, *Op. cit.*, pp. 146—147).

²⁹ Mussolini incaricò infatti l'ambasciatore a Berlino, Alfieri, „di sondare Ribbentrop” in merito alla richiesta degli jugoslavi (Donosti, *Op. cit.*, p. 243).

considerano che sarebbe inutile, e anzi pericoloso, intavolare trattative, senza prima conoscere esattamente di che cosa gli jugoslavi intendano trattare.³⁰ Una risposta di carattere apparentemente interlocutorio, ma che lasciava chiaramente intendere agli jugoslavi che non vi era più alcuna via di uscita dalla loro critica situazione, perchè nessuna trattativa era possibile con le potenze dell'Asse, nè lo era mai stato dopo la decisione di Hitler del 27 marzo. Ninčić lesse e rilesse la risposta di Mussolini, dando l'impressione di non afferrarne subito il significato; poi, senza fare commenti, disse al rappresentante italiano che ne avrebbe riferito al Presidente del Consiglio.³¹

Di questo passo il ministro Mameli informò anche l'incaricato di affari tedesco, sottolineando che la progettata visita dei due ministri jugoslavi a Roma era stata suggerita dal governo di Belgrado.³² Questa precisazione era dettata dalla necessità non solo di smentire le false voci che i dirigenti jugoslavi facevano circolare con sempre maggiore insistenza e che addossavano a Mussolini l'iniziativa della mediazione,³³ ma anche di neutralizzare il doppio giuoco di Belgrado.

I timori italiani di essere giuocati dagli jugoslavi non erano infondati, perchè lo stesso Ninčić, subito dopo aver ricevuto la risposta di Mussolini alla richiesta di mediazione, informò l'incaricato d'affari tedesco che gli italiani lo avevano invitato a Roma per discutere la situazione, ma che egli preferiva negoziare direttamente con la Germania. Si disse quindi pronto ad andare in qualsiasi momento a Berlino, con i mezzi più rapidi possibili, per parlare con Hitler e con von Ribbentrop.³⁴ Di fronte al silenzio dell'incaricato d'affari tedesco, che aveva ricevuto precise istruzioni di limitarsi a prendere nota delle comunicazioni da parte dei nuovi dirigenti jugoslavi,³⁵ Ninčić inviò suo fratello Velizar alla Legazione di Germania per esprimere nuovamente, e con maggiore insistenza, il desiderio suo e del governo di negoziare direttamente con i tedeschi, e sottolineare come finora fossero stati procrastinati i negoziati con il rappresentante italiano, in attesa di una risposta da Berlino.³⁶

³⁰ Mameli, *Art. cit.*, p. 536. Ristić invece, sulla base dei ricordi di Simović, afferma che la risposta italiana chiedeva al governo jugoslavo di chiarire, prima dell'invio a Roma di Ninčić e Jovanović, il suo atteggiamento sui seguenti tre punti: „a) Il Patto Tripartito; b) l'invasione della Tracia greca da parte della Germania; c) l'occupazione di Salonicco da parte della Germania" (Ristić, *Op. cit.*, p. 116). Questi punti invece erano presi in considerazione nel memorandum che Ninčić consegnò a Mameli la sera del 4 aprile.

³¹ Mameli, *Art. cit.*, p. 536.

³² Telegramma Feine, del 3 aprile 1941, in *D. D. T.*, Serie D, vol. XII, D. 253.

³³ In questo senso Ninčić informava tutte le rappresentanze jugoslave all'estero con un telegramma circolare del 2 aprile 1941 riportato in Hortner, *Op. cit.*, p. 284.

³⁴ Telegramma Feine del 3 aprile 1941, in *D. D. T.*, Serie D, vol. XII, D. 252.

³⁵ Si vedrà al riguardo la nota 3 del Telegramma Heeren, del 30 marzo 1941, *ibid.*, D. 235.

³⁶ Telegramma Feine del 4 aprile 1941, *ibid.*, D. 271.

Questo giuoco diplomatico, condotto nel febbrile tentativo di riaprire in qualche modo il dialogo con Berlino, offriva invece ai tedeschi un'ulteriore prova dell'infida condotta degli jugoslavi. A Belgrado, però, non ci si rendeva conto di ciò, anzi, il presidente Simović e il suo ministro della guerra, Ilić, ostentavano una certa calma, rifiutandosi di prendere sul serio gli stessi avvertimenti del loro addetto militare a Berlino, Vauhnik, che pronosticava l'attacco tedesco entro una settimana o al massimo dieci giorni. Essi affettavano di ritenere che i tedeschi fossero ancora ben disposti nei riguardi della Jugoslavia, perchè questa non aveva denunciato il Patto Tripartito.³⁷ Il loro giuoco continuò così fino al momento dell'aggressione tedesca, anche allo scopo di mostrare al leader croato, Maček, che i dirigenti serbi avevano fatto propria la prima condizione da lui posta per la sua partecipazione al governo, cioè il rispetto degli obblighi derivanti dall'adesione al Patto Tripartito al solo scopo di salvare la Jugoslavia dalla guerra, e che si stavano adoperando per convincere le potenze dell'Asse.

Quando Maček arrivò a Belgrado, il 4 aprile, fu subito rassicurato sulle possibilità di allontanare la guerra, perchè — gli disse Simović — gli italiani non favorivano un conflitto militare tra l'Asse e la Jugoslavia in questo momento, temendo di essere cacciati fuori dall'Albania dall'Armata jugoslava, prima che i tedeschi potessero inviare dei rinforzi. Essi si erano perciò offerti volontariamente di agire come mediatori tra la Jugoslavia e la Germania. D'altro canto Simović, passando sotto silenzio gli avvertimenti del suo addetto militare a Berlino, dichiarò a Maček che la Germania aveva bisogno di almeno due settimane per preparare un attacco, dovendo concentrare le truppe necessarie in Ungheria. Aggiunse però che, se ai tedeschi non importava correre rischi, essi potevano attaccare immediatamente, perchè già avevano un considerevole numero di truppe stanziato in Bulgaria, che potevano facilmente volgere contro la Jugoslavia, anzichè contro la Grecia.³⁸

Il presidente Simović aveva acceduto solo verbalmente alla principale richiesta del leader croato, avendo bisogno della sua presenza a Belgrado, per rafforzare la posizione del suo gabinetto e dare all'esterno e all'interno la sensazione che la Jugoslavia fosse ora unita di fronte al nemico. La realtà era però ben diversa. In Croazia e in Sloveni emissari delle potenze dell'Asse andavano intensificando l'azione di sobillamento delle correnti separatiste, per rendere più agevole e meno

³⁷ Il col. Vauhnik già il giorno dopo la conferenza dei capi militari tedeschi era riuscito ad avere informazioni sulle dichiarazioni fatte da Hitler ed il 1° aprile aveva inviato i primi avvertimenti a Belgrado, facendoli poi seguire da altri sempre più precisi sul piano d'attacco tedesco contro la Jugoslavia e sul giorno in cui sarebbe stato sferrato. Secondo quanto lo stesso Vauhnik ha riferito ad Hoptner, egli riceveva le informazioni dell'Ammiraglio Canaris, capo del servizio segreto militare, tramite il suo vice-capo, il gen. Hanos Oster (Hoptner, *Op. cit.*, pp. 281—283; si vedano anche Pietro II di Jugoslavia, *La vie d'un Roi. Memoires*, Paris, Ed. Denoël, 1955, p. 48 e l'articolo del gen. V. Petković, *Ko je Kriv*, in *Iskra*, Monaco, 1° marzo 1951.

³⁸ Maček, *Op. cit.*, pp. 221—222.

dispendiosa alle loro Armate l'invasione della Jugoslavia.³⁹ A Belgrado, invece, gli autori del colpo di Stato chiudevano gli occhi di fronte ad una situazione che vedeva il paese scivolare rapidamente e inesorabilmente verso la catastrofe, e continuavano a condurre la loro tattica a Salonico. Di là essi infatti si aspettavano di nuovo un aiuto da temporeggiatrice con le potenze dell'Asse, vivendo nell'illusione che potesse ripetersi, come nella prima guerra mondiale, l'apertura di un fronte parte della Gran Bretagna e a quel punto guardavano come all'ultimo rifugio dell'esercito jugoslavo nella ritirata di fronte all'aggressione tedesca. Quanto fosse radicata questa illusione, dovevano dimostrarlo la proposta che Ninčić fece al rappresentante italiano, dopo che Mussolini ebbe respinta la richiesta di mediazione, e le infiammate parole di Simović nell'ultimo Consiglio dei Ministri.

Il ministro degli Esteri jugoslavo consegnò a Mameli, la sera del 4 aprile, un memorandum in cui, negata ogni intesa tra il suo governo e la Gran Bretagna e riaffermato il proponimento di osservare il Patto Tripartito, si dichiarava che, in conseguenza di ciò, la Jugoslavia intendeva proteggere, con una neutralità benevola, il fianco destro dell'esercito tedesco e il fianco sinistro dell'esercito italiano nella loro avanzata in Grecia, ma che, a questo scopo, avrebbe dovuto occupare fino al termine della guerra la zona di Salonico, onde costituire una specie di „zona cuscinetto”, che gli eserciti belligeranti non avrebbero dovuto sorpassare. Il rappresentante italiano non poté nascondere come fosse „pazzia nera” coltivare ancora simili speranze. Ninčić non replicò, ma pregò Mameli, „con aria compunta”, di tenere il memorandum „per informazione”.⁴¹

Ancora una volta si trattava di una manovra a scopo interno, una specie di alibi per il Consiglio dei Ministri che, su richiesta di Ninčić, doveva riunirsi la sera del 5 aprile per fare il punto sulla situazione.

Il ministro degli Esteri aprì la seduta sottolineando subito che, se si desiderava evitare l'aggressione tedesca, non rimaneva che mettersi in contatto ad ogni costo con Berlino. Egli era pronto ad andare

³⁹ Il 5 aprile, Vessenmayer faceva sapere a Ribbentrop, che stava negoziando col Kvaternik, leader del movimento ustascia e rappresentante di Pavelić, e con l'ala destra del partito di Maček, che avevano già stilato il manifesto per una Croazia indipendente. Le sottoscrizioni si accrescevano rapidamente. Egli si stava adoperando per ottenere da essi un appello al Governo del Reich per la richiesta di protezione ed aiuto. (Telegramma Vessenmayer-Freundt del 5 aprile 1941, in D. D. T., Sedie D, vol. XII, D. 270). Anche i leaders sloveni facevano sapere all'Incaricato d'affari tedesco a Belgrado, Feine, tramite il rappresentante slovacco, Melić, che per loro la Slovenia era più importante che lo Stato jugoslavo e per questo guardavano alla cooperazione con la Germania, presentando due possibilità: una Slovenia indipendente o uno Stato comprendente la Slovenia e la Croazia. (Telegramma Feine del 5 aprile 1941, ibid., D. 273).

⁴⁰ Amery, Op. cit., p. 41.

⁴¹ Mameli all'Autore. La proposta di Ninčić è riportata anche da Maček, il quale però l'attribuisce erroneamente al ministro italiano (Maček, Op. cit., p. 222).

personalmente da Hitler, ma doveva preventivamente sapere su quali basi avrebbe dovuto condurre le conversazioni. Ninčić comunicò allora al Consiglio la proposta contenuta nel memorandum consegnato la sera precedente al ministro Mameli, facendolo passare come ultimo suggerimento avanzato da parte del governo italiano, che attendeva una risposta entro le ore 19.⁴²

Simović si disse subito d'accordo, ma insistette perchè le forze jugoslave occupassero anche Salonicco con i greci e gli alleati.

Ninčić, che non si era pronunciato sulla proposta fatta passare come suggerimento italiano, intervenne definendo „assurde” le parole di Simović. La richiesta di occupare anche Salonicco avrebbe significato inevitabilmente la guerra. Salonicco e il suo hinterland erano il solo passaggio per le truppe tedesche in Grecia, qualora avessero deciso di aggirare la Jugoslavia. Inoltre — aggiunse Ninčić — Salonicco non era territorio jugoslavo, e la Jugoslavia avrebbe violato la sua aperta dichiarazione di neutralità se avesse occupato quel porto.

Dopo un'accesa discussione, la maggioranza dei presenti si esprime in favore della pace, ed era pronta a votare per la cosiddetta proposta italiana come base per i negoziati, quando Simović prese a parlare, in tono infiammato, rievocando, un episodio dopo l'altro, la storia della Serbia. „Le sue parole — scrive Maček — non avevano alcun contenuto politico e consistevano interamente in frasi patriottiche e slogan guerreschi”. Ciò lo esasperò a tal punto, che egli interruppe Simović, minacciando di rassegnare subito le dimissioni, se questi avesse continuato ancora con simili dichiarazioni. Era apparso evidente che il Presidente del Consiglio, contrariamente alle assicurazioni e alle promesse fatte al leader croato, per indurlo ad aderire al suo governo, non vedeva davanti a sé altra via d'uscita che la guerra e sperava che si sarebbero potuti ripetere gli eventi del 1914—1918.

Simović cercò di calmare Maček, assicurandolo che non sarebbe stato fatto nessun passo definitivo prima delle 12 del giorno successivo.

Erano trascorse cinque ore, senza che fosse stata presa alcuna decisione. Alle 19 era scaduto il falso termine per dare una risposta al rappresentante italiano. Il Consiglio dei Ministri decise allora di dare a Ninčić l'incarico di chiedere a Mameli una proroga, almeno fino alle ore 12 del 6 aprile, poichè il governo jugoslavo sarebbe tornato a riunirsi il giorno dopo, per prendere la decisione definitiva in merito all'inesistente proposta italiana.⁴³ Ninčić, naturalmente, si guardò bene dal fare pervenire simile richiesta al ministro Mameli,⁴⁴ ma incaricò i due sot-

⁴² Al riguardo il ministro Mameli scrive: „Il giorno 5 vi fu un confuso Consiglio dei Ministri, in cui Ninčić mentendo al Consiglio, riferì alcune dichiarazioni che attribuiva a me e che io non gli avevo mai detto circa la condotta che l'esercito jugoslavo avrebbe dovuto seguire. (Mameli, Art. cit., p. 539).

⁴³ Il resoconto di questa seduta del Gabinetto jugoslavo è stato ricostruito sulla base dei ricordi di Maček, Op. cit., pp. 222—223, di Jovanović, secondo la nota pubblicata dal Knežević, Art. cit., p. 30; Jukić, Op. cit., z. 144; di Mameli, Art. cit., p. 539. Si veda anche Hoptner, Op. cit., p. 285.

⁴⁴ Mameli, Art. cit., p. 539.

tosegretari agli Esteri, il serbo Smiljanic e il croato Jukić, di redigere, sulla base della cosiddetta proposta italiana, uno schema di accordo con la Germania, con l'intenzione di consegnarlo il giorno dopo al rappresentante italiano.⁴⁵

Ma, ormai, la Jugoslavia aveva le ore contate. Mentre a Belgrado il Consiglio dei Ministri discuteva animatamente e confusamente, Hitler faceva pervenire a Mussolini una lettera in cui, dopo avere rilevato che gli ultimi avvenimenti avevano distrutto gli sforzi della Germania per assicurarsi rapporti „possibilmente” amichevoli con la Jugoslavia, affermava in tono categorico: „non vedo più alcuna possibilità di esitare ulteriormente, e domattina farò andare all'attacco le formazioni tedesche”. Hitler rivolgeva quindi delle raccomandazioni al suo alleato, sottolineando la necessità di condurre la campagna in modo unitario. A tal fine pregava Mussolini di accettare la sua opinione, come garanzia di successo. „Nelle attuali circostanze, per queste operazioni — rimarcava il Führer — l'esercito tedesco è numericamente il più forte nei confronti della Jugoslavia, sia nel campo terrestre che in quello aereo, e inoltre anche la sua attuale dislocazione è la più adatta per l'impiego concentrico delle forze”. Hitler si assumeva perciò la direzione dell'intera azione strategica e, evitare possibili resistenze dello Stato Maggiore italiano, chiedeva a Mussolini di poter dirigere direttamente a lui „sotto forma di raccomandazioni e desideri i punti di vista generali necessari per il complesso delle operazioni” che sarebbero stati poi trasmessi come ordini personali di Mussolini al Comando Supremo italiano.⁴⁶ Il sotterfugio era umiliante, ma Mussolini, sempre più preoccupato per la sorte delle truppe in Albania,⁴⁷ non sollevò obiezioni, aderendo completamente alle richieste del Führer, pur di facilitare una rapida conclusione della campagna nei Balcani. Egli assicurò Hitler dell'adozione immediata delle misure desiderate, informandolo che aveva già con-

⁴⁵ Jukić, ricordando questo particolare aggiunge quanto gli prospettava il suo collega serbo, Smiljanic, e cioè „come saranno preservati i nostri interessi a Salonicco durante e dopo le operazioni militari tedesche” (Jukić, op. cit., p. 144).

⁴⁶ Hitler a Mussolini, lettera del 5 aprile 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 281. La versione in lingua italiana è stata pubblicata da Mario Toscano su *Epoca*, n. 192 del 6 giugno 1954, p. 70 e pp. 93-94.

⁴⁷ „Il 5 aprile — ricorda von Rintelen, allora addetto militare tedesco a Roma — la vigilia dell'attacco trovai il Duce di umore molto oppresso. Egli temeva sempre una catastrofe per le sue truppe in Albania a causa di un attacco simultaneo della Grecia e della Jugoslavia ed avrebbe, assai volentieri, rinunciato all'intera impresa. Lo dovetti rianimare, con l'assicurargli che i reparti tedeschi sarebbero giunti in brevissimo tempo dalla Bulgaria fino al confine albanese”. (Rintelen, Op. cit., p. 130). I tedeschi comunicarono agli italiani l'inizio dell'attacco alla Jugoslavia solo poco più di un'ora prima che gli aerei tedeschi bombardassero Belgrado (Telegramma Ribbentrop del 5 aprile 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII, D. 275, nota 4).

Il segretario dell'ambasciata italiana a Berlino, indagando nei giorni precedenti sulle intenzioni di Hitler, si sentì rispondere: „Sì, il Reich intende agire fulmineamente in Jugoslavia”. „Ma perchè non ce ne informano ufficialmente?” — chiese il diplomatico italiano — „Perchè non sapete tacere; e poi è alla Wehrmacht che tocca agire”. (Simoni, Op. cit., p. 218).

centrato sul fronte albanese da 70 a 80 mila uomini, cui aveva impartito „l'ordine categorico di resistere ad oltranza nell'attesa che la tenaglia tedesca proveniente da est si faccia sentire a tergo degli jugoslavi”.⁴⁶

All'alba del 6 aprile, Hitler rompeva il silenzio mantenuto dal giorno della ribellione jugoslava e attuava la sua tremenda vendetta, facendo dare dai bombardieri tedeschi la sua risposta a Belgrado, che in breve tempo venne rasa al suolo.

Concludendo questa indagine, è possibile dunque stabilire alcuni punti fermi in relazione sia all'origine e agli scopi della richiesta di una mediazione di Mussolini nella crisi dei rapporti jugoslavo-tedeschi, conseguente al colpo di Stato del 27 marzo 1941, sia alle possibilità di una sua effettiva realizzazione.

Anzitutto si è potuto stabilire che la proposta di mediazione non partì da Roma, bensì da Belgrado. Risultano quindi smentite le voci che ne attribuirono l'iniziativa a Mussolini e che allora furono fatte circolare dai dirigenti jugoslavi a scopo di propaganda interna ed esterna. Queste voci trovarono largo credito e, in buona o in mala fede, sono state raccolte negli scritti degli stessi governanti jugoslavi di allora col risultato di travisare la realtà storica. L'iniziativa fu presa dal generale Simović, il quale cercò di sollecitare la mediazione di Mussolini usando, come mezzo di pressione, la minaccia di un attacco alle spalle delle truppe italiane impegnate sul fronte greco. Viene però spontaneo chiedersi quali speranze erano riposte in questa richiesta. Nessuna. A Belgrado non si faceva illusioni sulle reazioni delle potenze dell'Asse, e in particolare della Germania, alla ribellione della Jugoslavia. Simović faceva ogni sforzo per allontanare il più possibile l'aggressione dell'Asse con i soli mezzi a sua disposizione: quelli diplomatici, e cercava di guadagnare tempo, per condurre a termine i preparativi militari e mantenere aperta la via di Salonico, attraverso la quale pensava di assicurare la ritirata dell'esercito jugoslavo e l'arrivo degli aiuti promessi dai britannici, illudendosi che si potesse poi ricostituire un fronte a Salonico, come nella prima guerra mondiale.

La richiesta di mediazione a Mussolini apparve subito ai dirigenti jugoslavi come il mezzo più efficace ai fini della loro politica temporeggiatrice, ma Simović, con la sua tipica mentalità di militare, non seppe certo sfruttarlo diplomaticamente perchè, mentre faceva appello al duce per scongiurare la guerra con la Germania, nello stesso tempo lo minacciava di aggressione in Albania. In questo modo non poteva che ottenere l'effetto contrario, spingendo Mussolini ad intensificare le sue pressioni su Hitler per liquidare al più presto la partita con la Jugoslavia, anche se il duce vedeva con molta apprensione l'avanzata tedesca verso l'Adriatico, sempre paventata come un grave pericolo per gli interessi italiani.

A Belgrado non si tenne conto della rivalità di interessi tra le potenze dell'Asse, né passò per la mente ai dirigenti jugoslavi, che la

⁴⁶ Mussolini a Hitler, lettera del 6 aprile 1941, in D. D. T., Serie D, vol. XII D. 289. La versione in lingua italiana è stata pubblicata da Mario Toscano, su Epoca, n. 192, del 6 giugno 1954, pp. 94-95.

pronta accettazione del conte Ciano della loro richiesta di mediazione era certo dettata dalle preoccupazioni per la minaccia cui erano esposte le truppe italiane in Albania, ma non andava escluso anche dall'interesse di evitare allora un conflitto con la Jugoslavia, che avrebbe visto ingenti forze tedesche giungere sulle sponde orientali dell'Adriatico, determinando una situazione „intollerabile” per l'Italia. Il presidente Simović continuò invece con la sua tattica intimidatoria, nella vana speranza di riaprire in qualche modo un dialogo con le potenze dell'Asse, che gli permettesse di guadagnare tempo. A Mussolini non fu difficile tenere a bada gli jugoslavi, servendosi proprio della loro richiesta di mediazione che, dopo il contrordine dato a Ciano in merito alla venuta a Roma di due ministri del governo di Belgrado, tenne in caldo fino a quando ebbe sicure informazioni dell'ormai prossima offensiva tedesca.

Ma, a parte queste considerazioni sulla condotta di Belgrado e di Roma, è emerso chiaramente come non vi fosse alcuna possibilità effettiva di un intervento pacificatore di Mussolini. Il dissidio tedesco — jugoslavo si mostrò subito insanabile e qualsiasi tentativo di mediazione impossibile, di fronte alla drastica e irrevocabile decisione di Hitler di distruggere la Jugoslavia, per l'affronto che questa aveva osato fargli e che lo aveva obbligato ad un mutamento radicale dei suoi piani militari per l'offensiva contro l'Unione Sovietica.

Dragoslav ANTONIJEVIĆ

Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts
Beograd

TRADITION AND INNOVATION AT TZINTZARS IN OVČE POLJE IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF MACEDONIA

Introduction

The problem of research of nomadic cattle-breeders in the Balkan Peninsula and in South East Europe, and especially that of their migrations, their undeveloped societies and cultures (both material and spiritual), had for a long period of time been in the focus of scientific attention. The importance of nomadic cattle-breeders has been noted by anthropogeographers, ethnographers and historians, but also by those scientists who were interested in problems of South East European economy. And really, one can hardly find a branch of economic activity in that part of Europe which has so many special traits as nomadic and semi-nomadic cattle-breeding. It did not only have effect throughout centuries on economic and social development of South East Europe, but influenced material and spiritual culture of peoples of that region generally as well; it also had effect on their mutual relations as well as on the ethnogenesis of some of the peoples. This explains great interest in the field of social sciences dealing with South East Europe for the mentioned kind of cattle-breeding in the mountainous regions.

One of the pioneers in the research of problems of cattlebreeders and their migrations in the Balkans was Jovan Cvijić, who also defined the subject matter as well as scientific method of research of that complex question. We shall mention other researchers too, such as G. Weigand, V. Marinov, V. Čubrilović, M. Filipović, J. Trifunoski, H. Carsten, B. Gušić, M. Lutovac, A. Beuermann, G. Kavardias, L. Žunić, M. Marković and others. For the specific question we are dealing with most important are undoubtedly the works of Jovan Trifunoski dealing with the Tzintzars in Ovče Polje.¹ Our research has been completed by our own research in the field in Ovče Polje, where we studied Tzintzars.²

¹ Јован Ф. Трифуноски, Цинцари у Овчеполској котлини, *Etnološki pregled I*, Beograd 1959, 35—50. By the same author: *Ovčepoljska kotlina*, separate copy from the collection of works *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, Zagreb 1964, 585—762.

By the same author: *O štanovništvu SR Makedonije*, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, knj. 45, Zagreb 1971, 697—711; *Cincari u slivu Bregalnice*, *Vranjski glasnik VIII*, Vranje 1972, 359—377.

² Together with professor Jovan Trifunoski I did field research in the Tzintzar settlements in Ovče Polje, November 1973. I use this opportunity to

Dealing predominantly with the anthropogeographic element while researching the problem of Tzintzars in Ovče Polje, Jovan Trifunski could not avoid the analysis of numerous and specific ethnological and sociological phenomena along the lines of change, evolution, continuity and discontinuity, of tradition and innovations, in other words of notions which do relate to the problem discussed in our paper. All these expressions deserve to be included in an ethnological analysis. The quality which characterizes any ethnological phenomenon, including the one of the nomadic cattle-breeding, is in fact the congruity between stability and an ever changing development.

For the task in question we dedicated much of our time to the research of Yugoslav and foreign literature, but also to the collection of materials in the field. Particularly difficult was often controversial ethnographic and folklore materials. Therefore it is understandable that the position of an author trying to treat theoretically such a theme is rather difficult, as the great conflicts between the traditional and innovative are full of problems.

One should, at the very beginning make clear the notions of tradition and that of innovations. The tradition can not be viewed as an „archeological collection“ of preceding signs nor is it something final in its meaning. Quite the contrary, the phenomenon of tradition is not the preceding one to us in its literary meaning, as we are constantly conquering it, learning it and raising it. As an entity, the tradition is being formed in the actual consciousness only if it is intensively experienced.³

When one says „tradition“, one often thinks on the past. And the past taken semantically associates to something gone by, something which never returns. However, we are all witnesses that while building the new we often return to the past, and by doing this we live it up intensively and without interruption again and again.⁴

„I vomited all the past on the floor of my room“, wrote Rastko Petrović at a time when, from the National Library in Paris to the Belgrade Moskov hotel and Terazije Place, he underwent the archetypic forms of Slavic mythology. That grotesque phrase of the poet clearly shows the seething over of ancient data in a contemporary consciousness willing to make universal some general human situation. And by doing this, at the same time to describe the situation of the consciousness as a dialogue of experience, without regards to their origin in the chronological sense of the term. That is how the poet negates the tradition as a constancy while arguing for a tradition as continuous chain, as something changeable, the sense of which depends on the very contemporaneity reached by it.⁵

---

express particular gratitude to profesor Trifunski for his generous help during that time.

³ Milan Komnenić, *Poezija, istorija, tradicija*, Delo br. 2, Beograd 1972, 116.

⁴ *Ibid.*, 177.

⁵ *Ibid.*

While speaking on tradition, one can safely apply that well-known maxim received from Parmenides and Greeks, that one can not step in twice in the same river, as the being is changing and the river too is changing.

Taken in its whole, the innovation in principle means a continuous relation between human needs and human potentialities. In ethnological and folklore sense, on the other hand, by innovation we mean new creations in material and spiritual cultures, and in folklore genres, which are not only products of adaptations but new qualitative systems of creative motivations differing essentially from the traditional ones. It is understandable that innovations are evident in various and numerous aspects of life and of ways of work.

For the problem we are dealing with, we had to determine our periodization, which is manifested in the three stages of development. Each of these stages encompasses a closed entity with basic characteristics relating to the life and culture of Ovče Polje Tzintzars.

First stage

The geographic area of nomadic and semi-nomadic cattle-breeding in South East Europe extends over all mountainous systems of the Balkan Peninsula south of rivers Sava and Danube. Across these rivers are added regions over Djerdap, Carpathian mountainous system along its whole arch all the way down to South East Poland near Krakow. In the north-west direction across the Dinaric mountainous chain this region of cattle-breeders' migrations is connected with the Alps, with their specific way of semi-nomadic cattle-breeding.

Macedonia, with its characteristic mountains and plains, is one of the rare regions of Balkan Peninsula which from ancient times offered hospitality to the oldest forms of cattle-breeders' way of life. The mountains with high peaks cut with deep valleys of fertile land abounding with large pastures, partially with forests, are the areas of development of nomadic and semi-nomadic cattle-breeding, with seasonal shepherds' migrations between summer places for cattle in the highlands and winter places in low and warm valleys, or, as the case may be, along the Aegean and Adriatic coast.⁴

All that made possible intensive breeding of sheep, with no need for providing for hay for winter, as there were continuous movements of cattle-breeders, with their flocks, from winter to summer pastures and vice versa. To this kind of cattle-breeders, who were completely tied to such a way of life and economy, and without permanent settlements, belong the Ovče Polje Tzintzars too.

According to Jovan Trifunoski these Tzintzars of a nomadic character originated from Gramos in South Albania. They migrated later

⁴ Др Војислав С. Радовановић, Горња и Доња Белица у Струшком Дримколу, Гласник Географског Друштва XXII, Београд 1936, 21.

to Eastern Macedonia at the end of the eighteenth century and during summer seasons they stayed with their flocks in the mountains of Oso-govo, Pljačkovica, and Ogražden. They spent winters in the plains with warm climate such as Strumica, Kočani, Ovče Polje and Thessaloniki.⁷ It is presumed that this group of nomadic Tzintzars from Gramos was formed by some forty families who fled from the tyranny of the Turkish Ali-pasha of Janjina led by their richest leader, or „čaja” named Pa-puca Roši.⁸

Typical way of life of that specific ethnical nomadic cattle-breeders' group lasted for something more than a century in eastern part of Macedonia, i. e. comprised a period from the end of eighteenth century until the year of 1912 at the outset of the First World War. This is qualified as a first stage in the development of these cattle-breeders on Macedonian soil.

The cattle-breeders' nomadism of these Tzintzars had to conform to the ways of life and necessities of an ecological surrounding with the whole complex of customs, institutions and conceptions, in other words with a specific culture. One can even say that, in a sense, the complex character of that culture is its tribute to its unsteadiness, and even to its archaic technical and economic connections with its surroundings. It is often heard that cattle-breeders' life is simple, but this could evoke some unreal generalisations. It surely is simple in its economic simplicity and technical backwardness. But it is not such, judging through its language with its hidden richness, through its art as well as in terms of poetic forms and other elements of culture.

By these cattle-breeders one can find most refined social stratifications. If one adds the old chronicles on shepherds' migrations and dedications in arts etc., one can conclude that a geographic exception and human paradoxes created and maintained an authentic cattle-breeder nomadic type of civilization in the Balkans, which is in sharp contrast with contemporary social evolution, although not without the riches of human personality.⁹

What are essential and significant creations of this nomadic cattle-breeder type of culture, and is it everywhere in the world the same or similar, is still an unanswered question. The reason for this is a relatively recent interest of ethnology for the study of nomadic cattle-breeder type of civilization. However, the nomadic way of life of cattle-breeders makes this group a specific one through its separate social, cultural and political status in the frames of global societies.

In an attempt to define the nomads we are speaking about, as well as their culture, one should state first of all that, in contrast to other populations, they live quite apart from the others, that they come to contact with market towns and other similar places only when they

⁷ J. Trifunoski, O stanovništvu SR Makedonije, op. cit., 710—711.

⁸ J. Трифуноски, Цинцари у Овчеполској котлини, op. cit, 36.

⁹ J. Berque, Introduction, UNESCO, Revue International des sciences sociales, No. 4, 1959, 508.

have to sell their products, and that they make an interesting segment of a wider society where they are not a dominant group at all. These cattle-breeders' communities retain much of their identity and connecting links with cattle and cattle-breeder type of cult, as well as with their customs and art. Their specificity in relation to the world is hidden in the values and style of their way of life.

According to literature known to us, it seems that there is an agreement as to nomadic cattle-breeders and their culture being a global class society with a separate civilization and culture, with a degree of autonomy and self-sufficiency.

However, there is a need for ethnology to provide for a more complete explanation of a real nature of the cattle-breeder type nomadic way of life, of the nomadic culture, and especially of the question of historical conditions of their origin and development, as well as their gradual disappearance and final dying away.

The extensive cattle-breeding in the fullest sense of the term, connected to nomadic Tzintzars meant an enormous expenditure of time by way of looking for the cattle, grazing it and constant moving. The rearing of sheep was the main source of means. Owing to their rudimentary method of rearing, the reproduction of cattle certainly depended on environmental conditions. And in order to maintain and enlarge the flocks, especially in winter, they needed better climate. Therefore the need for migrations towards the sea side and fertile lower regions, i. e. „župa“.

As a rule the whole group should follow the flock, as many people were needed to care for it. Under these conditions it was not possible for the nomads to settle down in one place and thus to create permanent economic and cultural centers. The nomadism, therefore, left its seal on the entire social and family life of cattle-breeders.

The Tzintzars maintained a family of an extended and co-operative type with archaic traits of life and culture. Dominant was the patriarchal cult of a headman, an alderman („čelnik“), who was leading the nomadic group, founded on gentile-tribal structure of the society. Family communities were not only highly self-sufficient, but they autonomously regulated their internal relations, while social homogeneity was particularly prominent.

The whole social organization of Tzintzars, their furniture and tools, means of transportation and all other things, were necessarily subordinated to the difficulties and needs of a nomadic way of life, and that laborious living preserved all of its traditional forms.

Material foundation as well as the ways and manners of work at these cattle-breeders stayed really and basically the same in the course of several thousand years. Experiences and knowledge of the production during that long period of time were transferred from generation to generation, almost without any change. Thence, one can not speak of innovations in that first stage of development of Tzintzarian nomads of eastern part of the Socialist Republic of Macedonia.

Everything was determined by traditional values while social control has been performed by way of customs, superstitions, and legal norms which were present as a collective force of the community and its public opinion most often connected with severe sanctions.

The sense of solidarity, based on archaic social organization and on the principle of self-preservation of the community, was rather developed. It has been checked and controlled by way of strict social intervention which was not formal, intentional or deliberately organized, but rather archaic, informal and based on a control of a traditional type.

Conservatism is typical for that first stage of development of Tzintzars. In essence it depended on several factors, first of all social, and then psychological. Naturally, by psychological factors we do not understand an inherited psychological substratum, but rather the one built in the course of socialization. i. e. the social-psychological. Quite a number of scientists, mostly sociologists, tried to prove the nature of rural conservatism.¹⁰ They all agree that, first of all, it emanates from the very autarchic character of a rural way of life. As soon as the way of life is changed — and this we witnessed in the field — conservatism and traditionalism were abandoned. We found that some of the aspects of Tzintzars' conservatism were induced by the Orthodox church. It is also probable that the Old Testament Moses' philosophy was present with all the nomadic cattle-breeders, and it is known that it was very much developed with these cattle-breeders in the Middle East.¹¹

It is significant that the conditions of life characteristic for Tzintzar nomads were predominant in forming the predisposition for conservatism. These conditions of life, as we already stated, are characterized by general static attitude, universal and significant dependence on natural surroundings, and a particular system of social organization and activity. Tied throughout centuries to the cattle and to migrations, they petrified many phenomena as well as their mentality. This means that a cattle-breeder is not conservative by his nature, but rather through the nature of his job and because of the conditions of his life and work.

Second stage

The nomadism was maintained as a consequence of different factors, some of which — as we tried to show — were influenced by geographic necessities, while others depended on economy, technology and politics. These factors began to change after the First World War, and the change was accelerated after the end of the Second World War. Pressures of contemporary conditions and ways of life had already started to act against the nomadic cattle-breeders.

¹⁰ Vojislav Djurić, *Sistem seoskog opiranja inovacijama*, Sociologija sela, 1—2, Zagreb 1972, 36.

¹¹ Andrija Gams, *Biblija u svetlu društvenih borbi*, Beograd 1970, 3—207.

The administrative factors of statehood forced the nomads of the Balkans to subordinate to the newly created frontiers, to the duty of paying taxes etc. They had to subjugate to the institutions which were not in accordance with the immediateness of the nomadic cattle-breeding. The signs of transformation had already begun with the end of the First World War, and this time was conceived as the beginning of the second stage of the development of the Ovče Polje Tzintzars. This stage lasted until the sixties of our century.

We are going to state the reasons compelling the nomadic Tzintzars of the eastern part of the Socialist Republic of Macedonia to give priority after the First World War to the farming, while changing their striving for the flock with the striving for the field and at the same time replacing the sign of the hut for the one of the house.

Jovan Trifunoski found that the disintegration of „čifliks“ and the emigration of Turkish population after the Balkan and First World War, „dealt the first blow to the old Tzintzar way of life in the eastern part of Macedonia“. The Turks who started to emigrate intensively particularly in the period between the years of 1924 and 1927, sold their lands in bargains, and this started a process of narrowing down of pastures. In such a situation Tzintzar groups of eastern Macedonia abandon the nomadic way of life and become permanent village settlers.¹²

Particularly after the Second World War the Tzintzars finally switch to the permanent and farming way of life and activity. First of all, after 1948 they could not own any more big flocks of sheep, and the earlier way of trading in cattle was also disturbed. The same applies to the trading in product of cattle-breeding. Adding to the process was the complete emigration of Turks from Ovče Polje region, so that the Tzintzars definitely tied themselves to the fields.¹³

One time nomadic Tzintzars now formed twelve Ovče Polje settlements where, mixed with Macedonian farmers, they started a permanent way of life with farming as their main activity. These settlements were the following: Alakince, with four houses, Amzibegovo (four houses), Adžibegovo — 29 houses, Vrsakovo — 14 houses, Delisinci — 13, Dorfuli — 15, Erdželija — 23, Keselery — 48, Krivi dol — 11, Mečkujevac — five, Mustafino — 20, and Saržiovo — 2 houses.¹⁴

That process of settling down was described in the following manner by Jovan Trifunoski: „The Tzintzars in Ovče Polje Valley emerged as permanent settlers twice from 1912/18 to 1941 period and from 1945 until 1957/58 period. This colonization was effected in two different ways. Some of them, abandoning cattle-breeder nomadic type of life started very soon to settle down in the existing villages. These direct settlers include the greater part of all the population. These people

¹² J. Trifunoski, Цинцари у Овчеполској котлини, op. cit. 38.

¹³ Ibid.

¹⁴ J. Trifunoski, Cincari u slivu Bregalnice, op. cit. 360.

had an opportunity to know the present area even before they entered it as permanent settlers. In some of the Ovče Polje villages they spent the winters with their cattle most of the time.

„The other group of Tzintzars settled at first in the villages of the surrounding areas, such as Kočane region, immediate area of Štip town, Titov Veles Valley, surroundings of the town of Kumanovo etc. They stayed in these regions as permanent settlers only for a short period of time, i. e. for several years. But, when — after the Second World War — an opportunity showed up for them to buy land cheaply in the better parts of Ovče Polje, or when they were invited by the relatives settled previously there, they easily migrated from those first stage settlement to the present-day area.”⁵

The transition from nomadism to the permanent settling was revolutionary in terms of changes in culture, in conceptions, in mentality, and these were also the first and basic innovations. Fast development of farming and its acceptance caused the transition to another kind of semi-nomadic cattle-breeding. In other words, the hay for cattle was provided for the winter period and at the same time the building of stalls contributed to better rearing.

The centuries old nomadic ways of production had to be replaced by use of tools for farming, which were not known before. The nomad changed the ways of housing, as he replaced the hut with a solid house, although more often than not these houses were the abandoned ones by the Turkish emigrants.

The new manners of production caused changes in food habits, and particularly in the status in society — the Tzintzar became the farmer and the semi-nomad. These were the most important innovations as well as the first ones in the culture. There emerged many innovations in the Tzintzar house too. New things appeared in the family relations, in the relations between neighbours and kin, in the forms of communication in the village community, then in customs, in clothing etc. All these meant a strong cultural innovation.

However, in spite of the mentioned innovations in that second stage of development of the Ovče Polje Tzintzars, one can state that, together with the existing of their essentially village way of life — which meant farming with cattle-breeding — there exists the identity of their village-type culture. That type of culture is still combined with strong impulses of the existing traits of tradition, which is especially true for their spiritual life, their customs, beliefs, superstitions, and folklore. That is why that stage of their development could be characterized as a conflict between the traditional and archaic on the one hand, and the progressive and innovative, on the other.

Before they settled down at all and before they began to live in solid houses, while creating their means of life by farming, they could hardly accept and understand the permanent way of life. It is, however, interesting that a nomadic cattle-breeder who did not own

⁵ J. Trifunovski, Цинцари у Овчепољској котлини, op. cit., 38—39.

any land or have a permanent settling, understood quite soon the notion of home, as this gave him the security and a possibility of a better life.

We think that this fast accommodation to the farming and to the semi-nomadic way of life is not hard to explain. The nomadic cattle-breeders were known to have a specific quality, i. e. their traditional adaptation to the surroundings in an utmost and harmonizing way. It is only natural that this quality of adaptation influenced in many ways their acceptance of innovations.

In this second stage of development of Tzintzars we meet yet another important phenomenon, i. e. the so-called contact of cultures. What does that really mean? In the new geographic and ethnical setting the Tzintzars came in contact with Macedonian population as well as with Slavic culture in Ovče Polje settlements. This mixing was manifest in various ways. Some of the traits disappeared, some were accentuated, while completely new ones emerged and became dominant. Already Milenko Filipović wrote for nomadic Tzintzars living in the Ogražden mountain that they could speak Macedonian, which related to the women too. There were cases of their children going to school.¹⁴

That was how the Tzintzars in contact with Macedonian tradition started to modify their traditional culture, but, in final instance not losing their old quality which mostly was preserved in customs and in ethno-psychological characteristics.

By accepting the agriculture there emerged a series of resistances of various kinds, and first of all those of a socio-psychological and cultural nature. This kind of resistance was based on the fact that the introduction of novel things requested the relinquishing of traditional customs connected to the nomadic way of life, of usages and of various forms of behaviour. These resistances were accentuated by the fear that by switching over to the farming one should change traditional and family relations, in other words the patriarchal and undeveloped social structure.

Third stage

In concluding his work on Tzintzars in the Ovče Polje Valley dealing with the research performed in the course of 1956, 1957, and 1958 Jovan Trifunovski questions what will eventually happen to the Tzintzars who only until yesterday were cattle-breeders of a nomadic type, while they began to settle down in a permanent manner doing farming. The more so, as they were far from their original area without receiving any help in terms of new migrations. The challenge of that question is answered by Jovan Trifunovski in another of his works, that from 1971, when he stated that the Tzintzars of eastern Macedonia,

* М. Филиповић, Номадски Цинцари на Ограждену, Гласник Географског Друштва, св. XXIV, Београд 1938, 59—72.

living in the mass of Slavic population and in the community with Macedonian people, will necessarily in the future, through the acceptance of Macedonian language, and culture and of numerous innovations characteristic for the contemporary social development, fade away as a separate Tzintzar ethnic group of that part of Macedonia.¹⁷

And in fact, according to the field research we made in 1973, Trifunoski's thesis was right. There was evidence of a phenomenon of a latent transformation and assimilation of Tzintzars, and this should be called a third and a last stage in their development in Ovče Polje.

Under the influence of the industrial revolution and the socialist urbanization in the towns near Ovče Polje region, the Tzintzars in large numbers leave their settlements and join the industry of Titov Veles, Štip and Skoplje. This particularly refers to the younger and middle generations. We have seen thus deserted villages with just a few elders, unable to do the farming, and wandering around nostalgically after the last flocks. We can quote as an example that in the village of Delisinci there remained only five out of twenty families of Tzintzars. Even the seventy five years old Sotir Mišo from that village will soon move to Veles, where he bought a house.

With the change of profession and with the breaking up with land as well as with the moving to towns, and accepting of literacy, the Tzintzar entity of material and spiritual values, which was expressed in their established way of life, is today being disintegrated while transforming up in a new culture.

In this third stage of their development one time nomads and cattle-breeders and later farmers, the Tzintzars in Ovče Polje are today experiencing the most prominent innovations. Their traditional nomadic type of culture changed so much that one can not speak any more of it as having its own identity.

The industrialization meant necessarily a new way of life and the old styles have been overcome more and more. By it we understand a complexity of economic, technical, social-organizational as well as cultural transformations. Mass emigration of Tzintzars from Ovče Polje was the first stage of that internal and external migration which caused changes in the way of life as well as the aspiration to march with the times.

Finding jobs in factories and crafts, joining the schools and the similar, invoked changes in conceptions, in psychology, in mentality and in other approaches to the values. First transformations were of the economic, family life, and educational character, while the others influenced other institutions and almost all their social system.

However, one should take notice of a general principle according to which a traditional culture never fades away as a whole. It is also true that the new does not replace the old instantly. The innovations are received, in principle, with caution. This reception of innovations

---

¹⁷ J. Трифуноски, Цинцари у Овчеполској котлини, op. cit., 42, and by the same author: O stanovništvu SR Makedonije, op. cit., 710.

is not only a technical matter in terms of adaptation to the new, but it requires a new system of innovations which differs in essence from the one in the traditional surroundings. That new system requires the individual transformation of people.¹⁸

One should add here an ethnopsychological remark. The Tzintzars, one time nomadic cattle-breeders, have for centuries provoked curiosity of their neighbours living in permanent settlements and doing farming. The reason was Tzintzars' sobriety and elasticity, their readiness for action, their delicate feelings. All these characteristics originated as signs of adjustment to the natural surroundings, for which a town dweller or a farmer was not generally able. It is therefore quite understandable and natural that Tzintzars in the present times show remarkable ability to develop very fast.

Conclusion

The shortest conclusion should read as follows. The destiny of the Tzintzar ethnic group in Ovče Polje in the final analysis, is left with their own hands. They alone should decide on the ways and on the price of harmonizing their life and even their beings to the requests of modern times and of social development. It is only natural that one should add here the already stressed and interesting ethnopsychological entity of a rapid and prominent evolution of Tzintzars, their possibilities for adaptation and assimilation, and especially the fact of familiarizing with the surroundings and with the people with whom they share good and evil. These elements should also be taken into account when one treats the third and the last stage of development of the Ovče Polje Tzintzars.

---

¹⁸ Manojlo Gluščević, *Ekonomski razvoj i transformacije nerazvijenih društava, Sociologija sela* 10, Zagreb 1965, 29.

1. Deserted Tzintzar houses in the village of Adžibegovo (photographed in 1973).

2. Tzintzar house with sheep-sties in the village of Delisince (photographed in 1973).

3. Tzintzars from the village of Adžibegovo in traditional costumes made out of domestic woollen fabric, with the characteristic cattle-breeders' stick (1973).

4. Tzintzar cattle-breeder with his flock from the village of Adžibegovo, wearing a traditional cattle-breeders' wollen overcoat (1973).

5. Two brothers Tzintzars deep in old age from the village of Delisince, traditionally dressed in domestic wollen fabric. One time nomadic cattle-breeders, they are deserted by their youngs who moved to town (1973).

6. Two women Tzintzars — mother-in-law and daughter-in-law from the Adžibegovo, in traditional folk costume (1973).

Cristea SANDU
Timișoara

LES „PRINCESSES” (CRAITZELE), UN CULTE PAÏEN D'ORIGINE DACE, CHEZ LES ROUMAINS (VALAQUES) DE SERBIE DE N-E ET DE BULGARIE DE N-O

Il y a au sud du Danube, entre Morava—Timoc (Serbie de N-E) et Timoc—Vidin (Bulgarie de N-O), une zone folklorique ayant des filons très anciens, non explorés encore.

On a écrit sur le culte païen des „Princesses” quelques ouvrages¹ mais qui se rapportent surtout au côté médical qu'à celui ethnologique et folklorique.

Le rite commence dans la semaine des Pentecôtes, quand le „vendredi” avant le dimanche des Pentecôtes, on élit les „Princesses” sur une place sacrée près de la grotte mystérieuse „Cirșia Dîlbocii”, dont la légende dit qu'elle a des profondeurs qui en passant sous le Danube, aboutissent dans le Banat.

Le samedi on distribue des vases avec du vin et de bons mets pour l'âme des morts, comme chez les Traces.

Au premier jour des Pentecôtes commence le véritable rite. Les arbres protecteurs des carrefours sont ornés et arrosés par des groupes de jeunes filles.

Vers le midi on promène dans le village un pain blanc, artistiquement orné. A la place sacrée, depuis des temps immémoriaux, les habitants „sortent avec les tables dans le village” rangées en ordre sur l'herbe verte. On allume des cierges en cire entortillés qui brûlent comme dans une nuit scintillante d'étoiles. Le „pater familias” de chaque

---

¹ M. Đ. Miličević, *Kneževina Srbija*, pp. 1085 et 1885.

Tihomir Đorđević, *Kroz naše Rumune*, Beograd, 1906 p. 82.

Dr. V. Subotić, *Rusalje u Srbiji, i padavice u Dubokoj*, Beograd, 1905, 96.

Dr. Milorad Dragić, *Rusalje kao funkcionalna neuroza masa* (Soc. Med. Pregled 1936. Et Politika, 8 et 15. juin 1936 et „Vreme” 1938 et 1939.

Dr. Radovan Kazimirović, *Tajanstvene pojave u našem narodu*, Beograd, 1940, pp. 106—122.

Milan Maisner, *God. N. Čupića* vol. XXXIV, 1921 p. 226—257.

table fait le rappel des morts; il verse du vin par terre, ensuite on fait l'aumône, on donne du pain azyme, du pain levé, de la polenta, du sel, du rôti, des cenfe peints, de la „Kolive" (gâteau de blé et de noix que l'on distribue à la mémoire des morts), du miel.

Partout retentissent des chansons jouées par flûtes, flûtes de Pan, clarinettes ou violons. Tout le monde se met à danser dans un rythme trépidant une ronde circulaire, comme une véritable „sîrba" (danse très rapide). La mélodie des Pentecôtes commence à maîtriser les âmes. Du néant descendent les «êtres invisibles et méchantes des Pentecôtes pénétrant dans les âmes des femmes. C'est le moment de la plus haute tension. On entend dans la ronde un cri plusieurs. Une ou plusieurs femmes tombent à terre, comme les fleurs fauchés par la faux.

Le monde qui regarde dit: „ce sont les Pentecôtes qui l'ont prise", La femme se débat, pleure, rit ou arrache ses vêtements. Elle est mise sur une couverture. Les transes commencent, elle entre en conversation avec les morts. Elle leur pose des questions, s'étonne de l'immensité du monde qu'elle apprend des morts, elle en apprend des nouvelles et parfois elle fait des prédictions. Ainsi, Mărie Trăilă Ranković mariée dans le village Voluia prédit, en 1910, l'apparition de la comète à queue „Halley" (qui apparut une fois dans 76 ans) ainsi que le meurtre du roi. Alexandre en 1933, des choses qui se sont passées. Elle fait la liaison entre les vivants et les morts, étant 99% morte.

Les médecins,² incapables de sauver la femme tombée en transes, font appel aux „princesses". La réanimation commence par le rite solennel des „princesses" selon des règles fixes. La danse des „princesses" commence avec cris, chansons jouées à la flûte de Pan, clarinette ou violon. On lui apporte des plantes médicinales: des fleurs de camomille, d'absinthe, de tilleul et de l'ail.

La danse est exécutée par trois „princesses", trois „princes" et un musicien éprouvé et parfois indiqué d'avance par la femme.

La danse a lieu autour de la femme. Les danseurs sont intercalés, une jeune fille et un garçon. Les „princes" portent des épées en métal en les agitant au-dessus la malade, ensuite en les posant en croix sur elle. „La chanson du prince" joué par la flûte de Pan est séduisante et pleine de douceur. C'est avec elle que commence la tromperie des Pentecôtes pour les faire sortir de l'âme de la femme tombée en extase. Le déplacement de la femme se fait dans 3,5, ou 9 endroits, jusqu'à ce qu'elle est réanimée. Parfois le rite dure 1—3 heures, en fonction du sujet, des danseurs et du musicien.

On lui crie tout le temps: „Lève-toi Marie! Lève-toi, n'aie pas peur!".

Le „grand prince" crache sur le malade de l'ail, jette de l'absinthe et de la camomille. On lui introduit par force l'ail dans la bouche et on crie:

² En 1939, le Dr. G. A. Kipers — Sonenberg, de Berlin a étudié le phénomène.

„Hep, comme ça, de nouveau comme ça
 Encore une fois comme ça
 Et de la bouche, héi!
 Comme ça, „bela” héi!

Suit le chœur des jeunes filles qui chantent des mélodies pour le retour de l'autre monde.

„Le vent frappe le visage
 Il m'a apporté une odeur,
 Il sent les fleurs de foin
 Du sein de ma belle . . . . etc.

On dit que les „princesses” et les „princes” sont doués avec des pouvoirs surnaturels.

Pendant le déroulement du culte ils ont des fonctions magiques: de fertilité, fécondité, prophylaxie et prévoyance.

Chez les „caluochari” il n'y a pas conversation avec les mortes et l'état de transes des femmes.

Si le rite est sans faute et vif, la malade reprend la connaissance à cause du rythme, en commençant à mouvoir les pieds comme dans la danse du „calouche”. On la lève sur ses pieds et on la conduit près de la „Cirçia Dilbecii” boire de l'eau cristalline du ruisseau qui prend la source dans une grotte mystérieuse qui se prolonge sous les „Cazane” du Danube.

Le „Premier prince” prend de l'eau du ruisseau dans la gaine de l'épée, la verse dans le creux des mains du second „prince” et celui-ci donne à boire à la malade trois fois. C'est à peine maintenant qu'elle se réveille sans se souvenir quelque chose. On lui donne du miel et on lui met à la ceinture de l'ail, de l'absinthe, des fleurs de tilleul et de la camomille.

Selon sa structure, la danse est plutôt de magie que virtuosité, comme les Roumains le prétendaient. Les sauts sont rythmiques en mesure de 2/4, avec des coups à terre accompagnés de cris comme chez les „caloucheri”.

La ligne de la danse est courbe, en cercle, ayant la direction vers la droite, de même que les rondes, que les Roumains appellent „sirba”.

Le rôle décisif appartient aux sons de la flûte de Pan et à l'air des Pentecôtes, car les instruments parlent avec dieu, pendant qu'entre les danseurs et la femme qui a l'âme volée par les Pentecôtes, a lieu une corrélation psychique, une tension intérieure qui se transmet à la malade du dehors, dans un rite et une parfaite ivresse dans laquelle le rythme s'unit à la magie.

L'origine du culte se trouve au sud des Cataractes du Danube, sur la vallée du Pec, dans la région Zvižd-Homole, la zone des anciens „Guduscains” et chercheurs d'or dans le Pec.

La coutume s'est maintenue, sous sa forme archaïque, seulement à Duboka, Vokuje, Neresnice, Camme, Sevica, Racova Bara, Bukovska, Bîrniça, près de Columbac etc.

Avant la première guerre mondiale la coutume a été signalée à Kostolac (Vîminacium), Bor, Maidan Pek, Valeacosne, Brestovac, Dobra etc.

À la même époque on signalait le culte des „Princesses” à l'embouchure du Timoc, dans les villages de Buglarie de N-O, dans les localités: Virf, Balej, Gumătarj, Stanotirn, Florentin et dans une forme encore plus dédénérée, à Deleina, Raboaa, etc.

Des anciennes parties du culte, est resté dans le département de Vidin seulement la danse des „Princesses”, tel comme il existe aujourd'hui aussi sur la rive gauche du Danube dans l'Oltenie, la Valachie, où ce culte persiste seulement dans le souvenir des plus vieux.

En échange, en Bulgarie de N. et de N-O, de Vidin vers l'Est, sur la vallée du Danube, chez les Bulgares et les quelques villages roumains, ont survécu les „calouchari” avec leur nom roumain comme le savant bulgare M. Armandoff a pu constater:³ „Kaluşari” et la très répandue danse „Floritschika” (La Fleurette).

L'origine du culte est selon les uns la déesse phrygienne „Mère de tous les dieux”, la protectrice de la végétation Cybella, selon les autres Dionisos (chez les Grecs) et Bachus (chez les Romains), culte répandu dans tout le monde ancien. À ce culte participait tout le monde, surtout les femmes qui apportait leurs hommages aux dieux par des chansons et danses ayant souvent un caractère d'orgie.

Une danse d'origine trace „Kolovrismos” ayant le rôle de guérir, est invoqué par Xenofon.

Les racines de l'origine très ancienne de ce culte païen, doivent être cherchées dans la période primitive de l'évolution historique et sociale des Traco-Daces de la préhistoire.

Milan Maisner⁵ croit que le dieu des Daces, Zamolxe ensuite Déné, (n. n.) ont eu un rôle décisif dans la popularisation de l'immortalité de l'âme en partant de Hemus-Argentaria au Danube et dans les Carpates.

Les Daces croyaient de pouvoir chasser les mauvais esprits par des lances, des flèches et des épées, c'est pourquoi dans le culte apparaît l'épée.

M. Maisner⁶ présume que le rite des „princesses” doit être cherché séparément des autres cultes liés aux princesses et Pentecôtes des

³ Prof. dr. M. Arnaudov, Die bulgarischen Festbrauche. Bulgarische Bibliothek, Band IV 10. 59-64.

⁴ Aurel Candrea: Folclor medical român. Buc. 1944 p. 163.

⁵ Milan Maisner, Tragovi iz kulta velike majke bogova, God. N. Čupića vol. XXXIV r. 236. Et James Frazer The Golden Bough Beograd 1937.

⁶ Milan Maisner, Tragovi kulta velike majke bogova, God. N. Čupića vol. XXXIV p. 236. Et James Frazer The Golden Bough, Beograd 1937, p. 120.

autres régions⁷... ce culte et rite dit-il „date des plus anciens temps, quand les ancêtres de ces contrées les Gètes ou Daces, d'origine trace, ont respecté leurs dieux par des orgies et du mysticisme sauvage.⁸

La géographie comparée de ce culte peut renfermer toute la zone du Danube, entre Balkans et Carpates, l'ancien espace traco-gétique. D'une certaine manière, on rencontre les fêtes des Pentecôtes chez les Italiens, Serbes, Russes, Grecs, en Macédonie etc. mais tout à fait différentes des „princesses” de la Vallée du Pec-Duboka-Voluja.

Ainsi chez les „princesses” serbes on ne rencontre pas même rite et la même fonctionnalité. La coutume se réduit à des danses et chansons qu'on exécute au cours des 3 jours des Pentecôtes d'une maison à une autre, pour obtenir des dons.

En Yougoslavie la coutume des Pentecôtes s'appelle „Kraljice” ou „Lelie”. Vuk St. Karagić décrit „les princesses serbes comme des groupes de 10 ou 15 jeunes filles, joliment ornementées qui vont de maison en chantant et dansant.⁹

La coutume des „princesses” serbes est signalés en partant de Cer, Madjenik et Timnić jusqu'en Sloénie chez les Serbes catholiques¹⁰ et la coutume „vilarke” et „vilari” chez les „tziganes valaches” de la région Temnić et Belić.

Chez la population du district Gevgelija (les villages Huma, Petrova, Mirzenica, Smokvica et Mirovča) ensuite dans la région Strumica, il y a la coutume des Pentecôtes en hiver de Noël à l'Annonciation avec les danses renommées „Teškoto” et „Lesnoto” qu'on exécute de maison, en maison et de village en village pour obtenir des dons. La virtuosité des danses et la guérison des enfants de la coqueluche rapproche la coutume de „Kaluchari” et de „Princesses”.

En Bulgarie¹¹ dans la vallée du Danube, les „Kaluchari” et la „Fleurette” peuvent être comparées avec les „Princesses” mais elles ne sont pas identiques. Elles sont identiques avec les „Kaluchari” de Roumanie.

Mikloschich, fondé sur un document du XI-e siècle atteste qu'en Russie aurait existé la coutume des Pentecôtes entre la Noël et l'Annonciation.

Chez les Italiens, la „Carmamiola”, une danse révolutionnaire ayant des significations magiques de guérison et fécondité et les „Colosalii”, peuvent avoir quelque analogie avec les „Princesses” et les „Kalouchari”.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Op. cit. Dr. M. Arnaudov, Die bulgarischen Festbrauche, Bulgarische Bibliothek, Band. IV pp. 59—64 et Milan Maisner op. cit. p. 250—253.

¹⁰ Dr. M. Dragić, Pesme i igre, „Kraljica” u Dobri. Razvitak, Zaječar 1970, nr. 4—5 p. 71.

¹¹ Dr. M. Arnaudov, Die bulgarischen Festbrauche. Bulgarische Bibliothek, Band pp. 59—64 et Milan Maisner op. cit. p. 250—253.

En Roumanie (dans la vallée du Danube) le culte des "Princesses" a souffert des mutations. Il s'est transformé de coutume en une danse.

Les trois „Princesses” prononçaient leur serment ensemble avec les 9 ou 11 „Kaluchari” et dans le rite de la guérison du malade „pris du Kaluch”, les princesses s’installaient à la tête et aux pieds.

La coutume avec guérison est reconstruite encore d'une manière sporadique en Blahnița, le département de Mehedinți (Roumanie) et dans les villages de l'embouchure de Timok.

*
* * *

Une étude approfondie démontre qu'il est question d'un culte païen conservé dans sa forme archaïque jusqu'à présent chez les Roumains de Serbie de N-E sur la vallée du Pec ayant comme origine métaphysique les dieux daces Zalmoxe et peut-être Décené.

C'est un culte très ancien avec des traits d'origine traco-gète, répandu sur les deux rives du Danube.

Bien que cette coutume ne se confonde pas avec la coutume des „Princesses” des autres peuples balkaniques, une analogie n'est pas exclue et même un fond commun dans la zone balkano-carpato-danubienne.

Le culte païen des „Princesses” n'est pas, comme on a faussement soutenu, une manifestation dégénérée d'épilepsie mais un rite magique, une épidémie psychique ancestrale dans les trois jours des Pentecôtes, une reminiscence authentique des ancêtres traco-daces.

Si on filmait et étudiait les „Princesses” par reconstitution faite par des spécialistes qui connaissent bien la langue roumaine et la coutume du „Kalouche” on reintégrerait le patrimoine culturel commun au trésor des peuples balkaniques d'une valeur inestimable.

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ
Универзитет
Скопје

АНТРОПОГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ НАСЕЉА-ТВРЂАВА У МАКЕДОНИЈИ

I. Увод

Многобројни материјални остаци старије културе растурени су на територији СР Македоније. То нису само познати манастири, цркве и фреске на њиховим зидовима, већ и други објекти, у првом реду насеља-тврђаве.

Међутим, о црквама и фрескама до сада је прилично писано, док о насељима-тврђавама врло мало,¹ само појединачно. Она су привлачила мање пажње научника, свакако стога што многа нису ни приближно онако очувана, нити имају уметничку вредност цркава и манастира. Није се ни знало где све има таквих насеља.

Насеља-тврђаве на територији СР Македоније била су веома бројна: није постојала ни једна област или предео у којима није имало таквих насеља.

Проблем насеља-тврђава у науци је врло сложен. Стога је моја намера скромна: у овом чланку покушаћу да прикажем њихову географску раширеност, главне антропогеографске карактеристике и значај.

До података за рад дошао сам на честим путовањима, која сам изводио безмало у свима областима СР Македоније. Тада сам, приликом скупљања разне географске грађе, поглавито антропогеографске, наилазио и на остатке бројних насеља-тврђава.

II. Распоред и број

Највише насеља-тврђава било је у пространој Скопској котлини — 45. Најзнала су се на атарима данашњих села: Барова, Бразде, Брњарца, Булачана, Бучинца, Варваре, Волна Доњег, Говрљева,

¹ Упоредити А. Дероко: Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. Београд 1950., стр. 6.

Градманца, Добрца, Држилова, Елова, Зеленикова, Катланова, Киселе Воде, Кожља, Количана Горњег и Доњег, Коњара Горњег, Круше, Летевца, Љубоша, Матке, Мерова, Мојанца, Морана, Нереза, Новог Села (на Вардару), Оризара Горњег, Пакошева, Пчиње, Ракотинца, Рамног Габера, Рогља, Свицара Горњег, Страчинца, Студеничана, Сушице (Маркове), Сушице (у долини Пчиње), Таора, Црног Врха, Црлене Воде и Чучера. Једна тврђава била је у Скопљу.²

У Битољско-прилепској котлини било је 43 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима данашњих села: Беранца, Белушина, Бучина, Гостпражне, Горног Села, Грајешнице, Дабнице, Дебреца, Десова, Дреновца, Бавата, Живојна, Загорана, Зрза, Ерековца, Јакренова, Кажана, Кошина, Крстеца, Лерс, Лопатице, Магленца, Марула, Ореова (код Битоља), Ореова (код Суводола), Остреца, Рапштана, Саждева, Свињишта, Секирана, Српца Горњег, Стражева, Трнова, Турског, Чепигова, Црничана, Цапара и Црнобука. Једна тврђава била је у Прилепу — Марков град.³

У Кумановској области било је 20 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима данашњих села: Бајловца, Враготурца, Војника, Градишта, Довезишта, Канарева, Карабичана, Клечовца, Коњуха, Лојана, Матејче, Мургаша, Никуштака, Отље, Орашца, Пезова, Пелинца, Слупчана, Стрезовца и Челопека.

У Кочанској котлини било је 15 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Белија, Блатеца (два), Вничке Кашле, Градеца, Градча Доњег, Јастребника, Липеца, Мордовиса, Нивицана, Оризара, Соколарца, Спанчева и Трсина. Једна тврђава била је у данашњој варошници Виници.

У Кривопааланачкој области било је око 14 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Вражогрнца, Градеца, Длабочице, Костура, Кошара, Милутинца, Мождвинџака, Псаче, Радибуша, Ранковца, Страцина, Црцорије Големе и Мале.

У области Бабуне и Тополке било је око 13 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Бањице, Богомиле, Бусица, Владилловца, Врановца Горњег, Крајинца, Криве Круше, Мелнице, Ралевца, Согља, Старог Града, Теова и Црешнева.

У Овчеполској котлини било је 11 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Алакинца, Богословца, Делисинца, Буџанца Горњег и Доњег, Кнежа, Мечкујевца, Немањинца, Орела, Сунка и Трстеника.

У Поречу било је око 11 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Белице, Грешнице, Девича, Заграда, Зауња, Инча, Ковала, Лакавице, Модришта, Растеша и Томног Села.

У Пологу било је око 10 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Равена, Ореша, Лакавице, Градеца,

² Видети А. Дероко: Средњевековни град Скопље. Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 22., Београд 1971., стр. 1—16.

³ А. Дероко: Средњевековни градови..., стр. 191—194.

Милетина, Челопека, Чајла, Боновице, Лешка. Једна тврђава била је изнад Тетова на истакнутом узвишењу Балтепе.

У Тиквешу и Рајецу такође је било око 10 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Моклишта, Конопишта, Чрешке и других. Нека тиквешка насеља-тврђаве звала су се: Просек, Марково кале, Стоби, Дукена, Тиквеш (на утоку Тиквешнице у Црну реку).

У Кичевској котлини било је 9 насеља-тврђава. Налазила су се на атарима ових данашњих села: Аранбела, Белице, Грецинице (од Градешнице), Ижишта, Миоказа (два), Подвиса и Тајмишта. Једна тврђава била је у Кичеву.

У долини Црног Дрима било је неколико насеља-тврђава. По једно се налазило на атарима ових данашњих села: Безова, Лукова, Модрича, Копацка. У селу Јабланици била су два таква насеља.

Било је још по неколико насеља-тврђава и у другим областима СР Македоније: Охридској, Ресенској, Демирхисарској, Маријеву, горњем сливу Брегалнице, околини Радовишта, Струмице и Бевбелјско-владовској котлини. У поменутом Демирхисару једно насеље-тврђава познато је под именом Железец. У Струмичкој котлини једно насеље-тврђаве је у данашњој варошици Струмици. У Бевбелјско-владовској котлини постојала су насеља-тврђаве код данашњих варошица Бевбелије, Валандова итд.

Да завршимо са набрајањем. За сада не постоји поуздан начин да се одреди сасвим тачан број ранијих насеља-тврђава на територији СР Македоније. Предњи подаци показују: да је у поменутих областима приближно постојало око 250 утврђених насеља. Толики број на сразмерно малој површини је ретка појава на Балканском полуострву. Како је већ речено, не постоји област и предео у којима пије било по неколико таквих насеља.

Подаци даље показују: да је највише насеља-тврђава било у Скопској, Битољско-прилепској, Кумановској, Кочанској, Кривопаљачкој и Овчеполској области. У поменутих областима сада не постоји око 145 насеља-тврђава или око три петине од свих таквих насеља у СР Македонији.

III. Положај и географске карактеристике

1. Утврђена насеља редовно су лежала на теменима стеновитих узвишења. Сама по себи та узвишења била су природно мање или више утврђена: обично са две и три стране имала су дубље долине. Стране узвишења падале су окомито по стотину и више метара. Са тих страна приступ до врха био је тежак. Узви-

шења обично су била лакше приступачна само са једне стране. Зато су на тој страни вештачки стварани такозвани „дрокопи“.

Услед поменутог положаја и изгледа узвишења, о којима је реч, била су и вештачки утврђивана. Њихова заравњена темена, која су заузимала мањи или већи простор, опасивана су каменим зидом, ширине 1 до 2 метра. Делови тих зидова или њихови темељи најчешће се и данас виде. На заравњеној површини између зидова запажају се места где су биле зграде за становање. У близини улаза у тврђаву негде се налазила кула.⁴

Тако су тврђаве претстављале одбранбен систем, једну целину. Понеке су имале унутрашње одбранбене зидове. Уколико су браћиоци један део насеља-тврђаве приликом опасности морали да напусте, склањади су се у други. Понекад су могли умаћи непријатељу низ маскиране излазе ита.⁵

У тврђавама су стално или привремено биле стациониране војне посаде.⁶ Затим тврђаве су претстављале уточиште за склањање околног становништва у случају какве опасности. Ради безбедности старало се да приступ утврђеним насељима буде што тежи: за кретање по земљишту користиле су се и скривене путање.

2. СР Македонија захвата територију раздробљеног рељефа: има бројне котлине, планине и клисуре. Стога када се на карти учртају узвишења са утврђеним насељима онда се јасно виде њихови различити географски положаји. Највећи број лежи на додиру котлинске равни и планинских страна — око седамдесет посто.

Остала насеља-тврђаве имају положаје у долинама, обично на излазу и улазу у клисуре. Клисуре су природна врата кроз које воде путевни. Неке тврђаве леже крај речних токова у близини важних мостова.⁷ Понегде има тврђава и на планинским грбенима, управо у близини превоја (на пример, код Бавата у околини Битоља).

Чињеница да су насеља-тврђаве махом лежале у котлинама и долинама, тамо редовно налазимо већу густину становништва, развијенију производњу и виши животни стандард. То је резултат како снажније производње, тако и живљег саобраћаја међу насељима и становништвом. Планине су ретко насељене.

Територија СР Македоније углавном је у средишном делу Балканског полуострва и стога је била често изложена спољним најездама. Бројна насеља-тврђаве претстављале су врсту бедема који је

⁴ Предања говоре како је у неким утврђеним насељима живео цар или други господар. Наводе се и њихови сукوبي са другим околним господарима.

⁵ Народна предања нарочито наводе да су поједине тврђаве биле освајане од непријатеља служећи се разним лукавствима.

⁶ Упоредити А. Дрoкo: Средњевековни градови..., стр. 14.

⁷ Примера ради наводимо тврђаву код скопског села Катаанова крај моста на Пчињи; тврђаву источно од Бевбелје крај моста на Вардари; тврђаву код кумановског села Коњуха крај моста на Кривој реци; тврђаву кумановског села Војинка крај моста на Пчињи ита.

донекле задржавао продирање са севера, југа, истока и запада. Та насеља лежала су тамо где има пролаза. Осим тога из тврђава чувале су се освојене области и од побуна покороног становништва.

Рељеф и правци важнијих путева имају главни утицај на положај и распоред насеља-тврђава.

Једна група значајних насеља-тврђава налази се у познатој долини која води источно од Вардара. То је долина правца Скопље (или Куманово)— Овче поље — Штип — Струмица. Пре изградње железничке пруге у долини Вардара, поменутом долином водила је главна комуникација између јужних (Орфански и Солунски залив) и централних области Балканског полуострва.⁸

Друга група значајних насеља-тврђава лежала је око познатог пута — Via Egnatia — правца: Солун — Битољ — Охрид — Драч.

Само у по неким случајевима на положај и распоред тврђава као да нису били пресудни рељеф и правци главнијих путева. Тако, на пример, има места са утврђеним насељима у којима су била седишта мањих жупа (тврђава Грдец у Славишту); па какав важнији храм (село Нерезе код Скопља) и друго.

3. Значај тврђава у прошлости бивао је час мањи, час већи. То је зависило и од историјско-друштвених прилика.

Ипак, неколико десетина тврђава, захваљујући положају и особито истакнутим узвишењима и крај познатијих комуникација имале су посебно велики значај. Такве су тврђаве на атарима ових данашњих села: Бајловца, Коњуха и Градишта у околини Куманова; Градеча и Вражогрнца у околини Криве Паланке; Трстеника у околини варошице Светог Николе; Ореово (код Суводола) и Грајешнице у околини Битоља; Подвиса и Миоказа у околини Кичева; Ореша у околини Тетова.

Од тврђава у данашњим градским насељима већи значај имале су оне у Охриду, Кичеву, Прилепу, Скопљу, Штипу, Струмици. Ове природне тврђаве играле су улогу која је превазилазила локални значај. Таква насеља-тврђаве чекају своје монографске радове, после опсежних снимања и студија.

4. Утврђена насеља на територији СР Македоније потичу из доста далеке прошлости. За многе тачно се не зна ни ко их је, ни у које време саградио.⁹ Нека су од Трачана и Илира. Затим је највише тврђава из римског периода, а мање из византијског и средњовековног словенског-државног периода. Остаци керамике, гробова, стари новци и други предмети указују на њихову далеку и различиту старост. Поједини топоними око тврђава такође воде порекло у далеку прошлост.

⁸ Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље. Београд 1966., стр. 16.

⁹ А. Дероко: Средњовековни градови..., стр. 6.

После оснивања, услед подесног положаја, насеља-тврђаве у бурним временима била су рушена, па значајнија од њих обновљена и наслеђивана скоро при свакој промени становништва. Неке тврђаве у Македонији могле су страдати и од земљотреса.

5. Одбрана насеља-тврђава, и поред тога што су постављена на стратегијским изабраним местима, затим била чврсто саграђена, снабдевана храном и ратним материјалом, довољена је у тежак положај ако није било решено питање водом за пиће. То питање је решавано на разне начине.

Извори и потоци махом су у јаругама и од тврђава нешто удаљени. Силазило се до њих врлетном и опасном стазом. Зато је доношење воде било теретно и дангубно. Поједине тврђаве, према приликама на терену, снабдеване су водом за пиће из водовода. Вода је дотицала са неког вишег гребена. Међутим, где је могао копан је дубок бунар (тврђава у Струмџи). На тај начин браниоци тврђаве довољније су се снабдевали водом нарочито за време опсада.

6. Поједина насеља-тврђаве, због географског положаја и других повољности, стекла су по две до три функције: одбранбену, саобраћајну, економску. У подножју таквих тврђава, на месту где се сусичу путеви, развила су се подграба. Тврђаве су биле саставни део насебина у подграбу. Тамо се развијала размена и трговина.¹⁰ Поједина подграба и данас постоје као мања или већа насеља.

7. Немамо података који би тачно показали: када су поједина насеља-тврђаве дефинитивно напуштена. Међутим, посредни подаци показују да се то у већини случајева десило када је територија данашње СР Македоније ушла у састав турске државе — крај 14. века. Мада су неке старе тврђаве извесно време и Турци поправљали — тврђаву код Тетова, Скопља, Велеса и друге. Тада су, опште узето, функције тврђава нагло или постепено слабиле. Није више било потребе за одбраном из тврђава и њих је морало нестати.¹¹

8. Узвишења са некадашњим тврђавама код данашњег околног становништва позната су под различитим именима. Најчешће се чују називи: Градиште и Кале. Али поједина узвишења са тврђавама носе и следећа карактеристична имена: Тврди град код села Црничана у околини Битоља; Стари град код истоименог села у околини Титовог Велеса; Марков град код Прилепа; Цареви кули код Струмџе; Китино кале код Кичева; Звездино кале код Боновице у околини Гостивара; Петрково код села Војника у околини Куманова; Хисар код Штипа и друга.

IV. Данашње стање

Речено је: да када више није било потребе за одбраном из насеља-тврђаве она су напуштена и временом претворена у рушевине.

¹⁰ А. Дероко: Средњевековни градови..., стр. 14.

¹¹ Упоредити А. Дероко: нав. рад, стр. 204, 205.

Тако су постепено нестајала. На већем броју таквих селишта данас јасно се распознају делови одбранбених зидова, парчад црепова; негде је очуван бунар, па остаци кула које су биле на истакнутом положају и по нешто друго.

Међутим, понегде су рушевине тврђава веома раскопане да би се део њихових селишта могао преобратити у њиве или винограде. Обично на међама њива може се видети по нешто од старих насеља. Рушевине тврђава представљају и готов материјал па су га околни становници користили за подизање кућа, помоћних зграда, мостова итд. Има таквих насеља-тврђава од којих се на површини земље скоро ништа не познаје.¹²

Једино место где су некада били црква и гробље дуго остају у предању околних становника недирана, такорећи табуисана. Ту је ухватило корења жбуње, где-где су шуме израсле.

И Турци су неке градове-тврђаве рушили да би употребили са њих камен за своје касарне, мостове и џамије.¹³

Земљиште старих насеља-тврђава углавном припада најближим селима. Нека од тих села имају карактеристична имена: Градовце и Градманце у околини Скопља; Градец у Пологу, околини Вине и околини Криве Паланке; Стари Град у околини Титовог Велеса; Грешница (од Градешница) у Поречу и околини Кичева; Грајешница (такође од Градешница) у околини Битоља; Градиште у околини Куманова; Градче у околини Кочана. Једна махала у селу Костуру код Криве Паланке носи име Варош. Судићи по томе што наведена оближња села носе карактеристична имена — Градовце, Градец, Градманце — народ је њихова утврбена називао градом.

Селишта ранијих утврбених насеља у СР Македонији има у великом броју. Негде су расејана и по шумама. Одавно напуштена она су дражила народну фантазију која их је окружила легендама или је за њих везала разне историјске догађаје.¹⁴ Многе легенде и приче о старим тврђавама наводе закопано благо. То причање још увек распаљује машту данашњег становништва. Снага маште гони те људе да трагају за закопанним благом тобож смештеним у подземним тунелима. Раскопавају и остатке зидова од ломљеног и тесаног камена.

Последњих деценија заинтересовано је наше друштво за очување рушевина неколико насеља-тврђаве у градовима СР Македоније — Охриду, Скопљу, Штипу, Струмици. Међутим, бројне рушевине на сеоским атарима препуштене су времену и вољи околног становништва. Зато сам у јулу 1957. г. у овчепољском селу Д. Буџанцу

¹² Исто, стр. 99; Ј. Трифуноски: Старе тврђаве у сливу Маркове реке. Старинар, III—IV, Београд 1953., стр. 227—229.

¹³ А. Дероко: нав. рад, стр. 205.

¹⁴ Упоредити Ј. Цвијић: нав. рад, стр. 233.

гледао како становници руше зидове свог градишта, употребавајући камен за зидање кућа.¹⁵

Поједине тврђаве у СР Македонији су прворазредни културно-историјски споменици. Веома су занимљиви не само по положају, већ и по облику основе и очуваности зидова. Налазе се на изузетном географском положају и претстављају знаменитост која привлачи савременог човека. Стога би и њих требало посебно проучавати и заштитити.

*

Познавање насеља-тврђава има важан значај приликом проучавања културно-географског лика наше земље. Међутим, та тема је сувише сложена, јер садржи разноврсна питања. Појединим од тих питања могу да се баве и антропогеографи. У овом прилогу тема о насељима-тврђавама СР Македоније, како је и напред речено, је само антропогеографски обрађена. Ипак, ово је засад само скретање пажње на проблем, који је неоправдано занемарен у нашој науци о насељима.

Résumé

IMPORTANCE ANTHROPOGÉOGRAPHIQUE DES PLACES FORTES EN MACÉDOINE

De nombreux restes matériels des cultures anciennes sont dispersés par tout le territoire de la RS de Macédoine. Ce sont, avant tout, les monastères et les églises renfermant les produits de la fameuses peinture de fresques, dont on a souvent traité dans la littérature. Aux places fortes dans la SP de Macédoine, par contre, on n'avait pas prêté presque aucune attention ou bien on ne les mentionnait qu'incidemment. Les places fortes étaient très nombreuses sur le territoire de la SR de Macédoine. Sans entrant, en cette occasion, dans le problème de l'explication et de l'interprétation plus détaillée de ce phénomène, l'auteur s'arrête uniquement sur l'extension géographique des places fortes et donne, en passant, leurs principales caractéristiques géographiques en soulignant leur importance. Les matériaux essentiels pour ces considérations ont été rassemblés au cours des recherches que l'auteur avait faites personnellement sur le terrain. Après une brève introduction, dans la seconde partie on donne le nombre et la distribution des places fortes, dans la troisième partie leur situation et leurs caractéristiques géographiques, dans la quatrième partie la condition actuelle de ces localités et, à la fin, une brève conclusion.

¹⁵ Ј. Трифуноски: Овчеполска котлина. Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. 42., Загреб 1964., стр. 729.

Миленко КАРАН
Приштина

СОЦИОЛОШКИ И ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТИ ЕТНОЛОШКОГ ИЗУЧАВАЊА КРВНЕ ОСВЕТЕ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Уводне напомене

Непосредан повод за овај рад је почетак истраживања крвне освете на Косову.¹ Оне, који ову појаву везују само за корзиканску вендету или сицилијанску омерту можда ће изненадити податак да ова још није ишчезла у Југославији. Најприсутнија је у Покрајини Косово и СР Србији, углавном код њених житеља албанске националности. Очекивало се да ће овај остатак ранијег самосуда нестати као последица друштвених промена у нашој земљи, али се, то, нажалост, није десило. Подаци чак показују да последњих година расте број ових кривичних дела, што је појава чији значај не треба преувеличавати али ни потцењивати. Овакво персистирање крвне освете захтева, поред одговарајућих друштвених интервенција, и научна истраживања јер многи елементи ове појаве још нису довољно изучени. Те празнине су најочигледније у њеним социолошким и психолошким аспектима. Намеравано истраживање је интердисциплинарног карактера: историјско, правно, етнологско, социолошко, психолошко и психијатријско. Наведени редослед није ранг листа ових наука по важности већ њихов природан редослед. Коначна намера поменутог истраживања је израда одговарајућег програма за сузбијање крвне освете.

У досадашњој студији крвне освете на централном Балкану највише грађе је обезбедила етнологија. У нашој науци још није дата одговарајућа оцена овог доприноса, постоје чак и приговори да су неки ранији радови мало научни. Међутим, својим ондашњим могућностима наша етнологија је била научна, а са неким својим прилозима сигурно у самом врху европске науке. Зато треба поћи од тога да се у етнологској баштини о крвној освети налази значајна социолошка и психолошка документација. Ту грађу с друге стране, треба проверавати средствима савремене социологије и психологије. То је, у најкраћем и сврха овог рада.

¹ Носилац истраживања је Завод за друштвена истраживања при Правном факултету у Приштини.

О крвној освети уопште

Каква је била крвна освета у најстарије време — не зна се поуздано али се може претпоставити да је била сурова и без ограничења. Међутим, прво њено ограничење забележено је већ у Хамурабијевом законнику, који крвну освету утврђује на начелу талиона.² Ово начело утврђује и римски законик XII таблица³ а исто тако и Руска правда.⁴ Код Албанаца оно је формулисано у обичајном правилу „*koke per koke*“ (глава за главу). Друго ограничење је увођење накнаде (у новцу или стварима), на шта упућује и израз „вражда“ — како се код јужних Словена називала новчана казна за убиство. Треће се односи на сужавање броја особа које су долазиле у обзир за освету. Временом се тај број сузио на мушке чланове породице (шире и уже). У ово ограничење иде и изузимање од освете жена, свештеника,⁵ старих људи⁶ и, по правилу, деце.⁷ Четврто ограничење крвне освете је пристанак завађених страна на одређену друштвену арбитражу. Одлуке су доносили савети старца. Код Словена они су се називали „душевници“ (јер су судили „по души“, тј. по савести), а код Албанаца „плећнари“. На њихову одлуку нема приговора, што значи да је обавезност њеног поштовања била безусловна.⁸

Крвна освета представља одређени правилник пред-државног понашања. Тај правилник је утврђиван у оквиру племена због чега је Валтазар Богишић с правом закључио да „где је племе ту је и освета“. Чак се са доста чињеница доказује да су сви наведени закони само одговарајућа кодификација обичајних права генсова и племена. То се тврди и за Душанов законик, иако овај нигде не помиње обичајно право. Жилави отпор обичајног права да се подреди државном праву запазио је већ В. Богишић али је то исто приметно

² Члан 196. Хамурабијевог законика који гласи: „Ако је неко избио око слободном човеку, избиће му се око“.

³ Закон XII таблица утврђује: „Ако неко сломи другоме један од удова и с њиме се не нагоди, нека му он уради то исто“.

⁴ Руска правда у првом члану (иницијалу) предвиђа следеће: „Ако човек убије човека, онда се свети брат за брата, или отац, или син, или братанац или сестрић“.

⁵ „Са женама крвникове породице, породица убијеног нема посла јер жена и свештеник не падају у крв“. St. Djecovi, Kapuni i Leke Đukadžinit, Shkoder 1933, параграф 897. Reprint Prishtine 1973. Ово издање је пропатрио својим коментаром С. Пуловци (на албанском језику).

⁶ Према тзв. Скендербеговом обичајном законнику освета се није могла извршити над човеком који је оставио оружје и узео штап, значи, над старцем.

⁷ Изузеће деце од освете није било безусловно. Према слову законика мушко дете, иако у колевци, подлеже освети али је убиство детета било сасвим ретко.

⁸ „Плећница над плећницом, суд на судом, заклетвом не постоји“, Шт. Бечов, op. cit. у напомени 5.

и В. С. Карацић⁹ као и бројни извештачи о народном животу тога времена.¹⁰

Крвна освета није институт кривичног права у стварном значењу овог израза, јер то право претпоставља присуство организоване државне власти која је довољно јака да може сама да утврђује и извршава казне.¹¹ Злочини су, међутим, постојали и пре државе па су санкције прописивале родовске заједнице засноване на крвном сродству. Крвна освета је, тако, најочигледније испољавање примарне солидарности (један за све, сви за једнога). У тешким приликама тога доба две вредности су биле посебно угрожене: имовина и живот. Крвна освета је заштита ових вредности али и јасна опомена нападачу да иза нападнутог стоји његова породица, братство, племе и да освета прети не само нападачу већ и његовој породици, братству и племену. Безусловност овог понашања за људе наших дана изгледа необична. У времену о коме је реч она је имала пун смисао јер је обезбеђивала јединство групе и, нарочито, њен систем вредности што је било довољно јемство за осећање сигурности сваког њеног члана. Овакав режим је, наравно, био суров али, у ондашњим приликама живота, изгледа, и једино могућ.¹² То значи да је такво понашање било легитимно, што потврђује и одговарајућа документација о крвној освети.

Документи о крвној освети на централном Балкану

Први писани помен о крвној освети код јужних Словена забележен је у Стратегикону (XI, 5)¹³ који се приписује цару Маврикију. У периоду од овог помена до доласка Турака у наше крајеве има мало података, па се претпоставља да су средњевековне балканске државе разбијајући племенски начин живота, сүзбиле и крвну освету. Као најчешћи доказ помиње се Душанов законик у коме нема помена о обичајном праву. Да се то право у овим крајевима није

⁹ В. С. Карацић, Црна Гора и Бока Которска, Нолит, Београд, 1972.

¹⁰ Тако један Богичићев извештач пише: „Сами Арнаути данас говоре: сви хоћемо да нам се суди као што је рекао Лека, а не други. Нав. према Б. Недељковић, *Kanun Leke Dukatchinija, Arbanasko običajno pravo, iz rukopisne zaostavštine Valtazara Bogičića*, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд 1956, бр. 4, 438.

¹¹ Правни смисао овог самосуда докучио је један познавалац обичајног права у једној косовској судици: сед и висок старац; на питање судије да ли тужи човека који му је убио сина, одговара: „Јок, вала!“ — „Али, како то човече?“ — „Тако, господине судија, он није теби убио сина већ мени. Зашто, онда ти да му судиш“. М. Перовић, *Tragovita krvne osvete*, Политика, Београд, 1969, од 4. марта.

¹² С. Вукосављевић, *Organizacija dinarskih plemena*, Српска академија наука, Посебна издања, књ. СССХХ, Етнографски институт књ. 7, Београд 1957, 75.

¹³ К. Кадлец, *Prvobitno slovensko pravo pre X veka*, Геца Кон, Београд 1924, 93.

лако повлачило пред државним правом показује присуство крвне освете у Босни.¹⁴ Њу бележи и М. Орбини¹⁵ али и текстови на стећцима у Босни и Херцеговини.¹⁶

Обично се сматра да су наше средњевековне државе, још пре доласка Турака на Балкан, утврдиле централну (државну) власт и тако отклониле самосуд, а тиме и крвну освету. По овом схватању племенски начин живота се на још необјашњен начин, обновио до доласком Турака — нарочито у северној Албанији и Црној Гори. Други историчари, међутим, сматрају да племенски начин живота није никада био до краја разорен већ се, притајено за неко време, само наставио и после доласка Турака, што се доказује познатом толеранцијом турских власти према обичајном праву у крајевима које су освајали. Ову живавост обичајног права бележе и чувене посланице Петра I који је чинио све да би измирио племена због чега је у народу остао као „свети“. Она је још очигледнија у бунама против увођења пореза у Црној Гори. Одређени, иако само преиначени изрази ове „племенштине“ присутни су и данас: у тзв. завичајним клувовима по већим градовима или у међуплеменским забевицама у свакодневном животу.

Јужнословенско обичајно право, изузимајући Грбаљски статут и Васојевићки закон од дванаест тачака, није оставило срећена правила обичајног понашања. Албанско обичајно право је у том погледу богатије. Оно је старије од Леке (III) Дукађинија, за чије се име најчешће везује настанак обичајног Законика којим су вековима уређивани односи и живот племена северне Албаније, укључујући и институт крвне освете.

Када је и како донет овај Законик — мало се зна. Писаних докумената нема, а начин његовог формирања највероватније је био усмено преношење са генерације на генерацију. Назив је добио по Леки, познатом борцу против Турака и, вероватно, уваженом плећнару. Постоји више верзија овог Законика. Најстарију су објавили Турци 1871. године.¹⁷ Научно истраживање законика почиње са В. Богишићем 1873. године. Године 1901. Р. Космајац је објавио свој „Лека Канун“,¹⁸ али је најпотпунија и најбоља збирка она коју је објавио Шт. Бечов.¹⁹ Садржи 1.263 параграфа и сматра се најаутентичнијом.

¹⁴ В. Чучковић, *Krvna osveta u srednjovekovnom bosanskom pravu*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево 1971, 264.

¹⁵ М. Орбини, *Kraljevstvo Slovena*, Српска књижевна задруга, Београд 1968, 177.

¹⁶ S. Bešlić, *Stećci centralne Bosne*, Zavod za zaštitu spomenika kulture В и Н. Сарајево 1967, 98.

¹⁷ С. Пуловци, *Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadžinija*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина 1958, књ. 5.

¹⁸ С. Пуловци, *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд, 1971, бр. 4.

¹⁹ Шт. Бечов, *op. cit.*

Социолошки и психолошки аспекти у досадашњем етнолошком проучавању крвне освете на централном Балкану

У досадашњем проучавању крвне освете има највише етнолошких и историјских, а затим правних радова. Много је мање социолошких и нарочито, психолошких и психијатријских радова о овој појави²⁰ Социолошки радови о крвној освети почињу са М. Sufflay-ем.²¹ Од новијих треба издвојити рад Х. Ходе.²² Податак да у досадашњем изучавању феномена крвне освете има мало искључиво социолошких и психолошких радова не значи да се тим питањима није раније прилазило. В. С. Карацић се, са доста разлога, може сматрати првим заговорником социологије крвне освете код нас. Много више документације ове врсте има у раду В. Богишића који се залагао за присуство социологије и психологије у изучавању обичајног права. Значајан допринос утврђивању друштвених одлика крвне освете дао је Ј. Цвијић²³ и, нарочито, његова школа, али и М. Миљанов²⁴ и С. Дучић²⁵ — иако оба самоуци и перу невични људи. Од новијих истраживача — С. Вукосављевић,²⁶ В. Чубриловић,²⁷ М. Бајрактаревић,²⁸ и М. Краснић. Социолошке и психолошке документације има и у радовима правника И. Јелића,²⁹ Б. Недељковића³⁰ и Пуповција.³¹ Због наведеног доприноса етнолошко знање о крвној освети на централном Балкану је незаобилазан елемент у утврђивању социолошких и психолошких аспеката ове појаве. Овај рад је у вези са тим, прилог потреби савременог истраживања крвне освете на централном Балкану у оквиру и са средствима етнолошке психологије и етнолошке социологије.

²⁰ М. Каран, *Krvna osveta i mesto psihijatrije u proučavanju te pojave*, Неуропсихијатрија, вол. 20, Загреб 1972, бр. 3—4.

²¹ М. Sufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, Sociološka študija, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, књ. II, Београд 1925.

²² Х. Ходе, *Neke sociološke karakteristike, društveni uzroci i posledice krvne osvete kod albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд 1971, бр. 4.

²³ Ј. Цвијић, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenska zemlje*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1966.

²⁴ М. Миљанов, *Sabrana dela*, Графички завод, Титоград 1967.

²⁵ С. Дучић, *Život i običaji Kuća*, Српска Краљевска Академија, Српски етнографски зборник, Књ. XLVIII, Београд 1931.

²⁶ С. Вукосављевић, *op. cit.*

²⁷ В. Чубриловић, *Postanak plemena Kuća*, Београдски универзитет Зборник Филозофског факултета, књ. VII—I, Споменица Виктора Новака, Београд 1963.

²⁸ М. Бајрактаревић, *Plemensko uređenje kod Albanasa*, Из историје Албанаца, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1969.

²⁹ И. Јелић, *Krvna osveta i umir u Црној Гори и северној Албанији*, Београд 1927.

³⁰ Б. Недељковић, *op. cit.*

³¹ С. Пуповци, *op. cit.*

Племе и његове нормe понашања

Проблем настанка племена је и данас у науци споран. Уобичајено се племе означава као скупина породица, односно братстава која је заснована на крвном сродству. Психолошку арматуру тог заједништва чини традиција о заједничком претку (пореклу) и тачно утврбене границе територије племена. У омеђеним просторним, приврелним и друштвеним околностима свог живота свако је племе утврђивало своја правила понашања. Најупадљивија особина ових правила је подређеност појединца групи. Та безусловност поштовања правила понашања је одређена гаранција јединства групе али и јемство сваком њеном члану да ће бити заштићен. Због тога су племенском друштву били мало познати генерацијски сукоби или тзв. социјални случајеви. Жена је, истина, била обесправљена,³² али није била понижена. Са таквим правилником понашања племе је осигуравало сваком свом члану задовољење основних потреба (стан, храну, заштиту имовине и живота), укључујући ту нарочито могућност задовољења погребне за самоактуализацијом (А. Н. Maslow), тј. неометаним развојем својих стваралачких способности, посебно оних које су у тој средини биле нарочито цењене (јунаштво, мудрост, чојство).

Због таквог система вредности у племену су се мало цениле занатлије и трговци а анониман човек скоро никако — такви су називани „диоговићи“. У позадини овог понашања сигурно је динамизам идентификације али то не значи да је племе стварало „конфекцијске“ личности. Баш је та средина неговала и подстицала такмичење и нарочито славила појединце који су се издигли изнад онога што ми данас називамо просеком. То је специфично психолошко обележје племенског начина живота.

Формирање одређеног система вредности

У психолошкој а и социолошкој оцени ово такмичење објашњава многог законетке система вредности племена. Оно се не одиграва због мотива које наводи К. Нотпеу за савремено западно друштво које благонаклоно одобрава сваки поступак који појединца доводи до толико цењеног успеха у друштву. То такмичење није стварало ни друштвене наказе о којима говори Е. Фромм у својој анализи ауторитарне личности савременог света. Племенски човек је у великој мери био слободан. Када је књаз Никола увредно неког Црногораца тврђењем да га народ неће за капетана, овај му одмах узврати: „Не би ни тебе за господара — само да смије!“ У таквој средини бити јунак није значило бити пуштахија већ личност са заокруженим системом вредности, при чему је од релативно малог значаја било

³² Жене не могу да буду судије ни поротници. Канун њима не верује” — Шт. Бечов, КЛА, параграф 1045.

богатство или порекло: да би стекао одређени углед свако је сам себе морао доказати.

У том систему две вредности су биле неокрњене — гостопримство и беса. Према Кануну Леке Дукабинија албански дом припада богу и госту због чега је убиство госта злочин који се, без изузетка, кажњавао смрћу.³³ Беса је (од глагола „besoj” — веровати) код Албанаца дата реч да ће се нешто урадити или од нечега одустати. Она је слична али није иста ономе што су Црногорци називали „вјера”, „тврда вјера”. Прекршај бесе је злочин. Дата реч се морала одржати — често по цену сопствене главе.³⁴ Прекршена беса обавезно је повлачила „личење” (бојкот) од стране свих чланова групе што је представљало казну безмало равну смртној (нека врста „грађанске смрти”). Наведене норме понашања показују како се одређени систем вредности прелама у пару појединаца — група али оне не објашњавају узроке таквог преламања.

Појединац и његова референтна група

У савременој психологији, нарочито у социјалној психологији, мотивација понашања појединаца се тражи у оквиру њихових референтних група. (D. Kresh и R. S. Crutchfield). Као референтна означава се група којој неко припада или жели да припада, са којом се, уствари, идентификује јер на тај начин стиче могућност да задовољи своје потребе и задобије одређени углед. Теоријско полазиште овог објашњења је чињеница да нико не живи у „друштву уопште”, већ у тачно уоквиреном његовом „делу”. Племе и његов начин живота је пример значаја референтне групе на понашање појединаца. Ондашњи човек је скоро цео живот живео у истој групи. Због тога је за њега било од посебне важности како га група прима и шта о њему мисли. Зато се чувао и да се не огреши о норме понашања групе.

То, међутим, не значи да је његово понашање било условни рефлекс и без икакве аутономије у избору. Да је то био случај било би немогуће да се формира систем вредности јер овај претпоставља не само послушност већ и његово дограђивање. То дограђивање није могла да врши група, као група уопште, већ само појединци који су се издвајали од „просека”. Пример Леке Дукабинија у Албанији и Марка Миљанова у Црној Гори то потврђује: ове људе легенда није опевала зато што су били „послушни” већ зато што су систему вредности њихове средине додали пуно новог. На тај се начин, и

³³ „Убици се може опростити ако ти је убио оца, брата, сина или чак читаву породицу, али за убиство госта крв се не може опростити” — (према Кануну Леке Дукабинија).

³⁴ О беси види: М. Крсноћ, О „besi” — prilog proučavanju Običajnog prava kod Siptara, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1962; Н. Исмаиљ, Besa u običajnom pravu Albanaca, Albanološki institut, I. Priština 1971; М. Каран, Psihološke odlike bese, Београд 1974, бр. 1.

овде, потврђује закључак савремене психологије да друштво ствара човека али да и овај ствара друштво.

У племенском друштву те новине су могли да донесу само истакнути појединци, тј. особе које су своју средину „изненадиле“ неким неочекиваним понашањем. (У албанској народној песми још се опева јунаштво једне мајке која на свадби свог сина игра и стално позива госте да то раде иако јој је син, баш на дан свадбе, погинуо о чему гости, нравно, ништа не знају). На примеру крвне освете тај систем вредности је најочигледнији. Освета се прихватала као уобичајени поступак. Она је одобравана иако се нико њоме није истински одушевљавао. То су, међутим, чинили када би неко опростио крв, јер се сматрало да освету може да изврши свако, али да крв може опростити само зрела и сигурна личност. То је, управо, оно што се у Црној Гори назива „чојством“ у понашању. Чојство је храброст и још нешто више од ње — умност, племенитост, правичност и, надасве, моћ да човек сам себи „стане на грло“ — самосаплаћивање. Тај однос појединца и групе и њеног система вредности је најприсутнији у крвној освети што није чудо, јер је она најдраматичнији поступак у обичајноправном понашању у племену. Крвна освета је, истовремено, најочигледнији пример примарне солидарности чланова групе (племена).

Крвна освета као примарна солидарност

У контексту наше теме релевантна је Фројдова хипотеза о првобитној хорди и оцеубиству. Позадину тог заједништва и раног удруживања чини солидарност чланова групе а иза ове највероватније страх, односно потреба за сигурношћу, која се могла задовољити само у уским оквирима свакодневног живота. Тај оквир је могла да буде једино скупина људи чије се заједништво заснивало на крвном сродству.

Крвна освета је пример ове солидарности иако не и једини. У времену опште несигурности и отсуства централне власти она је оиплаћиво јемство личне и заједничке сигурности — све, наравно, у оквиру племена. Међуплеменска равнотежа се успостављала на сличним основама, због чега је систем вредности имао релативну вредност: крађа у племену био је недоличан поступак али пљачкање другог племена није (јер ти други нису „своји“). Та психологија племена лако се препознаје и у језику. Израз „племенит“ потиче од речи племе баш као што израз „Немац“ означава „немог“ оног који „не уме“ да говори) или израз „Словен“ човека који зна да слови (говори). То исто, по једном објашњењу, значи и израз „Шћиптар“ (Албанец), јер се њиме означава онај који „разуме језик“, наравно албански, што значи да се ради о „свом“ човеку. Крвна освета је израз и последица те солидарности која понашање људи утврђује на начелу „око за око, зуб за зуб“. Као појава она је готово ишчезла

у савременом свету, иако — као што је речено — у неким крајевима још није. Научно објаснити ову појаву није лако, али је сигурно да мишљења као што су „врѹћа крв“ или „урођена агесија“ људи не могу бити чак ни радне претпоставке могућег објашњења. Као појединачан поступак крвна освета је психолошка (и кривична наравно) чињеница, али као појава она је социолошка стварност. Због тога ни једно разматрање ове појаве не може да заобиђе друштвене околности које су одговорне за њен настанак и задржавање.

Социолошки елементи крвне освете

Досадашња објашњења феномена о коме је реч су бројна. Она почињу са географским а завршавају се са психоаналитичким приступима. Бројна су и психолошка и социолошка схватања — G. Tard, E. Durheim, S. Freud). Ниједно, међутим, не може у потпуности, да објасни ову појаву. То није у стању ни социолошки поступак који поједностављено утврђује да је личност „просто социјални учинак“. Ни „чисто“ психолошко објашњење нема већих изгледа јер оно у ствари, умањује значај друштвених околности ове појаве. Због тога је оправдана претпоставка да за потпуно објашњење феномена крвне освете на централном Балкану највише обећава социјално-психолошки прилаз.³⁵

Одговарајуће теоријско полазиште налазимо код К. Маркса и С. Фројда, јер овај други обезбеђује најбољу документацију за личност, док први то гарантује за њен друштвени оквир.³⁶

Чини се да етнолошка литература о крвној освети ову могућност чини још вероватнијом. Њоме се потврђује Mc Dougal-ова претпоставка о грегарном инстинкту као позадини људског заједништва, а такође и Lewin-ова формула по којој је понашање „личност плус средина“. Ово није без значаја за поменути прилаз јер су оба ова аутора најпознатији заступници социјалне психологије у објашњењу људског понашања. За такав прилаз незаобилазна је и етнолошка грађа посебно описи ишчезавања крвне освете у Црној Гори за које нису биле пресудне намере појединаца, ма како поштене (Петар I) или строге (Данило II), већ економски и културни развој и, наравно, јачање државне власти која је логиком свог учвршћавања ломила племенштину.³⁷

Још увек присутна крвна освета на Косову може се објашњавати сличним разлозима. Ова Покрајина је позната као најнеразви-

³⁵ М. Каран, Социјално-психолошке претпоставке присуства крвне освете у нашим данима, Ревивија за социологију, Загреб 1973, бр. 3—4.

³⁶ М. Каран, Legitimnost prisustva psihologije u proučavanju krvne osvete, Обележја, Приштина 1972, бр. 5.

³⁷ Познат је отпор који су Црногорци давали увођењу пореза. „Да смо га хтели плаћати ми би га давали Турцима и не би, тада, морали са њима да се бијемо 500 година“.

јенији крај наше земље. Људи овог краја су још увек у добром броју нешколовани, са slabим зарадама и малим могућностима за запошљавање, потхрањени и болешљиви, а морталитет је знатан. На примеру Косова се потврђује стара истина да људи не постају савремени зато што имају савремене законе већ савремене услове живота. Ти услови, у крајњој линији, одређују њихове ставове и њихов систем вредности, укратко, понашање људи.

Психолошке компоненте крвне освете

Још је Б. Поповић, неочекивано за своје доба, писао да приповест Марка Миљанова о Арбанасима по својој битности има чисто психолошки карактер.³⁸ Нешто слично је за Црногорце утврдио Дворниковић, када је за посланице Петра I у којима овај моли, преклиње и проклиње Црногорце да се окане крвне освете, утврдио да је свака од њих један социолошки и психолошки документ.³⁹ Пажње вредних психолошких запажања има и у радовима В. Чубриловића, М. Барјактаревевића и Вукосављевића, а такође и код И. Јелића, Г. Геземана и М. Шуфлаја. Гледано кроз манир безусловног претераног квантифицирања (поступак који је психологију скоро отуђио од стварног живота), њиховом доприносу психолошкој студији крвне освете може се, наравно, доста приговорити. Због таквог претераног сцијентицизма психологији је приговарао још К. Маркс.⁴⁰ Његово присуство у савременим токовима ове науке још није довољно уочено јер се, наводно, он није посебно бавио психологијом, па, према томе, није изградио ни било какву теорију личности. Не би било тешко доказати, међутим, да је Маркс далеко „психолошкији“ од многих психолога, баш као што је Фројд далеко „социолошкији“ од многих социолога.

За савремену психолошку оцену крвне освете од изванредног је значаја да се одговори на следећа питања: какве су личности извршилаца освете, које су њихове значајне особине и зашто се тако понашају? А затим, које су психолошке „резонанце“ у њима које одговарају одређеним преснијама средине? Да ли су њихови ставови обична копија већ утврђених образаца или у том понашању има и неке аутономности? Зашто је страх од бојкота јачи од сасвим сигурне казне? Поред искључиво својих могућности објашњења, психологија мора у тражењу одговора на ова питања да се обрати, као што је истакнуто, за помоћ етнологији и, посебно, оном делу који се односи на утврђивање система вредности ових људи и његове замене

³⁸ Б. Поповић, *Грпске слике гасе*, Наши и странци о Марку Миљанову, Графички завод, Титоград 1967.

³⁹ V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslavena*, Geua Kon, Београд 1935.

⁴⁰ „Психологија за коју је та књига, дакле управо осјетљиво најприсутнији, најприсупачнији дно историје, затворена, не може постати зблиском, садржајном и реалном науком“, K. Marks — F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967, 283.

са системом који би био одговарајући карактеру и амбицијама нашег данашњег друштва. При томе не треба унапред отклонити сваку могућност одређеног уграђивања неких делова тог система у савремене норме понашања (солидарност, гостопримство и поштовање дате речи). Можда, чак, и неких облика рада плећније (савета старца), иако ову установу обичајног права позитивни правни систем не признаје; она, међутим, упркос томе постоји и ради.⁴¹

Могући допринос психологије не ограничава се само на наведено. Она може да одговори и на питање да ли је ова појава нормално или патолошко понашање, што није без значаја за њену научну али и друштвену дијагнозу, јер од тог одговора најнепосредније зависи друштвена и казнена политика према њој.

Да ли је крвна освета нормално или патолошко понашање?

Крвна освета се обично назива традиционалним понашањем које је у нашим данима изгубило свој *raison d'être*. Према овом одређивању постоје најмање два традиционална понашања: „добро“ и „лоше“. Крвна освета је, према тој подели, очигледно, „лоше“ понашање. При томе се, међутим, занемарује значај релативности понашања: некада је, наиме, она била „добро“ понашање.⁴² Ни са једном ни са другом оценом не објашњава се, међутим, њено присуство у данима када, теоретски, ове појаве више не би требало да буде.⁴³ Због већ наведеног одсуства социолошких и психолошких радова ово питање је било занемарено или оптерећено елементима који нису релевантни за крвну освету. Тако је ова појава, на једном симпозијуму о социјално-патолошким појавама у нашем друштву, третирана заједно са проституцијом, наркоманијом и алкохолизмом,⁴⁴ иако она измиче мерилима уобичајеним за утврђивање нормалности односно социјалне ненормалности.

И етнолошка грађа, као и психолошка документација, отклањају овако поједностављене судове. Крвна освета данас, истина, није нормално али није ни патолошко понашање. Она је појава *sui generis* и као такву је треба разматрати.⁴⁵ Чини се да психоаналитички при-

⁴¹ О настанку и раду плећније види: Р. Хаили, *Плећнија у Законнику Леке Дукађинија*, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд 1970, број 5.

⁴² На то је мислио С. Вукосављевић када је писао да „није крвава била крвна освета колико то нама сада изгледа“. (оп. cit., 75). Слично М. Барјактаровић: „Полемику који, као и ми, има само један живот она (крвна освета) није тако страшна“ (оп. cit., 116).

⁴³ М. Каран, *Психолошка природа крвне освете*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд 1971, бр. 4.

⁴⁴ *Друштвена патологија у Југославији*, Материјали за симпозијум у Врњачкој Бањи, Институт за криминологију и криминалистичка истраживања, Београд 1969.

⁴⁵ М. Каран, *Крвна освета: „патолошко“ или „normalno“ понашање*, *Социологија*, Београд 1973, бр. 1.

ступ, поред psihološkog, može bolje i dublje da objasni neke detalje. Mislimo na ideju o zajedničkom pretku (uporedi Frojdovo učenje o nastanku ljudskog društva i posebno totem gozbe), zatim psihološke dinamizme u formiranju grupe (izbor vođe i identifikacija) i najzad na Frojdovo objašnjenje zлочина, u чијој се позадини налази sentiment кривице. За овакав научни прилаз крвна освета је погодан предмет истраживања: извршењем освете породица осветника је, а и он такође, потенцијална жртва свог поступка јер, сада, њима прети освета. Шта је, онда, таква породица: жртва или злочинац или обоје истовремено? Иако није пошао са таквим намерама Ј. Рамадановић је стигао управо до таквог питања: завањене породице се међусобно сакате, одбијају али и на неки начин привлаче. Због тога је свако поједностављено поређење неупотребљиво.⁴⁴

Прави посао на objašnjenju dubljih komponenta крвне освете, према томе, тек предстоји јер се већина досадашњих радова углавном задржавала на њеним површинским и очигледним обележјима, што свакако није довољно за objašnjenje њеног присуства у нашим данима. Та objašnjenja су још мање довољна за отклањање других предрасуда о овој појави иако је управо то један од претходних задатака сваког изучавања крвне освете.

Да ли је крвна освета специфично балканска појава?

Историчари људског друштва углавном сматрају да је крвна освета законита појава на одређеном степену развоја. Тај степен су биле родовске заједнице и низак ниво продуктивности, односно поделе рада. Са распањем првобитних организација нестајали су и разлози за њено задржавање — бар у највећем делу света. Задржавање крвне освете у неким крајевима погодује представци о увожењу те појаве из других земаља. То се, најчешће доказује миграцијама и постојањем одговарајућих сличности. Сличности, међутим — ако их већ има — нису настале због „увоза“ ове појаве већ због сличних услова живота и скоро истог нивоа развијености, односно још увек релативно јаког присуства старих обичаја. Где још постоји крвна освета? У Европи, то су Сицилија, Корзика, Косово, кавкаски предели Совјетског Савеза и, можда Маина на Пелопонезу. Сви наведени крајеви имају заједничка обележја која није тешко пронаћи и она представљају узроке задржавања ове појаве. Нису пригорски Кучи „пренели“ ову појаву међу албанске Куче — или обратно — већ су и једни и други вековима живели у истим или врло сличним приликама. Ти услови су обезбеђивали настанак и задржавање крвне освете код оба ова племена. Да није тако како би се могла објаснити чињеница да крвна освета није било код Тоска (у јужној Албанији) или у Грчкој, где је почетком овог века живело око 200.000 Алба-

⁴⁴ Ј. Рамадановић, *Krvna osveta kao dualistika jedinstva suprotnosti*, 13 мај, Београд 1971, бр. 10.

наца?⁴⁷ Ње није било ни по турским гарнизонима, иако је у њима морало бити доста Албанаца.⁴⁸ И, коначно, нема је ни код српског становништва на Косову, иако столећима живе заједно са Албанцима.

Правна квалификација крвне освете

Позитивно право је мало водило рачуна о обичајноправним правилима понашања. Пример за то је законско и обичајноправно решење кривичног дела против увреде части, за које наш данашњи Кривични законик предвиђа новчану казну или казну затвора највише до шест месеци. За исто дело обичајни Закон Леке Дукаћинија предвиђао је само две могућности: освету (главу кривца) или опроштај.⁴⁹ Ни квалификација крвне освете није заобишла овај раскорак у приступу. У нашем Кривичном законнику она је квалификована као убиство „из ниских побуда“ (чл. 135, ст. 2, тач. 3) Наведеној квалификацији се може приговорити да не води довољно рачуна о суштини ове појаве јер, најчешће, убиство из крвне освете није из ниских побуда (мада може да буде безобзирно) већ израз изокренутог и несавременог схватања части. Многи познаваоци ове појаве, укључујући правнике са доста аргумената доказују да се убиство из крвне освете не мора увек подвести под наведену мотивацију.⁵⁰ Ово специфично понашање разликује се свакако од убиства које врши гангстер или разбојник, баш као што се разликује народни видар који верује да његове мађије лече од варалице који тачно зна шта чини.⁵¹

Наведена законска квалификација, истина, не доводи до тога да се свако убиство из крвне освете оцењује као безобзирна освета.

⁴⁷ J. Radžepagić, *Etničke promene Albanaca u XVII i XVIII stoleću Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak knj. VI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1968.*

⁴⁸ Према усменом саопштењу Х. Каљешина, професора Универзитета у Приштини.

⁴⁹ Према Законнику Леке Дукаћинија „одузета част не надокнађује се стварима, него или се пере крвљу или се опрости кривцу на молбу и интервенцију добрих људи (параграф 598). Параграф 600. истог Законика изричито утврђује да се „онај коме је узета част, сматра мртвим по слову Законика“.

⁵⁰ „Учиницаца убиства из крвне освете субјективно никад не мисли да чини срамно или ниско дело. Он је свестан да чини једно тешко дело, али је убеђен да чини дело које прихвата и одобрава његова средина“. — Р. Вранићи, *Kривичноправни аспект крвне освете на Косову*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд 1971, бр. 4. Види и Д. Морачић, *О неким кривично правним и другим питањима у вези са крвном осветом*, Обележја, Приштина 1971, бр. 2. где овај аутор утврђује „да лица која врше убиства из крвне освете, нису, у већини склона криминологији и да се на то одлучују под притиском средине и обичајних правила“. Значајан допринос утврђивању психологије извршилаца кривичних дела из крвне освете дао је В. Пешић у студији „Убиства у Југославији“, Институт за криминологија и социолошка истраживања, Београд 1972.

⁵¹ М. Каран, *Психолошка природа крвне освете*, 624.

Да би таква била, она мора да има отежавајућа обележја као што су освета над невиним људима или она код које је повод у великој несразмери са повредом која се свети (на пример, убиство само због увреде).³² Овим обележјима треба додати и убиство деце и убиство старих људи или, чак, подметање малолетника као убица нако то они вероватно нису.

Од значаја су и предлози да код крвне освете кривично одговара и старешина куће јер се зна да по обичајном правилу без његовог одобрења освета није могућа. У сваком случају, чињеница је да у нашој литератури има мало радова који разматрају овај неспоразум између законског и обичајноправног схватања крвне освете. Кривични законик Покрајине Косово, који ће ускоро бити донет, мораће о овом раскораку посебно да води рачуна. Етнолошка грађа, посебно она албанска, при томе требало би да се свакако узме у обзир. Етнолошки допринос студији крвне освете на централном Балкану, према томе треба потенцирати више него до сада, а такође и потребу интензивнијих социолошких и психолошких изучавања.

ASPECTS SOCIOLOGIQUES ET PSYCHOLOGIQUES DE L'ÉTUDE ETHNOLOGIQUE DE LA VENDETTA DANS LES BALKANS CENTRAUX

Résumé

Le motif direct pour ce travail est le commencement de l'étude interdisciplinaire de la vendetta dans la région de Kosovo. Son intention est de relever l'importance et „l'utilisabilité" directe des connaissances ethnologiques de ce phénomène dans les Balkans centraux. Ces connaissances étaient jusqu'à présent négligées de façon injustifiée, car on les considérait comme simple factographie de la soi-disant vie populaire qui manque de caractères scientifiques contemporains. Le présent travail est un essai de contester ce jugement par les moyens de la psychologie ethnologique. La considération correspondante des matériaux ethnologiques corrobore la supposition qu'ils renferment une documentation importante sociologique et psychologique, très à propos pour l'étude contemporaine de la vendetta. Pour les besoins de ce travail on a fait une sélection adéquate de ces matériaux. Pour cette raison, on a particulièrement pris en considération les aspects sociaux et psychologiques des connaissances ethnologiques des phénomènes suivants

³² Б. Златарић, *Kada dolazi u obzir kvalifikacija ubojstva iz bezobzirne osvete po članku 135 stav 3, tač. 3 KZ, Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, Београд, 1973 бр. 4.

ayant rapport à cette question: tribu et ses normes de comportement, formation d'un système des valeurs déterminé, individu et son groupe de référence, vendetta en tant que solidarité primaire, „environnement” sociologique de la vendetta, „parties” psychologiques de ce phénomène, „normalité” resp. „abnormalité” de ce comportement, certains préjugés relatifs à ce phénomène et qualification juridique de la vendetta.

Lorsqu'on considère les questions susmentionnées, on arrive à la conclusion que la vendetta était (autrefois) un phénomène légitime qui a presque entièrement disparu dans le monde moderne. Là où elle s'est encore maintenue, ce n'est pas à cause des caractères présumés des gens en question („sang chaud” ou „agressivité innée”), mais plutôt à cause des conditions socio-économiques et aussi culturelles déterminées qui continuent à „alimenter” cette conservation. Pour cette raison on ne peut pas accepter le jugement qu'elle est une forme de comportement socio-pathologique. En tant que comportement anachronique, la vendetta est un phénomène *sui generis* et il faut la considérer comme telle.

Il semble, également, que la qualification juridique de ce comportement ne correspond pas à ses propriétés réelles et pour cette raison il existe toujours un certain malentendu entre la compréhension de ce phénomène entre le droit d'Etat et le droit coutumier, particulièrement en ce qui concerne la motivation de ce comportement.

L'interprétation globale de ce phénomène exige obligatoirement la présence de la sociologie et de la psychologie. Cependant, ni l'une ni l'autre de ces sciences ne peut ignorer les matériaux ethnologiques, rassemblés jusqu'à présent, relatif à la vendetta. Le présent travail n'est que le début de l'intervention en faveur de l'utilisation plus vaste et plus intelligente des matériaux ethnologiques — cette fois uniquement dans cette partie qui se rapporte à l'établissement des aspects sociologiques et psychologiques de l'étude ethnologique de la vendetta dans les Balkans centraux.

Mehmed BEGOVIC, académicien

Membre de l'Académie serbe des sciences et des arts, Beograd

SUR L'APPLICATION DU DROIT COUTUMIER PENDANT LE REGNE TURC DANS NOS PAYS

Le droit musulman de l'école juridique des hanéfites était la source principale du système de droit turc ottoman. Il prévoyait les limites dans lesquelles et les cas où l'on pouvait appliquer les coutumes juridiques. Par conséquent, il faut préalablement donner un bref aperçu des origines du droit musulman et passer ensuite à l'étude de la question de savoir, dans quelle mesure a pu être appliqué le droit coutumier pendant la domination turque dans nos pays.

Le système du droit musulman était édifié graduellement au cours de trois premiers siècles de l'islam. Le droit coutumier avait pris part à son édification et l'a influencée. Certaines institutions et solutions ont en effet été adoptées des coutumes juridiques des Arabes et des autres peuples. On note cela surtout dans les domaines des droits de créance et des droits réels. Nombreuses espèces de contrats, tels que le contrat d'achat et de vente, de donation, de bail, d'emprunt, de location de dépôt, de procuration et de caution, ont été déjà en application dans l'Arabie au moment de l'apparition de l'islam et il les avait adoptées avec quelques modifications, dans son système juridique. C'est ainsi qu'en fut pris, par exemple, le contrat d'emprunt avec cette différence qu'il était défendu de contracter les intérêts.

Certaines institutions ont été également adoptées du droit coutumier des autres peuples. Deux contrats relatifs à la gage des immeubles en peuvent servir d'exemple. Ce sont le contrat de „podlog” (bej bi'l vefā) et le contrat hypothécaire (bej bi'l istiglāl). L'une et l'autre espèce de contrat de gage des immeubles étaient appliquées depuis le temps immémorial en Syrie, en Palestine et en Irak. Après avoir conquis ces pays, l'islam a trouvé ces espèces de gages dans le trafic d'affaires des régions susmentionnées et les a incluses dans son propre système.

Selon le contrat de „podlog”, le débiteur vendait au créancier quelque bien immeuble lui appartenant, en se réservant le droit de racheter cet immeuble dans un délai déterminé. Si le débiteur ne le faisait pas dans le délai prévu, l'immeuble passerait définitivement en propriété du créancier.

Lors de l'établissement de l'hypothèque, le débiteur transférait d'abord la propriété sur l'immeuble à son créancier et celui-ci, par le contrat de bail, laissait cet immeuble en possession du débiteur, en stipulant le paiement du fermage (loyer) de la part de ce dernier.

Le droit musulman compte les coutumes parmi les sources de droit et fixe, pour leur application, les principes suivants: 1. la coutume (âdet) a la force de la loi, 2. en rendant un jugement il faut prendre en considération le droit coutumier local (ûrf ul-beledi), 3. ce qui est en usage parmi les membres de la corporation est considéré comme convenu, à moins d'une stipulation contraire des parties, 4. une coutume peut être prise en considération si elle a un caractère permanent et si le peuple l'observe, 5. ce qui existe depuis les temps les plus reculées doit être laissé dans cet état ancien.

Dans les œuvres juridiques du droit musulman se trouvent même les instructions pour le cadî et les autres fonctionnaires, dans quels cas ils peuvent invoquer les coutumes juridiques en jugeant un différend. Des instructions de ce genre existent pour tous les domaines de droit. En voici quelques exemples. La question concernant le trousseau de la jeune fille (gihaz) sera décidée suivant les coutumes locales. Les différends relatifs à la manière, à l'endroit, au temps de livraison des marchandises vendues seront vidés sur la base des coutumes locales, à moins d'un accord contraire entre les parties.

Les autorisations du droit musulman se rapportant à l'application des coutumes juridiques se sont montrées insuffisantes dans la vie pratique. Ceci a mené jusqu'à la conservation de certaines coutumes bien qu'elles fussent en contraste avec les dispositions du droit musulman. On trouve de tels exemples parmi les Arabes aussi bien que parmi les autres peuples islamiques. Pour corroborer cette affirmation il suffit de citer les exemples suivants. Le Coran interdit d'exiger le paiement des intérêts par une prescription conçue en ces termes: „Ceux qui se nourrissent d'intérêt apparaîtront au jugement dernier de la même façon que ceux que Satan avait souillés en les touchant" (II—275).

Néanmoins, dans la pratique s'est maintenue la coutume nommée „muhâgara" selon laquelle, sous forme d'un contrat d'achat et de vente fictif, on prévoyait les intérêts. Le créancier vendait fictivement à crédit à son débiteur quelque marchandise à un prix déterminé et ensuite rachetait cette même marchandise à son débiteur à un prix plus bas. Le débiteur était tenu à restituer à son créancier la première somme qui était plus élevée que celle qu'il avait reçue. Cette différence dans le prix représentait en effet les intérêts. Ce procédé visant à déjouer l'interdiction des intérêts a été adopté des Arabes par les chrétiens de l'Europe au Moyen âge sous le nom de „mohatra".

Il y a même des peuples qui ont embrassé l'islam tout en gardant leur propre droit coutumier. C'est ce qu'on fait les Berbères dans l'Afrique du Nord qui ont gardé, tout le temps depuis le VIIIe siècle jusqu'à nos jours, presque dans son ensemble, leur droit coutumier qu'ils avaient observé et sur lequel ils s'étaient réglés.

C'est une preuve convaincante que le droit coutumier peut l'emporter sur la loi. Nous observons ce phénomène non seulement parmi les peuples islamiques, mais aussi chez d'autres peuples, car les coutumes qui sont l'expression des besoins et des conditions de vie du peuple sont plus conformes à sa conscience que ne le sont les prescriptions des lois, si progressiste qu'elles soient.

Les principes du droit musulman ci-dessus cités sur l'application des coutumes juridiques sont valables pour tous les sujets sans distinction de religion. Pourtant, pour les sujets des religions non-islamiques (zimmî) il y a, sous ce rapport, d'importantes exceptions ainsi que la possibilité d'appliquer leur droit coutumier dans un plus grand volume. Le droit musulman leur reconnaît deux privilèges: 1. de pouvoir régler et traiter leurs affaires religieuses selon le droit de leur religion, et 2. de pouvoir régler leurs rapports de droit privé selon leur droit coutumier.

Le premier privilège a été reconnu par le Coran et la Sunna (tradition, procédé de Mahomet) et il a un caractère dogmatique plutôt que juridique. Les Juifs et les chrétiens ont été, en effet, autorisés à régler et à traiter leurs affaires religieuses selon les prescriptions de leurs religions respectives. Cette autorisation a été reconnue aux chrétiens par une disposition du Coran qui est conçue en ces termes: „Que les adhérents de l'Évangile jugent suivant ce que Dieu leur y avait révélé et ceux qui ne s'en tiennent pas dans leur jugement à ce que Dieu leur avait révélé sont coupables" (V—47). Il y a, dans le Coran, une disposition analogue aussi pour les Juifs (V—44).

C'est au sens de ces dispositions que Mahomet avait réglé les rapports avec les Juifs et les chrétiens par des proclamations solennelles (and). Par là furent accordées des vastes autonomies à ces communautés religieuses (millet).

Les souverains arabes s'en tenaient aux prescriptions susmentionnées, relatives aux privilèges religieux des Juifs et des chrétiens. Les autres princes dans le monde islamique procédaient de façon identique, car c'étaient des règles dogmatiques dont il n'était pas permis de s'écarter.

Le deuxième privilège, relatif à l'application du droit coutumier a un caractère juridique. Dans les sources du droit musulman on prévoit explicitement dans quels cas les adeptes des confessions chrétienne et mosaïque pourront traiter leurs rapports selon leurs coutumes juridiques.

Les règles du droit musulman devaient s'appliquer aux sujets de religion non-islamique tantôt de façon obligatoire, tantôt de façon facultative. Obligatoirement appliquées à ceux-ci étaient ces règles du droit musulman qui ont trait aux intérêts de l'État et des musulmans. Cela veut dire, donc, qu'à eux seront appliquées les prescriptions du droit musulman qui se rapportent à l'administration de l'État, aux fautes et aux punitions, aux contributions et à la nature juridique des ter-

rains. De même, les différends mixtes qui se produisent entre les musulmans et les non-musulmans sont de la compétence du *cadi* qui les juge selon les règles du droit musulman.

Cependant, aux sujets de religion non-islamique est donnée la possibilité de vider leurs différends du domaine de droit privé (de famille, de succession, de propriété, de créances) soit selon leur propre droit coutumier et par leurs tribunaux ecclésiastiques ou séculiers, soit selon le droit musulman et par le *cadi*. On voit, donc, qu'on leur avait laissé une vaste liberté pour l'application du droit coutumier.

Les privilèges susmentionnés sont valables aussi pour les ressortissants étrangers provenant d'un pays amical (*mustémin*). Ils pouvaient, en effet, sous les mêmes conditions que les propres sujets, régler leurs affaires religieuses et traiter leurs rapports de droit privé selon leur propre droit et par leurs chefs spirituels et séculiers. Sur ces principes se fondaient les privilèges que les souverains des pays islamiques avaient accordés au cours des siècles aux États étrangers par voie de contrats dits capitulations (*imtijāzât*).

Les Turcs ont pris une attitude envers les autonomies nationales et l'application du droit coutumier en conformité avec les principes du droit musulman. Ils ont procédé sous ce rapport assez largement, en tenant compte de l'état qu'ils avaient trouvé lors de leur conquête (*teāmuli kadim*) et de leurs intérêts politiques (*maslahat*).

Ceci s'applique surtout à leur attitude envers les autonomies nationales. Outre les autonomies religieuses, ils reconnaissaient et laissaient en vigueur les privilèges d'éleveurs (valaques), de mineurs (saxons), d'artisans (corporatifs) et locaux (de *knežine*). Il régnait dans ce domaine-ci une grande variété, de sorte que les privilèges autonomes étaient plus larges en certains endroits et plus restreints en certains autres. Ainsi, par exemple, dans le cadre des communautés religieuses certains temples (églises, monastères) ont pu obtenir des privilèges spéciaux, en considération de leur importance et du prestige dont ils jouissaient parmi le peuple. Les monastères de Chilandar et de Dečani, par exemple, avait une telle situation.

Les Turcs attachaient au droit coutumier, en tant qu'expression des besoins et de la conscience du peuple, une importance spéciale. Ils entendaient par la notion de coutume juridique (*ādet*) les sources de droit, non écrites aussi bien qu'écrites, des peuples subjugués notwithstanding leur contenu séculier ou religieux. Ils allaient, sous ce rapport, assez loin et admettaient, par la voie des *kanuns* (lois), dans leur législation certains principes, institutions et même des textes de lois qu'ils avaient trouvés en application dans les régions conquises. Comme le meilleur exemple pour cette assertion peuvent servir les ordonnances et les coutumes de mineurs qu'ils avaient trouvées en Serbie et en Bosnie au moment de leur conquête. Ils ont en effet inséré ces ordonnances et coutumes de mineurs dans leur législation avec quelques modifications insignifiantes.

Un grand nombre de nos coutumes juridiques populaires se sont maintenues en usage au cours de la domination turque, particulière-

ment celles qui n'étaient pas en contraste avec les principes du droit musulman. Ceci s'applique surtout à certains contrats de créance que le peuple dans nos pays appliquait sans distinction de religion. A cette catégorie appartenaient les contrats réglant l'emploi commun des atelages de chevaux et de boeufs, appartenant à deux ou à plusieurs ménages, pour la traction et le labourage (sveza, sprega), le prêt de boeufs pour labourage (izor), les contrats relatifs au pacage et à la fabrication du laitage en commun (bačijanje), les contrats se rapportant à la construction des moulins, des fouleries, des peigneries, des forges à marteau hydraulique, des installations pour l'irrigation des terrains et réglant les rapports entre les co-propriétaires, ensuite les contrats et les contrats relatifs au salaire payé au propriétaire de la forge par ses clients. De tels contrats ont été conclus dans nos régions aussi par les musulmans et les différends qui en résultaient étaient jugés soit devant les arbitrages (tankim) soit devant les cadis qui, en pareils cas, étaient autorisés à invoquer le droit coutumier local (ürf ul — beledi).

Il y a des coutumes qui se sont maintenues dans nos régions pendant la domination turque, bien qu'elles soient évidemment en contraste avec le droit musulman. A cette catégorie appartiendraient la vendetta, le dédommagement payé aux parents de la jeune fille qui se marie et l'adoption.

Le droit musulman ne permet pas de chercher à se donner arbitrairement satisfaction pour l'assassinat et la blessure. La famille de l'assassiné ou le blessé doivent s'adresser au cadi qui décidera de la procédure à suivre dans le cas concret. Cependant, la population de nos régions, sans distinction de religion, s'en tenait jusqu'à récemment aux coutumes populaires dont le point de départ est déterminé par l'adage: „Qui ne se venge pas, ne deviendra pas un saint”.

Le droit musulman ignorait également le dédommagement dû aux parents de la jeune fille qui se marie. Pourtant, cette coutume s'est maintenue parmi la population albanaise de nos régions jusqu'aujourd'hui. Chez eux a été conservée même la coutume de vendetta.

Le droit musulman ne connaît pas l'institution de l'adoption, non plus. Elle a été même interdite par les prescriptions du Coran (XXXIII 4,5). Mais la coutume l'a de nouveau emporté sur la loi. Cette institution a été appliquée aussi par nos musulmans. Le musulman qui adoptait un enfant lui donnait une partie de ses biens au moyen de la donation, du testament ou en fondant un wakouf de famille. Le fondateur du wakouf de famille pouvait laisser les revenus provenant du bien de wakouf à quiconque il désirait et, par conséquent, aussi à son enfant adoptif.

Comme on voit, donc, les cas cités de l'application du droit coutumier s'accordent avec l'adage populaire: „Mieux vaut que périsse le village que les coutumes en lui”. Dans l'application du droit coutumier et les solutions qu'on en tirait, il y avait des différences d'un endroit à l'autre. Ce phénomène a été également bien formulé dans la maxime populaire: „Autant de vilayets, autant d'adets (coutumes)”.

Il y a même des institutions du droit musulman que nos musulmans n'ont jamais appliquées. Ce serait en premier lieu la procédure du divorce (zihar). Cette procédure n'était pas conforme à leurs conceptions et pour cette raison elle est restée sans application.

Le droit musulman, de son côté, exerçait une influence sur l'origine et l'évolution de certaines coutumes juridiques dans nos régions. On en pourrait citer deux exemples. Sous l'influence du droit musulman est entrée en usage une forme spécifique de dépôt, nommée „amanet”. Chez cette espèce de dépôt, le dépositaire est responsable de la perte de l'objet qui lui a été confié même dans le cas où il n'en est point coupable. Dans ce cas-ci le dépositaire doit dédommager le propriétaire de cette perte en lui payant la valeur de l'objet perdu. Le peuple a exprimé cette situation dans le proverbe: „La maison est en feu, mais l'amanet (dépôt) reste en sûreté”.

De même sous l'influence du droit musulman il s'est établi dans certaines régions la coutume aussi chez la population non-musulmane que les soeurs héritaient du testateur en commun avec ses filles s'il meurt sans autres proches parents. Dans un tel cas les filles héritent de deux tiers et la soeur d'un tiers de la succession.

Certaines institutions et solutions provenant du droit musulman sont entrées même dans les législations de la Serbie et du Monténégro sous forme de coutumes juridiques. En effet, dans le Code civil serbe de 1844, dans le Code du prince Danilo de 1855 et dans le Code général de propriété pour le Monténégro de 1888 on trouve des traces du droit musulman (par exemple, *amanet*, *miljak*, *mal*) ainsi que les solutions et institutions juridiques de ce droit. Ainsi, par exemple, dans le Code du prince Danilo (art. 54) a été adopté le principe que les soeurs héritaient d'un tiers et les filles de deux tiers de la succession lorsque le testateur meurt sans proches parents mâles. Le Code général de propriété pour le Monténégro connaît, tout comme le droit musulman, deux espèces de dépôt, à savoir: dépôt simple et amanet (art. 378—390). Une solution analogue a été adopté aussi dans le Code civil serbe (art. 569—581).

Les chrétiens et les Juifs pouvaient, comme on vient de montrer ci-dessus, régler leur rapports de droit privé (de famille, d'hérédité, de propriété, de oréance (pendant le règne turc selon leur droit coutumier et par leurs tribunaux ecclésiastiques ou populaires. Ils y avaient, bien entendu, aussi la possibilité de choisir si ces différends seront jugés par le tribunal spirituel, populaire ou bien par le cadi. Pourtant, il faut ici mettre particulièrement en relief que le cadi pouvait connaître d'un différend pareil à condition que les parties s'adressent à lui volontairement et de concert ou bien qu'une seule partie cherche son intervention mais que les circonstances du cas permettent de conclure qu'elle est menacée de danger par l'autre partie. Dans ces cas le cadi vidait le différend selon les principes et prescriptions du droit musulman et, exceptionnellement selon les coutumes juridique si elles ne sont pas en contraste avec le droit musulman ou que celui-ci indique

ce procédé. Dans les protocoles (sigill) conservés des tribunaux qui jugeaient selon le droit musulman on rencontre un nombre assez considérable des cas où les chrétiens et les Juifs de nos régions s'adressaient aux cadis de leur légaliser quelque contrat ou de vider quelque différend.

Il y a même d'exemples où les chrétiens contractaient les mariages devant les cadis. Le cadi inscrivait des mariages ainsi contractés dans son protocole, mais sur une page spéciale. Les chrétiens recouraient à cet expédient pour éviter quelque obstacle à la conclusion du mariage que dressaient les canons de leur religion, par exemple, le mariage entre le beau-frère et la belle-soeur.

La Turquie au XIXe siècle rétrécit le domaine de l'application du droit coutumier. Dans ce siècle elle a promulgué une série des dispositions de loi qui ont été rédigées sur le modèle de la législation des pays européens particuliers de cette époque (code pénal, code minier, code civil, code foncier). Les prescriptions de ces lois étaient obligatoires pour tous les sujets sans égard à leur religion. Pourtant, même dans ces lois il y avait des dispositions qui rendaient possible l'application du droit coutumier. Ceci est évident dans le Code civil (Megella) où l'on souligne tout particulièrement l'importance des coutumes d'affaires (usanse) (art. 43 et 44) et dans le Code foncier de 1858 où il est dit que les coutumes et les installations pour l'irrigation des terrains qui existent depuis les temps immémoriaux seraient observées (art. 124 et 128).

Cependant, nonobstant toutes ces prescriptions, les coutumes juridiques en tant qu'expression des besoins et de la conscience populaires continuaient d'être appliquées dans un vaste volume, même lorsqu'elles étaient contraires aux prescription de la loi comme c'est le cas de la vendetta. Les coutumes juridiques populaires, donc, ont montré, dans nos régions aussi, une grande vitalité et se sont maintenus, tantôt à côté de la loi, tantôt en dehors de la loi et dans certains cas même contre la loi.

Momčilo D. SAVIC
Beograd

MODI DI ESPRIMERE IL PASSATO NELLA LINGUA DEGLI STORICI DEI POPOLI BALCANICI

Contributo alla sintassi comparata delle lingue balcaniche

Sebbene esistano in gran numero gli studi relativi alle singole lingue balcaniche e siano state pubblicate opere che ne descrivono l'attuale situazione normativa, sono pochi i problemi individuati ed esaminati a un livello comune, o almeno bilingue o trilingue. Si ha poi l'impressione che sia stato detto pochissimo, o comunque in modo insufficiente, delle lingue balcaniche considerate come complesso. A conferma del nostro parere menzioniamo la ristampa della ben nota opera del danese Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, riapparsa a Parigi dopo tanti decenni,¹ opera che continua ancor oggi a rappresentare un manuale preziosissimo per tutti coloro che si interessano di indagini balcanologiche sul piano linguistico comparativo. Lo scarso interesse esistente in questo campo è dovuto in gran parte ai nuovi indirizzi linguistici che, soprattutto in questo dopoguerra, hanno orientato altrimenti le ricerche, avviandole o a indagini di base o ad esami approfonditi di una determinata lingua.

L'autore di questo contributo, che si era occupato per altro delle funzioni dei tempi della lingua italiana,² allargando a poco a poco i suoi interessi scientifici (senza uscire mai dai rapporti sintattico-sti-

---

¹ Nel 1968. L'edizione danese è del 1927 e quella prima francese del 1930. Notiamo che nella ristampa della detta opera non si è tenuto conto delle innovazioni linguistiche verificatesi nel frattempo. — In questo luogo dobbiamo ringraziare il collega Sergio Turconi, professore universitario di Belgrado, di averci riletto le bozze offrendoci dei preziosi suggerimenti.

² Cfr., p. es., *Temporalni kondicional u italijanskom jeziku*, Belgrado 1966, p. 288, con un riassunto in italiano *Il condizionale temporale nella lingua italiana* (p. 264—274); *Il condizionale temporale nelle tre redazioni del romanzo manzoniano* (in *Linguistica V*, Lubiana 1964, p. 53—59); *Predbuduće vreme u prošlosti u italijanskom jeziku* (in *Anali Filološkog fakulteta 2*, Belgrado 1963, p. 311—324) con un riassunto in italiano *Il futuro anteriore nel passato nella lingua italiana* (p. 324); *Il condizionale temporale nella prosa dei romantici italiani* (in *Atti del VI Congresso dell'Associazione internazionale per gli studi di lingua e letteratura italiana*, Budapest, 10—17 ottobre 1967, p. 235—264).

listici) ad altre lingue, p. es., a quelle neolatine o europee,³ di quando a quando anche balcaniche,⁴ prevalentemente nel piano comparativo, ha ritenuto opportuno di applicare le sue esperienze di ricercatore al vasto campo di queste ultime. In questa sede egli si interessa esclusivamente al problema del modo d'esprimere il passato; un problema ch'è stato finora discusso e risolto con molto successo in ognuna delle lingue balcaniche, ma che — a parer suo — potrebbe essere individuato meglio se non ci si limitasse alle regole offerte dalle grammatiche normative di ciascuna di queste lingue; se cioè, nel presentare le conclusioni linguistiche relative a ciascuna lingua, si tenesse conto delle lingue e delle parlate limitrofe, dato che è ben noto come i confini linguistici dei Balcani e delle lingue balcaniche siano molto spesso difficilmente delimitabili.

L'autore è conscio della quasi impossibilità di trovare un codice rappresentativo su cui esaminare il problema. Tanto più che è chiaro come ogni soluzione sincronica risulti soltanto parziale, se non erronea, e come in molte lingue balcaniche (e del resto anche altrove) ci siano diversi modi d'espressione linguistica, dovuti ai vari stili della comunicazione (lingua parlata, linguaggi giornalistico, scientifico, pubblicitario, letterario in senso stretto, ecc., alcuni dei quali non privi d'elementi d'enfasi e d'affettività). Nel tentativo di dare un quadro riassuntivo valevole per tutte le lingue balcaniche (incluse quelle slave, romanze o d'altra origine, ma escluse quelle non indoeuropee), l'autore ha scelto i mezzi d'espressione a cui ricorrono gli storici, essendosi accorto ch'essi, nel loro mestiere, tengono conto più di quello che stanno per esprimere che non del modo d'esprimerlo. Dato che si rivolgono ad un lettore moderno, essi sono quasi costretti, da una parte, a servirsi dei mezzi d'espressione contemporanei, accessibili e comprensibili a tutti coloro che si serviranno delle loro opere; ma, nello stesso tempo, avendo da costruirle sulla base di fonti d'archivio, di una documentazione linguisticamente invecchiata, ed anche sulla base

³ Cfr. *Osnovne funkcije srpskohrvatskog aorista i rumunskog prostog perfekta u svetlosti romanskih i balkanskih jezika* (in *Anali Filološkog fakulteta* 9, Belgrado 1969, p. 145—211) con un riassunto in italiano intitolato *Le principali funzioni dell'aoristo serbocroato e del perfetto semplice romeno alla luce delle lingue romanze e balcaniche* (p. 207—211), nonché il testo aggiornato e riveduto pubblicato in un volume in lingua romena sotto il titolo *Funcțiile de bază ale aoristului sîrbocroat și ale perfectului simplu românesc în lumina limbilor romanice și balcanice*, Panciova 1972; *Sredstva za iskazivanje prošlosti u dnevnoj štampi nekih evropskih jezika* (in *Anali Filološkog fakulteta* 10, Belgrado 1970, p. 295—334) con un riassunto in tedesco *Mittel zur Auslegung der Vergangenheit in einiger europäischer Sprachen* (p. 333—334).

⁴ Cfr. *Contribuție la cercetarea comparativă a aoristului sîrbocroat și a perfectului simplu român în limba literară* ['Contributo allo studio comparato dell'aoristo serbocroato e del perfetto semplice nella lingua letteraria'] (in *Anale ale Societății de limba română din PSA Voivodina* 1, Zrenjanin 1970, p. 65—74); *Cum se reflectă aspectul verbal sîrbocroat în limba română* ['Come si rispecchia l'aspetto verbale serbocroato nella lingua romena'] (in *Anale... 2*, Zrenjanin 1971, p. 25—39).

delle opere dei loro predecessori, essi, anche senza averne coscienza, ci offrono qualche volta, oltre alle vicende e ai fatti storici ben documentati e convincenti, anche i resti della veste linguistica antiquata di cui essi erano ricoperti. Questo fatto imprime una sfumatura particolare allo stile dello storico e rende possibile di ravvisarvi qualche aspetto linguistico arcaico, ultimo residuo di un periodo precedente dello sviluppo della lingua. Per cogliere questo momento, abbiamo intenzionalmente evitato di sfruttare i testi dei manuali scolastici, posto che questi ultimi vengono solitamente scritti con uno stile e una lingua dettati dalle norme imposte dalle autorità della pubblica istruzione di ciascuno paese.

Trattando il problema di come viene espresso il passato nelle opere degli storici che scrivono nelle lingue balcaniche, dovremo occuparci anche del problema di ciascuna singola lingua, e dire che non escludiamo che le conclusioni a cui perverremo non potranno essere che parzialmente inquadrare nelle norme e nelle regole date dagli specialisti di ogni lingua balcanica, che anzi che appariranno sbagliate se non saranno esaminate nell'ambito di un comune quadro balcanico. Siamo però profondamente convinti che la conclusione finale — che verrà data a un livello comune — non sarà in nessun caso erronea e non permetterà ai futuri ricercatori di questo campo che poche ed insignificanti correzioni. In fine, siamo del parere che il nostro metodo sarà di qualche utilità a coloro che si assumono la fatica della compilazione delle grammatiche normative delle dette lingue, a quei grammatici cioè che, talvolta, trascurando l'influenza delle lingue limitrofe o l'opera di simbiosi viva anche in tempi moderni nei Balcani, sono proclivi ad attribuire certi fenomeni periferici della sintassi delle loro lingue all'influenza dialettale, mentre si tratta invece delle norme vigenti in qualcuna delle lingue limitrofe.

Limiteremo il discorso sui mezzi temporali che servono ad esprimere il passato ai tempi indicativi esprimenti il passato vero e proprio, e non ci riferiremo a quelli relativi al preterito del passato, dunque, ad una categoria temporale che precede l'azione avveratasi nel passato e che viene espressa con le forme verbali (che parlando in generale, e con poche eccezioni, compaiono di rado nelle lingue balcaniche e non ne sono tipiche⁵) che chiameremo piuccheperfecti, usando un ter-

⁵ Cfr., p. es., per il romeno, Kr. Sandfeld et Hedvig Olsen, *Syntaxe roumaine I*, Parigi 1936, p. 341: "... la relation temporelle marquée par le plus-que-parfait n'a pas toujours besoin d'être exprimée et... on se sert souvent du prétérit (du parfait) ou de l'imparfait pour relater un fait passé dans le passé. Inversement il arrive que le plus-que-parfait soit employé là où on pourrait s'attendre un prétérit ou un parfait"; Una simile possibilità ce la offre Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik II — Sintaksa* [Lingua serbocroata contemporanea II — Sintassi], Belgrado 1969, p. 643; Blaže Koneski, *Istorija makedonskog jezika* [Storia della lingua macedone], Belgrado—Skopje 1966, p. 168—169, sottolinea quest'applicazione del piuccheperfecto nelle parlate popolari; una conferma a questo proposito troviamo anche nel greco (André Mirambel, *La langue grecque moderne*, Parigi 1959, p. 298—299).

mine che ha gran voga, pur sapendo che esso muta da lingua a lingua. Tuttavia dovremo talvolta farne menzione, posto che essi possono fungere da passati veri e propri e non da ciò che indica il loro nome,⁶ cosa che ci risulterà chiara se ricordiamo che in molte lingua balcaniche le forme del passato riassumono in sé anche la funzione di quelle del suo preterito. Oltre a queste forme, non possiamo trascurare altre forme temporali che possono avera la funzione di cui si parla (ricordiamone soltanto il ben noto presente storico, cui si ricorre frequentemente anche ai di fuori delle opere storiche). Quanto ai tempi pluricomposti (in francese „formes surcomposées” del tipo *j'ai eu fait*), dei quali è ancora discutibile l'appartenenza alla categoria del passato o a quella del suo preterito,⁷ non ne abbiamo incontrato nemmeno un esempio nei testi usati per il nostro lavoro, pur sapendo bene che essi fanno parte di una serie di lingua balcaniche, dove compaiono non solo nella lingua parlata, ma anche nelle opere storiche, scientifiche, nei quotidiani ecc.

Passando al punto essenziale del presente lavoro, dobbiamo dire che il nostro interesse è rivolto — in primo luogo — a esaminare come si comportino le lingue balcaniche riguardo al problema dell'espressione temporale sintetica e analitica. Quest'ultima ha avuto gran successo nel nostro millennio su vaste zone del territorio europeo, dove le forme sintetiche del preterito sono state sostituite dai tempi composti; mentre la situazione d'un tempo è rimasta solo alla periferia d'Europa, periferia di cui fa parte anche la Penisola balcanica.⁸ La quale, indubbiamente, non poteva restare insensibile alla irradiazione lenta ma progressiva delle influenze di un centro lontano, tanto più forti nel nostro secolo, e particolarmente in questo dopoguerra, quando in virtù dei

⁶ Cfr. Mitja Skuic, *Il valore del piuccheperfetto nella lingua della stampa italiana contemporanea* (in *Linguistica* VIII/1, Lubiana 1968, p. 105—114) e *Il valore del piuccheperfetto nella prosa italiana contemporanea* (in *Actes du XIIe Congrès international de philologie romane, Bucarest aout-septembre 1967*, éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, I, 1970, p. 487—495); M. D. Savić, *Jedno vreme u „Dekameronu” — prilog sintaksi trapasata remota* [‘Un tempo nel „Decamerone” — contributo alla sintassi del passato remoto’] (in *Zivi jezici* IV, 1—4, Belgrado 1962, p. 23—33) e *Il trapassato remoto nelle tre redazioni del romanzo manzoniano* (in *Linguistica* XII, Lubiana 1973, p. 219—227).

⁷ Cfr. L. Foulet, *Le développement des formes surcomposées* (in *Romania* II, v. 202, 1925, p. 208 e segg.); Maurice Cornu, *Les formes sourcomposées en français*, Berna 1953, passim; Giuseppe Torino, *Il dialetto di Castellinaldo — note di sitassi* (in *Italia dialettale* II, 1, 1925—26, p. 1—59); Gerhard Rohlf, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten* II, Berna 1949, n. 480—481: „Das in Frankreich ziemlich verbreitete „passé surcomposé” (j'ai eu fini) scheint nur in einigen nortitalienischen Mundarten vorzukommen... Es hat den Wert eines Plusquamperfekts.” Anastas Dodi, *De la valeur du passé composé de l'indicatif en albanais* (in *Studia albanica* I, VII anno, Tirana 1970, p. 171—184), si occupa anche delle funzioni del passato analitico pluricomposto affermando: „Cette forme est utilisée dans le langage parlé et est le domaine du guègue.”

⁸ Cfr. Antoine Meillet, *Sur la disparition des formes simples du préterit* nel volume *Linguistique historique et linguistique générale* I, Parigi 1926.

nuovi mezzi di comunicazione, grazie alle invenzioni della tecnica e agli scambi sempre più intensi, vanno cambiando anche i modi di vita, ed il lessico si arricchisce rapidamente, soprattutto nel settore delle innovazioni tecniche e di quelle legate alle nuove condizioni di vita. Si capisce che, in queste circostanze, molte lingue, e specialmente le loro sintassi poco sospette agli occhi dei puristi, si aprono ai nuovi influssi che vengono dall'estero o, per meglio dire, s'inquadrano nelle correnti generali. Abbiamo l'impressione che queste innovazioni siano diventate parte integrante di almeno alcune lingue balcaniche, soprattutto di quelle più vicine all'Europa centro-orientale.

Trattandosi però di un problema complesso, legato a lingue di varia origine (slava, romanza ed altra), e non avendo la possibilità d'intavolare in questa sede una discussione diacronica approfondita, dovremo evitare una premessa a parer nostro importantissima: se cioè nelle forme verbali la funzione delle qualli è argomento del nostro lavoro abbiamo da fare col „passato” o col „preterito” oppure con qualcosa d'altro, dato che, p. es., la maggioranza delle lingue balcaniche (non tutte), adopera, oltre al termine proprio, anche l'appellativo d'aoristo per indicare il perfetto (passato) semplice.⁹

Questo fatto, da una parte, nonché lo spazio limitato a poche pagine di una rivista, dall'altra, ci hanno reso quasi impossibile l'uso dei termini adoperati da ciascuna delle lingue balcaniche per le forme temporali in questione, pur sapendo che la terminologia esistente non si riduce mai a pura etichetta ma segna qualche volta anche il valore funzionale. Il problema l'abbiamo risolto ricorrendo a una terminologia abbastanza semplificata, formata in base ai termini messi in uso dalle grammatiche francesi (imparfait, passé simple, passé composé), con poche modifiche, sperando che le denominazioni, pur essendo un po' artificiali, siano comprensibili a tutti. Useremo cioè i seguenti termini: l'imperfetto, il passato semplice e il passato analitico (e quest'ultimo sottolinea molto bene la sostanza della nostra indagine).

Volendo esaminare come si rispecchia il problema in questione nelle opere storiche scritte nelle lingue balcaniche, abbiamo tentato di giovare di un'opera rappresentativa di ciascuna delle dette lingue sfruttandone un brano tipico, dove — supponiamo — fungeranno, se non tutte, almeno le forme più frequenti o quelle prevalenti. Per raggiungere questo scopo abbiamo sfruttato le seguenti opere:¹⁰ per il romeno, A. Oțetea, I. Popescu-Puțuri, I. Nestor, N. Berza, V. Maciu, *Istoria poporului român* [*Storia del popolo romeno*], București 1970; per il serbo-

⁹ Abbiamo esposto comparatamente la terminologia, in questo riguardo, esistente in alcune lingue nazionali (portoghese, spagnola, francese, tedesca, serbocroata, italiana, romena, albanese) offrendola insieme ai quadri grafici rappresentanti le funzioni delle forme verbali in questione. Cfr. il nostro già citato studio relativo alla stampa quotidiana.

¹⁰ Nella maggioranza dei casi i testi serbocroati, nonché le opere citate, sono dati in caratteri latini, cioè non si è tenuto conto dell'alfabeto in cui siano stati pubblicati.

sroato, Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд ['Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Belgrado'] 1971; per il bulgaro, Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове*, том I/част 2, София ['Vasil Zlatarski, *Storia dello Stato bulgaro durante il medio evo*, tomo I/parte 2, Sofia'] 1971; per il macedone, *Историја на македонскиот народ*, книга прва, Скопје ['*Storia del popolo macedone*, libro primo, Skopje'] 1969; per l'albanese, Selim Islami — Kristo Frachëri, *Historia e Shqipërisë*, vëllim i parë ['*Storia dell'Albania*, tomo primo'] Tiranë 1959; e per il greco, ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΘ ΓΛΑΒΙΝΑ Η ΕΠΙ ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ (1081—1118) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ['Gesta di Alessio Comneno, Salonicco'] 1972. Dovremo anche aggiungere che non è stato facile — almeno per qualche lingua — trovare testi tipici. Per dare un esempio e limitandoci alle opere storiche delle lingue balcaniche che meglio conosciamo, cioè il romeno ed il serbocroato, osserviamo qualche volta una differenza non trascurabile fra autore e autore; vi notiamo anche mutamenti di stile a seconda del pubblico cui lo storico si rivolge (se alle masse popolari o a un cerchio ristretto di specialisti); e, finalmente, l'intenzione della maggior parte degli storici moderni di liberarsi di una tradizione che rendeva possibile al loro predecessori, qualche decennio fa, di servirsi di un larghissimo diapason di tempi. In altre parole, impiegando una lingua logica essi impoveriscono l'espressione, privandola d'ogni sfumatura letteraria nel senso più stretto della parola.

Anche se, forse, sarebbe stato più giusto cominciare il nostro esame dalla lingua greca, la cui tradizione antichissima supera di gran lunga tutte le altre lingue nei Balcani, noi abbiamo preferito proseguire nel senso opposto e, andando da nord a sud, abbiamo cominciato col romeno ed il serbocroato per passare poi al bulgaro, al macedone e all'albanese per concludere, infine, col greco.

I

Cominciando col romeno citiamo dalla detta opera uno dei molti brani tipici; tipico non solo di questo libro ma anche di tutte le storie politiche e degli studi storici i cui autori non scivolano né sul terreno dalla letteratura (che al riguardo ha le proprie norme), né s'adattano alle esigenze della pubblicistica¹¹ o della saggistica, ma, attenendosi ad uno stile per lo più adeguato all'espressione scientifica, restano fedeli alla funzione dello storico:

Imperiul otoman se îndrepta [s'indirizzava]¹² în această vreme către apogeul său. Domnia lui Selim I (1512—1520), prin cucerirea Ana-

¹¹ Cfr. M. D. Savić, *Iskazivanje prošlosti u srpskohrvatskoj i rumunskoj publicistici* ['Esprimere del passato nella pubblicistica serbocroata e quella romena'] (in *Atti del Simposio dedicato alle relazioni serbo(jugoslavo)-romene*, Vršac 22—23 V 1970, Pančevo 1971, p. 369—382).

¹² Le traduzioni date in italiano rispecchiano le forme verbali trovate negli originali e non si adattano alle esigenze della sintassi italiana.

toliei răsăritene, a Sirei și a Egiptului, dublase teritoriul imperiului și îl transformase într-un stat cu interese pe trei continente. Cucerirea hegemoniei în Marea Mediterană și expansiunea spre Europa centrală *au adus* [„hanno portato”] Imperiul otoman într-un conflict de lungă durată cu Habsburgii, care *l-a apropiat* [„ha avvicinato”] de Franța. Confruntarea dintre cele două imperii, habsburgic și otoman, pentru Europa centrală *a oferit* [„ha offerto”] țărilor române cadrul extern al luptei pentru redobândirea independenței.

Cucerirea Belgradului în 1521 *a deschis* [„ha aperto”] noului sultan Soliman I calea înaintării spre centrul Europei. După ce, în prima sa campanie, Soliman împinsese hotarele imperiului la Dunăre și la Drava, în 1526 el *înfrinse* [„sconfisse”] armata maghiară la Mohács, iar trei ani mai tâziu, în 1529, *înaintă* [„avanzò”] pînă sub zidurile Vienei. În Ungaria, moartea regelui Ludovic al II-lea, căzut în bătălia de la Mochács, dă loc unei înverșunate lupte pentru tron, care împarte nobilimea între voivodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, și Ferdinand de Habsburg, fratele împăratului Carol V. În vreme ce Ferdinand ia în stăpînire doar regiunile din apusul și din nordul regatului, Ioan Zápolya reușește să păstreze, cu sprijinul Porții, căreia acceptă să-i plătească tribut, cea mai mare parte din Ungaria și Transilvania. Dar cum Ferdinand nu renunță la planurile sale de stăpînire asupra întregului regat al Ungariei, Transilvania este adesea teatrul luptelor dintre cei doi competitori, încheiate doar prin tratatul de la Oradea (1538), potrivit căruia moștenirea lui Zápolya *urma* [„prosequiva”] să revină Habsburgilor. La moartea lui Zápolya (1540), sultanul va impune însă pe tronul Ungariei pe fiul acestuia, Ioan Sigismund, iar un an mai tâziu, față de atacurile lui Ferdinand, Soliman se decide să anexeze Ungaria aflată în stăpînirea lui Zápolya. (p. 149—150).

Pur volendo esaminare esclusivamente il problema delle forme temporali di cui si servono gli storici per esprimere il passato, dovremo — per averne migliore evidenza — far menzione dei tempi impiegativi dall'autore per indicare le vicende passate. Anzitutto possiamo constatare la presenza di tre piuccheperfecti, due imperfetti, quattro passati analitici, due passati semplici, otto presenti e un futuro. L'esame della funzione dei piuccheperfecti in questo brano non presenta nessuna difficoltà perché essi in tutti tre gli esempi (*dublase* [„aveva raddoppiato”] *transformase* [„aveva trasformato”], *îprinsese* [„aveva spinto”]) servono da preterito del passato, il che non accade sempre. I due imperfetti sono applicati allo stesso modo di quelli delle lingue romanze, ovvero di quelli delle altre lingue in cui il parlante ha alla disposizione almeno un altro tempo passato, oltre all'imperfetto, e servono all'autore per descrivere le vicende passate, mentre la narrazione viene effettuata — come abbiamo constatato anche in alcune altre lingue neolatine:

¹⁰ Dell'uso dei tempi passati del romeno cfr. Kr. Sandfeld et Hedvig Olsen, *op. cit.*, p. 315—339, nonché *Gramatica limbii române* [„Grammatica della lingua romena”], Bucarest 1963, p. 236—240.

— per mezzo del passato analitico, che, indubbiamente, è anche il principale mezzo temporale per esprimere il passato.¹³ In un dato momento, però, l'autore abbandona il sistema stabilito sul rapporto di scrittura/narrazione e basato sull'avvicinarsi delle forme di imperfetto/possato analitico, e ricorre al passato semplice.

Sarebbe inutile vedere in questo il tentativo dell'autore di allargare il sistema d'espressione del passato valido per gli scritti storici, per adattarlo invece a quello esistente nella letteratura romena, dove la narrazione avviene tanto per mezzo del passato analitico quanto per mezzo del passato semplice, essendo quello riservato alle azioni vicine (cioè a quelle per le quali lo scrivente nutre un interesse intimo), e questo destinato alle azioni lontane (che risentono — per così dire — della lontananza dello storico). Questo sistema, è vero, vale per le opere letterarie, cioè per le opere nelle quali gli autori tengono conto non solo di quello che esprimeranno ma anche del modo di esprimerlo.

La cosa cambia passando allo stile dello storico. Avendo scopi meramente scientifici, egli ricorre ad un unico mezzo per esprimere il passato, adopera cioè quella forma temporale per mezzo della quale questo rapporto viene espresso nelle opere scientifiche, nella saggistica e nella pubblicistica, ed anche nei quotidiani, in quanto questi ultimi hanno per scopo la comunicazione pura e semplice, senza elementi affettivi. Siccome però neanche lo scienziato non è mai depurato da espressioni affettive,¹⁴ anch'egli, in un determinato momento, abbandonando il sistema d'esprimere il passato nella lingua letteraria, ricorre alla forma semplice, che serve — diciamo così — a dare una certa intimità alla narrazione in dialetto, ricorre cioè all'applicazione di questo tempo che è ben nota in tutte le lingue balcaniche, o almeno nei loro dialetti (a differenza di alcune lingue neolatine occidentali e del romeno letterario che posseggono un sistema a funzione inversa). A conferma del nostro parere sta l'applicazione, immediatamente successiva, del presente, che avvicina l'azione al parlante, rispettivamente al lettore. Con tutto ciò l'azione resta allo stesso grado temporale, naturalmente, adesso riattualizzata e fornita d'un elemento affettivo. In quest'ultimo caso, quanto il passato semplice tanto il presente hanno la funzione d'un tempo storico. Il punto di partenza della nostra affermazione potrebbe essere la forma *inaintă*, la quale funziona tanto da presente quanto da passato, in dipendenza dall'accento (cioè, se sia accentata l'ultima o la penultima, momento che viene espresso dal parlato, mentre nello scritto viene regolato esclusivamente dal contesto). Dato che l'autore s'impegna a darci un quadro reale delle vicende di cui si occupa, si capisce che, volendo renderci chiara la sua esposizione (che raggiunge indubbiamente lo scopo preposto) e non tenendo conto della veste di cui le copre, sta per mescolare inconsciamente la forma *inaintă*,

¹³ Wilhelm Havers, *Handbuch der erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931, p. 35. „Auch der logisch-kritisch denkende Gelehrte, der vom reinen Erkenntniswillen geleistet ist, ist nicht sicher von den überall im Versteck liegenden Fussangeln des Gefühlslebens.“

quella del passato, con la forma *da* della proposizione successiva, che è esclusivamente un presente. Si tratta, dunque, di una vera e propria mescolanza, vista dal punto di vista meramente linguistico, e non da quello logico.¹⁵ In altre parole, questo brano ci offre la possibilità di seguire i modi che vengono adoperati per adattare il pensiero umano ai mezzi d'espressione di cui dispone una lingua, operazione che di solito si conclude con un determinato arricchimento del sistema sintattico stilistico.

E se sappiamo che la forma semplice nel romeno si può rapportare tanto a un'azione passata vicina quanto a un'altra lontana, ciò che dipende dal comportamento linguistico del parlante o dello scrivente, ci sarà chiaro che l'autore, pur servendosi di un sistema sintattico letterario, non si è però staccato da un altro sistema più antico, tanto più che lo porta nel proprio intimo.¹⁶ E quest'ultimo sistema — come abbiamo accennato — è tipicamente balcanico.

C'è anche la possibilità, nel nostro caso per altro poco accettabile, che la forma semplice del passato sia una imitazione di quella che appare nel testo o nell'antico documento su cui l'autore basa le proprie affermazioni.¹⁷

Si ha l'impressione che la forma verbale poco dipenda dall'enunciazione in cui si trova. Così, nel nostro brano abbiamo constatato due piuccheperfecti nelle indipendenti e uno nella temporale. Un imperfetto, invece, fa parte di una indipendente e l'altro di una relativa. Dei quattro passati analitici, tre si trovano nelle indipendenti e l'ultimo in una relativa, mentre i due passati semplici fanno parte delle indipendenti. Quanto agli otto presenti constatativi, uno fa parte di una temporale, due delle relative e il resto si trova nelle indipendenti. In una indipendente incontriamo un unico futuro che, ovviamente, viene legato ai presenti che precedono.

Riassumendo, possiamo dire che lo storico romeno d'oggi si serve, narrando di vicende passate, del passato analitico. Quanto al passato semplice, vi ricorre più per riattualizzare l'azione al lettore che per distanziarsene. È chiaro anche che a questa forma si ricorre qualche volta per ragioni tradizionali, seguendo cioè un sistema invecchiato e perciò superato e oggi fuori uso. Qualche volta, però, lo storico evita la forma semplice sostituendola sia coll'imperfetto, dando a quest'ultimo tempo una funzione meramente stilistica, sia col piuccheperfecto.¹⁸ Anche

¹⁵ A questo proposito rimandiamo alle osservazioni fatte nel nostro volume *Funcțiile de bază...*, p. 6 e seeg.

¹⁶ Cfr. *Gramatica limbii române*, p. 238, nonché Iorgu Iordan, *Limba română contemporană* ['Lingua romena contemporanea'], Bucarest 1956, p. 428: „În graiurile oltenese situația se prezintă invers; perfectul simplu se întrebunțează pentru acțiuni mai apropiate de momentul voririi ['Nelle parlate dell'Oltenia la situazione compare inversa; il perfetto semplice viene applicato per azioni più vicine al momento del parlare].”

¹⁷ Cfr. esempi tipici di questa sorta citati da M. Stevanović, op. cit., p. 624—625.

¹⁸ Esempi di questo tipo sono stati citati e commentati nel nostro già menzionato articolo *Iskazivanje prošlosti u srpskohrvatskoj i rumunskoj publicistici*.

se il passato semplice è stato, in determinati casi, sostituito dall'imperfetto, dobbiamo rilevare che anche quest'ultima forma temporale, in alcune funzioni difficilmente determinabili, viene sostituita dal passato analitico, cosa che esige una discussione a parte e che è dovuta — a parer nostro — all'influenza diretta delle lingue slave circondanti il territorio linguistico romeno. Questo fenomeno risulta più chiaro se si paragona un originale romeno con la sua traduzione in un'altra lingua romanza, ovvero la traduzione romena da qualsiasi lingua con quella fatta in un'altra lingua neolatina.¹⁹ E — secondo noi — a questo fenomeno è dovuto un progressivo estinguersi del sistema d'esprimere il passato sulla base di descrizione/narrazione, tipica delle lingue neolatine occidentali. Infine, si capisce che l'imperfetto vi ha la funzione antica d'esprimere azioni iterative, il che — com'è noto — non merita un'attenzione particolare.

II

Un brano tipico estratto dall'opera di uno storico serbocroato contemporaneo s'inquadra nella lingua di tutta la stonografia odierna, nonché nello stile a cui ricorrono gli scienziati, ma, nello stesso tempo, si accorda in molti punti con la lingua usata dai quotidiani, che, a questo proposito, si avvicinano alla lingua parlata non affettiva:

Док су скамењени оклопници, немо јездећи, носили ['hanno portato', impf.²⁰] вечитој кући свог господара, и у смрти поноситог, султан је свечано ушао ['è entrato', pf.] у Печуј. На челу свите јихали су ['hanno cavalcato', impf.], обасјани блеском свог оца, Курд-бег и Хасан-бег, синови великог везира. Мустафа Селаникија, који је све то гледао ['ha guardato', impf.], забележио је ['ha notato', pf.] ову чињеницу с нарочитим нагласком. За њима су ишли ['sono andati', impf.] заповедник улафација, султанових телохранитеља, и ага мутеферика, почасних дворана и султанових украсних пратилаца. Под развијеном заставом, „петорица читача Курана на сав глас су узви-ливали ['hanno gridato', impf.] суре светог рата...“ Султан је, из кола поред којих су јихали ['hanno cavalcato', impf.] везири, поздрав-лао ['ha sultato', impf.] војску постројену с обе стране пута. Сутра-дан, 5. августа, две миље даље, гребало је ['è bisognato', impf.] угле-дати злогласну тврђаву, Сигет грофа Зринског, већ окружену, по околним узвишењима, главнином турских трупа и топовским бате-ријама.

Султан Сулејман је, тог јутра, још једном узјахао ['è montato a cavallo', pf.]. Ат је, под њим, био ['è stato', impf.] сив, готово црн, с мером искићен да се не би прикрила његова чистокрвна лепота.

¹⁹ Rimandiamo alle osservazioni fatte al riguardo nel nostro articolo *Cum se reflectă aspectul verbal sîrbocroat în limba română*.

²⁰ Traducendo i passati analitici dei verbi slavi ne abbiamo sempre segnato l'aspetto, cioè perfettivo (pf.) o imperfettivo (impf.).

Свита је, око старог ратника, *јездила* ['ha cavalcato', impf.] без речи, како би тиме означила значај тренутка. Мустафа-ефендија Селаникија, који *се налазио* ['si è trovato', impf.] у султановој близини, *није пропустио* ['ha tralasciato', pf.] да опише оно што су, ускоро, сви заједно *доживели* ['sono attivati a vedere', pf.]:

„*Опазисмо* ['accorgeremo'] тврђаву која пркосно *лежаше* ['giaceva'] у средини широког поља. Земљиште око ње *било је* ['è stato', impf.] мочварно, обрасло у трску и шибље. Одмах *се јасно видело* ['si è veduto', impf.] да конструкција тврђаве, њених кула и бедема, потпуно одговара свим захтевима савремене фортификације. Средишња кула *била је* ['è stata', impf.] тако снажно утврђена да *се сваки посматрач морао* ['si è dovuto', impf.] и нехотице запитати: Боже, зар то људска рука може освојити?!... Непријатељ *је украсио* ['ha ornato', pf.] поједине куле око тврђаве: *обукао их је* ['ha vestito' pf.] у црквену чоху, а неке *је, опет, покрио* ['ha coperto', pf.] калајисаним лимом, како би утврда изгледала још импозантија. Предграђе *је било обухваћено* ['è stato circondato', pf.] опкопима, пуним воде, преко којих су *били пребачени* ['sono stati gettati', pf.] мостови.” п. 189—190.

È evidente — come potevamo aspettarci e come abbiamo constatato poco fa per ogni stile di cui abbiamo fatto menzione (facendo la sola eccezione della lingua usata dalla letteratura) — che l'autore adopera il passato analitico tanto narrando quanto descrivendo le vicende passate. Si direbbe, paragonando il numero dei passati analitici usati con quello di tutti gli altri tempi, che questi ultimi vi abbiano scarsa importanza, o meglio dire, che possano anche essere evitati (o almeno trascurati dalla nostra analisi). E passando alle altre forme temporali, che per altro esulano dal quadro del nostro interesse, bisogna far menzione dei tre cosiddetti potenziali, i quali formalmente si adattano al condizionale presente italiano, pur avendo una funzione del tutto diversa. Essi possono esprimere, nel serbocroato, un'azione iterativa, per lo più legata al grado temporale del passato (il che è di poca importanza), facendo, dunque, la funzione dell'imperfetto italiano. Però, si è constatato che tutti e tre sono stati usati con una funzione più o meno modale, essendosi trovati (*би прикрила, би означила, би изгледала*) nelle finali, vale a dire che non rientrano né per forma né per funzione nel quadro dei tempi passati che fanno l'argomento della presente indagine. Dei tre presenti constatativi, il primo (*да опише*) risale funzionalmente all'infinito abbreviato, tipico delle lingue balcaniche; l'altro (*да одговори*) fa parte di una oggettiva (corrispondendo a un imperfetto italiano, a seconda della concordanza dei tempi, non applicata dalle lingue balcaniche); mentre l'ultimo si trova in una citazione.

Quanto ai tempi passati, constatiamo che in tutti i casi si tratta di passati analitici, eccettuati un passato semplice e un imperfetto, il primo in una indipendente, l'altro in una relativa. L'applicazione degli ultimi due tempi, però, non ci offre esempio di mescolanza dei

due sistemi d'esprimere il passato, uno vecchio e l'altro moderno, come abbiamo invece potuto constatare nel citato testo romeno. E se sembra che facendo questa affermazione abbiamo ragione solo parzialmente, dobbiamo sottolineare che tale impressione è dovuta al lettore da un altro motivo. Si tratta, nel nostro caso, di una citazione tratta dall'opera di Mustafa Selanikia, e tradotta non importa da che lingua. È significativo, però, che l'autore, servendosi della menzionata citazione, si è impegnato, da una parte, a metterne in rilievo l'arcaicità e, dall'altra, a giovare dell'affettività (tipica del passato semplice serbocroato)²¹ e nello stesso tempo della letterarietà (tipica tanto del passato semplice quanto dell'imperfetto, pur essendo quest'ultimo tempo sparito), usandovi e l'uno e l'altro una sola volta, per continuare poi l'esposizione col solito mezzo di narrazione e di descrizione, cioè col passato analitico. Non c'è dubbio ch'egli, avendo da tradurre dal testo che gli stava a disposizione, continuasse a trovarvi le forme verbali morfologicamente analoghe alla forma interpretata col serbocroato *оназисмо*, ovvero a quella tradotta col serbocroato *тежаше*.

Il procedimento seguito dall'autore ci riuscirà chiaro se sappiamo che l'imperfetto e il passato semplice sono spariti da tempo da due dialetti del serbocroato, il čakavo e il kajkavo, mentre l'imperfetto è oggi rarissimo anche nelle parlate del dialetto štokavo e non ha quasi nessuna applicazione nella lingua scritta.²² Quanto al passato semplice, esso continua a perder terreno di generazione in generazione nella lingua parlata, mentre la lingua letteraria contemporanea può usarlo esclusivamente coi verbi d'aspetto perfettivo (e mai di quello imperfettivo, possibilità che si incontrava ancora nel secolo passato e che si è ridotta attualmente a caratteristica dialettale).²³ Nelle opere scientifiche, nella saggistica, e via dicendo, non lo si incontra.²⁴ Le nuove generazioni l'applicano scarsamente come uno dei mezzi affettivi. Conseguentemente, l'autore, usandolo, ha messo in rilievo tanto l'arcaicità del testo a cui si è richiamato, quanto il fatto di aver trascurato l'espressione meramente scientifica passando al campo di uno stile accettabile dalla letteratura.

²¹ Riteniamo molto significativo l'articolo di Petar Sladojević, *O značaju aorista u srpskohrvatskom jeziku* ['Sull'importanza dell'aoristo nella lingua serbocroata'] in *Južnoslovenski filolog* XXI, t. 1-4, Belgrado 1955-1956, p. 131-136), e soprattutto p. 135-136: „Prema svemu o čemu mi smatramo da za značenje aorista treba dati ovakvu definiciju: aorist u srpskohrvatskom jeziku znači prošlu, ograničenu po trajanju radnju koju je govornik lično zapazilo ili na neki način doživelo [‘Sulla base di tutto ciò che abbiamo detto siamo del parere che al significato dell'aoristo si debba attribuire la seguente definizione: l'aoristo della lingua serbocroata segna l'azione passata, la cui durata è limitata, cioè l'azione accorta è in qualche modo rivissuta personalmente da parte del parlante’]”.

²² Ved. nota 3, p. 105 del nostro volume *Funcțiile de bază...*

²³ Cfr. Pavle Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte*, I Baid, 'S-Gravenhage 1958, passim.

²⁴ Ved. il nostro articolo, *Iskazivanje prošlosti u srpskohrvatskoj i rumunskoj publicistici*, passim, nonché quello relativo all'espressione del passato nei quotidiani di alcune lingue europee.

Intanto, il mezzo principale di cui si serve per esprimere il passato è il passato analitico, sia dei verbi d'aspetto imperfettivo sia di quelli d'aspetto perfettivo. Esposta numericamente, la relazione fra gli uni e gli altri sarebbe di 17 contro nove, in favore dei primi. A questo rapporto siamo pervenuti classificando tutti i passati analitici del brano analizzato in base alla loro funzione nel testo, visto che ce ne sono alcuni di cui è impossibile stabilire l'aspetto senza tener conto del contesto; mentre non abbiamo tenuto un conto particolare dei verbi iterativi e li abbiamo annoverati nei passati analitici d'aspetto imperfettivo. Queste forme, a seconda dell'aspetto verbale e dell'enunciazione in cui appaiono, possono esservi distribuite come segue: nelle indipendenti troviamo dieci passati analitici d'aspetto imperfettivo contro otto forme d'aspetto perfettivo; nelle consecutive ce ne sono due d'aspetto imperfettivo; e, infine, nelle relative se ne riscontrano quattro d'aspetto imperfettivo e uno d'aspetto perfettivo. Trascurandone le dipendenti, che vi hanno poca importanza, e limitandoci alle indipendenti, vedremo che il numero dei passati analitici d'aspetto imperfettivo supera di poco quello dei passati analitici d'aspetto perfettivo. Ciò vuol dire che lo storico espone le vicende del passato per mezzo di un solo tempo e servendosi dei due aspetti verbali. Effettuando una comparazione tra la situazione esistente in proposito nelle lingue romanze, dove la relazione descrizione/narrazione viene espressa coll'avvicinarsi delle forme di imperfetto/passato semplice (passato analitico), con la situazione trovata nel serbocroato, constatiamo, pur sapendo come tale paragone possa risultare un po' strano, che la detta relazione viene realizzata — grosso modo — con l'applicazione successiva delle forme del passato analitico d'aspetto imperfettivo/passato analitico d'aspetto perfettivo. Quanto all'imperfetto, esso appare rarissime volte e conferisce al testo una sfumatura arcaica. La stessa sfumatura viene ottenuta anche col passato semplice, ma quest'ultimo tempo segna certa affettività dello scrivente rispetto all'argomento di cui si occupa; ci fa cioè sapere che l'autore abbandona lo stile meramente logico per passare al campo della letteratura.

Concludendo la discussione sui mezzi d'esprimere il passato nel testo serbocroato analizzato, e non avendovi constatato nessun piucchepperfetto, siamo in obbligo di dare un'altra spiegazione. Esiste questo tempo nel serbocroato? Sì, ma è di rarissima applicazione. Dobbiamo, dunque, constatare che in alcuni esempi il passato analitico fa le veci del piucchepperfetto. E questo fenomeno risulterebbe evidente se traducessimo il brano citato in una lingua neolatina occidentale che tiene conto delle azioni al grado temporale dell'antioriorità.

III

Il testo presentato dalla penna dello storico bulgaro è molto istruttivo, e non solo per quanto riguarda i mezzi che servono ad esprimere la relazione in questione nelle opere della storiografia bulgara odierna,

ma anche perché ci fa capire certe deviazioni stilistiche, perché ci offre la possibilità di individuare e comprendere meglio i processi verificatisi in questo campo tanto nel romeno quanto nel serbocroato, e, di conseguenza, rendendoci possibile la conclusione che le lingue balcaniche possiedono molte caratteristiche sintattico-stilistiche comuni, caratteristiche che sono state messe in ombra — diciamo così — dalle grammatiche normative delle singole lingue, ciascuna delle quali suol trattare qual periferico quello che nelle lingue limitrofe appare come sostanziale:

Едновременно в Цариград силно *негодували* ['sono stati mahcirenti', impf.] против българите, задето *позволили* ['hanno permesso', pf.] на папските пратеници да минат през тяхната земя. Освен това, докато последните *се бавили* ['hanno dimorato', impf.] у българския княз, очаквайки разрешение да отидат във византийската столица, император Михаил и неровият кесар Василий *изпратили* ['hanno spedito', pf.] свое писмо лично до Борис, в което *се порицавали* ['si sono negati', impf.] всички отклонения както от догмата за изхода на св. дух и от сина, тъй и от църковните правила и обичаи, които римската църква бе дотогва усвоила и успяла да прокара на Запад. Това писмо Борис веднага *предал* ['ha consegnato', pf.] на папските легати да го однесат на папата и да донесат първото известие, че дотогавашната борба между Рим и Цариград влиза в съвършено нова фаза.

Но Фотий не *се ограничил* ['si è limitato', pf.] само с тия мерки, за да компромитира действията на римското духовенство в България. Наскоро след това, през пролетта на 867 г., той *разпратил* ['ha divulgato', pf.] своето знаменито окръжно послание, в което като посочва на заблудите и отстъпленията на латинците, вика предстоятелите на източните църкви на събор в Цариград, за да разгледаат и осъдят нововъведенията на римската църква и в частност за поведението и действията на римското духовенство в България. Ето какво пише по този повод Фотий за българите: „Българите, народ варварски и христоненавистен, *станаха* ['diventarono'] толкова много наклонени към богопознание и питомност, че като *отказаха* ['si staccarono'] от отческите си бесове и оргни и *отхвърлиха* ['si liberarono'] заблудата на единското суетерие, по чудесен начин *се присадиха* ['si convertirono'] на християнската вяра . . . .” (p. 134—135).

Chi ha fatto esperienza dei giornali bulgari non avrà nessuna difficoltà ad accorgersi a prima vista della differenza che esiste fra i mezzi usati per esprimere il passato nello stile quotidiano e quelli adoperati nelle opere scritte dagli storici.

Indubbiamente anche qui il mezzo principale per esprimere il passato è — come nella lingua degli storici romeni e serbocroati — il passato analitico. Se paragoniamo tra loro i mezzi in questione usati nel testo bulgaro con quelli impiegati negli scritti delle altre due lingue menzionate, dovremo concludere che il testo bulgaro sia più vicino a quello serbocroato che non a quello romeno, soprattutto perché,

facendo parte del gruppo slavo, è in possesso dell'aspetto verbale. Rifacendoci ai dati numerici, possiamo constatare che degli otto passati analitici del testo bulgaro quattro sono d'aspetto imperfettivo e altrettanti d'aspetto perfettivo. Il che vuol dire che i due aspetti sono distribuiti a metà. In altre parole, veniamo press'a poco alla stessa conclusione cui siamo giunti in base all'analisi eseguita sul testo storico serbocroato. Qui, da una parte, tutti i passati d'aspetto perfettivo fanno parte delle indipendenti mentre, dall'altra, quelli d'aspetto imperfettivo sono distribuiti fra le dipendenti (causale, relativa, temporale), con l'eccezione di un caso dove l'imperfetto si trova nell'indipendente. Insomma, tutto ciò che abbiamo detto serve a confermare il nostro parere che la relazione di descrizione/narrazione, che esiste nelle lingue neolatine dove viene espressa tramite le forme di imperfetto/passato semplice (passato analitico), possa inquadrarsi meglio nella relazione di passato analitico dei verbi imperfettivi/passato analitico dei verbi perfettivi del bulgaro che non del serbocroato. Sottolineiamo che — parlando in generale — i passati analitici d'aspetto perfettivo fanno parte delle indipendenti, e servono a narrare le vicende, mentre quelli d'aspetto imperfettivo si trovano nelle indipendenti, cioè nelle proposizioni che ci offrono le situazioni e le circostanze in cui l'azione viene eseguita.

Quanto al piuccheperfetto, l'abbiamo incontrato soltanto due volte (*бе... усвоила и успяла* ['aveva accettato ed era riuscita a...']) in una relativa in cui possiede il significato di preterito del passato, ma mettiamo in rilievo che i due participi sono legati allo stesso verbo ausiliare. Non c'è dubbio che almeno alcuni fra i passati analitici menzionati abbiano — come già abbiamo constatato nel testo serbocroato — la funzione di piuccheperfetto, cosa che risulterebbe molto chiara se si traducesse il testo citato in una lingua che tiene conto delle azioni graduali avveratesi al grado dell'anteriorità.

La continuazione del testo bulgaro c'induce a un'ulteriore analogia sia col testo romeno sia con quello serbocroato. Osserviamo, dapprima, come l'autore bulgaro, che ha adoperato il passato analitico tanto per la narrazione quanto per la descrizione (cambiandone l'aspetto verbale), si sia servito del passato semplice quando passa alla citazione (il che è dovuto alle esigenze del bulgaro, al quale, a differenza di quanto avviene quando le azioni di cui l'autore ovvero il parlante non era testimone oculare e per le quali si usa la forma composta) applica l'imperfetto, rispettivamente il passato semplice trattandosi di azioni viste o presentate come tali da parte del parlante.²⁵ Ripetendo quello che abbiamo detto a proposito delle forme verbali relative al passato adoperato nel citato testo serbocroato, anche in questo caso possiamo constatare che la traduzione non incide in modo rilevante. Il fatto è, però, che in quest'ultimo caso l'autore bulgaro si attiene alle forme semplici

²⁵ Possiamo dire che il sistema bulgaro va d'accordo, in questo riguardo, con le parlate romene in Oltenia, nonché con quelle della Serbia Orientale e Meridionale.

(imperfetto e passato semplice), mentre nell'autore serbocroato non c'è che un accenno al cambiamento di stile, introducendo un unico passato semplice, rispettivamente un unico imperfetto, per continuare poi a descrivere ed a narrare attenendosi ai due aspetti del passato analitico. L'applicazione del passato semplice ci porge un esempio simile anche nel testo romeno. La piena analogia fra i mezzi a cui ricorrono gli storici bulgari e romeni è dovuta al fatto che gli uni e gli altri applicano il presente storico (p. es., *посочва* ['indica'], *вика* ['richiama'] ecc.), astrazione fatta dai presenti che servono a sostituire l'infinito ovvero vengono adoperati nelle dipendenze di una lingua che non conosce la concordanza dei tempi, elemento tipico tanto del bulgaro quanto del romeno.

In poche parole, lo storico bulgaro applica per la narrazione degli avvenimenti passati il passato analitico trattandosi di vicende remote o offerte come tali ovvero per constatazioni vere e proprie. Se si tratta invece di azioni vicine, di cui egli è stato testimone oculare, o desidera presentarle come tali, ricorre alle forme semplici (imperfetto e passato semplice).²⁴ Dal che risulta chiaro perché nei quotidiani bulgari si incontrano quasi esclusivamente questi ultimi tempi.

IV

Quanto al brano citato dalla menzionata storia macedone, bisogna rilevare che esso — per quel che riguarda i mezzi che fungono a esprimere il passato — s'inquadra tanto nello stile relativo bulgaro quanto in quello serbocroato; benché — come si vedrà nell'esposizione successiva e soprattutto se si dà una rassegna storica o se si tiene conto di quanto affermano i grammatici macedoni — dobbiamo riconoscere che esso si adatta piuttosto al modo d'espressione degli storici bulgari che a quello di cui si serve la storiografia contemporanea serbocroata:

По малку време византиската војска навлегла ['è entrata', pf.] во самата Бугарија, во која, од името на Фока, и Русите длабоко проникнале ['hanno penetrato', impf.]. Имено, ова брзо напредување на Русите го изменило ['ha cambiato', pf.] ставот на Фока спрема Петар, кој по смртта на својата жена, некогашна византиска принцеза, склучил ['ha concluso', pf.] мир и сојуз со Цариград и ги дал ['ha dato', pf.] како заложници своите синови Борис и Роман. Но наскоро умрел ['è morto', pf.] „царот на Бугарите“ Петар (30. I 989).

²⁴ Dell'uso dei tempi in questione s'informa St. Стојанов, *Граматика на български книжовен език* ['St. Stojanov, Grammatica della lingua bulgara letteraria'], Sofia 1964, p. 346—362. Molto istruttivi in questo senso sono le spiegazioni e i testi offerti dal volume: St. Ginina, Cv. Nikolova, L. Sakazova, *Udžbenik bugarskog jezika za strance* ['Manuale di lingua bulgara per stranieri'], Sofia, 1965, passim. — In questo luogo ringraziamo la collega St. Ginina di averci gentilmente dato preziosissime informazioni relative ai stili applicati dalla lingua bulgara contemporanea.

па цариградскиот двор ги *вратил* ['ha restituito', pf.] во Бугарија двата негови сина. Тие *требало* ['è bisognato', impf.], во прв ред, да го заземат татковниот престол, а потоа да го спречат ширењето на востанието што го *организираше* ['hanno organizzato', pf.] Давид, Мојсеј, Арон и Самуил, наречени комитопули (млади кнезови), а синови на кнезот Никола, кој *бил* ['è stato', impf.] многу моќен во бугарската држава и, секако, верен на својот господар царот Петар.

Во прашањето за тоа од каде потекнува Никола и неговите синови долго време *владееја* ['regnava'] различни мислења. Денеска сепак преовладува ставот дека се тие од ерменско потекло.

Давид, Арон, Мојсеј и Самуил ја *сагледале* ['ha accorto', pf.] безизлезната ситуација во која *се нашла* ['si è trovato', pf.] бугарската држава по смртта на царот Петар, па *се обиделе* ['hanno tentato', pf.] да се одметнат и да подигнат востание.

Секако, бугарското царство, кое *останало* ['è rimasto', pf.] без владетел, т. е. централна власт, однапред *било осудено* ['è stato condannato', pf.] на тоа да им стане лесен плен на Русите, кои незадржливо и сè подлабоко *проникнувале* ['hanno penetrato', impf.] во Бугарија.

Од друга страна, и Византија набргу *увидела* ['hanno visto', pf.] какви последици ќе предизвика руското систематско навлегување, олеснето со состојбата без владетел во оскатената бугарска држава, та *решила* ['ha deciso', pf.] веднаш да интервенира и со своја помош да им го осигури царскиот престол на Борис и Роман. И навистина Борис II *станал* ['è diventato', pf.] цар (969—971).

По краткото време рускиот кнез Свјатослав го *заробил* ['ha catturato', pf.] Бориса и брат му во бугарската престолнина Преслав (969). p. 117—118).

Trascuniamo una serie di forme del presente (ne abbiamo incontrato 11 in totale) che vi hanno — in generale — la stessa funzione che abbiamo constatata nelle altre lingue balcaniche, cioè o sostituiscono l'infinito, o si usano a causa della mancanza della concordanza dei tempi o, infine, per indicare una constatazione contemporanea dell'autore (un procedimento possibile in tante lingue), per constatare come non ci sia tanta contaminazione funzionale tra il presente e un altro tempo passato (come lo potevamo vedere dal testo romeno e da quello bulgaro), cioè il passato storico. Passiamo piuttosto alle forme temporali che servono a esprimere il passato. Constatando che nel testo analizzato non c'è nessuna forma di piuccheperfetto, dobbiamo metter in rilievo che forse alcuni fra i passati analitici hanno assunto questa funzione. Abbiamo constatato di passati analitici 21 casi, di cui 18 con verbi perfettivi e solo tre volte con verbi d'aspetto imperfettivo. La maggioranza dei passati analitici perfettivi fa parte delle indipendenti (11), mentre il resto si trova nelle relative (7). D'altra parte, i passati d'aspetto imperfettivo compaiono una sola volta nell'indipendente e due volte nelle relative. Quanto all'imperfetto, esso è stato constatato un'unica

volta in una indipendente, e il passato semplice non vi si trova del tutto.²⁷

A prima vista si direbbe — almeno a giudicare dalle forme verbali del passato constatatevi — che questo testo sia più vicino al serbocroato che al bulgaro; ma non è vero. La miglior prova sta nel fatto che la lingua dei quotidiani macedoni, come quella dei giornali bulgari, non si adatta in questo riguardo alla lingua degli storici, mentre, nel serbocroato, i due procedimenti concordano, ricorrendo ambedue alle forme analitiche. La lingua macedone, esposta a una rigida influenza secolare del turco, si comporta a proposito di questo problema sintattico-stilistico, a differenza delle altre lingue balcaniche, allo stesso modo del bulgaro e — ci sia permesso di ripetere quello che abbiamo già accennato parlando dello stile degli storici bulgari — ricorre, da un lato, ai passati analitici quando si tratta di azioni che rappresentano una pura constatazione dell'autore o del parlante e, dall'altro, applica le forme semplici (imperfetto e passato semplice) passando alle vicende presentate come viste, cioè vicine.²⁸

V

Il brano seguente, che citiamo dalla detta storia albanese, è tipico, per quanto si riferisce ai mezzi per esprimere il passato, non solo per lo stile usato dagli storici, ma anche, sebbene parzialmente, per quello dei quotidiani, della pubblicistica e della letteratura, mentre rispecchia scarsamente quello della saggistica e dell'espressione letteraria destinata alla prosa scientifica nel senso più stretto della parola, il quale non fa parco uso del passato analitico:

Fitoret që u korrën ['si mieterono'] kundër turqve në tri vjetet e para, forcuar ['rafforzarono'] positat politike të bujarëve shqiptarë, pjestarë të „Lidhjes së Lezhës dhe në mënyrë të veçantë ato të Skënderbeut. Ata ishin bërë tashmë të pavarur në zotërimet e tyre feudale. Zvillimi i mëtejshëm i këtyre zotërimeve e bënte ['faceva'] të nevojshme përfshirjen brënda kufijve të tyre edhe të qyteteve që përfaqësonin ['rappresentavano'] lulën e ekonomisë së vendit. Por qytetet kryesore shqiptare ndodheshin ['si trovavano'] gjithnjë në duartë e Venedikut. Për këto arsye, republika, e cila më 1444 e kishte lejuar mbledhjen e kuvendit të shqiptarëve në zotërimin e saj të Lezhës dhe më 1445 i kishte dhënë Skënderbeut dhe vëllajt të tij, Stanishit, qytetarinë e nderit, tani filloi ['cominciò'] t'i trembej rritjes së fuqisë së bujarëve shqiptarë dhe në mënyrë të veçantë forcimit të autoritetit të Skënderbeut, principata e të oilit ishte zgjeruar deri afër kufijve

²⁷ Ved. Блаже Конески, *Граматика на македонскиот литературен језик*, дел II ['Blaze Koneski, Grammatica della lingua macedone letteraria, parte II'], Skopje 1954, p. 163—190.

²⁸ Cfr. Blaže Koneski, *Istorija makedonskog jezika*, p. 148—149.

të zotërimeve të saj në bregdet. Prandaj, sikurse thotë K. Marks, „forcimi i pushtetit... të Skënderbeut ishte [‘era] për zotërimin venedikas një halë në sy”. Si rezultat i kësaj, më 1447, republika *katoi* [‘passò'] në politikën armiqësore kundrejt Skënderbeut, duke përdorur mjetet e veta të zakonshme — politikën e përçarjes së krenëve që bënin [‘facevano'] pjesë në „Lidhjen Shqiptare”. Politika provokuuese e republikës e shpejtoi [‘affrettò'] shpërthimin e konfliktit të armatosur me shqiptarët.

Shkak për këtë u bë [‘si fece'] qyteti i Danjës. Më 1445, Lekë Zaharia, zoti i Danjës dhe antari i Lidhjes Shqiptare, u vra [‘fu ucciso'] nga rivali i tij Nikollë Dukagjini. Përveç ndëlikimeve të tjera, vrasja e Lekë Zaharisë, i cili nuk kishte [‘aveva'] fëmijë, nxori [‘attirò'] në shesh çështjen e trashëgimit të qytetit të rëndësishëm të Danjës. (p. 279—280).

L'analisi delle forme temporali indicative esprimenti il passato implica necessariamente anche l'esame dei tempi relativi al preterito del passato, posto che essi — si è detto — non indicano in alcune lingue, e soprattutto in quelle balcaniche, il contenuto indicato dalle etichette applicatevi. Perciò, meritano anch'essi di essere esaminati. Dei quattro piuccheperfetti constatati nel brano citato, tre si riportano indubbiamente al preterito del passato (*kishte lejuar* 'aveva permesso', *kishte dhënë* 'aveva dato', *ishte zgjeruar* 'si era allargato'). Il quarto invece non lo è, offrendoci il modo di fare una constatazione: *ishin bërë tashmë të pavarur* [‘si erano fatti attualmente indipendenti’], il che afferma senza dubbio l'avverbio *tashmë* 'attualmente'. Astrazione fatta poi da un presente che fa parte di una enunciazione incidentale (*thotë* 'dice'), forma verbale che non ha nessuna importanza a proposito dell'oggetto in questione, si può identificare facilmente il sistema d'esprimere il passato che vi è applicato coerentemente sulla base dell'avvicinarsi delle due forme verbali sintetiche: quella del passato semplice e quella dell'imperfetto.²⁹ Questi due tempi vi s'intrecciano in una proporzione equilibrata, cioè otto contro sei in favore del primo, il che ci fa sapere che la narrazione prevale leggermente sulla descrizione. Quanto al passato analitico, c'è da dire che esso, in questa opera e in altre opere scritte da storici, appare abbastanza di rado.

Le forme verbali indicanti il passato e il preterito del passato sono ripartite come segue nelle enunciazioni in cui le abbiamo constatate: dei quattro piuccheperfetti solo uno sta nell'indipendente, gli altri invece fanno parte delle relative; gli imperfetti però sono distribuiti a metà fra le indipendenti e le relative; e degli otto passati semplici uno sta nella relativa, tutti gli altri fanno parte delle indipendenti.

²⁹ Dell'uso dei due tempi cfr. K. Cipo, *Sintaksa* [‘Sintassi’], Tirana 1952, p. 41—42. Di qualche utilità ci sarebbe il materiale esposto in Mahir Domi, *Sintaksa e giuhës shqipe* [‘Sintassi della lingua albanese’], Prishtina 1971, pur occupandosi esclusivamente dell'enunciazione e del periodo, e non dell'uso dei tempi verbali.

denti. Crediamo che quest'analisi numerica relativa alle enunciazioni in cui appaiono le dette forme verbali ci aiuti a rilevarne almeno le funzioni fondamentali.

Dunque, il sistema d'espressione del passato nelle opere degli storici albanesi si basa, in generale, sull'applicazione del passato semplice e dell'imperfetto. E, a differenza di quello che potevamo constatare esaminando e discutendo la relazione reciproca fra i due tempi corrispondenti del romeno, qui, almeno nello stile adoperato dagli storici, è quasi impossibile imbattersi in un esempio in cui il passato semplice sia sostituito dall'imperfetto.³⁰

Pur uscendo dal quadro strettamente limitato dell'argomento di cui ci occupiamo, è nostro dovere di mettere in rilievo un fatto che, in ultima analisi, non può essere isolato dalla discussione che abbiamo intavolata. Numerosi esempi della storia menzionata, nonché di altre opere albanesi (incluse quelle d'indirizzo meramente scientifico), ci offrono un fenomeno che è estraneo alle lingue balcaniche: la forma *trëmbej* ['che tenesse'], che segue il passato semplice *filloi*, presentando il congiuntivo dell'imperfetto (invece del congiuntivo del presente) ci offre una testimonianza interessantissima, e cioè che la lingua albanese conosce quella concordanza dei tempi che non fa parte delle sintassi delle lingue balcaniche.

VI

Citando, finalmente, un brano dall'opera storica scritta in lingua greca, dobbiamo rilevare che riteniamo — così come abbiamo proceduto nei casi precedenti — di aver scelto un testo tipico della lingua degli storici, almeno per quanto riguarda i modi di esprimere del passato:

Τῶν Παυλικιανῶν. Αἰρεσις διαρχικο-γνωστικοῦ χαρακτήρος, ἦτις ἀπὸ μικρᾶς κοινότητος ἀναπτυχθεῖσα καὶ ἐξαπλωθεῖσα εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐφθασεν [anientò] εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ διεδόθη [fu data] εἰς τὴν Βαλκανικὴν Ὅτε ὁ Ἀλέξιος, τὸν Αὐγούστον τοῦ 1081, ἐξεστράτευσεν [cominciò a guerreggiare] διὰ πρώτην φοράν κατὰ τῶν Νορμανδῶν μὲ τὸν ἐκ μισθοφόρων στρατὸν του, τότε ἐγνώρισε [fece conoscenza] τοὺς Παυλικιανούς, διότι 2800 ἔξ αὐτῶν ὑπὸ τὸν Ξαντῶν καὶ τὸν Κουλέοντα ἐτέλεον [terminava] ὑπὸ τὰς διαταγὰς του. Οὗτοι ἀπολέσαντες, εἰς τὴν ἦταν τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ βυζαντινὸς στρατὸς παρὰ τὸ Δυρράχιον, τὴν 18ην Ὀκτωβρίου 1081, 300 ἄνδρες, ἐπέστρεψαν [si rivolsero] ἀσυντάκτως εἰς τὰς οἰκίας των εἰς τὴν, Φιλιππούπολιν καὶ παρ' ὅτι ὑπισχοῦντο [fu fermato] δὲν ἐπανῆλθον [se ne andò] νὰ ἐνισχύσουν [trattengono] τὸν Ἀλέξιον εἰς τὸν κατὰ τοῦ Βοημούδου ἀγῶνα, μολονότι ὁ βυζαντινὸς Αὐτοκράτωρ δι' ἐπιστολῶν ἐβεβήλου [prometteva] ὅτι θὰ προσέφερον [portava] εἰς αὐτοὺς δῶρα καὶ τιμὰς. Ὁ Ἀλέξιος ἐτιμώρησε [temette] τὴν ἀπιστίαν ταύτην τῶν Παυλικιανῶν εἰς τὴν Μοσυνούπολον, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Καστοριᾶς (περὶ τὰ τέλη τοῦ Ὀκτωβρίου ἢ τὰς

³⁰ Quanto all'uso del passato analitico, rinviamo al già citato articolo di A. Dodi.

ἀρχὰς Νοεμβρίου τοῦ 1803) καὶ πρὶν ἐπιστρέψῃ [si rivolse] εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (17 Δεκεμβρίου 1083).

Basta un sguardo superficiale al testo per convincerci che l'analisi del brano citato non offre nessuna difficoltà. Se non facciamo conto delle forme implicite usate dall'autore, che, in questa sede, non rientrano nella sfera del nostro interesse, vedremo ch'egli si serve — impiegando forse gli stessi mezzi a disposizione del giornalista greco per esprimere il passato — esclusivamente di due tempi, dell'imperfetto e del passato semplice (aoristo), applicando il primo per la descrizione e l'altro per la narrazione. Quanto alla proporzione numerica fra le due forme verbali, notiamo che il passato semplice (applicato 11 volte) supera di gran lunga l'imperfetto (impiegato solo tre volte), il che vuol dire che abbiamo esaminato un testo più narrativo che descrittivo.¹¹ Le forme trovate sono distribuite come segue: nove passati semplici fanno parte delle indipendenti, uno della temporale e uno della causale; dei tre imperfetti due stanno nelle indipendenti e uno nella causale.

Ma, non volendo trattenerci più a lungo su quello che abbiamo già rilevato presentando la situazione delle altre lingue balcaniche, situazione creata in gran parte anche sotto l'influenza diretta del sistema linguistico greco, vogliamo mettere in rilievo la possibilità — come, p. es., nel romeno e in una serie di lingue romanze occidentali (ma rarissimo nell'albanese) — di trovarvi l'imperfetto (ἐτέλειον) che si riassume stilisticamente le voci del passato semplice (ἐτέλειον) constatato in una indipendente del nostro testo.

*
* * *

Dopo aver preso in esame i mezzi d'espressione del passato che stanno a disposizione degli storici che scrivono nelle lingue balcaniche e dopo averli esaminati per ogni lingua separatamente, dimostrando nello stesso tempo i valori funzionali e stilistici delle singole forme verbali che si impiegano in ciascuna lingua e paragonando lo stile usato dallo storico con gli altri stili della stessa lingua, e soprattutto con quello dei quotidiani, offrendo anche qualche esempio simile o opposto trovato in un'altra lingua balcanica o extrabalcanica, tenteremo, nell'esposizione che segue, di esaminare tutto ciò che abbiamo detto finora, da un altro punto di vista, dal punto di vista cioè delle lingue balcaniche considerate come un insieme, evitando ogni ripetizione che non sia indispensabile.

Desiderando offrire un quadro riassuntivo dei mezzi in questione, tenendo soprattutto conto del rapporto esistente fra l'espressione sin-

¹¹ Quanto alle funzioni dei tempi greci, rinviamo a André Mirambel, op. cit., 134—135 e 140. — All'analisi del testo greco ci è stato di molto utile il collega Dragoljub Dragoljović, collaboratore scientifico dell'Accademia delle Scienze e delle Arti serba, del che lo ringraziamo cordialmente.

tetica e quella analitica, possiamo concludere come segue (si capisce che la seguente conclusione vale in ambiti generali): sulla base dei tempi indicativi che compaiono nella storiografia contemporanea, le lingue balcaniche possono raggrupparsi in due tipi: al primo appartengono il romeno, il serbocroato, il bulgaro e il macedone, mentre del secondo fanno parte l'albanese e il greco. Anche nel caso in cui le opere degli storici alle quali ci siamo richiamati fossero davvero tipiche dello stile storiografico contemporaneo delle lingue balcaniche — come abbiamo supposto, crediamo a ragione (premessa senza cui questo contributo risulterebbe erroneo) —, saremmo lo stesso del parere che la conclusione cui siamo pervenuti è solo parzialmente esatta (se non erronea). Per poter avvalersi di un quadro ben preciso della situazione delle forme verbali esprimenti il passato nella storiografia di una sola lingua, bisognerebbe esaminare una serie d'opere ed analizzarle su un piano diacronico, cosa che esige un lavoro a lunga scadenza, nonché uno spazio che supera anche le pagine di una monografia. Se si pensa poi che si tratta dei mezzi espressivi di cui si servono autori scriventi in sei lingue, risulta chiaro che non è possibile che dir pochissimo sullo spazio limitato di una rivista. Una conclusione definitiva viene resa più difficile dal fatto che in ogni lingua — come accennavamo precedentemente — esistono dei modi d'espressione i quali mutano radicalmente da uno stile a un altro (p. es., quello strettamente letterario, poi quello scientifico, quello impiegato dai giornalisti, ecc.). Il giudizio finale sui valori funzionali di una o di determinate forme può essere offerto dopo l'esame dei mutamenti avvertiti su un piano abbastanza ampio.

Ripetiamo che, pervenedo alla conclusione suindicata, non abbiamo sbagliato parlando al livello dei mezzi d'espressione del passato usati dagli storici dei popoli balcanici. Ma siamo convinti che colui che giudica delle funzioni delle forme prese in considerazione ne può essere informato solo parzialmente o insufficientemente. A questo proposito e per aggiustare una conclusione formulata con un po' di fretta e, di conseguenza, parzialmente valevole, dovremo avvalerci di altre comparazioni che possano illustrare meglio le deviazioni che potevamo incontrare talvolta nei testi analizzati e che potevano, conseguentemente, modificare il quadro presentato al riguardo. Non essendo competenti e non disponendo dell'esperienza indispensabile per entrare nei diversi stili delle lingue balcaniche, ci limiteremo — ritenendo di averne qualche nozione — a confrontare la lingua usata dagli storici con quella impiegata dai giornalisti sempre in relazione ai mezzi d'espressione del passato e senza dimenticare — in ultima analisi — il rapporto esistente fra l'espressione sintetica e quell'analitica. Cominciando dal romeno, diciamo che i quotidiani impiegano per questo scopo gli stessi mezzi di cui si avvalgono gli storici, cioè il passato analitico, del che abbiamo una ricca documentazione.³² La stessa relazione fra i due aspetti della lingua s'incontra anche nel serbocroato e a conferma di

³² Rinviamo a certi dati statistici, in questo riguardo, esposti nel volume *Functiile de bază...*, p. 27. nonché in *Sredstva za iskazivanje prošlosti...*, p. 321—324.

ciò non ci manca una solida documentazione.³³ Passando al bulgaro e al macedone, dobbiamo dire che il quadro muta radicalmente, cosa che può essere confermata dall'analisi anche superficiale di qualsiasi quotidiano pubblicato in una delle due lingue; perché, invece che nei passati analitici d'aspetto imperfettivo o perfettivo, qui c'imbattiamo nelle forme sintetiche, cioè nell'imperfetto e nel passato semplice. E, finalmente, una situazione analoga esiste in questo campo fra l'albanese e il greco, dove la lingua dei quotidiani va d'accordo con quella degli storici, dato che il tempo passato viene espresso sempre con le forme sintetiche (però nell'albanese il passato analitico lo si incontra raramente nei giornali). Per l'albanese disponiamo di una certa documentazione in questo riguardo,³⁴ e per il greco rinviamo alla lingua dei giornali.

Dopo questo confronto possiamo modificare leggermente il quadro riassuntivo stabilito anteriormente; cioè — sulla base di queste constatazioni — potremmo ripartire le sei lingue balcaniche in tre gruppi: il primo includerebbe il romeno e il serbocroato, il terzo comprenderebbe l'albanese e il greco, mentre nel secondo, medio, che sta fra i due gruppi menzionati, si troverebbero il bulgaro e il macedone, dato che questi ultimi hanno in comune col primo gruppo la capacità d'impiegare nella storiografia — parlando in generale — il passato analitico, e col terzo si collegano grazie all'applicazione di forme sintetiche nei quotidiani. Tale raggruppamento apparirà giustificato se usciremo dagli stretti ambiti della lingua degli storici. Riportandoci, p. es., a qualche nostra ricerca anteriore effettuata in questo senso, possiamo riaffermare che si tratta di processi in corso. Un'ottima conferma è lo stato delle cose constatato nella lingua letteraria romena, dove — a differenza di quella bulgara e di quella macedone, nelle quali questo rapporto viene dato opposto — incontriamo il passato analitico per esprimere le azioni vicine (p. es., nel dialogo), mentre s'impiega il passato semplice per narrare azioni lontane, e l'imperfetto fa parte tanto della prima quanto dell'altra sfera, pur essendoci indizi che ci fanno pensare come, secoli fa, il sistema d'espressione del passato fosse più vicino, se non uguale a quello del bulgaro e del macedone.³⁵ Quanto al parallelismo esistente nel bulgaro e nel macedone e relativo alle azioni vicine e lontane espresse a due livelli differenti, dove sempre vengono adoperati due tempi (al primo livello il passato semplice e l'imperfetto, e all'altro i passati analitici sia d'aspetto perfettivo che imperfettivo),

³³ Cfr. *Funcțiile de bază...*, p. 27—28, nonché *Sredstva za iskazivanje...*, p. 309—313.

³⁴ Cfr. *Funcțiile de bază...*, p. 30, nonché *Sredstva za iskazivanje...*, p. 313—317.

³⁵ Analizzando l'opera dello storico romeno Constantin Cantacuzino (fine XVII — principio XVIII secolo), pubblicata il titolo *Istoria Țării Românești* ['Storia della Valacchia'] nella collezione *Cronicari munteni I*, Bucarest 1961, p. 1—78, abbiamo constatato solo alcuni passati semplici, cioè l'autore si serve quasi esclusivamente del passato analitico parlando delle vicende lontane (p. es., origine e costituzione del popolo romeno).

tale parallelismo non poteva mai esser stabilito nel romeno, cioè in una lingua che, non essendo slava, non conosce l'aspetto verbale. Il serbo-croato, finora classificato sempre col romeno, si accorda — trattandosi della pura lingua letteraria — più col bulgaro e col macedone che col romeno, posto che esso esprime le azioni vicine (p. es., il dialogo ovvero le vicende verso le quali l'autore o il parlante nutrono un certo interesse) col passato semplice, ma, a differenza delle lingue romena, bulgara e macedone, lo riduce a una forma affettiva, riservando per le azioni lontane il passato analitico (l'imperfetto — si è detto — è quasi sparito). A parer nostro, la situazione dell'albanese e del greco a questo riguardo è ottimamente conservata.

Tutto quanto abbiamo finora esposto c'induce a ravvisare il problema fuori da confini meramente balcanici e ad esaminare tanto le influenze irradiate (ed agenti ancora oggi) dall'occidente, quanto quelle orientali che furono presenti per un tempo lunghissimo su un vasto territorio balcanico. Inoltre non dobbiamo dimenticare l'influsso di un antichissimo sostrato balcanico, dunque, autoctono.

Cominceremo da quest'ultimo elemento che, secondo noi, è il più efficiente. La forza del sostrato balcanico, riflesso nelle forme sintetiche dell'antichità e conservato nelle forme sintetiche del passato nell'albanese, è stata risentita anche dalle lingue slave dei Balcani. Se ci poniamo la domanda perché mai l'imperfetto e il passato semplice (aoristo) siano scomparsi da tutte le lingue slave orientali ed occidentali (eccettuato il sorabo, la situazione del quale è specifica, sia che si tratti del ricalco dei mezzi d'espressione di una lingua non slava con la quale coesisteva per secoli, sia che si tratti della conservazione di caratteristiche arcaiche dovuta alla situazione periferica nei confronti dell'area linguistica slava), la risposta non è difficile: la presenza dell'aspetto verbale ha reso superfluo l'uso dei due tempi sintetici.* Senza dubbio, si tratta della stessa situazione che s'incontrerebbe oggi nei Balcani se non ci fosse stata l'influenza del sostrato, il cui effetto si rispecchia meglio al sudest che al nordovest; da ciò deriva la conservazione delle forme sintetiche nel bulgaro e nel macedone, il loro lento ma sicuro perdersi nel dialetto štokavo della lingua serbo-croata e la totale sparizione negli altri due dialetti, kajkavo e čakavo (dove sono spariti nei primi anni del secolo passato), e, finalmente, la loro assenza nello sloveno (unica lingua slava meridionale che non conosce queste forme, pur essendovene qualche traccia nelle parlate slovene).

Quanto al romeno, abbiamo esposto in un'altra sede il nostro disaccordo con l'affermazione che la conservazione in esso del passato semplice sia dovuta all'influenza slava. A parer nostro, le lingue slave, pur avendo avuto un'influenza importantissima sul romeno, hanno fatto, a proposito, solo la parte d'intermediario, trasmettendo un arcaismo

* Una breve rassegna della situazione nelle lingue slave l'offriamo nel capitolo II del nostro volume *Funcțiile de bază...*, p. 11—15.

balcanico, che avevano conservato grazie al sostrato.³⁷ La carta linguistica della Romania presenta una situazione abbastanza simile a quella trovata nelle regioni occidentali dei Balcani. In Moldavia, p. es., il passato semplice, non è più realtà a cominciare dal secolo passato. D'altra parte, si è conservato meglio in quelle zone che sono direttamente legate al bulgaro o ai dialetti della Serbia Orientale, nei quali questa forma continua a vivere.³⁸ Quanto all'imperfetto, abbiamo l'impressione — giudicando in base a certe indagini ancora insufficienti — che esso stia perdendovi terreno, sia sotto l'azione delle lingue slave limitrofe sia seguendo le tendenze generali delle lingue (indo)europee, nelle quali le forme sintetiche vengono sostituite da quelle analitiche, così che le prime si sono conservate solo nelle zone periferiche.

Una di queste periferie linguistiche sono i Balcani, particolarmente se teniamo presente che l'espressione sintetica è stata sostituita da quell'analitica in vaste zone dell'Europa occidentale, centrale ed orientale.³⁹ In altre parole, la Penisola balcanica non è restata immune da influenze esterne. L'espressione sintetica primordiale vi è stata sostituita in gran parte da quella analitica. Quanto all'influsso turco sul bulgaro e sul macedone (un influsso indubbio, trattandosi di due aspetti di ravvisare il passato), vi dobbiamo vedere, a parer nostro, un fenomeno secondario, apparso per regolare la relazione fra i due sistemi d'espressione del passato.⁴⁰

Tralasciando tante altre particolarità interessanti, sottolineiamo che le lingue slave dei Balcani, seguendo l'uso del piuccheperfetto greco, non applicano sempre questa forma per esprimere il preterito del passato (si tratta per altro di un tempo poco frequente nelle lingue menzionate). Nel romeno e nell'albanese — come si è constatato — l'abbiamo incontrato con le funzioni non tipiche del piuccheperfetto vero

³⁷ Cfr. Eugen Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română* ['Elementi sintattici slavi nella lingua romena'], Bucarest 1968, p. 47—51, nonché il nostro parere nel volume citato nella nota precedente, p. 84.

³⁸ Sull'area romena in cui viene applicato questo tempo cfr. Alexandru Georgescu, *Perfectul simplu în dialectul dacoromân* ['In perfetto semplice nel dialetto dacoromeno'] (in *Studii de gramatică*, vol. II, Bucarest 1957, p. 29—52).

³⁹ Questa situazione linguistica l'abbiamo trattata tanto nel volume *Funcțiile de bază...*, capitolo III, p. 17—22, quanto nell'articolo *Sredstva za iskazivanje prošlosti...*, passim.

⁴⁰ Pur essendo stato secondario, l'influsso turco si è risentito anche nell'albanese (p. es., questo momento è stato accennato da B.Koneski nella Storia della lingua macedone, il quale lo incontra nel linguaggio cittadino). Ne fa menzione anche G. Weigand nella sua *Alb. Gram.*, p. 126, alla quale si richiama Kr. Sandfeld, *op. cit.*, p. 160. Questo momento forse merita a essere esaminato più profondamente. In una recensione scritta sul nostro volume citato, il collega M. A. Gabinski (in *Анба на литература моладенска*, 2, anno XVI, Kišinev 1973, p. 74—77) ci ha osservato, a ragione, di aver trascurato l'influsso della lingua turca. Ma, sottolineiamo l'importanza delle parole di Kr. Sandfeld: *op. cit.*, p. 165: "... et nous espérons pouvoir montrer dans ce qui suit que l'influence du grec est dans la plupart des cas l'explication la plus naturelle, parfois même la seule possible."

e proprio. Ricordiamo ancora che la concordanza dei tempi (fenomeno non balcanico) incontrata nell'albanese deve essere attribuita ad un'influenza libresca, arrivata dall'altra sponda dell'Adriatico.

Infine, non volendo addentrarci in una serie di caratteristiche comuni o di differenze che appaiono nel campo della temporalità relativa al passato nelle lingue balcaniche, riteniamo che questo contributo darà qualche frutto se provocherà nuovo interesse di ricerche di questo tipo:

Миодраг СТОЈАНОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЕОЛСКО МЕТРИЧКО РУХО СТЕРИЈИНЕ ПОЕЗИЈЕ

*„Ко хоће да постане Хорације, тај
мора имати свој Рим...”*

Јаков Игњатовић

Хеленска уметничка лирика, баш као и наша, представља органички продужено, ритмички и мелодијски усавршено народно лирско песништво. На том развојном путу, једна од најбујнијих лирских епоха, када је лично осећање потражило изразе у речи и мелодији, свакако је она у хеленском песништву VII и VI века. С појавом нове друштвене стварности, снажан одредник у развоју хеленске лирике тога доба била је и епохална револуција у музици — изум хармонија и усавршавање углавном страних музичких инструмената.¹ Хеленски песници су, поред китаре и лире, од страних инструмената са струцама прихватили и лиролики барбитон, који је у Хеладу увео песник Терпандар из Антисе на острву Лезбу; барбитоном су се служили и Алкеј и Сапфа који су, као и сви старији хеленски лиричари, били у исти мах и музичари.

Алкеј и Сапфа, вршњаци и суграђани из Митилене на Лезбу, живели су и певали у другој половини VII и првој половини VI века, у време „кад су лирска врела кључала и музички млазеви прскали у свим крајевима хеленског света”. У њиховој Еолији, посебно на Лезбу, поникла је, у то време, и чиста индивидуална лирика-мелика (од μέλος — попевка). Потекла из народне еолске поезије и певана уз барбитон, мелика је изражавала проживљена песникова осећања пуна дубоке страстности и интимности, пуна привржености витешким Еољанима и прослављеним државницима. Отуда је мелска песма, по предмету певања, или љубавна, или почасна, или политичка. У књижевност је уводе Алкеј и Сапфа, служећи се богатијим и више уметничким чланањем — строфом. Они су, изгледа, само песнички

¹ Готово ниједан хеленски музички инструмент није постао на хеленском тлу, али „оно што су Хелени направили од стране музике носи печат њихове аутогене стваралачке генијалности”, закључује Др М. Н. Бурић, Ист. хел. књиж., стр. 155.

усавршили народне форме са Лезба, које су затим по њима и добиле називе — алкејска и сапфиска строфа.

Изворни облик алкејске строфе сачињавају два једанаестерца и по један деветерац и десетерац:

$$\begin{array}{c} * / - - - * - - - - / - \\ * / - - - * - - - - / - \\ * / - - - * - - - * \\ - - - - - - - - - \end{array}$$

Једанаестерац се, дакле, састоји од две трохејске диподије, растављене дактилом; последња стопа диподије је каталектичка.² Трохејским диподијама у једанаестерцима и деветерцу претходи анакруз; у десетерцу после два дактила долази такође трохејска диподија; деветерац и десетерац су не ретко повезани синафијом.³

Сапфина строфа састоји се од три пута поновљеног Сапфиног једанаестерца: - - - - - - - - - ; четврти стих је адониј — *versus adonius*,⁴ који је с трећим једанаестерцем често повезан синафијом. Пошто каткад реч из једанаестерца прелази у адониј, сматрају неки оба стиха као један, нпр. *Sa. frg.*, 2, 1—4 (*Diehl*):

φαίνεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν
ἔμην' ὄνερ, ὅττις ἐνατίσ τοι
ἰσθάνει καὶ πλάσιον ἄδῃ φωνεί-
*σας ὑπακούει . . .*⁵

Сапфина строфа је нежна и мирна; стога је веома подесна за уобличавање равномерних и бестрастних поетских расположења.

Алкејска строфа, међутим, има више снаге и мушкости; њени изнијансирани и метрички валовити успони и падови појачавају песнички израз у одама величања и хвале, дивљења и оданости.

Еолску песничку форму Алкеја и Сапфе први је на италско тле пренео ненадмашни Хорације. Он сам истиче да се у својим књижевним производима угледао на велике хеленске претече, и то у *Еподама* на Архилоха, а у *Одама* нарочито на Алкеја и Сапфу; од њих је позајмио само метричке облике (*numeros*) и песнички дух (*animus*), али не и речи и садржину (*verba et res*). Кроз његову поезију избија самосталност песничка, необична и природна обдареност и велика поетска спрема. Тога је био свестан и сâм песник, када се у својој оди *Exegi monumentum* (III 30), хвали да ће га споминчати што је:

² Каталекса *κατάληξα* — престајем), представља стих чији је последњи метар непотпун.

³ Под синафијом подразумевамо нераздвојну повезаност између стихова. Ту завршетак стиха не мора пасти заједно са завршетком речи, па ни хијат није допуштен, као ни неодребени слог (*syllaba anceps*).

⁴ Име је стиху по рефрену *ὦ τὸν Ἀδώνην*, који се понављао у песми певаној о светковини Адонида. Облик му је - - - - - / (О, ја вас волим!)

⁵ Dr Nikola Majnarić, *Grčka metrika*, Zagreb, 1948, стр. 113.

— — — — — ex humuli potens
 princeps Aedii carmen ad Italos
 deduxisse modos.

Римска књижевност, дакле, морала је да чека седам векова на појаву песника из Венусије, који је по хеленским узорима поезију обогатио и формом и садржином; другим европским књижевностима требало је више него два пута толико да се и у њима појави који Хорације, макар и слабијег песничког талента и мање поетске изграђености. Најуспешније, од самог почетка, пошло се тим путем у немачкој књижевности. Ту су пре свих Клопшток са својом *Месијадом*, затим Платен, Шилер, Хердерлин, и особито Гете с *Римским елегијама* и епом *Херман и Доротеја*. У енглеској књижевности највише успеха у томе имали су: Сиднеј, уневши у своју *Аркадију* без број класичних образаца, онда Тенисон и Свинберн; у Француској — Ронсар, док се у италијанској књижевности песник Кардучи прославио *Барбарским одама*.

Такви покушаји у нашим књижевностима чињени су релативно касно, и то најпре под непосредним утицајем Хорација, па тек онда Клопштока, Гетеа, Платена, Кардучија. Било је то у време када су *хуманизам*, *класицизам* и *псеудокласицизам*, све до појаве *романтизма*, усковитали многе стваралачке духове и оријентисали их на обнову античког културног наслеђа.

Одска поезија српских псеудокласичара. — Новој српској књижевности било је суђено да у уметничкој поезији пређе и преко псеудокласичног ступња, на који су у своје време ступале и све модерне европске књижевности. Трећа и четврта декада XIX века испуњена је код нас одском поезијом псеудокласичног метра, који се развијао делом под руским, црквеним утицајем, делом под утицајем песника са запада, посебно оних поклоника хеленске и римске лирике. Отуда је поезија наших *одација* пуна ерудиције и реминисценција из митологије и древне историје, а све то је оивичено најчешће класичном просодијом и метриком. И управо то спољашње руко пригушило је оно мало искрено доживљених песникових осећања, а песнички таленти, колико их је и било, постајали су обични стихотворци који без надаћуна кују метрички правилне стихове са добрим познавањем античких узора.

Први књижевни песници српски стасали су по доласку руских учитеља Максима Суворова, Емануила Козачинског и других, који су преко књига у српску књижевност уводили и руско-словенски језик. Штавише, и сами су на том језику чинили песничке покушаје, а граматика Мелетија Смотричког, прештампана у Римнику 1755, пружала је грчка просодијска начела и прве примере стихова у сапфијској строфи на руско-словенском језику: На овом језику је и најстарији песнички састав у еолској, сапфиској строфи, српског поете Павла Ненадовића, посвећен Христифору Жефаровићу, у чијој *Стематографији* (1741) је и штампан (стр. 53. и 54.). На посветном

листу Ненадовић се с поносом назива „Козачинских школа баком“, јер је од њега зацело и научио да саставља стихове.⁶

Међу песмама Алексија Везилића (1753—1792), аутора прве збирке стихова у новијој српској књижевности — *Краткое написаніе и спокойной жизни*, Виенњ, 1788, готово и нема других метричких покушаја осим подражавања сапфиској строфи. Њима је у основи, као и осталим песниковим *стихотворенијима*, народни силабички десстерац, који се не ретко у истој строфи смењује са 11-ерцима и 12-ерцима; некада су то стихови са више стопа, налик на хексаметар. Отуда је сапфиска строфа код Везилића хетерогена и пуна дисхармоније, редовно праћена невештим римовањем по схеми *ааbb*, које се претежно састоји од простих асонанца на крају стихова (*почива — чува; земна — предивна; немирни — печални* итд.).

Везилићева метричка теоријска знања су оскудна, али његов допринос уметничкој версификацији српској није тако безначајан. Он само није довољно истрајан и доследан у примени тонских просодијских правила усвојених под руским утицајем средином XVIII века и немачким школским утицајем наредних деценија. Томе у прилог иду неки акценатски веома успели сапфиски једанаестерци: нпр. први стихови у песни — *О исправленіи лажнаго мечтанія*. Број тако успешних Везилићевих стихова доиста је мали и готово се само по који спорадично још може срести, али њихово место у развојном путу нашег уметничког стиха не може бити занемарено. Посебно и због тога што је Везилић за узор имао и самога Хорација, његову у нас доцније највише превођену оду *Integer vitae...*, испеване такође у сапфиској строфи.

Хорацијева лирика, њена метрика посебно, продрла је као бујица у нашу књижевност пре *романтизма*, захваљујући *стихотворству* Лукијана Мушицког (1777—1837). Његово изузетно знање латинског језика и љубав према античком песничком наслеђу, а стиховној структури посебно,⁷ учинило га је родоначелником српске одске и класицистичке поезије.

Изворна песничка форма Хорацијева, испуњена доиста руско-словенском језичком грађом, претрпела је код Мушицког и утицаје западних класичара — Клоштока и Рамера поготово. У преплетености тих утицаја⁸ предност је на страни римског песника из Вентурије и његове квантитативне метрике. Колико је Мушицки био убо-

⁶ Руварац Д(имитрије), Први књижевни песници у српскога народа. Прилог историји српске књижевности. Стражилово IV (1888), бр. 7 и 8, стр. 104—106; 120—122.

⁷ Др Стеван Јосифовић, Антички узор метрике Мушицког. Годишњак Филозоф. факултета у Н. Саду. I (1956), стр. 193—217.

⁸ „Он (Мушицки) занста дивном вештином час с Орацијем подобно пчелици по росноме цвећу сласти купи, и измерним класическим током издаје, час с Клоштоком одушевљен небесним жаром по горним' световима носећи се рекама чувства излива; час између обоице златном средном к предузетој мети срећно тежи“, каже М. Светић у II књ., стр. 4, Стихотв. А. Мушицког.

ћен, али и на странпутици, да је римски метар подесан за српску поезију види се из неколико алкејских строфа, у којима још 1809. године пребацује Андрији Волном, директору карловачке гимназије, што у то сумња:

„Зар, Волни, мили мудрошћу, тихосћу,
 Ти с' крепко сумњаш, србска да Муза већ
 Правилно да може хор, как' римска
 Играти, мјешати силно пјесме?“⁹

Мушицки је, дакле, своје песме, посебно оних стотинак у алкејској строфи, градио по квантитетском принципу. Тако је његова поезија постала арханчна, непоетична, књишка; могли су је разумети само учени и класички образовани појединци школовани по мађарским и немачким класичним гимназијама, иначе вични „славено-србском језику“.

Међу песницима Лукијановог круга, у време када су ноле даровитији и писменији Ђаци поетски стварали и странице листова и часописа тога времена пунили невештим песмама углавном у алкејској и сапфиској строфи, издавају се Јован Хаџић (Милош Светић), Јован Суботић, Никанор Грујић (Срб Милутин), Јован Стерија Поповић (Милан Цветић), Борбе Малетић и Васа Живковић.

О песничким покушајима тадашње омладине, посебно великог броја минорних песника, Јаков Игњатовић је у својим успоменама забележио: „Хтео сам и сâм постати списатељем. Покушао сам у стиховима. Неделу дана сам се мучио док сам начинио једну оду... и то „метрумом алкаическим“. Тај метрум био је у моди. — Узео сам пред себе Мушицког за форму, па крешем стихове.¹⁰ То је свакако и најпотпуније изражена илустрација колико је наша псеудокласична поезија, и по облику и по садржини, била утонула у хладни култ Лукијана Мушицког.

Стеријина псеудокласична лирика. — Најеминентнији представник псеудокласичног стиха у српској књижевности Јован Стерија Поповић (1806—1856), још као врсни ђак, „classis primae cum eminentia“, у родном Вршцу почео је да пише стихове по античким узорима. Већ као слушалац реторике у Темишвару чинио је „нека поетична покушења“ на латинском језику¹¹ с таквим успехом да га је професор често називао *poetarum patriarcha*. Будући песник *Даворја*, са седамнаест година дошао је у Сремске Карловце, где је шк. године 1823/24. похабао оба гимназијска смера — граматику и реторику; тако се нашао у средини где је писање ода на латинском језику донекле улазило у школски програм.¹²

⁹ Сф. А. Мушицки, Стихотворенија, I 14.

¹⁰ Ј. Игњатовић, Рапсодије, стр. 34.

¹¹ Др Иштван Пот, Две латинске оде Ј. Ст. Поповића, Зборник МС за књижевност и језик IX—X (1961/62), 179—181; XV (1967), св. I, стр. 116.

¹² Ж. Милансавц, Јован Ст. Поповић у Сремским Карловцима. Прилози XXII (1956), стр. 94.

Рано бачко *стихотворство* Стеријино није настало само под утицајем школског изучавања класичне поезије, јер он је готово истовремено писао стихове и на словенском језику, савлађујући занат *стихотворства* на песмама А. Везилића, А. Мушицког и других писаца славеносрпске редакције. У том смислу посебно је илустративна ода *Алексију Везилићу* — у сапфиској строфи:

Српска Парнаса свештениче врли,
Заслугом дела познат неумри,
Алекса певче, топлих мујих груди
Чувство те буде.
Као предвечерња милодув зефира
Плени ме давно твоја нежна лира,
Звуке сафиске још детенце младо
Љубити стадо.
Реван питомац царице олимписке
Песмама ризе твојим давах римске;¹³

Преводећи, дакле, Везилићеве песме на латински језик Стерија се истовремено вежбао да саставља и „славјанске“ стихове.

Из кратких и недовршених Стеријиних аутобиографских белешака види се да је у младости радо читао Видаковићеве романе. „Ја се с умиленијем опомињем дејствија — вели Стерија — које су Видаковићеве књиге на мене у детињству моме чиниле“, па се тога пред крај живота сећа у сапфиској оди *Миловану Видаковићу*, који је „пропирио стишани огањ древности“:

Давно је било, кад ми прса млада
Рајском милином Велимир овлада,
Сдружи се повест Љубомира стара,
Дух да очара.
Прнуше, жудњом непознате страсти,
Ревњиво тражит' у књигама сласти,
Плод пера твога к Минервином храму
Шчисти ми таму.¹⁴

Као слушаалац поезије у Темишвару год. 1825, Стерија посвећује *Оду Вуку Караџићу*, на народном језику. Било је то свакако једно од првих песникових остварења по античким метричким узорима на нашем језику. Али од ње нам се сачувала само друга половина 28 строфе:

..... Гетинга
У вис већ лети новом круном,
Поносно с' твоим пришествем горди....¹⁵

¹³ Ј. Ст. Поповић, *Целокупна дела*, књ. IV, стр. 117.

¹⁴ *Ibidem*, р. 125.

¹⁵ Драг. Костић, *Књижевне првине Ј. Ст. Поповића*. Дело 43 (1907) св. 1, стр. 99.

из чега се ипак види да је састављена у алкејској строфи и да је морала бити нешто дужа. Стерија је био рад да ову оду штампа; стога се у једном писму обраћа Вуку речима: „чујући од особитог пријатеља мог Г. Димитрије П. Тирола, да је моја незрелост написана, и вашем имену посвећена Ода с усердием примљена, . . . но будући, да сам од истог Г. чуо, да је ваше о 4 и 3. стиху у 28-ој сасвим друго мненије, зато желим, што је год погрешно, најпре поправити”.¹⁶ И сам Тирол је у једном тренутку интервенисао код Вука: „А шта учинисте ви с оном одом? — Оћете ли је дати да се штампа? . . .”¹⁷ Међутим, и данас из ње знамо само оно неколико редака, као што се није ушло у траг ни оди посвећеној Јоакиму Вујићу.¹⁸

У духу сличних песама Лукијана Мушицког, у алкејској строфи је *Ода високоученом господину Димитрију Тиролу* . . . Иоанном С. Поповићем поднешена, у Будиму, 1829. „Невеште ове стихове” Стерија је певао као студент права (26. октобра 1827). У деклинама претрпаним строфама није тешко препознати још невештог поету који тешко савлађује Алкејеве деветерце и једанаестерце, замењујући их народним десетерцем.

Неке Стеријине оде су двојезичне: на српском и латинском језику. Према *Магазину за художество, књижевство и моду* (1839, бр. 24, стр. 96), српски текст *Оде благородном гост. Петру от Асим-Маркович* . . ., у Будиму 1827, је у десетосложним стиховима, а латински „размером алкејским”.¹⁹

Ода Иосифу Миловуку . . . спевана Миланом Цветићем, у Будиму 1828, поред Стеријиног псеудонима, открива и једну провербијалну мисао из Овидија,²⁰ у другом делу 13-те, од укупно 14 алкејских строфа:

Полако премда, путем ал' истиним
Све своим свагда временом долази,
Мала је капља воде, али
Честим капањем и камен дроби.

Поздрав његовом сијатељству господару Јефрему Обреновићу, (15) августа 1829. лета у Темишвару бившем, Стерија слаже у дактилске једанаестерце, са трохејем у другој стопи, иза које је и цезура; трећи стих — деветерац је са дактилом на почетку и три трохеја иза тога; последњи стих — десетерац има структуру 6+4, два дактила

¹⁶ Вукова преписка V (1910), стр. 358.

¹⁷ Вукова преписка IV (1909), стр. 578.

¹⁸ Cf. J. St. Поповић, Цел. дела, IV, стр. 371.

¹⁹ Ibidem, p. 370.

²⁰ *Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo*; ова провербијална мисао настала је према *Ovidii Epistulae ex Ponto*, IV 10,5.

и два трохеја. Према алманаху *Уранија* (1837, стр. 162),²¹ ова ода спевана је у Вршцу, августа 1829. Милан Токин је, пак, не датира у ову годину, већ у 1832. када је и објављена у *Србском Родољубцу* (част I).²²

Ода *На природу* (1830),²³ у осам алкејских строфа грабених као у претходној песми, преноси мисли песника који се духовно оснажио, упознао многе европске писце, стекао одређену књижевну културу. То своје ослобађање од старинског, извештаченог и несамосталног културног наслеђа Стерија илуструје овим стиховима упућеним природи:

На крилу твоме плодно тек осећам
Обилни живот; с чувствама сладосним
На крилу твоме ток блаженства
Ваља се љупко по грудима м' младим.

Исте, 1834. године у Н. Саду се штампа и *Ода пречастњејшем Господину Пахомију Иоанновичу...*, грабена по узору на *Horatii Carm. I 26*. Из ње Стерија као мото узима мисао:

. . . . . O quae fontibus integris
Gaudes, apricos nocte flores,
Nocte meo (Pachomio) coronam,
Pimplea dulcis.

Незнатно прилагођени текст римског песника из друге и почетка треће алкејске строфе погрешно се наводи као „Ног. lib. I od. 21”. Јер то је у ствари ода 26. Овај као и још неколико доцније погрешно датих Стеријиних навода Хорација, могу се објаснити само тиме да је наш песник користио неко школско издање у коме су *Carmina* Августовог савременика била другачије нумерисана.²⁴

Еолском кругу Стеријиних песничких остварења припада и ода *Стефану Душану*²⁵ — у алкејској строфи и две сапфиске песме — *Тштеславије*²⁶ и *Гробље*, у којима је доследно спроведено римовање по схеми *aabb*. У строфи песникиње са Лезба Стерија је пошао од принципа акцента у речима и готово је сасвим напустио квантитетске обзире. Осим тога изменио је стихову структуру, стављајући дактил

²¹ У Садржају издања Целокупних дела Стеријиних, наводи се *Уранија* од 1838, стр. 242, где се управо налази Стеријина песма *Моја жењинаба*.

²² Cf. Милан Токин, *Data Steriana* у *Књизи о Стерији*, СКЗ 335, Бгд. 1956, стр. 375.

²³ Иако написана ове године, први пут је објављена 1834, у *Летопису* књ. 4.

²⁴ У прилог томе наводимо да ни *Мушички* није тачно означио свој превод *Ног. Carm. II 22*, јер то је управо ода II 26.

²⁵ *Седмица IV* (1855), бр. 37, стр. 285.

²⁶ Cf. *Цел. дела, IV*, стр. 110.

на почетак сваког стиха. Цезура долази после првог трохеја, који редовно прати дактилску стопу.²⁷ Схематски представљено Стерија, дакле, овако измењује стопе:

— — — — — || — — — — —

Такво грађење Сапфиних једанаестераца најдоследније спроводи у песми *Гробље*:

Сладак је заклон када ветар љути
Мора тишину лакосно узмути,
И трошна лава у највећој беди
Гибелъ победи.

Живот је, друже, ово бурно море,
Облаком тешким обастрто горе,
Где вихор струже и Харибдис клетни
Пропашћу прети.²⁸

Стеријина песма, како изворна тако и преведена, носи све карактеристике развоја српске уметничке поезије предбранковског доба. Преплетеност утицаја у његовим песмама иде од руског до немачког, од псеудокаласичарског хорацијевског култа до подражавања народној песми.

Стеријини преводи Хорација. — Преводи с латинског — стихови и проза — предмет су наше посебне расправе; стога овде издавајемо само оне Хорацијеве песме које је Стерија превео у сапфиској строфи, штавише и онда када су оне у римског песника спеване алкејским метром. — У нас највише превођену оду *Integer vitae...* (Ног. *Сарт.*, I 22), Стерија је препевао под насловом *Невиност*, слободно у толикој мери да је, поред личних имена и топонима, изоставио превасходно љубавни мотив оде и пренео из ње само оно што је химна мушкости и храбрости. Управо је тако поступио и Стеријин узор Алексије Везилић, први наш преводилац Хорација. Доиста, Везилићев препев ове оде двоструко је дужи, док се Стерија више ослања на изворни текст и његових шест строфа, од којих је прву најверније превео-препевао:

Спокојна совест и жизањ нескверна
Копља не тражи, ни топуза перна,
Нит' милиј друже! стрела јадородни,
Отровом шкодни.²⁹

(Integer vitae scelerisque pugus
Non eget Mauris jaculis neque argu

²⁷ Petravić Ante, *Klasična metrika u hrvatskoj i srpskoj književnosti*. Luča, 35, Bgd., 1939; стр. 50.

²⁸ J. С. Поповић, *Даворје, песнословни производи у избору*. I. У Новом Саду, 1854; стр. 20.

²⁹ Ibidem, p. 77.

Nec venenatis grāvīda sagittis,
Fusce, pharetra . . .)

Пре него што је уврстио у *Даворје* Стерија је свој препев местично дотеривао у односу на до тада већ два пута штампани текст.³⁰ У оба случаја раније завршни стихови наведене строфе били су мање поетски:

Нит' милиј друже! стрела смртоносни,
Отровом злостни.

У Стеријиним стиховима, дактилским једанаестерцима са римом по схеми *aabб*, изворна еолска строфа постаје псеудокласичарска; она више није Сапфина већ *сапфиска*, са доста измењеним просодијско-метричким начелима у грађењу. Таква је и ода *Штедрота*³¹ (из Хор., књ. II, 2), а поготово преводи *О спокојном животу*³² (из Хор., II 7) и *О задовољству живота* (из Хор., II 13),³³ које Стерија слаже сапфиски уместо по алкејском метру. Овом тематском кругу Хорацијевих ода припада и препев *Уживање младости*³⁴ (Ног., С. I, 8), изворно спевана у *већој сапфиској строфи*.³⁴

У алкејској, толико омиљеној строфи наших псеудокласичара, Стерија нема ниједног превода. И као преводилац, он избегава маниризам *одација* свога времена, преводећи стихички пет иначе алкејски спеваних ода песника из Венусије: *Цена живота*³⁵ (Хор., II 3), *Краткост живота* (Хор., II 11),³⁶ *Из Хор., II 15*,³⁷ *Правила живота*³⁸ (Хор., III 1. И *Излишна скрб* (Хор. Мецени, књ. III 23).³⁹ Ода *Из Хор., II 15*, метрички је најразбијенија; у њој се стихички смењују десетерци (који често прерастају и у дванаестерце), са римованим седмерцима, док се у осталим песмама II-ерци смењују са 10-ерцима, сврстани у строфе или теку стихички, али увек римовани (*абаб*), као у песми *Краткост живота*:

³⁰ Србске новине XIX (1852), бр. 51, стр. 188; Седмица I (1852), 3, 17.

³¹ Световид, бр. 53, 1852.

³² Србске новине 18 (1851), 107, 409.

³³ Даворје 1854, стр. 84. и пре тога Српске новине 18 (1851), 134, 513. — Напомињемо да је ово Хорацијева ода II 16, а не 13, како је у Стерије.

³⁴ Седмица IV (1855), 286.

³⁵ У овој је строфи први стих аристофанеј а други — Сапфин три метар, које се још зове — *versus Sapphicus maior*, па је отуда и овај назив — већа Сапфина строфа,

³⁶ Даворје 1854, стр. 79.

³⁷ Ibidem, р. 82; cf. Н. Шоп, Књига о Хорацију, Бгд., 1935., Луча 24, стр. 115, који поправља Стеријин навод II 11, са с. II 14.

³⁸ Даворје 1854, стр. 86.

³⁹ Ibidem, р. 88.

⁴⁰ Седмица IV (1855), 7, 49.

Еј како брзо измичу нам лета!
 Невиност њихов не задржа ток,
 Главу од белог не сачува цвета,
 Нит да с' продужи љуте смрти рок.
 (Eheu fugaces, Postume, Postume,
 Labuntur anni nec pietas moram
 Rugis et instanti senectae
 Afferet indominataeque morti:)

Често је, на први поглед, тешко одредити који од Стеријиних „превода“ одговара изворној оди Хорацијевој, поготово што наш песник на основу властитих идеја прави нове стихове, понекад сасвим различите у односу на преводену песму. Он је тако жртвовао дух класике, који је иначе песнички добро осећао, да би и мање образованом читаоцу пружио језгро песме, поуку из ње.⁴⁰

О србском слогомерју. — Теоретско разматрање нашег стиха започео је Кипријан Рачанин у својем *Буквару словенских писмен* (1717). Био је то први трактат о нашој версификацији под насловом *Просодије врхние иже требут Словени*.⁴¹ Хронолошки следи „Славенска граматика“ Мелетија Смотриског, која садржи и поглавље о просодији. Као једина књига те врсте, коју је 1824. године донео руски учитељ Суворов, граматика Смотриског имала је велики културни утицај, па је 1755. у Римкину прештампана као прва *славенска граматика* за Србе.⁴² Просодијска начела Смотриског могао је познавати и Словенац Марко Похлин, пишући поглавље о поезици и метрици у приручнику *Крањска граматика* (1768); утолико пре што се зна за једну рукописну обраду граматике Смотриског код Словенана тога времена.⁴³ Пре Јована Ст. Поповића просодијом и метриком наших песама бавили су се још и Матија Петар Катанчић у својој збирци *Fructus auctumnales* (1791), Јован Дошеновић у *Предисловију о пјеснотворству* својој књизи *Лирическа пјенија* (1809), а годину дана касније Лука Милованов пише *Опит настављења о Србској Сличноречности и слогомерју или просодији*, који је Вук Караџић издао 1833.⁴⁴

У време када Стерија није писао стихове него је стварао своја најбоља драмска дела, *Наука о србском стихотворенију* (1845), предмет је интересовања правника и поете Јована Суботића који, наводећи примере из Мушицког, Ј. Хаџића, И. Николића, Никанора Грујића, Б. Малетића, М. Витковића и др., закључује да, осим алкејске

* Н. Шоп, *op. cit.*, p. 112.

⁴¹ Шиме Вучетић, *О нашем стиху (биљешке)*. *Летопис МС 377* (1956), стр. 454.

⁴² Д. Руварац, *Прва печатана славенска граматика за Србе*. Јавор 1888, стр. 7—9.

⁴³ Cf. J. Miličević, *Hrvatska glagoljska bibliografija*. *Starine JAZU*, XXXIII (1911), 497—503.

* Ш. Вучетић, *l. cit.*

и сапфиске строфе,⁴⁵ наши песници друге класичне размере врло ретко употребљавају, па о њима посебно и не говори. Било је и толико, међутим, довољно да се Стерија комедиограф окрене Стерији песнику, и да своје последње године живота (1849—1856), проведе у *стихокресању*, како је то сâм говорио. Истовремено се бавио теоријским разматрањима о грађењу српског стиха, да би готово на крају свог песникована објавио расправу *О србском слогомерију* (*Седмича* III/1854, 181—184).⁴⁶ Осврнувши се на поезију неких својих претходника — Атанасија Стојковића, Георгија Хранислава, Лукијана Мушицког — наших првих *песмословаца* у метру грчком и латинском, Стерија није био њима задовољан; углавном због тога што су класични метар примали посредно, од Немаца у првом реду, и механички га преносили, противно природи нашег језика. Стерија признаје да је био „некадашњи Стојковићеве музе усхићениј почитатељ“, али му је сада жао што није, пишући тако виспрено, и на правилно метричко рухо мислио. За Мушицкога каже да је писао „латинским по виду, а уствари немачким акцентом“; никако му се нису допадали хексаметри и пентаметри Мушицког; хексаметри преобилују дактилима и неправилним трохејима, а и цезуру ретко имају, док пентаметри и у првој и у другој половини пете стопе имају једносложне речи. Међутим, и сâм Стерија има погрешан став о примени правила античке метрике на српску поезију. Он се повео за Шафариком⁴⁷ који је сматрао да су за наше стихове прикладна правила грчке просодије, и Смотриским,⁴⁸ за кога Шафарик каже „да је био на најпречем путу установити словенску просодију“. У примени класичне метрике Стерија такође допушта мешање стопа квантитативних и с акцентом.⁴⁹ Он настоји да „слогомерије утврди и колико је могуће старом класичном приближи“, узимајући за основ извор поглавито; јер, слог не може бити дуг, осим ако се тако изговара, или га положиј сугласника условљава, упућујући тако на ла-

⁴⁵ Наука о србском стихотворенију. Списана од Дра Јоанна Субботића. У Будиму 1845; стр. 65—67, где о сапфиској строфи стоји записано: „При овоме размеру приметити, да су наши стихотворци, вођени умом, у место Саффиног наш народниј стих узели, кои на првом месту дактил има, и за њим четир трохеја. Зато у свима овим наведеним стиховима видимо, да на трећем месту дактила нема. Хоћемо ли ми ово за размер Саффин имати, или за народниј Саффином равногласниј; то од обштер мненија зависи: ако питамо шта је истина, онда рећи морамо, да се тај Саффиним нарећи не може, него нашим народним. Засад га сви за Саффин држе“.

⁴⁶ Интересантно је да Ш. Вучетић у своје белешке о нашем стиху уопште није уврстио расправу Ј. Субботића и Стерије.

⁴⁷ Cf. Geschichte d. slaw. Serp. und Lit., 1826, p. 205; наведено по С. Матићу, Принципи умтн. верс. српске. Год. Н. Чушића, XXXIX, 122.

⁴⁸ П. Б., О квантитету слогова у Словенском вообште и у србском воособ. Летопис, 1830, св. 4, стр. 43—45; поред осталих овде се наводи и једна квантитетски грађена сапфиска строфа Смотриског. — Аутор овог прилога свакако је Паве Берих, кога и Стерија наводи у рукописној расправи. Утолико пре што се у оба случаја види како се Берих не слаже са Шафариковим схватањем.

⁴⁹ Cf. A. Petavić, op. cit., pp. 46—50.

тинске песнике код којих је самогласник пред самогласником кратак (*vocalis ante vocalem brevis*). Слог по природи кратак (*natura brevis*), постаје дугачак (*positione longa*), ако после самогласника следе два или више сугласника, као у речима *одма*, *обштиј* и др. Ако је реч тросложна са акцентом на средини, а остали слогови су без акцента, онда се акцентовани средњи слог сматра дугачким. О последњим слоговима мисли да су кратки сви они који се завршавају на *а*, *я*, *е*, *э*, *и*, *ы*, док су *о*, *ой* и *ю* *општи*, по потреби дуги или кратки (*syllaba anceps*).

Сматрајући, најзад, ма како да су правила и теорије добри, ако се у пракси тешко примењују, не вреде ништа. Зато као пример коришћења својих просодијских начела даје у преводу Овидијево писмо Флаку (*Epistulae ex Ponto*, I 10). У два маха још — у алкејски спеваној оди *Стефану Душану* и елeгијском дистиху песме *Турци*⁵⁰ — Стерија је настојао, држећи се грчке просодије, да окуша колико прави *слогомер* грчки има преимућства над *размером германо-руским* који је код нас завео Мушицки, употребивши јамбе уместо спондеја. Изгледа пак, да је Стерија, као и Мушицки, у пентаметрима код двеју полустапа допуштао падање акцента на задњи слог у двосложним речима. Али то је могло у „славеносербском“, док је у живој нашој штокавштини то неприродно.⁵¹

Поред ових објављених редова о србској просодији, међу Стеријиним рукописима остао је, колико смо успели да проверимо, до данас још необјављени *Предговор О слогомерију србском*.⁵² Штавише, овај манускрипт не бележи ниједан до сада објављени попис Стеријиних рукописа,⁵³ ниједна библиографија његових радова,⁵⁴ па ни *Data Steriana* Милана Токина.

Ова по свему судећи недовршена метричка расправа требало је свакако да буде *Предговор* другом делу *Даворја*, утолико пре што се међу пишчевим рукописима налазе и *Стихотворенија за II час* „Даворја“.

Раније Стеријине мисли о српском *слогомерју* нису се ни овде битно измениле. Можда и због тога што је, пишући овај предговор, изгледа пошао од њему упућеног и веома сугестивног Вуковог писма, из кога овде издавајемо неколико подстицајних мисли које није тешко препознати у рукописном *Предговору*. „Дознавши од Г. Јована Суботића да ви нешто пишете о његовој метрици или просодији... — пише Вук Караџић — надам (се) да ћете наћи и погрјешака у ономе што је казано, а мислим да ћете наћи којешта што није казано

⁵⁰ Седамница IV (1855), стр. 329.

⁵¹ А. Petrávič, op. cit., p. 49.

⁵² Рукописно одељење Библиотеке Матице српске, ркн. М 9.442.

⁵³ Cf. J. Бошковић, Списак нештампаних дела Ј. Ст. Поповића, Вила IV (1868), стр. 424—426; Рукописи Јована Стерије Поповића у Библиотеци Матице српске. Летопис МС, књ. 377 (1956), 311—312.

⁵⁴ Неђић Владан, Прилог библиографији радова о Ј. Ст. Поповићу. Прилози XXII (1956), св. 1—2, 169—177.

а ваљало је казати... Мени се чини да Г. Суботић говорећи о дужини и краткоћи слогова у нашем језику није нигде показао... који је слог дуг који ли је кратак..., говори за ријечи сложене с предлозима, а не спомиње за предлоге саме, који кад стоје пред многим ријечима узимају овај оштри глас на себе н. пр. *крај мора, низ поље, на воду*... Тако исто Г. Суботић нема право што каже да последњи слог у род. множ. нема никаквога особитога гласа, јер овај слог има код свију ријечи глас који се назначује са ...³⁵ — Наравно, и Стеријин одговор с тим је доста сагласан, што следује из речи: „Писмо ваше... и моја критика много се подударују...” Иако се овде мисли на већ објављену критику — опис *О србском слогомерију*, евидентно је да Вуково писмо и Стеријин одговор на то чине основу рукописа који овде објављујемо.

*Предговор
О слогомерију србском*

Има више од 50 година, како је покушано код нас да се уведе начин класичног слогомерија. За Мушицким отегла се бијаше читава поворка младића и од „гласа арфе Шишатовачке” за 10 готово година била је управо мода певати размером старим. Но од најхудјег стиходеље до самога учитеља никога нећеш наћи, кои би или правила каква себи поставио, или кои не би противу правила просодије самом природом постављени грешно. Бадава смо гледали чело сваке оде оно *о-о-о-о-о-о-о-о-о*, и кад човек мало само сравни стихове са обрацем, мора казати, да је то сушта сатира на спев. Ко оће о томе да се увери, нека узме Додатке к новинама Давидовићевим у руке и прве части Србског Летописа, пак ће се доста начудити. Већ доста тумарања и странпутичења. Ко за 50 година није се побринуо за сталност, тај је неће никад ни имати. Време је да се за правила постарамо, и после да ова држимо. Поезија је художество, а какво је то художество, гди блудимо, како нам кад на перо дође, и уместо да одећу телу подчинимо, ми подчињавамо тело одећи, или кроимо, како нам кад затреба: дугачку сабирамо да буде кратка, а кратку натежемо, да (се) дугачка издаје. Да је то удобно, не би се грчки и римски песмословци толико око прозодије мучили, али не би ни задобили ону славу коју уживају.

У Седмици број 23. за год. 1854 повео сам о овом истом предмету реч, поставио нека правила, и ова примером подкрепио. Као што ни један човек није јошт какво велико зданије сам начинио, тако сам се надао, да ће са свију страна поврвити љубитељи: исправљати, додавати, или бар озбиљну реч о томе повести. Но сједство превари моје очекивање. А може ли другчије код нас бити? Ко је бољи, он, што другиј напише, држи за маленкост, или сматра као пониженије умног величества своаа удостоити га свога вниманија,

³⁵ Вукова преписка V (1910), 362—363.

или „кад нисам ја првиј, баш неће од тебе зрака просијати“; слабији на против и неуки паметније чине, кад се и не упуштају у то. Такви су нам изгледни за напредак!

Међу тим духа не угашавајмо; свакиј нека ради, колико му је могуће, ревностно, а време ће ваљда донети боље раденике.

Главнo правило, које је до сад у слогомерију или просодији постојало, јест ово: Гди год се удареније гласа у каквој речу чује, било то удареније протегнуто или оштро, тај је слог дугачак, остали су сви кратки: на пр. бѣло, нѣзнѣм, пчела, село. Ово је нов начин слогомерја, као што Немци кажу, логичан, који су га и дотерали на правила, и држе, да је размер стари Грка и Латина подчињен механизму, које не сме да буде. Г. Павел Ј. Шафарик у повестници славенске књиж. војује против тога (како вели) германоруског тонопринципијума (јер су и Руси тај начин квантитирања узели), и доказује, да је грчко слогомерије управ за дух славенског језика, по ком слогомерију просодијска каквоћа зависи не од граматичног узвишења и спуштања, него је основан на наравном произношењу, т. ј. дужем, или краћем трајању самога самогласника, при ком наравно и положеније или позиција има уплива. Противу овога основа Шафариковог нису само наши Србљи (Павле Берић и Суботић) него и сам великиј Добровскиј и Востоков.

И опет, ако оћемо стариј слогомерија начин да пресадимо у наш језик, Г. Шафарик има право. Јер немачки хексаметри, пентаметри, стихови алкајски, а особито сафијски јесу праве накараде, па макар ко већиј труд полагао, него што је Платен положио. Узмимо стихове Мушицкога и Светића, који су најприљежније правила набудавали, и сравнимо их с латинским и грчким, па иј морамо жалити, што су полагали труд у залуду. Но иначе није ни могуће. Чим основ није јак, неће обстати ни задније.

Сва важност слогомерија врзе се око питања: који су слогови дугачки, који ли кратки. Овде природа сама показује пут; јер они слогови, на којима се глас протеже, морају бити дуги, на пр. бѣло, слѣпо, преблѣгиј, пренерази се и т. д. На против они слогови, на којима се глас оштрије изговара, не протежу се толико, дакле морају бити кратки, на пр. пчѣла, слѣбо, стѣдо и т. д. Око овога је сва распра, зато се морамо мало више позабавити. Г. Суботић у својој науци о србском стихотворенију сравњава глас отежућиј и глас оштриј са две једнаке черте, од којј једна хоризонтално стоји, а друга се косо подиже; она се свагда дужа чини, у истини пак једнаке су. Да је Ј. Суботић сравненије то учинио између слогова са ударенијем оштрим, и они, који никаква гласоударенија немају, пре би погодно; али да а у речи „млада“ и „клада“, једну дужину има, нико му не може допустити, који је с музиком мало само упознат, и зна шта је такт. Узмимо ову реч *уочити*, и произносећи ју ударајмо прстом уза свакиј слог, али једнако време набудавајући, видећемо, да толико равновремени удараца изилази, колико је слогова, дакле четири; а учинимо тако у речи *печалити*, изићиће пет удара, јер писмо а овде два удара

захтева, дакле у толико је дуже. Да се ово боље обистини, узмимо следећује стихове

Садила Мара виноград
Крај мутна мора зелена,

свакиј ће казати, да је у првом стиху прва стопа дактил (— ∪ ∪) а у другом антибах (— — ∪), а обрнимо речи и рецимо овако:

Садила Мара виноград
Крај мора мутна дебела, (зелена — М. С.),

биће и у једном и у другом стиху прва стопа дактил, које не би никад произишло, да је по мненију Суботићевом о у море дугачко. Потврђује основ мој и ово обстојатељство, што слогови оштри, кад пред њима каква частица стоји, сасвим губе квантитет, и постају прости; на пр. у воду, на земљу, до неба; које не бива, кад је први слог дуг, као у цркву, на гробљу, у ар, и т. д. И латини су морали речи, теа, *latet, legere, cirere* и т. д. изговарати с оштрим на првome слогу, али опет (су) ови слогови кратки у њи.

Најпо(сле) мислим, да је довољно оправдан основ, да слогови, кои удареније оштро имају, морају бити кратки, као и сви они, кои никаква гласоударенија немају.

Теже је оправдати основ положенија, које се латински *positio* зове, и које се у томе састоји, да самогласно, по природи кратко постаје дугачко, кад после њега долазе два согласна; но мора се допустити, да(на пр.) и у речи *избећи* дуже траје, него у речи *сикира*. Подобне су речи: одмор, србскиј, средњиј, љубкиј и т. д.

На ова два основа, и у искљученију елипса, дакле на правила грчке метрике почива цело моје зданије о србском слогомерију. А правила која овде постоје, на најпростије стихије (cf. елементе — М. С.) сведена јесу следећућа два

1. Сви слогови, кои отежући се глас имају јесу дугачки, као слана, пастир, оваца, идѐм, увѐк и т. д. За руководство служи овде Речник и Граматика Г. Вука Караџића. — Да ово поље није сасвим разкрчено, о овоме нема сумње. У сваком готово пределу друго је произношеније. Па и једном истом није свуда постојано. На пр. Г. Вук пише скáчем, тра́жим; но ја мислим, да и по самом јужном наречију ови последњи слогови нису тако дугачки, као у речма „стоим, идѐм, додáм“. Тако последњи слог имена сүштеств. у род. множ. код Г. Вука су кратки: жѐна, кола́ча, по́ла, у Г. Даничића дугачак; јасно, да се слог приметно измерити не може.

2. Самогласна, после коиј два согласна следеју јесу такође дугачка.

3. Остали слогови су кратки. У самогласне рачуна се и *p*, гди је *e*, или *a* или *o* изостављено, као: крџа, кржав, Србин, и т. д.

METRA AEOLIA IN POESI IOANNIS STERIAE POPOVIC

Argumentum

Ioannes Steria Popović (1806—1856), Serborum poeta et comoediarum scriptor, diebus puerilibus poemata more antiquo scribere coepit. Ille his metris antiquis optime usus est: hexametro, disticho elegiaco, atque versibus — Alcaico et Sapphico minore. In hac via, quantum concludere potuimus, Steria praesertim exempla Horatii secutus est, cuius multa carmina etiam vertit.

Eodem tempore Steria multum de metris et prosodia serbica scripsit, partemque publicavit. Manuscriptum *Praefatio ad prosodiam serbicum* hic primum ad lucem solis editum est.

Драгутин МИЋОВИЋ
Београд

КРАЈИНА — ИСТОРИЈСКА САДРЖИНА И ЕПСКА ИНСПИРАЦИЈА СТАРИЈЕ СРПСКОХРВАТСКЕ И АЛБАНСКЕ НАРОДНЕ ПОЕЗИЈЕ

КРАЈИНА, као и многе речи у нашем језику које са њом имају заједнички корен или основу, представљају стару словенску лексику¹. Код нас се, од најстаријих времена, речи као крај, крајина, крајиште, крајишник и сл. везују за пограничне крајеве, жупе, насеља или некадашње границе.

Тако се предео југозападно од Скадра, између Бојане и Црмничке долине, који је некада представљао српсковизантијску границу, још код попа Дукљанина назива *Крајином*.² Планински предео између Врања, Трна и Бустендила, који повезује Србију и Бугарску — зове се *Крајиште*. Врло рано се под именом *Крајина* (као и становници Крајине) помиње област између Неретве и Цетине,³ а данас су као географске области нарочито познате *Босанска крајина* и *Тимочка* (односно *Неготинска*) *крајина*.⁴ На Косову постоји село *Крајиште*, које је по свој прилици, постојало и у време Душаново.⁵ Западно од плавско-гусињске области, између Хотских корита и Љешнице налази се *Кучка крајина*, која је такође, највероватније, названа тако као племенска гранична област.⁶

О „краиштима“ средњовековних јужнословенских држава, као и о пограничним заповедницима („властела краишници“), најбоље сведочанство нам пружа Душанов законик (1349—1354), који је, бесумње, само потврдно стање које је и до њега постојало.⁷

¹ Стрсл., мак., буг, укр., рус., — крај српскохрв., — крај; чеш., слов. — крај.

² Летопис попа Дукљанина, уредио Фердо Шићић, СКА, Београд—Загреб, 1928, стр. 331, 340, 341.

³ Константин Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1922, стр. 85.

⁴ Вук је у своме Рјечнику под крајина забележио: „Крајина Неготинска... један комад земље између Тимока и Дунава, Кључа и речки јех планина. У крајини (онуда људи не кажу Крајина Неготинска, него само Крајина, јер они и не знају да има Крајина и у Босни, као ни у Бошњаци што не знају за ову Крајину) има око педесет села.”

⁵ Анастасије Урошевић, *Косово*, Београд, 1965, стр. 37.

⁶ Андрија Јовићевић, *Малесија*, САН, насеља и порекло становништва, књ. 15, Београд, 1923.

⁷ К. Лиречек, *Историја Срба*, II, стр. 6.

Члан 49. Законика гласи:

„О краиштникоу властелиноу:

Властеле краиштници, које воиска оттоуда мине, и плени земљу цареву, тере преиде опет них земљу, тизи властеле све да плате. през коих преиде државоу.“⁸

О дужностима „краиштника“ говори се, такође, и у 143. члану Законика:

„О гоусерех:

И ако се обрете гоусар одшд през државоу краиштника и плени где годе и опет се врати с пленом да плакја краиштник само-седмо.“⁹

Помене „кришта“ имамо и 1381. и 1451. године.¹⁰

Када су Турци 1392. године заузели Скопље и у њему поставили првог санџакбега на југословенској територији, домаћи извори и њега називају „краиштни воевода“.¹¹

Од посебног значаја је повеља Херцега Стјепана Косаче, писана 19. јула 1453. године у којој се помиње „крајишник господарев“ и „краиште“.

„даемоу на знање господару великому и господе везирем и краишнику господареву кои годе буде на босанско краиште“.¹²

Исто тако и турски султан Махмед II у једном „хуџету“ од 6. новембра 1469. године, писаном нашим језиком, ставља на знање „всем креишником царства ми“¹³ да су му Дубровчани Ивко Бүнић и Степко Лүкаревић предали харач.

Дубровчани, такође, све до краја XVI века називају херцеговачке санџакбегове — крајишницима.¹⁴

Напоредно са турским надирањем кроз Босну и Херцеговину, све више се и појам „краишта“, односно „краине“ помера на север.

„Већ прије 1463. — пише Х. Крешевљаковић — заузели су Турци један дио босанског територија и на војничку га организовали као крајиште или серхат с војводом или крајишником на челу. Ту установу су Турци преузели од Бизанта. У томе крајишту је 1453. године главни логор Врхобосна, касније прозвана Сарајево. Друго крајиште организовано је у Хумској земљи након смрти Херцега Стјепана (1466). Даљим освајањем помицала су се крајишта.“¹⁵

⁸ Законик цара Душана, издао и превео Никола Радојчић, САНУ, Београд, 1960. стр. 52, 103. (ћир.).

⁹ Исто стр. 70, 128.

¹⁰ К. Јиречек, нов. дело.

¹¹ К. Јиречек, I, стр. 359.

¹² Љ. Стојановић, Стара српска повеља и писма, књ. I, други део, Београд — Сремски Карловци, 1934, стр. 69.

¹³ Љ. Стојановић, нав. дело стр. 246.

¹⁴ К. Јиречек, Историја Срба, IV, стр. 87, 96.

¹⁵ Хамдија Крешевљаковић, Карпетаније у Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1954. стр. 9.

2. —

Повеља Херцега Стјепана Косаче од 1453. године је последњи средњовековни документ у коме се помиње „крајиште”. У наредном периоду, када долази до пада Босне и Херцеговине под Турке, јавља се нов појам са истим и сличним значењем — *крајина*. Тако имамо помен из 1529. („да се свитлост крајева кадиколи укаже на краини”¹⁶) и 1558. године („Мисто на којој годир краини”).¹⁷

Али, много чешће се помиње „краина” (крајина) као и „крајишник” у XVII веку, нарочито у преписци коју воде турски гранични заповедници са суседним хрватским и аустријским, односно млетачким граничним старешинама.

Наводимо неке од ових помена из различитих раздобља:

Година 1606 — 1602. Диздар костајнички Хасанага пише загребачком бискупу поводом сужња Маријана и обраћа му се као „вitezу краишному”.¹⁷

Година 1648. Костајнички Ђахаја Мухарем обраћа се капетану Петру Патачићу поводом једне сироте заробљене девојке и пише му као „суседу краишному”,¹⁹ а у другом писму истог Ђахаје капетану Патачићу имамо обраћање:

„како суседу краишному а уасдар уфаному на тои краини”.²⁰

Година 1652. Абдулах Диздаревић пише капетану сисачком Турјану поводом откупа за сужња Мустафу и упућује поздраве сисачком капетану и сисачкој господи „како сосидам нашим на краини”.²¹

Године 1654. У статуту од 5. августа 1654. године који су донели Морлаци и староседеоци, сердари и харамбаше који су се скупили „на Груси” на млетачкој страни имамо живу слику пограничног живота на млетачко-турској граници. Иако је статут написан на италијанском језику, сачуван је и оригинал, у коме се „краина” помиње неколико пута. Поред осам одредби овога статута, којима се регулишу чување граница, као и узајамни односи становништва, занимљиво је да се под „краинном” схвата и скуп, људство, становништво пограничног краја.

Ево примера:

„У име бога
г. 1654.

месеца августа, нека се знаде када се скупи Краина на Груси и учини лигу”.²²

¹⁶ Моп. serb. 233 (Рјечник JAZU).

¹⁷ Старине, X, 12.

¹⁸ Fr. Rački, Dopisi između krajišnih turskih i hrvatskih častnika, Starina JAZU, XI—XII (1879—1880), str. 78.

¹⁹ Исто, за 9. српањ 1605.

²⁰ Исто, стр. 83.

²¹ Исто, стр. 90.

²² а,б) Д. Десница, Историја котарских ускока, I, Београд, стр. 75.

„Ово писа сва Краина с лиценцом господском.“^{22a}

„Ово учини сва Краина горња и доња до Пакоштана“.^{22b}

Година 1655. Рецеп, одобаша из Јасеновца оправдава код сачке господе неког Салиха и пише сисачком капетану „како сосидау на краини“.²³ Исте године се Омерага, коштајнички дизаар, нагаба с капетаном Јаковом Филиповићем око откупа сужања (Мустафе и Фрање) и поздравља капетана „како сосида на краини“.²⁴

Година 1675. Ове године, 12. августа, жали се крчки санџакбег Мухамедбег Дуракобеговић далматинском провидуру Марину Зорзи за недела млетачких поданика, и нарочито на Маркету из Пакоштана, који га изазива на мегдан, те позива гувернадура „да се краина не смета“.²⁵ У истом писму стоји ћирилицом и: „него се уздам у вапше господство даћете чинити у краини разлог и љубов...“, и опет: „да се краина не смета“.

Исте године се Марину Зорзи обраћа писмом и заповедник Книна Мехмедбег Атлагић, који му пише „како нашему сусидау и уфаному пријатељу.“²⁶

Година 1676. У познатој хроници П. Витезовића описана је смрт чувеног Мустајбега Личког, и том се приликом за Микулицу Орипковића, који га је посекао, каже да је „Оточанин од Сенске краине“.

Године 1699. Из преписке се може закључити да се под „краином“ схвата само један део граничног подручја, као што је случај у писму Ибрахим аге луковнику Макару, из 1699. године, у коме стоји:

„Од нас Ибрахим аге . . . . заповедника све каменградске краине од Сане до Крке.“²⁷

Године 1700. У писму Алибега Ковачевића огулинском капетану пише:

„Од мене моселима бихаћкога заповидника све бихаћке краине.“²⁹

Из ово неколико примера се види да се „краина“ употребљавала пре свега за обележавање граничног подручја, али је овај појам као и појам крајишник, добио и друга значења (Као — крајина у значењу било којег краја, појам који обележава становнике, радњу ратовање и сл., односно краишник не само као заповедник, становник крајине, него и ратник уопште, добар ратник и др. о чему ће бити речи).

Навели бисмо помен крајине из овог периода и у једном запису бугарштице, из средине XVII века, који нам је остао од Дубровчанина Николе Охмуђевића (умро 1666). У Охмуђевићевој бугарштици „Смрт деспота Вука“ налазимо ове стихове:

²² Fr., Rački, nav. delo, str. 92.

²³ Fr. Rački, nav. delo, str. 95.

²⁴ Б. Десница, Историја котарских ускока, I, стр. 170.

²⁵ Б. Десница, исто стр. 171.

²⁶ Kronika po Pavlu Vitezoviću, Zagreb, 1696, za 1676. godinu.

²⁷ Fr. Rački, nav. delo.

„Вазада ти су на мене, свијетли краљу, говорили
 Да ти сам се родио од колјена невјернога,
 Мој честити краљу,
 И да ти ћу невјеру на крајини учинити; (М)
 Ово ти сам, тужан деспот, сад невјеру учинио,
 Матијашу краљу

(М. Пантић, Народне песме у записима XV—XVIII века, Београд 1964 — страна 63).

Из свега овога се може закључити да се од најстаријих помена гранични крајеви називају *крајина* или *крајиште*, да је трагова таквих назива остало и у сачуваним географским именима, а да се у Душаново доба, као и до средине XV века за обележавање граничне области, подручја, сусреће име *крајиште*, које, након задњег спомена од 1453. године, у писаним споменицима замењује *крајина*.

Што се тиче употребе појма *крајишник* (краиштник — краишник) овде видимо одређени континуитет. Тим именом се и код Душана зове погранични властелин, тим именом се назива херцеговачки заповедник 1453. године, а тим именом се називају и заповедници на турско-хришћанској граници у шеснаестом и седамнаестом веку.

Најзад, од многих „крајина“ које су се од средине петнаестог века, напоредо са турским напредовањем на север и северозапад, успостављале на територији средњовековне Босне и Херцеговине, као географски појам локализовала се Босанска крајина, која се и за време Турака најдуже задржала као гранични појас, а и по оштрини граничних сукоба који су се на њој одигравали, имала много већи значај од ранијих крајишта и крајина.

Истина има тумачења да је име Босанска крајина дошло до некадашње области „долњи краји“, која је, по В. Клаићу, у 15. веку обухватала некадашње жупе: Пливу, Луку, Земљаник, Врању, Глаж, Врбас, Сану и Дубицу.³⁰

Овome треба додати и мишљење да је и конфигурација земљишта утицала да се Босанска крајина одржи и схвати као јединствен географски појам.

Али, треба указати да је појам „крајине“ као границе у турском периоду, знатно шири и да обухвата знатно већа географска подручја како на северу и северозападу, тако и према млетачком и аустријском Приморју, а шире схваћено под „крајином“ су се узимале све турско-хришћанске границе на нашим територијама. Стога је и крајишник био бранитељ граница турског царства и ван подручја Босанске крајине. Но, свакако да је Босанска крајина, као географско име, у тесној историјској вези са некадашњом границом на северу и северозападу босанског пашалука.

3.

Турске пограничне области, крајишта, крајине, серхати, имају

³⁰ Fr. Rački, *nav. delo*.

³¹ V. Klaić, *Povest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882, str. 20 i 21.

изванредан значај и посебан положај за све време турске владавине у нашим земљама.

Скопско крајиште је послужило за даљу пенетрацију Османлија према Деспотовини Стевана Лазаревића, као и Босни и Херцеговини.

Турска коњица, акинције, проваљује у суседне хришћанске земље, пустошећи насеља и рушећи утврбене тачке. Међутим, у време када су Турци већ сигурно рачунали на запоседање опустошених крајева, они су у појединим утврбењима остављали своју посаду, а околне утврде рушили да се непријатељ не би вратио у њих. Зато и од многобројних замкова, тврђава, градова средњовековне Босне и Херцеговине, Турци задржавају релативно мален број. Тако се у Босанском санџаку 1468. године помињу као утврбења само ови градови: Звечан, Јелач, Ходијајед, Крашево, Благај и Милешево.³¹

Али, поред војних похода, четовања и изненадних упада, слично као и век раније према Византијцима, Турци врше и „политичку агитацију“ свога војно-феудалног друштвеног система, настојећи да на своју страну привуку ситно и средње племство, признавањем старих и додељивањем нових баштина, које сада постају лена спахијско-тимарског система, „јер Османи, ма колико уносили новог у друштвену организацију Балкана, нису ту организацију у принципу рушили тј. нису приводили друштво новој друштвено-екфномској формацији. Они су остављали феудално уређење, само са измењеним спољно-организационим формама“.³²

Многи градови, а и области су добијани изручивањем, предајом, после обећања да ће се посадама, заповедницима, па и становништву, признати старе баштине и привилегије, слобода вере итд. Тако је посада града Голупца за обећане дарове предала Иса-бегу тврђаву;³³ а у Херцеговачком дефтеру од 1477. године, уз име тимарника Радоја, сина Жупчићева, стоји: „То је невјерник, који је предао тврђаву Сокол“.³⁴ Тридесетак очуваних докумената сарајевских судских сицила, који се чувају у Гази Хусревбеговој библиотеци, потврђују чињеницу да су старе баштине и поседе ситног племства једноставно обухваћени а касније уклопљени у спахијско-тимарски систем.

Добар део освојених земаља додељиван је учесницима у рату. Тако је Иса— бег освојене земље у Босни и Херцеговини додељивао људима из своје ближе околине.

„Прве спахије у Босни — пише Х. Шабановић — довели су Турци из Скопског крајишта. Највећи дио спахија у Босни тога времена, муслимана и хришћана, потицао је из круга људи скопских крајишника. Прве спахије хришћани били су домаћи феудалци и стари вој-

³¹ Н. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. c. do kraja XVI stoljeća*, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, IX, Sarajevo, 1961. str. 210.

³² Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose)* *Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine* IV, Sarajevo, 1952., str. 38.

³³ „Браство“, XXVI, стр. 105.

³⁴ N. Filipović, *nav. delo*, str. 103.

ници, јер су и иначе спахије хришћани потицали из породица домаће ситне властеле. Највећи дио тих феудалаца прешао је, раније или касније, на ислам. Године 1469. било је у босанском санџаку 135 спахијска тимара, од тога 111 у рукама хришћана”.³⁵

Али, Турци, су исто тако, били заинтересовани и за придобијање сељаштва из новоосвојених или пограничних суседних крајева. Турцима су сељаци били потребни да населе опустеле крајеве и на тај начин наставе производњу, као и за многе послове војне службе: чување мостова, друмова, одржавање тврђава, оруђа и сл., али и за војничке дужности војнике и мартолозе.

Што се тиче Босне и Херцеговине треба истаћи да је сељаштво, услед непрестаних унутрашњих сукоба, „грађанског рата” у периоду непосредно пре доласка Турака, било исцрпљено и незадовољно многобројним порезима и давањима, па је у османском војно-феудалном систему видело извесно олакшање и ослобођење у економском погледу. Ту треба додати и верске прогоне, нарочито тзв. босанске цркве, богумила, што је у општој ситуацији и стању у Босни и Херцеговини у 15. веку имало свога утицаја за релативно брз успех Турака у овим крајевима.

О тешком стању босанскохерцеговачких сељака говори и један старији историчар, Р. Лопошић:

„Пријезде око Уне према Бужиму, Острошцу и Цазину, па и сам Бихаћ, заузела је турска сила једним махом. Народа је додуше за ратних година 1530—40, па након пада Крупе г. 1565. и Ферадова војне г. 1576—1578. много ускочило у кршћанство, али већина је, ипак остала на очинској груди, покорила се турској власти и примила коран. То је било тим лакше што су се многи кметови тлачени до зла бога од своје властеле, били узрујали и нагињали турској власти само да буду у животу и иметку поштеђени.”³⁶

Најпогоднији елеменат, који се лако могао уклопити у турски војно-феудални систем, пре свега због своје организације и покретливости, били су Власи, којима су Турци, за насељавање у опустеле крајеве, учешће у разним помоћним војним службама, давали разне повластице, ослобађали их „натуралне ренте”, која је замењивана „филуријом”, новчаним давањима, а влашким старешинама додељивањем тимара.

У Херцеговачком дефтеру од 1477. године помиње се земает влашког кнеза Херака, који обухвата 41 село, а као спахија наводи се Петар, војвода Храбрен и његов брат Вукић, Петар, војвода Гргур, чији тимар износи 7.232 акче итд. Ови херцеговачки Власи су извршили колонизацију у нахијама Мостар, Гацко, Невесиње, Никшић, Почитељ и др.

³⁵ Н. Šabanović, Војно уређење Босне од 1463. г. до краја XVI столјећа, стр. 205.

³⁶ Radoslav Lopašić, Бићац и Бигачка крајина, Загреб, 1890, стр. 8.

³⁷ S. Pavičić, Seobe i naselja u Lici, Загреб, 1962, стр. 103.

Истражујући унутрашња миграциона кретања и посебно насељавање Лике у периоду турске власти, Стјепан Павичић утврђује и сталне правце и путеве, којима се влашко становништво кретало са југа на север и северозапад.

„Земљиште између Горње Неретве и горње Босне може се сматрати као простор на који су доведени насељеници од Ибра и Мораче, а који је и касније од 15. до 18. столећа служио као прелазан за касније пресељенике са тога јужнијег земљишта.”³⁷ — пише Павичић у своме делу „*Сеобе и насеља у Лици*” (Загреб, 1962.).

У време кад се крајем XVI века граница према Хрватској тј. Аустрији и Мађарској, донекле усталаа, као и граница према Млечкињима у Далмацији, поред непрекидних четовања и узајамних упадица, борба за влашко становништво, као и борба за сељаке уопште, саставни је део живота на „крајини”.

Посебно је значајно што су сељаци својим учешћем у ратним походима и четовањем на турској страни могли да стекну повластике и да и сами постану спахије.³⁸

Тиме се, заправо, може и протумачити „масовно” учешће нашег становништва у турским походима на север и у другим правцима, нарочито у време првих освајања у XV и XVI веку.

Можда је најбољу потврду овакве тежње доброг дела босанско-херцеговачког становништва запазио још 1530. године, Б. Курипечиг, када у свом путопису закључује:

„Од како је освојио Угарску и Хрватску хоће турски цар да Босанци буду само крајиници.”³⁹

По најстаријим катастарским пописима у Србији (Дефтери који се односе на бившу област Бранковину),⁴⁰ као и у Босни и Херцеговини, ма наилазимо у почетку турске владавине на велики број спахија хришћана, чији потомци — то се, такође, може пратити по сачуваним дефтерима и истим поседима — постају муслимани. Процес исламизације спахија — хришћана, па и сељака хришћана, и то сточара — Влаха, као и земљорадничког, седмачког становништва, који се у XV веку започиње, наставља тенденцију у XVI и XVII веку, тако да се тада класне разлике између раје, експлоатисаног становништва и господара ће класе, спахија, зеаметлија и тимарлија, турских чиновника и разних поседника (власника чифлука и сл.) обележава као разлика између неверника тј. хришћана и муслимана.⁴¹

4.

Ратујући на јужнословенским земљама, Турци су у многа места утицали и на војну организацију хришћанских суседних држава, али

³⁷ Hazim Šabanović, *nav. delo*, str. 198.

³⁸ Benedikt Kuripečić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo, 1950, str. 51.

³⁹ N. Filipović, *nav. delo*, str. 115.

⁴¹ Isti, *nav. delo*, str. 115.

су и сами преузимали, на своме путу, многе облике ратовања од својих некадашњих противника.

Занимљиво је изнети и мишљење Н. Филиповића да је суштина ускочке и хајдучке борбе, изградња Војне границе, као и других „хришћанских крајина“, преузета од Турака тј. њиховог метода ратовања, начина освајања, четовања.

„Изградња војне крајине — пише Н. Филиповић — појава ускока, само су били облици, чија је суштина била преузета од Турака. Историја четовања, нарочито на граници јест историја борбе за сељаштво и унутрашње противничке економске снаге. Та ће борба утицати и на живот нашег сељаштва, специјално оног на граници. Она је за четничко ратовање представљала главни садржај живота граничних крајева.“⁴²

Од родова војске, у којима су служили хришћани, најпознатији су *војнуци* и *мартолози*.

„Босански војнуци су крајем XV и почетком XVI столећа првенствено употребљавани за чување изложених вароши и градова нарочито у пограничним крајевима.“⁴³ — пише Х. Шабановић.

Шта се мартолоза тиче, они су од најранијег времена турске владавине у нас, били хришћанска војска, првенствено састављена од влашког сточарског становништва, која је служила у турским граничним посадама, на рекама Сави и Дунаву, као шајкаши, или као уходарска служба.

„Мартолози (од грчког *амартолос*) су по залу гласу познати хришћани у турској служби, који су још у XV столећу служили по турским граничним мјестима и градовима, често упадали у суседне хришћанске земље и тамо харали и робили.“⁴⁴ — карактерише их Х. Крешевићаковић.

Мартолозе сусрећемо веома рано и у преписци коју воде Земаљски одбор штајерски и војни заповедници са хришћанске стране на Крајини.

Године 1540. (28. јануара) извештава Земаљски одбор штајерски пуковника Ивана Унгада да ће пристати да прими на издржавање и плату чете мартолоза, које треба организовати по угледу на турске мартолозе.⁴⁵

Исто овако писмо упућено је и сталажима и војном поверенику Адаму од Холенска.⁴⁶

У извештају Ханса Унгада штајерским сталажима исте године, јавља се да су примљена у службу 250 мартолоза како би се њима заплашили турски мартолози.⁴⁷

⁴² *Isti*, *nav. delo*, str. 70.

⁴³ Н. Шабановић, *nav. delo*, str. 214.

⁴⁴ Н. Крешевићаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1954, str. 27.

⁴⁵ Р. Лопацић, *Prilozi za povijest Hrvatske XVI i XIX*, Zagreb, 1885, str. 159.

⁴⁶ *Isto*, 159.

⁴⁷ *Isto*, 167.

У јуну 1540. године имамо податке да се остали војници буне што се мартолози (који се углавном регрутују од жумберачких ускока) плаћају боље од остале војске.⁴⁹

Већ следеће године захтева краљ Фердинанд да га генерал Иван Ленковић обавести колико је остајало новача држање мартолоза у 1540. години. У овоме писму се наводи да су Турци у том периоду имали 1000 мартолоза.⁴⁹

Тих година имамо, према подацима, и посебног „муштрања“ Влаха и ускока за мартолозе.⁵⁰

Истина, имамо и извештај из 1547. године (16. марта) у коме Лука Секел из Вараждина јавља да су турски мартолози јачи од хришћанских и да стално четују.⁵¹ Често се поред плаћених мартолоза помињу и неплаћени, нарочито на турској страни, а 1544 године у једном извештају стоји да на заузимање градова испред турске војске иде „једна руља пјешака с лопатама и копачима“.⁵²

Та појава да се преузимају облици војне организације најбоље се запажа и код постанка капетанија и капетана у Босни и Херцеговини.

У своме значајном делу „Капетаније у Босни и Херцеговини“ Х. Крешевљаковић пише:

„Допријавши Турци до Саве и Уне упознаше се ту са овом институцијом, па и они почеше по пограничним местима оснивати капетаније“⁵³ као и мало даље:

„Од 1606. до 1690. године постојало је на територији ејалета двадесет и девет капетанија. Сједишта су капетана погранични градови: Осијек, Вировитица, Градишка, Јасеновац, Дубица, Костајница, Нови На Уни, Гвозденско, Крупа, Имотски, Габела, Требиње и Херцег Нови. У залеђу сједили су капетани у градовима Бања Лука, Каменград, Кључ На Сани, Јајце, Хливно. Према томе било је двадесет и три пограничних и шест унутрашњих капетанија.“⁵⁴

На основу писма Петра Ераедија од 8. јануара 1558. године где се помиње градишћански капетан (graduskaý saritanu) Х. Крешевљаковић је извео закључак да је Џафер капетан, који се тада помиње, уједно и први капетан који се помиње у Босни на турској страни. Међутим, Х. Шабановић је утврдио да је Џафер бег наследио „Махмуда капетана ријеке Саве“⁵⁵ који је, дакле, први нама познати турски капетан у Босни, утврђен према документима.

По Х. Шабановићу институција капетаније и капетана није преузета, како мисли Х. Крешевљаковић, од угарско-хрватске војне организације, јер су капетани као заповедници на рекама познати у

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, стр. 171.

⁵² Исто, стр. 201.

⁵³ Исто, стр. 191.

⁵⁴ Х. Крешевљаковић, нав. дело, стр. 17.

⁵⁵ Х. Крешевљаковић, нав. дело, стр. 18.

⁵⁶ Х. Шабановић, нав. дело, стр. 222.

XV и XVI веку (Саве капудани, Драва капудани, Неретва капудани, Крка капудани) и да су у XVIII веку капетаније постепено прерасле у територијалне одбрамбене установе у систему обезбеђења пограничних крајева.

Ипак, треба нагласити да је капетанска дужност у Босни и Херцеговини за време Турака била висока, капетане је постављао лично султан, на предлог санџакбега, они су имали титуле ага или бегова. Своју дужност, као што је случај и са многим другим дужностима на Крајини, вршили су наследно. Догађало се да поједине породице и по двесто година наслеђују капетанску дужност. На ово подсећају и презимена, која су у вези са звањем и службама: Капетановићи, слично као: Бехајићи (од бехаја), Диздаревићи, Буљубашићи, Барјактаревићи, Бонлагићи, Одобашићи и сл.

Наследна капетанска или нека друга војна дужност или служба, такође су један од видова специфичног турског феудализма у Босни и Херцеговини, јер је босански пашалук од самог почетка имао посебан положај у читавој царевини, као истурена „крајина“ према неосвојеним и хришћанским деловима јужне Европе.

Лични живот капетана, свакодневни догађаји на граници, нарочито у XVII веку, борба за богатство и славу, четовање, мегдани, отмице и откупни, нито је, уосталом, било карактеристично за целокупни живот на Крајини, утицали су да се и у народној традицији очува успомена на капетане, о чему у народним песмама сусрећемо најстарији помен у Ерленганском рукопису (бихаћки капетан).⁵⁶ Један од бихаћких капетана, Мустајбег Лички, представља најистакнутијег јунака епских песама са Крајине, а и други капетани, такође, представљају често помињане јунаке епске народне поезије крајишничког периода (Браћа Беширевићи од Острошца, Церићи итд.), а помињу се и у млађим муслиманским песмама, све до најновијих, које се односе на сукобе са границе према Србији и Црној Гори.⁵⁷

5.

Почетком XV века Турци су у средњој Босни успоставили границу Каменград — Кључ — Гламоч и потврдили је 1503 и 1519. године уговорима са будимским двором. Све до 1527. године Турци углавном мирним путем освајају Крбаву и Лику, као и средњи, северни и северозападни део Босне. Тих година се и на хришћанској страни почиње са интензивнијим организовањем војне границе, јер су Турци проваљивали у Крањску и Штајерску преко хрватске стране, такорећи неометани. Значајно је истаћи да су четовања, као и нова освајања за рачун Турака сада вршили домаћи људи, као што је био, рецимо, Муратбег Тардић, чији је брат био каноник, а он као бехаја (заменик) босанског паше, освајао Лику и Крбаву.⁵⁸

⁵⁶ Герхард Геземан, Ерленгенски рукопис старих српскохрватских народних песама, Ср. Карловци, 1925.

⁵⁷ В. Врчевић, Јуначке херцеговачке пјесме (које само Срби турскога закона пјевају), рукописне збирке, Архив. САНУ, Етнографска збирка, бр. 62—1.

⁵⁸ Pavičić, *nav. дело*, str. 107.

У следећем периоду, од 1530. до 1550. године, након нових освајања, Турци проширују своју границу деловима Хрватске и Славоније. Од босанског санџака (1463), долази до стварања босанског папалука (1580) у који улазе већ раније основани санџаци: зворнички, херцеговачки, клишки, крчки или лички.

Нову турско-хришћанску границу успоставио је мир у Житви 1606. године. Нова граница се кретала од тврдог града Класа, на копном све до Зрмање, одакле је граница ишла источном страном Велебита на север до Горње Кладуше, и потом на Сисак, више Вировитице до Новог Зрина и даље кроз Угарску.

Али, заправо после овог мира од 1606. године, настаје прани „мали рат“.

Седамнаести век је, управо, време када су сукоби на граници, крајини, према Аустрији, односно Хрватској и Словенији, и Млечанима у Приморју, били најжешћи, када су четовања, узајамна упадања преко границе, била свакодневна појава.

„Никад није било на Крајини, почев од Дубице и Костајнице, па све до Сења и Приморја, тако живахно комештање и четовање, као средином XVII века, особито кад се на Крајини појавише, у пјесми толи опјевани „Турци Крајишници“, Мустајбег Лички и Буљубашиа Мујо Хрњица од Кладуше.“⁹⁹ — пише Рад. Лопашкић.

Тако смо, на извештан начин доспели до општег просторног тј. географског и историјског временског оквира, у којем бисмо могли да тражимо историјску окосницу, реални ослонац многих догађаја, као и стварних личности, које су пренесене у многе и разноврсне садржаје једне у много чему особите епске поезије, као што је крајишнички део муслиманске, босанско-херцеговачке народне епике.

Наравно, детаљније ћемо се накнадно осврнути и на многе конкретне проблеме историјске истине, и стварних догађаја и личности из живота на Крајини у шеснаестом и седамнаестом веку, али ћемо и у овом општем оквиру, који захвата у основним међама време од Курпечичевог Малкочића, о коме певају песме још 1530. године, па све до краја 17. века, када је певач, након погибије Мустајбега Личког 1676. и турског пореза под Бечом 1683. године, као и карловачког мира од 1699. године, после којег долази до повлачења Турака из Славоније, делова Крајине и Лике, носталгично закључује:

„Неста бега, неста четовања!“

Ипак, и у овако крупно омеђеној, временски и просторно, Крајини, покушаћемо, пре него што се будемо конкретно позабавили појединим песмама, садржајима и личностима у њима, да се на основу сачуване документарне грађе, сачуване преписке, званичних одлука и сл. у најопштијим цртама, илуструјући то груписаним, свакодневним појавама, ухватимо неке од основних нити живота на

⁹⁹ R. Lopašić, *Bihać, i Bihaćka krajina*, Zagreb, 1943, str. 159.

Крајини, интензитет појединих односа с обе стране границе, различите згоде и незгоде, од којих ћемо многе моћи да препознамо и у каснијим, сачуваним песмама, што ће нам управо и помоћи да боље схватимо настанак, даљи развој, па и ширење ових песама.

6.

Из сачуваних службених извештаја, преписке турских и хрватских, славонских, аустријских, италијанских и др. заповедника, различитих докумената и архивске грађе и из 16. 17. и 18. века, коју су делом објављивали Р. Лопашкић, Фр. Рачки, А. Ивић, Ј. Мал, Б. Десница и др. може се чак делумичним увидом, стећи одређене слике о некадашњем животу на Крајини, о свакодневним догађајима, као што су убојење непријатељске територије, добављање извештаја и вести преко ухода и повереника, који тамо живе, или се упућују да донесу извештај, припремање преласка или бекства становништва с једне границе на другу, упућују се подаци о кретању војске (Тако из Турске, са нашег подручја, одлазе вести у Задар, Грац, Загреб, Беч, из Дубровника Турцима и сл.), описује се распоред непријатељских снага с друге стране границе, упада се на туђу територију и одводи робље: жене и деца, граби се стока, пљачкају села, добијају се дарови, наручује се чоха, мед, ланац, пехар, тражи се стална месечна награда, уговара се откуп сужања, тражи се смањење учене, понекада се утврђује пријатељство, побратимство итд.

Има доста података о томе како је погинуо неки од виђенијих Турака Крајишника, или хришћанских капетана, заповедника, или њихове родбине. Посебно се запажају јачи додири, па и извесна пријатељства међу заповедницима на Крајини, с обе стране, који су, често, у свакодневном животу били упућени на узајамну сарадњу и помоћ.

Уходарство. У сачуваном писму аустријског краља Фердинанда Стефану Бериславу од 3. фебруара 1527. године, Фердинанд подстиче Берислава да одржава са њим везу:⁴⁰ Из 1529. године (22. јул) имамо писмо Павла Бакића краљу Фердинанду у коме се види да Павле Бакић жели за ово услуге да издејствује одређене привилегије за себе и своју породицу. У преписци од 1530. до 1536. године, Павле Бакић обавештава Краља Фердинанда о свим новостима из Турске, међу којима има доста таквих, које је сазнао од „српских калуђера“.⁴¹

Превођење становништва. Превођење становништва је нарочито појачано крајем шеснаестог века. 24. фебруара 1586. год. Вид Хааск јавља из Вараждина да је попаљено више села и доведено сто влашких (walachlisches) жена и деце, да је доведен и влашки кнез Пеашиновић, који је био саветник босанског паше, и обећава да ће довести своје Влахе на хришћанску страну.⁴²

⁴⁰ А. Ивић, Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Словенији током XVI и XVII столећа, Нови Сад, 1910, стр. 25.

⁴¹ Исто, стр. 82.

⁴² Исто, стр. 120, 121.

⁴³ R. Lopašić, Prilozi za povijest..., str. 49.

Идуће године Вид Халек обавештава Земаљски одбор штајерски да се припремају најбољи калаузи (*calaussen*) и харамбаше да пређу на хришћанску страну и да ће то бити највећа селидба Влаха, те да ће по одласку Влаха и Турци морати да напусте суседне крајеве, а турски бег ће бити одговоран султану због тако велике селидбе хришћана.⁶⁴ О ситуацији Влаха под Турцима сазнајемо из извештаја од 27. августа 1589. године, у коме стоји да је за вучу топова сваки Влах морао да има по товарног коња, а 5. октобра 1595. године, барон С. Херберштајн јавља из Вараждина да је по речима влашког бискупа (*Wallachischer bischof*) Власима све теже под Турцима, јер их ови сматрају за доушнике и уходе. Исти генерал С. Херберштајн јавља надвојводи Фердинанду већ 4. октобра 1599. године из Вараждина да је извео Влахе у кршћанство, као што је то урадио и 10. септембра 1595. године, када је упутио своје чете да изведу народ преко границе.⁶⁵ У тим извештајима о Власима има и пописа имања и посела, који им се додељују (Као што је случај са кнезовима — војводама Николом Пешиновићем и Радованом Ожеговићем.)

Ослобођење из ропства помоћу откупа. Године 1558. из Вараждина се шаље извештај о турским четама у Славонији (Мославина), а 24. јуна 1558. године генерал Иван Ленковић обавештава штајерске сталеже да су Турци четовали код Кладуше, Бовића и Лудберга, и одвели доста хришћана у сужањство.⁶⁶ Године 1572 (25. августа) Јурај Драшковић обавештава Вида Халека да су Турци одвели робље код Дренчина. Исте године Хриштоф Ауерсперг тражи од штајерских сталежа 4.000 форинти за откуп брата Вука Енгелберхта, који се налази у турском сужањству, а из Љубљане се жале да су жумберчки ускоци хтели да побегну у Турску, након смрти Х. Ауерсперга.

Турци настоје да своје робове ослободе преко Дубровчана.⁶⁷
26.

Преписка између пограничних заповедника се води око сужњева „Шабана, Солимана, Грге и Мује.“⁶⁸

Абдулах Диздаревић пише сисачком капетану 1652. године да пошалае човека, који ће подићи откуп за сужња Мустафу.⁶⁹

Ослобођење из ропства заменом, на веру, због пријатељства. Ослобођење из ропства се могло обавити и на разне друге начине. Робови (сужњи) су се понекад пуштали и на веру, с тим да се откуп исплати касније. Имамо и понуда да се робови замене. Власници робова, или спахије, понекад, пишу својим робовима. Тако, рецимо, Мухарем Бехаја пише 1662. своје сужњу Цигору. Стјефан Трубар нуди костајничком анздару 1662. године замену роба Хабиба.⁷⁰

⁶⁴ Р. Лопашкић, исто, стр. 69.

⁶⁵ Р. Лопашкић, Исто, стр. 26.

⁶⁶ Фр. Рачки, нав. дело, 9. српањ 1605.

⁶⁷ Исто, стр. 88.

⁶⁸ Исто, стр. 90.

⁶⁹ Исто, стр. 101.

Понекада је сужањ већ мртав, пре него што је откупљен.⁷⁰

Откуп се смањује за љубав неког пријатеља. Тако каноник Тома Аугустић смањује откупну цену сужњу, за љубав Хасана Циркиналића (1678).⁷¹

Из најразличитијих разлога се тражи смањење висине откупа — чему је најчешће узрок сиромаштво. Тако 1681. године Мустафа Селмановић нуди 400 талира за Бурџ Градишћанина, а за сужње Андра и Тала, турски главари нуде мању откупну цену.

Сужањ се, као што је случај са сужњом Савом, упућује са товаром робе, да је распрода, како би се откупио.

Догађало се да ропства допадану и познате личности са Крајине, као што је случај са Петром Јанковићем, сином Гашпара Јанковића, капетана Крижанић града (Око 1637. године или 1642. године) око чијег откупа се створила читава афера, да је чак и султан захтевао да му се упуте главе костајничког капетана Омераге, крупског диздара Нусух аге и Муја Хрњице,⁷² јер су приграбили велики откуп.

Погибија на бојном пољу, мегдани и др. Сачувани су и писмени помени о смрти на бојном пољу, рањавању или мегдану многих познатих личности са крајине. Код Витезовића имамо да је 1556. године Костајницу издајством, за 2.000 дуката, предао некакав Панкрао, али је ухваћен и растргнут на коњске репове. Витезовићева Кроника бележи 1601. године да је Даниел Франкол у удбинској планини убио Халилбега Мемибеговића, а Вук Марњавчевић „витешкому Турчину Бадњевићу и коњу његову једним махом главу одсече.“ — 1627.⁷³

Можда је у овој занимљивој хроници најзначајнија белешка о погибији Мустајбега Личког.

„1676. Криштоф Делишимуновић, туран-капетан, разби Мустајбега, главара Бихаћкога: кому главу отсече Микулица Оришковић Оточанин од Сењске крајине.“⁷⁴ — пише у Хронизи.

Тако се бележи и смрт Бојичића Алије, Куне Хасан аге, као и Смиљанића Илије и других.⁷⁵

Трговина, поклони, свакодневне услуге на Крајини. Када је реч о трговини, онда има и драстичних примера продаје деце за коња, о чему 1589. године обавештава Стјепан Grosswein надвојводу Ернеста, указујући да Власи у Турској дају децу за коња, и да је Тома војвода дао петоро деце влашке за коња иако је обичај да се за једног коња даје један момак.⁷⁶

⁷⁰ Исто, писмо 49.

⁷¹ Исто, писмо 60.

⁷² Savfetbeg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900, str. 68.*

⁷³ *Kronika po Pavlu Vitezoviću, za 1627.*

⁷⁴ *Kronika po Pavlu Vitezoviću, za 1676.*

⁷⁵ Б. Десница, *Историја хотарских ускока, I, II, Бгд, 1950(51).*

⁷⁶ R. Lopašić, *Prilozi . . . , str. 60.*

Посебно богату грађу пружио је Б. Десница у збирци „Историја котарских ускока“ (I, II, Београд, 1950/51), која, истина, обухвата раздобље друге половине XVII века:

„Полазећи од претпоставке — пише Б. Десница — да се ускочки рад, који је стварни субстракт народним песмама котарског циклуса, развио углавном за време кандијског и морејског рата, ограничено сам своја истраживања на раздобље од 1645 до 1700. године.“

А то је раздобље које је и на Крајини богато како догађајима, тако и личностима које су остале познате и историји, а и веома живој и богатој народној епизи, која се стварала о њима.

Песме „о Турцима Крајишницима“ припадају истом оном времену коме и хајдучке и ускочке, а често се опевају исти догађаји и протагонисти су им исти јунаци.

7.

Иако ће се целовитији закључак о песмама са Крајине моћи доносити тек када се оне свестрано размотре, овде бисмо се задржали укратко на називу, можда и само формално, језички гледано, који за ове песме употребљавамо.

Видели смо да се од два имена, којима се обележава гранични крај, погранично насеље, област, подручје, „краина“ се локализовала на Босанску крајину али се у 16. и 17. веку употребљава и за мања гранична подручја, па имамо: банску крајину, славонску крајину, хрватску крајину, сењску крајину, иваничку крајину, бужимску крајину, па чак, и Беширевића крајину и др.²⁹ а сусрећемо и новиградску, макарску и сл. у Приморју, дакле, ван ближег подручја северне и северозападне границе босанског пашалука.

Али, док се у употреби појма „краиште“ и „краина“ запажа разлика, која настаје средином петнаестог века, употреба речи „краиштник“ (Односно „краишник“, „крајишник“, након отпадања т⁶⁰) је континуирана све до времена помена у Душановом законик^у, повељи Стјепана Херцега, до примера из 17. века и данашње употребе овог имена за становнике Босанске крајине.

Крајишник је, видели смо, у почетку означавао властелина на граници („властеле краиштници“), а затим и заповедника на „краишту“ („краиштник господарев“), односно на „краини“, да би, данас, обележавао становнике Босанске крајине.

30.

Крајишник је означавао и граничара, човека који чува „крајину“, границу.

²⁹ Fr. Rački, *nav. rad. str.* 103.

³⁰ Б. Десница, *Историја котарских ускока*, I, стр. 4.

³¹ Будимир Милан и др., *Крајина и Крајишници*, Београд, 1968. стр.

³² Rječnik JAZU, SV.

По Рјечнику ЈАЗУ, Крајишник је:

„човек који живи на граници, Крајини, те се често бори са непријатељима који су преко границе, граничар, сератлија.”⁸¹

С обзиром да је одбрана хришћанске границе била расцепкана (банска, хрватска, славонска крајина), и да су је организовале и различите државе (Аустрија и Млетачка Република) појам Крајишника није био јединствен за целокупну хришћанску границу према Турцима на нашој територији. Чак, чешћи су називи ускок, Марлак, граничар (Gränzer).

Са турске стране, пак, с обзиром на јединствену одбрану, крајишник је означавао бранитеља Крајине, али и бранитеља других делова турско-хришћанске границе, те се Крајишници — у песмама Турци Крајишници — са турске стране поистовећују са свим бранитељима босанског пашалука према Хрватској, Славонији, млетачком приморју.

31.

Муслиманска народна песма са Крајине је добро фиксирала овакво значење. Оно што су на хришћанској страни хајдуци и ускоци — то су на турској страни: *Турци Крајишници*.

Како, стога, назвати песме о Турцима Крајишницима, бранитељима Крајине и других турских граница према Аустрији и Млетачкој Републици у турском периоду, а пре свега у 17. веку (јер овом веку припадају најзначајније личности које су опеване у епској поезији).

Ми смо их назвали крајишничким песмама по главним протагонистима Турцима Крајишницима. Као што се по ускоцима и хајдуцима и песме зову: ускочке и хајдучке.

Истина, ове песме би се могле назвати и по Крајини — *крајишке*, али никако крајинске (као што је то код А. Шмауса), бар с језичке стране.

Наиме, и из примера које смо навели, види се да се придев крајишки сусреће у поменима из 17. века. Из истог овог века су и помени придева *крајишнички* („А код регимента крајишнички”⁸²), али се крајински ни у данашњем говору не употребљава за Босанску крајину. (За разлику од Неготинске и црногорске крајине, где је придев — *крајински*).

Муслиманске народне песме о Турцима Крајишницима или само о Крајишницима, ми смо, стога, назвали крајишничким песмама, не само због формално-језичких разлога (јер би се могло бирати само између крајишке — крајишничке), него и због садржине ових песама, у којима се опевају јунаштва Турака Крајишника, као што се јунаштва ускока и хајдука опевају у ускочким и хајдучким песмама, са којима крајишничка поезија има највише сличности и везе.

⁸¹ Рјечник ЈАЗУ, SV.

⁸² Рјечник ЈАЗУ, SV.

32.

О томе које су особености крајишничке епике у оквиру муслиманске епске поезије и целокупне српскохрватске народне песме и усменог стваралаштва, моћи ће се, сматрамо, сигурније оцењивати када се приступи једној потпунијој анализи ових песама. За сада смо се ограничили на задатак да овим песмама одредимо време, простор и име, да бисмо тек тада могли ближе да одредимо карактер, садржаје и личности, као и друге особености ове поезије, коју смо назвали *крајишничка епска поезија*, а о чему смо писали и на страницама овог часописа („Balcanica“ IV, стр. 577—609).

33.

Истраживања и утврђивања историјских слојева у једном тако значајном делу муслиманске и уопште српскохрватске епске поезије, као што је крајишничка епика, има и своју балканолошку димензију. Наиме, у арбанашкој епској поезији песме о крајишницима (*kangë kreshnike, kangë kreshnikesh, kralina, kangë lahute*) представљају, такође, најзначајнији део, а по многим особинама посебну групу арбанашких епских песама. Ове песме су испеване у десетерицу, истина често римованом, што је особина осталих арбанашких народних песама, испеваних иначе, најчешће у осмерцу, имају високо уметничко место у оцени највећег броја истраживања, а посебно ове песме имају много сличности у погледу јунака, мотива, па и песничких формула са муслиманском српскохрватском епиком о Крајишницима.

Стога, нема никакве сумње да истраживања догађаја и личности које су из стварног живота ушле у епску песму, у сваком случају имају значаја како за српскохрватску, тако и за арбанашку крајишничку епску поезију. Ипак, иако је о узајамним односима ове две епске поезије, које имају много сличности, укључујући и то како се зову (*kangë kreshnike, крајишничке песме*)⁸³ било доста писано, од великог је значаја како ће се протумачити сличности и узајамне везе арбанашке и муслиманске босанскохерцеговачке, на српскохрватском језику испеване, епике о Крајишницима.

Свакако да је најреалније прихватити тумачење да су се у време најжешћих сукоба на Крајини, у 17. веку, на турској страни налазили припадници разних народа, пре свега са Балканског полуострва, готову Арбанаси, који су уживали велики војнички углед у Отоманској империји, и којих је свакако било и на турско-хришћанској граници, која је ишла југословенским земљама.⁸⁴ Сем тога, везе између Босне и Херцеговине и Албаније у то доба биле су многоструке

⁸³ Д. Мићовић, Крајинске, крајишке или крајишничке народне песме, Народна стваралаштва, св. 6, Београд, 1963, стр. 420—425.

⁸⁴ Др Васо Чубриловић, Порекло муслиманског наемства, Југославенски историјски часопис, I, св. 1—4, Београд, 1935, стр. 368—403.

и интензивне.⁴⁵ Али, ипак, арбанашке крајишничке песме имају низ битних особина, које не сусрећемо у српскохрватским муслиманским песмама. Наиме, као основно овде је сукоб пренесен на локалан терен, те је, пре свега схваћен као сукоб са Словенима уопште (Shkje), док се на турско-хришћанској граници радило и о сукобу јунака, који су били најчешће, само верски развојени. Неке историјске компоненте, које су биле веома изражене у анализи историјске потке крајишничке епике тј. догађаја на Крајини, које смо анализирали, у арбанашкој епизи губе своју оштрину. Улога жена, ударање на куле, побратимство, мегдани, феудални однос према коњу, соколу, лову, често добија реалистички оквир североарбанашког планинског живота, у који су уплетене норме горштакког Кануна као: гостопримство, држање бесе и према противнику, цена јунаштва, глорификовање издржљивости, планински пејсаж, који се не сусреће у крајишничким песмама на српскохрватском, или је веома редак.

Све то говори да се у анализи материјалне, историјске потке арбанашке крајишничке епике, могу користити и подаци који се односе на идентификацију јунака, догађаја, мотива српскохрватске муслиманске крајишничке епике, али, с посебним приступом, остављајући и даље многа питања настанка арбанашких песама нерешеним. Удаљавајући се у већој мери од позорнице догађаја, како географски тако и историјски, уз нестанак услова интензивног узајамног утицаја, какав се запажа у 17. веку, арбанашке крајишничке песме су имале више могућности за поетско, мотивско уобличавање, уз снажан утицај свакодневног живота горштака, традиције, етичких и естетских норми.

Стога једна посебна анализа арбанашких крајишничких песама, управо с гледишта специфичних историјских околности, које су, попут муслиманских крајишничких, представљале реалан оквир за поетско уобличавање мотива, свакако би у још већој мери указало управо на специфичности и тзв. албанске слојеве (за разлику од сличних српскохрватскоарбанашких) којима је крајишничка епика на Балкану обогаћена усменим стваралаштвом како Муслимана Босне и Херцеговине, тако и Арбанаса, а њени одједи се налазе у целокупној српскохрватској, а, у извесној мери и јужнословенској епској поезији (Код Македонаца, на пр.).

Сматрамо, на крају да анализа крајишничких песама из 17. века (као и пре и након овог века), попут хајдучких и ускочких песама, а у извесном смислу због своје распрострањености и више од њих, представља захвално подручје за анализу не само усменог епског стваралаштва, него и феномен узајамних односа и утицаја појединих балканских народа, чију духовну баштину представљају све до наших дана.

⁴⁵ Д. Мићовић, О преношењу босанскохерцеговачких муслиманских песама међу Арбанаса, Рад IX конгреса фолклориста Југославије, Сарајево, 1963, стр. 559—566.

KRAJINA (CONFINS) — CONTENU HISTORIQUE ET INSPIRATION
ÉPIQUE DES POÉSIES POPULAIRES ANCIENNES SERBO-CROATE
ET ALBANAISE

R é s u m é

Prenant pour point de départ les confins (*krajina*, *krajište*), région frontrière, comme composante historique d'une partie considérable des poésies épiques serbo-croate et albanaise — chants des *krajišniks* (confinaires) resp. *kangë kreshnike* en albanais, l'auteur analyse ce phénomène sous plusieurs aspects.

Après avoir donné un aperçu préalable des mentions de *krajina* et de *krajište*, depuis les temps les plus reculés dans les monuments anciens serbes et croates, il s'arrête sur la localisation de ce nom à un territoire géographique déterminé.

Le XVIIe siècle est particulièrement important pour la généralisation de l'usage du nom de *krajina*, sur les anciennes frontières turco-chrétiennes dans le territoire des pays yougoslaves, aussi bien que par ses significations secondaires de théâtre des guerres, qui fournissaient la trame historique pour la création de tout un cycle des chants tels que les chants des *krajišniks*.

De nombreux motifs poétiques, de même que, d'ailleurs, les héros, également leur composante réelle dans la vie d'autrefois dans les confins, aux frontières turco-chrétiennes.

La *krajina*, région frontrière se déplaçait aux XVe et XVIe siècles, de sorte que les chants naissaient et disparaissaient, de même que les héros, ceux de la vie et ces autres des chants. Au XVIIe siècle se produisent les plus véhéments conflits à la *krajina* et c'est de cette période-ci que datent la plupart des chants épiques de *krajišniks*, formés dans le milieu des musulmans bosniaques et herzégoviniens qui défendaient les frontières de l'ancien Empire Ottoman.

Les motifs des chants des *krajišniks* montrent justement une grande ressemblance aux événements réels à la frontière. Ainsi l'auteur établit, se basant sur les matériaux d'archives et les autres données, les phénomènes importants suivants: espionnage, transfert de la population du territoire turc sur le territoire chrétien et inversement, affranchissement des amis de l'écouvage par le rachat, par l'échange, sur parole, par amitié, combats singuliers, coups de main des francs-tireurs, mort des *krajišniks* renommés sur le champ de bataille et même commerce, dons, services quotidiens que se rendaient mutuellement les adversaires, etc. Une vie mouvementée pareille, remplie de passages incessants d'un territoire à l'autre, „dîner en sang et souper en sang”, a trouvé son reflet dans la poésie épique en langue serbo-croate, aux motifs de la vie des *haldouques* et *uscoques* d'un côté et des *krajišniks* de l'autre.

En identifiant la trame historique fondamentale de la poésie épique des krajišniks en langue serbo-croate, nous pouvons plus facilement comprendre aussi les chants albanais sur les krajišniks, bien qu'ici fût changé le caractère du conflit frontalier et il y a également une série de propriétés spécifiques qui toutes ensemble, en une et en autre langue, représentent aussi un phénomène spécifique des rapports mutuels et de l'analogie dans la création littéraire orale balkanique qui est, par cette poésie dans l'une et dans l'autre langue, considérablement enrichie.

Par le présent travail on fait ressortir, sur un exemple concret, aussi le lien qui existe entre la vérité historique et la vérité poétique dans la création orale populaire. Bien que les vérités poétique et historique ne soient pas toujours identiques sous tous les rapports, les recherches, les découvertes et les identifications récentes des événements et des héros montrent l'existence d'un puissant lien mutuel entre la vie de jadis aux confins et les chants qui chantaient et immortalisaient cette vie dans un grand nombre de chants épiques populaires en langue serbo-croate aussi bien qu'en langue albanaise.

ZEITSCHRIFT FÜR BALKANOLOGIE, Jahrgang IX, Heft 1 und 2, München
1973, 5—200.

Западнонемачки балканолошки часопис у свом броју 1/2 за 1973 годину следи концепцију која је изгледа, постала доминантна у плановима редакције, да широко и систематски развије и обради проблеме из домена балканске филологије. Тако се овога пута сусрећемо са чињеницом да од десет прилога у овоме броју, шест (на 130 одштампаних страница), припада проучавању језичких или књижевних балканских проблема.

Овога пута се сусрећемо са Јоханесом Фенсенем из Берлина, који пише о „Одречним реченицама у албанском језику“, занимљивој студији намњеној ужем кругу специјалиста и стручњака, која се бави упоредном балканском филологијом.

Мефира Молова из Софије, наставља други део своје студије „Неке севернотурске „lexeme“ г, ч, ј, у језицима јужних Словена“. На крају овог прилога аутор доноси кратак индекс турцизма у бугарском језику. Исти аутор се у овом броју јавља још са једним радом, о „Фонетском изучавању транскрибованих речи у турско-француском речнику Сами Ђеја.“ После краћих уводних напомена, Молова говори о начину и времену појаве овог речника, његовој структури, задржавајући се највише на проблему транскрипције. Прилично места даје анализи конкретних речи, на којима уочава језичко слагање или одступање вокала, консонаната и дублета. На крају доноси речник турских и француских речи.

Хелмут Виљем-Шалер из Минхена пише о „Турским позајмљеним речима у бугарском језику“.

Доста простора је припало студији Бориса Маркова из Скопља под насловом „Имена места у македонском језику“, у којој аутор за многа имена места на територији Македоније изналази корен, генезу, укључујући и повезујући ова имена у језички балкански мље.

Јирген Кристофсон из Бохума, доноси кратак, али значајан компаративни чланак о „Именима месеца у румунском и албанском језику“.

Петар Герлингхоф из Берлина, представља се сажетим чланком „Методолошка размисљања о књижевној тивологији“.

Ј. Матешин из Манхајма, пише о „Противреформацији у Хрватској, и њеном језичкоисторијском утицају“.

„Народна предања о Александру Великом у северним грчким областима (Македонија и Тракија)“ долазе из пера познатог атинског етнологa и фолклористе Георгиса Спиридакиса. Овај свој краћи рад Спиридакис заснива на археолошким и антарним изворима. Он је од изузетног значаја за проучавање митологије Александријске епохе.

Часопис на крају доноси четири краћа приказа Д. Кадахове и Р. Штихела.

Као што приметисмо на почетку нашег приказа, опредељење познатог западнонемачког часописа за балканологију, на прегежно проучавање језичке проблематике, пружа могућност вишеструке конден-

зације и одређене тежње да се створи (кроз стручне лингвистичке студије) синтеза на пољу балканске филологије. Побројани језички прилози оживљају такво једно настојање, које може дати озбиљна решења на пољу компаративног

проучавања балканских језика, уколико пре, што особени, колоритни, сочни и богати лексичким потенцијалом, балкански језици пружају широки спектар питања и проблема још увек научно неистражених.

Драгослав Антонијевић

БАЛКАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ, Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва 1973.

Збирка садржи различите чланке из области дијахроне и синхроне проблематике балканске лингвистике. На челу редакционог колектива збирке налази се истакнути слависта и компаратиста, професор С. Б. Бернштејн. — Чланке можемо да поделимо у три групе: 1. Највећи део бави се историјским или савременим језичким појавама у појединим балканским језицима. Теме су следеће: из историје књижевног изговора у бугарском језику (фонетика), наставак новогрчких глаголских парадигма (морфологија), апозиција и неки елементи синтаксичког развоја у новогрчком, значењу и употреба глаголских придева у македонском књижевном језику, о генитивским и аблативским атрибутивним конструкцијама у албанском језику, о настанку старог албанског инфинитива, о питању две врсте будућег времена у албанском књижевном језику (синтакса), филолошка обрада једног бугарског споменика из XVII века, расправа о настанку албанског књижевног језика. — Из ове групе даје се приказ следећих чланака:

А. А. Белецкий, Становление новогреческих глагольных парадигм (настоящее и прошедшее длительное время изъявительного наклоения действительного залога, стр. 64—80 (Белецкий, Наставк новогрчких глаголских парадигма презента и имперфекта индикатива актива).

У уводном делу чланка аутор се критички осврће на ставове грчких

научника који су склони да смањују значај разлика код глаголских промена током развоја од класичног грчког до новогрчког језика. То је период од 2000 година. — Њитне разлике се показују код следећих парадигма и глаголских конструкција: (1) парадигма глагола „бити“, (2) парадигма свих осталих атематских глагола, (3) парадигма имперфекта код свих глаголских врста, (4) нестанак синтетичких парадигма и стварање аналитичких перфекта и плусквамперфекта. (5) појава нових парадигма будућег времена редукцијом одређене синтаксичке конструкције. (6) нестанак инфинитива, нестанак глаголских именица сем њихових адвербијализованих облика и облици пасивног партиципа перфекта без редупликације која је карактеристична за перфект, (7) нестанак синтетичког и стварање аналитичког опатива, (8) стварање нових аналитичких парадигма потенцијала, (9) слабљење улоге аугмента као обележја имперфекта и аориста, (10) зближавање међу парадигмама имперфекта и аориста, (11) контаминација код пасива и медиопасива аориста и аориста пасива атематских глагола, (12) у значајној мери се мењале парадигме презента и имперфекта медиопасива и пасива. — У чланку се даље говори о развоју промене презента и имперфекта свих глаголских врста. У том смислу могу да се разликују следеће тенденције: 1. Под утицајем фонетских промена дошао је до померања морфолошких од-

поса у парадигми (слабљење и губљење сонора, редукција вокала у неакцентованим слоговима). 2. Узајамни утицај — атракција — међу појединим парадигмама у области морфолошког система (узајамни утицај — атракција — међу појединим парадигмама у области морфолошког система (узајамни утицаји између имперфекта, сигматског аориста и аориста тематских глагола). 3. Аналошка померања у оквиру исте парадигме. 4. Дејство екстрасистемских фактора (интерференција, дијалекти, други језици итд.)

Р. П. Ускова (Москва), Значења и употребљение причастиј в македонском литературном језику, стр. 257—282 (Ускова, Значење и употреба глаголских придева у македонском књижевном језику).

Мало су се до сада испитивали функција и значење трпних партиципа на -н/-т у македонском језику. На основу материјала из македонског књижевног језика аутор анализира партиципе из аспекта категорије прелазности и непрелазности, видског система, значења ових партиципа у самосталној употреби са помоћним глаголима сум и има. Облик има + трпни партицип појавио се у македонским говорима релативно касно, вероватно као резултат утицаја других балканских језика. Ови облици никада нису носиоци пасивног значења. За разлику од овог облика и има. Облик има + трпни партицип изведен од прелазних глагола има трпно значење, а изведен од непрелазних глагола има активно значење. — При самосталној употреби партиципи имају функцију именске или глаголске одребе. Они се изводе у већини случајева од перфективних глагола, указујући на резултат радње. По правилу изводе се од прелазних и непрелазних глагола. Широка употреба трпних партиципа изведених од непрелазних глагола издвајају македонски језик из групе осталих словенских језика. Често јављање ових партиципа и разних конструкција са њим потиснула су пасивна значења. За остварење пасивног значења код партиципа на -н/-т у македонском језику нису више до-

вољна морфолошка средства, неопходна су синтаксичка или лексичка средства. Поставља се питање да ли се може уопште морфолошким путем изразити трпно значење у македонском језику.

А. В. Десницкая (Ленинград), О предпосмаках албанског литературног језика, стр. 283—300 / Десницкаја, О предусловима стварања албанског књижевног језика/.

Због недостатка старијих писаних споменика тешко је одредити путеве формирања албанског књижевног језика. Постојање две регионалне варијанте албанског књижевног језика — тоскијска или јужна и регијска или северна — представљају сложену лингвистичку проблематику. У основи и једне и друге варијанте је народни језик јужне односно северне области. Међутим, на јужном делу албанског језичког ареала није била толико изразита дијалекатска разноврсност као што је то случај на северу. Социјалне и историјске прилике стварале су процесе који су учвршћивали и унифицирали јужноалбански дијалекатски тип. Патријархална средина (трговина, породица, религија, обичаји итд.) у граду и на селу постављала је услове да настане један разговорни коине који се одликовао прилично правилошћу и једнообразношћу. Прочишћенији облик народног разговорног језика је тзв. коине усмене поезије. Код испитивања усмене књижевне традиције огромну улогу су одиграли фолклорна испитивања. За јужноалбанску народну поезију нису карактеристичне епске песме, њен главни жанр је краћа, лаконична песма чији је језик близак свакодневном разговорном језику. Разлика је стилистичког карактера. Периоду Рилиндје претходи низ покушаја да се тоскијски коине користи као књижевни језик. У том погледу веома је значајни покрет бекташизма и стваралаштво муслиманских песника из јужне Албаније као што су Незим Фракулд, Хасан Зјуко Камбери и Мухамед Кјучук. — Формирање јединственог књижевног језика у северним областима Албаније пролазило је сложеније путеве. С једне стра-

не постојао је архаични језик епске поезије, језик горштака најсевернијих крајева, а с друге стране јужније на основама јужногегеског дијалекта формирао се један разговорни коине. — Иако су најистакнутији представници националног препорода у Албанији у 19. веку покушавали да створе један јединствен књижевни језик, то им није успело. Књижевни језик Албанаца и данас има своју северну и јужну варијанту.

А. В. Жугра, К вопросу о двух типах будущего времени в литературном албанском языке, стр. 324—332 (А. В. Жугра, Нешто о питању два типа футура у албанском књижевном језику).

Једна од морфолошких разлика између северне и јужне варијанте албанског књижевног језика је образовање футура. Футур у гегијској варијанти књижевног језика образује се помоћу помоћног глагола *кам* (имама) инфинитива дотичног глагола, а у тоскијској варијанти помоћу партикуле *до* (переклам од глагола *дуга* „хоћу“) и облика конјунктива глагола. Значења ових облика будућег времена још нису испитана, иако се у граматицима албанског језика често говори о њима. На основу испитаних материјала аутор долази до следећих закључака: (1) оба облика имају право значење будућег времена (неутрално будуће време), (2) оба облика могу да имају императивно значење, (3) оба облика могу да се користе за изражавање претпоставке која се односи на време говора. (У овом случају губи се значење будућег времена и облик добија значење претпостављене радње. Ову особину има само одређени број глагола). (4) за гегијски говор је карактеристичније значење могућности / немогућности извршења радње, а за тоскијски облик значење неопходности, дужности извршења радње.

2. група садржи два чланка са балканским компаративним темама: неки бугарски, македонски и српскохрватски предлози и одговарајући предлози у осталим балканским језицима и синтакса заменица у новогрчком књижевном јези-

ку и у другим балканским језицима.

3. група чланака обрађује шире компаративне теме: балканско-малоазијска топонимија, трачко-балтијске језичке паралеле, карпатско-балканска сточарска терминологија.

Ю. В. Откупщиков, Балкано-малоазијске топонимическе изоглоссы, стр. 5—29 (Откупщиков, Балкано-малоазијске топонимске изоглосе).

Предгрчка топонимика Балкана и Мале Азије одавно привлачи пажњу истраживача. Центар за шире ове топонимике су централне и северне области Балканског полуострва. Становници ових области били су носиоци ранохеленске културе. Основни правац миграције ранохеленских племена био је са севера према југу. У овом правцу су се касније кретали Грци, потискујући староседеоце са копна на острва, а после у Малу Азију. Етнички и језички идентитет ових подгрчких племена не може веродостојно да се утврди. То су могла бити разна племена, која су Грци звали *Πελαγονοί* и која су говорила сразмерно сличним језицима. Не може се никако говорити о јединственом језику ових племена. Балканско-малоазијске топонимске изоглосе и топоними са предгрчким суфиксима *-σσ-*, *-σσ-*, *-υ-*, *-ι-*, *-ρ-*, *-λ-*, доказују нам да су већ ранохеленским народима значајну улогу играли каријска и трачка племена. — Други велики талас миграције кретао се из већ наведеног општег центра према југу полуострва и југоисточно у Малу Азију. Мањи део балканско-малоазијске топонимике у Анатолији везан је за овај период миграције. И поред постојања неких супротних ставова, аутор је убеђен у томе да су се топоними о којима је реч ширили са запада (Балкан) према истоку (Мала Азија).

Г. П. Клепикова, Из карпато-балканской терминологии высокогорного скотоводства, стр. 149—169 (Клепикова, Из карпатско-балканске терминологије планинског сточарства. 2. в а т р а).

Испитивање односа између словенских дијалеката карпатског је-

зичког ареала и јужнословенских језика добија нове димензије. У том погледу значајне су књиге С. Б. Бернигтејна о карпатским дијалектима. Нови прилаз овој лексичкој проблематици разликује тзв. „карпатизме“ (карпатско-балканске лексеме и значења који су наслеђени из ранијих периода развоја ових језика) и „балканизми“ (касније позајмице из балканских језика, које су продрле у карпатске зоне пресељавањем пастира). Реч „ватра“ распрострањена је у карпатско-балканским областима. Изузетак представљају неки украјински говори који нису у наведеним географским областима. Реч „ватра“ спада неоспорно у групу речи пастирске терминологије и као таква има у низу карпатско-балканских зона исто значење „отвореног огњишта“ („место“ где се пали ватра на пољу или у шуми) „ватре

која се пали напољу“. Остала значења („ватра уопште“, „дно пећи“ итд.) нису везана за пастирску делатност, али су важна због праћења семантичке еволуције лексеме „ватра“. Сразмерно је мала географска област и мањи је број значења ове речи у смислу термина планинског пастирства. Она се јавља у следећим језицима и говорима: украјински, пољски дијалекти, моравски говори, словачки, румунски (са великим бројем топонима у вези са овом речи), молдавски, арумунски, источномабарски дијалекти чувају неке сличне облике, у јужнословенским језицима само у српскохрватском, а врло ретко у словеначком и бугарском, прилично често у албанском. — Питање етимологије речи „ватра“ није решено, али семантичке анализе у многоме доприносе решавању овог проблема.

Димитрије Стефановић

GODISNJAK, knjiga XI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 1973. Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine

Са деветом књигом, својим Годињаком који је узхватио ритам редовног издавања, Центар за балканолошка испитивања представља се одабраним, синтетским радовима из палеобалканске археологије (М. Гарашанин, Б. Човић—Ж. Микић, А. Бенац), старе историје (Р. Катичић), етнологије (Ш. Кулишић) упоредне лингвистике балканских и других народа (И. Ајети, Р. Ухлик, Е. Шебић-Алрејсовић) и др. Поред ових радова важну и корисну информацију из палеобалканистике садржи библиографија А. Векић-Човић за 1972. годину.

У свом чланку „Die Späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom tur Gostilj im Labiatenlande“ (Некрополе типа Гостилј у земљи Лабјата) М. Гарашанин је по први пут покушао да прикупи на једном месту материјал са некропола позног гвозденог доба (његово гвоздено доба IV) са подручја Скадар-

ског језера и да изврши његову систематизацију и периодизацију. Методолошки аутор је пошао од сигурно утврбених затворених гробних целина и на основу типологије инвентара извршио поделу на две, односно три фазе (фаза I, IIa и IIb). У хронолошком погледу I фаза припадала би времену између 200 и 160, односно 168, године пада Генцијеве државе; Фаза IIa одговарала би времену између 160 и 125 године, а била би везана за пораз и депортацију Ардијеја док би фаза IIb припадала времену последње четвртине II века пре н. е. Оваква типолошка класификација, повезана са историјским догађајима на подручју Лабјата, чини се прихватљива и била би несумњиво још чвршћа када би се у перспективи даљих истраживања на насељима и утврбеним градинама она потврдила кроз њихову стратиграфију.

Други рад из археологије „*Праисторијске лубање из гробова гласиначког подручја*“ садржи два дела, методски чврсто повезана у једну целину. У првом делу Б. Човић са археолошких позиција актуелизира остеолошки антрополошки материјал и указује на његов значај за одређивање односа на релацији Гласинац-Илири, док се у другом даје антропометријска обрада и ревизија прикупљене грађе — лобања са гласиначког подручја. Без обзира што скромна антрополошка грађа не пружа могућност ширих научних анализа Ж. Микић је успео да из доста несигурних налаза, идентификује извешан број лобања и на основу њих укаже на специфичност ове врсте налаза уз конфронтацију са археолошким подацима.

Значајно место у овом броју Годишњака заузима рад А. Бенца „*О идентификацији илирског етноса*“. У првом делу чланка дају се анализе досадашњих мишљења о етногенези Илира почев од мишљења о њиховом северном пореклу и етничким миграцијама из Панонске низије до аутохтоне еволуције и од оних који већ у енеолиту или бронзаном добу види прве зачетке Илира (М. Коркути на пр.) до оних који их хронолошки стављају у VI/V век (Б. Гавела). Ова доста широка али неопходна дискусија послужила је аутору да објасни процес настанка Илира (оно што је он опширније обрадио у свом чланку „*Предилири, Протонилири и Пранилири*“, Центар за балканолошка испитивања 1964.). По његовом мишљењу формирање илирског етноса прошло је „*кроз процес диференцијације на територији илирског света који је довео до стварања чвршћих, али јако сродних, етничких група*“, да би се крајем

бронзаног доба дошло до интеграције ових група и до формирања великих племенских заједница као што су Делмати, Лабрати, Аутарјати и др.

Чланак Р. Катичића „*Јоније Илир*“ обрађује један доста оскудан податак код античких писаца (Теопомп, Филон) где се помиње Јоније, епоним Јонског односно Јадранског мора. Повезујући ове податке са другим изворима (нумизматика, епиграфика) Р. Катичић указује на два града са којима је ово име везано: Исса и Дирахон, на два супротна предања везана за владара Јонија од којих су оба прихватљива.

Изузетно интересантна грађа налази се у чланку Идриза Аљетија „*Прилог проучавању давнашњих арбанско-јужнословенских језичких односа*“. У првом делу аутор се бави проблемима „генетског односа између илирског и арбанског, тј. питањем провенијације арбанског из илирског језика“, користећи се нарочито изворима из топонимије и хидронимије. Поред тога аутор даје податке и о бројним примерима узајамних утицаја арбанског и јужнословенских језика. У другом делу свога чланка И. Ајети се осврће на бројне сточарске и пастирске називе који су у арбански језик дошли из илирске баштине.

Од осталих чланака овог броја Годишњака треба скренути пажњу на рад С. Кулишића „*Значај словенско-балканске и кавкаске традиције у проучавању старе словенске религије*“ (наставак његовог рада из предходног броја Годишњака), затим чланак Р. Ухлика „*Деминутив у романском језику*“ и чланак Е. Шебић-Алијасовић „*О романским елементима у речнику јужних херцеговачких говора*“.

Никола Тасић

ОБИЧАЈНО ПРАВО И САМОУПРАВЕ НА БАЛКАНУ И У СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА, Зборник радова са међународног научног скупа, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књига 1, Београд, 1974, VII—XVII, 1—512

Реч је о хвале достојном настојању да се Балканолошки институт САНУ латио да објави као прву књигу својих посебних издања — реферате саопштене на међународном симпозијуму о обичајном праву и самоуправа на Балкану и у суседним земљама, одржаном у Београду 1971. у организацији Балканолошког института САНУ и Координационог међуакадемијског одбора.

У Зборнику се научно осветљавају најзначајнији моменти из обичајног права и самоуправа. Зборник започиње уводном речи Васе Чубриловића, иначе уреднике ове публикације. Овај увод је синтетички предтекст за откривање оног што следи, употпуњује мозаик обичајно-правне и самоуправне историје на Балкану, коју обрађују прилози овог Зборника.

Према карактеру појединих проблема и предмету обраде, радovi се могу разврстати у следеће групе:

Прво, на оне који се баве методологијом проучавања обичајног права са уводном студијом Борислава Благојевића (Београд). Упоредни метод при проучавању обичајног права као историјске категорије.

Друга група радова се односи на питање правних обичаја као извора права. Ту би поменули реферате: Михаил Андреев (Софија), Обичајно право јужних Словена и њихове самоуправне организације за време отоманске владавине, затим, *Nikolas Pantazopoulos* (Солун) Обичај као стваралачки елемент новогрчког права; *Charalambos Parastathis* (Солун), Управа и обичајно право на Балкану за време отоманске владавине, *Liviu Marcu* (Букурешт), Правни обичаји као вицинални нормативни систем у Румунији, Анте Мариновић (Дубровник), Обичајно право и самоуправа у бившој Дубровачкој

республици и њихово изучавање, Славко Мијушковић (Котор), Братовштина которских помораца као депозитар норми обичајног права, Петар Стојановић (Титоград), Међусобни односи и међутицаји обичајног права и законских прописа у Црној Гори, Хасан Калеси (Приштина), Турски покушаји за ревидирање Законика Леке Дукабина и укидање аутономије албанских племена у 19. веку, Сергије Вилфан (Љубљана), Самоуправа и обичајно право код Словенаца од почетка 20. века.

Трећу групу чине радови који се односе на проучавање локалних самоуправа: Фани Милкова (Софија), О неким функцијама бугарских општина крајем 19. века у вези са бугарским обичајним и турским правом, Марија Манолова (Софија), Правни положај бугарске општине последњих деценија бугарске владавине и његова улога у чувању бугарског обичајног права, Мустафа Имамовић (Београд), Сеоске општине у Босни и Херцеговини 1878—1914, Славко Димевски (Скопје), Стварање, структура и компетенције македонских црквено-школских општина 60-тих година 19. века, Александар Христов, (Скопје), Стварање облика самоуправа путем револуционарне делатности ВМРО крајем XIX и почетком XX века.

У четврту групу долазе радови у којима се говори о појединим самоуправним установама: Васа Чубриловић, (Београд), Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори у средњем веку, Бранислав Бурбев (Сарајево), Значај црногорског збора у XVII веку, Георгес Кронц (Букурешт), Установа јемаца у румунским земљама, Авдо Сућески (Сарајево), Неке особености кривичног права у југословенским зем-

љама за вријеме Турака, Драгољуб Драгојловић (Београд), Институција колективне одговорности код балканских словена, Љубинка Богетић (Београд), Обичајно право и самоуправе на колективним пашњацима балканских сточара почетком 19. века, Винак Вујачић (Титоград), Насљедни и имовински односи у класичној патријархалној црногорској породици с освртом на прецедентно право мушких, Никола Павковић (Београд), Генеза и развитак права прече куповине код јужних Словена, Радомир Буровић (Београд), Обичајно право и аграрни односи код југословенских народа, Ружица Гузина (Београд), Регулисање својинских односа у Србији XIX века на бази обичајног права, Драгослав Антонијевић (Београд), Положај остарелих у обичајном праву код јужних Словена, Мухамед Хаџијакић (Сарајево), Неки типови влашћених градова у турском феу-

дализму, Horst Haselsteiner (Беч), Уставно правни темељ права на отпор угарских жупанија — законски члан XXXIII (1545).

У целини узев поменути радови како својом научном вредношћу, тако и својом комплексношћу могу да послуже као добар темељ за даља проучавања обичајног права и самоуправа на Балкану кроз векове.

Оно што остаје као историјски документ Симпозијума је управо једна оваква публикација, која је значајнија можда не што у овом тренутку и слутимо. Она је свакако само један део хоризонта на фону проучавања обичајног права и самоуправа, што га је предасе у свом компаративном проучавању на простору југоисточне Европе поставио Балканолошки институт САНУ, као свој вишегодишњи задатак на коме су окупљени стални и спољни научни посленици како из наше земље, тако и из иностранства.

Драгослав Антонијевић

ANALELE SOCIETATII DE LIMBA ROMANA DIN P.S.A. VOIVODINA (Анали Друштва за румунски језик САП Војводине), „Libertatea”, Panciova 1973, No. 3—4, p. 734

Недавно се појавио двоброј Друштва за румунски језик САП Војводине посвећен педесетогодишњици живота дугогодишњег председника овог Друштва проф. Београдског универзитета др Раду Флоре. Веома активан проф. др Раду Флора има врло широк дијапазон интересовања, што га наводи да одржава научне везе са веома великим бројем културних и научних посленика у земљи и иностранству. То је разлог што су на овом импозантном двоброју од 734 страна сарађивали његови научни пријатељи, учитељи и ученици из десетак европских земаља, почев од Совјетског Савеза па до Белгије, као и од Швајцарске до Југославије, Румуније и Италије.

После уводне речи свеска се наставља са три посебна рада која говоре о делатности и месту проф. Флоре у нашој култури. Ту је најпре „*Научна, педагошка и културно-друштвена активност професора др Раду Флоре*” (стр. 13—26), из пера његовог пријатеља и колеге проф. др Момчила Д. Савића, који је настојао да на мало страница представи вишеструку проблематику за коју је слављеник заинтересован као и највидније резултате до којих је дошао. За њим долази прилог „*Radu Flora scriitorul*” („Раду Флора као књижевник”) стр. 27—32), из пера његовог школског друга књижевника Јона Балана који је приказао слављеникову књижевну делатност. На послетку, *Din*

istoria cercetării relațiilor sirbo-române („Из историје проучавања српско-румунских односа“) стр. 33—39), представља прилог Николаеа Бота (Клауж), који настоји да укаже високо место које слављеник има о области ових односа. Иза тога следи богата ауторова библиографија (стр. 43—58), ограничена на радове само од 1963 до 1972 године, узев да је библиографија претходних радова објављена раније.

После библиографије ниже се импозантан број од неких осамдесетак радова из најразнородних области хуманистичких наука. Имајући, међутим пред очима ову публикацију као целину као и часопис у коме је приказујемо, задржаћемо се само на оним радовима који су углавном усмерени на балканистику. А таквих је у овом зборнику ако запоставимо периферне странице неких других радова, укупно 33.

Највећи део њих бави се лингвистичким проблемима. Cezar Argetesei (Timișoara) „Stadul actual al cercetării contactelor lingvistice româno-iugoslave în Republica Socialistă România („Садашње стање проучавања румунско-југословенских лингвистичких контаката у СР Румунији“) (стр. 65—80), даје нам слику о ономе што се до данас урадило на овом пољу које је, рекао бисмо, одувек интересовало више Румуне него Југословене. Сличан преглед дају и Иван Петканов (Софија) „*Consideration sur les éléments roumains dans la langue bulgare*“ (стр. 409—414) и академик Alexandru Rosetti (București) („*Le vocabulaire sud-est européen de quelques institutions*“ (стр. 497—482), док М. Савић (Београд) „Две заједничке прте у српским и влашким говорима Источне Србије“ (стр. 509—518) хоће да сагледа нестајање деклинације у балканским језицима указујући на процесе који су се одиграли на релацији латинско-романских језика. У овом светлу вредан је рад и Миле Томића (București) „*Graururile sirbești și croate din R. S. România*“ („Српски и хрватски говори у СР Румунији“) (стр. 599—604). Остали лингвистички радови баве се, ма-

ње-више, појединим мало познатим проблемима. Скреће пажњу Марин Петрисор (Кранова) „*Persistenta insulelor dialectale*“ (Постојаност дијалекталних основа“ (говори банатских Буфана) (стр. 415—422), богат материјалом и теоријски заснован. Од не мањег интереса су остали прилози са подручја лингвистике. Тако нам Петар Атанасов (Скопје) представља један врло интересантан проблем „*U final in graiurile meglenoromane din Huma și Târnareca*“ (Крајње у меглено-румунским говорима Хума и Црне Реке“) (стр. 91—94), потом Vichente Ardeleanu (Timisoara) „*Trei nume grăitoare în antroponomastica din Simiaș*“ (Три типична имена у антропонамстници Симиаш“) стр. 81—90), онда почивши академик Миљивој Павловић (Београд) „*Семантички „qui pro quo“ у балканистичкој миксоглогистији*“ (стр. 365—368), који је и овом приликом указао на лингвистичку симбиозу балканских народа. Док прилог Асима Пеца (Београд) „*Из фонетске проблематике ћерданске говорне зоне*“ (стр. 387—392) указује на језичка праживљања, докле Вицтор Весцу (Београд) „*O contribuție a slavistici românești la cercetarea limbii sîrbocroate*“ „Један прилог румунске славистике у области проучавања српскохрватског језика“) (стр. 681—684), пружа документацију о раном интересовању Румуна за српскохрватску акцентологију. Поменимо на послетку прилог Срђана Мусића (Београд) „*Ишчезавање позајмица романског порекла из судског-административне терминологије у говору северозападне Боке Которске*“ (стр. 317—322), који се задржава на одређеној терминологији стално уз теоријски прилаз проблему. Рад Жарка Миљачића (Задар) „*О рефлексима рјечи варница у талијанским дијалектима*“ (стр. 307—316) који нам, на основу постојећих лингвистичких атласа, говори о широкој распрострањености наше поменуће речи с друге стране Јадрана, као и документовани прилог Рубина Удлера (Кишинев) „*Les corrélations dialectales moldavo-bulgare et moldavogagauze*“ (стр. 639—662), који нам пружа одличну слику вишеје-

зичких интерференција, опет на бази лингвистичких атласа.

Нешто је мањи број прилога посвећен књижевним везама. Са овог подручја треба поменути прилог академика I. C. Chițimia (București) „*O nouă viziune asupra culturii din epoca lui Ștefan cel Mare și Neagoe Basarab*” („Нови поглед на културу периода *Штефана Великог и Неагоја Басараба*”) (стр. 133—142), рад који предлаже нову периодизацију старе румунске књижевности указујући на хуманистичке утицаје који су зрачили преко Балкана и Пољске. Вредан пажње је и систематски допринос Милнице Поповић (Београд) „*Прилог изучавању лирике на италијанском језику у Далмацији XVI века*” (стр. 465—474). Endre Palffy (Budapest) „*La divina comedia dans la traduction de Cosbuc et de Babits*” (стр. 351—364), критички и систематски прилази румунској и мађарској интерпретацији чувеног Дантеовог дела. Док Mirco Jivcovici (București) „*Sovjeti zdravoga razuma... a lui Dositej Obradović in limba română*” („Доситејеви „Здравог разума” на румунском језику”) (стр. 219—228), говори о одјеку дела нашег великог просветитеља, догае I. D. Suciū (București) „*Dimitrie Tichindal, adept de ga philosophie des lumieres*” (стр. 575—582), посвећује свој рад румунском поштоваоцу Доситеја и преводиоцу његових дела. Ту је и прилог Dumitru Vesciū (București) „*Crolicarul român Miron Costin și Serbia*” („Румунски хроничар Мирон Костин и Србија”) (стр. 673—680), у коме говори о помену наших земаља у делу познатог румунског хроничара. Напоследку је и прилог Илије Николића (Београд) „*Рукописни зборник српске грађанске поезије у софијској Народној библиотеци*” (стр. 331—338).

Књижевном фолклору посвећује свој рад академик Душан Недељковић (Београд) „*Folklorul rod facetiја*” (стр. 323—326) осврнувши се на ову књижевну врсту код нас и код Румуна. Ту је и прилог Владана Недећа (Београд) „*Певање Румун у Србијијанки Симе Милутиновића*” (стр. 327—330) у коме је реч о друговању нашег пес-

ника са румунским медицинаром Ioanom Rosettiem.

Један број прилога говори о културним везама било између балканских народа, било између једног од балканских народа и народа других земаља. Јон Милос (Malmö) „*A propos des rapports roumano-scandinaves*” (стр. 303—306) настоји да прикаже путеве којима су се кретали културни односи Румуна и Скандинаваца. Cristea Sandu (Timișoara) „*Samoil Draxin, Bănățean din Vladimirovat în Imperiul turcesc*” („Samoil Draxin, из Владимировца у Турској империји”) (стр. 499—508), говори о једној интересантној личности која је својремено деловала мисионарски на десној обали Дунава. Три даља рада односе се на српско-румунске културне везе. Дан Симонеску (București) „*Tipografi sîrbi în slujba vechiului tipar românesc*” („Српски штампари у служби старе румунске штампе”) (стр. 553—538), настоји да баци нову светлост на ову врсту делатности којом су Срби задужили своје северне суседе. Ранка Куић (Београд) „*Један документ у вези са дубровачко-румунским културним везама у 17. веку*” (стр. 249—256), осветљава још једну непознату појединост из српско-румунских односа, а Alexandru Rusu — Constantin Rudneanu (Timișoara) „*Scolile româno-ilirice la șfirsitul sec. al XVIII — lea și începutul sec. al XIX-lea*” („Румунско-илирске школе с краја XVIII и почетка XIX века”) (стр. 483—490) враћају се на једну врло интересантну тему сарадње двају народа у оквиру некадашње Хабзбуршке империје.

Из области историје посвећено је три рада. Никола Гавриловић (Нови Сад) „*Како је београдски митрополит Вићентије Јовановић хиротонисао римничког владика Климента у Београду, 1737. године*” (173—192) говори о стању у српско-румунским црквеним односима у време аустријске краткотрајне окупације Северне Србије. Theodor N. Trâpcea (Timișoara) „*Despre „poturii de la Radna-Lipova — o rămășiță de populație bosneacă*” („О потурцима из Радне-Липове — остатак босанског становништва”) (стр. 605—610), реч је о становништву

које се овамо доселило у другој половини XVIII века и које је, некада муслиманско, прешло на хришћанство, док данас је на путу да изгуби словенски језик. На послетку ту је и Милан Ванку (Београд) „*Став Мале Антанте према агресији фашистичке Италије на Абисинију 1935. године*“ (стр. 663—672), који указује на став поменутог савеза у вези с догађајем који је својевремено узбудно читав културни свет.

Са области етнолошко-социолошких истраживања поменути бисмо рад Liviu P. Magua (București) „*Aspecte ale corelății dintre structura familiei și terminologia de rudenie la vlahii balcanici*“ („Неки видови структуре и родбинске терминологије код балканских Влаха“) (стр. 281—288). Врло исцрпан је и рад Мирјане Малудков (Нови Сад) „*Неке карактеристике свад-*

бених обичаја код Румуна у југо-словенском Банату“ (стр. 257—280). Значајан је и прилог Витале Сорбала (Одеса) „*Originea și evoluția prăfitor componente ale jugului în România balcanică*“ („Порекло и еволуција саставних делова јарма у балканској Румунији“) (стр. 539—554).

Чињеница је, међутим, да смо оваквим приказом само делимично указали на корист коју ће имати истраживач балканског подручја од једног оваквог зборника, док смо у целости запоставили прилоге који превазилазе оквире балканистике, или се само додирују ње. На послетку, тек будуће деценије рећи ће каква је и колика вредност једног оваквог зборника, сазданог на основу достигнућа до којих се дошло на подручју многих хуманистичких наука.

Милан Ванку

Иван Венедиков — Тодор Герасимов, ТРАКИЈСКОТО ИЗКУСТВО, Софија, 1973, 8—407.

У изузетно наглашеној тежњи за проучавањем Трачана и трачке културе уопште (материјалне и духовне) у суседној Бугарској, недавно се појавила у државном издању и репрезентативна књига *Трачка уметност*, из пера Ивана Венедикова и Тодора Герасимова, с циљем да своцира и покаже свету уметнички домен трачке епохе.

У спектакуларном ликовном аранжману и студијском коментару, први пут се у свом богатству на једном месту приказује трачка уметност, чија вредност не само импресионира, него и пружа солидну основу за компаративна изучавања древне балканске уметности.

Венедиков и Герасимов су се прихватили крупног и одговорног посла, да нам кодификују досадашња и своја сазнања о трачкој уметности и изложе стручњацима и широкој заинтересованој јавности,

први покушај једне синтезе ове уметности.

После краћег увода, у коме се даје географско распрострањење, етничка и историјска основа трачких племена, прелази се на први део који обрађује уметност Трачана до краја 6 века пре наше ере. Овде су подробно обрађени сложени друштвени и историјски услови који су довели до појаве и формирања трачке уметности.

Други и најзначајнији део ове књиге, говори о трачкој уметности од краја 6 до почетка 3 века пре наше ере. Овде је доста места дато историјском прегледу, грчкој колонизацији, персиској експанзији и македонској владавини. Међутим, најзначајније место припада анализи самих уметничких родова и стилова: архитектури, скулптури, сликарству, уметничким занатима, а посебно предметима израђеним

од бронзе, сребра и злата, било за профану или световну употребу. Обрађен је и накит, новац и керамика. На крају ове анализе резимирају се мишљења и дају закључци о трачкој уметности са краја шестог до почетка трећег века пре н. е.

Трећи део књиге третира трачку уметност од 3 до 1 века пре наше ере. У неколико сажетих одељака обрађује се келтска уметност, уметност грчких колонија и уметност Трачана тога периода.

Текстуални део књиге изложен на свега 145 страница, завршава се закључком који синтетички истиче значај и карактер трачке уметности.

Две трећине ове књиге сачињавају фотографије (345) у колору и црно-белој техници. Аутори су се трудили да одаберу сврсисходан број илустративних примера, преко којих се могу пратити естетски и историјски погледи трачке уметности. У том циљу се за сваку илустрацију пружа обавештење на крају књиге, које помаже читаоцу да се упозна са стилом и историјатом предмета, као и локалитетом где је пронађен и местом, где се данас чува.

Читаоца заљускује читаво шаренило древне трачке уметности, која је, како нам изгледа, и персијска и хеленска и оријентална и скитска, али и аутохтона, неотуђиво сазнајна и искуствено богата. Поштујући све ове поменуте утицаје које трпи трачка уметност, аутори су континуирано тежили да истакну њену оригиналну бит, специфичност и аутоhtonост, којој су одредили самостално и равноправно место у систему античке уметности Средоземља. Тако ће они тврдити, да трачка уметност представља неку врсту особеног барока, рецимо у интерпретацији зооморфних мотива и скульптурни пти-

чијих и животињских глава и слично.

Уз наглашену реалистичку ноту, ова уметност пружа и врло јаку симболичку, преко које се имитативно открива један посебан свет. Међутим, пуна истина о природи ове уметности налази се превасходно у предметима који су натопљени митом и легендом. Али и митолошке сцене тендрају ка стварности. Оне путем континуитета имагинарно успостављају везу прошлости са будућношћу, оном будућношћу која се никада није догодила и која стога никада не застарева.

Стрљиви посматрач ће у овим предметима наћи један специфичан морални став и једноставну дивоту оног феномена који називамо живот.

Занатска вештина је тако суверена да се опажа као нешто посебно. То је целовит стил и целовит доживљај ствари и предмета профане и световне природе.

Управо из разлога, да у трачкој уметности живи традиција античког наслеђа и искуства, као и оријенталног утицаја, уз осећање праисторијског света и живота, ову уметност чини још више сложенијом, постављајући стручњаку и читаоцу крупне дилеме и могућност за даље и другачије размишљање од, оног на коме аутори у књизи о трачкој уметности инсистирају. Велика је штета да је овако репрезентативна књига остала без резимеа на једном од светских језика.

У целини узев, дело о „Трачкој уметности, Венедикова и Герасимова је значајан допринос, пре свега за компаративна проучавања балканске археологије, историје уметности и етнологије, једном речју балканистике, односно тракологије, али и веома привлачно и корисно публицистичко штиво намењено и широко читалачкој јавности.

Драгослав Антонијевић

Rastko Vasić, *KULTURNE GRUPE STARIJEG GVOZDENOG DOBA U JUGOSLAVIJI* (Groupes culturels du haut âge du fer en Yougoslavie -en serbo-croate), Beograd 1973, Posebna izdanja Arheološkog instituta, knj. 12.

Le livre de R. Vasić représente une partie de sa thèse, soutenue à la Faculté de Philosophie à Belgrade. Comme l'auteur l'a dit dans l'introduction, il est la variante abrégée de la thèse, affranchie de cette partie qui est indispensable lors du soutènement du travail, mais ferait poids inutile dans le livre publié. Dans sa présente forme le livre nous fait connaître, de façon instructive, les événements complexes qui s'étaient produits sur le territoire de la Yougoslavie durant le premier millénaire avant notre ère, comprenant au point de vue régionale ces territoires où les cultures du haut âge du fer ont été mieux étudiées. Sous ce rapport il faut relever le fait, évident d'ailleurs, que les territoires de la partie occidentale et même centrale de la Péninsule Balkanique sont considérablement mieux examinés, tandis que nos connaissances concernant les cultures de cette époque dans les parties orientales des Balkans sont beaucoup plus modestes. Cette proportion de connaissance des matériaux archéologiques se projette aussi sur le volume du livre.

La circonstance que le livre résulte de la thèse de doctorat de l'auteur justifie certaines objections méthodologiques que l'on pourrait faire au livre. Ce sont, tout d'abord, l'abord fondamental qui consiste à traiter le haut âge du fer en Yougoslavie selon les groupes culturels et non pas selon les régions ethniques et pour cela, quelques petites exceptions à part (Slavonija, Vojvodina), il y aurait assez d'éléments. La méthode de traitement selon les groupes culturels a été adoptée des sections plus anciennes de la préhistoire, néolithique, énéolithique et même l'âge du bronze, des périodes chronologiques pour lesquelles nous n'avons pas de données sur l'appartenance ethnique des groupes particuliers. Par contre, dans le haut âge du fer le territoire entre l'Istrie et la Pelagonie était peuplé de tribus dont l'appartenance ethnique et la situation géographique,

sauf quelques exceptions de moindre importance, nous sont entièrement connues. L'identification des matériaux archéologiques avec leurs protagonistes, la mise en relief des traits spécifiques de la culture matérielle, avant tout de la poterie des groupements ethniques individuels et le contrôle des sources écrites par leur confrontation avec les trouvailles archéologiques, ces seraient de toute façon les résultats plus importants dans la reconstruction historique d'une période aussi complexe que l'est l'âge du fer. R. Vasić a comblé cette lacune dans une certaine mesure dans le chapitre intitulé *CONSIDERATIONS FINALES*, où il s'occupe, entre autres, aussi du problème du rattachement des groupes culturels aux tribus que l'on connaît des sources historiques. Ainsi, par exemple, il désigne la tribu des Carnes comme protagoniste du groupe de Notranjsko, les Liburnes pour le groupe nordadriatique, les Autariates pour le groupe de Glasinac, il attribue aux Tribales le groupe de Zlot, aux Dardanes le groupe de Brnjica, etc. Pourtant, il y manque une corroboration archéologique qui signifierait aussi une analyse critique des données, souvent insuffisamment authentiques, des sources écrites. Il y faut en outre, comme l'auteur le fait aussi ressortir, avoir en vue le fait que les données des sources datent généralement des périodes plus récentes, au point de vue chronologique plus proches de notre ère et que, par conséquent, leur application aux premiers siècles du premier millénaire avant notre ère, implique aussi un certain risque. Prenons, par exemple, le problème du groupe de Brnjica et du territoire des Dardanes. Ce groupe, quoiqu'on le connaisse uniquement de la nécropole près de Brnjica et de la nécropole de Toplica, est attribué aux Dardanes se basant sur le fait que le territoire en question appartenait au IVe siècle incontestablement aux Dardanes. Cependant, les nécropoles

dardanes de la première moitié du premier millénaire de notre ère (par ex. Karagač ou les tumulus près de Suva Reka, de Rogovo, Uroševac, etc. (diffèrent entièrement en ce qui concerne le rituel de l'enterrement, la culture matérielle, des nécropoles de Brnjica. Les premières sont constituées de tumulus avec les tombes squelettiques et les secondes de champs à urnes. L'intervalle de temps entre l'un et l'autre groupe de nécropoles est d'environ 400 ans et il n'est pas exclu que la „dardanisation” de ce territoire fût effectuée à une époque postérieure au groupe de Brnjica. L'analyse stylistique du groupe de Brnjica indique sa continuité des groupes ayant appartenu à l'âge du bronze moyen dans le bassin de la Morava (M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije — Préhistoire sur le sol de la Serbie*) des régions qui ne sont pas dardanes. De tels exemples apparaissent aussi parmi les autres groupes et ils sont une conséquence de la connaissance insuffisante de la continuité ou de la discontinuité dans l'évolution des cultures du haut âge du fer. L'auteur du livre n'a pas été en état de les résoudre, car elles sont dues au manque de l'exploration de nos régions, mais il serait tout de même important d'enregistrer l'état de choses pour servir d'orientation dans le traitement ultérieur de ces problèmes.

Un problème spécial dont s'occupait R. Vasić dans son livre se rapporte aux trouvailles thraco-cimmériques, particulièrement fréquentes dans le territoire occupé par les groupes de Dalj et de Bosut. Cette espèce de matériaux, surtout l'équipement des cavaliers, nonobstant certains liens avec les trouvailles plus anciennes, autochtones (par ex. bridons) représente une innovation dans l'évolution culturelle du haut âge du fer dans le bassin des Carpates. Dans une certaine mesure, ils forment la césure entre les groupes finals de l'âge du bronze et les différentes cultures de l'âge du fer. Par leur apparition les trouvailles thraco-cimmériques ont interrompu l'évolution dans certains endroits et se sont infiltrés dans la culture matérielle plus ancienne dans certains

autres. Les découvertes du territoire ayant appartenu au groupe de Dalj, feraient partie de ce second phénomène, à la différence du groupe de Bosut où ils avaient pris une part importante à sa genèse. Leur apparition plus loin au sud, dans les régions centrales de la Péninsule Balkanique indique les phénomènes sporadiques qui peuvent être utiles dans l'établissement des rapports de chronologie relative entre deux différents territoires culturels: karpatique et balkanique.

Une bonne part des cultures qui sont traitées dans ce livre ne sont pas encore, comme l'auteur le remarque aussi, dans cette phase où il serait possible de déterminer de façon plus précise le profil de leur culture matérielle, leur style ou leur périodisation interne. Ceci se rapporte, avant tout, aux nouvelles cultures, telles que celle de Kaptol, de Zlot, la culture susmentionnée de Brnjica, en partie celle de Bosut et quelques autres. Pour certaines parmi elles est dès à présent certain, qu'elles avaient eu leur évolution interne, qu'elles étaient de longue durée et qu'il est possible de les diviser en plusieurs phases, se basant sur l'analyse typologique des matériaux. Le groupe de Bosut, comme l'ont démontré les recherches faites récemment dans les localités de Gomolava, de Kalakača près de Beška et certaines autres stations préhistoriques, est passé à travers trois phases de l'évolution, ce qu'on observe facilement sur les caractéristiques du style de sa culture matérielle. La première phase (Kalakača) appartient au temps pré-thraco-cimmérique, la seconde à la pénétration des éléments Basarabi vers l'ouest (Bosut, localités dans les Portes de Fer) et la troisième à la période précédant La-Tène qui correspondrait à l'horizon Ferigile-Birsesti en Roumanie. Certains autres groupes culturels ou les ensembles régionaux ethniques fermés pourraient également avoir leur propre périodisation interne qui ne s'appuierait uniquement sur la typologie et la chronologie des trouvailles de métal (fibules en premier lieu), mais aussi sur l'analyse stylistique de son in-

ventaire global, poterie, armes, outils, parure, etc.

Avec le livre de R. Vasić **GROUPES CULTURELS DU HAUT AGE DU FER EN YOUGOSLAVIE** notre littérature archéologique a obtenu un sommaire général utile de tous ce qui se passait sur le territoire de notre pays au premier millénum avant notre ère. En tant que tel, il peut servir avantageusement pour

se rendre compte de ces problèmes, partiels ou généraux, dont il faut continuer à s'occuper en vue d'obtenir une reconstruction plus complète des mouvements généraux culturels-historiques qui ont embrassé la Péninsule Balkanique dans l'intervalle de temps depuis le commencement de l'utilisation généralisée du fer jusqu'à l'arrivée des Celtes dans les pays yougoslaves.

Nikola Tasić

D. M. Nicol, **THE LAST CENTURIES OF BYZANTIUM, 1261—1453**, Rupert Hart-Davis, Loidon 1972, XII + 482, 1 генеалогска табела, 8°.

Данас један од водећих енглеских византолога и професор савремене грчке и византијске историје и књижевности на Краљевском колеџу у Лондону, Доналд Никол већ готово две деценије обогаћује науку обимним и значајним делима, почев од *The Despotate of Epiros* (1957), преко *Meteora, The Rock Monasteries of Thessaly* (1936) и *The Byzantine Family of Kantakouzenos / Cantacuzenus /* (1968) до ове последње књиге о Византији Палеолога. Најчешће, ради се о делима превасходно синтетичког карактера, чији се допринос обично не огледа у новим појединачним резултатима, па ни у неким новим општим погледима на материју која се обрађује, него у томе што аутор по први пут у модерној науци пружа исцрпан и целовит приказ неких историјских феномена који су раније само парцијално истраживани или одвише суморно, и одавно, приказивани. Таква је и ова, досад једина свеобухватна књига о опадању Византије током два века, до њене пропасти. Како каже аутор у предговору, она је настала да би се могла видети читава шума која твори епоху, а не само појединачно дрвеће или његове мање скупине.

За успешно остварење постављеног задатка Д. Никол има на располагању једно изванредно средство. То је неоспоран дар да број-

не догађаје уметнички повеже у јединствен преплет, указујући на њихову међусобну зависност, и да им, према њиховој важности, посвети тачно онолико простора колико је потребно да повезаност и уравнотеженост појединих догађаја постану сасвим јасне. Уз то, Никол се држи једноставног, и најбољег, принципа да композиција књиге, у целини и детаљу подједнако, мора непосредно да зависи од стварног развоја приказиваних збивања. Не рачунајући многа мања поглавља и уводни део о раздобљу од 1204. до 1261. године, постоје четири прецизно и природно омеђена одељка: 1. о проблемима рестаурисане Византије (1261—1282), 2. о Византији као сили другог реда (1282—1321), 3. о смртном растакању државног јединства у доба грађанских ратова (1321—1354) и 4. о сто година зависности од Турака (1354—1453). Са наведених разлога Никол је, наравно без суштинских нових резултата, готово достигао савршенство приказивања историјских догађаја. Једину дисонантну ноту чине повремена сувише опширна уводна разматрања поводом појединих крупнијих питања, а делом доста удаљена од суштине ствари и стога мало потребна.

Књигу као што је ова, могао је да напише само изванредно обавештен научник, упознат са свим

досадашњим резултатима науке, и то је чињеница која избија из сваке странице. Али није обавештеност, сама по себи узета, још једна врлина Д. Никола, коју овде треба подвући, него његова способност да изврши одбир и читаоцу кроз читаву књигу презентира само студозно пробране, најважније, а ипак свестране библиографске податке (комплетан, веома добро уређен списак извора и литературе дат је на крају књиге — стр. 441—462). Ширина ауторовог познавања извора и литературе, а тиме и саме историјске материје, посебно је подвучена околношћу што он, за разлику од многих западних византолога, познаје и користи и дела на словенским језицима. Будући да проучава време када Византија пролази кроз раздобље интензивних веза са јужнословенским државама, ова његова особина је од неочењивог значаја. Па ипак, када је у питању наша историја и историографија, извесни превиди и грешке нису избегнути. Тако се може прочитати и то да је Србија постала краљевина за Немање (стр. 9), а на другом месту — за Стефана Првовенчаног (125), да је Вук Бранковић побегао са Косова са 12.000 војника (300), да је Константин Драгаш српски принц из Сера (312)! Исто тако, Никол по инерцији назива Епирску државу деспотатом, иако познаје студију Б. Ферјанчића о деспотском достојанству (Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960), која је указала на неоправданост употребе овог термина и тиме решила једно важно питање византијске државно-правне теорије.

Вредност књиге Д. Никола, тако изразита док се аутор задржава на описивању догађаја, постаје нешто мање уједначена приликом оцењивања тих догађаја и личности које су у њима учествовале. Тако је настала, кадгод прилично упадљива, разлика између неких веома занимљивих запажања и тумачења и, с друге стране, извесних објашњења или анализа чије слабости ниједан критички осврт не може да превиди.

У нарочито добре странице књиге свакако долази излагање о раскораку између „реализма“ Михаила VIII и „нереалности“ његових сународника, раскораку који је тако важан за разумевање става Византије према Западу у једном критичном раздобљу, као и излагање о разлозима који су условили да Михаилова западна политика у великој мери спута византијску одбрану на истоку (78—95). Исто тако, веома је убедљиво настојање Никола да оспори још увек недовољно потиснуто гледиште које политичке присталице Јована VI Кантакузина практично поистовећује са припадницима исихастичко-паламитског покрета. При томе је одлично одабран и пример чувног научника Нифифора Григоре, кантакузиновца и антипаламите (220). Врло су успели и психолошки портрети цара Јована V (304 sq.), Манојла II (310 sq.) и Јована VIII (385 sq.).

Има, међутим, места у књизи, која се заснивају на слабијим аргументима, па и таквих која не могу издржати озбиљнију критику. Анализа селдучких успеха у другој половини XIII века, на пример, њихове узроке више тражи у смењивању изванредног команданта деспота Јована Палеолога, него у околности да је за Михаила VIII напуштен вековни систем војне (акритске) границе (cf. Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th through the 15th Century*, Los Angeles 1971). Још више изненађује ауторова констатација да Срби за владе Стефана Душана желе да заснују нову империју у Цариграду, у којој би Словени доминирали над Грцима (181). Оставимо ли чак по страни питање о карактеру Душанових претензија на византијско наслеђе, које захтева сложенији одговор него што га даје Никол (уп. Љ. Максимовић, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12, 1970, 61—78), никако се не може прихватити став који у средњовековним политичким односима ставља национални моменат тако драстично у први план, претпостављајући га византијским државно-

-правним традицијама светског царства. Немогуће је прихватити и тумачење Никола да је велики хуманиста Георгије Гемист Палтон, дакле један мислилац XV века, залажући се за потчињавање свег друштвеног живота држави и њеним интересима, предлагао завоење социјалистичке војничке диктатуре (362)!

Наведена места, као и читав текст књиге Д. Никола, указују на најслабију страну ауторовог прилаза епоси Палеолога. У целини узев, књизи недостаје посматрање и тумачење друштвених појава или процеса, а тамо где је аутор покушао да се у том смислу одвоји од излагања догађаја, до задовољавајућег резултата није дошао. Тако се и десило да поглавље *Symptoms and Causes of Decline* говори врло мало о правним симптомима опадања, а ништа о његовим узроцима. Из истог разлога Никол, говорећи о узроцима пропасти Византије 1453. године, закључује да "...the Byzantine world was too old and tired, too conservative of the

past and too apprehensive of the future, to stir itself into revolutionary action" (362). Реченички обрт је упечатљив, али тешко да би га потврдила дубља анализа стварних друштвених прилика. Јер, криза Византије у XIV и XV веку јесте криза феудалног друштва, створеног тек који век раније, а не период опадања оне исте државне творевине чије су темеље ударили Диоклецијан и Константин Велики.

Да закључимо. Књига Д. Никола о епоси Палеолога, својим детаљним и изузетно вештим описивањем догађаја, као и богатством библиографских података, представља неопходан приручник за сваког истраживача овог раздобља. За сваког другог читаоца она је основно дело које даје целовиту слику о животу Византије током два последња столећа пре пада Цариграда. Али, одговор на компликованија питања, питања о дубљим покретачким снагама историјског развоја у овом периоду, она не може да пружи.

Љубомир Максимовић

Љубомир Максимовић: THE BYZANTINE PROVINCIAL ADMINISTRATION DURING THE PALEOLOGS

Ljubomir Maksimović's monograph the Byzantine Provincial Administration During the Paleologs, consists of an introduction and six chapters dealing with the feudal character of power, administrative units, administration of provinces, lower clerical staff, administration of justice and privileges of cities during the last period of a thousand year long history of Byzantium, from the Restoration in 1260 to its fall in 1453.

The study of the provincial administration in the period which began with the ascent and ended with the fall of the Paleolog dynasty is of a complex interest despite the many accompanying difficulties. Lack of the authentic documents, shortage of factual material in the

preserved documents and insufficient accuracy of the preserved factual material baffled but did not prevent the author to shed light, in an entirely new and original manner, on the process of feudalization of Byzantium, which, from a united state was shortly to become an agglomeration of apanages.

The author's propensity for analytical research and synthetic amalgamation was fully expressed in his study of the processes which during the Paleologs led to the final victory and thriving of the feudal organization of the society in Byzantium, when lords, secular and spiritual became a dominant economic power, and by taking control over some parts of the government, they became an administra-

tive and political power as well. Lj. Maksimović rightly concludes that the victory of feudalism led to the elimination of differences between the private and the state, resulting in linking and concentration of private and public competences from the very centre of the state down to the lowest forms of government. The restricting of the state sovereignty and its breaking down into smaller units caused the public power to become the direct power of the feudal class. It is in this dialectical intertwining that Lj. Maksimović rightly discerns a uniform development through which the state was turned into a feudal institution.

These processes were accompanied by gradual but inexorable changes in the territorial organization of the provincial government. Its basis consisted of the kapetanikion, as a territorial and administrative unit comprising the immediate neighbourhood or more cities, and the kefalia, as king's governor in the kapetanikion. Studying the genesis of the administrative and governmental functions during the Paleologs, the author points out that they stem from the earlier period but do not have the former importance. The kapetanikion takes the place of the former theme, while the kefalia takes that of the former dux.

Maksimović gives a vivid picture of processes, in particular of those in the provinces of the Asia Minor, which, from the state centre that they used to be during the Nicaean period, have become peripheral and somewhat neglected provinces. The complex semantic meaning of the administrative and governmental terms in the preserved documents and their simplified and inaccurate usage is thoroughly discussed by the author, who in this manner penetrates the essence of the problem. He throws light on the circumstances under which separate administrative units grew and reveals different ways of development that have led to them.

The incomplete system of administrative units has to a great extent determined the position of their go-

vernors, too. In his dealing with diverse notions found in the authentic material, the author has classified them according to the historiographic and original values, concentrating his research on the dux, who is more and more losing his prerogatives of the governor of provinces, and on the kefali, who, during the two last centuries of Byzantine history, represents the highest official of the province, exercising the highest military and civil power. Observing this development within the framework of the feudalisation of Byzantine society and the rapid spreading of imminent rights of the main exponents of the economic system, the author reveals with precision the basic changes that have led to the privatization of the functions, typical for a feudal society.

Dealing with the lower clerical staff within the broadest historical framework, in a precise and concise manner, the author discusses the origin, role and destiny of the prokatinema, kastrofilaks, notary and čaus(tchaush). The conclusions the author has come point to fundamental changes that those officials have undergone in relation to the former, much better organized administration, which owing to the increased political power of the aristocracy has been transformed into the direct power of the feudal class.

For practical, but justifiable reasons the author deals in a separate chapter with the fiscal and court administration, which represent best that feature of the feudal society which could not bear the uniformity and rigid structural organization of the machinery of government. The author examines in detail the differences in their authorities as well as their place in a system of the hierarchical organization of the machinery of government.

Ljubomir Maksimović's monograph, written in a clear and synoptic manner, enriches our knowledge and deepens our understanding of the organization of the administrative apparatus in the last period of Byzantine history. Its particular merit lies in the fact that it

deals with the development of feudalism and the organization of the administrative apparatus in a consistent manner from the point of

view of their mutual relations during the period of two hundred years.

Dragoljub Dragoljović

AGRICULTURE IN MEDIAEVAL SERBIA by M. Blagojević

(Beograd 1973, 463 pp. Published by Istorijski Institut in Beograd)

From his first works, Miloš Blagojević, has devoted himself to the history of mediaeval economy, and in particular of agriculture, the population in Serbia was mostly engaged in. He is drawing his information primarily from Serbian mediaeval documents and from the Ragusan archives. Although the former have been already published, and, consequently, used, he was able to find in them many a new thing. The latter, however, being unpublished, i. e. not having been used up to now, and being new, help to resolve the most crucial problems from our more distant economic past.

M. Blagojević's latest book is the result of a work over a longer period and represents his doctoral dissertation defended in 1970, at the University of Belgrade. Thematically it is divided into five chapters. The first chapter deals with the tools of production, primarily with hand tools. The largest number of the available data concerns the hoe, the ancient tool of all farmers. It consisted of a wooden handle and a flat iron blade, and varied a good deal in its size, weight (from 600 gm to 3,5 kg) and consequently in the prize, too. Fewer data have remained about the spade, shovel and pickax, which was used for deeper digging up of the earth in order to extract roots, root hairs and smaller stones. Cereals were reaped with a sickle, while the grass was mowed with a scythe. A pruning knife (kosir) was a very useful tool, consisting of a wooden handle and an iron blade resembling a long knife, but bent towards the end like a sickle. Pruning knives were used

to cut grapevine or shrubs and smaller vegetation in general. A vineyard knife was used for the grape picking, while a rake and a pitchfork were used to gather the grass. Beside the handtools, farmers used other work tools which were drawn by cattle. Here belong first of all a plow and a singlehanded plow, devices used for plowing. The former had an asymmetric plowshare, while the latter had a symmetric one, which was made of iron, while the other parts were for the greater part made of wood. The plow came into the use in Serbia under the western influence, from the second half of the 14th century, whereas the use of the singlehanded plow is a much older invention. Unlike the plow and the singlehanded plow, there are very few data concerning the use of the harrow, which served to chop up the earth, and to cover the seeds with the earth. Plowing devices were drawn by oxen of the home breed (buša), never by horses.

The second chapter deals with the arable areas and cultivated land. The author has first explained the system of the clearing of land, which was subsequently turned into arable land and vineyards. The fields sown with cereals over a longer period of time were called plowed fields and colomns. Wheat, barley, oats, rye and millet were cultivated on them. Beside the cereals, horse, bean was cultivated for human food, while beans do not seem to have been cultivated in the mediaeval Serbia. From among industrial plants, flax, hemp and hop are mentioned in the sources. Before sowing, the land was plowed, usually twice, in the summer and

immediately before the seeding, which was performed in the autumn and in the spring. The harvest was usually reaped in June and July, and the wheat was bound in sheaves, which, upon drying, were transferred to the threshing floor. The threshing was performed by hand, using a tool that is called a flail (mlat). Horses, or any other cattle were not used for this purpose. In the mediaeval Serbia great importance was attached to the cultivation of the vineyard, especially from the end of the 13th and the beginning of the 14th centuries. The cultivation of the vineyard meant a lot of work: hoeing up twice a year, fertilizing, dressing and cutting off, fixing of the poles and fastening of the vine with the bast, grape-gathering, etc. Fruit was grown less than vineyards: nuts, pears, cherries, apples, quinces, apricots, hazelnuts, plums, service-trees, and on the coast — figs, almonds, oranges, lemons and pomegranates. Near farmers's houses there were vegetable gardens with cabbage, onion, horseradish, melons, water melons, cucumbers, and apparently paprikas as well.

In the third chapter, which deals with the care for the fertility of land, special attention has been paid to fertilizing, the benefits of which were well known to the mediaeval farmers. They manured their gardens and fruit-tree gardens regularly, and their vineyards every fourth year. Only the lesser part of the arable land, on which, cereals were cultivated, was fertilized, in a special manner. The fence was moved from one place to the other, then the cattle was brought to spend the night, and a certain amount of manure was left behind them, which was then ploughed over. In the Middle Ages catt manure was traded, like other goods, and it was not particularly cheap. In order to increase the yield, mediaeval farmers dug canals to irrigate their land, particularly in the areas south of Skoplje and in the neighbourhood of Prizren and Peć. Less frequently they applied themselves to draining of the floodable areas. Most of the arable land became exhausted, because it was neither fertilized nor

irrigated. For that reason care was taken that crops were sown in turns on the same piece of land. Since the autumn and spring crops were shifted regularly, in the Mediaeval Serbia two kinds of crop order were established. However, in spite of all the measures, the arable land was eventually so exhausted that it could be no longer profitably cultivated. For that reason a system of the so-called „three fields“ was introduced: the land was divided into three „fields“, so that every year two of them were cultivated, while the third was left fallow.

In the fourth chapter the author has tried to determine production capacities of farmers. In order to achieve this he has analysed contracts of land lease, of renting of the cattle, and of borrowing of seeds for the crop. As a farmer with two oxen was able to cultivate in a year an area for which it was necessary to use 5 to 6 Ragusan staras, it was reasonable to expect an average yield of 20 to 24 Ragusan staras, i. e. four times the original amount.

The last chapter deals with the work duties of dependent farmers. Through the analyses of the available data, the M. Blagojević has come to the conclusion that the work duties amounted to one third of working capacities of the man and his team of cattle. Measured in time units, work duties of serfs consisted of 8 to 9 days of ploughing, which again amounted to one third of working capacities of the man and his team of cattle. Thus it has been found out that the mediaeval feudal lords usurped one third of working capacities of dependent farmers and their teams of cattle. This is also confirmed by the article 64 of the Legal Code of the Emperor Stefan Dušan, which has fixed for serfs to work two days a week on the property of their masters, and this is exactly one third out of six working days in a week.

The results that M. Blagojević has arrived at are of the greatest importance for our earlier economic past. Their value is the greater in that the path to their solution was thorny, for the fragmentary and incidental data did not provide ans-

wers to the most relevant questions. The author has therefore used the indirect method: „he has studies material from Ragusa (Dubrovnik) concerning agrarian relationships in those parts of Ragusan territory which formerly formed part of the Serbian state, and has included the conclusions into his work.”

The book is provided with the scientific apparatus, with a register, and a list of the sources used and a list of references. The drawings and illustrations, in fact the reproductions of Serbian mediaeval frescoes representing agricultural activities, beautifully complement the text.

Momčilo Spremić

Pavao Anđelić, BOBOVAC I KRALJEVA SUTJESKA — STOLNA MJESTA BOSANSKIH VLADARA U XIV I XV STOLJEĆU. Biblioteka „Kulturno nasleđe”. Izdavač „Veselin Masleša”, Sarajevo 1973; 264 stranice, 250 ilustrativnih priloga.

Sarajevska izdavačka kuća „Veselin Masleša” mogla je da po završetku 1973. takođe unese u spisak svojih uspešnih izdanja u toj godini naslov jedne zanimljive i za nauku korisne knjige, objavljene u seriji „Kulturno nasleđe”. Knjiga „Bobovac i Kraljeva Sutjeska” sadrži rezultate arheoloških ispitivanja do kojih je kroz više godina istraživačkog rada došao njen autor dr Pavao Anđelić, viši naučni saradnik Zemačkog muzeja u Sarajevu. Kao arheolog — medievista dr Anđelić je u toku dve poslednje decenije rukovodio značajnim i složenim arheološkim iskopavanjima nekoliko srednjovekovnih bosanskih gradova ostvarujući time deo opšteg naučno-istraživačkog programa Zemačkog muzeja. U okviru tog programa izučavanja su se odvijala i na području nekadašnje srednjovekovne župe Trstivnice. Na tom su terenu ispitivana dva lokaliteta koji su nekad bili prestonika mesta bosanskih vladara: utvrbeni grad Bobovac i neutvrbeni kraljevska rezidenција Kraljeva Sutjeska.

Arheološki zahvati na teškim terenima Bobovca i Kraljeve Sutjeske, posebno složeni zbog čistoće što je ovde bilo malo „čistih” slojeva dali su preko očekivanja zanimljive rezultate, čime su i nastojanja trudaoljubivih is-

traživača bila bogato nagrađena. Na osnovu dobivenih podataka danas je veći mogućno da se mnogo dokumentovanije raspravlja o karakteristikama života i o njegovim mnogostrukim manifestacijama tokom XIV i XV veka u dva ondašnja značajnija bosanska politička i kulturno-umetnička središta, što su ih predstavljali Bobovac i Kraljeva Sutjeska.

Kao osnovni rezultat arheoloških proučavanja Bobovca i Kraljeve Sutjeske mogu se, prema rečima dr Anđelića, navesti sledeći:

— Utvrđivanje naseobinske fizionomije jednog utvrbenog grada (Bobovac) i jednog vladarskog dvora sagrađenog na slobodnom prostoru bez posebnih fortifikacija (Kraljeva Sutjeska);

— otkrivanje nekoliko do sada gotovo nepoznatih kategorija arhitekture u srednjovekovnoj Bosni;

— otkrivanje relativno bogate umetničke opreme pojedinih arhitektonskih objekata;

— prikupljanje zanimljivog sitnog arheološkog materijala;

— utvrđivanje kulturnih zona krugova i utišaja koji do sada nisu bili dovoljno poznati ni dokumentovani.

Veći i ovi sasvim sažeto izloženi rezultati arheoloških ispitivanja Bobovca i Kraljeve Sutjeske dokazuju kako se do zavr-

жених и сигурних saznaња на једном комплексном археолошком локалитету, што их управо представљају средњовековни градови, долази само ако се том послу приступи систематски и ако се рад на њему спроведе до краја, што иначе у нас није увек случај.

У приказу књиге др Анђелића нећемо се, међутим, задржати на свим оним разнородним вредностима које ова књига има за познавање историје, културе и уметности средњовековне Босне, већ ћемо према тематском профилау периодике у којој је приказујемо истаћи, разуме се само у општим цртама, оно што подстиче сагледавање одређене проблематике у балканским контекстима.

Упореди ли се неки резултати археолошких изучавања Бобовца и Краљевог Сутјеске са знањима о другим средњовековним дворским резиденцијама или урбаним целинама у неким балканским земљама долази се и овом приликом поново до закључка да је у материјалној култури високог друштва ових региона било поред изражених специфичности такође неких заједничких црта о чему у науци још није расправљено. Ова појава, назовимо је „средњовековни балкански интернационализам“ огласа се пр свега у покретним стварима, у артефактима материјалне културе који су доприносили сјају и лепоти дворског живота, односно уопште живота владајуће друштвене класе. Задовољење жеља и потреба за луксузом намиривало се поред домаћих занатско-уметничких израђивина увозом таквих предмета из земаља или неких центара на страни, који су тада били познати због производње одређене врсте луксузне робе. Тако су, на пример, на Бобовцу и у Краљевој Сутјесци откривени остаци италијанске готичке мајолике, као и у другим средњовековним градовима Босне (Благај, Борач, Соко на Пљиви); италијанска средњовековна керамика откривена је такође у Београду и Софији. Докази о употреби муранског или дубровачког стакла у балканским регионима могу се пратити у средњовековним археолошким локалитетима, резиденцијалним

дворским или урбаним целинама, од Босне преко Србије до Бугарске, па чак до Мађарске. Писани извори довољно речито говоре о томе да су поред византијских или уопште оријенталних и италијанске тканине у релативно великим количинама допремане на дворе босанских владара. Нажалост, неопорне на време и његов утицај, овим тканинама изгубио се готово сваки траг. У понеком гробу на Бобовцу ефермерни остатак скупцене тканине говори о некадашњој слави и луксузу. Брокат из Арнаутовића то потврђује, као и хаљина кнеза Лазара, чија је тканина саткана у Луки. У бобовачкој некрополи нађени су фрагментовани остаци тканина украшених везом од свилене нити или сребрне жице, чипкама од истих материјала, или су хаљине биле опшивене тракама. На интернационални карактер средњовековне „високе моде“ на Балкану указују и ови украсни детаљи од чипке или траке, апликоване на хаљинама. Фрагменти таквог украса или његове целине, откривени су, на пример, на Новом Брду и у некрополи цркве св. Петра код Новог Пазара. Да даље не набрајамо. Већ ово неколико примера и аналогија које смо навели указују како књига др Анђелића о Бобовцу и Краљевој Сутјесци има, поред свог изузетног значаја за историју Босне, њене културе и уметности, и шире стимулативне вредности за упознавање средњовековне културе XIV и XV века на Балкану.

Предајући стручној и научној јавности резултате свога рада на Бобовцу и у Краљевој Сутјесци др Анђелић је у предговору своје књиге подвукао потребу даљег, мултидисциплинарног приступа материјалу, који су изнела на светло систематска ископавања два значајна средњовековна „столна мјеста“ Босне. Тим је речима аутор књиге и сам у неку руку означио њен општији карактер указујући да се њоме отварају широке могућности још комплекснијег приступа драгоцену археолошкој грађи и њеним анализама.

Verena Han

Paul Lemerle: L'HISTOIRE DES PAULIENS D'ASIE MINEURE APRES
LES SOURCES GRECQUES, Paris 1973.

Детаљна истраживања павликијанства, темељито започета у радовима Х. Грегоара, а настављена краћим или дужим прилозима Ф. Шајдвајлера, Ј. Шарфа, Е. Липшице, М. Лоса и Н. Гарсоиан, заокружује П. Лемерл својом изванредном монографијом која се у многоме разликује од парцијалних или целовитих приказа историја павликијанства у Малој Азији, који су у последње време објављени.

Монографија П. Лемерла је срећно компонована груписањем прегледности ради читавог материјала у пет поглавља, са краћим закључком и исцрпним индексом. После приказа издања главних извора за историју павликијанства, П. Лемерл даје своју оцену њихове историографске и изворне вредности, која уз мање исправке и допуне представља репродукцију најважнијих закључака Х. Грегоара. Продубљеном анализом нове изворне грађе и новом интерпретацијом постојеће, П. Лемерл пружа коначна решења о међусобном односу главних извора за историју павликијанства. Његова решења делују једноставно, мада су веома успешна и уверљива. Он зналачки развија тезу Х. Грегоара да је Петар Сикул основни и најважнији извор. У основним питањима његова су решења прихватљива и тешко их је оспоравати. Чини се, ипак, да је Лемерл једно значајно питање, неподударност ескоријалског рукописа Хронике Георгија Монаха и Прегледа Петра Игумана решио доста олако, свдећи њихове разлике на касније интерполације. Много је вероватније да је ескоријалски рукопис независан од Историје Петра Сикуда и Прегледа Петра Игумана и да је настао неколико година пре ова два историјска дела.

Најуспелија и у целини и у детаљима јесу два поглавља која обухватају историју павликијанства. У првом поглављу Лемерл обрађује историју ове секте до реформе Сергија Тихика, а у другом периферијске борбе између павликијана и Византинца. Мада се

унапред одрекао значајне јерменске изворне грађе, Лемерл својом студији одређује најшире оквире, тежећи да тачном и прецизном интерпретацијом грчких извора својим тврдњама да снагу и привлачност. У његовом излагању нема досећања, произвољних комбинација и нагабања. Довољно опрезан, а каткад и сувише критичан, своје тврдње Лемерл поткрепљује само поузданом и веродостојном изворном грађом. Он зналачки скупља разбацане податке у византијским хроникама, житијама и званичним документима Цариградске патријаршије око главне теме, пратећи тако историју овог јеретичког покрета у свим њеним појединостима.

Лемерлов приказ историје павликијанске јереси пружа обиље нових података, а писан је уз то зналачки и са великом љубављу. Но и поред тога има неколико хипотеза које не доводе до коначних решења и које остају и даље предмет научног истраживања. Ту су, пре свега, његове хронологије неких главних догађаја из историје ове секте и потпуно одбијање веза и мостова између иконокаста и павликијана. Поред тога Лемерл не обрађује познију историју павликијанства у Малој Азији, сматрајући да је смрћу Хрисохира и зарађањем Тефрике 878 године павликијанство у Малој Азији било политички побеђено и верски савладано.

Сачувана изворна грађа говори против ове претпоставке. Теодор Балсамон спомиње спаљивање ових јеретика у XII веку, Никифор Грегор покрштавање павликијанског учитеља после турског освајања Смирне у првој половини XIV века, а Генадије Схоларије у својој преписци са синајским калуђерима средином XV века даје детаљна упутства како треба поступати при њиховом покрштавању.

Но и поред тога студија П. Лемерла је једно од најуспелијих и без сумње најоригиналнијих дела која су до сада написана о мало-

азијским павликијанима. Она је изванредно компонована и још лепше написана, а уз то у својој информацији поуздана и по свом методу критична. Снабдевши је географском картом Мале Азије и

потпуним регистром имена и ствари, Лемерл нам је умногоме олакшао употребу ове занимљиве и изузетне студије о малоазијским павликијанима.

Драгољуб Драгојловић

Tauyib Okic BELGRAD' DAKI BAYRAKLI CAMII, VAKIFLAR DERGISI,
X, Анкара 1973. Посебни отисак 385—401

Тајиб Окић, професор Универзитета у Анкари, рођен у Грачаници, БиХ 1902 год., спада међу угледне и признате научнике Турске. Његови радови могу се сврстати у две групе: 1. оне који се односе на исламистику, 2. оне који се односе на историју.

Из исламистике објавио је низ радова који су запажени и цењени, како у турској, тако и у странијој научној јавности. Ту посебно спадају они његови радови који се односе на исламску традицију. Из ове области нарочито је значајно његово дело: *Bazi Hadis meseleleri üzerinde tetkikler Istanbul, 1959, VII—252.*

Ту зналачки обрађује питања о појму и значењу исламске традиције, о Мухамедовом животу и деловању, о друговима Мухамедовим као преносиоцима традиције, о начину њеног преношења и о значају овог извора за историју ислама. Ова питања Окић проучава дуго година и без сумње спада данас у ред најбољих познавалаца ове материје у Турској. Он је још пре рата о овом питању објавио на нашем језику запажену расправу под насловом „Исламска традиција“, Гајретов календар, Сарајево, 1937, 34—72.

Окић се бави исто тако успешно и проучавањем историје, посебно културне историје Турске која се односи на наше земље и народе. Из ове области објавио је више радова који су брижљиво сачињени и снабдевени критички одабраном и оцењеном грађом. Овде бих навео његов рад о богомилима под насловом: *Les Kristians (bogomiles*

parfaits) de Bosnie d'apres des documents turcs inédits, Südostforschungen, 19, 1960, 122—129. Тај је рад нарочито важан за упознавање богомилизма у првом веку после турског освајања Босне.

Окић у раду о Бајракли цамији у Београду пружа занимљиве податке из културне историје Београда за време турске владавине. Истиче да је Београд био важно научно и културно средиште тадашње Турске на Балкану. Наводи десетине угледних турских писаца из Београда, неки су од њих славенског порекла, чија се дела односе на разне области научног стваралаштва: теологију, право, филологију, географију, историју, грађанство и медицину. Сви они у своје име додају надимак „Београди“ тј. Београђани. Примера ради довољно је навести ово неколико имена: Мухамед ибн Мустафа Небић ел-Београди, Снуки ел-Београди, Осман ибн Абдил Меннан ел-Београди, Абдуллах ел-Београди, Осман ибн Абдиррахман ел-Београди, Рашид ел-Београди. Дело овог последњег писца превео је на наш језик Д. С. Чохашић, под насловом „Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији“. Споменик СКА XXIII књ. 21, 1894.

О Бајракли цамији, грађевини из XVI-ог века, Окић даје доста нових података и критички се осврће на оно што је до сада писано о овој цамији и неким другим београдским цамијама на нашем и другим језицима. Ова његова расправа послужила је као корисна грађа и чврст ослонац онима који буду проучавали историју Београ-

да за време турске владавине. Укратко, Окић је врло поуздан у навођењу извора, одмерен у оцени

и одабирању грађе и јасан у излагању и образлагању својих закључака.

Мехмед Беговић

Peter Bartl, DER WESTBALKAN ZWISCHEN SPANISCHER MONARCHIE UND OSMANISCHEN REICH. ZUR TÜRKENKRIEGSPROBLEMATIK AN DER WENDE VOM 16. ZUM 17. JAHRHUNDERT, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974, 258 str. in 8° (Albanische Forschungen 14).

Велика је заслуга познатог минхенског професора за историју југоисточне Европе, Georga Stadtmüllera, што је, шездесетих година, покренуо данас већ познату серију монографија из области албанологије „Albanische Forschungen“. У овој серији је до данас изашло четрнаест књига (последња је ова Бартлова коју овде приказујемо), од којих ћемо поменути монографију Gerharda Grimma посвећену чувеном аустријском конзулу у Грчкој и Албанији и познатом албанологу Georgu von Hahnу (в. наш приказ у „Gjurmime albanologjike“ 1/1968), Michaela Heima „Спиритом Гопчевић — Живот и дело“, Georga Stadtmüllera „Истраживања из раније албанске историје“, Martina Самаја „Творба речи у албанском“, Anneliese Werticke „Theodor Anton Irpen, аустријски дипломата и албанолог“, Petera Bartla „Албански муслимани у време националног покрета за независност“ (в. наш приказ у „Прилози за оријенталну филологију XIX—XV), Hansa Dietera Schanderla „Аустроугарска и италијанска политика према Албанији 1877—1908“, Heidrun Kellnera „Албанска мањина на Сицилији (в. наш приказ у „Гласнику Музеја Косова“ XI), итд. С правом се може рећи да ова серија албанолошких студија, поред докумената „Acta Albaniae Veneta“ коју издаје неморни Валентини, представља највећи допринос албанолошким истраживањима уопште, поготову што се често ради о обради оних проблема који захтевају истражи-

вања по архивима који су, из разних разлога, често нама недоступни. Зато, не можемо а да не пожељемо да проф. Stadtmüller и његови сарадници наставе са издавањем ове серије, која је већ ушла у историју албанологије.

Књига Petera Bartla, коју овде приказујемо након Предговора и Увода, састављена је од пет поглавља. У првом поглављу дат је осврт на стање и односе између две велике антагонистичке силе: Османског царства и Шпаније. У другом поглављу (стр. 37—78) говори се о односу Шпаније, италијанских градова и Дубровника према „оријенталном питању“; аутор се посебно задржао на краљевини Напуљ, као на шпанским вратима према Балкану, турској политици Римске курије, републици Св. Марка и њеним односима према турском питању, затим Савоји, источним интересима великих херцога Тоскане, затим Мантови, Парми и на крају, на Дубровачкој републици као граду-клијенту Османског царства. Треће и најдуже поглавље носи наслов „Устанци у југоисточној Европи и пројекти за ослобођење Балканског полуострва од турске владавине“ (стр. 81—194) детаљно обрађује разне устанке на Балкану, многобројне пројекте за ослобођење од Турске крајем XVI и почетком XVII века, износи појединости о многобројним духовним и племенским првацима, самозваним војима, разним авантуристима и хоштаплерима са Балкана који су ковали завере, правили планове, подносили пројекте хришћан-

ским владарима и тражили (а неки и добијали) помоћ за ослобођење од Турске, нудећи им да себе и своје земље ставе под њихову власт. Ту се налази низ података о разним акцијама које су предузимали Tomaso Pelessa, Nicolo Mechaisci, Francesco Antonio Bertucci, Marco Gini, Патријарх охридски Атанас, Патријарх пећки Јован, Војвода Грдан из Никшића, Доменик Андријашевић, Никола Драшковић, Александар Паштровић, од којих су неки већ добро познати у нашој историографији. Посебно су обрабени покушаји Химариота да се ослободе од турске власти, затим „султан“ Јахја, „дирски“ пројект Херцога од Мантове. Аутор се, на крају овог поглавља, критички осврнуо на ове планове и упоредно анализирао све пројекте за борбу против Турске у овом периоду. У четвртој глави су дати извори и литература, а у петој је, као прилог, дато 19 докумената на шпанском или италијанском језику из архива Симанке, Фиренце и Ватикана. На крају се налази регистар личних имена и топографских назива.

Аутор овог дела, Peter Bartl, објавио је већ више радова у вези са горњом темом, који су били нека врста припрема за обраду ове, иначе захвалне теме, будући да је још од освајања Цариграда једна од најважнијих фраза политичке публицистике италијанских градова и Шпаније била „*Marcia verso Constantinopoli*“. Он с правом истиче да идеја о крсташким ратовима у Европи није никада ишчезла, само не више са жељом да се ослободи Јерусалим, већ са циљем да се ослободе хришћани Балкана од Турака. Због тога су се стално ковали планови, правили пројекти, оснивали савези, а често су предузимане и ратне акције мањих размера. Ови планови постали су нарочито актуелни крајем XVI и почетком XVII века, када се јавља

криза у феудалном систему Турске, када се води дуготрајни рат између Турске и Перзије, избијају многобројне побуне у Анадолији (Кара Јазиди, Дели Хасан), у Сирији (Али-паша Цанполат), Либану (Фахрудин на челу Друза), многе побуне на Балкану (у Македонији, Албанији, Војводини), а пре свега то је време аустријско-турских ратова. Према многим извештајима, ниједна градска посада у Грчкој и Албанији није имала више од 400 турских војника. У таквој ситуацији, ови планови су могли имати и некакве изгледе на успех — мада су неки били фантастични јер су предвиђали лако освајање Цариграда — али до њихове реализације, изузев мањих покушаја, није никада дошло. Планови су припремани не само од стране папа, аустријских царева, шпанских краљева и италијанских принчева, већ и од разних балканских авантуриста који су у западним хришћанским земљама тражили шансу да добу до папа или положаја, као и од разних емиграната са Балкана (укључујући и турске ренегате као што су били „султан“ Јахја и Дели Хахан), који су били у служби Шпаније, Венеције или италијанских градова. Интересантно је да су овим плановима углавном обухваћени Албанија, Црна Гора, Србија и Херцеговина, али не и Грчка и Бугарска.

Проблематика коју обрађује Bartl није потпуно нова, јер је о њој написано неколико већих радова,¹ има доста објављених извора и већи број мањих аналитичких расправа о појединим питањима у односу на горњу тему. Међутим, заслуга је аутора што је цео проблем захватио далеко шире и свеобухватније, што је многа питања која су се тек назирала детаљније осветлио, а и доста непознатих догађаја, личности, интрига, завера и авантуристичких замисли обелоданио и рељефно осветлио. Ово је

¹ Јован Н. Томић, *Пећки Патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592—1614*, Земун 1903; Angelo Tambora, *Gli Stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze 1961; Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVI; вијека*, Београд 1970, итд.

аутору успело не само што је сагледао цео проблем у свој својој сложености и међусобној повезаности, што добро познаје литературу о овом питању на српскохрватском, албанском, италијанском и шпанском језику, већ првенствено зато што је годинама прилежно радио и материјале за своју тему прикупљао у архивима Шпаније (највише у Симаки), затим у Archivio Segreto Vaticano, у архивима Фиренце, Напуља, Парме, Торина, Венеције, у Biblioteca Apostolica

Vaticana, као и у Дубровнику. Једном речи, ово је рад у коме је прегледно, студиозно и акрибијски обрађен један тако важан период из историје балканских земаља и он ће без сумње послужити као узор сличним радовима за поједине периоде турског периода на Балкану, а овим својим радом, као и оним до сада објављеним, Peter Bartl се уврстио у ред највреднијих истраживача историје Албаније у XVI и XVII веку.

Хасан Калешу

Hans-Jurgen Kornrumpf, OSMANISCHE BIBLIOGRAPHIE MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER TÜRKEI IN EUROPA, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Ergänzungsband VIII, Leiben-Köln 1973, E. J. Brill, 1374 str.

У три до сада издата тома *Index Islamicus* (ed. J. D. Pearson, Cambridge 1958, 1962, 1967), само су у изузетним случајевима обухваћени радови који су објављени у балканским земљама и Турској, а који се односе на османски период владавине на Балкану. Овај недостатак је у великој мери попуњен израдом ове волуминозне библиографије др Корнрумфа која ће представљати велику помоћ за све оне који се баве истраживањима разних аспеката материјалног и духовног живота балканских народа под Османлијама. Она обухвата радове у посебним књигама, периодичи, зборницима и годишњацима, објављеним у периоду 1945—1970 године, а хронолошки се протеже од појаве Селџука у Малој Азији па све до 1912. године када је престала турска владавина на Балкану. Извесни изузеци су учињени када се ради о прилозима који се односе на турске мањине на Балкану. Као таква, ова библиографија представља значајан прилог османистичким и балканолошким студијама.

Библиографија је подељена на два дела: алфабетски и систематски. Алфабетски редослед обухвата, поред презимена и имена

аутора, и наслов дела на оригиналном језику и остале библиографске податке, као и немачки превод наслова рада, што представља помоћ за оне који не познају неки од балканских језика. На крају сваке библиографске јединице, аутор је додао и једну скраћеницу која представља област на коју се рад односи, нпр. Н. — историја, Ес. — привреда и привредна историја итд. Радови штампани на македонском, бугарском, руском и грчком дати су у латинској транскрипцији.

У систематском делу, радови су распоређени по областима, нпр. наука и истраживања, институти, академије и друштва, библиографија, каталози, библиотеке и музеји, историја Османског царства у целини и историја појединих балканских земаља подељена на историјске периоде, привредна историја, право, географија, литература, лингвистика, палеографија, нумизматика, хералдика, сфрагистика, филозофија, религија, етнологија, етнографија, архитектура, скулптура, музика, позориште итд. И ове су, у оквиру сваке дисциплине, радови сређени по азбучном реду.

Нажалост, и у овој великој и педантно рабеној библиографији, могу се запазити веће празнине,

што је и сам аутор осетио, истичући у Предговору да је сва истраживања сам финансирао и није био у стању да врши посебна истраживања у појединим земљама и да се углавном ослонио на оно што се могло наћи у немачким библиотекима, првенствено у Минхену. Стварно, да је аутор извесно време боравио у појединим земљама, сигурно је да би његов рад био комплетнији и свеобухватнији. Овако су му остала неприступачна многа издања у којима је објављено доста радова који би свакако морали да уђу у ову библиографију. Поменимо нпр. Зборник Фи-

лозофског факултета у Београду, Анале Филолошког факултета у Београду, Зборник Филозофског факултета у Приштини, Зборник за друштвене науке Матице српске, Годишњак Балканолошког института у Сарајеву, затим неколико важних часописа који се издају у Албанији итд. Међутим, ми се надамо да ће аутор, који је одличан гурсколог и балканолог, а истовремено и страствен библиограф, наћи времена и средства да припреми један Supplementband овом врло корисном и великом библиографском подухвату.

Хасан Калеш

Flisa Campus: INTELEGHEREA BALCANICA, Editura Academiei socialiste
România; Bucuresti, 1972, pp. XXIV—394.

Из пера плодног румунског аутора који обрађује углавном историјске теме у првој половини двадесетог века, Елизе Кампус, појавила се још једна занимљива књига — о балканској антанти. Непосредно по завршетку првог светског рата, државе централне Европе, а посебно Румунија, оформивши 1921 тзв. малу антанту, сматрале су да та организација треба да обухвати и балканске земље, као што је Грчка, али такође и Бугарска. У годинама које следе све су видљивији напори и иницијативе приближавања балканских земаља, а њима се придружује и Турска. Аутор наводи и примере у том смислу: предлог Грчке о обавезној арбитражи, Румуније о пактовима о ненападању итд.

Економска криза 1929. године наметнула је са још већим интензитетом потребу сарадње балканских земаља, тим пре што паневропски пројект — идеја Аристиде Бријана није наишла на ширу подршку, чак ни код осведочених савезника Француске, каква је била Румунија. У све повољнијој клими, долази до састанака шест земаља, најпре у Атини (1930) а затим у Солуну (1931). Међутим, са

погоршањем међународне ситуације, изазваним све већим попуштањем великих западних сила реваншистичкој Немачкој долази до извесног заостајања у остваривању идеје о балканском савезу. У Букурешту, наиме, трећа конференција само топло препоручује владама да прихвате предложени пакт, али до његовог потписивања не долази.

Најзад, на четвртој конференцији, одржаној такође у Солуну, новембра 1933, долази до прихватања пакта, а такође се појачавају напори да се придружи и Бугарска. Тако долази до званичне посете бугарског краља Бориса Београду, што распламсава велике наде у коначни успех овог регионалног пакта безбедности на Балкану, заснованог на слову и духу статута Друштва народа.

Фашистичка Италија и нацистичка Немачка, разуме се, чине све да би одвратиле Бугарску и у том смислу је значајна њихова дипломатска офанзива. То, са своје стране, убрзава иницијативе Румуније, Грчке, Турске и Југославије да потпишу пакт, и оне то чине, у Атини, 9. фебруара 1934, остављајући га отвореним за приступ другим државама. Сам пакт имао је

дефанзивни карактер, што се види и из његових тајних анекса и он је од самог почетка сматран од његових чланица ефикасним инструментом против ревизијизма фашистичких и реваншистичких држава Европе.

Поред дубоког незадовољства Берлина и Рима пактом је делимично била незадовољна и Велика Британија, посебно зато што у њега није била укључена Бугарска. Француска и СССР су, пак, гледале благонаклоно на пакт који је представљао користан савез балканских земаља за очување мира.

У даљем тексту реч је о дугом процесу ратификације пакта у појединим земљама-потписницама, који није текао глатко. Но, и поред тога, у даљој дипломатској активности све више долази до изражаја сагласност држава-чланица и аутор у том смислу анализира поједине догађаје од значаја, као што су фронт Француске, Италије и Енглеске у Стреси, покушај нарушавања интегритета Грчке 1935, а затим франко-совјетски уговор о узајамној помоћи. На конференцији у Монтреу, 1936, године, испољила се плодна сарадња балканских земаља у вези са учвршћивањем мира у области Црног мора.

Но, и поред наведеног, сви напори усмерени ка побољшању међународне безбедности, разбијали су се о политику концесије коју су водиле Велика Британија и Француска у односу на Немачку, а која је била евидентна и у случају ревизије статута Друштва народа. Као што је познато осовина Рим — Берлин инсистирала је на тој ревизији и, тиме, на ревизији међународних уговора гарантованих том међународном организацијом.

Фебруара 1937. долази до потписивања уговора између Југославије и Бугарске, без консултовања осталих чланица, а марта 1937. и до пакта са Италијом, од стране Стојадиновића. Остале балканске државе нису прекинуле пакт са Југославијом, по аутору, једино због члана 4. којим се предвиђао територијални статус *кво*, који није, формално, био довођен у питање

у поменутом два уговора Југославије.

Године 1938. чланице антанте реагују на догађаје као што су присаједињење Аустрије Немачкој, и у том смислу, потписују у Солуну споразум са Бугарском, који је у условима све испољеније агресије у Европи требало да представља препреку даљем Хитлеровом надирању. Минхенска трансакција, чија је последица била комадање Чехословачке, бољно је одјекнула на Балкану и напори Румуније да спасе свог савезника били су минирани ставом четири велике силе. Те исте године долази до ближе сарадње генералштабова четири балканске земље, а такође се сарадња на економском и политичком плану појачава. Фебруара 1939. оставка Стојадиновића услед његових свештених веза са Немачком, изазива велико задовољство у балканским престоницама, па се у веома повољној атмосфери одржава састанак балканске антанте, фебруара 1939. у Букурешту. Сам пакт се продава за седам година, а одлучено је да се настави са разпрошманом са Бугарском, као и да све четири земље остану неутралне кроз заједничке напоре. Тиме је постало очигледно да ниједна од земаља-чланица није желела да приступи пакту против Коминтерне, што је позитивно оцењено како у СССР-у тако и у другим великим државама.

После освајања Чехословачке, међутим, балканска антанта схватила је да не може да се супротстави агресији, јер у самом пакту нису постојале одговарајуће клаузуле. Велике западне силе, са своје стране, нису предузеле никакве мере да би помогле Румунији. У овом периоду чине се покушаји одржавања антанте и аутор спомиње румунске иницијативе, као што је покушај изглађивања турско-југословенских несугласица. Судбину антанте све више одлучује општа тешка ситуација у свету а са избијањем другог светског рата државе-чланице прокламују неутралност у духу одбране независности својих земаља. Национална Немачка у том периоду предузимала је многе мере у правцу дезинтегри-

сања антанте, а румунске иницијативе за стварање једног блока неутралних земаља разбиле су се о конформистички став великих сила.

Аутор констатује да су западне силе одбиле да дају војне гаранције земаљама антанте и тиме су онемогућиле да она постане стварни бедем хитлеровској агресији на Балкану. После Бренерског састанка између Хитлера и Мусолинија, балканске земље нису више могле рачунати на обећану подршку Италије, па је тако настала сасвим нова политичка ситуација. Једине позитивне иницијативе су приближавање Југославије и Турске СССР-у, а делимично и Грчке и Румуније. Септембра 1940. фашистички режим у Румунији отказује балканску антанту, а у октобру антанта, тако ослабљена, није у стању да помогне Грчкој коју је напала фашистичка Италија.

Аутор закључује да је војна снага четири балканске земље, добро

организована и потпомогнута од стране великих сила противника хитлеровске коалиције, могла свакако да представља баријеру агресорима. Велике силе, међутим, напустиле су ову антиревизионистичку међународну организацију, чиме су је оставили на милост и немилост хитлеровцима и фашистима. Балканска антанта, која у суштини никад није била отказана, представља доказ покушаја малих и средњих држава да се боре за своју независност против освајача, да се боре за мир и међународну безбедност и да бране своју националну територију.

Излагања аутора су веома исцрпна и добро документована одговарајућим изворима, тако да рад представља целовит приказ и анализу балканске антанте, од њених почетака до њеног слома у другом светском рату. Књига на крају садржи добар регистар појмова и имена.

Бурица Крстић

REZISTENTA EUROPEANA IN ANII CELUI DE- LA DOILEA RAZBOI MONDIAL 1938—1945 — TARILE DIN EUROPA CENTRALA SI SUD-ESI (Европски покрет отпора у годинама другог светског рата 1938—1945 — земље Централне и Југоисточне Европе) Vol. I, Bukuresti 1973, p. 454

Институт за историју и друштвено-политичке науке при ЦК РКП издао је ову интересантну књигу као војно издање у редакцији др Nicolaea Soroiu, др Georgha Unca и др Gheorgha Zaharie.

Не желим да се упуштамо у вредност ове књиге на ограниченом броју страница једног часописа, нагласићемо само да треба поздравити настојање наших суседа Румуна да у једној свесци прикажу — у првом реду својој јавности — борбу народа поменутог подручја противу мрачних сила које су у једном периоду господариле Европом.

Књига почиње предговором који су дали др Nicolae Soroiu и др

Georgha Unca под насловом „Историјски значај антифашистичког покрета отпора Европе“ (страна 7—20). Даље следе прилози по земаљама из пера разних аутора. Тако о покрету отпора Аустрије пише др Constantin Nutu (стр. 27—56), Чехословачке Milica Moldoveanu (стр. 57—106), Албаније Gelcu Maksudovici (стр. 107—146), Пољске Milica Moldaveanu (стр. 145—210), Грчке Dan Baran (стр. 211—265), Бугарске Цришан Илиеску (стр. 329—357), Мађарске Ladislau Gergeli (стр. 358—368), Румуније др Theorgle Zaharia (стр. 387—438) и Југославије др Nicolae Ciacir (стр. 266—328).

Можемо рећи да је Југославија поред Пољске посвећен највећи

број страница. Као и код осталих земаља аутор је један број страница посветио историји наших народа која је претходила народноослободилачком покрету. Нагласимо да је, с најмањим изузетком, аутор користио југословенске изворе, како старије, тако и најновије. Према томе, сматрамо, не упуштајући се у појединости, да је успео да на ограниченом простору пружи румунском читаоцу слику борбе југословенских народа у току народноослободилачког рата 1941—1945 године.

После кратког увода, ту је поглавље о априлском рату 1941 године и капитулацији Југославије, у коме је указао став прогресивних снага и активност комуниста. Следеће поглавље под насловом „Припрема и избијање устанка“ говори, између осталог, о двоструком циљу народноослободилачке борбе југословенских народа — националном и социјалном. Посебно место аутор посвећује принципима организовања народне власти као и организационим, политичким и војним облицима ослободилачког покрета. Нарочито место је дато оснивању Антифашистичког већа народног

ослобођења Југославије 27 новембра 1942 године у Бихаћу. Следеће поглавље говори о херојским борбама у току 1943 године док је наредно поглавље посвећено II заседању АВНОЈ-а 29—30 новембра 1943 године у Јајцу и о одлукама које су том приликом донесене. У даљем излагању аутор даје поглавље у коме пише признавању југословенске народноослободилачке борбе на међународном плану као и даљем наставку борбе у 1944 години. Последње поглавље говори о потпуном ослобођењу Југославије 1945 године. Излагање се завршава усвајањем првог Устава ДФЈ у јануару 1946 године.

Књига се завршава индексом имена (стр. 439—454).

Коначни суд о једном оваквом издању моћи ће да се донесе тек када се буду објавили и прилози који говоре о антифашистичкој борби и осталих европских земаља. Напоследку, када говоримо о једној оваквој књизи, морамо имати пред очима да је она намењена одређеној публици и да као информатор долази са одређеним захтевима, па према томе и одређеним манама и особинама.

Милан Ванку

Viorica Moisuc: *DIPLOMATIA ROMANIEI SI PROBLEMA APARARII SUVERANITATI SI INDEPENDENTEI NATIONALE* in perioada martie 1938 — mai 1940 (Румунска дипломатија и проблем одбране суверенитета и националне независности у периоду март 1938 — мај 1940),

Bucareşti 1971, p. 324

Ова књига спада у ред оних публикација које покушавају да дају делимичан одговор на питање које су постављале старије генерације а које још увек није јасно ни младим генерацијама, тј. како је нацистичка Немачка успела да у кратком периоду потчини читаву Европу и стави је у службу реакционарних снага.

На ово питање делимичан одговор, бар колико се тиче односа Румуније и нацистичке Немачке, даје

Viorica Moisuc, један од водећих историчара Савремене историје данашње Румуније.

После увода (стр. 7—12) и општих тенденција у интерпретирању савремене румунске историје (стр. 13—28), аутор прелази на разматрање питања којим се бави. Суштина излагања подељена је на два дела. Први део, чији је наслов „Питање супротстављања ревизионизму и агресији Хитлеровске Немачке у тактици румунске дипломатије уо-

чи другог светског рата" (стр. 29—224), обухвата четири поглавља. Док се у првом разматра аншлус и дипломатске мере које је предузела Румунија да би се супротставила немачкој економској експанзији у Централној и Југоисточној Европи, дотле је друго поглавље посвећено нацистичкој агресији против Чехословачке и румунском ставу у овим одсуђаним тренуцима (мај 1938 — март 1939). Следеће, треће поглавље, односи се на притисак који су Немачка и Мађарска вршиле на Румунију после Минхена као и на дипломатску активност румунске владе у овом раздобљу. У овом поглављу аутор се широко осврнуо на економске односе своје земље са Француском, Енглеском и Немачком. Четврто поглавље посвећено је политици гаранција (март — август 1939) пошто је после Минхена и гашења савеза Мале Антанте, дефинитивно пропала свака нада полагања у политику колективне безбедности.

Други део ове монографије, који се такође састоји од четири поглавља, дат је под насловом „Неутралност и процес политичког изоловања Румуније и питање очувања територија у раздобљу септембар 1939 — мај 1940" (стр. 225—302). Пето поглавље говори о значају неутралности Румуније, док следеће указује на све јачи утицај Хитлеровске Немачке на Румунију као и на припреме Хортијевске Мађарске за анексију Трансилваније. Седмо поглавље посвећено је румунској неутралности и активности румунске дипломатије у помоћи мира и безбедности на Балкану. Осмо, задње поглавље разматра наглашени процес изолације политике Румуније и офанзива нацистичке Немачке ради обезбеђења румунског петролеја.

Књига се завршава поговором (стр. 303—306), садржајем на више страних језика, списком скраћеница (стр. 315—316) и индексом имена (стр. 317—324).

Укратко, аутор књиге је изврсно информисан о збивањима о којима говори. Он се служио богатом архивском грађом и научном литературом, како домаћом, тако и страном. Међутим, запоставио је југословенску архивску грађу и радове југословенских историчара који су се бавили сличним проблемима, и то тим пре што је Румунија била члан у два савеза са Југославијом између два светска рата.

Чињеница је да је аутор своје дело саздао на марксистичко-лењинистичким основама и изложио га јасним и концизним стилем. Али — усудујемо се да кажемо — оно представља прилог сагледавању појаве и јачања фашистичке опасности, другим речима, представља само један аспект проблема који ће бити у целости сагледан тек када се буде појавио већи број оваквих монографија из пера историчара разних европских народа, некадашњих жртава фашизма.

Монографија Viorice Moisuc свакако спада у ред књига које треба обавезно консултовати када се ради о спољној политици Румуније у раздобљу о коме се говори. Ради бољег упознавања спољне политике Румуније из тих најкритичнијих дана наше сусетке, било би пожељно да се ова књига преводи на српскохрватски језик како би и шира југословенска читалачка публика имала могућности да се упозна са најдраматичнијим тренуцима из савремене историје нашег суседа Румуније.

Милан Ванжу

Оливера Младеновић, КОЛО У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА, Посебна издања
Етнографског института САНУ, књ. 14. Београд 1973. 1—198.

Olivera Mladenović's book *THE KOLO DANCE OF THE SOUTH SLAVS* is an authentic and important, serious, comprehensive and discerning work, making use of the Balkan parallels related to this subject. We must point out right away that in the ethnologic and choreologic terminology of the South Slavs and in particular in the way people feel about it, the kolo dance is not a mere form, but also a group of dancing people, an opportunity for dancing, a place where the dance takes place, as well as a distinct category of dances and a particular dance.

In her ethno-choreologic discussions the author deals with three important aspects of the kolo dance of the South Slavs: historical past, structural features and semantics. As our comments are limited by time considerations, we shall try to look briefly into the contents of this paper, which explores the three mentioned categories. In the first one, the kolo dance in the past, the author has established that the kolo is a common form of a dance, and that its true significance is revealed by the role it plays in the life of separate ethnical groups. This chapter dwells on the problem of dances on the Balkans prior to the arrival of the Slavs, and in particular to the remnants of the dances of the pre-Slav Balkan inhabitants discernible in the dances of the South Slavs today. Special emphasis has been given to the symbiosis, i. e. to the mixing and penetration of the dances of the South Slav population with those of the earlier settlers on the Balkans.

The author's notions about the kolo dance during the Middle Ages have been based on the original historical sources, both written and pictorial, elucidating the relationship that existed between the church, i. e. Christianity and the pagan folk dances of the South Slavs. In the first chapter, which is historically conceived, with a chronology ranging from prehistory through

the Middle Ages to the modern times, the author discusses other factors that have been of some consequence in preserving the kolo as an anthropo-geographic and ethnic class, while special importance has been assigned to the methanastasic movements. Foreign influences on the development of the kolo of the South Slavs have been extensively dealt with, as well as the retrospect effects that the kolo has had on the dances of other peoples on the Balkans.

The second and the dominant of this book, a minute analysis, deals with structural features of the kolo in all possible variants, from the terms connected with dancing, with a special analysis of the characteristic features as forms, along with an extensive interpretation of the main kinds and styles of the kolo. This chapter is ended with a discussion about the kolo and musical accompaniment which remain in a constant mutual interaction.

The title of the third, last chapter of this book is the kolo and the community. Two problems have been dealt with: the kolo as a choreologic feature of a village community, the kolo accompanied with singing representing public opinion, the judge and champion of progressive tendencies in the life of the community. Special attention has been paid here to the relationship between the traditional and innovative, i. e. the reviving of the archaic choreographic forms, but with a new and more current content, such as the Kolo of Kozara and the role it played during the liberation war and in the socialistic development of Yugoslavia.

Mention should be made of the introductory and important part of this book, in which the conception, definition and a detailed survey of the former studies of the folk dances of the South Slavs has been discussed in detail. The concluding part of this chapter puts forth synthetic results and solutions concerning the genesis of the kolo, its

historical development through centuries, structural features and other problems.

We can rightly claim that this is the first work of its kind that in a thorough and analytical manner tackles the kolo of the South Slavs. The value of the book does not lie only in the facts, or in the scientifically founded evaluation of separate details, but in the light shed on the processes that have fundamentally affected the spirit and the profile of the kolo from the earliest days to the present time. It is for these reasons that Olivera Mladeno-

vić's book has been received as a definitive critical study, based on modern methodology and the latest knowledge from the science of ethno-choreology. This is a further proof that Ethno-Choreology has found its place among other modern sciences. As the author has dealt with the subject in a thorough and complete manner, and deepened it drawing on the original sources, there is no doubt that it will remain a unique contribution to the science of folklore in general, and to the ethno-choreology in particular.

Dragoslav Antonijević

Dr. Slobodan Zečević, *ELEMENTI NASE MITOLOGIJE U NARODNIM OBREDIMA UZ IGRU*, izd. Muzeja grada Zenice, Radovi V Zenica 1973, 1—158.

In the midst of the disputes led about the myth and mythology on the pages of daily papers and scientific journals in our country and abroad, Slobodan Zečević's book *ELEMENTS OF OUR MYTHOLOGY IN FOLK RITUAL DANCES* may serve as a paradigmatic example for understanding of some problems raised in the discussion on mythology. It turned out that a number of research workers have not completed the the task of investigating mythology, so that not only the presentday research workers make new discoveries and come to new conclusions, but the interpretations based on a limited number of facts and data are also freshly evaluated. Even the works that had the ambition to retain the primacy in the field of Mythology as systematic and imaginative expositors of facts, have shown the tendency to go back to the very foundations of mythology, in which Slobodan Zečević's work rightly belongs:

This book is primarily a comparative study, based on the results of the author's personal field work and published material, which he had confronted with similar or identical motives of other peoples,

deducing in this manner a genesis of our ritual dances and of the elements brought over from the Slav pagan era. The author is of the opinion that in default of written or archeological sources the authentic folklore material can serve as a source for the investigation of the past, which was successfully proved in his work. By comparing the same or similar phenomena taking place in distant parts where the reciprocal influence is minimal, the author has found out that they have the same common source. To prove this hypothesis he has used not only the method of simple comparison but also other available sources considered as legitimate in the science.

Starting from the survival of ritual dances in our parts as an echo from the distant past, the author has convincingly analysed the dances (Koleda, Lazarice, Kraljice and Dodole — Koleda — Christmas carol singers, Lazarice — girls singing traditional songs on the eve of Lazar's Saturday, Kraljice — girls performing ritualistic songs and dances during Pentecost, Dodole — girls who sing for rain, rainmakers) which are the present day archives

of the past, by means of which he has thrown light on the pre-Christian Slav religion. He has revealed for us many a fragment from the pagan religion, rituals and cults, which were its integral part: they are the remnants of cults of the sun, water, ancestors, snake, the Great mother, rulers, koledas, Dažbog, Lada, Ljeljo, Perun. Beside the remnants of these cults in the ritual dances, other characteristics of the pagan religion can be seen. The traces of the human sacrifice have been found in them, and the division of the dances according to the sexes indicates that some of the cults were performed by women, and some by men. It is possible to notice the role played in this religion by the symbolism of numbers, colours, forms of dancing, etc. Summing up the results obtained by the analysis, the author has started with the oldest cults connected with the worship of natural phenomena and elements, and has reached the cults of the personified deities, which are younger in their origin.

The synthesis of the results obtained through the analysis has made it possible to realize what kinds of cults have played part in the shaping of these dances in the distant past. A large number of traces of magic discovered by the author in the cults confirms the co-existence of the magic and the oldest reli-

gion. Bearing in mind the difficulties and responsibilities one has to face in distinguishing between the autochthonous Slav and acquired old-Balkan religious layer, the author has restricted himself to the analysis of the pagan elements regardless of the fact whether they are autochthonous, or the result of the influence of the old-Balkan religion, or whether they belong to the common heritage of the humankind. However, the dominant motto points to the fact that our mythology, certainly its greater part, can be placed under the denominator of the old-Slav religion.

As a whole, the book has arrived at important conclusions in elucidating the problems of the old Slav religion as it was before the advent of Christianity. There are a few mild clashes in the book with some ethnologic and folklore conclusions which have been surpassed from the point of view of the presentday science. However, they can be taken as an effort on the part of the author to approach the problems in a more comprehensive way than it was done before. In short, Slobodan Zečević's book is a testimony and a challenge to get away from the dogmatic and canonized „traditionalisms" or „modernisms" in solving the problems relative to the myth and mythology.

Dragoslav Antonijević

Dr Jovan F. Trifunski, **KUMANOVSKA OBLAST**, (seoska naselja i stanovništvo), Skopje 1947, 1—232.

We have in front of us the Kumanovo region, an anthropo-geographic study by Jovan Trifunski, a great scholar and prolific writer, who has enriched the Yugoslav anthropo-geography with a whole series of research cases the results of which have been published in several papers.

The Kumanovo Region is the result of a long-standing and systema-

tic field work (1965, 1966, 1970, 1971 and 1972) accompanied by a well-developed methodology and scientific approach applied to the study of the settlements and the origin of the population.

In the first chapter of this book individual settlements have been each dealt with (altogether 79 of them), which, in the Kumanovo region, occupying the central and very

open area on the Balkans, are divided into the eastern, south-eastern and central villages. With a great analytical precision the author has discussed for each settlement its geographic position, age and past, the origin of the population together with minute explanations concerning migrations and economic situations. Every paragraph offers an abundance of data and facts, which have been obtained from the informants at the last moment, especially when it comes to the problems concerning the origin and the settlement of tribes.

In the second half of the book, under the title of General discussion, the author presents a synthetic account of the Kumanovo region in connection with the geographic position of the region, settlements, the origin of the population and migrations, emigration and home migrations, and, in conclusion, a thorough study of the ethnopsychologic features of the population.

The geographic position of the Kumanovo region, the former Zegligovo, is particularly important for the Balkan Peninsula as a central area, open on all sides. On the other hand, this region constitutes a link between the Morava and the Vardar valleys, and for this reason throughout the history the most important roads of the Central part of the Balkan Peninsula led through it.

The Kumanovo region can be said to be a restless ethnic and migratory area, where population migrations, according to Jovan Trifunoski, have been permanently present. This area was inhabited by the native Slav population that has gradually disappeared, and that is why there are no native tribal groups. In the western part for-

merly Slav tribes were predominant, but today immigrant Moslem Albanians prevail there. As regards the presentday structure of the population, the author distinguishes two dominant immigrant groups: the Macedonian from the territory of the SR Macedonia, and the Serbian from the territory of the central area of Kosovo and the neighbouring regions of the SR Serbia; there are Serbs who have immigrated from the distant Dinaric regions, too. In their expansion over the mentioned western part of the region the Albanians have settled down in the old Slav-Christian villages, ousting out the former population and taking over their settlements and properties. From among other non-Slav inhabitants we should mention Turks, Cherkessers, who have emigrated, as well as Tzintzars (Vlachs), former nomads, and Gypsies.

The author of this exceptional work, which, as already mentioned, is of a particular importance both for the Balkan anthropogeography and ethnology, rightly concludes that the mutual ethnic relationships in this region of our country are very intense, and that they also occur through matrimonial links, i. e. by intense mixing of the population from a different ethnic origin. As a result, this area in the SR Macedonia has become an area with a specific Yugoslav population. Hence, the concluding part of the book offers the reader a convincing synthetic vision.

We can say in conclusion that this highly systematized book, and its synoptic contents make it exceptionally useful for the Balkan anthropogeographic and ethnologic studies.

Dragoslav Antonijević

REZIMIRANA BIBLIOGRAFIJA RADOVA O NARODNOJ
KNJIZEVNOSTI

(Mirjana Bogavac, Vojislav Maksimović, Luka Šekara: BIBLIOGRAFIJA RADOVA O NARODNOJ KJIZEVNOSTI. Posebna izdanja knj. XVIII, Odeljenje za književnost i umjetnost, knj. 1, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1972)

Institut za proučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu prihvatio se, na najbolji mogući način, u nauci o književnosti neodložno posla oko izrade bibliografije sa kratkim sadržajem radova o narodnoj književnosti u periodici Jugoslavije. Inicijativa Salka Nazečića našla je tako radni izraz u grupi sarajevskih autora koji su, posle nekoliko godina sistematskog ekscerptiranja građe, pripremili bibliografski materijal i konačno uobličili tekst. Klasifikacija građe izvršena je po sugestijama M. Pantica, kao i utvrđivanje strukture ove monumentalno zamišljene bibliografije.

Rad na bibliografiji je dugoročan i predviđa da u više knjiga zabeleži sve aspekte i pristupe proučavanju narodnog stvaralaštva. Ovom prvom knjigom obuhvaćena je građa iz 13 časopisa: *Bosanska vila* (Sarajevo), — *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti* (Beograd), — *Glasnik Srpskoga učenog društva* (Beograd), — *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* (Beograd), — *Glasnik Skopskog naučnog društva* (Skoplje), — *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), — *Godišnjica Nikole Čupića* (Beograd), — *Južnoslovenski filolog* (Beograd), — *Letopis Matice srpske* (Novi Sad), — *Nastavni vjesnik* (Zagreb), — *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (Zagreb), — *Spomenik Srpske kraljevske akademije* (Beograd), — *Vienac* (Zagreb).

Podrazumevajući i građu za ostale knjige bibliografije „formulisana je i prihvaćena podjela bibliografske građe na radove o epskom pjesništvu, o lirskom pjesništvu i o našim interesovanjima za narodnu književnost drugih naroda” (str. 8). U okviru ovih celina razragata podjela je ponekad kruta shema u ko-

joj rezimeu nekih radova, zbog tematske razuđenosti i prepletenosti epsko-lirskog sadržaja u njima, nisu mogli da dobiju svoje pravo mesto. Tako je npr. rezime br. 348, Zima Luka, *I opet o metrici narodnijeh pjesama*, stavljen u odeljak *Pomeni, prevodi i izučavanja u stranim književnostima*, samo zato što L. Zima „polemiše sa V. Volnerom povodom njegove rasprave *Untersuchungen über den Versbau des südslavischen Volksliedes*”; i to je bilo presudno što se ova po tematici inače metrička rasprava nije našla u poglavlju *Jezik, stil, metrika*, našto uostalom upućuje i *Indeks stvari i pojmova* (str. 215). — Na drugoj strani, rezime priloga (br. 441) Anice Šaulić o Jovanu Muškatiroviću, i pored toga što govori o prvom skupljaču srpskih narodnih poslovice, pre se može svrstati u komparativističke radove, nego u odeljak *Zapisivanje i skupljanje*. Jer, i u rezimeu se naglašava, Muškatirović je često navodio izvore svojih poslovice, prevodio ih je naročito sa latinskog, a od slovenskih jezika najviše pozajmica ima iz ruskog. Muškatirović, dakle, nije samo običan zapisivač; on u isto vreme čini prve pristupe i pokušaje komparativnom proučavanju narodne mudrosti, kako to i sam prilog A. Šaulić pokazuje.

Smatramo, najzad, da je u *Predgovoru* trebalo naglasiti da su u poglavlje *Strana narodna književnost*, kao i u odeljak *Pomeni, prevodi i izučavanja u stranim književnostima* svrstani i radovi na slovenačkom i makedonskom, ako govore o narodnim umotvorinama Srba i Hrvata. Očekivali bismo, pri tome, da se rezime 585, priloga Ljubice Janković nađe tamo gde su pomeni, prevodi i izučavanja u stranim književnostima, uz priloge U. Džonića (br. 281. i 282). Posebno i zbog toga što

Lj. Janković govori o vezama slovenačke literature sa književnostima Srba i Hrvata, o uticajima srpskohrvatske narodne poezije na slovenačku, o prevodima narodnih pesama na slovenački, i pogotovo da „slovenačke novine, kao Blajvasove, zatim *Glasnik slovenskega slovstva* i *Kranjska Cbelica*, početkom XIX vijeka donose srpske narodne pjesme“ (str. 180).

U nas do sada jedina ovakva bibliografija Leksikografskog zavoda u Zagrebu ostala je sa dosta propusta, pre svega što je normativno beležila samo naslove priloga o narodnim umotvorinama, a pogotovu što je u nastojanju da obuhvati celokupnu periodiku Jugoslavije zemarila neke značajnije radove. Bibliografija sarajevskih autora, samim tim što donosi rezimirane radove, uvrstila se u red neobilaznih priručnika za proučavanje istorije književnosti naših naroda. Međutim, desilo se da i u njoj takođe ne nalazimo zabeležene pojedine svakako značajne priloge. U sravnjivanju sa svojom radnom bibliografijom konstatovali smo nedostatak ovih radova:

1. Scherzer, Dr I(van), *Bilješke o St. Vrazu*, Nastavni vjesnik, 1898, VI, str. 113—122. — O Vrazu kao izdavaču narodnih pesama pod naslovom: *Narodne pjesni ilirske*. Zagreb 1839. Iz ove zbirke nekoliko pesama na nemački jezik preveo je Anastasius Grün koji u svom delu „*Volklieder aus Krain*“, Leipzig 1850, str. 18, daje i ocenu Vrazovog izdanja narodnih pesama.

2. Ivšić, Stjepan: Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Cengića*. Spremio i protumačio Dragutin Prohaska. Beograd, 1911. Nastavni vjesnik, 1912, XX, str. 533—544. — U prikazu se ukazuje na paralele sa Vukom Karadžićem, Homerom, Vergilijem.

3. Samšalović, Dr G(ustav). „*Soko mladoženja*“ i *tome slični motivi*. Nastavni vjesnik, 1913/14, XXII, str. 426—430. U svim motivima i varijantama, uključujući i našu narodnu pesmu „*Soko mladoženja*“ reč je o mužu koji zna da se pretvori ili je pretvoren u pticu.

4. Kesterčanek, Dr Vladimir. *Vrazove balade i romanse*. Nastavni vjesnik, 1916/17, XXV, str. 577—593. —

Pored paralela sa našim narodnim baladama i romansama i pesmama španskog i drugih evropskih naroda, ističe se Vrazovo mišljenje o važnosti narodne poezije za umetničku liriku. S tim u vezi nam se nameće zaključak da bi odeljak *Opšti radovi* i *interpretacije* trebalo razložiti ili iz njega izdvojiti radove koji govore o *odnosu narodnog i umetničkog stvaralaštva*.

5. Esih, Dr Ivan. *Balada i drama „Hasanaginica“ u češkoj književnoj sti*. Nastavni vjesnik, 1930/31, XXXIX, str. 196—205.

6. Simčik, Antun. *Lidové povídky jihomakedonské*. Z rukopisu St. Verkoviće vydali Petr A. Lavrov a Jiri Polivka. Rozpravy české Akademie trida číslo 70. Praz 1932. 545 str. — Nastavni vjesnik, 1933/34, XLII, str. 71—73. — Prikaz Polivkinog izdanja Verkovićevih neobjavljenih pripovedaka sačuvanih u rukopisu Ruske akademije u Petrogradu i delom u Sofiji, s posebnim osvrtom na mistifikaciju narodnih umotvorina koje je ovaj neumorni sakupljač zabeležio u vremenu 1850 do 1860 u Makedoniji.

Naposletku, neke bibliografske jedinice date su nepotpuno ili se vode kao anonimne, iako je utvrđeno ko im je autor. Slučaj je hteo da ove svoje primedbe možemo ilustrovati jednim istim primerom, rezimeom br. 160, ANONIM: *Kommenovke ili narodne pesme o srbskim Komnenima*... *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, 1859, XI, 262—316. Pre svega, autor ovoga obimnog rada je *Konstantin Nikolajević*, kako je to utvrdio N. Radojčić u *Narodnoj enciklopediji* St. Stanojevića (s. Nikolajević Konstantin). Trebalo je uz to, svakako, prikazati i drugi rad od istog autora, *Srpski Komneni po predanjima i po istoriji*. *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, 1860, XII, str. 397—473; 1861, XIII, str. 283—357. Utoliko pre što su ovde navedena neka narodna predanja, kao o tome kako je car Dušan ubio svoga oca, pošto ga je zbacio sa prestola (XII, 437). U nastavku (knj. XIII, str. 291), autor podseća da je već iz *Glasnika XI* poznata nam „*Povest Komnena i Prokla monaha*“, iz koje navodi još neka mesta. Isto tako, knj. XII, str. 447, upućuje se

na pevanje nar. pesama, Vuk II, 355, 450; a posebno Vuk III, 54 (XII, str. 473).

Iako je ne samo zahvalnije nego i lakše govoriti o dobrim stranama završenoga posla, posebno kada se to po sebi nameće, kao u slučaju ove bibliografije, mi smo izabrali onu drugu manje zahvalnu dimen-

ziju kritičkog prikaza. Pokušali smo, naime, da iznesemo svoje viđenje ovog zamašnog, dugoročnog i nesumnjivo dobro započetog posla. Ako stoga, naše primedbe budu shvaćene pre svega dobronamerno, sebi ćemo utoliko manje prebaciti za kritički pristup ovom dragoce-
nom učinku sarajevskih autora.

Miodrag Stojanović

Miodrag Maticki, SRPSKOHRVATSKA GRANICARSKA EPIKA, Institut za knjižvenost i umetnost, Beograd 1974, 1—310.

Among the folklore themes that are most often dealt with, the first place is undoubtedly occupied by the Serbo-Croat folk epic, which has introduced us to the world literature of the 19th century. Since then until the present time a good deal has been written about it by the best pens both from our country and from abroad.

Serbo-Croat Military Frontier Epic, by Miodrag Maticki, a young and gifted scollar, is the latest contribution to this field of work. This epic, associated with a definite region of the Military Frontier, and „marking one the final layers of the folk epic poetry”, represents a historic link in a series of Yugoslav and Balkan epic.

This work is an attempt to make a total study of one of the well known series of Serbo-Croat verbal epic. These songs, which speak of the participation of our men in the Austrian wars from the end of the 17th till the middle of the 19th centuries, exist for the greater part in the written form. The author has examined the archives and libraries in Beograd, Zagreb and Novi Sad and has set apart more than a hundred and fifty songs which either completely or partly belong to the frontier epic.

The author has tried to show the complex and concentrated experience of the Military Frontier where the frontier epic appeared as a folklore synthesis of specific histo-

rical circumstances and a natural gift for epic. It should be emphasized, and according to the author this is the fundamental characteristic of the frontier epic, that all its songs were composed immediately after the event they refer to has taken place, both as a poetic comment of the folk singer and as a historical record in verse. The author claims that in the development of the folk epic song, the chronicle should be the first layer, the first echo of the historical event. The more the song was removed from the authentic event the more the chronicle went through fundamental changes.

The author has made an attempt to connect the poetic elements as from one region with the centuries old tradition of Balkan Slavs. He has managed to prove the harmony of folklore and tradition, legend and history, and especially the harmony of the actual event and the epic chronicle song, which, is the main preoccupation of this book. The reader will be impressed by an extremely varied and rich frontier epic, which reveals a complex epic experience.

The book bears witness to a scholarly erudition of the author in his handling of the ideas and methodology, and should be an indispensable text for all those who are interested in folk epic.

Dragoslav Antonijević

Мирко Живковић, ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ У КОНТЕКСТУ СРПСКО-РУМУНСКИХ ОДНОСА. Издавачко предузеће КРИТЕРИОН — Букурешт, 1972.

Рађена на основу обимне библиографске грађе о српском писцу, књига М. Живковића, у ствари је са румунског језика преведена, прерађена и незнатно скраћена верзија ауторове докторске дисертације одбрањене почетком 1971. године на Факултету за словенски језик Букурешког универзитета.

Познавалац Доситејевог времена, његовог животног пута и књижевног дела, мора се пријатно изненадити када све то у овој књизи прочита резимирано, а ипак нема утисак да је остао сиромашан за који податак из тако обимне библиографске грађе и литературе о српском просветитељу. Оваде, пре свега, мислимо на прво поглавље *Културно-историјски оквир, претходници и утицаји*. Слично су писани и остали делови књиге, али са нешто више препуштања писцу да сам говори о себи, кроз своја дела. То је и разумљиво ако је циљ да се мисли нашег писца изворно приближе румунском читаоцу, с једне стране, и да се из њих аналитички извуку подаци на основу којих аутор ове монографије настоји да, на другој страни, дође до нових сазнања.

Пратећи Доситеја кроз све перипетеје његовог живота, у оквиру епохе просвећености, друштвено-политичких и културних покрета и идеја, М. Живковић највише нових података пружа у другом поглављу — *Детињство и младост. Године верског заноса*, и последњем, седмом поглављу — *Доситеј Обрадовић на румунском језику*. „У та два поглавља је — истиче се у предговору — највише ствари које се укључују у контекст српско-румунских историјских, културних и других односа. У њима је, најзад, и највише оног што аутор сматра својим личним доприносом у истраживању и проучавању Доситејевог живота и рада“.

Пошто је прегледао матичне књиге рођених општине Чаково у Банату, које се сада налазе у Државном архиву у Темишвару, ау-

тор се не мало изненадио када, проверавајући датуме и податке, није пронашао ниједан докуменат у коме би било забележено место Доситејевог рођења. Полазећи од тога, румунски аутор српског порекла доводи у питање тачност Доситејевог навода да се родио у „вароши“ Чаково. С тим у везу доводи податак „да је пишчев отац, Бураб Обрадовић, био ћурчија, а ћурчије у оно време нису имале сталну радноницу код куће, већ су кристалили по оближњим или даљим селима“ (стр. 45). Ћурчије су се налазиле у печалби већ почетком новембра, негде о Митровдану, када је *Димитрије*, касније наречени Доситеј рођен или крштен, јер је тада још владао стари обичај да се деца дају календарска имена, тј. име свеца чији је дан најближи датуму рођења или крштења детета.

Тако је М. Живковић отворио пут даљем трагању о месту и години рођења Доситејевог, с правом подвргавајући преиспитивању пишчеве не увек веродостојне аутобиографске податке. Посебно и због тога што у предговору првог дела свог животописа Доситеј каже: „...нити ћу бити ја, но полза ближњег мога прво и начално намереније ове књиге“. Подређујући све тој замисли, Доситеј понекад износи догађаје из свога живота онако како би он желео да су се одиграли, а не како је то у ствари било.

У свему томе ми налазимо ослонац више за своју готово истовремено изражену сумњу у тачност Доситејевих вести о себи и својим делима. Наиме, ми смо у својој дисертацији *Доситеј и антика*, одбрањеној 1965. публикованој 1971. (СКЗ, Књижевна мисао 2), посумњали у то да је сачувана *Ижица* онај, по Доситеју, у Далмацији 1769/70. год. сачињени спис. Напротив, на основу у *Ижицу* унесених многих есепских басана, неких мисли из Хесиода, Теогнида и других античких писаца, које нала-

зимо и у *Етици* и *Мезимцу*, може се претпоставити да су сви ови списи настали у исто време — првих година XIX века тј. да је сачувани текст *Ижице* у ствари након прерабени спис из Плавна у Далмацији.

Доситејево интересовање за живот и културу румунског народа одразило се на страницама његових дела, која је румунски читалац пожелео да има преведена и на свој језик.

Први и најплоднији преводилац Доситејевих дела на румунски језик био је Димитрије Цикиндеал (1775—1878). Најпре је превео *Совјете здравога разума* (1802), под насловом *Sfaturile a înțeleajeri cei sanatoase prin binînțeleptul Dositei Obradovici întocmite. Iara acuma înfiia data întoarse despre limba Serbiasca, si întru acest chip în limba Daco-Romaneasca asezate*. У ствари, он је само неке одабране делове — од девет превео је шест — Доситејевог списа прилагодно за румунског читаоца, додајући и два своја оригинална предговора. Цикиндеал се и сам потписује као „приређивач“ надахнут просветитељским идејама. Он то отворено признаје: „Аутор ове књиге, г. Доситеј Обрадовић, унео је у њу српске обичаје, али ја нисам хтео да њих унесем, него наше, који досад владају међу нама, и од многих само ћу неке изнети“ (р. 210).

Године 1808. Цикиндеал у Будимпешти објављује превод — Доситејевог *Собранија*... — *Adunare de lucruri moralești de folos șs spre vscelie prin Dositei Obradovici întocmită. Iară acum în limba Daco-Romanească traduse prin părintele Dimitrie Tichindeal parohii Becicheicului Mic*. — Од двадесет и четири поглавља изворног текста, Цикиндеал је превео и штампао само седам и то не Доситејевим редоследом. Прва глава Цикиндеала је тринаеста у Доситеја, друга је седамнаеста, трећа — осамнаеста, четврта — седам, пета — девета, шеста — четрнаеста и седам — једанаеста. С обзиром на оно што читамо у предговору „...ову сам књигу поделио на два дела јер је нисам могао штампати одједном...“, треба очекивати да је Цикиндеал До-

ситејево дело превео у целини. (р. 219). У поређењу са преводом *Совјета*... Цикиндеалов превод *Собранија*... је дословнији, мисаоно јаснији и стмаски технији, како показују истраживања проф. Мирка Живковића (р. 218—226). Истраживања румунског аутора српске народности нарочито су драгоцена око расветљавања румунских превода Доситејевих *Басана*. С доста разлога поткрепује га своје мишљење да је аутор прве варијанте румунског превода Доситејевих басана Михаил Мартиновић Рошчу (1750—1822), бивши Цикиндеалов професор у Темишвару. Међу његовим рукописима спомињу се и *Есопове басне*, — наслов врло сличан наслову Доситејеве књиге, што посебно указује на то да је Рошчу први преводилац Доситејевих басана на румунски језик (1893).

Двадесет година доцније Цикиндеал припрема свој превод који је објавио године 1814. у Будимпешти. *Filozoficesi șj politicesi prin fabule moralești învățături. Acum înfiia oara culese si întru acest chip pre limba româneasca întocmite*... Очито је да аутор оригинала није назначен, али ни сам Доситеј није унео своје име у наслов на српском језику.

Од 160 Доситејевих басана Цикиндеал је превео 154; остале су непреведене басне бр. 111, 134, 140, 146, 147 и 150, и то углавном све Лесингове, осим 111. Претпоставки за то има више, али је највероватнија — Цикиндеалово нерасположење према досељеним Немцима у банатски део Румуније. Цикиндеалово моралисање, које се не ретко заснива на прилагођавању Доситејевих мисли, најкраће је дефинисано у речима: „У духу просвећености рационалистичке просвећености... Цикиндеал указује да је за просвећивање народа потребно, пре свега да свештеници и учитељи стекну вишу спрему на свом националном језику...“ Допуне које је Цикиндеал унео у свој превод — нарочито у наравоученија — одраз су друштвено-политичког стања и превирања међу румунским свештенством у Банату. Својим допунама и објашњењима, која су

бројнија у првом, а опширнија у другом делу књиге, Цикиндеал настоји да књига буде прихваћена од румунског читаоца. У том смислу он је један од иницијатора српско-румунских културних веза.

У библиографији литературе, регистру имена и белешкама у тексту књиге имена неких хрватских историчара књижевности — Михаила Комбола, Фране Фанцева и Ферда Шишића — свуда су погрешно пренесена као М. Камбол, Ф. Франчев и Федро Шишић, па и књижевник *Канижлий* погрешно се наводи — Канижалић.

Нека поглавља Живковићеве књиге више добијају своје место у континуитету излагања, него што

доносе нешто ново. Посебно су непотпуна и узредно обрађена она места где се говори о Доситејевим изворима, античким у првом реду. Треба, међутим, подсетити да аутору ове изузетно вредне и корисне монографије то и није био циљ, као што ни писац ових редова није сматрао за потребно да у својој књизи *Доситеј и антика*, трагајући за античким наслеђем у Доситејевим делима, нешто више говори о просветитељским идејама и рационализму уопште. Стога себи допуштамо закључак да су ове две књиге комплементарне у много чему, посебно у приказивању Доситејевих извора и просветитељске мисли у светлости балканистике.

Миодраг Стојановић

О АЛБАНСКО-СРПСКОХРВАТСКИМ ЈЕЗИЧКИМ ОДНОСИМА

Пред нама су две краће расправе др Идриза АЈЕТИЈА, професора Приштинског универзитета, посвећене проблемима узајамних односа и утицаја албанског и српскохрватског језика, нарочито у крајевима где се два народа додирују и мешају, као и врше узајамни језички утицај (Плав, Гусиње, Косово, Црна Гора у јужном делу и сл.).

У расправи *Contribution a l'étude des rapports linguistiques entre l'albanais et le serbe* (Actes du Premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, VI, Sofia, Editions de l'Académie bulgare des sciences, 1968, p. 565—572) указује на низ истраживача, који су се, још од Ф. Миклошича (1870), бавили овом проблематиком, па до истраживача наших дана (Таљавини, Чабеј, Цимоховски). Сматра да је албански језик, такође, дао одређени фонд балканским језицима, те као посебан пример наводи алб. реч *katund*, која се широко проширила у балканској пастирској терминологији. Као несумњиве позајмице у српскохрватском и македонском из албанског, аутор наводи: *balëgë*, *vatër*, *votër*, *shirungë*, *magar*, *kë-*

sulë, *farë*, као и низ речи и израза у плавско-гусињској области, које посебно муслимански српскохрватски језик позајмљује из албанског. (*kuštrim* — позив, од: Ко је јунак; узети на очи, нијесам тијесан, узети љепотом; Је си љи тврди итд.), а упушта се и у расправу о пореклу црногорског: удара киша, удара снијег, уместо пада, сунгулат, сампрви итд.

Сличном проблематиком, др Идриз АЈЕТИЈА, који данас представља несумњиви ауторитет у овој области, се бави и у раду *Албанско-српскохрватске језичке студије* (Годишњак — VIII, Центар за балканолошка испитивања, књ. 6, Сарајево, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, 1970, стр. 185—200), где проширује лексичку грађу, која је могла бити предмет далеких позајмица. Тако се сада осврће на неке топониме у Црној Гори, као *Бери*, име села у Љешанској нахији, *Бриње*, у Далмацији и Словенији, које се може изводити и од алб. *bri* — *ni*, делу животињског тела; *Saljeza* у Црној Гори, *Kunje*, *Stek*, *Rogame*, *Suka*, *Sukez*, *Firza* и др.

За Шестане, аутор објашњава да би се могло изводити од словен. *шестина* тј. шестина летине, коју су давали феудалцима или поседницима, сељаци.

Занимљива су и разматрања неких словенских презимена, као Шоћ, Зотовићи, Зоњићи, Боновићи и сл., а у пограничним крајевима, нарочито у додирима муслиманског становништва Плава и Гусиња-које говори српскохрватским језиком и албанског становништва, где имамо из албанског преузете речи и изразе (хекнути, прцати, дешати, габоњати, кренисати и сл.).

Додали бисмо да је ово подручје захваљно за истраживања узајамних језичких односа у оба правца, а поготову је утицај албанског на месно муслиманско становништво српскохрватског језика због тесних веза, веома уочљив. (Поред осталог да укажемо и на друге случајеве у домаћем животу: Јеси ли *уташила* кућу? рад — мир, „смирала“, што само доказује да је аутор на терену једне изузетно занимљиве језичке проблематике).

Драгутин Мишовић

Момчило Д. Савић, *FUNCTIILE DE BAZA ALE AORISTULUI SIRBOCROAT ŞI ALE PERFECTULUI SIMPLU ROMANESC IN LUMINA LIMBILOR ROMANICE ŞI BALCANICE*, Panciova, Libertatea 1972, str. 130.

Како је назначено и у Предговору књиге, ова студија представља допуњени и проширени превод чланка *Основне функције српскохрватског аориста и румунског простог перфекта у светлости романских и балканских језика*, који се појавио у *Аналима* Филолошког факултета у Београду, св. 9, 1969, стр. 154—211. У њој аутор истиче, у опсегу 130 страна, самичности и разлике које се тичу функција, употребе и временске и просторне распрострањености ових облика у поменути језицима. Међутим, реч је о типолошкој, дијахроној и синхроној студији, првенствено балканистичкој, јер се у њој инсистира на презентирању феномена у балканским језицима, али она истовремено превазилази ове границе услед сталног ауторовог позивања на суштинске појаве у неким ванбалканским језицима, у првом реду романским и словенским.

Студија је подељена на девет поглавља, укључив *Introducerea* ['Увод'] и *Incheierea* ['Закључак'] у којима се постепено прате распрострањеност и функције аориста и простог перфекта, најпре у ширем опсегу и у историјској перспективи, ношавши од индоевропског па до следећих стапа развоја

(словенског и латинског), а затим по групама (словенских и романских језика). Ова појава се потом разматра у српскохрватском и румунском језику, најпре одвојено, а онда у оквиру балканских језика, да би се у поменути језицима извршило двоструко упоређење нађене ситуације у оба језика, у поглављима VII и VIII (чији су наслови *Funcția aoristului sirbocroat în raport cu perfectul simplu românesc* ['Функција српскохрватског аориста у односу на румунски прости перфекат'] и *Funcțiile perfectului simplu românesc în cu aoristului sirbocroat* ['Функције румунског простог перфекта у односу на српскохрватски аорист']). А та два поглавља су — по нашем мишљењу — и најинтересантија и најзначајнија у читавој студији.

Још треба подвући да се истраживање од самог почетка заснива на врло богатој библиографији и факторском материјалу који, постављени и укљопљени компетентно јасним излагањем и логичном аргументацијом, дају овом раду посебну научну висину, те, у крајњој мери, целина делује убедљиво на читаоца у погледу оправданости формулисаних хипотеза.

Закључак до кога аутор долази својим се на то да су функције српскохрватског аориста и румунског простог перфекта у говорном језику (још боље, у говорима у којима се ови облици употребљавају) великим делом идентичне. Ако се за облик и функције српскохрватског аориста може са сигурношћу тврдити да представљају наслеђе још из индоевропског (које је доспело еволутивним путем), насупротив томе, порекло румунског облика је још увек нејасно, те аутор остаје у неизвесности да ли он „представља наставак једне функције коју је вршио латински перфекат или нову примену, која се појавила, услед балканске симбиозе, на једној уској вишејезичној територији, какво је Балканско полуострво” (в. стр. 99). Аутор не прихвата мишљење да се прости перфекат појавио под словенским утицајем, како је то поставио Е. Сеидел (у *Elemente sintactice slave în limbra română, București 1958, str. 50—51*), већ тврди да постоји вероватноћа да су словенски језици утицали на очување простог перфекта у румунском. Али, опет по његовом мишљењу, поменути облици су се сачували, „како у српскохрватском тако и у румунском језику захваљујући само једном балканском супстрату (курсив наш), јер Балканско полуострво представља једну од ретких периферија на којој је аорист још жив” (в. стр. 99—100).

Као што смо и раније подвлачили, ове хипотезе су дошле као плод претходног проучавања, а поткрепљене су богатим илустративним материјалом који нам је аутор пружио приликом залажења у низ језика, тако да овај рад, поред других квалитета, поседује и тај што опсежно информисе корисника књиге о функцијама и примени поменутих глаголских облика у многим другим савременим језицима (италијанском, француском, португалском, немачком, грчком, албанском, руском, чешком, полском, словеначком, македонском итд.).

Говорећи о примени румунског простог перфекта и српскохрватског аориста у савременом књижевном језику, аутор констатује

да је у румунској белетристици прости перфекат врло чест, готово неопходан у приповедању, док књижевна дела на српскохрватском, и поред тога што имају на располагању ово лингвистичко средство са богатијом садржином него што је то румунски прости перфекат (са афективним вредностима и, према томе, са великим стилистичким могућностима!), употребљавају га ређе, те се осећа тежња ка његовом губљењу.

Да би продубио проучавање двају облика, аутор приступа поређењу неких текстова (превода са српскохрватског на румунски, италијански итд. и обрнуто) на основу којих се могу утврдити честе подударности, скоро идентичне, у погледу примене и функција ових глаголских облика у језицима који су главни предмет овог рада.

Навраћајући се на распрострањеност и еволуцију простог перфекта у румунском језику, дозволите бисмо себи да приметимо да је овај облик, и поред тога што је очуван у арумунском (cf. Th. Capidan *Aromânii București 1932, str. 464*) и у мегленорумунском (cf. Th. Capidan, *Meglenoromânii, I, București 1925, str. 167*), рад који иначе аутор помиње (в. стр. 19), био врло раширен у заједничком румунском (cf. I. Pătruț, *Referitor la evoluția sistemului verbal românesc u Fonetică și dialectologie, VI, 1969, str. 138*). Ал. Росетти тврди да се учесталост простог перфекта у језику текстова XVI века, нпр., може објаснити неопходношћу преводнења словенског аориста (види *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVIII-lea, București 1968, str. 551*), а В. Памфил, у једној студији која се појавила после рада који је аутор навео (в. стр. 112), сматра, с друге стране, да се прости перфекат у добром броју чува и у текстовима који нису преведени са словенског (cf. *Formele de trecut indicativ în limba română din secolul al XVI-lea, și frecvența lor u Cercetări de lingvistică, 2, 1973, str. 206*).

Према томе, стиче се утисак да је ареа распрострањености простог перфекта обухватнија, укључив и књижевни језик, те прелази оквире

додира са словенским, односно са балканским језицима.

Треба приметити да су узроци сужавања ове арее, тј. ишчезавања простог перфекта из говорног језика највећег дела територије на којој се говори румунски, сагледани од стране неких посленика и у оквиру унутрашњих потреба које су се наметале током еволуције румунског језика. На овом месту бисмо још додали, поред разлога које је навео аутор, односно општих објашњења каква вреде за све словенске језике, и посебно за тенденцију која постоји за прелаз од синтетичног ка аналитичном начину изражавања (cf. A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris 1921, стр. 149—150) или потребе говорног лица да саопшти радњу у тренутку када говори (cf. I. Iordan, *Introducere în lingvistica romanica*, București 1957, стр. 606), и један други, конкретнији разлог — да тако кажемо — специфично румунски. Реч је о хомонимији која је настала код првог лица са презентом и код другог лица плурала са партиципом код највећег броја глагола, што је истакао С. Frîncu у чланку *Din istoria perfectului simplu românesc (formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul -ră)* у *Anuar de lingvistică și istorie literară*, Iași,

tom XVIII, 1967, стр. 175—193, а што је преузео и V. Bidian у раду *Persistența unor forme vechi la pruncle două persoane de plural ale perfectului simplu*, објављеном у *Cercetări de lingvistică*, 2, 1973, стр. 217—225. Поменућа хомонимија повећава конкуренцију између простог перфекта и сложеног перфекта каква је почела да се осећа још у вулгарном латинском илц, још боље, у општој романској епоси, доводећи до брисања разлике у смислу која постоји између двају времена.

Поред свега тога, прости перфекат је жив у неким областима које се граниче са другим балканским језицима и говорима, па управо малопре поменути рад иде у прилог хипотези његовог одржавања како је поставља професор М. Савић.

Указујући и на практичну вредност овог подухвата за подручје преводилачке делатности, односно преношења румунског простог перфекта на српскохрватски и обрнуто у случају преводјења књижевних дела, завршавамо своје излагање још једном истичући стварну — како теоријску тако и практичну — вредност и неопходност сличних студија које су као ова коју имамо пред собом.

Victor Vescu

СРЕДЊОВЕКОВНО СТАКЛО НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

(V—XV ВЕК), Међународно саветовање, Београд, 24—26. април 1974.

На иницијативу и у организацији Балканолошког института Српске академије наука и уметности у другој половини априла 1974. године одржано је међународно саветовање о средњовековном стаклу на Балканском полуострву у времену од сеобе народа и распадања античког света до слома средњовековних феудалних држава и изграђивања турске власти. Први пут у свету науке састали су се трудољубиви стручњаци — 12 из Југославије и 9 из иностранства — са

намером да једном међународном научном скупу саопште резултате до којих су дошли изучавајући сложене проблеме једне до скоро занемарене стране материјалне културе и уметности балканских народа. У двадесет и једном раду, који су прочитани на овом саветовању поједини проблеми били су сразмерно заступљени и подједнако занимљиви, што су показале и дискусије, вођене по темама саопштења. Касноантичко стакло у Словенији и неки проблеми типо-

логије одређене врсте касноантичких предмета са словеначког подручја представљали су неке врсте уводних реферата општој теми саветовања (Соња Петру, Аудмила Плесничар-Геџ, Љубљана). О неким општим проблемима балканског стакла у светлу Византије говорио је генерални секретар међународне асоцијације за историју стакла проф. др Жозеф Филип (Joseph Philippe, Liège). Посебну заимљивост представљао је реферат проф. Семави Ејбе (Semavi Euce, Цариград) о улози уметничког стакла у осветљавању византијских ентеријера, показујући доскорашња открића византијских витрова, а такође богату типологију расветних лампи. Рад др Мирјане Боровић-Љубинковић (Београд) обухватио је наводе из писаних извора о стаклу и његовој производњи на Балкану у ранијим периодима средњег века, као и неке налазе са подручја средњовековне Србије. О стаклу као материјалу за израду накита, пре свега наруквница, расправљено је у саопштењима магистара Зденка Жеравице (Бања Лука) и Душане Минић (Београд), са посебним освртом на неке локалитете са таквим накитом у Југославији. Горски кристал по својој саставу стаклу сродан материјал, чија је обрада у средњем веку била и непосредно везана уз рад стаклара, био је предмет реферата Невенке Безић-Божанић (Сплит). Овим саопштењем откривен је велики број до сада непознатих предмета израбених или декорисаних горским кристалом на теренима Далмације. О једном и у европским размерама ретком налазу луксузног мамелучког стакла откривеног у Пећкој патријаршији, који је, претпоставља се, крајем XIV века доспео као репрезентативан дар у црквени центар Срба, говорила је др Верена Хан (Београд). Рефератом Роберта Ј. Чарлстона (R. J. Charleston), показано је да између средњовековног стакла налаженог у Великој Британији и оног са Балкана постоје неке аналогije, које се објашњавају не само општим естетским схватањима једног времена, већ и могућношћу да су оне последица посредних и

непосредних утицаја из једног производног центра — претпоставка се односи на Италију, односно на Мурано. Доказе о томе да средњовековна Бугарска представља изузетно занимљиво подручје за познавање историје стакла и стакларства на Балканском полуострву дала су саопштења групе бугарских научника. Живка Вжарјева (Софија) говорила је о почецима стакларства у Бугарској, Вело Велов (Трново) о неким доказима производње стакла у старој бугарској престоници Трнову, Екатерина Манова (Софија) о употреби стакла у градовима Бугарске током касног средњег века и Магдалена Станчева (Софија) о увозу италијанског стакла током XIV и XV века у Софију. О венецијанском стаклу и његовим везама са балканским Левантом у средњем веку поднео је реферат др Астоне Гаспарето (Astone Gasparetto, Венеција). У реферату њега је значајна улога том стаклу на Балкану за раздобље од XIV до XVI века.

Запажања о типолошким специфичностима појединих налаза стакла у Босни и Херцеговини из XIV и XV века дао је др Павло Анђелић (Сарајево), а посебан осврт на један занимљив налаз чаше нађене у Какњу презентовао је Љиљана Томичић (Високо). Саопштење Марије Бајаловић — Хаџи-Пешић (Београд) односило се на занимљив проблем утицаја стакла на обликовање керамичких посуда у средњовековној Србији. Приказ о употреби стакла у дому турских функционера и спахија у балканским земљама XVI и XVII века проф. др Богомила Храбака (Београд — Приштина), представљао је логички завршетак сазнања до којих се дошло у изучавањима средњовековног стакла на Балканском полуострву.

Поред наведених реферата скупу су била презентована два саопштења посебног карактера. Реч је о резултатима хемијских анализа стакла, које је откривено на неким значајнијим средњовековним локалитетима у Југославији. Саопштење под називом „Анализе неких налаза стакла из Херцеговине“ дала је Марин Венца-Иванс (Magian

Wenzel-Evans, Лондон), а реферат „Хемијска испитивања средњовековног стакла са неких подручја Југославије” скупу је поднео проф. Милутин Јовановић (Београд). Рад на анализама ове врсте представља прву бразду заорану у пољу сложених проблема средњовековне стакларске технологије на подручју Југославије. Кроз конфронтацију података добивених хемијским анализама, чији је коначни успех зависан пре свега о квантитету таквих анализа, стичу се поузданији елементи за утврђивање порекла старог стакла на основу његових сировинских компонената и за откривање појединих или групе радионица.

Кад се у целини саберу научни резултати међународног скупа за изучавање средњовековног стакла на Балкану може се с правом рећи да су њиме откривене нове стране у историји материјалне културе и уметности овог подручја. Кроз реферате показало се да средњовековни предмети од стакла или њихови уломци, које је балканска земља вековима у себи чувала, а археологија им тек од недавно подала своју пажњу, пружају многоструке изворне податке: од непосредних фактографских обавештења о стакларским пећима, сировинама, врстама предмета и начинима њиховог украшавања до ширих доказа о томе да је стварање у стаклу на Балкану настајало на античким, византијским, словенским или западњачким, посебно муранским основама, да су постојале везе и утицаји између појединих производних центара, али и специфичности у технологији и естетским концепцијама.

Новим подацима о историјском развоју стакла и стакларства на Балканском полуострву посредно су проширена и допуњена нека ранија, општа и посебна знања о другим животним манифестацијама

балканског становништва у његовој средњовековној прошлости: о трговини и размени робе, међу којом се налазило и стакло, о долажењу страних занатлија и мајстора у балканске земље, па и стаклара, о сировинама које су доношене, а међу њима и оне потребне стакларској производњи, о култури становања кроз употребу стакла, о неким елементима сакралне и световне архитектуре кроз примену стакла, и још о много чему другом.

На овом међународном саветовању живу реч научника пропратила је мала изложба средњовековног стакла, прва те врсте у нас организована. На овој изложби било је представљено стакло откривено на неким отоцима дубровачког архипелага (Колочеп, Лопуд), и у самом Дубровнику, затим у некадашњим седиштима босанских краљева, на Бобовцу и у Краљевој Сутјесци, на једном од најзначајнијих средњовековних тргова Србије, на Новом Брду, а такође на некрополама са терена београдског атара Војка и Миријево, као и на самој Београдској тврђави.

Реферати са овог по ширини захвата и равноправности проблематике у оквирима одређеног тематског програма из подручја балканистике јединственог саветовања биће објављени у форми зборника, у серији посебних издања Балканолошког института САНУ.

О даљем раду на изучавањима проблема историје стакла и стакларства на Балканском полуострву говорено је у завршној речи саветовања, коју је одржао председник Организационог одбора проф. др Бурђе Бошковић. Поред осталог истакнут је предлог да се предузму мере за организовање једног научног центра за систематско изучавање појаве стакла на Балкану, што је скуп са одобравањем прихватио.

Верена Хан

**ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ
О РАДУ КООРДИНАЦИОНОГ МЕБУАКАДЕМИЈСКОГ ОДБОРА
ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ**

Координациони мебуакадемијски одбор за балканологију у саставу: председник академик Васа Чубриловић са члановима академицима: Бранислав Којић, Бранимир Гушић, Михајло Апостолски, Михаил Петрушевски, Алојз Бенац, Бранислав Бурбев, Бого Графенауер и секретар др Драгослав Антонијевић, виши научни сарадник Балканолошког института САНУ, у протеклој 1973. години деловао је у границама својих овлашћења на задацима утврђеним планом и програмом рада.

У тежњи да прикажемо битне карактеристике тога рада не би могли да заобиђемо чињеницу, да се он одаиковао присуством једног стваралачког гесла које је тандирало да обједини и усмери рад на балканологији у југословенским академијиним установама: Балканолошког института САНУ, Центру за балканолошка истраживања у Сарајеву и Балканолошком одбору македонске Академије наука, посебно Института за националну историју у Скопљу који се такође бави балканолошким проблемима.

Оно што овај тренутак у раду на балканологији одликује је продор врло значајних заједничких идеја и научних пројеката, који се реализују било посебним студијама, чланцима и монографијама, било настављањем систематских истраживања, која захтевају вишегодишњи рад. Ту би свакако требало на првом месту поменути заједнички рад на макропројекту „Номадска и полуномадска сточарска кретања на Балкану и у југоисточној Европи“, који је укључио већи број научних установа и појединаца у земљи и иностранству за рад на овој теми. Оформљене су комисије при републичким академијама наука и уметности које у оквиру својих тема окупљају сараднике, укључујући се својим истраживањима у главни макропројекат Балканолошког института САНУ и Координационог мебуакадемијског одбора.

Комисија при Југославној академији знаности и уметности у Загребу за проучавање сточарских кретања у СР Хрватској а којом руководи академик Бранимир Гушић у протеклој години наставила је са проучавањем динарског сточарства. Осим архивских истраживања која су вршена у Задру и Сплиту, извршена су и теренска упоредна испитивања промена излажења сточара у планину и коришћења планинских пашњака у западним Проклетијама и у Пивској планини за период између последњег рата и данашњице. Ова су испитивања била потребна да би се добио материјал за поређење са приликама на простору северодалматинске регије чија су испитивања у току. Настављен је рад и у Цавтату у Богушићевом архиву као и у Дубровнику, у Хисторијском архиву, за коришћење података о сточарењу из доба Османске владавине. У Задарском архиву, у некадашњој Драгоманској оставštини извађени су статистички подаци о кретању стоке на подручју Динаре. Обављена су и архивска истраживања у Сплитском архиву — на тему Друштвена структура сточарског живота.

При Македонској академији наука и уметности комисија за проучавање сточарских кретања у СР Македонији, формирала је више радних група које су комплексно обухватиле обраду сточарских кретања у овој републици и то: Група за историјска истраживања, Група за економска истраживања, Група за археолошка истраживања, антропогеографска група, Група за историју здравствене културе сточара, као и Група за филолошка истраживања и топонимику.

Комисија за проучавање сточарских кретања у СР Србији оформљена је при Географском институту САНУ. Направљен је дугорочан програм и план истраживања са разрађеним тезама, којима је обухваћено комплексно сагледавање ове материје уз сарадњу више

научних дисциплина: географија и антропогеографија, археологија, историја, етнологија, и економија. У историјској обради сточарских кретања у Србији кроз векове иде се оним редом како је то обухваћено општим тезама главног макро-пројекта за целу југоисточну Европу. Ту долази: праисторијско доба са својим поделама, античко доба, средњи век и нови век, турско доба, аустријска власт и земље данашње Републике Србије у 19. и 20. веку. Под термином Србија подразумевамо оне области како су у појединим епохама од најстаријих времена до данас, припадале, било Србији у прошлости било у данашњим њезиним границама.

Рад на макропројекту „Номадска и полуномадска сточарска кретања на Балкану и у југоисточној Европи“ у самом Балканолошком институту САНУ одвијао се у складу са програмом и планом рада самог Института. Успостављени су контакти и сарадња на овој теми са спољним сарадницима, којима су и конкретно дате теме: „Антропогеографски аспекти сточарских кретања у СР Македонији“, „Производи балканског сточарства, њихов промет и извоз у XV, XVI и XVII веку“ и „Упоредна проучавања обичаја и веровања балканских сточара“. За ове теме у току 1973. године вршена су архивска истраживања у Дубровнику, као и непосредно теренско прикупљање грађе код македонских сточара у Скопској Црној Гори и Пологу, као и код Цинцара, некадашњих номада сточара на Овчем Пољу.

Поменимо да је макропројект о сточарским кретањима у балканолошким институцијама ван Југославије у Грчкој и Бугарској прихваћен са интересовањем, осим у

Румунији где са овим питањем иде нешто теже.

У вези са проучавањем овога проблема Одбор је у заједници са Балканолошким институтом САНУ заказао за крај 1975. године међународни симпозијум са темом „Законокне одредбе позитивног законодавства и обичајног права о номадским и полуномадским сточарским кретањима у југоисточној Европи кроз векове“.

Што се тиче издавачке делатности Одбор је у сарадњи са Балканолошким институтом САНУ — издао IV број „Balcanica“, са студијама и чланцима, критикама, приказима и извештајима у величини од 46 штампарских табака. Један од значајних задатака на којима се радило у претходној години, односи се на уређивање, редиговање и преводбење, односно завршно редиговање за штампу Зборника радова са међународног симпозијума „Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама“. То је прво посебно издање Балканолошког института са преко 32 штампарска табака. Зборник је изашао из штампе маја 1974. године.

Као што је познато бригу око припремања и учешћа југословенске науке на III Балканолошком конгресу у Букурешту водио је Национални комитет за балканологију. Међутим, на томе послу су помагали саветима, а кад је то требало и непосредно се укључивали и чланови Координационог међуакадемијског одбора.

Поред редовних и текућих послова секретаријата Одбора, у току 1973. године одржане су и две планарне седнице Координационог одбора међуакадемијског одбора за балканологију.

Драгослав Антонијевић

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ НАЦИОНАЛНОГ КОМИТЕТА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ

У току 1973. године и првих 6 месеци 1974. године Југословенски национални комитет за балканологију тачније речено његов ужи секретаријат, председник др Милутин Гарашанин и секретар др Драгослав Антонијевић, са седиштем у Београду, био је пре свега ангажован на организовању југословенске науке за учешће на III Балканолошком конгресу у Букурешту и на решавању читавог низа текућих послова. Без својих материјалних средстава за решавање тако крупних и одговорних задатака Националном комитету је притекао у помоћ Балканолошки институт САНУ, преко кога се одвијао читав посао како у земљи, тако и са Централним међународним удружењем за проучавање југоисточне Европе AIESEE, чије је седиште у Букурешту.

Теме за овај конгрес у чијем су формулисању учествовали и наши научници биле су умножене и заједно са пријавом разаслате на време научним установама у земљи и истакнутим научним радницима ад регопат, тако да су се заинтересовани могли на време да пријаве и пошаљу предлоге својих тема. Након одређеног рока Национални комитет је имао пријаве за конгрес из целе земље. У часу закључења званичне листе коју је Национални комитет презентирао организатору конгреса у Букурешту било је 115 пријављених реферата и то из СР Србије 60, из СР Македоније 45, из СР Хрватске 5, из СР Црне Горе 3, из СР Босне и Херцеговине 2. Нашој земљи је пружена част да на Конгресу учествује са једним пленарним рефератом и шест уводних реферата у разним секцијама. У међувремену док је Национални комитет обављао послове око пријављивања југословенских учесника на овом Конгресу организатори из Букурешта су и индивидуално, не обавештавајући о томе Комитет, послали добром делу наших људи

позиве за учествовање на Конгресу. На тај начин је Национални комитет изгубио тачан увид о броју својих учесника на овом Конгресу. Према незваничним подацима којима располажемо биће изгледа, око 160 референата из Југославије на III Конгресу балканолога у Букурешту. И поред свих тешкоћа око финансирања Национални комитет је у протеклој 1973. години одржао 2 пленарне седнице у Београду захваљујући помоћи коју је добио од Балканолошког института САНУ. На овим састанцима поднети су извештаји о раду Националног комитета и раду Међународног удружења AIESEE-а, затим планови рада и будући задаци. Нарочита је пажња била посвећена учешћу наших научника на III Балканолошком конгресу.

Једногласно је било констатовано да је рад Националног комитета услед објективних тешкоћа недовољно активан. Оне се састоје пре свега у самофинансирању овог Комитета, које је онемогућио и држање честих састанака и развој веће активности. Рад се углавном одвијао на уже Председништво које је махом морало и само да сноси материјалне трошкове у вези са кореспонденцијом и другим текућим пословима. Ову ситуацију илуструје и чињеница да се ни на једном ни на другом састанку Национални комитет није могао састати у целини. Наравно да оваква ситуација представља озбиљну препреку за шире укључивање наше науке у балканолошку активност, те отуда наш рад заостаје за оним у другим балканским земљама. То се огледа и у сарадњи и са AIESEE-ом у којој су поједини чланови разних комисија из наше земље активни. Једну комисију (археолошку) води југословенски археолог, а председник ове организације је у последњим годинама такође био Југословен, но увек су се појављивале тешкоће у широј координираној активности и ук-

ључивању наше науке у рад и активност ове асоцијације на разним пољима балканологије, утолико више у преузимању посебних обавеза или покретању активности на неким одређеним задацима. Можемо закључити да је једногласно за-

узет став у Националном комитету да се изврши његова скора реорганизација и евентуално припајање уз већ постојеће балканолошке научне установе или академије наука са променом места боравка по истеку сваке друге године.

Драгослав Антонијевић

ИЗВЕШТАЈ

О РАДУ БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА 1973. Г.

Балканолошки институт је у 1973. год. развијао своју делатност у оквиру утврђених планова и пројеката разрабених у плану за ту годину. 6. новембра 1972. год. Председништво САНУ потврдило је Статут Института. На основу тога Статута Институт је извршио своју нову организацију. Организовано је Научно веће за чијег председника је изабран академик др Мехмед Беговић. Организована је Радна заједница установе а за њеног председника је изабран др Петар Милосављевић, виши научни сарадник Института. Научно веће и Радна заједница Института донели су Правилник о фонду за научноистраживачки рад Балканолошког института и Правилник о издавању публикација Балканолошког института и Упутство о раду библиотеке. Даља разрада организације извршиће се у току 1974. године.

У току 1973. Радна заједница је обухватила 10 сталних научних сарадника и 27 спољних научних сарадника. У администрацији су радила два лица: секретар и адм. дактилограф.

Нових сталних научних сарадника Институт није добио нешто због недостатка средстава, а нешто што се није могло наћи одговарајуће лице са потребним квалификацијама за обрађене послове: економска историја југоисточне Европе, организација управе и администрација Турског царства у Европи, итд. Зато се у овој години узео већи број спољних сарадника.

Њих има 27 и то претежним делом оних који раде на историји радничког покрета у југоисточној Европи. У Институту није довољно регулисан положај спољних сарадника. Они раде послове на уговор, али још нису довољно везани за Институт преко својих секција. На том ће се морати нешто урадити и спољне сараднике укључити у колектив Института и његових секција.

И у 1973. години рад Института се одвијао претежно у оквиру макропројеката његових секција и његових сталних сарадника. У току 1973. год. радиле су и даље секције: за археологију, руководилац др Никола Тасић, виши научни сарадник Института; секција за средњи век — руководилац др Драгољуб Драгојловић, научни сарадник Института; секција за XIX век — руководилац академик Васа Чубриловић, а секретар секције др Климе Џамбазовски, научни саветник Института; секција за XX век — руководилац и секретар секције др Петар Милосављевић, виши научни сарадник Института, а руководилац студијског пројекта Велике силе и земље југоисточне Европе у првој половини XX века др Душан Лукач, виши научни сарадник Института; секција за уредно право — руководилац др Бурница Крстић, научни сарадник Института; секција за уредну историју књижевности — руководилац др Миодраг Стојановић, научни сарадник Института; секција за

компаративну историју примењене уметности — руководиоца др Верена Хан, виши научни сарадник Института; секција за етнографију и антрополографију, руководиоца др Драгослав Антонијевић, виши научни сарадник Института.

У подробним извештајима руководиоци секција су изнели рад на макропројектима за које су задужени, дали обавештења о својим личним научним радовима, студијским путовањима и учествовању на научним скуповима и конгресима. Неке од секција прошириле су рад на својим макропројектима, привукле нове спољне сараднике и више се повезале у својим пословима са научним установама из земље и иностранства. Тако су неки послови приведени крају до конца 1973. године. Други су за почети.

Институт, као колектив, трудио се да свим својим сарадницима помогне у спровођењу њихових утврђених планова и задатака, били они израбени кроз макропројекте или кроз личне планове. Ово је он нарочито радио, кад је било у питању стварање ширих организација за спровођење у живот неког макропројекта. Оснивање таквих републичких, међурегионалних и међународних одбора и редакција за поједине макропројекте спадало је у надлежност Института и он се о томе бринуо. Исто тако је настојао да омогући својим сарадницима рад у земљи и иностранству приликом њиховог властитог научног истраживања или кад је требало проширити организацију и пронаћи сараднике за поједине научне макропројекте.

Сам Институт, као радна научна заједница, имао је још неколико својих крупних задатака: сарадња са Српском академијом наука и уметности и њеним другим научним установама, сарадња са научним установама у Републици Србији и Југославији и са научним установама у иностранству, које се баве балканолошким студијама.

Као научна јединица Српске академије наука и уметности њен Балканолошки институт са својим сарадницима трудио се да учес-

твује у свим научним пословима које је Академија вршила у току 1973. године. Институт уско сарабује са Одељењем за историјске науке и Одељењем друштвених наука Академије. Он учествује преко својих сарадника у свим њиховим акцијама где је позван и кад је позван. Сарадници су у спремању научних скупова, у објављивању грабе за историју Србије и српског народа, сарабују у међународним акцијама Академије где год то одговара природи послова Института и његових сарадника. Посебнице сарабују у координационим одборима за објављивање грабе из историје Србије и српског народа и објављивању археолошке грабе за историју Србије.

Научни Фонд Српске академије наука и уметности помаже извођење неколико макропројеката Института — новчим средствима и Институт му се на томе захваљује.

Сарадња са другим научним установама у Србији и Југославији развијала се пре свега у оквиру Међуакадемијског координационог одбора за балканологију при Савету академија СФРЈ. Са Координационим одбором Институт је врло уско сарађивао. У 1973. заједнички су издали годишњак „Balcanica“. Заједно са Координационим одбором Институт је и спремио Зборник радова са симпозијума Обичајно право и самоуправе у југоисточној Европи. Координациони одбор са Институтом је носилац макропројекта „Номадска и полуномадска сточарска кретања у југоисточној Европи“. Преко њега Институт одржава везе са себи сличним установама у Југославији и у иностранству. Посебнице он подвукли уске и плодне везе са Центром за балканологију при Академији наука и уметности Босне и Херцеговине у Сарајеву.

Институт одржава везе са другим научним установама у Републици Србији и Југославији. Посебнице има плодну сарадњу са Архивом Србије, где заједнички раде на сабирању и сређивању грабе српских архива за историју Бугарске и за историју Македоније у XIX веку.

Veze sa inostranstvom i његовим установама које се баве балканолошким наукама, одвијале су се прилично неплански. Једним делом то је наша кривица, јер томе нисмо посвећивали довољно пажње, затим нисмо имали ни довољно средстава. Чини нам се да ни међународна организација за балканологију у Букурешту AIESEE није добила адекватну организацију код нас у Југославији. Зато институт је предузео мере преко Координационог одбора за балканологију и Националног комитета за балканологију да се изврше одређене реорганизације за међународне везе и ове побољшају са иностраним научним установама које се баве балканолошким студијама.

У септембру 1974. године држава се III балканолошки конгрес у Букурешту. Институт је предузео у 1973. години мере да један

број његових сарадника се пријави за референте по питањима о којима ће се говорити на том Конгресу.

Средства за свој рад Институт за балканологију САНУ добио је од Републичке заједнице за научни рад у Београду. Мада су та средства била ограничена, а скакање цена повећавало трошкове живота сарадника Института и његове издавачке делатности, ипак се успело да се у оквиру добијених средстава испуне већина предвиђених задатака за 1973. годину.

Поред годишњака „Balcanice” у тој години је морао изаћи и Зборник са научног скупа Обичајно право и самоуправе на Балкану и у југоисточној Европи. Рукопис је предат у штампу марта месеца 1973. године, али је из техничких разлога овај зборник могао изићи из штампе тек у мају 1974. године.

Васа Чубриловић

IZVJEŠTAJ

O RADU CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE U 1973. GODINI

Rad Centra za balkanološka ispitivanja u 1973. godini odvija se prema planu rada za tu godinu i prema dugoročnom planu rada Centra koji čini osnovu svakog godišnjeg plana.

A. Naučnoistraživački rad

1. a) Rad na izradi kartoteke grobova prastanovnika sjeverozapadnog Balkana u okviru teme „Prikupljanje građe za dokumentacioni centar materijalne i duhovne kulture ilirskih plemena” je u 1973. godini dosta dobro uznapredovao. Na ovom poslu bili su angažovani slijedeći stručnjaci: dr Zdravko Marić, dr Borivoje Čović, dr Jovan Todorović, Ružica Dreksler-Božić, dr Sime Batović, Nataša Đurić, Branka Nedved, Biagoje Govedarica, Sead Čerkez. Krešimir Rončević. U 1973. godini napravljeno je oko 500 novih kartona sa blizu 2.000 crteža, a napravljeno je oko 4.500 kopija. Ovi kartoni obuhvataju slijedeće nekropole: Jezerine-

-Pritoka, Rudište-Kačanj, Romaja, Crkvina-Kompolje, Bezdanjača-Vrhovine, Velika Humka-Batajnica. Takođe je izvršena i revizija inventara oko 600 objesata, tako da su ovi kartoni potpuno završeni i deponirani u Centru za balkanološka ispitivanja.

b) „Karakteristične pojave materijalne kulture sa područja Delmata” — dr Borivoje Čović i Ivan Marović. Posao na ovoj temi u protekloj godini se kretao u okviru određenih metodoloških priprema, tako da se u idućoj godini predviđa znatno brži tempo u radu.

2. U vezi sa formiranjem kartoteke ilirskih naselja započeta su ispitivanja na Duvanjskom polju (Delminium) — dr Alojz Benac. Geodetski je snimljeno šest gradina, izvršena su sondažna istraživanja na četiri gradine i napravljena je fotografska obrada trinaest gradina. Ta se dokumentacija sada sređuje, a prikup-

ljanje će biti nastavljeno u idućoj godini.

S tim u vezi predviđeno je da se u saradnji sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu obradi i Livanjsko i Glamočko polje.

Balkanološki institut SANU je obezbijedio sredstva za ispitivanje ilirskih naselja na području Srbije i već je oformljena komisija koja treba da počne sa radom. U ovom slučaju Centar se pojavljuje samo kao koordinator posla.

S tim u vezi u Sarajevu je održan u novembru 1973. godine sastanak članova Komisije za izradu kartoteke ilirskih naselja na kojem je doneseno nekoliko važnijih zaključaka:

a) Pri stvaranju kartoteke treba uzeti u obzir sva ilirska naselja, a ne samo utvrđene građine koje su svakako najmarkantnije.

b) Prodiskutovan je način pristupa i metode rada na ovoj kartoteci, pa je zaključeno da prije svega treba stvoriti solidnu topografiju kao bazu za dalji rad.

c) Centar treba da ujednači kriterijume ispitivanja koja bi se odvijala u vidu sondažnih rekognosciranja, zatim da radi na razmjeni dokumentacije, da oformi fond u okviru Centra gdje bi bila smještene cjelokupna dokumentacija i da koordinira rad institucija u ostalim republikama.

Simpozij „O utvrđenim ilirskim naseljima“ koji će se održati u oktobru 1974. godine u Mostaru daće izvjestan uvid u istraženost ovih naselja, što će mnogo koristiti za dalji rad na stvaranju ove kartoteke.

3. „Praistorija jugoslavenskih zemalja“ — završene su sve potrebne predradnje, osiguran jedan dio sredstava, izvršen definitivni izbor autora. Članovi Centra su se saglasili da bi bilo poželjno da pojedini tomovi Praistorije budu objavljeni prema redoslijedu perioda. Ukoliko to nije izvodljivo, zbog tempa rada na pojedinim tomovima, onda bi se moglo publikovanje vršiti i preko reda, ali sveske moraju nositi broj toma koji im po redoslijedu perioda pripada.

Na sastanku Glavne redakcije koji je održan u novembru 1973. godine doneseno je nekoliko veoma

važnih zaključaka u vezi sa radom na ovom velikom djelu, a oni će biti objavljeni u Hronici u Godišnjaku Centra za 1974. godinu.

4. „Najstarija materijalna kultura Slavena i njen odnos prema kulturi predslavenskih stanovnika V i VI vijeka u BiH“ — dr Irma Čremošnik. Svi rezultati dosadašnjih ispitivanja ukazuju na veliki značaj lokaliteta u Jazbinama kod Bijeljine. Kao što je već ranije spomenuto ovo je prvo veliko naselje Slavena koje je osnovano prilikom samog dolaska Slavena u ove krajeve, a traje i dalje sve do IX vijeka. Njegov oblik sa gnijezdima poredanim oko nenaseljenog prostora potpuno odgovara sličnim naseljima iz toga doba u okolnim slavenskim zemljama i pokazuje da je kultura ovih prvih naselja i kod nas čisto slavenska. Vrijednost podataka koje daje ovo naselje je veoma značajno za našu istoriju. Ovom prilikom je prvi put ispitana i cijela teritorija jedne grupe zemunica — „gnijezda“ tako da se dobija i slika arhitekture ove cjeline. Sve zemunice su snimljene pojedinačno sa svim detaljima i profilima, a snimljene su i grupe zemunica kao cjeline. Fotografisani su svi ispitani objekti i napravljeni planovi. Keramički i ostali nalazi preparirani su i napravljene su i potrebne rekonstrukcije za dalji studijski rad.

5. „Istraživanje rimskih i pred-rimskih komunikacija u BiH“. — dr Ivo Bojanovski. U cjelosti je ispitana trasa velike transverzalne komunikacije od Narone do Romanije (preko Nevesinjskog polja, Konjica i Sarajevskog polja) kao i njezine veze sa Bilećom i Gackom. Proučavanje trasa rimskih komunikacija, odnosno njihovo odstupanje od uobičajene prakse rimskih graditelja putova naročito ako to uvjeti terena nisu zahtijevali, pruža dragocjene indikacije i za određivanje pred-rimskih cesta, vodeći pri tome računa o stupnju razvoja ilirske proizvodnje, odnosno o njezinom karakteru. Ova ispitivanja će biti nastavljena u idućoj godini.

6. U 1973. godini je završena „Antička arheološka bibliografija“ Aleksandra Stipčevića. Obrađeno je oko 4.000 jedinica, dakle biće dvostruko

veća od već objavljene Bibliographiae Illyricae. Sad se ova bibliografija priprema za štampu.

Isti autor je završio i Supplementum Bibliographiae Illyricae, koja je zbog svog obima štampana kao posebno izdanje.

7. Na području etnologije radi se na prikupljanju bibliografskih jedinica za jednu kompletnu etnološku bibliografiju Jugoslavije. U 1973. godini obrađeno je oko 1.500 bibliografskih jedinica, a prevodi na njemačkom jeziku su u toku.

8. Radilo se, takođe, i na temi „Stara balkanska arhitektura“ autora Nedžada Hadžidedića, pa je prikupljena dalja građa za proučavanje ove problematike.

9. „Tradicionalni elementi u seoskoj porodici dijela istočne i južne Srbije“ — Nikola Pantelić, Izvršena su prva ispitivanja u istočnoj i jugozapadnoj Srbiji i srednjem Pomoravlju. (Beograd — Petrovac — Mala Zagubica — Bor — Majdanpek — Kučevo — Beograd; Beograd — Veliko Gradište — Ram — Golubac — Donji Milanovac — Klokočevac — Rabrovo — Beograd; Beograd — Prokuplje — Kuršumlija — Merčez — Blace — Brus — Aleksandrovac — Kruševac — Beograd; Trstenik — Varvarin — Rekovac — Svetozarevo — Beograd). U velikom broju sela su objavljena prethodna ispitivanja za izbor punktova za detaljna istraživanja. Ova ispitivanja su potvrdila da, idući od sjeveroistoka, od obala Dunava, prema jugozapadu, ka Kopaoniku, struktura porodice kao i braka postupno mijenja tipske osobine i približava se porodici i braku dinarskog područja. To je posljedica same strukture stanovništva. U sjeveroistočnom dijelu omeđene oblasti žive pretežno Srbi doseljeni uglavnom sa Kosova i južnomoravske i vardarske doline, dok je u jugozapadnom dijelu sve veći i veći procenat dinarskih doseljenika iz Sandžaka, Hercegovine i Crne Gore. Relativnih starinaca kao da je više u sjeveroistočnim krajevima. Pored toga u sjeveroistočnom dijelu, istočno od Velike Morave, ima veći broj Vlaha čiji je uticaj na socijalne odnose i kulturu upošte bio i ostao od značaja. Ova ispitivanja će biti nastavljena u idućoj godini.

10. „Toponimija Prigorja, s određivanjem predslavenskog i slavenskog jezičkog sloja“ — dr Valentin Putanec i dr Petar Šimunović. Rad na ovoj temi teče prema planu i do sada su potpuno obrađene 83 katastarske općine. Predviđa se da će čitav posao biti završen za dvije godine, a tada dolazi izdvajanje keltskih, ilirskih, vlaških i drugih paleolingvističkih elemenata.

11. „Ilirske antroponimijske studije“ — dr Radoslav Katičić. Autor je radio na terenu zapadne Bosne (dolina Une, Bihać, Bosanski Petrovac, Cazin, Velika Kladuša, Karlovac). Takođe je obišao dio Slavonije, dio Srema, istočne Bosne i zapadne Srbije. Ovaj rad rezultira sa po jednom studijom koja se objavljuje u Godišnjaku Centra, a biće nastavljen idućih godina.

12. „Romanski jezički elementi“ — mr. Edina Šebić-Alirejsović. U 1973. godini nastavljeno je ispitivanje na terenima oko Gubavice i Stoca u Hercegovini. Posao se obavlja prema utvrđenim principima, a već je počelo i određeno publikovanje do sada sakupljene građe.

13. „Govor ličkih Cigana, zvanih Romaca“ — Rade Uhlik. Autor ova rada prati kretanje pojedinih grupa Roma, ide za njima i prikuplja građu. Ovo je dugotrajan posao, a svake godine se u Godišnjaku Centra objavljuje po jedan rad iz ove oblasti.

B. Druge aktivnosti

1. Centar je u 1973. godini organizovao simpozij „O Vlasima u XV i XVI vijeku“. Na ovom simpoziju su podneseni veoma korisni referati u kojima su osvijetljena neka važna pitanja iz ove problematike i pruženi novi podaci o pojedinim pitanjima. Na zahtjev učesnika simpozija odlučeno je da se održi i treći simpozij posvećen Vlasima sa temom „Vlasi u XVII i XVIII vijeku“. Pored podataka koji bi se odnosili na ova stoljeća, treći simpozij bi morao pružiti u jedan sintetski osvrt dosadašnje rezultate i na taj način bi se zaokružila slika o problematici Vlaha na ovom stupnju istraživanja.

2. U 1973. godini intenzivno su vršene pripreme za simpozij „Utvrdjena ilirska naselja“. Već je naprav-

ljena lista referenata, tako da je objavljeno deset referata iz Jugoslavije, sedam iz Albanije, tri iz Rumunije, tri iz Italije, dva iz Bugarske i jedan iz Njemačke. Simpozij će se održati u Mostaru od 24 do 26 oktobra 1974. godine, a poslije simpozija učesnici će posjetiti neke značajnije aglomeracije u Jugoslaviji i sjevernoj Albaniji (Ošanić, Duvno, Međun, Lissos).

Materijali sa simpozija biće objavljeni u posebnoj ediciji Centra.

3. U 1973. godini je pripremljen i predat u štampu Godišnjak XI koji sadrži osam naučnih radova i uobičajene priloge, a takođe je pripremljeno i djelo dr Ive Bojanovskog „Dolabelin sistem cesta o rimskoj provinciji Dalmaciji“ koje će izaći iz štampe u toku 1974. godine, a pripremljena su i „Supplementa

Bibliographiae Illyricae“ koji su već izašli iz štampe.

4. Krajem 1973. godine održan je i redovni godišnji sastanak svih članova Centra na kojem se diskutovalo o radu Centra u protekloj godini, o planu rada za slijedeću godinu, o rezultatima Simpozija, o nekim osnovnim pitanjima i problemima dosadašnje i buduće orijentacije u radu Centra. Na ovom sastanku doneseni su veoma značajni i korisni zaključci u vezi sa daljim radom i zadacima ovog Centra koji će biti objavljeni u Hronici u Godišnjaku Centra za 1974. godinu.

5. Centar je u protekloj godini uspostavio saradnju sa Njemačkim arheološkim institutom u Berlinu, kao i sa nekim srodnim institucijama u drugim zemljama.

Edina Sebić

IN MEMORIAM

МИЛИВОЈ ПАВЛОВИЋ

(1891—1974)

Смрћу проф. М. Павловића, 19. јануара 1974. године југословенска славистика и балканистика изгубила је још једног свог преданог посленика, који је сав свој живот посветио науци, унапређивању и развијању лингвистичке научне мисли. Неуморним, тихим и преданим радом испуњавао је већ шездесетак година својим прилозима многе наше и стране публикације, ширио и развијао нашу културу на свим њеним пољима као професор и педагог, лингвиста и филолог.

Проф. М. Павловић рођен је у Нишу 8. XII 1891. године. После завршене матуре у родном граду уписао се на Филозофски факултет у Београду, на групу за српскохрватски језик и књижевност. Професори су му били водеће научне и културне личности тога доба проф. А. Белић, проф. Ј. Скерлић и проф. Б. Поповић. У бурној 1914. години, уместо да започне своју просветитељску и научну каријеру, јавља се као добровољац и одлази на фронт. У Церској бици је тешко рањен у ногу, последице је храбро и ведро подносио до краја живота. Прешао је трновит пут кроз Албанију. Са Крфа је упућен заједно са српским баџима у Француску, где је узео учешћа у формирању школа за српску омладину и био професор, састављач уџбеника и антологија.

У Француској је проф. М. Павловић остао неколико година, студирајући код најпознатијих француских лингвиста А. Meillet-а, А. Dauzat-а, V. Heny-а, Е. Ernault-а, J. Audoignon-а. За то време је израдио и докторску дисертацију о деџем говору *Le langage enfantin*, која је награђена од Француске академије и објављена у Паризу 1920. године.

По повратку у домовину неко време проф. М. Павловић ради као средњошколски професор и асистент проф. А. Белића, да би 1926. године био изабран за доцента на Филозофском факултету у Скопљу. Године 1930. изабран је за ванредног, а 1940. године за редовног професора.

За време II светског рата проф. М. Павловић живи у Београду као пензионисани професор Београдског универзитета. После рата ради као сарадник Института за књижевност САН и Института за српскохрватски језик. Неко време ради и као професор на Вишој

педагошкој школи у Београду. Приликом оснивања Филозофског факултета у Новом Саду 1954. године, проф. М. Павловић је изабран за редовног професора, где обавља своју наставничку дужност скоро једну деценију, до одласка у пензију. Међутим, радни елан није напустио проф. М. Павловића ни после престанка активне службе. Стални је сарадник Института за српскохрватски језик у Београду, где скоро свакодневним доласком у Институт и Академију до последњих дана свога живота активно учествује на многим пословима и пројектима. Био је дописни члан САНУ, члан Одбора за опште-словенски атлас, члан Одбора за израду југословенских атласа, Међународне комисије за словенску ономастику, председник Републичке комисије за ономастику, члан Хрватског филолошког друштва, почасни члан Друштва за румунски језик. Био је један од оснивача и дугогодишњи главни и одговорни уредник Зборника за филологију и лингвистику Матице српске, члан редакције Јужнословенског филолога, Речник за српскохрватски језик САНУ (I—IV), југословенског часописа за ономастику Ономастика Југославија, Гласника Професорског друштва и сл. Био је учесник многих научних скупова и конгреса, славистичких, општелингвистичких, романских, ономастичких у нас и у свету.

Научни рад проф. М. Павловића је веома богат и свестран. Број његових радова износи око 500 библиографских јединица. Први рад је објавио још као матурант: *О познавању народних умотворина, значај и карактер њихов* (Ниш, 1909). Писао је до последњих дана, тако да су многи његови радови још у штампи на разним странама. Својим радовима покривао је неколико научних области језика и књижевности. Његова докторска дисертација *Le langage enfantin. Acquisition du serbe et du français par un enfant serbe* (Paris, 1920) оцењена је као дело изузетне вредности, а и данас представља врло значајно дело из области психофизиолошког посматрања и проучавања језика. Овој проблематици је проф. М. Павловић и касније посветио више значајних радова, а 1956. године штампана му је књига *Основи психофизиологије и психопатологије говора* (Београд, Научна књига, 1956). О опште лингвистичким проблемима такође је написао неколико врло значајних расправа и студија, а књига *Увод у науку о језику* (Београд, Нолит, 1959; II издање 1973, Завод за уџбенике и наставна средства — Београд) представља синтезу његових погледа на језик и науку о језику уопште, на реализовање говора и процеса мишљења, на измене у језику и језичким системима.

Значајно место у научном раду проф. М. Павловића заузима проучавање стила наших писаца из фазе формирања српскохрватског књижевног језика. Писао је о стилу В. Караџића, П. П. Његоша, И. Мажуранића, да би своје погледе и оригиналне идеје на стилистику изнео у књизи *Проблеми и принципи стилистике* (Београд, Завод за издавање уџбеника СРС, 1969).

Посебно место заузимају дијалектолошке расправе о јужнословенским дијалектима. Већ 1915. године пише чланак *О македонским говорима* (Југосл. гласник, Ниш). Из те области настало је неколико

врло значајних расправа за нашу дијалектологију, посебно оне у којима проучава укрштања дијалекатских струјања, као што су студије *Говор Сретечке жупе* (СДЗб VIII, Београд, 1939) и *Говор Јањева* (Нови Сад, Матица српска, 1970).

Историјском развоју јужнословенских језика, посебно српскохрватског језика, проф. М. Павловић је такође посветио низ значајних расправа. У многим решава врло сложена питања нашег језика, са посебним освртом на појаве везане за балкански супстрат. Проблеме савременог српскохрватског језика проучавао је кроз призму динамизма. Велик број расправа посвећен је овим проблемима. Синтезе погледа проф. М. Павловића огледа се у књизи *Проблеми синтаксе и језички динамизам* (Београд, Завод за издавање уџбеника СРС, 1972).

Велики допринос науци дао је проф. М. Павловић проучавајући проблеме везане за језичку симбиозу супстратног и адстратног типа на овом нашем врло сложеном, језички и етнички, Балканском полуострву. Један од првих радова његових посвећен је проблему члана *О члану у дијалектима источне половине Балканског полуострва* (Дело, Ниш, XX/1915). Овом проблему се проф. М. Павловић враћао у неколико наврата, проширујући и допуњавајући своје погледе на овај врло значајан проблем у балканским језицима, нарочито у радовима *L'elemento romanzo e non romanzo nella posposizione dell' articolo nelle lingue balcaniche* (*Studia romanica* I, Zagreb, 1956), *Перспективе и зоне балканистичких језичких процеса* (ЈФ XXII, Београд, 1958) *Трагови прастарог језичког супстрата Средоземља на Балкану и Пиринејима* (Год. Фил. фак. у Н. Саду III, Нови Сад, 1958). Посебно место у научном раду проф. М. Павловића заузимају расправе у којима третира симбиозу јужнословенских дијалеката са романским дијалектима на Балкану. Нарочито је своја схватања о супстратном типу у језичким мешавинама изразио у радовима ономастичког карактера, у којима нарочито проучава остатке Келта, Илира, Романа и др. балканских племена. Своја схватања изражавао је и многим приказима, рецензијама, критикама, на многим предавањима код нас и у иностранству, на многим конгресима, симпозијумима и сл.

Научни опус проф. М. Павловића је веома разнолик и обиман. Његова смрт представља ненадокнадив губитак за нашу културу и науку уопште. Дело проф. М. Павловића остаје трајна вредност и сећање на овог изузетно вредног човека и научника.

Никола Родић

